

אסופות

ספר שנה למדעי היהדות

ספר שביעי

בספר זה נכללו

מקורות ומחקרים לתולדות יהודי איטליה

בעריכת

מאיר בניהו

בית ההוצאה של'יד הרב נסים'

ירושלים תשנ"ג

PUBLICATION OF THE YAD HARAV NISSIM

ASUFOT
ANNUAL FOR JEWISH STUDIES

VOLUME SEVEN, 1993

Edited by

Meir Benayahu

Address: 44 Zabotinsky Street, Jerusalem

כל הזכויות שמורות

כבר קדמנו והודענו ב'אסופות', הספר השישי, שנקבצו באו לידינו מחקרים בשיעור גדול על ירושלים ועל איטליה. קדמה ירושלים ולאטליה נעשה מדור בספר שלאחריו. גם בספר השביעי באו בו מאמרים שהם שזורים וקשורים זה בזה והפעם בענייני הספר והדפוס.

ברם, ירושלים אין דיי לה במאמרים שעל תקופה מאוחרת, פרצה גבולות ונשתלבה אסופה באסופה, על אחת התקופות הקשות והחשובות ביותר בתולדותיה, ושני מחקרים הם, והראשון (ספר יפה נוף), פנים לו לכאן ופנים לו לכאן ויפים הדברים לשני המדורים. ולא המחקר בכללו הרב כאן: אלא ריבוי מקורות ומיעוט מחקר, שלשם ידיעת התקופה צריך אתה למקורות, וציגנים אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין ליבו לבל יסטה מן הגבול², ועוד שהכל מצויים אצל ספרי המפתחות ובקיאים במלאכת החיפוש.

ואם ישאל השואל כולי האי: המקורות, המחקרים והבידורים, על שום מה? שהרי אין לך תקופה שזכתה לשכמותה, שנחקרה ושנתפרסמו עליה תעודות במספר כה רב? והרי מצויים ספר עב־כרס שנימשך במקצת אחרי מאמרים מאותה היד, שאין כמותם בתקופה אחרת? ולפום רהיטא נראה שהנושא כבר נתברר דייו וסוכם.

היא הנותנת: פנים אחרות לגמרי מתגלה בהן פרצופם האמיתי שלמחקר ושלמקורות, נשתלחה בהם יד משבשת והאמת ההיסטורית נעדרת. במצח נחושה סולפו דברים. לא טעויות השערות, שלא יימלטו גם מחוקרים שחותרים אמת, אלא עניינים שנתקעו בהם

1 שמור הוא באמתחתי למימי ההרצאות בחוג לתולדות ארץ־ישראל באוניברסיטת תל־אביב בשנת תשל"ג.

2 ולא כפי שאתה מוצא בספרה שלגב' מינה רוזן, הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז (תל־אביב תשמ"ה). הסאה הוגדשה בשיעור שאין הדעת סובלתו. אף היא קבעה לה כלל שבכל מקום שאתה מוצא נקודות מעל המילה, אין זה אלא ראשי־תיבות לדבר הנרמז. דרך־משל: העצ־לם מתקיים ומלאו. 'הנקודות על אותיות ע"ק' — עיר קדשנן, או אולי מרמז למספר התלמידים 170 (איגרת 5, עמ' 389). וצר היה לה כשלא השכילה לפענח רו זה. כי אז הכריזה בכוח אבירים שאינה יודעת. כגון: 'למשא אל עם ה' אליה', התריעה: 'משמעות הסימן אינה ברורה' (איגרת 35, עמ' 428, הע' 69). כיצא בזה: 'להעמיד המק"ום'. כתבה: 'משמעות הנקודות אינה ברורה ואולי הן רומזות לאסתר ד, יד: רוח והצלה יעמוד ליהודים ממקום אחר' (איגרת 39, עמ' 441, הע' 12). (וראה עוד דוגמאות במאמר איגרות ירושלים וכו', הע' 59) ותן דעתך שמאות מילים כאלו מצויות באיגרות, אם כן מה רב הטמון בהן ומה מסקנות החשובות יכולות לצאת מכאן, שבתחן לשנות את הידוע ולגלות את הנסתר. ואתה וכלל החוקרים לא ידעתם והיא ידעה. וכוא וראה כיצד פיענחה ראשי־תיבות. דרך־משל: 'ויביאהו לשלום באין שופר', פירשה 'באין מלחמה, על־פי ירמיהו מב, יד' (עמ' 447). כך! בלי להניח מקום לספק ובמידת האמת שאין מעליה: ומהו הכתוב בירמיהו שממנו אתה נמצא למד זאת? כך כתוב בו: 'לא נראה מלחמה, וקול שופר לא נשמע וללחם לא נרעב'. אכן, כוח מיוחד צריך היה לגלות זאת? ושמא חששה ממעשה שטן, שכן פירושם שלראשי־תיבות אלה: 'באין שטן ופגע רע', המצוי לרוב בתעודות. מה רבו דבריי־פלאות כאלה בספר ועוד היד נטויה. אכן, טחו מראות עיני מוריה שהעירו לפארה ולגלג ולשבח את עבודתה. ומי ירפא לשברם.

מסמרות ויצירתם בהבל־פה ויסודם על קו התווה, משבשים ומטשטשים את המחקר ומורידים אותו ממעלותיו ומייעודו.

הקורא יעמוד משמים ובנקל על התופעות המדאיגות וישאל: כיצד לא עמד איש להזהיר על המהמרות הנמצאות בשטח לרוב. ואין חולה ואין נד למכתן!
שמא תבקע מכך זעקה לשוב ולשמור על גחלתם שלמדעי־היהדות, לנעול את הדלת בפני תלמידים שאינם מהוגנים, ונגידים יש לדבר במורים שמורים שלא כהלכה, שמאשריהם מטעים, ובמקום שאמרו להעלות הם מורידים, ובמקום שאמרו שיש לרחק הם מקרבים, ולהם, איפוא, חלק ונחלה בדילדולו שלמחקר. ואם לכל דבר יש דין ויש דין, כלום ייתכן שדווקא לענין זה ייאמר לית דין ולית דין?

סברנו ששוב אין אנו צריכים לאסופה שיש ליחד לה מדור לעצמו, אבל לא כך עלתה בידינו. מן השמים גילגלו עלינו שגם בספר השמיני יבואו מחקרים שבהם למעלה מחצי ספר והפעם עניינם ספרות חז"ל. אין לנו אלא לכפר את ראשנו ולקבל את הדין ברצון ובשמחה, ומה' נבקש שירחיב את גבולינו ויעזרנו על דבר כבוד שמו לבל נכשל בלימודינו ובעיונינו ותהי האמת נר לרגלינו.

איטליה

שמא יהודה פרידמן

רבי דוד בן אליעזר ס"ל

ומסכתות התלמוד שנדפסו בדפוס שונצינו

[ט—כח]

מאיר בניהו

ספר 'יפה נוף' וספרים ראשונים של 'תיקון סופרים'

[כט—סח]

דרור שורץ

רבי שמואל ארקוולטי תולדותיו וכתביו

שאלות ותשובות ואיגרות

[סט—קנו]

בנימין ריצ'לר

כתבים בלתי ידועים של רבי יהודה אריה ממודינא

[קנו—קעב]

ברכה ריבלין

פנקס קהל קדוש לוגו יצ"ו

[קעג—ריג]

רבי דוד בן אלעזר ס"ל ומסכתות התלמוד שנדפסו בדפוס שונצינו

הקדמה

מחקר זה ראשיתו בבירורים לציון הידיעות הביבליוגרפיות על מסכת בבא מציעא שנדפסה לראשונה באיטליה, לשם מהדורתי: תלמוד ערוך, השוכר את האומנין. עד מהרה הובאתי לאישיותו של ר' דוד ב"ר אלעזר ס"ל. הוא המודיענו 'מסכתות אלו שהם בבא קמא ובבא מציעא הגהתים ודקדוקים באופן שידעתי שהם מדוייקות מאד'. ולגבי 'חקר הנוסח' במושגיו של ר' דוד, הרי הוא רומז כאן '... כאשר עשיתי במסכתות עשיתי בשכברי'. מכאן באנו בהכרח לעסוק במסכתות אחרות המיוחסות לשונצינו, זהותן, זמנן, וזהות העוסקים בהן. חלק מבירור זה הפך למחקר בפני עצמו, בשם 'מסכתות התלמוד שנרשמו ולא נדפסו. וכאלה שנדפסו ולא נרשמו', שיופיע במקום אחר.

ר' דוד דידן וזהה בספרות המחקר עם ר' דוד פייגטון, מגיה ספרים בויניציאה, כארבעים שנה אחרי הזמן שאנו עומדים בו. ר' דוד חיקר ואיון ספר ההעתק, יום ופעל עצם הדפסת המסכתות וסדרן, ומילא כל תפקידי הדפוס שהולמים את בעל בית הדפוס עצמו. בקולופונים כונה 'חכם' ו'גביר' בהדגשה גדולה.

נתנו את דעתנו במיוחד לארבעה זוגות מסכתות מדפוסי שונצינו המובהקים, בבירור שנת ההדפסה, מקומה, סגנון ההדפסה, וזיהוי האישים הקשורים בה.

בבא מציעא, דפוס 'שונצינו' 1

עותק בלתי שלם ממנו נמצא בספריית בית-המדרש לרבנים באמריקה², מאוסף אדלר; דפוס זה לא היה ידוע כלל בראשית המאה³, וסמוך לאחר מכן נודע בספרות הביבליוגרפית

- 1 וקרב שהיא ראשונה לכל המהדורות למסכת זו בדפוס. שאלה זו כרוכה בהכרעת טיבה של המהדורה עם פירוש רש"י באותיות מרובעות, ללא תוספות. ראה מ"ש מ"ר רח"ו דימיטרובסקי, שרידי בבלי, מבוא ביבליוגרפי היסטורי (ניוארק, תשל"ט), עמ' 75-77.
- 2 נוסח פרק ששי (השוכר את האומנין) מופיע בו בשלימות.
- 3 זו אחת המסכתות שפסקי התוספות נוספו בסופן, וללא המדרכי ופירוש המשניות למרב"ם (ששני אלה באים רק בברכות וביצה). ראה פ' תשבי, קרית ספר, סב (תשמ"ט), עמ' 373, 382 (אגב תיאוריו המפורטים להפליא למס' ברכות וביצה). ובנוסף לפסקי תוספות מופיע בעותק הנ"ל חיבור אחר, בשם 'מורי מקום היינים'. לאחר הכותרת הנ"ל בראש העמוד, באה כותרת בתחילת החיבור: 'ידינו בבא מציעא'. כל סעיף פותח במלת 'ידן', אח"כ נושא הידן בקצרה, ואח"כ ציון שם הפרק. למשל: 'ידן השוכר חמור מחבירו והבריקה או שנעשת (שתי התיבות הנדפסו כאחת) אנגריא מה דינו, או מי ששכר פועל ונאחו באנגריא בפרק השוכר

על השרדותו; ⁴ ממילא לא היה דפוס זה בפני רנ"ג רבינוביץ, בעל דקדוקי סופרים, בשעה שכתב את מאמרו החשוב על הדפסת התלמוד, שהוא עד היום החיבור המרכזי לכל עניני דפוסי התלמוד הקדומים. מכל מקום, בהיותו מחקר ראשוני בנושא רחב וקשה, ראוי

את האומנין. ובהחתי בדוגמא זו בגלל שפועל שנאחו באנגריא אינו בגמרא אלא ברי"ף. וחיבור זה בודאי זהה עם החיבור 'חיקור דיני' (+ שם מסכת), הנקרא אף 'מראה מקום', שצורף למס' ב"ק וב"ב בדפוס פיזרו (ראה שטיינשניידר, קטלוג בודליאנה, עמ' 242—243, מס' 1551; מאמר על הדפסת התלמוד לרנ"ג רבינוביץ, מהד' א"מ הברמן, תשי"ב, עמ' כב—כד, והע' 21). קיומו של חיבור זה אף לב"מ לא נודע עד עתה. וקרוב לדאי, איפוא, שגם מס' ב"מ בדפוס פיזרו כלל חיבור זה, אלא שטרם מצאנו עותק מדפוס זה הכולל סוף המסכת (ראה מ"ש במבוא של מהדורתי הנ"ל). 'חיקור דיני בבא בתרא' נמצא גם בדפוס ויניציאה רפ"א, אחרי פסקי תוספות. ברם למס' ב"ק וב"מ לא נדפס בוויניציאה (והשוה מאמר, תשי"ב, עמ' 12).

בעל דק"ס ציין שחיקור דינים בדפוס פיזרו בא אחרי פסקי תוספות בב"ב, ולפני פסקי תוספות בב"ק. בעותק בלתי-שלם של ב"ק ד' שונצינו הנמצא בפרנקפורט (תודתי לפרץ תשבי, שנתן לי לעיין בצילום שבידו), פסקי תוספות מופיעים בסוף המסכת, ברם לא מצאתי שריד לחיקור דינים. (בעותק ביהמ"ד סוף המסכת חסר). וראה במבוא למתדורתי הנ"ל, לגבי ד"ר ב"מ, שהודפס ע"פ ד' שונצינו, ולא ע"פ דפוס פיזרו.

מצב זה הביאנו לבדוק שוב 'מורה מקום הדינים' שבב"מ ד"ש, בעותק הנ"ל (וכן עוררני ד"ר מרדכי גלצר לבדוק את צורת האותיות שם). התברר לי ששני הדפים האחרונים אינם שייכים למהדורה זו, להם פגיעות של קיפול וחורים שאינם בדפים הסמוכים שבעותק. גם סדר הדפים מבובלב בצורת כריכתו דהיום. 1 ע"א פיסקי תוספות, פותח באמצע פרק אלו מציאות (פ"ב); 2 ע"ב פיסקי תוספות, תחילת המסכת ('שנים אוהויד'); 2 ע"א 'מורה מקום הדינים', תחילת המסכת ('דיני בבא מציעא'); 2 ע"ב פיסקי תוספות, סוף המסכת, ובסוף העמוד, 'הורן' על ד' הבית והעלייה, סליק מסכת בבא מציעא. כלומר, שני הדפים נכרכו בהיפוך ע"א וע"ב שלהם. חסרים פיסקי תוס' מאמצע המסכת, וחסר סוף 'מורה מקום'. מורה מקום הודפס איפוא אחרי פיסקי תוספות, אלא שהכורך, שתגיעו לידי שני דפים אלו, רצה לקבוע הורן וסליקא ב"מ, בסוף פיסקי תוס'. גם צורת ג' סופית אינה דומה לזו שבמסכת שלפנינו, שם פונה ראש האות ימינה, אלא דומה היא לג' סופית שבד' פיזרו! קרוב לדאי, איפוא, שדפים אלו שייכים לב"מ ד"פ.

בעל דק"ס שיער שחיבור זה 'היה מחובר על כל או רב הש"ס' וכו' (מאמר תרל"ו, הע' כד; תשי"ב, הע' 21, בשינוי לשון). ובאמת, ישנה עדות לקיום ספר כזה לכל הש"ס, מנוסח השער בדפוס יוהנאניאן (כגון ב"מ, ש"ח): 'אחר גמר כל התלמוד בעה', שיוכיל להשלימו נדפס ספר נקרא חיקור דיני מחובר ומיוחד על כל הדיני הנזכרים בתלמוד באיות מסכתא נזכר ובאיות פרק ובאיות הלכה ובאיות דף על סדר ההלכות [!]. כדי להקל לכל מעיין למצא מבוקשו ויהיה כשלחן ערוך לפני כל חכם ותלמיד' (מאמר, תשי"ב, עמ' מח). אלא שהוא ככל הנראה ספר אחר, עיין מאמר, תשי"ב, עמ' מט—נא, הע' 4, בפרוטרוט.

פריימן (4) ("Über hebräische Inkunabeln", Zentralblatt für Bibliothekswesen 90, 1902), עמ' 7 (הע' 2) ציין שהדפוס ידוע מציטוט בלבד, וכן אינו מופיע ברשימת עותקי דפוסי הערש בתוך 577, p. *Jewish Encyclopedia* VI (1904), ולא ברשימת עותקי התלמוד מדפוסי שונצינו — ברקו — פיזרו שפירסם פריימן באותה שנה (*ZfHb* VIII, p. 144). בשנת 1908 הודיע פריימן על 4 דפים בבעלותו של אדלר (*ZfHb* XII, p. 14), ובשנת 1911 על העותק של אדלר (*ibid* XV, p. 182). על קטע של 16 דפים מאוסף מתלמן בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ראה גנזי ישראל, עמ' 21. ארבעה עמודים מאוסף פרטי נרשמו אצל גולד-שטיין, עמ' 15, מס' 41, וסביר לשער שהם הם הדפים שהיו באוסף אדלר מקודם. פקסימיליה באוצר של פריימן, A 50.

לבדוק כל פרשה לגופה, וכפי שהמחבר עצמו הרציא לאור מהדורה מתוקנת תוך זמן קצר לאחר המהדורה הראשונה.

וכך כתוב במאמר (מהדורת הברמן) בפתיחת דברים, לאחר שהזכיר את הדפסת ארבע מסכתות שייחסן לדפוס שונצינו: ברכות, ביצה, שבת, ב"ק: 'ובכל המסכתות לא נרשמה אף פעם אחת מלת גמ' אחרי המשנה. ובאותו הפרק נדפסה מסכת בבא מציעא (ולא ראיתיה) ומסכת מגילה (ולא ראיתיה) ומסכת כתובות, ונשלמה "בעשרים יום לירח כסלו שנת ה' אלפים ורמ"ח לבריאת עולם פה שונצינו".⁵

אשר לחיסור תיבת גמ' במסכתות הללו, טעות יש כאן, ואינה חסרה אלא במס' ב"ק בלבד, ובמאמר תרל"ז, לנכון: 'ובכל המסכת', כלומר, ב"ק. והדפסת ב"מ קשורה לב"ק במיוחד. וכך כתוב בדברי ר"ד ס"ל, סוף מס' ב"ק: 'מסכתות אלו שהם בבא קמא ובבא מציעא הגהתים ודקדקתים באופן שידעתי שהם מדויקות מאד, לבד במבומות מועטים שנחסק לי, ועשיתים כאשר היו בספרים שלפני. ובהיות הקונים ממני מסכתות אלו נשתעבדתי להם בשבועה וקנסות לגמרם קודם הפסח, ובסבות מאורעות רעים התמהמהתי בסיומם עד אור לארבעה עשר עם יגון ועמל גדול. לא היה לי פנאי להודיע המקומות נחסקתי בהם כאשר עשיתי במסכתות עשיתי בשכבר, אמנם תדעון שטובות הן מאד מאד ולא תמצאו בהם חסרון, אם לא ב' בחילוף כ' וכיוצא בו. נאם דוד בן מהר"ר אלעזר הלוי ס"ל ז"ל".⁶

שתי המסכתות (ב"ק וב"מ) הודפסו, איפוא, בזמן אחד, ונסתיימה ההדפסה ב"ג בניסן. עד כמה שידוע לי, טרם נתבררה שנת הדפוס של אחת משתי המסכתות. אשר לחיסוריה של תיבת גמ' בב"ק, אפשר שהיא משקף את הספרים בכתיבת יד מהם הודפסה מסכת זו, לעומת שאר המסכתות. גם אין זה מן הנמנעות שהשימוש בתיבת גמ' באופן סדיר ברוב המסכתות הוא ממעשי העריכה של הכנת ספר ההעתק לדפוס. ולא מתכונות מקורותיהם. ועוד, ישנם קיי ייחוד טיפוגראפיים נוספים הנמצאים במס' ב"ק. לאחר שסבר תחילה להקדים ב"ק כתב רבינוביץ: 'ומצאתי במס' זו ששתי נקודות מפסיקות בגמ' בין ענין לענין, ומוזה נר' שמאחרת היא קצת, וברוך היודע'.⁷ נקודתיים אלה, בגודל של נקודות רגילות, ובצורת נקודתיים זו מעל זו, מופיעות בין ענין לענין, ובסוף סוגיא לפני 'מתני', בדומה לנקודתיים הבולטות יותר בד"ו ובדפוסים שלאחריו. ובב"ק הנ"ל, הן מופיעות לאחר המשנה, ולפני סוגיית הגמרא, ובדאי כשהחליטו להדפיס כן, השמיטו תיבת גמ', שאף היא ביסודה אינה אלא עניין של פיסוק.

אפשר לאושש הידיעה הנ"ל על הדפסת ב"ק וב"מ במועד אחד, ועל החפזון בהדפסתן, מתוך תכונות אחדות בשתי המסכתות, מקצתן מיוחדות להן, ומהן הבולטות כאן יתר על הרגיל.

אף בב"מ מצאנו שימוש בנקודתיים הנ"ל, כגון לפני 'מתני', לפני גמ', ובשני צדדי פיסקא. ברם, שימוש זה פחות עקבי הוא מבב"ק, ושתי השיטות (אף זו בלי נקודתיים), משמשות בערבוביא לאורך המסכת (ותיבת גמ' הכרחית איפוא), ושמה הדבר קשור לעבודתם של סדרים שונים, שעבדו במקביל או בסירוגין, בכדי לזרז את ההדפסה.

5 תשי"ב, עמ' טז.

6 האוצר; מאמר, שם. הוספתי פיסוק. ראה להלן הע' 87.

7 ראה להלן, בסמוך להע' 20.

8 בהפירה שם. ועיין להלן בדברינו, ליד הע' 49.

בדרך כלל, בב"מ, תיבת גמ' באה אחרי המשניות (כנ"ל), ברם יש מקומות אחדים שהיא חסרה. גם נמצא לפחות מקום אחד ש'מתני' חסרה.⁹
על-פי רוב בדפוסי שונצינו, המילים הפותחות דיבורי התוספות הודפסו באותיות מרובעות, ורק מיעוטן באותיות רש". בשתי המסכתות הללו יש שימוש רב יחסית באותיות רש"י לראשי הדיבורים, במיוחד לקראת סוף המסכת. בב"מ אף ויתרו לפעמים בעיצוב שטח ריק ('חלון') סביב כותרות אלו, המיועד להדגישן. גם בשם הפרק, העומד בראש העמודים, יש כאן שימוש גובר באותיות רש"י במקום מרובעות. לפעמים, בב"מ, בכותרת אחת בראש עמוד נתערבבו אותיות מרובעות ואותיות רש"י. שם הפרק חסר לגמרי בעמודים אחדים, כנראה באופן שכיח יותר מבשאר המסכתות.

ב'מאמר' שם,¹⁰ תיאר רבינוביץ השמטה של ט"ו שורות גמ' בב"ק נח ע"ב, שהושלמה למטה בעמוד, אחר התוספות (בעמוד ארוד). כיצא בדבר זה אירע אף בב"מ, קג ע"ב, ששורה אחת של גמרא הושמטה, ונוספה אחרי התוספות.¹¹

רגיל היה במסכתות שונצינו, שציינו את סדר הגליונות בתוך הקונטרס, בציון המורכב ממספר הקונטרס, ומספר הגליון. למשל: ח ב = הקונטרס השמיני, הגליון השני. ציונים אלו באים בסופי עמודים, ע"פ רוב בסוג האות שמסתיים בו העמוד, אם אות מרובעת של נוסח התלמוד, ואם אות רש"י של פירוש רש"י או התוספות; ולפעמים במקום אות רש"י באה בציון הנ"ל אות מרובעת קטנה. במסכת בב"מ חסרו הרבה מן הציונים הללו, והיו עובדי בית הדפוס מסמנים אותם בכתיבת-יד. בדרך זו שרדו לנו יותר מחמשה-עשר ציונים בכתיבת-יד, בעותק שבבית-המדרש הנ"ל. גם במקומות שחסרה מלת השמירה בסוף עמוד, יש שנוספה המלה ביד, וקרוב שאף זה נעשה בידי אנשי בית הדפוס.¹²
בלשון המשנה (לפנינו בדרך קטן ע"א) חסרות בד"ש המלים 'לא ריחם', ובמקומן הושאר רווח ריק.¹³ בפרק הזהב (נא ע"א), 'אבל לוקח', תיבת 'אבל' הודפסה בתיפור. מכלול הפגמים בשתי מסכתות אלה (ב"ק וב"מ) לדעתנו אינו סימן לקדמותן, אלא לתנאי החפזון ששררו בעת הדפסתן.

רבי דוד ב"ר אלעזר ס"ל

על דרך עבודתו כותב ר' דוד הנ"ל: '... לבד במבוקמות מועטים שנסתפק לי, ועשיתם כאשר היו בספרים שלפני ... לא היה לי פנאי להודיע המקומות נסתפקתי בהם כאשר עשיתי במסכתות עשיתי בשכבר' כדי לברר עניין זה, ומשמעות הדברים לגבי טיב הנוסח המודפס של מס' בב"מ, עלינו להתעכב קצת בידיעת תולדותיו של חכם זה, ועל תפקידו

9 קי ע"ב (הציונים ע"פ דפי הדפוס המקובלים). ושם מקום הציון תחסר בראש עמוד, וגשאר רווח אחד יותר מן הרגיל לפני התחלת נוסח התלמוד. הציון 'מתני', בצורה זו בכל המסכת, ברם, במקום אחד מצינו 'מתניתי' (נה ע"ב) וכן 'מתניתין' (צג ע"ב), והאחרונה בסוף שורה, תשי"ב, עמ' טז, הע' 12.

11 בעל דק"ס העיר שם על עניין זה (לגבי ב"ק), 'שמראה שלא היו רגילים עוד במלאכת הדפוס ולא הבחינו היטב בין נאה ללא נאה'. ועל מבחן זה יסד השערות לגבי סדר הדפסת המסכתות, ומקום ב"ק וב"מ בסדר זה, לאמור: 'ואלמלי נדפסה כבר מסכת חולין, היפה מאד בסידורה, לא היו עושים כזאת להשחית את יופי הדף' וכו', עיי"ש. ברם סביר שבעיקר גרמו כאן הבהלה והחפזון לסיים את הדפסתה, או שיניים אחרים בהנהלת הדפוס. וראה להלן.

12 'נדמעיקרא', בסוף עמוד (מקביל לדף קיז רע"א בד"ח); ועוד.

ותורמתו בעיצוב נוסח הדפוסים. ר' דוד דידן מצטייר כחכם מופלג, וכמי שפתח פרק בביקורת נוסח הבבלי. שמו חתום במס' ב"ק הנ"ל: 'נאם דוד בן מהר"ר אלעזר הלוי ס"ל ז"ל'. על ס"ל' שבתחיתה זו, כתב בעל דק"ס: 'אולי הוא ר"ת סופו לטוב, והוא כמו ס"ט, ואין לומר שהוא ר"ת סגן לויה, שהוא כפול ומיותר'.¹⁴ ברם אינו סביר שיכנים 'סופו לטוב' בין שם אביו למלת ז"ל. גם אינו מדובר בשיבוש, שהרי בסוף מס' גיטין, שונוצינו, רמ"ח (שלא היה לגדד עיני בעל הדק"ס),¹⁵ כתב מגיה הדפוס: 'היתה עלי חוקת יד הגביר מהר"ר דוד ס"ל יצ"ו, ויביאני אל היכל קדשו ... נאם הצעיר שמואל בכמ"ר מאיר לט"ר יצ"ו. ועל פי שנים עדים יקום דבר. נראה איפוא שס"ל אינו אלא שם משפחה, כמו 'סג"ל' ממש.¹⁶ (ומוסב על 'סגן לויה', 'סגן לכהונה', 'סגן לכהן'), וכבר משמש כשם משפחה ממש, ונקבע בחתימה אפילו ע"י הלוי.

כנראה היה לר' דוד זה גם שם משפחה אחר, פיצייגטון, כויתורי שהציע בעל דק"ס, במה שכתב על השם 'ס"ל': 'כן חתם בחולין¹⁷ ובב"ק.¹⁸ אבל על השער מהרמב"ם דפוס ווינציא בומבירגי משנת רפ"ד כתוב שהוגה מהרב המובהק האלוף הר' דוד פיצייגטון מגיה ההעתק, ונדפס שם מאותו המגיה ההעתק הקדמה גדולה, וחתם דוד בן כמהר"ר אליעזר הלוי ולה"ה. ובלי ספק הוא ר' דוד המגיה את המסכתות, שכן סגנון הקדמתו שם דומה להקדמתו למס' חולין. וגם שם מספר איך הגיה מה' נוסחאות ובמקצתן יאמר שכאן הוא מזטעה אבל לא הגיה, וחושב הרבה מקומות שהגיה מדעתו. ומוכרחים אנו לומר שבאחד מהם הוא טעות הדפוס'.¹⁹

התפקיד 'מגיה ההעתק' שהוזכר כאן מוסב על הכנת הטייטה ממנה הדפיסו המדפיסים, ואח"כ הגיה מגיה אחר בתור מגיה הדפוס.²⁰ וברמב"ם הנ"ל נאמר: 'וכל אלו החיבורים

13 בעותק ביהמ"ד תושלם בכ"י: 'ולא רחיים'.

14 מאמר, תרל"ז, עמ' 49 (תשי"ב, עמ' 50). אי"מ הברמן כתב: 'עלי נראה שהוא ר"ת סגן לויה, כעין סג"ל, אע"פ שחתם גם חוץ מזה "הלוי"', המדפיסים בני שונוצינו, ויגה תרצ"ג, עמ' 32; הערה זו הושמטה במהדורת תשל"ח, שבתוך: פרקים בתולדות המדפיסים העבריים, עמ' 40).
15 רבינוביץ בודא לא ראה מס' גיטין ד"ש. שונוצינו ר' אדר רמ"ח (קנד דף) ומסכת בבא בתרא ... ברם בדפוס שונוצינו מסכת גיטין, שונוצינו ר' אדר רמ"ח (קנד דף) ומסכת בבא בתרא ... ברם מוכח מתוכו שיש יתור לשון בסגנון זה, שהרי להלן בסמוך נותן טעמו: 'שאר מסכת גיטין דפוס פיזור אומר: 'נדפס שנית', הרי קיום מס' גיטין בין דפוס שונוצינו אינו אלא מדיוק הלשון בזה, ומגין לו שנת הדפוס ויומו, ובאמת, ב'מאמר' תרל"ז, עמ' 54 אינו, והוא תוספת המהדיר. במהדורה הראשונה של המאמר כל זה ליתא. ושם לא כתב אלא: 'ישלש מסכתות אלו (בברכות, ביצה, חולין. ש"פ) ... ויכול להיות שבין שנת רמ"ד לרמ"ט הדפיס ר' יהושע שלמה עוד מסכתות שלא באו עוד לידי רושמי הרשימות' (עמ' 45-46).

16 עיין להלן הע' 25.

17 מאמר תרל"ז, עמ' 52, הע' יז (תשי"ב, עמ' יח, הע' 14). עיין שם כל לשונו.
18 חולין: 'דוד בן מהר"ר אלעזר הלוי ז"ל'; ב"ק: 'דוד בן מהר"ר אלעזר הלוי ס"ל ז"ל'. על זה יש להוסיף את ההקדמה לבנה, שרנ"ג רבינוביץ לא ראה אותה: 'דוד בן מהר"ר אלעזר הלוי ז"ל'.

19 לא ידעתי בודאות מה כוונת המשפט האחרון הנה, אם ר"ל שיש טעות דפוס באחד המקומות ששמו של ר' דוד כתוב, ולכן אין התאמה. והסגנון כבד. ושאר ר"ל שהערותיו על אותם מקומות שהגיה מדעתו, מוכרחים לומר שבאחת מהן יש טעות דפוס, ובעל דק"ס מותח ביקורת בסגנון עדין, וראה להלן. לשון השערים לרמב"ם הנ"ל הובא אצל אי"מ הברמן, המדפיס דניאל בומבירגי ורשימת ספרי בית דפוס, צפת תשל"ח, מס' 91.

20 מאמר, תרל"ז, עמ' 47 בהע' עם כוכבית (תשי"ב, עמ' יד); רח"ו דימטירובסקי, מבוא לשרידי

מוזקקים שבעתים מסוקלים ממוקשי הטעיות עם עיונא סגין, ונברר הסולת מתוך הסובין ע"י הרב המובהק האלוף הר' דוד פיצייגטון יצ"ו מגיה ההעתק וע"י הצעיר מצעירי הצאן יעקב ב"ר חיים ו' אדוניהו מגיה אח"כ בדפוס.²¹ וכן בקולופון שבסוף הירושלמי ד"ו (רפ"ג—רפ"ד): 'ונזכה לאשלמ' הי"ד הגדול עם ההגהות מימניות והמגיד משנה והמגדל עזו והמורה מקום שהגיה האשל הגדול הרב רבי דוד פיצ"קטון יצ"ו אשר כילה קוצים מן הכרם. והשוה ב'מאמר' שם. הכותב שם בקולופון הירושלמי הוא ו' אדוניהו עצמו, לפי מסקנתו של הגר"ש ליברמן.²²

כנראה שר' דוד מגיה ספר ההעתק של המסכתות ור' דוד מגיה הרמב"ם הולמים זה את זה בהרבה: בעיקר תפקידים, וכן בכמה פרטים של סגנון כתיבתם. בתקופה הראשונה כיניו ס"ל ובאחרונה פיצייגטון.²³ בזמננו, קיבלו א' מארכס ומחברים אחרים את זיהוי שני ר' דוד אלה כודאי גמור.²⁴

ר"ד פיצייגטון נודע מן המחלוקת המפורסמת על ריב נורצי—פינצי, והפסקים שנכתבו באותו עניין בשנת רע"ט.²⁵ מקום פעולתו פירארה (ופותח פסקו פה פיר"רה, ח ע"ב).

בבלי, עמ' 61 ואילך. על היחס הנכון בין שני המגיהים בדפוס שונצינו כבר העמיד שטיינר שניידר בקצרה, וכתב על ר' דוד (בקשר למס' חולין): unde eum non Correctorem tantum habeo, sed Editorem (*Car. Bod.*, p. 250) דוד בתור corrector למס' חולין וגדה, ובתיקוניו (עמ' 177) הוסיף Jam antea Chedubboth ediderat. singulis editionibus monita Praeponens, atque ut emendatiores redderet, mss. cos conferens

21 ועיין הברמן, המדפיס דניאל בובירגי, עמ' 49—51, נוסח השערים משני הכרכים.

22 תרכ"ז כ (תש"י), עמ' 107, הע' 6; ספר היובל לרבי חנוך אליבק, עמ' 283—285.

23 בדומה לזה כתב מארכס (כבה"ע' 24). כוונתו שם להסביר מדוע השם פיצייגטון הופיע רק אחר כך: in the introduction to Hullin he complains of the loss of his property. Perhaps he was at that time in Pizzighetonne and was later named after that city A. Marx, *Studies in Jewish History and Booklore*, New York 1944, pp. 112—113, 24

23 n. הוא איננו מתיחס כלל לתיבת ס"ל שבחתימתו, וקיבל סברתו של בעל דק"ס כנראה, אף שהקולופון של גיטין כבר היה לפניו. וכן צירף מ' מארכס לשמו של ר' דוד לגבי תהנת מס' חולין, וציין שהוא הוא מגיה משנה תורה בויניציה אחר-כך (קטלוג, עמ' 43, מס' 62). אף במילואים לאוצר S.T.C. (למס' חולין בלבד, מס' 53) נוסף: <Pizzighetone>. וזיהוי זה מקובל בספרות המחקר היום, ראה ר' בוגפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הרינסאנס, ירושלים תשל"ט, עמ' 125, הע' 19; רח"ו דימיטרובסקי, שרידי בבלי, מבוא, עמ' 105, הע' 463.

25 ראה ר' בוקסנבוים, פרשיות מהווי יהודי איטליה במאה הטי', תל-אביב תשט"ו. בספר זה באה מהדורת ספר הפסקים, עם מבוא. ציוני העמודים דלהלן ע"פ ד' ויניציה. וראה פסק החורם של הרב יעקב פולק, ערך ש' ווינער, עם ספר דעת קדושים לייט אייניגשטאט, פטרבורג תרנ"ז—תרנ"ח. מארכס שם, עמ' 107—154 (*A Jewish Cause Célèbre in Sixteenth Century Italy*). בספר הפסקים מזכיר ר' דוד זה כמה פעמים. ועיין מאמר, תשי"ב, עמ' יח, הע' 14. בכותרת שבדף ח ע"ב: 'טופס פסק מהר"ר דוד פיצייגטון המתנגד'; ובחתימת הפסק: 'גאס דוד בן מהר"ר אלעזר הלוי ז"ל' (יא ע"ב); ולהלן: 'פסק הגאון מהר"ר בינדיט נגד מהר"ר דוד פיצייגטון יצו חנ"ל' (יב ע"ב); 'תשובת בית דין בולוניה לפסק השני של כמהר"ר דוד פיצייגטון ס"ל יצו' (יז ע"ב). הכינוי ס'גל בא גם בתוך לשון ר"א מינץ, ושם אף כתוב כינוי זה בשתי אותיות, 'ס'גל': 'יכמו כן עשה עיי הגאון מהר"ר דוד ס"ל יצ' (יט ע"ב); 'או להגאון מהר"ר דוד ס"ל יצו' (שם); 'וחזל לך מנגוע בכבוד הגאון מהר"ר דוד ס"ל יצ' (כ ע"ב); 'לולי מהר"ר דוד סג"ל ואני הממאנים ומעכבים על ידו' (שם). במקומות אלה באים ס'גל, סג"ל, במקום הלוי, ומרגיל, ושלא כס"ל אצל ר' דוד מגיה המסכתות, שבא שם זה עם הלוי'.

אחדים מן המשתתפים התייחסו לפיצגטון בכבוד רב, וראו בו חכם גדול ומיוחס בין רבני איטליה. עבודות הדפוס בוצעו בשתי תקופות שונות, בתקופה הראשונה בעיר שונצינו, בשנות המ' של המאה, ואח"כ כרב החונה בפירארה, שפעל בהפרש גדול של שנים²⁶ במסגרת דפוס בומבירגו בויניציאה, בשנות הפ'. ומה גם שר' דוד ס"ל מתואר כבר בשנות המ' כחכם מופלג ונכבד. מאידך, ר"ד פיצגטון הוכר כוותיק ברבנות איטליה, ועדיין אנו מוצאים אותו, כנראה עוסק בכתיבת פסקים ארוכים, בשנת רצ"א!²⁷ אם המדובר באדם אחד, נצטרך לקבוע הדפסת המסכתות לשנות השלשים של חייו, ועבודת ההגהה בויניציאה בהיותו קרוב לגבורות.

וכאן ראוי להוסיף דבר אחר. עליפי הכתוב בהקדמת המגיה ברמב"ם, כתב רבינוביץ 'רואים כי אף שהיה גדול הדור, דרך לימודו היה כמחודדי פולין שבס' לקט יוסף, שדעת הישרה אינה נוחה מהם', ומביא דוגמאות מדברי ר"ד פיצגטון באריכות ובפרוטרוט. עיון בגוף ההקדמה, מעבר לקטעים שהביא בעל דק"ם, מחזק רושם זה. שם קבע: 'אבל בארבע מקומות הגהתי מלבי מה שלא מצאתי בה' הרמב"ם (כלומר, בחמש העתקים, ש"פ) שהיו לפני'. נימוקיו מתארכים ומתפלפלים. לאחר שהשלים תיאור ארבעת המקומות, הוסיף קושיא ומו"מ בדברי הרמב"ם לשמם: 'גם אודיע ברבים את אשר הוקשה אלי על דברי הרמב"ם שנראה היות בו טעות, ותשובתי אליו. וז"ל הרמב"ם ... וכל זה הוא הפך מתגמר' ... בתחילה אכתוב לשון הגמרא פרק החולץ, ואכתוב כמה דחקי' נראה שיש בגמר', ואתרץ תירוצ אחד על כולם יחד, ויהיה מתורץ גם הרמב"ם. אחר זאת אשיב על קשיא שהוקשה לי לבדה'. זו המסגרת ממנה הביא בעל דק"ם את דברי הפלפול.²⁸ מאידך,

26 כמובן, אין הדבר יוצא מגדר האפשר. אנו מוצאים את שמואל לטי"ף במקומות אחרים ובשנים מאוחרות יותר. עיין פריימן, *ZfjB XII* (1908), p. 14 שרשם פעולתו במנטובה בשנת רע"ד. והשווה מ' מארכס, עמ' 31, מ"ס 21. ובודאי הוא היה צעיר מר"ד ס"ל, והיה הנותנת. ועיין מאמר תשי"ב, עמ' יח, הע' 14.

27 בדברי רבינו"ה מינ"ץ הבאים בספר הפסקים (שתחילתם הבאנו לעיל) נאמר: 'וחדל לך מנגוע בכבוד הגאון היה מהר"ר דוד סג"ל י"ן כי עולה תמים הוא חכם וחסיד, וגם פרקו נאה, באשר עם כי ארכו לו ימי רבנות, כי אין בארץ נסמך קודם אליו, וגם מן מערכו הוא ומטה ידו בעו"ה. הגה בכל זאת לא יצא עליו שם רע מילדותו עד היום להתחולל שם שמים על ידו, ולבלתי ראוי לא סמך, הלא על כן נשבעתי כי כל הנגוע בו כנוגע בבבת עיני, אקום ואטור למענו, כי אציר הכבוד והפארת הרבנים הוא' (כ ע"ב). מארכס שם, עמ' 134, ועי' עמ' 140. ובכרוניקה של ר' אליהו קפסאלי נמסר על חכם (ולדעת מארכס, עמ' 112, הוא הוא ר"ד פיצגטון, וסביר) שהיה עילוי מצעירותו: 'מהר"ר דוד הלוי בכמהר"ר אלעזר זה היה משועי אשכנז, ומתוך חורפתו לכבוד אבותיו הסמיכוהו בהיותו בן כ"ח שנה' (*REJ* 79, 1924, p. 63); סדר אליהו זוטא, כרך ב, מהדורת ש' סימנסון, מ' בנייה, 'ירושלים תשל"ז, עמ' 248, ובהע' 40 שם על הויהו). ובסיכומם של דברים בידי פורגס: 'à l'âge de vingt-huit ans seulement' (*N. Porges, REJ* 77, 1923, p. 32). ואצל מארכס (עמ' 112 שם: הוספתי הדגשה): '... owing to this and his great acumen, he was ordained at the age of 28 years, unusually early for those times'. הדברים מבוססים, כפי שמעיר לי פרופ' בונפיל, על גוהג, מקובל שם באותם ימים שלא להסמיק לרבנות לפני הגיל ארבעים. בענין פסק מהגאון כמהר"ר דוד פצ"י יצ"ר, שהוא ככל הנראה ר"ד פיצגטון, משנת 'יפא"ר עונים בישועה' [= רצ"א], ראה מ' בנייה, מבוא לספר בנימין זאב, 'ירושלים תשמ"ט, עמ' רכג-רכה, ובדברי המחבר שם, עמ' צה. ועיין הג"ל, רבי אליהו קפסאלי איש קנדיאה, תל אביב תשמ"ג, עמ' פב, הע' 11.

28 אפיון זה של ר"ד פיצגטון, שהעלה בעל דק"ם מדעתו, כבר נאמר עליו בדברי ר"א ו' בורגיל

ר' דוד ס"ל הצטיין בסגנון קצר ולענין, שיש בו גוון 'פילולוגי' ממש (ואף יותר משהעריך בעל דק"ס, ראה להלן).²⁹

אכן נמצא בתעודה שפירסם ר' בונפיל, איזכור של 'מזהר"ר דוד ס"ל יצ"ר' ברשימת חכמים, העומדים מסביב לר' יהודה מינץ בשנת רס"ו,³⁰ והוא בדאי זהה עם 'מזהר"ר דוד הלוי בכמהר"ר אלעזר' שקבע קשאליו באותה קבוצה (תע' 27), והוא בדאי ר"ד פיצגטון של דברי הריבות, באשר רוב הרבנים בני אותה קבוצה הם (ראה בוקסנבורג, עמ' 7). סביר אפוא, שהשם פיצגטון טרם נעשה כינויו של אותו חכם בתקופה ההיא, או ששימוש גבר רק בתקופה שלאחר-כך. תיעוד זה יכול לסייע לזיהוי עם ר"ד ס"ל בעל המסכתות הכינוי 'ס"ל' ששימש כשם משפחה בתקופה הראשונה, ולכן בא אף עם הציין 'הלוי', לא נעקר ממקומו אף בהתווסף שם משפחה פורמלי יותר, פיצגטון, שהרי 'ס"ל' עדיין יפה כשם לוואי לכל הלויים. עם כל הסבירות, יש לצפות להוכחה חותכת לכאן או לכאן.³¹

המסכתות בדפוס שונצינו

המגיה הראשון של מפעל הדפסת המסכתות בבית שונצינו היה ר' גבריאל ב"ר אהרן שטרשבורק, מתוך דבריו במס' ברכות (רמ"ד) ומס' ביצה (רמ"ד), מסתבר שר' גבריאל נקרא לאשר טיבה ודיקה של מסכת ברכות, לאחר שזו כבר הושלמה והודפסה. אישור

בעל ספר לחם אבירים: 'חתמתי על חכם... שמו מזהר"ר דוד אשכנזי שפי' כמה נפלאות בזה הפשט במקום שאינו צריך והוא כתוב בעלה... בסוף הרמב"ם של הרפ"ם הא' מבומבירגי והוא האריך מאד ועייל פילא בקופא דמחטא' (ראה רח"ו דימטרובסקי. מבוא לשרידי בבלי, עמ' 104–105 והע' 463). על היותו אשכנזי, ראה לעיל הע' 27.

29 שם האב פעם 'אליעזר' כשם אביו של ר"ד פיצגטון, כן הוא ברמב"ם הג"ל. ובפסקים 'אלעזר' בכל הספר כולו.

30 ציון, מא (תשל"ו), עמ' 73 והע' 28.

31 בספרות נהוג לזהות שני האישים (כגון *A. K. Offenberger, Hebrew Incunabula in Public Collections*, Nienkoop, 1990, ראה מס' 166 ואילך, ועי' לעיל הע' 24), או לחסר ציון כל שהוא לשם משפחתו של ר' דוד ס"ל (כבמאמר), אבל שלא בעקביות. גם נטו ליצור שם משפחה מן 'הלוי', ואף שובש שם אביו מאלעזר לאלהו. *David ben Elia Levi (Casel and Gruber, Encyclopaedie der Wissenschaften und Kuenste*, sect. II, H–N, Leipzig 1851, p. 35). ועי' הע' 27 שם ע"פ דה רוסי בסימן שאלה 'Elia (Elasar ?)'. והשוה *David b. Elijah [!] Levi (Jewish Encyclopaedia XI, p. 463)*. כל הרושמים הללו לא באו אלא מכוח כוחו של דה רוסי (עמ' 63, 66), שרשם *R. David fili R. Eliae Levitae*, ואף שדה-רוסי עצמו כבר תיקן את השיבוש ברישום שם אביו של ר"ד: 'Elezaris erat filius, non Eliae, ut typ. err. exusus est p. 63, 66' (p. 177), שבשטא כיון דעל על. יש גם שהסכו שם אביו של מגיה המסכתות 'אליעזר' (כאביו של פיצגטון) במקום 'אלעזר', *HB XIX (1979), p. 18, 17.1*.

כאן המקום לציין פרט מעניין, והוא שבכמה מקומות בספרות המחקר, נרשמו שני ר' דוד בן אלעזר, שניהם כפועלים בדיוני הריב הג"ל. והדברים משתלשלים לעצם פסק תזרם של ר' יעקב פולק, שהתייחס לשני ר' דוד בנידון, ואחד מהם אינו אלא 'סניף' לחברו: '... הדיין המופלא מזהר"ר דוד שץ ראש ב"ד פריה [!] ... וסניפו מזהר"ר דוד הקטן ממנו והחרש יצ"ו איש גרעץ' (ראה ווינער, לעיל הע' 25, עמ' 58, מס' 26–27). מארכס תולה פירוד זה בבלבול *but that seems to be a confusion* (עמ' 113, הע' 23, עיי"ש).

וז אמנם ניתן, בסגנון הסכמה נלהבת. ברם למס' ביצה נכנס הסדר חדש, של הכנת העתק מראש: 'וכי כבדה העבודה על האנשים העוסקים בה באשר בשרשה מסתבכים סבכי אבות מלאכות ותולדותיהן עצמו מאד, לא מלאם לבם להגות להם ספר לעשות ממנו ההעתקה... קראוני ויבקשוני לשקוד... במס' יו"ט ולעשות ממנה טופס מן הגמ' והפי' והתוספ' והמרדכי... ההגהתי להם גמ' ופי' ותוס' ומרדכי מן המס' הנ' בדקדוק ובעיון רב אם מחסרות ויתרות אם מהטעאות המטעות פשטי הסוגיות ההלכות' וכו'.³²

אשר למסכתות שהגיה ר' דוד ס"ל, סיכם בעל דק"ס לאמור: 'יששה מסכתות אלו נדפסו ע"פ כתב"יד שהגיהו ותקנו וסדרו הרב ר' דוד בן מהר"ר אלעזר הלוי'.³³ והמסכתות הן שבת, בבא קמא, בבא מציעא, כתובות, חולין, נדה.³⁴

בעל דק"ס הביא לשונו של ר' דוד מהקדמת חולין, בשלימות.³⁵ בתוך הדברים האלה: 'הגני מתחיל בע"ה במס' חולין יען היות בה דיני איסור והיתר אשר הוא עיקר גדול מתורתנו. וכבר הודעתך בהתחלת כתובות ענין מלאכה זו' וכו'. ר' דוד הולך ומפרט כמה מקומות שצ"ר טעות או בגמ' או בתוס'.³⁶ ואח"כ: 'אם תמצא אלו וכיוצא באלו יראה בעיניך טעות, אל תתמה, עד שתראה גם בספרים אחרים, כי בד' ספרים שהיו לפני ככה מצאתי. ואם באולי ספר בצד אסתן' ³⁷ אשר לא יהיה בתן טעות שהוכרתי, ידעת שמי שירצה להגיה כל מסכתא ומסכתא בב' חדשים כמנהג המלאכה שאין לו פנאי לחפש בכל

32 מאמר, תרל"ו, עמ' 45, הע' יב; תשי"ב, עמ' יג-יד, הע' 9, עיי' שם, ממס' ביצה. ועי' במאמר שם, דק"ס עמ' 45, הע' ה (תשי"ב, עמ' יג-יד, הע' 5) ממס' ברכות ודברי רבינוביץ שם. וציין שהוא מעתיק את דבריו בברכות 'בחתומת המס' אחר המרדכי'. לא מצאתים שם בעותק שבביהמ"ד, ובודאי נשתנו העותקים אלו מאלו. ודוק, שהרי נוספו דברי ר' גבריאל לאחר שנדפסה המסכת.

ועיין פ' תשבי, קרית ספר סב (תשמ"ט), עמ' 372-373 והע' 6. שם תיאר דברי ר"ג שטרשבורק כמופיעים באחד הדפים המודפסים בקונטרס האחרון. ובאמת, לאחר המרדכי ממש, בתוך הקונטרס, הודפס פיה"מ לרמב"ם (עיי"ש, עמ' 371). ואם לא נרצה לומר שבעותק שלפני בעל דק"ס הודבק דף בין הדף השני לשלישי בקונטרס ט"ו, הרי דבריו לאו דוקא, ולא אחרי המרדכי מיד, אלא אחרי פיה"מ (ואחרי שירו של יהושע שלמה שונצינו, שבעמוד האחרון של הקונטרס). בעותק שתיאר פריימן *Die hebraischen Inkunabeln der Stadtbibliothek zu Frankfurt a. M.*, 1920, p. 15 אין דברי ר"ג שטרשבורק מופיעים כלל. העותק הוא שלם בסופו, וכשני דפים בסוף חלקים לגמרי. הם הדפים שבע"א של הדף הראשון נמצא קולופון המגיה הגל', בעותק שלפני תשבי. הרי מדובר בעותקים שונים זה מזה.

33 מאמר, דק"ס עמ' 51-52 (הברמן, עמ' יח).

34 אמנם מי שיעשה ספירה לאחור, עליפי מהדורת הברמן, כדי לעמוד על שש המסכתות, ירשום: בבא קמא, בבא מציעא, מגילה, כתובות, חולין, נדה. ברם המילים 'ומסכת מגילה (ולא ראיתה)' שבעמ' טז שם אינן במהדורות של רבינוביץ. ועוד, מהדורות תרל"ו מסתבר שהמילים בהן פתח המחבר את תיאוריו משבת ואילך ('וקרוב לאותו זמן נדפסה מסכת שבת'), הן סעיף חדש. כלומר, כוונתו על כל קבוצת המסכתות שהכיר מדפוס זה, אחרי מסכתות ברכות וביצה, עד למס' נדה (וראה לעיל הע' 15, שבמהדורה הראשונה [תרצ"ח] הכיר רק שלוש). אף מארכס (עמ' 112, הע' 23) רשם שבת ברשימת מסכתות שהכין ר' דוד, בודאי עליפי רבינוביץ כאן (תרל"ו). לגופו של ענין, אין נראה ליהס שבת לר' דוד ולקבוצה זו של מסכתות, עי' מ"ש במאמר 'דפוסי המסכתות' וכו'. מארכס רשם (כהלכה) אף גיטין.

35 מאמר, תרל"ו, עה' טז (תשי"ב, הע' 13).

36 ובסופם: 'גם תמצא ברש"י פירוש בלי גמרא... גם תמצא לפעמים גמרא בלי פירוש.'

37 עליפי כתובות גג ע"א ומקבילות.

הספרים אשר בכל הארץ. והנה לך המקומות אשר תקנתי כאשר מצאתי בספר אחד, והנחתי כל שאר הספרים ... והא לך המקומות שתקנתי מלבי ...

מפשטות סגנונו של ר' דוד — 'וכבר הודעתך בהתחלת כתובות', משתמע שכתובות היתה המסכת הראשונה בה הודיע דוד מלאכתו. והודעה זו הופיעה בהתחלת הספר, בה יכול מסדר ההעתק לפרט מה שכבר עשה, טרם הוגש הספר לדפוס, ואילו מגיה הדפוס יוסיף דבריו בסוף הספר, לאחר שהוגה הדפוס כבר. ולא כר' גבריאל שטרשבורק במס' ביצה, שכתב דבריו בסוף המסכת, שהרי שם הוא מסדר הטופס והוא מגיה הדפוס (וכל שכן ברכות, שבה לכאן לאחר שהודפס).

ואפשר שכתובות היא ראשית מלאכתו של ר' דוד, ובה מיד הודיע דוד עבודתו, כדרך שקבע כבר ר' גבריאל. ובאמת, לאחר ברכות וביצה שנדפסו בשנת רמ"ד, כתובות היא המסכת הראשונה לבית שונצינו שנתגלתה עם תאריך ההדפסה: 'הדרן עלך שני דייני גזירות וסליקא מסכת כתובות ת"ל [תהלה לאל] בעשרים יום לירח כסלו, שנת ה' אלפים ורמ"ח לבריאת עולם פה שונצינו'. מגיה הדפוס של מס' כתובות היה, כפי שחתם את שמו בסוף נוסח התלמוד של מסכת זו: 'הצעיר שמואל בכמ"ר מאיר לטי"ף יצ"ו'. וכך פתח את דבריו שם: 'לדוד ברוך ה' צורו המלמד ידיו לקרבה אל מלאכת ה' תמימה להגות בה יומם ולילה. הוא מרומים ישכון הולך ואור עד נכון כי מלא רוח חכמה ותבונה ויאמץ בורוע עוזו להגיה גמ' פ' ותוספ' מסכת כתובות הלזו, כיד ה' הטובה לא נפל דבר אחד אשר לא שוטטה עליו עינו להסיר מכשול מדרך עמו לשום מחשך לעניהם לאור ומעקשיה למישור. ושמואל בקוראי שמו אני הוא סר למשמעתו קרבתי למענו הלום וכר'.³⁸ פירוש, ברוך ה' צורו של דוד, הוא ר' דוד ב"ר אלעזר ס"ל,³⁹ המלמד ידיו למלאכת הכנת הטופס, גמ' פירוש רש"י ותוספות. ואני שמואל סר למשמעת ר' דוד, וקרבתי למענו להגיה את הדפוס.⁴⁰ דברי ר' דוד עצמו, בראשית המסכת, טרם דאיתם, ולא נתבררה לי אם שרדו הדפים האלה ממס' כתובות, שעל קיומם העיד במס' חולין הנ"ל.

בסמוך לאחר הדפסת כתובות, הודפסה מס' גיטין, ר' באדר רמ"ח,⁴¹ חדשיים וכמה ימים אחרי שנשלמה מס' כתובות, ממש כפי שכתב ר' דוד לגבי זמן הכנת ההעתק: 'להגיה כל מסכתא ומסכתא בב' חדשים כמנהג המלאכה'. כאן שוב כתב ר' שמואל לטי"ף, מגיה הדפוס, קולופון בסגנון דומה, אלא שהפעם ציין לר' דוד, לא ברמזים פיוטיים, אלא במפורש, וחזר התייחס לעניין הכנתו של הטופס: 'היתה עלי חזקת יד הגביר מהר"ר דוד ס"ל יצ"ו, ויביאני אל היכל קדשו ואל משכנותיו להתאמץ בכה ולאל, למלאת אחריו את אשר כבר עשה והצליח בורוע עוזו בהגהת מסכת גיטין גמ' ופ' ותוספ' הלזו כאשר

38 מעותק ביהמ"ד.

39 וכן פירש לנכון ח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי, תל-אביב תשט"ז, עמ' 37, אלא שמכנהו 'פיציגטון'.

40 ומכאן יש לתקן מה שראו בר"ש לטי"ף ה'עורך' של המסכת, ללא הוכחת שמו של ר"ד ס"ל. כגון מילואים לאוצר, מס' 466, וכן Encyclopaedia Judaica, VIII, s.v. Incunabula, p. 1339. Edited by Samuel b. Meir Latif. ובהמת ר' דוד הוא שהיה 'עורך' ממש, וראה להלן הע' 42. ואילו על פעולתו של ר' דוד במס' ב"ק אמרו corrected (מילואים לאוצר, מס' 50), היפוך תפקידים ממש. אשר לחולין וגדה יחס שני המגיהים נקבע לנכון, וכפי שהוא כבר אצל שטיינשניידר (ראה לעיל, הע' 20).

41 'הדרן עלך המגרש וסליקא מסכת גיטין ת"ל בששה ימים לירח אדר שנת ה' אלפים ורמח לבריאת עולם פה שונצינו'.

עיניכם הראות. ואצא אחריו בעקבות הליכות פעמיו לעשות כאותות מופתיו וכו'.⁴² כנראה שגם כאן הופיעו דברי ר' דוד בראש המסכת, וכפי שהעיד על עצמו, 'להודיע המקומות נסתפקתי בהם, כאשר עשיתי במסכתות עשיתי בשכבר'.⁴³ אין בידנו היום ידיעה של ממש, לגבי מסכת כל שהיא שהודפסה בין גיטין לבין חולין. ואם כי רשמו הרשמים מסכתות אחרות לבית שווצניו, כבר ביטלנו עיקרי טענתם במאמר 'מסכתות שנרשמו' וכו'.

בסמוך ותכף לאחר הדפסת חולין (טו בתמוז רמ"ט), הודפסה מסכת גדה (כה באב רמ"ט). הקדמת ר' דוד לגדה, לא היתה בידי של רבינוביץ,⁴⁴ אבל היא צולמה באוצרו של פריימן (A54), וזה נוסחה: 'אחרי הגמרי מסכת חולין אשר יחידה היא מאותם שאנו לומדים מסדר קדשים, אמרתי לחבר עמה מסכת גדה אשר גם אותה לבד אנו לומדים מסדר טהרות, ואותה רקדקתי אחרי חולין'. כאן נאמר במפורש מה שנרמז כבר בחולין ('דהגני מתחיל ... חולין יען היות בה דיני איסור והיתר') ועוד. דהיינו, ר' דוד עצמו הוא היום, והוא הקובע סדר הדפסת המסכתות.

בשתי מסכתות הללו התחלף מגיה הדפוס, ובא ר' מרדכי באול"א⁴⁵ במקום ר' שמואל לטי"ף. וכך מודיע ר' דוד ס"ל בהקדמת חולין: 'וכבר הודעתך בהתחלת כתובות ענין מלאכה זו, ואותו כתבתי למען הודיעך כי הטעיות המועטים תמצא בהן שלא בסיבתי נשאר. והנה עתה שבא אצלנו ר' מרדכי בכמ"ר ראובן יצ"ו באול"א הגיה הדפוס, ידעתי שאף חיבה אחת לא נעדרה. ואף באותיות לא תמצא חסר או יתיר אחת מני אלף. הרי במפורש מעדיף ר' דוד דייקנותו של ר"מ בזאלא על ר"ש לטי"ף, ורואה בכך ערובה שעבודת סידור הנקיה לא נפגמה בעקבות הגהה מרושלת של הדפוס.

לא הגיענו קולופון מאת ר"מ בזאלא בסוף חולין, ואפשר שלא כתב שם דבר,⁴⁶ שבמס' גדה הוא מתיחס לשתי המסכתות (שהסתיימה הדפסתן בעידן אחד, כנ"ל), וז"ל שם: 'אודה ה' ... ויכני להגיה אלו הב מסכתות ... היתה עלי יד ה' במלאכת שמים, יפה צרופה מזוקקת שבעתים, יעלת חן תמימה וברה, מדויקת בגמרא, פירוש ותוספות, ולא מכת ידי הרפות, כגברא דנקטיה תונביה [ראה יומא פג ע"א], רק מכת גברא דכולא ביה, מטה עוז מקל תפארה, טובינא דחכימי, בוצינא דנהורא, רבא דעמיה באומתיה מדברנא, מרגא ורבנא, אוצר כל כלי חמדה, החתום שמו בתחלת מסכת נגדה ובריש מס' חולין, לו שם בגדולים אשר בארץ המה, לא יבצר ממנו כל מזימה והנה הוא הגיה הטופס ועשהו וכו'.⁴⁷

לא הזכיר ר"מ בזאלא את שמו של ר' דוד אלא ברמו, כמות שעשה ר"ש לטי"ף בראשונה,

42 אף בזה מודגש שהוא משנה לר' דוד, הן בסדר המלאכה, והן בטיבה.

43 מדבריו בב"ק, כנ"ל.

44 ראה מאמר, תרל"ו, עמ' 53, הע' יח (תשי"ב, עמ' יט הע' 15), בסוגריים.

45 מאמר, תרל"ו, עמ' 52-53 (תשי"ב, עמ' יח-יט). צורת החתימה בסוף גדה: 'מרדכי צרפתי בן כמ"ר ראובן יצו איש באול"א'. יש להעיר שבנו של ר' מרדכי היה החכם הידוע ר' משה באסולה, שידיו רב לו בהלכה ובקבלה ונמנה עם גדולי הרבנים בתקופת הרניסאנס. ראה י' תשבי, פרקים א (תשנ"ז-כ"ח), עמ' 148-151; רות למדן, 'שני כתבים משל ר' משה באסה איגרת לתלמידו ודרשה לשבת "משפטים"', מיכאל ט (תשמ"ה), עמ' קעא-קעב.

46 ובאמת אחרי ההדרן, רוב העמוד נשאר ריק. ועיין לחלן בפרוטרוט.

47 אחרי פסקי תוספות ההדרן ולאחרי הדפס במקום שנשאר חלק קדיש דרבנן.

אבל רמז מפורש: 'לדוד', משום שהדבר היה ידוע ומפורסם ויוצא ממילא, או שעניין אחר בגו (ראה להלן הע' 71).⁴⁸

מנין המסכתות וסדרן וזמן הדפסת ב"ק וב"מ

שאלה היא, אם ב"ק וב"מ נדפסו לפני חולין ונדה או אחריהן? בעל דק"ס שיער 'שנדפסו (ב"ק וב"מ) קודם למס' כתובות וחולין'.⁴⁹ אם כך, מהו שהוא אומר בב"ק 'מסכתות עשיתי בשכבר'? רבינוביץ הקדימן משום שמצא בהן השמטות והשלמות שאין צורתן יפה: 'אלמלי היתה כבר נדפסת המס' חולין היפה מאד בסידורה לא היו עושים כזאת'. לדעת בעל דק"ס אי הוזכרת שמו של ר' מרדכי באולא, שהוזכרו בחולין ובנדה,⁵⁰ משמע 'שעדיין לא בא שם'.

לצד שני, העלה בעל דק"ס אף סברה לאיחורן של ב"ק וב"מ: שתי הנקודות המפסיקות בין עניין לענין. במסכתות הראשונות (וכבר בברכות) יש סימן להפסק, הדומה למרכאות. אכן דומה שהשימוש בנקודתיים מאוחר יותר, והוא הונהג אחר-כך בקביעות, במסכתות של פיזור ובדפוס ויניציאה.

בעניין זה ראוי לדייק יותר בלשונו של ר' דוד. הוא מזכיר תקופה של הפסקת עבודות במסכתות, בגלל 'מאורעות רעות', שגרמו לו הפסד הון (אני מתרגם מליצת 'הוני' למש- מעות המודרנית של אותה מילה ממש). ובחסדי ה', חזר אחר-כך להדפסת המסכתות כבראשונה. ממס' גיטין עד למס' חולין עברה כמעט שנה וחצי (ר' באדר, רמ"ח — ט"ו תמוז, רמ"ט). את התקופה הזאת אפשר לצמצם יותר, אם נחשב מסיום גיטין להתחלת הדפסת חולין, לאחר תקופת ההפסקה, ולא לסיומה. הזמן הממוצע שנתן ר' דוד, חודשיים למסכת, בודאי מתחסס רק להכנת הטופס, ולא להדפסה, ובמס' ארוכה זו בודאי ארכה ההדפסה יותר מן הממוצע. נמצא שאם אחת משער שגם שתי מסכתות גדולות אלה, ב"ק וב"מ, הודפסו לפני חולין, כמעט שלא נשאר זמן ללא עיסוק בהדפסת המסכתות, הנראת מרומזת בלשון ר' דוד, תקופה שהגיעו הדברים עד ליאוש, כשאין בידו של ר' דוד אלא ללכת ולעבוד 'עבודות אחרות'.

הקביעה שב"ק וב"מ לא קדמו לחולין ונדה, עשויה לפרש את הלשון בהקדמת ב"ק בהתאם. אף שם דיבר ר' דוד על 'מאורעות רעות'. הקונים (מראש!) 'יודעים כבר שר' דוד נתן במצב כספי קשה, וביניהם כאלה שחששו שזא הניחו כספם על קרן הצבי — ובאו והשביעוהו בקנסות על סיום שתי הבבות עד הפסח.⁵¹ הקונים רצו לעודד הדפסת המסכתות על-ידי תשלום מראש, אלא שיש להם יסוד לחששות. ולפי זה שנת הדפסתן של ב"ק וב"מ איננה השנה המשוערת המקובלת — רמ"ט,⁵² אלא

48 אשר לדברי ר' דוד בתחילת נדה מסתבר שאין הכוונה אלא להקדמת 'אחרי הגמרי'! הדברים האלה באים בדף הראשון של הספר, בעמוד ב' (עמוד א' נשאר ריק), באותיות רש"י קטנות, מול הדף השני ע"א, שבו תחילת נוסח התלמוד ולה מסגרת מפוארת.

49 מאמר, תרל"ז, עמ' 49, הע' טו (תשי"ב עמ' טז, הע' 12).

50 ר' דוד אינו מזכיר את ר"מ באולא במס' נדה, ואף ראינו שדבריו בנדה לא הגיעו לבעל דק"ס, ורק בחולין הוזכרו. וכאן פליטת קולמס, ממה שר"מ באולא עצמו כתב בסוף נדה על שתי המסכתות (מאמר, הע' יח = הע' 15).

52 ראה לאחרונה, פ' תשבי, קרית ספר, נט (תשמ"ד), עמ' 953, וספרות שם. שטייגשניידר רשם 1489 ('Supplement', p. 487).

שיום הדפסתם — שנקבע בדיק, יג בניסן,⁵³ היה לפחות בשנת ר"נ, ולפי סברה זו, אפשר שהיה ממש בשנה זו. וכך ימצא לך שב"ק וב"מ חיי המסכתות האחרונות שנדפסו ברצף הנ"ל, ואחריהן שוב חלה הפסקה, עד (כא בכסליו) רנ"ח, תאריך הדפסת מס' סנהדרין על-ידי גרשם.⁵⁴

שיחזור זה יעמיד את שלוש המסכתות מסדר נזיקין — ב"ק ב"מ וסנהדרין — בשורה רצופה, אמנם מופסקת במשך כמה שנים. ברם מסקנה גדולה מזו היא שר' דוד הקדים חולין ונדה לכל מסכתות סדר נזיקין. ולא לחינם בחר בשתי מסכתות אלה, משום שהן הלכה למעשה, ואילו שתי הבבות נלמדות בישיבות, אבל אינן הלכה למעשה.

ט י ב ה נ ו ס ח

דרך הכנת נוסח התלמוד, אתה למד מדברי ר' דוד ב'מסכתות אחרות' שלהן הכין את הטופס, כפי שרמז לנו, בהקדמה למס' נדה כתב:⁵⁵

... ומצאתי בה מקומות אשר נראה היות טעות בכל הספרים אשר היו לפני, דהיינו בפ"ק גבי דכ"ע וסתות דאורייתא נר' לי היות טעות בפ"י. במפלת גבי אשה דממונא נר' טעות בגמ' או בפ"י. בפרק בא סימן גבי בעשות מצרים כר' נר' טעות בפ"י. בסדר משנת כל שיש לו קרנים כר' נרא' לי טעות בגמ' או בפ"י. בפרק דם הגדה⁵⁶ מתחיל דבור דם היוצא מפיו טהור, ולא מצאתיו בגמרא, ובאולי הוא מה שאומר אחר כך יכול יהא דם כל, והדבורים מהופכים. גבי אם יכולין להשרות קורא רש"י לשרות, ואינו מפרש דבר, ואם רוצה לו' שיש לגרוס לשרות, היה לו לפרשו במתניתין.⁵⁷ בפ"י גבי בחדרים מסתמ' כר' נרא' טעות בגמ' או בפ"י. בפ' הרואה בדבור ומי מחזיקנו, נרא' טעות ויש לישבו ל"ד. בהמפלת גבי ולהכי אפנייה כר' פי רש"י כרבנן כר' נר' טעות, וי"ל דקש' לרש"י אי כר' ישמעאל לא לכתוב הפנאה דאדם כלל כדמקשי' התר, ולכן מפרש דאליבא דרבנן קאמ' הגמ' דלכן הפנה בב מקומות להראות דמופנה מצד אחד למדים ומשיבים, כי נרא' לתלמודא דאין ראוי לומר שמשביץ כיון שהוא מופנה, אי לאו שלמדנו מהא. והנה לך המקומות ששיניתי. פ"ק היה בתו' איכא ביניהו למרמא חבית אמקוה ותקנתי ומקוה.⁵⁸ בפ' המפלת בפ"י היה או שמא נמות שלייתו כר' ותקנתי ושמא.⁵⁹ בפ' יוצא דופן גבי מאן תנא סדר עולם היה טעות בפ"י ל"ד ותקנתי כאשר תראה.⁶⁰ בפ"ק בפ"י כיון שתבעה כר' תקנתי כאשר מצאתי בפ"י אחד כי אשר

53 תשבי שם רשם יד בניסן — 16 במרס. ברם יותר מדויק לתרגם את הלשון 'התמהמהתי בסיומם עד אור לאירבעה עשר' לתאריך יג בניסן והשלמתו לפני חשיכה, ויד המליצה בנו (ובודאי 15 במארס).

54 וכבר לא בעיר שווצנינו. ראה במאמר שנוכר לעיל בהקדמה.

55 לא היתה לפני בעל דק"ס. חלק מן הדברים (ההקדמה והחתימה) נדפסו אצל פרידברג, עמ' 39.

56 גו ע"א בתוספות.

57 דף גו ע"א. ד"ה תחילתו אע"פ שאין סופו, הרי בד"ש ובד"ו במקום תיבת 'תחילתו' איתא: 'לשרות'.

58 ע"ב ד"ה איכא, בד"ש: 'איכא ביניהו למרמי חבית ומקוה' (וכ"ה בד' ווילנא).

59 כו ע"א ד"ה ושמא בד"ש. ברם בכתב-היד של פירוש רש"י באמת: 'או שמא', כפי שמעיד המחבר שהיה לפניו.

60 מו ע"ב ד"ה מאן תנא. כאן לא מסר ר' דוד מה היתה הטעות ל"ד (= 'לעניות דעתו'). בד"ש: 'מאן תנא סדר עולם ר' יוסי דהוא סתמיהידיכי דסת' מתני' ר' מאיר, וכזה בשאר הדפוסים.

מצאתי בשאר הפי' הוא פי' התוספו', האמנם מה שמפרש אחר כך דאיהו סבירא ליה באין מן הדרך לאו דווקא משמע קצת שגם רש"י מפרש כפי' התוס'.⁶¹ נאם דוד בן מהר"ר אלעזר הלוי ז"ל.

מדברי ר' דוד אלה בראש גדה, ומדבריו בראש חולין,⁶² יכולים אנו לעמוד על דרכו בקודש, שלפיה נהג גם במס' בבא מציעא, אלא שלא הספיק לרשום שם את רשימתו המפורטת. בנדה ובחולין ציין קודם את המקומות שעלול להיות בהם טעות, אבל לא שינה ולא תיקן, היות ובכל הספרים שלפניו כך כתוב (בחולין ארבעה ספרים). במיוחד העמיד על סתירות בין הגמרא ופירש"י ('טעות בגמ' או בפי'). יש שמאריך קצת כדי לישב. אחר-כך מונה את המקומות שחלה בהם ידו. בחולין הביאם בשתי קבוצות, אלה שהיה לו סמך במקצת ספרים, ואלה ששינה מליבו.

ר' דוד מגלת רגישות עצומה בהבחנתו בין סגנון נכון לבין סגנון לקוי, ורגיל בהנחות ועירות של אות אחת להעמיד את הדברים על תיקונם.⁶³ הוא דיקק במיוחד בפירוש רש"י, והכריע בשינויים שבין הספרים אשר לפניו (הע' 61). המקומות שראה צורך להגיה מלבו בשתי מסכתות גדולות אלה הם מועטים ביותר.

בכתביהיד בשינוי סגנון: 'מאן תנא סדר עולם, ר' יוסי היא, דהוא סתמא' וכו'. כנראה כוונתו להשמטת תבת 'היא' (בכ"י פרמה 2930 יש בדיבור הזה יתור לשון של הכפלת כמה מילים מלהלן, ואפשר שכונת ר' דוד למחיקת לשון כזה. אבל ראשון נראה).
 י"ב ע"א ד"ה כיון שתבעה וד"ה אין לך. מכאן מסתבר שהיו כמה כתבייד של פירוש רש"י של מסכת גדה לפני ר' דוד. הוא דחה את הלשון שברוב כתביהיד, והדפיס לשון שמצא בכ"י אחד בלבד, מתוך קביעתו שגירסת רוב כתביהיד אינה שיטת רש"י אלא תוספות. ואמנם, אפשר להצביע על שני הטיפוסים בין כתביהיד של פרש"י שלפניו. זה לשון הדפוסים בדיבורים הנ"ל: 'כיון שתבעה, לתשמיש. אין לך בדיקה גדולה מזו, דאי לא קים לה דסתירה היא הוה בדקה, דיקה דקאמר שמואל לעיל בתביעה סגי. ולבי מגמגם'. כלשון הזה נמצא בפרש"י כ"י פרמה 2903. אולם בכ"י פרמה 1304, במקום הדיבורים הנ"ל, נאמר כך: 'כיון שתבעה לתשמיש, אין לך בדיקה גדולה מזו, דסתם הבא מן הדרך דרכו לרצות ולפיס ולתבוע, וכי מרצו [!] קמה ותבע רמ"א אנפשה, ואי חזיא הוה מרגשא. וכי אמרי דבעיא בדיקה ביושב ושחא עמא, שאינו צריך ריצוי כל כך, ולכן אצרכי] רבנו בדיקה, דילמא השתא חזיא' וכו' (עיי"ש המשך הלשון). והוה מה שהיה לפני ר' דוד ברוב כתביהיד, ודחה לשון זה כי הוא דומה לפירוש התוספות, ד"ה שתבעה: 'פירוש כיון שבא מן הדרך מפייסה לתובעה' וכו', עיי"ש. ובאמת דומה שהפירוש שבחר בו ר' דוד הוא פירוש רש"י הראשון, ועליו כתב בעצמו 'ולבי מגמגם'. והוא הוחלף במקצת כתביהיד בפירוש אחר, וכפי שהוא בתוס'. ומ"ש ר' דוד על המפורש אח"כ בפירש"י, הכוונה לדף יב רע"ב. ושם כתוב: '... דאיהו ס"ל באין מן הדרך לאו דוקא ור"ש יושב בבית, והרגיש ר' דוד שזה חוזר לפירוש שדחה מדפוסו, בהיותו כפירוש התוספות. והיא הנותנת, שהרי אותו פירוש הוא 'ליא' = לשון אחר! ובהמרש"ל: 'נ"ל שהאי ל"א שכתוב ברש"י אינו מלשון רש"י עצמו ... אלא לשון אחד הוא של רש"י והשני הוא פירוש אחר, ואינו מן הפנים, וכן מצאתי בפירוש שן מדויק נ"ל'. והמהר"ם כתב: 'לישנא דרש"י מגומגם ומעורבב, ופירש הלישנא אחרינא אין להם צירוף זה לזה'.

נמצא פירוש רש"י שבדפוס זה נערך ע"י ר' דוד כנ"ל, ואינו נוסח אחיד, וקרוב שגם כתבי-היד של פירש"י נערכו לגבי ל"א וכיו"ב, בשיטה זו. וכאן זכינו להודאת המגיה עצמו על מעשנו ושיקוליו. לעניין תוספת ל"א בפירושי רש"י, ראה מ"ש במאמרי שבספר רש"י, בהוצאת אוניברסיטת בר-אילן.

62 לעיל, ובשלמות בדק"ס, חשי"ב, עמ' טז—יח. הע' 13.

63 ראה לעיל, הע' 58—60.

שמרנותו ודקדקנותו מדברות לעצמן מתוך סגנונו. וסביר שר' דוד מיצג מסורת חשובה של מגייה הספרים מן התקופה שלפני הדפוס, אם כי, לגבי הדפוסים, הוגברו התכונות הללו, והמאמץ לדיוק, מתוך המודעות שספרי הדפוס בהפצתם הרחבה מעמידים דרישות חדשות בחומרתן בכל הנידון.⁶⁴

ר' דוד, היה בן לתקופתו וערכיה. הגירסא העדיפה היא הקלה יותר והמובנת יותר, ובודאי גירסא שהוגעה על-ידי מסרנים, גרסנים, ומגייה ספרים בדורות שקדמו — ובעיקר, גירסא התואמת את הכתוב בפירוש רש"י ובתוספות!

אשר לגרסה התלמוד של מס' בבא קמא ובבא מציעא בדפוס זה, סביר לומר שאינו משקף מקור יחיד, אלא שר' דוד בחר את הגרסה המתוקן ע"פ ספרים שונים אשר לפניו. כאומרו (בסוף ב"ק): '... לבד מבמקומות מועטות שנסתפק לי, ועשיתים כאשר היו בספרים שלפני'. בהקדמה למס' חולין כתב: 'והנה לך המקומות אשר תקנתי כאשר מצאתי בספר אחד, והנחתי כל שאר הספרים'. מכאן משמע, שכאשר מצא גירסא ברוב הספרים, היה מניח את המיעוט, גם מבלי להודיע על כך.

רנ"ג רבינובין אמר על דפוס שונצינו 'כי הדפים מכ"י ספרד'.⁶⁵ מדברינו דלעיל משמע, שהמסכתות שלהן הכין ר' דוד ס"ל את ספר ההעתק, השתמש בכמה ספרים, ואפשר שבתוכם היו גם ספרי ספרד.

באשר לשני ענפי המסירה של ב"מ פרק ו', שנתבררו לנו בעבודתנו,⁶⁶ דפוס שונצינו תואם דווקא ענף המסירה גה (גניזה—המבורג) בשלושת רבעים בערך מן השינויים בהם ענף זה חלוק על ענף פמ (פירינצי—מינכן). ואילו שני הנוסחים של הוויטקן, שיכולים להחשב אולי דוגמאות לעדי-הגרסה השכיחים באיטליה בזמן הדפסת המסכתות לראשונה, אינם נוטים כל כך לענף גה, והם שקולים בגירסתם, בערך מחצה ומחצה, בין שני הענפים. ר' דוד ס"ל עסק במסכתות גדולות ועיקריות בתלמוד, וראינו שהיה לו חלק יותר גדול מאשר הכנת ספר ההעתק גרידא: יומת סדר הדפסת המסכתות וניפוי זהיר של נוסח.

סדר המסכתות בארבעה זוגות

בית הדפוס של מסכתות ב"ק וב"מ לא נתברר. יש שיחסו אותן ליהושע שלמה,⁶⁷ ויש

64 הערכתו המסוייגת של בעל ד"ס לעבודתו של ר' דוד המגיה, היא הערכה תחילתית, ואף היא מעורבת ומתובלת בדברי הערצה. במאמר, תרל"ז הע' טז (תשי"ב, הע' 13) כתב: 'ואני מעתיק כל הקדמת המגיה הארוכה (לחולין, ש"פ) כי ממנה יוכל הרואה לראות כי התגהה שהיתה בהדפסה הראשונה של הש"ס לא היתה מספקת'. ולהלן: 'והנה כל דברי ההקדמה צריכים ביאור ארוך ופירוש לפירושו, ואין כאן מקומו, אבל רואין אנו שהרב המגיה נתן לנו רשות לשנות ולתקן, ואם כי היה מופלג בחזרה, על כל זה נטל לעצמו רשות להגיה יותר מן המדה הדרושה'. ועיין שם, סופם של דבריו. בדק"ס למס' חולין (אחרון כרכי דק"ס וצא לאור לאחר פטירת הרב), מוזכר דפוס שונצינו בהרבה מקומות, ברם לא מצאתי שם התייחסות לדברי ר' דוד שבכאן.

65 מאמר, תרל"ז עמ' 60 (תשי"ב, עמ' כח). וראה מ"ש על זה רח"ו דימיטרובסקי, מבוא לשרידי בבלי, עמ' 114.

66 ראה ש"י פרידמן, 'לאילן-היחסין של נוסחי בבא מציעא' — פרק בחקר נוסח הבבלי, מחקרים בספרות התלמודית, יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 93—147; 'להתהוות שינויי הגירסאות בתלמוד הבבלי', סידרא ז (תשנ"א), עמ' 67—102.

67 פריימן (1902), עמ' 7. אנציקלופדיה עברית, ערך אינקובולה, (א.מ.ה.), 'מילואים לאוצר'; פ' תשבי, קרית ספר נט, עמ' 953. בספר גנזי ישראל, עמ' 21, על ב"ק: 'ההדפסה מיוחדת

לגרשם שונצינו,⁶⁸ ויש שצינו שאינו ידוע לאיזה מהם יש ליחסן.⁶⁹ ובאמת, אין לנו ידיעה ודאית כלל על-ידי מי נדפסו המסכתות המיוחסות לעיר שונצינו,⁷⁰ חוץ מברכות וביצה בלבד, שהדפוסו ע"י יהושע שלמה.⁷¹

המסכתות הראשונות הללו באו זוגות וזוגות.⁷² ברכות וביצה ומגם ידוע (רמ"ד), מדפיסם ידוע (יהושע שלמה שונצינו), מקומם מפורש (פה עיר שונצי"ן), מגיה הדפוסו ר"ג שטרשבורק, ולהן סגנון אחד בכמה דברים, ובכלל זה ההדרן שבסוף נוסח התלמוד,⁷³ שלאחר 'הדרן עלך' לפרק, 'סליקא לה' למסכת,⁷⁴ נאמר: 'בגלך ואע"י

ליהושע שלמה שונצינו בשונצינו; 'על ב"מ': 'לפי מילואים לא ידועה דפוסת. ההדפסה מיוחסת ליהושע שלמה שונצינו', וע"ש על חולין.

68 ראה מאמר, תשי"ב, עמ' כ, והע' 16. במאמר תרכ"ח: 'ברור הוא שנדפסו בשונצינו ע"י ... גרשם' (עמ' 45); 'תרל"ז: 'וכנראה נדפסו' וכו' (דק"ס, עמ' 53). גרשם הדפיס את הסמ"ג ביום ט"ז בטבת רמ"ט, ומשנה תורה בעיר שונצינו, ר"ח ניסן ר"ג (ראה הברמן, פרקים, עמ' 40).

69 אוצר של פריימן, 2, 49 A; הברמן, פרקים (המדפיסים בני שונצינו), עמ' 39, 40. וראה להלן, הע' 84 על עירוב תחומים בדבריו אלה.

70 וגם כלפיהם שוררת כמבוכה הג'ל. משונה הוא מה ששטיינשניידר רצה להוכיח שמס' כתובות נדפסה בידי משפחת שונצינו מתוך דברי ר' דוד במס' חולין! Dass die Soncinaten diesen Tractat gedruckt, schliesste de Nosa aus der Worten des Correctors David ben Elia (Elasar ?) Levi bei Tractat Cholin: וכבר הודעתך בהתחלת כתובות ענין מלאכה זו: (Jüdische Typographie und Jüdischer Buchhandel von M. Steinschneider und D. Cassel, Jerusalem 1938, p. 15, n. 27). לגבי סוגי האותיות, ראה מ"ש מ' מארכס, ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, גיריזק תש"ג, חלק אנגלי, עמ' 11.

71 לברכט שיער בשנת 1862, לגבי מיעוט המסכתות מתקופתו שנודעו לו באותו זמן, שאפשר שיהושע שלמה לא הדפיס אלא ברכות וביצה, ואילו כתובות וחולין כנראה לא נדפסו על ידו (F. Lebrecht, Handschriften und erste Ausgaben des Babylonischen Talmud, Berlin, 91 p. ועיין בכלל דברי מ' מארכס על 'העלמם' של יהושע שלמה שונצינו וגרשם בסוף המאה התשע-עשרה, והתפסקה התמוהה של פעילותם (HUCA 11, 1936, pp. 434—435). ואם כי סתם את דבריו, והעלה רק הסברה הרגילה של גזירת השלטונות, שמא דברים בגו בקשר לתופעות הללו גם בתכונות וסימנים שראינו כאן — הפסקת הופעת שמם של משפחת שונצינו במסכתות, ירידת הרמה והסגנון הנראה כתוצאת היפזון, הפסקת ציון המקום.

72 לגבי שתי מסכתות נוספות שרשמו מקצת הביבליוגרפים לתקופה זו: מגילה, קידושין, ומסכתות אחרות, ראה במאמר, 'דפוסי המסכתות' וכו'.

73 'הדרן עלך תרואה וסליקא לה' / מסכתא דברכות בגלך ואע"י; 'הדרן עלך משילין וסליקא לה מסכת ביצה / בגלך ואע"י.

74 והשוה כ"י מינכן 140: 'הדרן עלך יום טוב של ראש השנה וסליקא לה מסכת רא' השנה בסייעתא דשמיא', ועוד דומה שראשית שימושה של 'סליקא' בסוף מסכת אינה כוללת שם המסכת, אלא רק 'מסכתא'. מר"ק כ"י קולומביה: 'הדרן עלך ואלו מגלחין וסליקא לה מסכתא בסייעתא דשמיא', ועוד דומה שראשית שימושה של 'סליקא' בסוף מסכת אינה כוללת שם שמיא; ע"ז כ"י ביהמ"ד: 'הדרן עלך השוכר את הפועל וסליקא מסכתא ברחמי שמיא'; הוריות כ"י פריז: 'הדרן עלך כהן [שוח] וסליקא מסכתא ברחמי שמיא'.

75 'ברוך נותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה' (ע"פ ישעיה מ, כט). כסגנון הזה בסוף נוסח ראש השנה, ביהמ"ד 1608 Rab: 'הדרן עלך יום טוב של ראש השנה שחל להיות בשבת סליקא לה מסכת ראש השנה בדח לבא בגלך ואע"י. בדח לבא = בריך דיהב חילא לעבדיה בר אמתי.

וכן רק בוג הזה נכללו המדרכי ופיה"מ לרמב"ם, ולא בזוגות שיפורטו להלן.

אף כתובות גיטין זוג בפני עצמן, שנדפסו בפרק זמן אחד בשנת רמ"ח, מקומן 'שונצינו' צוין במפורש. מגיה הדפוס בשתייהן ר"ש לטי"ף. בנוסח ההדרן, לאחר הפרק והמסכת כנ"ל, 'ת'ל"ט, תאריך מדויק של יום לחדש ושנה 'לבריאת עולם', עם ציון המקום פה שונצינו.

חולין ונדה אף הן נדפסו כאחת בשנת רמ"ט. מגיה הדפוס בשניהן היה ר"מ באולא, הוא כתב קולפון נלהב בסוף נדה. מקומן לא פורש בהן. בנוסח ההדרן שבשתייהן⁸⁰ באים הפרק והמסכת בלבד, ללא תוספת לשון.⁸¹

וכאמור, גם ב"ק וב"מ זוג הם, שנדפסו ביום אור לארבעה עשר, שנה לא ידועה, ושיערנו לעיל שהיא מאוחרת לשנת רמ"ט. נוסח ההדרן כסגנון חולין ונדה הנ"ל: 'הדרן עלך הגזול בתרא וסליקא לה / מסכת בבא קמא'; 'הדרן עלך הבית העלייה / [וסליקא] מסכת בבא מציעא'.⁸²

כאמור, שלשת הזוגות האחרונים סודרו ע"פ טופס שהכין ר' דוד ס"ל,⁸⁴ ומטעמו. הוא זה ששמו חתום, ודבריו אמורים, בראש חולין ונדה, כתובות,⁸⁵ ובודאי גיטין,⁸⁶ ובסוף ב"ק.⁸⁷ שינוי תבנית ההדרן, איפוא, מכתובות וגיטין, לבין חולין נדה ב"ק וב"מ, לא יכול להיות מוסבר מתוך שינוי שם המכין את הטופס, או האחראי הכללי. ברם ידוע לנו שב-ראשונות היה מגיה הדפוס ר"ש לטי"ף, ואילו בחולין ונדה ר"מ באולא. גם סביר לשער

76 כ' בכסלו, ר' באדר.

77 'הדרן עלך שני דייני / גזירות וסליקא מסכת כתובות / ת"ל בעשרים יום לירח כסלו / שנת ה' אלפים ורמ"ח לבריאת עולם פה שונצינו'; 'הדרן עלך המגרש וסליקא מסכת גיטין ת"ל בששה ימים לירח אדר / שנת ה' אלפים ורמח לבריאת עולם פה שונצינו'. בשניהם רק אותיות 'הדרן עלך' גדולות.

78 בכ"ו 120: 'הדרן עלך דרי עלי סליקא לה מסכת מנחות תהילה לאלהי הרוחות'; 'הדרן עלך השליח סליקא מסכת מעילה תהילה לגורא עלילה'. כ"י מינכן 140: 'הדרן עלך בשלשה פרקים וסליקא מסכת תעניות ש"ל' [= שבה לאל].

79 סגנונו של ר' דוד בהקדמה לחולין 'ותנה עתה שבה אצלנו ר' מרדכי' באולא, מתאים לדפוסת הנשארות במקומה.

80 'הדרן עלך שלוח הקן וסליקא לה מסכת חולין'; 'הדרן עלך תנוקת / וסליקא לה מסכת נדה'. אף תבנית זו ידועה מכתבי-יד, כגון כ"פ: 'הדרן עלך הגזול ומאכיל סליקא לה בבא קמא'. דומה ששתי המסכתות שבזוג זה נפצו (או לפחות שרדו) יותר משאר הזוגות כאן. ראה רשימת העתקים ששרדו אצל אופנברג, מס' 126 ומס' 131.

82 דומה שאין מקום ברווח הנשאר לתיבת 'לה'. וראה הע' 77, 91.

83 וראה לעיל, הע' 3.

84 ואין, איפוא, להפריד תבילתם של כל זוג בדין מקומם והדפוס שבו הדפוס, וידיעה בנידון לגבי אחת המסכתות תהיה תקפה לגבי התאומה. למצער, הפרדה כזאת חלה אצל הברמן, פרקים (המדיסטים בני שונצינו). שם ערך המחבר רשימה ראשונה לדפוס יחושע שלמה בן ישראל נתן שונצינו, ובה קבע כתובות (עמ' 31) וחולין (עמ' 32), ורשימה שניה לדפוס יחושע שלמה או גרשם בן משה שונצינו, שבה קבע גיטין (עמ' 37) ונדה (עמ' 38). וכן מצינו ברשימה אחת (Jewish Encyclopedia XI, 'Sonicino' p. 463) התאריך 1487 לב"מ, ואילו 1489 לב"ק. ואף שהתאריכים גרשמו בגדר השערה, הרי ברי ששתי המסכתות נדפסו בשנה אחת.

85 'וכבר הודעתוך בהתחלת כתובות' (חולין).

86 'כאשר עשיתי במסכתות עשיתי בשכבר' (ב"ק).

87 לאחר הדרן של נוסח התלמוד. אוצר, 2, 49, A.

שעל-פי רוב, מגיה הדפוס הוא זה שקבע את הלשון שכולל גם את תאריך ההדפסה.⁸⁸ ר"ש לטיף ראה לנכון לקבוע את התאריך על יד ההדרן הקצר שבסוף לשון התלמוד. באותו עמוד, אחרי ההדרן הגדול, בא נוסח הקולופון שלו ('לדוד ברוך' בכתובות; 'היתה עלי' בגיטין) ללא תאריך, שהרי סמוך הוא לתאריך אשר לפניו. אחרי זאת באו בשתי המסכתות רק פסקי תוספות, וללא ציון תאריך בסופם.⁸⁹

לר"מ באול"א שיטה אחרת. ההדרן שלאחר הגמרא אינו נושא תאריך. הקולופון הארוך והמפואר שלו במס' נדה בא בסוף המסכת ממש, אחרי פסקי התוספות. כאן הודה לבעל הרחמים, וקבע תאריך. הקולופון הוכן בעצם לנדה וחולין יחד ('אלו הב' מסכתות'). בחולין לא מצאנו שום נוסח של קולופון בסגנון הג"ל. מכל מקום, בסוף פסקי התוספות, נרשם התאריך: 'ושליקא [!]' לה מסכ' חולין היום טו' לחדש תמוז רמ"ט לפ"ק.

הקולופון בסוף נוסח התלמוד בב"מ מתאים, איפוא, לסגנונו של ר"מ באול"א — אין שם לשון הודאה, ולא ציון תאריך.⁹⁰ חגיגות הסגנון בקולופון שבנדה מתאימה לראשית מלאכתו של מגיה מסכת.⁹¹ גם תיאור זה עשוי, איפוא, להשתלב בפרקי השיחזור שלנו, שמאחר הדפסת ב"ק וב"מ לחולין ונדה.

*

כללו של דבר: לר' דוד ס"ל היה תפקיד מרכזי ומכריע בבית הדפוס שבו נדפסו המסכתות הללו. הוא לא היה רק מגיה, ואחראי על הכנת ספר ההעתק, כלומר, עריכת נוסח התלמוד, פירוש רש"י ותוספות, אלא הופקד גם על עבודות מנהליות נוספות.⁹² הוא יום הדפסת המסכתות וסידורן. מגיה הדפוס עבד מטעמו. מצבו הכספי האישי של ר' דוד נתקשר במישרין לעניין הדפסת המסכתות. הקונים הפעילו עליו לחץ חמור בשבועות וקנסות, להבטיח קבלת המסכתות בזמן.⁹³ מעתה, עלינו ליחס לר' דוד ס"ל תפקידים מכריעים, הן בעיצוב נוסח התלמוד המודפס, והן במעשי הדפסתו.

88 להוציא ברכות, שר' יהושע שלמה כתב לה קולופון מפואר, עם שיר, בטרם הגיע ר"ג שטרשבורק להגיה (ע' מאמר, תשי"ב, סוף הע' 5). לאחר מכן עבר תפקיד זה למגיה הדפוס (כבר במס' ביצה), שלאחר תיקוני הטעויות שהגיה, היה הספר מוכן להדפסה. ועיין למשל משנה תורה, שונצינו ר"ב (הברמן, פרקים, עמ' 51).

89 אלא רק סיום קצר: 'הדרן עלך שני דיני גזירות וסליק' לה מס' כתובות'; 'הדרן עלך המגרש וסליקא מסכת גיטין'.

90 ר"ד ס"ל שיבח את דיוקו של ר"מ באול"א במס' חולין, שאינו טועה אלא לכל היותר טעות קלה באות בודדה. כיוצא בזה לגבי ב"ק וב"מ, שלא נקב בשמו של המגיה: 'ולא תמצא גם חסרון אם לא ב' חילוף כ' וכיוצא בו' (ב"ק). והוא חילוף רגיל בדפוסים קדומים, שהשתמשו באותיות הדומות בשעת הצורך, ואין המגיה אמור להגיה בכל כיו"ב.

91 דעה מקובלת היא שגרשם שונצינו הדפיס את המסכתות האלה. המסכת הראשונה ששמו מופיע עליה במפורש היא סנהדרין, כ"א כסלו רנ"ה, ומתאים לתקופתו בברקו. זה נוסח ההדרן שבו: 'הדרן עלך כל ישראל וסליקא מסכת סנהדרין בעזרת אדון כל והוא ית' בחמלתו ינחמנו מעמלנו ומעצבון ידינו ותתי השלמתו ביום כ"א כסלו שנת רנ"ה לפק על ידי צעיר המתוקקים גרשם בן הרר משה ז"ל ובל"א נקרא מעצלו שונצין יצ". הנוסח שונה מסגנון המסכתות שתואר לעיל. הוא כולל לשון הודאה, ותאריך עם חתימת בעל הדפוס (והשוה קולופון הסמ"ג, הברמן שם, עמ' 49). וראה כעת בפרוטריט באמאד 'דפוסי המסכתות' וכו'. 92 הברמן כינה אותו 'מנהל בית הדפוס' (פרקים, עמ' 31). וראה מ"ש רח"ו דימיטרובסקי על ר' דוד פורטירו (מבוא לשרידי בבל, עמ' 113 ואילך).

93 את לשון ההתנגדות בסוף ב"ק: 'ובזהות הקונים ממני מסכתות אלו נשתעבדתי להם'.

ר' דוד בן אלעזר ס"ל ומסכתות התלמוד שנדפסו בדפוס שונצינו

תנאי לחץ ודוחק שונים נתנו אותותיהם בצורה החיצונית הפגומה של מסכתות ב"ק וב"מ. כנראה הן אחרונות למסכתות שונצינו. ר' דוד הספיק להדפיסן באותם תנאים קשים שפעל בהם, עקב האילוץ לסגור את בית הדפוס, שגרם להעביר מעשה הדפסת מסכתות הבבלי למקומות אחרים.

פירש מרכס (שם, עמ' 113 הע' 23) : From the colophon to *Baba Kamma* we learn that : he sold the copies to the printers כלומר, הוא מעמיד דברים אלה על מכירת ספרי ההעתק לבעלי בית הדפוס ! ברם כל משמעות הקולופון יוצאת נפגמת. בודאי היה לר' דוד פנאי בזמן ההדפסה להכין רשימת המקומות שנסתפק בהם, אילו היה תפקידו מסתיים בהכנת ספר ההעתק. וברור שזמן כתיבת הקולופון הוא בסיום הדפסת הספר, ולא בסיום עריכת ספר ההעתק, שהרי על המסכתות המודפסות הוא שהעיד 'טובות הן מאד מאד'.

אני מודה לפרופ' ראובן בונפיל על קריאת המאמר, ועל הערותיו בעניין ר' דוד פיצ'גטון. המחקר נתמך בחלקו במענק מטעם בית-המדרש לרבנים באמריקה.

קיצורים וציונים ביבליוגרפיים

קיצורים: ד"ו = דפוס ויניציאה

ד"פ = דפוס פיזור

ד"ש = דפוס שונצינו

ח"ו דימיטרובסקי, שרידי בבלי, מבוא ביבליוגרפי היסטורי, נויארק תשל"ט.
א"מ הברמן, המדפיסים בני שונצינו, וינה תרצ"ג; מהדורה שניה בתוך: פרקים בתולדות
המדפיסים העבריים, ירושלים, תשל"ח (הציונים ללא פירוט, מכוונים לשם).

י' יודלוב, גנוי ישראל, ירושלים, שנת ה'משנת"ה.

א' פריימן, האוצר למלאכת הדפוס העברי הראשונה עד שנת ר"ס, ברלין, 1924—1925;
מהדורה שניה, ירושלים, 1967—1969, ונלווה אליה: A. Herman MZ. Meyer, *Short-title Catalogue of the Hebrew Incunabules and other Books Illustrated in the 'Thesaurus'* (= S-t C)

רנ"ג ראבינואוויטץ (רבינוביץ), מאמר על הדפסת התלמוד, דקדוקי סופרים, ברכות,
מינכען, שנת ברכות לפ"ק (תרכ"ח); מהדורה שניה, מינכען תרל"ו; וצורפה בצילום
לדק"ס ברכות; ניו-יורק תש"ך, עימוד חדש (וע"פ עימוד זה צויין למהדורה זו כאן;
הובא לבית הדפוס עם תיקונים השלמות ומפתחות על ידי א"מ הברמן, ירושלים,
תשי"ב.

פ' תשבי, 'דפוס-ערש (אינקונבולים) עבריים (ד), איטליה, קרית ספר סב (תשמ"ת—
תשמ"ט), עמ' 361—406.

J. B. de Rossi, *Annales Hebraeotypographici Sec. XV*, Parame, 1795, (Am-
sterdam, 1969).

A. Freimann, 'Ueber hebraeische Inkunabeln', *Zentralblatt fuer Bibliothek-
wesen* 90 (Leipzig, 1902), pp. 108—117.

D. Goldstein, *Hebrew Incunabules in the British Isles*, London, 1985.

M. Marx, 'A Catalogue of the Hebrew Books Printed in the Fifteenth Century
Now in the Library of the Hebrew Union College', *Studies in Biblio-
graphy and Booklore* (1953—54), pp. 21—47.

A. K. Offenber, *Hebrew Incunabula in Public Collections*, Nieukoop, 1990.

M. Steinschneider, *Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodl-
eiana*, Berlin, 1921.

Ibid., 'Supplementum Catalogi librorum hebraeorum in Bibliotheca Bodl-
eiana, *Zentralblatt fuer Bibliothekwesen*, XI (1894), pp. 484—508.

ספר 'יפה נוף' וספרים ראשונים של 'תיקון סופרים'

שטרות הם מעיקרי מעשי בית-דין.¹ כל בית-דין נזקק לשטרות בעניינים שבאים לפניו. הכנת טופסי שטרות יש בה, איפוא, בכדי להקל על עבודת הדיינים ועל הסופרים. לא זו בלבד, אלא שכמה נושאים לא תמיד נתלבנו ושערי המחלוקות נותרו פתוחים, ואילו טופסי השטרות הם בחינת הלכה ומורים כן. השטרות קיבצם הסופר והעתיקם מתוך שטרות מקוריים. הוא כתבם אבל לא חיברם ומסדריהם היו מורי-הוראה ידועים. כיוון שהם נוסחאות הושטו פרטי התורף.

מכאן שספרי שטרות היו מרובים ושכיחים. אכן טופסי שטרות ידועים למן תקופת הגאונים, וארבעה הם הספרים הקדומים שבענייני שטרות: ספר השטרות לרבינו סעדיה גאון; ספר השטרות לרב האי גאון; ספר השטרות לר' יהודה בן ברזילי מברצלונה וקובץ שטרות מאליסאנה מתחילת המאה ה"א.² ומצויים טופסי שטרות גם בתשובות הגאונים ובספרי ראשונים. ויכול אתה ללמוד על חשיבותם מכך, שקובצי שטרות צורפו לסידורים חשובים: במחזור ויטרי נכלל קובץ שלם של שטרות בעברית; במחזור רומאניה (ויניציאה רפ"ב בערך) השטרות הם בתחום דיני אישות, (דף תס, ב—תסב, א). וכן ב'תכלאל' התימני. נוסחי שטרות קדומים יש שנחקרו ופורסמו ואילו הקבצים שמגירוש ספרד ואילך לא ענו בהם אפילו בקצה הנזלג. מטרתו שלמאמר הזה הוא להרים תרומה כלשהי למען יוכל חסרן זה להימנות.

- 1 על ערך השטרות וחשיבותם מבחינה משפטית והיסטורית, ראה א' גולאק, אוצר השטרות, ירושלים תרפ"ו, בהקדמה ובמבוא. הוא נזקק לשניים מקובצי השטרות שאנו באים לדבר בהם, וכתב שהם 'קובצי השטרות החשובים ביותר' (עמ' 28) ולדעתו, רוב השטרות שבס' תקון סופרים הוא על-פי הנוסחא שבשאלוניקי ובקושטא. ואילו בס' לכל חפץ 'על פי הנוסחא שהיתה נהוגה בויניציאה באותה תקופה'. דבריו על תקון סופרים טעונים דייוק ואילו את הספר 'יפה נוף' שהוא עיקר מחקרנו, לא הוזכר כלל. אף זו, לא עמד על הקשר שבין שני הספרים האחרים.
- 2 ראה יוסף ריבלין, קובץ שטרות מאליסאנה — נוסחאות ומקורותיהן, סידרא, ז (תשנ"א), עמ' 125—139. בספר העיטור קובץ שטרות חשוב בארמית וכן בס' יד רמה לר' מאיר הלוי אבולעפיה על מס' בבא בתרא (גולאק, שם, עמ' 27—28). ראוי לציין ספר שטרות מקנדיאה. כ"י מנטיפיורי 156 (ס' 7306). כתוב בראשו: 'זכרון כל מה שכתוב בזה הספר של יוסף גאון נ"ר ב"ר אברהם ו' גאון'. בראשו תוכן השטרות והם שישים ושישה במספר. לא צויין בכתובי היד מקומו וחמנו אבל אין ספק שהוא לפי מנהג בני רומאניה ונכתב בשנת ש' בערך. ראה צורת הכתיבה בס' 'שושן יסוד עולם', טמירין, א (תשל"ב), עמ' קצא—קצב. השטרות הם בעברית ומקצתם בארמית. הפתיחה היא בלשון 'העידנו על עצמך'. נוסח זה נהוג היה גם במארוק. בקהילה זו נפוץ היה ספר שטרות 'עט סופר' מהיבורו שלר' יעקב ו' צור. נדפס בחלקו בס' כרם חמד לר' אברהם אפקוא (חלק ב, ליוורנו תרל"א, דף מג, ג—נא, ד) ובהמשכו 'מגלת ספר' לר' חיים מודעי (עד סג, ד), ונראה שס' תיקון סופרים לא הגיע לידינו. אבל בחלק השני שמחברו היה רב באיזמיר ובצפת מובאים שטרות ממנו (ראה 'מכירת חזקת קרקע לפרגסת יתומים' [ג], 1 והוא בתיקון ס' טו, וכן ס' טז).

חבו ממתקים וכלו מחמרים

ספר יפה נוף

כתבים מולחו מחליץ אחד חכם ומאד בעלה זכו לאכסים
גדולים זכו אשר בהם יהוללו זקנים עם נערים כי נסבב
למונם בחליצי בחי הלסומות כחוסף עוד מליבות אחרות
לעניים ולאביונים וגם כל הנריך לתקון סופרים על פי
הרץ והרשבה זלל. גם תפלה אחת חסובה ומעולה
ליורדי ימים והולכי מדברות אשר תקן הרמבן זלל על פי
הקבלה בסמות הקדושי כמעבר לארץ הקדומה תושבי
וגם לעומתם תפלה אחת מיערה ובנאה הנאון חושף
הרור הריון מהרר חסה ז' אלמקאר זלל עם בקמות
ככללות בעשר ספירות. גם בקמות יסרם החכם
הסלם האלקי מהרר ינחך אטכני זלל מוסב ארץ הכני
תושב עם מירים טהיה מסורר לכבוד השבת ולמלטה
סעודות מקובלות על פי הרשבי זלל. גם סדר המלקו
כפי מה מכהבו זקני המערב וחסידי ארץ ישראל תושב.

נדפס בבית וואן דינארה באותיות הבולטות

פה ויניציאה

הספר שבעיקר עליו יסוב המאמר הוא ס' 'יפה נוף', מן המיוחדים ומן הנאים והחשובים שנדפסו בויניציאה בבית דפוסו שלזואן דיגארה. גם תוכנו שלספר מן המיוחדים הוא. נכללו בו איגרות ושטרות, פיוטים ותפילות. לא נודע מיהו מסדר הספר ומביאו לדפוס ובאיו שנה; מה מידו ומהם מקורותיו? ואתה תמה כיצד לא ענו רושמי רשומות בשאלות אלו? שטיינשניידר: כתב שנדפס בין השנים שכ"ד—של"ו; לדעת בן-יעקב ספק של"ה ומיחסו לר' יהודה זארכו; פרידברג הלך בעקבותיו וכתב בלשון ודאי של"ה, וכן דוידזון. נביא תחילה את נוסח השער שיש בו בכדי לאלפינו על טיבו ועניינו, וזה לשונו:

ספר יפה נוף. כתבים שולחו ממליץ אחד חכם ומאד נעלה יצ"ו לאנשים גדולים יצ"ו, אשר בהם יהוללו זקנים עם נערים, כי נשגב לשונם במליצי צחי הלשונות. נתוסף עוד מליצות אחרות לעניים ולאביונים, וגם כל הצריך לתקון סופרים על פי הר"ן והרשב"א זצ"ל. גם תפילה אחת חשובה ומעולה ליורדי ימים ותולכי מדבר' אשר תקן הרמב"ן זצ"ל על פי הקבלה בשמות הקדושי' כשעבר לארץ הקדושה תוב"ב. וגם לעומתם תפלה אחת שיסדה ובנאה הגאון מופת הדור הדיין מהר"ר משה נ' אלשקאר זצ"ל, עם בקשות נכללות בעשר ספירות. גם בקשות יסדם החכם השלם האלקי מהר"ר יצחק אשכנזי זצ"ל תושב ארץ הצבי תוב"ב, עם שירים שהיה משורר לכבוד השבת ולשלשה סעודות מסוגלות על פי הרשב"א זצ"ל. גם סדר המלק' כפי מה שנהגו זקני המערב וחסיד ארץ ישראל תוב"ב. נדפס בבית זואן דיגארה באותיות הבומבירגי. פה ויניציאה.

המתבר פירט בשער כל אשר נמצא בספר, ואת אשר לא הוברר השלים ב'אמר המדפיס' שמעבר לשער. וכמה מדורים לספר:

במדור הראשון שני סוגים שלאיגרות. האחד איגרות שולחו ממליץ אחד חכם ומאד נעלה שהיה בחיים חיותו. אותו ידע ואת שמו לא הזכיר, ואתה תמה אם אינו אלא הכותב עצמו? עיקרן שלאיגרות אלו היא המליצה שנשתבחו בה חכמי הדור והן איגרות-ריעים להתרועע ויש בהן גם מליצות 'לעניים ולאביונים'. לדברי המדפיס (מעבר לשער) ליקוט הכתבים לספר זה נעשה מכתבים 'מפוררים ומפורדים' ויפיים ועיקרם, לדעתו, הוא במליצה שלהם, ש'אין ערוך אליהם', ואין ספק שבשל יופיים קרא לספר 'יפה נוף'. מטרתו היתה לא רק להיות לעזר לתלמידי חכמים וסופרים אלא שממעשהו זה תצמח תועלת: 'ללמד כל איש ואיש את בניהם קשת הסופר, לכתוב לכל איש ואיש כפי מדרגתו וכפי מעלתו'. גימיה של צער שנשמעת מפי המסדר על השפה שנתבלבלה וגם לתיקון זה בא הספר: 'בוזה ילמדו ידיהם לקרב לצבא ... בלשון צח בר ונקי'.

המדור השני נרמז בלשון: 'כל הצריך לתקון סופרים' ופורט ב'אמר המדפיס': 'שטרות הנהוגים בישראל על כל ענין וענין ... וקיומי ב"ד ... מפי סופרים ומפי ספרים'. ולא נאמר אם מקור אחד לשני המדורים האלה.

המדור השלישי—תפילות ואותן מנה כרוכל והזכיר שמות המחברים עם תאריהם הראויים. ולגבי האר"י ציין גם את מקום מגוריו. דומה שכל שהזכיר דבר בשם אומרו הוא מפני שכבר לא היו בחיים. גם התפילות הן מסוגלות ו'כל מי שיאמר אותם שני וחמישי מובטח לו שהוא בן העולם הבא'.

משהשלים דברי השבח על הספר יכול היה המדפיס להמליץ לקנות את הספר 'בדמים מועטים', שהרי הוא 'לשון למודים ושעשועים מפוראים'.

שומרי משמרת הקדש

בתב ששלח הוצגם כהר יצודה זרקו נר ללוחצם הכלל וחלופא הטובות
כהר יסף הסט ביום חתונתו וביום שמחת לבו

עין הברולח

בעיני חלקים וארט מה יפית ומה נעמת אף נעיש
הכלם והדמות כיור חזרת פך לאיכיוורא מכייר
אמיתי בכיור ולא באמות אף לה עומק ורוחב וקומה וכמות. והאמירך גובש
גבהי שמי קדם בתכלית ההתפשלות והרוממות יסבת על כסא' הרוחי מרוחי שמי
המקלות ירושלמות בכתר תורה על ראשך ותעסה לך מס כסס הגדולים ותושמי
התורה. מה יקרת ומה נכספ' כסף מזוקק טבעתי נכספו מהביטו זוהר טיהר הזרך
והדרך עינינו לואות כלואות בשללאות וכעבותות העגלה לראות הזר אות נועם
יעפתך כמלאכים וחמל' וקמי המכורה ארחה שמש חממתך בחיכי מחסכי הספקו'
ותגא' אומח ויהי אור להאיר פני עיני העורים עורי לב הסולכים בחסך המס רחם
אור גדול נגה עליהם ותהלת מעלת תהלתך ליהודים היתה אורה יבאת ליפע עם
הועם בועם ועכרה. לא לרפאת כל המחלה גם כל חולי וכל מכה טרדה בלי הטוה
ומשרט נחשיך הפרפיש הוצאת כרי לרכים מכאובים בעליית עיר קטנה כסף אים
ועלי המקרה יאולם בעבור זאת העמד וקצבתי ערכתי שלחן אמרי עם פרי מגד'י
תבואות שמש ומירי וסימו כבוד תהלתך. כתר יתנו לך מלאכי מלכי כבאות מירר
ולכבוד שחק יקר יתנו יכרעו ויעלו ער פיתפקו כל חליות טכסררה. ומן המזן
אקרא בקול גדול נפשי נפשי וכל שמחת כלעכ' מרש' עורי עורי דברי פיר קדשו פני
בתורה ב ב

האיגרות והשטרות

האיגרות שאינן טופסים, שתיים עשרה הן במספר וניתן להן שם כולל 'שומרי משמרת הקדש' (ב, א). בכמה מהם נזכרו שמות האישים והמקומות. שש האיגרות האחרות הן 'נוסח מליצה' בעד אנשים שהיו בשעתם ידועים ונדיבים ונהפך עליהם הגלגל.

אין ספק שהאיגרות המקוריות היו ידועות והעתקים נעשו מהן. כל עיר הנזכרת בשם היא בממלכה התורכית ואין דבר מאיטליה עצמה. שלוש הראשונות הן השלימות ונזכרו בהן שמות האנשים: (א) 'כתב ששלח החכם כה"ר יהודה זארכו גר"ו להחכם הכולל הרופא המובהק כה"ר יוסף המון ביום חתונתו' ר' יהודה זארכו היה משורר נודע מרודוס, מחבר הספר 'לחם יהודה' (קושטא ש"כ), סיפור בשיר ובמליצה. ועוד שתי איגרות משלו: (ב) 'ששלח לחכם הרופא המובהק מהר"ר יוסף ך' יחיא ז"ל'; (ג) 'להחכם כמהר"ר חיים אלפואל' גם הוא ברודוס (ז, ב). היא אחרונה בסידרה הראשונה. יוצא מכלל זה 'העתק החתימה ברשות הטפסת הזוהר' (ד, א), תעודה חשובה ביותר שנעלמה מעיני החוקרים. בסופה כתוב: 'מאתי הצעיר מא' ולא נודעה זהותו, ואינו אלא ר' משה אלמושינו מחכמי שאלוניקי החשובים, שעוד ידובר בחלקו בתיקון שטרות.

איגרת [ה] נשלחה אל 'הקהלות קדושות אשכנז' אשר בעיר שלוניקי ובעיר סידרו קאפסי ובראשם ר' בנימין הלוי אשכנזי, הוא מחבר מחזור אשכנז, שאלוניקי ש"י. ועניינה בקשה לסייע ליתומה. איגרת [ו] לקהילת קושטא על גערה שהוציאו עליה שמרעה שנת קדשה. איגרת [יא] לקהילת יאנינה בעסקי מסחר. שם המקום שממנו נשלחה צויין בפנים: 'פה שאלוניקי' איגרת [יג] לשבוי.

חלק ניכר הוא 'תארים ידשמו בתחילת הכתבים' (יא, ב—יו, א), ויש בו מדורים מדורים, איש ואיש לפי תארו הראוי לו. גם בראש חלק השטרות נמצאת איגרת [יט] ונכראה נדפסה שלא במקומה כי רצה שהתארים יבואו בראש עמוד. עניינה 'כתב מקהל לקהל על ענין נכסים שנשארו בידם' (יח, ב).

קבוצת השטרות היא הגדולה ביותר ושלוש ושישים שטרות מצויים בה (יו, ב—לו, ב). בחלק זה נשמטו השמות והתאריכים, דבר שיוצא ללמד שאכן אלה טופסי שטרות שלסופרי בית-הדין. יוצאים מכלל זה השטרות הראשונים שמקום עשייתם ויניציאה³ מכאן שבפנינו לפחות שני מקורות שונים. לקראת סוף הקבוצה הגדולה (נח) שטר שבכותרתו נכתב 'נהגו על זה בשאלוניקי'.

תפילות ופיוטים

מדור התפילות (לו, א—כו, ב) נפתח בתפילת הרמב"ן 'ליורדי ימים הולכי מדברות' (דוידזון א 6258); תפילת הדרך (לח, ב), נוסח ארוך ומלא שמות קודש; פיוט: שביה עניה בארץ נכריה (לט, א), שירתו שלר' שלמה אבן גבירול (ש 273); יח אשר גאה גאה (שם), ס' יוסף (י 780), ונראה שזו היתה הדפסתם הראשונה. אחריהם באים (בדף

3 קטלוג בודליאנה, ס' 3559, עמ' 551.

4 והם השטרות א, ב, ד, ו, יב. האיגרות והשטרות אינם מצויינים במספר והוספנום בכל מקום כדי להקל על המעיין.

לט, ב): 'פיוטים גאים לומר בבוקר ... תקנם נאמנם השלם המקובל האלדי מהר"ר יצחק אשכנזי ז"ל': אלי אלי אלי למה עזבתני שמתני בשביה, סי' אני יצחק. (א 4902); מה לך יצרי תמיד תרדפני (מ 481). ולהלן: 'שירים מעולים כספירים אשר שר החכם החסיד האלדי מהר"ר יצחק אשכנזי זצ"ל לכבוד השבת ושלש סעודות שלו' (מ, א). הם שלושה הפזמונים הנודעים שכתובים ארמית, ועד היום שרים אותם בקהילות ישראל הרבה. ובספר זה הם נדפסו לראשונה. בין שתי חטיבות הללו שלשירי האר"י מפריד שיר: חומל טוב צורי (לט, ב) שסימנו חיים (ה 90). ואיני יודע אם הוא ר' חיים ויטאל תלמיד האר"י? כנראה שלפזמוני האר"י קבע המסדר מדור מיוחד בדף אחד שלא צויין בו מספר הדף וכל חזונו מעידה שהוא יחידה לעצמה. ומכאן הסבר על שום מה בא שיר שלאחר בתווך.

מיד אחריהם נדפס 'נוסח המלקות' (מא, א—ב) שבדברי המדפיס צויין שהובא מארץ-ישראל. אחריו באים הפיוטים: איום ונורא איום ונורא נדרש לדורשיך (מא, ב), שדוידון מציין לו רק את המקור הזה (א 2667); אומר לקוני השם לשוני. נעלם מדוידון. בראשי הבתים אלעזר ציאג המחבר; עמדי יחידתי עלי משמרת (מב, א), סי' עבאסי חזק (ע 738). המדור האחרון הוא 'בקשות מיסוד הרב הדיין מהר"ר משה נ' אלשכאר זצ"ל, כמות שנדפסו בשו"ת ר' משה אלאשקר (סבינוטה שי"ד) והם דף על דף (קצח, א—קצט, ב). ברם, בסוף התפילה נמצאת תוספת שיר: 'ראה עניי ואל תפן למרי' שיש אומרים שהוא חלק מן הפיוט 'במה אקדם' (ליד ר 73) ונעלם ממנו שכבר נדפס בס' יפה נוף ובו הוא שיר לעצמו.

מקורם של כתבים

ועתה לעניין מקורותיו של מסדר. עלתה בידי לגלות מהיכן ליקט המסדר את האיגרות. כ"י בדלי מס' POC.74⁵ (קטלוג נובמבר 2000; מכון לתצלומי כ"י ס' 19285) הוא כיום אוסף גדול וחשוב, בעיקרו שירים ואיגרות ממשוררי ספרד ותורכיה, שנלקטו בידי סופרים שונים ובמשך הזמן צורפו וחוברו בידי אחד הבעלים. קונטרס אחד (דפים 135—141א) ובו 13 איגרות בכתובת סופר אחד. אין ספק שהאיגרות לא הועתקו מס' יפה נוף, שהרי נמצאים בו בכתוב-היד פרטים שהושמטו בס' יפה נוף.⁶ בראש האיגרות נכתב: 'שומרי משמרת הקדש' וכאן נוסף 'מגישי מנחה'. מדפיס 'יפה נוף' שהדפיס ארבע איגרות לפני 'מגישי מנחה' עשה את 'שומרי משמרת הקדש' כותרת בראש חלק האיגרות, ובאמת היא פתיחת האיגרת 'מגישי מנחה'. ואלו הן האיגרות:

- ה) מגישי מנחה (בכתה"י 135א).
 יט) אליכם אישים אקרא (אחרי התארים) בכתה"י 135ב וכבר הוסבר לעיל על שום מה נדפס שלא במקומו.
 ו) צבי צבאות צבאונינו. בכתה"י 136א.
 ז) על אדון כל הארץ. בכתה"י 136ב.
 ח) על משמרת אעמודה. בכתה"י 137א.

5 בסוף איגרת ה' נוספה הסיידא: 'בפרשת ונברכו כל משפחות האדמה' ובדפוס רק 'בסדר כן'. כיצא בזה בס' י' שגם בו נזכרת הסיידא. ובאיגרת שלאחריה (יט) נמצא בסופה שם המקום 'פה שלוניק'.

- [ט] חותם תוכנית מכלל יופי. בכתה"י 138א.
 [י] נחלת ה' עמו. בכתה"י 139א.
 [ג] העתק החתימה ברשות הטפסת הזהר. בכתה"י 139ב.
 [ד] בדברים זרים, מתוקים מרים. בכתה"י 141א.

כשם שבראש הקובץ הוסיף המסדר איגרות שאינן נוסח, כך בסופו השמיט שלוש איגרות האחרונות שבכתוב-היד משום שהן תעודות היסטוריות עם הפרטים שבטופסי נוסחאות לא יכירם מקומם. שתיים משלוש האיגרות (א—ב) העתקנו מהמת חשיבותן ואילו השלישית אינה שייכת ובראשה כתב המעתיק: 'זה הכתב שלח הה"ר אהרן לה"ר שלמה בן פורת ז"ל'. משורר זה, שהיה ידוע בדורו, כתב שירים ואיגרות והם מצויים בכמה כתובי-יד. מסדר ס' יפה גוף סטה מדרכו והוסיף איגרת אחת, שאינה בכתוב-היד, והוא ס' יא: 'אנשי קדש כלם קדושים'. זו תעודה מובהקת, נזכרה 'אנני' יע"א, היא יאנינא, ועניינה עסקי-מסחר במונסטיר, בשאלוניקי וביריד אלסונה. על שום מה העתיקה? לא נודע לנו.

ספר לכל חפץ — מקור לשטרות

החלק הגדול והעיקרי שבספר הוא קובץ השטרות. דימה שגם את מקורותיו אפשר להעלות, הלא הוא ס' 'לכל חפץ', שנדפס גם הוא בויניציאה. וזה נוסח השער:

לכל חפץ. והוא תקון שטרות הנהוגים בבני ישראל כרת משה וכהלכה. נדפס ע"י דניאל בן קורניליוו אדיל קינד בחדש ניסן שנת ש"ב לפ"ק. פה ויניציאה.⁶
 מביאו לדפוס הוא ר' אליעזר מילי. ברף שאחרי השער הקדשה לדון שמואל אברבנאל ואמו סיניורה בן ווייטשה⁷ הוא שירת בתצר משפחת אברבנאל בויניציאה, ובלשונו: 'לעמוד לפניו לשרתו ולברך בשמו'. מן השטרות אתה למד שהמו"ל היה גם הסופר וכותב השטרות שלמשפחת אברבנאל. לפני ההקדשה דברי הסופר על ענייניו שלספר ומגמתו: זה ספר תולדות אדם ומקריו במשאו ובמתנו לכלכל דרכיו במשפט במראות השטרות, אשר כלם נקבצו באו הנה ע"פ חז"ל, ראוי לכל בעל הבית רב ותלמיד, תושב ושכיר, עובר לסוחר, בכל מקום ובכל זמן ועת לכ"ל חפץ.

ובהקדשה הוסיף 'להיות עתידים להשתמש בהם כל בתי דינין וכל עבדי המלך ... אשר בכל מלכות ומלכות, לעשו' מלאכת אדרי, ידעו לכתוב ולחתום בשם המלך ובסגנון ראוי'. לדבריו הכנת הנוסחאות חשובה היא ביותר, לפי שנוסח השטר לא תמיד עולה בידי הסופר בנקל וגם יש שאין הנוסח טוב: 'כי אף הסופר פעמים שבא בארוכה ופעמים שבא בקצרה'. הספר נועד בעיקר לויניציאה 'אפילו בעיר גדולה של סופרים כמה אנשי גדולים ישתמשו בכלי הלז, לפי שאין אדם רוצה שיהיה פקדונו בידי אחר'. כלומר בידי סופר זר שלא תמיד אפשר לסמוך עליו. ומגמה אחרת היא: 'ויכתוב אל אחד מבניו, יצוה כדי לחנכם ... זה תועלת רב ללמד ... סדר השטרות'.

תועלת זו וחשיבות זאת נתגלגלו בזכותה שלמשפחת אברבנאל בויניציאה.⁸ וכיון שאלו

6 ב"יעקב כותב שהספר נדפס שנית בקראקא ש"ב. ביקשתיו ולא מצאתיו.

7 ראה מ' בניהו, בית אברבנאל בשאלוניקי, ספונות, יב (ספר יוח ב), תשל"ח, עמ' טו.

8 וראה דברי גולאק, שלספר הזה 'ערך רב לשטרותיו לתאור החיים המשפטיים והכלכליים של יהודי איטליה באותה תקופה'. ספר השטרות, עמ' 28.

טופסי שטרות הוזהר לכתוב שטר כי עליו 'לזכור היום והחדש ופרט השנ' והמקום ושמות האנשים הנזכרים, אם ליום ומלרים וכיוצא בזה'. ואכן בגיליון רשם מה למלא במקום החלק. ראוי לציין שהפתיחה היא 'בפנינו עדים' אבל יש גם נוסח: 'זכרון עדות'. משלושים ושמנה שטרות שבספר לכל חפץ נדפסו ביפה נוף רק תשעה-עשר (ראה לוח).

צורת ההדפסה וגם הכותרות שבשני הספרים הן זהות ממש. הכותרות פעמים שהן באותיות מרובעות גדולות מאוד ופעמים באותיות בינוניות. השטרות שנלקחו מס' לכל חפץ הכותרת היא באות הגדולה כמו בנדפס והנרספות הן באות הבינונית.⁹ וגרם לכך המו"ל שלס' יפה נוף, שביקש להבחין בין מה שנעתק מס' לכל חפץ למה שהוסיף הוא. לא הסתפק מסדר יפה נוף בשטרות הללו והוסיף חלק משלו, הלא הם הס' כ—סג וגם בחלק זה הכותרות הן בינוניות.¹⁰

מה טעמן שלהשמטות ושלחוספות שבס' יפה נוף? איני יודע, ושמא נשמטו מסיבת קירבתן לנוסח ויניציאה שלשמו נדפס הספר. ואכן כל החוספות שבס' יפה נוף לא נזכרה בהן ויניציאה. הנרשאים שלכמה שטרות שבחלק המיוחד לס' יפה נוף נמצאים כיוצא בהם בס' לכל חפץ, כמותם אבל לא בנוסחם. כלום בשל כך הושמטו מס' יפה נוף?

עטור סופרים מסידורו של רבי שמואל יפה אשכנזי

מהו, איפוא, מקורם שלשטרות המיוחדים לס' יפה נוף ואינם לקוחים מס' לכל חפץ? נמצא ביינו ספר שטרות אחר, גם הוא הובא לדפוס אבל אחרי שנים רבות, ואף הוא נדפס באיטליה, אבל לא בויניציאה אלא בליורנו. הדפיסו ר' יעקב גוניס ואיס, סופר בית הדין בליורנו. מן הדין, איפוא, לבדוק מה בין ספר זה לשאר הספרים שדיברנו בהם? תחילה יובאו לשונות הצריכים מן השער:

ספר תיקון סופרים. והוא נוסח כל מיני שטרות כפי נוסחת ספרי דווקני להרב ... שמואל יפה זצוק"ל בעל יפה נוף ונאר ... כפי אשר נמצאו באמתחתא דמלכא ... הרב התבי"ב¹¹ בעל כנסת הגדולה אשר קראו עיטור סופרים ... ליוורנו יע"א שנת ועז"ו שחק"ים לפ"ק.

פרט השנה תקמ"ו, אבל השנה הלועזית היא 1789 וברור שנשמטה האות ב 'לשחקים' (מן הכתוב בתהלים סח, לה).¹² בשער ובדברי ההקדמה נתיחס סידור הספר לר' שמואל יפה אשכנזי. גם החיד"א כותב 'חיבר מהר"ש יפה ז"ל נוסחי שטרות וראיתי כ"י'.¹³ ונקרא עטור סופרים. כנגד זה יצא הרב ש' אסף והוכיח, לדעתו, שאין ספר זה מחיבורו שלר' שמואל יפה, אלא לר' משה אלמושנינו.¹⁴

9 אבל גם השטרות שבס' לכל חפץ סי' יג, יז, לו הם באותיות הבינוניות וכמותם בס' יפה נוף. סי' יח בס' יפה נוף (קיומי שטרות) אף הוא באות הבינונית ושטרות אלה נכללו בס' לכל חפץ. ואיני יודע מהי הסיבה ואולי מן הצורך שלעימוד.

11 חיים בן ישראל בגבנשת.

12 ונעלם מהרב אסף ז"ל, שכן כתב פרט השנה ומקום הדפוס לא נרשמו בספר. ש' אסף, תיקון סופרים שלר' משה אלמושנינו, קרית ספר, יא (תרצ"ה), עמ' 497.

13 מערכת ספרים, ערך תקון סופרים. וכן בן יעקב (ת 865).

14 קרית ספר, שם.

שער הספר לכל הפנים

כתוב-היד שממנו נדפס הספר הוא מטופס שמצא ר' משה ב"ר יעקב עוזיאל באיזמיר בבית-מדרשו שלר' חיים בנבנשת בשנת תל"ג. כתוב-יד זה לא מצאנו אבל מצאנו העתק אחר מידו והוא כ"י גאסטר סי' 435 בספרייה הבריטית סי' Or. 10.108¹⁵ וגם בטופס זה כתב: 'העתקתי אותו מס' תקון סופרים אשר מצאתי בבית מדרשו של ... מהר"ר חביב ... אזמיר יע"א בחדש מרחשון שנת בת"ס לבבי ...'. כלומר תשע שנים אחרי הראשון.

ר' משה עוזיאל היה מחכמי איזמיר. עלה לחברון והתיישב בה לפני שנת תל"ה. בשער יאמר שבראש השנת תמ"ו היה בלאזאריטו שלליוורנו ומביא חידוש שחידש בדרך 'בספינה ובלכתי בדרך במדבר', וכן יזכיר צאתו 'מחברון למצרים'. כמה מתשובותיו מצויינות בכ"י מוסאיוף 181, דפים 72—118. באחת מהן (72) התם בחברון בשנת תל"ה. אף הוא העתיק בשנת ת"מ את שו"ת מהר"י מברונא (שאלוניקי תקנ"ח)¹⁷. בכתוב-היד יש ענייני שמות הגיטין, איגרות שלו ונוסחי מכתבים, וכן איגרת ששלח אביו ר' יעקב עוזיאל ממגנציאה לר' אברהם מוטאל בשנת שצ"ד, ובה נאמר שר' אהרן לפאפא, ראש הישיבה, נסע לקושטא והודיע שרצונו לעלות לארץ-ישראל, וראשי הקהל מזמינים במקומו את ר' אברהם מוטאל. בראש כתוב-היד מפתח השטרות ובו רשומים כפי הסדר לח סימנים ואחריו מפתח לפי העניינים (דפים 2—9); בדפים 10—13א לח ספר תקון סופרים, הם השטרות כפי שנדפסו בליוורנו, אבל נוספו סי' פט—קג. בסי' קא—קג צויין למבי"ע והוא ר' משה ב"ר יעקב עוזיאל.

אחרי המפתחות (14א) הקדמה שנמצאת גם בדפוס ליוורנו, ועליה הוסיף ר' משה עוזיאל: זה ספר תקון סופרים להרב ... שמואל יפה וצו"ל כתוב מכתיבת יד החכם ... יוסף יפה וצו"ל בן הרב המחבר ...

יש בנוסח זה שינויים מן הנדפס. הספר עצמו בדפים 15א—61ב הוא כסדר הנדפס. בגיליון מובאים שינויים מנוסח מחזור רומאניא.¹⁸ וכן כמה וכמה הערות שהובאו בסוגריים. הללו הן הערותיו שלר' חיים בנבנשת עצמו. ההערות מצויות בשני הטפסים שמדי ר' משה עוזיאל.

טופס אחר בלתי שלם בכ"י בניהו, סי' ע 147 ובו 13 דפים. תחילתו סי' יד דף ת, א ונמשך עד סי' נט ועד בכלל. הכתיבה דומה מאוד לכתיבת-ידו שלחיד"א. הסדר כבנדפס, ברם שטר מאנקונה שנדפס בסי' לב, נמצא בסי' נב.

בכ"י גאסטר, בסי' ק: 'אלה דברי הרב הגדול, צבי תפארתנו, מורינו ורבינו, מר שמואל זל"ה'ה. והוא ר' שמואל ן' וילייסיד מחכמי קושטא הנודעים. ובסופו: 'זהסכימו עמי מהר"ר דוד אגווי ומהר"ר ברוך ן' חיים שהיו עמי בגט זה'. (א54). ובסוף הסימן:

15 תצלומו סי' 7470. וראה מ' בניהו, פסקי הגאון מהרי"ט, ירושלים תשמ"ו, סי' מג, עמ' קפו.

16 סי' 22998.

17 ראה דף קכא, א.

18 ראה דרך-משל סי' ח: 'כתב הרב מהר"ם חבי"ב גר"ו בגי' וז"ל: בנוסח שהובא במחזור רומניא כתוב ...'. (ה, ב). ואין ספק שטעות נפלה בשם וצ"ל מהר"ר חבי"ב. וכן בסי' יב: 'כתב הרב בעל כנסת הגדולה הי"ו בגי' וז"ל: אישתמיטתיה למסדר הוה מה שכתב המדרכי ... והיה ראוי לו להביא דבריו ודברי תולקלים עליה. ע"כ' (ו, ב); בסי' יד: 'מ"כ בגי' בס' תיקון סופרים שראיתי בבית מדרשו של שם, מורינו הרב בעל כנסת הגדולה הי"ו ז"ל ...'. (ז, ב). ובלשון זה ממש בדף ת, ב. וצויין בראשו: 'אמר מבי"ע'. וכן בסי' מז. וראה גם סי' יד וסי' כז, כח, כט.

אמר הקטן והצעיר שבישראל משה בכמהר"ר יעקב עזיאל זלה"ה. עד כאן הגיע מה שמצאתי בספר תקון סופרים להרב הגדול מהר"ר שמואל יפה זלה"ה.

להלן שוב שטרות אבל הם מלפני זמנו שלר' חיים בנבנשת, ופרטים הרבה נשתמרו בהם. כגון סי' צה נעשה בפראג רל"ט; סי' צח בשאלוניקי שכ"ג; בסי' צו נאמר: 'נסח שטר כתובה שכותבין פה אומיר יע"א הועתק מכתבת החכם השלם כמה"ר זרחיה מליריאה¹⁹ וז"ל, ונמנו תשרי תט"ו; סי' ק שטר מקצת עץ מצאו בכתבי אביו ר' יעקב עזיאל והוא סי' יז בס' יפה נוף. ויש נוסח שמדי המסדר: סי' קא הוא 'נסח כתובת חרשת בת חרש שנשאת לפקה. סדרתי אני הקטן מבי"ע בתמנו התל"ט ליצירה פה אומיר יע"א. וממנו גם נוסח כתובת פיקחת הנשאת לחרש משנת תל"ט (סי' קב). בדפים 462—270 לוח השמות והמקומות בסדר א"ב, והוא קונטרס הגיטין לר' יהושע בנבנשת, אחיו שלר' חיים, ושמות הגיטין לר' שמואל יפה. בערך קורו גישימי מובאת ידיעה חשובה זו:

נמצא גט כתוב שנכתב בקורו גישימי בבית השר הנשיא דון יוסף ז"ל, והיה כתוב בו בכפר ייני קואי, ולא נהגו כך, מפני שעל אותו מקום מיוחד שלשר הנז' כתבו כן, אבל בשאר גיטין כותבין בכפר קורו גישימי. ונסתפקו מהר"ר יחיאל באסאן ומהר"ר חיים אגוזי ומהר"ר שמואל ו' וילייסיד ז"ל אם מה שכותבין בכפר קורו גישימי הסמוך לקוש'...

בסופו שלחלק זה כותב ר' משה עזיאל שהעתיקו מטופס שהיה 'בירד החכם השלם כמה"ר ישראל בנבנשת נר"ו בן הרב הגדול מהר"ר חבי"ב זלה"ה, ואמר לי החכם הנז', שהוא כתב ידו של הרב דודו מהר"ר יהושע בנבנשת ז"ל. חלק אחר הוא נוסחי מכתבים (71—82) ובראשו כתוב: 'תארי כתבים', הם התארים שמצאנום בס' לכל חפץ ובס' יפה נוף. מכאן (93) ואילך איגרות ומליצות וכמה מהן משלו.

כיצד נתיחס קובץ זה לר' שמואל יפה, שהיה מחכמי קושטא דווקא? לדעת הרב אסף תיקון סופרים זה של [ר' משה] אלמושניגו נעתק על ידי בן דורו הצעיר ממנו לימים ר"ש יפה... והוא הוסיף עליו כמה הערות שנכנסו מן הגליון לפנים הספר, שציין בהם את מנהגי קושטא.²⁰ והנה הספר כפי שנעתק בידי ר' משה עזיאל מצויים בו בנדפס ע"ט סימנים (דף כט, ב). מסי' פ' ואילך (דף לב, א) שטרות מקושטא ומאדריאנופול. הללו נוספו בידי ר' שמואל יפה. סי' פא נעשה בקושטא בשנת שכ"ד בבית-דינו שלר' שמואל סבע ועמו נמנו ר' יחיאל אשכנזי ור' יוסף חכם הלוי וכו'. בסימן שלאחריו כתוב: 'אמר הכותב יומא חד אקלענא קמי מהר"ר שמואל נר"ו והוה עסיק בגטא דארוסה קטנה. אין ספק שהמכוון לר' שמואל סבע שנוכר בסי' הקודם.

בחלק זה נכללו גם שני שטרות מאדריאנופול, שאחד מהם (סי' פה) הוא משנת של"ז (ל, ב) ובשני נשמט השם (לא, ב). בסי' פז הובא 'טופס שטר שליחות ב' גיטין יחד שנעשה באדריאנופול', ובסופו כתוב: 'ולי שמואל יפה נראה.²¹

אין ספק, איפוא, שבידי ר' שמואל יפה היה ספר תקון סופרים שלר' משה אלמושניגו (ראה להלן). הוא סידרו ותיקנו והוסיף עליו שטרות והערות. טופס זה העתיקו בנו ר' יוסף יפה וממנו נתגלגל הגיע לידי ר' חיים בנבנשת. ולפי עדותו שלר' משה עזיאל נקרא

19 ראה עליו מ' בניהו, דור אחד בארץ, ירושלים תשמ"ח, עמ' רס.

20 אסף, קריית ספר, שם, עמ' 426.

21 עיי' מ' בניהו, רבי שמואל יפה אשכנזי וכו', תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 426.

ספר

תיקון סופרים

וזהו כוכב כל מינוי סופרים כפי נוסחת ספריו וקני
 להרכ הגדול מעיו ומגדול הכשר הגדול כמחשד"ר
שמואל יפה זצוקל כלל יפה תואר ויפה ומראה כפי
 אשר נמצאו באמתחתה רחלכא בוצינא
 דכסורא סר **רחביב** בעל כנסת הגדולה
 אשר קראו
עיסור סופרים כנראה, כספרו הנורא כנ"ה חוטן
 התאפט. סיקיט"ב אות יח בהגהת
 הרב. . ובס' רח"א בהגהת הסוד אות ד' ;

קובא לבית הדפוס על ידי הספיד ספר"א בצירא ליוורנא
 תולעת יעקב נונים ראים ס"ט :

פה **ליוורנו** יע"א
 שנת ^[ק] ועז' שחקים לפק

IN LIVORNO 1789.

Nella Stamp. di Gio. Vinc. Falorni
 Con Approvazione

'עיסור סופרים', אבל השם לא ניתן לו מידי ר' חיים בנבנשת אלא כך כונה הטופס שלך שמואל יפה. וכיצד יעלה על דעתך שר' חיים בנבנשת יטעה בדבר שכזה? מעתה יוצאים מאושרים דברים שבראש הספר:

זה ספר תיקון סופרים להרב ... שמואל יפה זצוקל מכתבת יד ... כמה"ר יוסף יפה זצ"ל בן הרב המחבר.

מהדורה זו בשמה נזקק לה ר' חיים בנבנשת והוא מזכירה בספרו כנסת הגדולה בלשון זה: 'יש לתמוה על הרב מהר"ש יפה ז"ל בס' עטור סופרים מכ"י סי' מח, שסדר נוסח שטר מתנת בריא בקנין קרקע אגב קרקע'.²²

והנה אם היו החוקרים משפילים את עיניהם לעיין בס' כנסת הגדולה היו מוצאים שבידי ר' חיים בנבנשת היה גם ס' תיקון סופרים שהוא אינו מיוחס לר' שמואל יפה אבל גם לא לחכם אחר. כגון: 'נוסח שטר התפיסה בס' תיקון סופרים סי' לט.²³ וכל שהוא מציין סימן הוא הולם את הנדפס. נמצאת למד ששני כתובי"ד שונים היו בידו האחד שנקרא עיסור סופרים, קרוב לוודאי מידי ר' שמואל יפה, והשני הוא הטופס המצוי שנקרא תיקון סופרים. בידי ר' שמואל יפה היה גם ס' לכל חפץ.²⁴

תיקון סופרים לרבי משה אלמושנינו

מכאן אנו באים למקורם של המקורות, לשטרות שאסף וקיבץ ר' משה אלמושנינו וקרא לספרו בשם 'תיקון סופרים'. ושלושה כתובי"ד בידינו שנכתבו זמן קצר אחרי פטירתו. בראש הספר הקדמה קצרה שממנה אתה למד מעשה הספר. וזה לשונו:

ואת זכרון, עשרון סולת מנחת שיחת דברי חכמים, שלמים הם אתנו, בתקוני ענייני שטרות, אמרות טהורות, שפת אמת תכון, מפי סופרים ומפי ספרים, אמרים ברים, בכל אופני מיני ענייני כתיבות הכתובות על פי הדין, ואגרות סדורות סגורות כפי הצריך אליהם, לעת מצוא חפצו ירוץ חרוץ הקורא, המקרה עליות, העולה על רוחו, כחו ושיחו, במי הכתיבה הכתובה על ידי משה, עבד עבדים יהיה ליראי ה' ולחושבי שמו, ויקרא שם הסדר הזה בתוך עמו ועדתו, עדת ישרים, תקון סופרים.

שם המחבר נתן, איפוא, בידך: 'הכתובה על ידי משה' ואין משה זה אלא ר' משה אלמושנינו. אף-על-פי שלא מצאנו שכונה סופר מתא ודאי וודאי היה, ובכתובי"ד זה

22 כנסת הגדולה, חושן המשפט, איזמיר תצ"ד, הגהות בית יוסף סי' רב, ס"ק יח, דף קנב, ד. וחזר על כך בהגהות הטור סי' רמא, ד, דף ריט, ב: 'נוסח שטר מתנת בריא הובא בשלטי הגבורים ... ובס' עת לכל חפץ סי' לה, ובס' עיסור סופרים מכ"י למהר"ש יפה ז"ל סי' מח; וראה גם בהגהות הטור סי' רמב, ס"ק טו, דף רכג, ד.

23 כנסת הגדולה, חושן המשפט, ח"ב, סי' מא, הגהות הטור ס"ק א, דף א, ב; שם ס"ק ד: 'נוסח שטר העתקה כתבתי בנדפס אות לב ונוסח אחר בתיקון סופר' סי' ל"ו ול"ח; שם, ח"א סי' קכב, הגהות הטור ס"ק ח', אומיר ת"פ, דף קפד, א: 'נוסח שטר הרשאה בספר בנימן זאב ... וטופס הנוגה אצלנו והובא בספר תיקון סופרים, הוא זה ...' (הנוסח בשלימות); שם ס"ק ט: 'נוסח שטר הרשאה לקבל ולעשות כל מיני תביעות'; שם ס"ק י: 'נוסח שטר הרשאה לעמוד לדין בעד חברו לתבוע איזה תביעה'. שעושין הקהל לאיש פרטי ... בספר תיקון סופרים סי' סב (כיום סי' סד) ס"ק ב, וכן הרשאה בכל מקום סי' סב (כיום סי' ס).

24 ראה הע' 22 וכן חלק חושן המשפט, ב, סי' קכב ס"א, דף כה, א: 'נוסח שטר הרשאה בספר לכל חפץ ולרבינו יאודה בר ברזילי'.

מאוסף אמארייליו במכון בן-צבי סי' 1776, בחלק ההסכמות, נמצאים מידו קיומים ועדויות על חתימת החכמים ואמיתות הנוסח. דרך-משל בהסכמת החוקות:
הגני מעיד עלי שמים וארץ, שהעתקתי הטופס הגז' לעיל מתורף ההסכמה עצמה, מכתובת הסופר ר' יקר, והכרתי קצת מהחתימות הגז' אשר מכירים הייתי לשעבר מכתובת ידם ממש. גאס הקטן משה אלמושינו (10א).

זאת זכרנו עשרתן סולת מעות שיתר דבר חכמים שלמים הם יתנו ויתקנו
ענין שערות חלופות מהירות שפת חמת רבין מתי שופרם ומתי סתרים
חמיהם הם בכל צומת קיני ענין נעבות דסתבות על קהן ויצות
סגורות סגורות רבי העדן ליהם לעת מעוז חסד יקון יקון הקיולן קמקא
עלית קיעול על גרונן כחן ושיחן טני הדגבר הדתני על משה עבד עשה
יהיה ליהם ולקושט שמו ויקדן שם הדגרי קהן כהן עמו ועד
עניניהם תקון סופרים

טופסי השטה כתובה והנחיה כללית ופתיח

הקדמת רבי משה אלמושינו לספר תקון סופרים
כ"י אמארייליו

נמצא אתה למד גם על שם הסופר שהיה לפניו וקרוב לדאי שממנו נטל ר' משה אלמושינו כמה נוסחאות. ואכן בכל מקום שצויין בשטרות שם העיר נזכרת שאלוניקי בשמה. ויכול אתה לאושש זאת גם מכ"י בניהו, שבראשו כתוב: 'תקון סופרים מהרב הכולל כמה"ר משה אלמושינו זלה"ה'. ולא עוד אלא, בסי' לא נמצא טופס גט שחרור שכתב ר' משה אלמושינו לשפחתו, ובכתוב-היד ניתנה לו כותרת זו: 'זוה לך נוסח גט שחרור שכתבתי ונתתי אני לשפחתי לונה וממנה תלקח לזולתה'.²⁵ נמצאת למד על שום מה צירף המסדר נוסח שטר זה.

זה תיאורם שלכתובי-היד:

[א] כ"י אמארייליו נכתב בכתובה נאה ביותר וברורה משל ר' אברהם יצחקי 'סופר מתא' בשאלוניקי,²⁶ חסר ברובו ויש בו רק שישה דפים ובהם יג סימנים. למולינו יתר השטרות אינם בחינת אבידה שאינה חוזרת, שהרי הם נמצאים בכתובי-היד האחרים. בכתוב-היד המקורי היה מדור מיוחד לאיגרות, כפי שצויין בהקדמה, וחבל מאד שחלק זה אבד, ואולי אחד הבעלים הפריד חלק זה ועשאהו חלק לעצמו. ענין האיגרות הושמט אבל השם משה

25 בדפוס נמצאים שמות העדים: שמואל אלמושינו ויצחק בדרשי, שניהם מן החכמים הנודעים בשאלוניקי ובכ"י בנינו נשמט שמם, אבל השם לונה נמצא בכותרת ובנוף השטר.

26 ראה פסקי הגאון מהר"ש, עמ' רע, וכן עמ' קנה, רנה, רפו.

ערה
 מופש שער שמש קוקל (נחבד) נחפ: כחל לנחפ
 נחפ כחל כחל (נח) נחפ: נחפ נחפ

[illegible]

נוסחאות אלו היו, איפוא, מצרכיו שלר' משה אלמושינינו ונעתקו בעדה. ר' משה אלמושי-
נינו סידר את השטרות מדורים מדורים ובראש סי' א' נמצאת כותרת זו: 'טופסי דשטרי
כתובה ותנאיה, כללותיה ופרטיה'.

ב כתוב־היד השני, גם הוא קדום, נמצא באוסף בניהו (לפנים בגנוי ר' יצחק ברהאב). בחלק השטרות לא דפיים. עט הסימנים שלשטרות הם פז, לפי מניינו שלר' יצחק ברהאב. ההקדמה לא נעתקה וכנראה שהסתפקו בכותרת הנ"ל שנתנו לספר.

וכן הוא נב' לשפתה ודא תק נוסח
גמ שחירו שברכתי ונכחתי לשפתה
לעב ושעבתי תלמי לעלמה ואל-

[illegible]

• שיעור ארבעים • יצחק כהנא •

כ"י בית הספרים 8° 1162

שמות בעלים מצויים: אברהם בנימין (ב, א); בכמה מקומות אברהם אמארייליו (כנז, ד, ב; ה, ב) וחתימה מלאה: אברהם בכמהר"ר יוסף אמארייליו (ו, א); ²⁷ שבתי ... (ז, א); חיים צדקה (כב, א). רובו שלסי' ט נמחק. בזמן מאוחר הושם בסוגריים ובמקומו נוסח קצר (סי' ה). עד סי' נט צייץ הסופר מספרים ומשום מה חדל מכך. לאחר זמן הוסיף אחד הבעלים איגרות הסכמות מליפאנטו (332—336ב); בדף 440 נעתקה הסכמה שלקהילה הגנ"ל; בדף 335: 'לקדוש החכם השלם הדיין המצויין יצחק נסים ו' ג'אמיל, לא בא דרך

27 ונראה שהיה צעיר לימים ורצה לקשט את כתוב־היד בזהימות שלו. ואולי ממנו הן הבהות מעטות בגיליון (כנח טו, א; יו, א; יז, א; כ, ב).

ארצינו; 'לקדוש יוסף אנאשיכון והחכם השלם עובדיא הלוי שנת הנה אנכ"י של"ח לפ"ק'—ת"ט.

בחלק האחרון שטרות ונוסחי שטרות, כנראה בכ"י אברהם אמאריילי (A45—A38); עיניי סגולות והשבעות (345—351); בדפים A52—A59 תעודות היסטוריות ומאורעות השנים ששייכים לק"ק ליפאנטו. בדף 52 צוואה שלר' אברהם ישעיה משנת ת"ז; בדף 53—54 וידוים.

ג] כ"י ירושלים 1162⁸⁰. בראשו (A4—A3) שטרות ממצרים משנת תק"ג בכתיבת סופר אמן. לאחריהם 'סדר הגט הנהוג פה איזמיר' (A4—A35). החלק הקדום כתוב בכתיבה שאלוניקאית ברורה מזמנו שלכ"י אמאריילי. הקדמת המאחר נעשתה מחמת הכריכה וראה שסימון הדפים המקורי הוא אות א, 'חנאי ממון' מדיני שטרות שבספר העיטור עם נוסח השטרות, והם אינם מכונים 'טופס' או 'שטר' אלא 'כתב', אחרי דף יב (50) חסר חלק ה'כתב' דף אחד או שנים מראשית השטרות, אף-על-פי-כן הדף הראשון שאחרי ה'כתב' צוין בכתיבה קדומה יג וכנראה לא חש הכותב בחסרון. דף זה (A51) מתחיל בסי' ב של תקון סופרים ולא מראשו. וחבל מאוד שאין מצויינים בו מספרי השטרות. בדף 76 ליתא לשטרות שבסי' נא—גב שהם מאנקונה. גם סי' ס לא נעתק. סופו שלס' תקון סופרים (A87) כמו בכ"י בניחו.

מדף 87 שטרות בכתיבה אחרת ומדף 88 נוסחי איגרות המלצה משאלוניקי והסכמות ושירים.⁸¹ בדף 93 הסכמה משנת השכ"ה, ובדף 94 שטר משנת השכ"ד. בדף 95 איגרת 'להח' שמואל אסכנדר', וראי מחכמי מצרים, והסכמות משאלוניקי משנת שכ"ה (96—97). ב'אוצר הספרים' נזכר כתוב-יד: 'תקון סופרים ה"ר משה אלמושנינו. נוסח כל טופסי שטרות וכל מיני התקשרות וכו' כ"י.⁸² ואיני יודע איהו כ"י הית בפניו ואם נשתמר או אבד?

תיקון סופרים מסידורו שלרבי יצחק צבאח בירושלים

כ"י בית הספרים 958⁸⁰. לכתוב-יד זה שער מעוטר ובו נכתב: ספר תקון סופרים. והוא נוסח שטרי כתובות וגיתין ובין אדם לחבירו, הועתק מספר כ"י של מורי ורבי החכם השלם הדיין המצויין כמהר"ר יצחק צבאח נר"ו. נכתב ע"י קטון וצער שבתלמידיו יאודה מרעלי יצ"ו. שנת מאשר שמצ"ה [שצ"ה] לחמו לפ"ק.

28 אחד הבעלים רשם בגיליון כמה הערות. בסי' יט באה הגהה בכתיבת נאה: 'ולי הצעיר טוב . . . הש"ל' (A61), ודומה עלי שהוא ר' שלמה ב"ר בנימין הלוי. גט שחרור שפחה שלר' משה אלמושנינו (A67) ושמה נזכר בכותרת ובסופו שלשטר שמות העדים. 'מוכת עץ' נמצא רק נוסח אחד. ברם בתקופת קדומה נוסף השטר השני שבסי' יז בס' יפה נוף.

29 אות ת 862.
30 הרב ש' אסף היה הראשון שנוקק לכ"י זה. הוא פירסם 'טופס שטר נער משרת לזמן מה לכל איזה אומנות או שרות', שבכתוב-יד בסי' עו, עמ' 85. ולא ציין איה מקומו? (מקורות לתולדות החנוך בישראל, ד, ירושלים תש"ג, סי' מו, עמ' מח—מט). ונעלם ממנו ששטר זה הוא העתק מסידורו שלר' משה אלמושנינו ונדפס בתיקון סופרים ליורטו בסי' עא, דף כו, ב. שטר מיגרי של פרנסי ירושלים (בכתה"י עמ' 137A) נדפס בדילוגים בס' הקהילה היהודית בירושלים למינה רוזן, עמ' 129—130; שטר מחאה (עמ' 157) נדפס שם בעמ' 163—164. ולא חשה המעתיקה ולא ידעה שכבר נדפס בשני ספרים, בס' יפה נוף סי' כב, דף כד, א ובס'

בראש השער ולפני שם הספר כתוב באותה הכתיבה: 'בציון מי יר'ב' ואיני יודע פשר-
דבר.³¹ מעבר לשער חותמת עשן: רפאל יאודה מרעלי ודברים בשם רבו:

שער ספר תקון סופרים לרבי יצחק צבאח
כ"י ירושלים 958 8°

תיקון סופרים, ליוורנו סי' לת, דף יז, א. ואין לשטר זה, איפוא, כל שייכות לירושלים. והיה
מקום להסיק מכאן שרוב השטרות ככולם ששם ירושלים נקרא עליהם ודאי ודאי שאינם
מירושלים. ומה וזה היא הדיעה שמכתובייד זה אתה למד 'על שיתוף הפעולה בין המוסתערבים
והיהודים המערביים' (עמ' 96), מפני שר' יצחק צבאח היה מערבי. ולא עוד אלא, שבין
השטרות יש שהם מלמדים 'על מנהגי המוסתערבים בירושלים, והכללתם בספר מלמדת, שהיה
למאספים המערביים עניין מיוחד בהם'. כלום יש מקום להשיב על דברים כגון אלה?
31 ואולי: בציון מלכנו יבוא, ייגלת ויראה במהרה?

תיקון סופרים של מ"ו ה'ה' הדין המצויק כמה"ר יצחק צבאח גר"ו את באות ומלה במלה. ואם ימצא שום טעות הוא ממני. הצעיר יהודה מורעלי.

בדף שבמקורו היה אחרי השער (כיום מספרו 14), כתב ר' יהודה מרעלי: 'זאת וזכרון, עשרון סולת מנחה, שיחת דברי חכמים שלמים הם אתנו בתקוני ענייני שטרות ... הכתובה ע"י יאודה ויקרא שם הסדר הזה תקון סופרים.

ספר תיקון סופרים

והוא תקון נוסחי כתובות ~

וּנְסַח' צִי"ן וּנְסַח' שְׁטוּדוֹת

חננונים צישרת, מדי משה

ידי ז' שבין
וכהנא:

מאת מנחם מנדל מברסלב

הם יתנו/ בהקנה ענין שגויות אמונות נכונות שטת

אמת הבין מלך ספרים ומלך ספרים חכם בל-

מאופת מלח עבדת עבדות הכבוד על פי הקדש ואמנות

מדינות שגורות בפי הצדד אלהים לעת מנוח חפץ יבוא

חכמן הקדוש המעלה עליו השלום על ימיו (כוח) ושימ

על הכתובים הכתובים ש' יצאנה עבד עבדים יהיה לך

ה' (לחושב שמהו יקראו עם הסודי הזה הקן סומרים

תקן עמו ועשרת עשרת פדים: ובעזרם זה מצינו תלמוד

אלה ומתקין ומחזק לבבל דבר נוסף

במבואות הספדנות אשר כלם נקבעו יחד כאן דעה

לבר ולתלמיד ולבעל הבית הומס ושכיר טוב עומד

"ספר חסד"

אם היה מי שסבר שאכן כל השטרות הן מסידורו שלר' יצחק צבאח וס' תיקון סופרים שלר' משה אלמושנינו לא הגיע לידו, הרי באה הקדמה זו וטפחה על הפנים. התקדמה כולה אינה אלא דברי ר' משה אלמושנינו מילה במילה רק בשינוי אחד, השם משה נמחק ובמקומו הוכיר את שמו שלו, באומרו 'הכתובה ע"י יאודה', גם השמיט את המדור 'לאיגרות שנוכר בהקדמה הנ"ל והוסיף: 'בתוך עמו ועדתו, עדת ישרים וכשרים', זה ספר תולדות אדם ומקרי, במשאו ובמתנו, לכלכל דבריו במשפט, במראות השטרות, אשר כלם נקבצו יחד באו הנה לרוב ולתלמיד ולבעל הבית, תושב ושכיר, עובר לסוחר בכל מקום'.

ולשטרות כה רבים ומסוגים שונים?

_____

הטופס המקורי

100

שטר שנעשה בבית דינו של הרב הגדול, ה"ה החכם השלם כמה"ר יעקב קאשטרו בעדו בחיים חייתו במצרים' (כד, ב); ²² גט שחרור, נאמר שהגיע לידו 'מקושטאנטינא' (לט). לכל שטר כותרת שבה נרשם תוכנו בכתיבה דקה ונאה. השטרות מסודרים לפי עניינים. תחילה כתובה, אחריה גיטין וחליצה, גט שחרור, מינוי אפוטרופוס ועסקים. שמות הגיטין שנעשו מכ"י מהריק"ש נשתלבו לאחר זמן בחלק הגיטין בין סי' ט לסי' י' (25—28).²⁴ ר' יצחק צבאח לא העתיק את הספר תיקון סופרים כמות שהוא. הוא קיצר מאוד בנוסח וגם עיבדו במקצת. וראה שנאם השטרות דיי היה להם בכמאת עמודים. גם יש שדלג על כמה שטרות (כגון ג—ה, ז) והוסיף ביחוד אלה שנעשו במצרים (כגון סי' ל) ומקושטא (סי' לט) שנכתב בשנת שפ"ב. אף הוא השמיט שמות אנשים ומקומות וזמן הכתיבה אבל בכל מקום שבו לכל חפץ גזכרה ויניציאה, ושאלוניקי בס' יפה נוף ותיקון סופרים, נכתב ירושלים. וראה שגם שטר לשליח למסור גט שבכותרת יחס לר' יהודה מסעוד באלכסנדריה, בגוף השטר נכתב 'פה ירושלם' (סי' טו, דף כא, א). ברם יש מקומות שצויין בשטר זמן כתיבתו, אבל אלה בשטרות שאינם מס' תיקון סופרים אלא משלו. סי' סג 'נוסח שטר פרוובול', שנכתב ב'שיליה חדש אלול אלפים ושלש מאות ותשעים ליצירה פה ירושלם' (דף ס, ב). ידים מוכיחות שהספר שנעתיק כמה שנים אחרי גזירותיו של פרוח, אין בו זכר למאורעות אלה.

על הס' תיקון סופרים, שכאמור יש בו מאה שטרות, נוספו ברבות הימים כמה וכמה שטרות מידי סופרים שונים: בראש הספר, אחרי המפתח ולפני ההקדמה (35—113); החלק הגדול הוא מאחרי השטרות, מדף 104 עד סופו. הללו לא ניתנו בסימנים. החלק הראשון כתוב בכתיבה מצרית דקה שלא מידי סופר ואין בו מספרי דפים, ואתה מוצא באחד מן השטרות זמן הכתיבה, שנת ת"ג (38), ובהם כמה שטרות בעלי ערך היסטורי: 'להסיר ח' מן הרבנות' (35); 'טופס שטר איסור אשה' (36); 'למנות חכם על הצבור' (36); 'למנות דיין על קהל קדש' (38). ובסופו שנת מש"ה ובנ"י, ת"ג; 'למנות גבאים על הצדקה' (39); 'למנות חכם על הק"ק' (10); 'הסכמה על המאידיש' (113) ודאי ממצרים מומנו שלרדב"ו; 'נוסח כתובה' בעיר אל קאהרה הסמוכה לפסטאט' (113).

החלק שאחרי תיקון סופרים (104—134) כתוב בכתיבה תמה ויפה שמידי סופר וגם בו אין סימוני דפים. האותיות שונות וקטנות במקצת. הכותרות באותיות גדולות מרובעות. דפים 122—134 כתובים בכתיבה תמה ויפה שמידי סופר וגם בהם אין סימוני דפים. האותיות שונות וקטנות במקצת. הכותרות באותיות גדולות מרובעות בראש השטר. בדף 112 נוסח תחליצה שנעשה לכלת מרן, ובדף 113 הרשאת הבעל לסופר שיכתוב גט לאשתו שנעשה 'פה העירה צפת'; 'מסודר עפ"י עזת וסדר מרבני צפת'. כיוצא בזה שטר שליחות גט מן הבעל לאשתו 'וכאשר נהגו רבני צפת'. רגליים לדבר שחלק זה נעתק מפנקס צפת בדפים 134—140 תערובת של כתיבות, ברם הכותרות כמו בחלק הראשון. דומה שהסופר הוא ר' יהודה מרעלי. ושוב בכתיבה מצרית הדפים 153—156, 160. באיגרת שבדף

33 וראה גם דף 124.

34 במיספור המקורי דפים יג יד חסרים. מכאן שמעיקרא נכללו השמות בשני דפים ומשלא הספיקו נתלשו והונחו במקומם ארבעה דפים.

35 ראה מ' בנינו, יוסף בחירי, ירושלים תשנ"א, עמ' שכו, שלב.

157א צוייגה השנה תחד"ל לפ"ק, ובדף 157ב איגרת שנשלחה לר' אברהם ברודו, מחבר הס' ברכת אברהם. ויניציאה תנ"ו.
מלבד שטרות, מצויים בכתוב-היד גם הסכמות ותעודות ממין אחר שלרוב כונו 'טופס'.

עונת מגדו פרנסה

בנין כהן ק"ק יבואל בלעז ובמלך מעמדת אין איש עומד
בפניו לנהל את הארץ והנה עתה ה' בצל אשף אין להם יועז וכל
שעבדו כאלו פנים חדשות להשתדל עלי' יבואל עם קמנו ונענוה
לבון עי' האלום וחלנו פני' ו' לשנת כס' שיפוט ע' כבד
ה' וקיום והעמדת יבואל יוצקה תהיה להם ולבניהם עד עלם
פ' נשאו פנינו לדבר ה' והפיתו אומן ונחנו לבס' מולא כבד
הואלות הקוה ק' וכן יבא ה' פ' ויב' ש' כס' למן יאש' ע'
אנחנו כ' ח' עם קמנו מעזר לנו נחנו כשור לבניהם ה' ל' ל' ל'
פיעין הסך ה' ל' ל' אי' יבא הסך ה' ל' פ' פ' מ' ל' וכן
אותו כמך ה' ל' מ' יחיד ק' כמ' ש' ימים מ' ימים איש ל'
יחיד מ' ק' יבואל אש' ש' ע' ל' ל' ל' ל' ל' ל' ל' ל' ל' ל'
ל' יבא הסך ה' ל' פ' פ' מ' ל' וכן אותה כמך ה' ל' ל' ל'
ד' יבואל ש' ימים מ' ק' יבואל ש' ע' ל' ל' ל' ל' ל' ל' ל' ל'
הנה ח' הדשות נ' נ' ל' ל' מ' יחיד ק' ק' ק' ק' ק' ק' ק' ק'
והנ' כ' כ' כ' מ' איש ט' ע' ע' איש ל' ע' ל' ח' ח'
כל' כ' כ' וכן וכן יבואל יבואל יבואל יבואל יבואל יבואל יבואל
הנה ע' ח' ח' ח' ח' ח' ח' ח' ח' ח' ח' ח' ח' ח' ח' ח' ח'
ל'
כ' מ' וכן איש יחיד א' ח' ל' ל' ל' ל' ל' ל' ל' ל' ל' ל'
מ' איש וכן יבואל יבואל יבואל יבואל יבואל יבואל יבואל יבואל

טופס מגדו פרנסים מן ההוספות

עמוד 137

כ"י תקון סופרים נכתב בטופס קטן, ואילו האיגרות שמידר ר' יהודה מרעלי (כ"י ירושלים 61° 8°) בטופס גדול ממנו פי שנים. והדבר מובן, שהרי האיגרות הן ארוכות והשטרות קצרים וגם אינם מרובים. האיגרות הן סיפוריות ועניינן עסקי הכלל והפרט ואילו השטרות יותר סתמיים וקשורים בבית דין ובספרא דדיינא.

רובם שלמאה השטרות ככולם נעתקו משני ספרי השטרות החשובים ביותר: 'לכל חפץ', ויפה נוף. ארבעה עשר השטרות שבחלק הראשון שלספר יפה נוף (מדף טו, ב ועד כא, ב) לקוחים מס' לכל חפץ והם בס' א—ה, יז, יח, כד, כח—לד, לו, לח. ולא נכללו בכתוב-היד שלתקון שטרות, קרוב לדאי משום שהם נוסחים קצרים וידועים. לעומת זאת מדף כא, ב ואילך ארבעים שטרות שבכ"י ר' יצחק צבאח נעתקו מס' יפה נוף, ולפי סדרו, להוציא שישה שטרות. ואלה הם:

שטר שלחות גט (כא, א)

נוסה שטר אפטרופא דבי דינא (כג, א)

שטר שלחות למכור בית או חוקה (כו, א)

שטר אחר למכירת חוקה (כו, ב)

שטר מכירה (לג, א)

נוסה מכירת שטר (שם).

וכן השטרות שמסימן פד ועד גמירא.

מעתה חקל עלינו המלאכה לקבוע שהורחם שלשטרות ולידתם מחוץ לירושלים ויפה כוחן שלתוספות מן החיבור עצמו שדווקא בהם אתה מוצא תעודות היסטוריות. יש בידינו גם לומר מה היו גילגוליו שלכתוב-היד. אחרי שנת ת' הועבר למצרים אבל אין בו כל רמז לשמות הבעלים. 'בשטר שלחות קידושין' כתב הסופר 'שנהגו פה נא אמן'. בשער חתימת-ידו שלר' ידידיא שלמה ישראל (14א). דברים משלו מצויים בדפים 161ב ובדף 162א: 'מכ"י מ"ד הרב יש"י ז"ל'. הכותב הוא, איפוא, חיים דוד ב"ר משה.³⁶ ר' ידידיה ישראל היה בנו שלר' אליהו ישראל. נתמנה רב לקהילת אלכסנדריה בשנת תקס"ב וגפטר שם בשנת תקצ"א. בדף 161ב בכתובה זהה: 'לי למקנה מה' למנה הצעיר יעב"ר', ואינני יודע מיהו?

דומה שעלתה בידינו במקצת מן המקצת, בירור דרך חיבור ספרי השטרות והאיגרות, כיצד להתחיל לקבצים כאלה שמחבריהם עלומי-שם וגשמת מהם זמן הכתיבה. ומה ערכם מבחינה היסטורית? וכל זה ועוד צריך הדבר לפנים.

נוסה המלקות

סדורים ומחזורים קטנים דפוסי ויניציאה

הדרן לקמייתא, לענין שם המסדר שלס' יפה נוף, מה הם המקורות שהיו בפניו ושנת ההדפסה?

ספר זה כמעט שאין דומה לו בכל דפוסי ויניציאה, שבהם לא נעדר שם המביא לבית הדפוס ושנת ההדפסה. ולא זו בלבד אלא שהמסדר והמגיה רגילים היו להתהדר באזכרת שמם וחלקם בהעמדת הספר על תיקונו. וכאן המסדר עשה כל טעדי לבל יודע שמו ואולי לשם כך גם העלים את שנת ההדפסה. גם במקום שלכאורה ניתן היה ללמוד על כך, נקט בדרך ההסתרה: 'נוסה המלקות' (מא, א), לדברי המסדר, 'הדפיסו מגיה אחר יצו בסידורי החדש', הוא מביא את דברי המגיה: 'שכבר הדפסתי בסדור ספרדי קטן סדר המלקות הנהוג בכל העולם בערב יום הכיפורים'. המסדר מצטק שהוא חוזר ומדפיס את

36 ראה ש' מרכס, תולדות הרבנים למשפחת ישראל מרדוס, ירושלים תרצ"ה, עמ' 52, 55—57.

הנוסח, כי חשש שמא 'לא יהיה הסדור ספרדי הנ"ל מצוי ... בשאר הממלכות ... סדר המלכות הנ"ל כפי מה שהנהיגו זקני המערב וחסידיו ארץ ישראל.

לכאורה ניתן לנו בכך רמז ולו כחודו של מחט לברר איוהי שנת ההדפסה שלס' יפה נוף. נבדוק, איפוא, את הסידורים המחוורים הקטנים שנדפסו בויניציאה באותה התקופה: בשנת שכ"ד נדפס סידור קטן³⁷ 'בבית מיסיר קריסטופולו די זניטי' בהגהת וויטויז אליאנו המומר ונשלם בערב פסח. ואין בו דבר הצריך לעניינינו. בשנת שכ"ז נדפס מחזור ספרדים ליום כיפור, אבל לא נדע ממנו אלא קטע בגנוי הספרייה הבריטית.³⁸ מחזור לימים נוראים וסידור טופס קטן נדפסו בשנת של"א—של"ב. ולכאורה נתגלה לנו האיש המסתתר, הלא הוא ר' שניאור בר' יעקב פאלקון המכונה שבי"פ, שכך כתב בשער המחזור:

סדר סליחות ללילי אשמורות ומחזור ראש השנה ויום הכפורים כמנהג הספרדים, מסודר על סדר נכון עם ודוים תוכחות ופזמונים, פיוטים חדשים לא נראו עד הנה בכל המחוורים. מוגה בכל עז לסלק ממוקשי הטעות. גם הוספנו ביאור כל מלה וזה למען ירחק הקורא בו ויבין מה שמוציא בשפתיו ולא יחשב כצפור דרור. נדפס בבית זואן דיגארה [של"ב].³⁹

ושמו של שבי"ף כתוב בדף האחרון. ברם, ההקדמה שלמגיה ונוסח המלכות אינם במהדורה זו כלל.

סדר סליחות ותפילות כמנהג ספרדים, ויניציאה שמ"א⁴⁰ נדיר הוא ביותר. (הטופס שבגנוי בית הספרים חסר בהרבה מקומות). לפני תפילת ערבית ליום הכיפורים נמצא בו כתוב:

וזה לך סדר המלכות כמנהג זקני המערב וחסידיו ארץ ישראל תוב"ב. החון הכופת את הלוקה על העמד אומר: מוסר ה' בני אל תמאס ... (תכת, ב). ממש בנוסח שבס' יפה נוף, בחלקו הראשון. אבל לא הועלנו דבר, כי ההקדמה והחלק העיקרי שלתפילה הזאת אינם.

כמות זה

סדור תפלות השנה כמנהג ק"ק ספרד באותיות הבונבירגי מוגה בעיון רב עם תוספת בקשות ופיוטים שנת שלום לרחו"ק ולקרוב [שמ"ד] ע"י זואן דיגארה ויניציאה. ומעבר לשער כתוב:

כאשר שמענו כן ראינו העולה על רוחינו, היה יהיה זה הסדור קטן הכמות נחמד למראה ותאווה לעינים, עד שיחפץ להיות כל איש שורר בו בביתו בשכבו ובקומו ובלכתו לדרך לעסקיו. ולמען עשו כיום הזה להחיות עם רב כרצון איש ואיש, הגדלנו והוספנו בו פיוטים ופזמונים חדשים גם ישנים. גם האבינו מלכנו לימים הנוראים אשר לא נדפס בשאר הסדורים, באופן יהיה גם רב האיות ונמצא חן ושכל טוב בעיני אלקים ואדם. אכ"ר.

37 מספרי בבית הספרים R. 75 A639.

38 א"מ הברמן, דפוס זואן די גארה, ירושלים תשמ"ב, סי' 2, עמ' 1.

39 הברמן, שם, סי' 21, עמ' 8. צילום השער בחלק התמונות, סי' 4. חלקים אחרים ראה שם מס' 13, 19, 20.

40 סימנו R. 44 A593. וראה י' זוג, תוך כדי קריאה, קרית ספר, ז' (תרצ"א), עמ' 277.

יום כפור

סרני ה' אך כמטפט אל באך
תמעיטני • וכשהוא מלקס אותו קורא
גם הוא אחרי הדיון והוא רחום גמלה
אחת לכל מכה • והלוקה מחודה כלשהו
וכשהחזן מפתח למוסריו אומ' וסר שק
וחסאתך תכופר : כל סיני כרתות
גלקו נפטר מירי כרתיק • סנאס
ונקלה אחיך לעיניך : כיון סנקלה סר
הוא כאחיד : כל כליו נגד עליך לא יגלם
וגו' כל הסמוך :

תפלות ליום רמורים

כל יורי ורמורי • ויביטי
וחרמי • וקניסי • וקניני •
וקניסי • די נרנא ודי אשקבעא
וה

ערב כפור רנו

בערב יום כפור נהג לטבול קוד' מנחה
ומתפללין תפלת מנחה יח כרבות •
וכשמגיעין להמכרך את עמו ישראל
בשלוס קודס שתקור רגליו וחדרה
כמו שכתוב בתפלת ערבית וכו' ואחר
תפלת מנחה כל הקהל לוקין מלקות
ארכעים • שמתוך כך יתנו לבס לשוב
מעבורות שבידם • וזה לך :

סדר המלקות

כמה זקני המערב וחסידי ארץ ישראל
תוכב החזן הספ' את הלוקה על העמוד
אומר • מוסר ה' בני אל תמאס וגו' • כי
את אשר יאהב ה' יוכיח וגו' • וירעת עש
לכך כי כאשר יסר וגו' • הכפות אומר
ספגולו לג א • • יסרני

ואלה דברי החתימה:

אנחנו המדפיסים בראותנו היות הסידור הלו קטן הכמות ורב האיכו' ... בחרגו להדפיס בסופו הלוחות משבעה שנים ... ותהי השלמתו בחדש העשירי הוא חדש טבת ששה ועשרים בו שנת שלום שלום לרחוק ולקרוב ... [שמ"ד] פה ויניציאה. טופס שלם נמצא בגנזי מר יעקב לונצר בלונדון. ואיני יודע מי הביאו לדפוס, אבל בו נמצא החלק הראשון שלהקדמה שבראש 'נוסח המלכות' ותו לא. גם בסידור ספרדי, ויניציאה שצ"ג,⁴¹ כנראה יחיד בעולם, אתה נמצא 'סדר המלכות', קצר כמות הנ"ל (רסג, א), ובסופו לוח שתחילתו שנת שצ"ג.

פיוטי האר"י לסעודת שבת

נפנה עתה ל'מחזור ספרדים מימים נוראים' שמ"ד, הוא מחזור הרמ"ק, אבל איננו טופס קטן אלא בגודל שמינית. בהקדמה נאמר:

ובהיות שלא נדפסו מהמחזורים האלו כי אם מעט מזער ולא נשאר מהם כי אם שנים שלשה גרגרים בראש אמיר ... נדבה רוח טוח ישר ונכשר מאד יקר ונעלה כה"ר יוסף בן יקיר לנבון ונעלה ... כה"ר יעקב ששון יצ"ו ... לפרסם פירוש הרבנים וצ"ל בכל תפוצות ישראל.

ובסוף המחזור: 'אמר המגיד', דברי שבח על יוסף ששון. ושוב הרעלם שמו שלמגיד. נוסח המלכות הוא כמות מהדורת שמ"א ונקבע מקומו לפני ערבית ליום הכפורים (23ב). יוסף ששון הדפיס באותה שנה גם 'תמונות תחנון תפלות ספרד' בשני חלקים, הראשון מראשו ועד דף שצו (בית הספרים R^o 58 A 1704); השני מדף שעה ועד תרפג (R^o 8° 75 A 1934). חלק הסידור למן השער ועד דף ריא, מלא הוספות ותיקונים בכתיבה פניגית שהיא כמות הכתיבה התמה שלר' מנחם די-לונדאנו. 'סדר קבלת שבת' (בדפים קת, ב—קט, ב) גכלל בו לראשונה הפיוט לכה דודי. וכך נכתב בראשו: 'זה הפיוט נאה ומשובח יסדו ובנאו החכם האלהי כמהר"ר שלמה הלוי אלקאביץ ז"ל בעיר צפת, ואף נרשם להלן שלו: 'לחן שובי נפשי למנוחייך'.⁴² נמצאים בו עוד עניינות קבלה, כגון קריאת פרקי משנה בשבת קודם סעודת שחרית (קג, ב). פיוטי האר"י נדפסו מיד אחרי פרקי המשנה: 'ביום שבת יומרו וישוררו בשירים מעולים כספיר' אשר שר החכם החסיד האלהי מהר"ר יצחק אשכנזי ז"ל לכבוד השבת בשלש סעודות שלו'.⁴³ (קנב, א—קנג, ב; קסד, א). נוסח הכותרות הוא ממש מילה במילה כמות הנוסח שבס' יפה נוף. לא זו בלבד, אלא שגם ההסבר שעל-פי קבלה זהה בכל לנוסח 'יפה נוף'.

פיוט אחר שלאר"י, 'יום זה דר במרומים', נדפס במחזור הרמ"ק בחלק הפירוש לפיוטים שלפני נשמת. ובראשו כתב המביא לבית הדפוס: 'פיוט נאה ליום [ראש השנה] יסדו החכם כמהר"ר יצחק אשכנזי ז"ל ושמו בראשי תיבות' (ע, א).

41 מספרו בבית הספרים R^o 76 A 527.

42 שיר זה נמצא בכ"ר אברהם מאן אגיליו יחד עם שיריו שלאר"י. ראה להלן.

43 על פיוטים אלה ראה דברי הר"ח שהובאו בס' תולדות האר"י, עמ' 330, 340 ובייחוד יתודה ליבס, זמירות לסעודת-שבת שיסד האר"י הקדוש. מולד, חוב' 23, אדר תשל"ב, עמ' 540—555. אף הוא תירגם את הזמירות לעברית.

בה

שירים מעולים כספרים אשר שר החכם הוסיף ואלוהי
סלחו יצחק אטכנוי זצ"ל לבדד השבת
ושלש סעודות שלו :

לסעודה ראשונה של סבת לנוקבא דזעיר אכסין לעטרה בסוד מטה מוכע' ומלח
ערך ונר דלוק וקרום על היין טוב לאמרס קודם הקדוש :

אומר בשבתין למעל ביה פקחין : בהקלחתפוחין ראגין קדישין :
נפץ לה השתא בפתורא חרפא ויבסתרמא טבתא ותהרא על רישין

יטא ושמלא	וביניהו כלה	בקשופין אורא	וכאני ולבושין :
ותבק לה בעלה	וביסודא דילה	דעבד מיתא לה	יהא פתיש בתשין :
צוהין אף עקחין	במלין ושבתין	ברם אנפין חרות ורוחין עם נפשין :	
חרו כגי ייתי	ועל חרא תרתין	נהורא לה ימטי	וצרכא דנפישין :
קרובו שושבין	עבירו חקונין	לאפשט זנין	ונגין עם רחשין :
למעבר בשבתין	ורוחתחדתין	בתרתי וחלחין	ובחלחא שבתין :
ועטורין עלה	ומלכא דלעלא	דיתעטר כלא	בקודש קדישין :
רשימין וסתמין	בגוה כל עלסין	דבח עתיק יוסין	הלא פטיש בתשין :
יהא דעוא קפיה	דתשרי על עמיה	דיתענג לשמיה	בסתקין ורובשין :
אכרר דלרומא	כטתא דסתמא	ובפתורא נהמא	בצפונא ארשין :
בתקראת כסא	וכראני אסא	לארום נארומה	להתקפא חלשין :
נעבד להו פתורין	במלין וקירין	בשבועין עטורין	דעל גבי חסשין :
שבתין ושבתין	ססאבין דרחיקין	חבילין דסעיקין	וכל זני ארשין :

ואלו מדברי' בסוד המוכיח ומה טוב שיאמרס על לחם ממנה קודם סיכוך :

למבצע על דפתא	ביתא וכביעתא	תריין יודין נקטא	סתמין ופרשין :
כשח ויתא דכא	דסתנין רחישא	זנערין נחליא	בגוה בלחשין :
הלא נימא רחין	וסלין דגזיחין	דליתחון סתחין	וטטורין וכבישין :
אתעטרת כלה	פרוין ולעלא	בגו חאי ואללא	דעדין קדישת :

ואלו

והנה, הפיוט לקידוש הלילה נדפס בסידור שלא במקומו ונכלל עם הפיוטים שליום. הסיבה שבפי המסדר היא: 'זמפני השכחה נשמט, והרצוה לאמרו שכרו הרבה מאד'. טעם זה דומה שאין בו לא טעם ולא ריח, מתקבלת על הלב הסברה שפיוטי האר"י הגיעו לידו אחרי שנסדרו בדפוס התפילות שלערב שבת. הנוסח שבס' יפה נוף חלו בו שיבושים ודומה שהדבר מעיד על ראשונותו.

ואלה הם השינויים: 'למיעל ביה פקחין' במקום 'למיעל גו פתחין'; 'בקשוטין אודא', במקום 'אולא'; 'ועטורין עלה', במקום 'שבעין לת'; 'דבה עתיק יומין', במקום 'ברם עתיק יומין'; 'דבפתורא נהמה', במקום 'שלחן עם נהמא'. הבית האחרון שונה כולו. בס' יפה נוף: 'שביתין ושביתין, מסאבין דרחיקין, חבילין דמעיקין, וכל זיני חבשין'. ואילו הנוסח המתוקן שבסידור הוא: 'שכינתא תתעטר, בשית נהמי לסטר, בוין תתקטר ווינין דכנישין'. על נוסח זה העיד ר' ישראל סרוק בפירושו לפיוטים אלה: 'זה הבית כתב הרב ראשונה ואח"כ כתב הרב שכינתא תתעטר ומחק בית זה'.⁴⁴ והיפוכו שלדבר בפיוט שלבוקר. במקום 'אתעטרת כלה' שבס' יפה נוף, בסידור: 'אעטר יתפלה'; במקום 'זמימר בלחישא', בסידור 'דמתאמר'; במקום 'מתיקא דובשא', בסידור 'דחפא בלבושא'; 'חדתין ושמיא ברם ההוא שמשא', בסידור: 'ותמן מאן שריא הלא ההוא שמשא'. ובפיוט בני היכלא: בס' יפה נוף 'בהאי ועדא בגו עירין וכל גדפין', ובסידור: 'שעתא דבה רעות ולית זעפין'. דומה שגם מן האמור נראה שיש לאחר את זמן הדפסתו שלס' יפה נוף.

רוב החוקרים הסוברים שס' יפה נוף נדפס בשנת של"ה,⁴⁵ מה יענו שבאותה שנה טרם נשמע דבר מקבלת האר"י לחוץ, ומכל שכן שנאסר להוציאה לחוץ לארץ. אין בידנו כל עדות שפיוטים אלה הגיעו לאיטליה לפני שנת שמ"א. באותה שנה העתיקם החכם והסופר הנודע ר' אברהם מאן אניילו.⁴⁶ כ"י גינצבורג 249, דף 196—197 (תצלומו ס' 16876). גם בכ"י זה נמצא פיוט לקבלת שבת לה"ר כמהר"ר שלמה אלקבץ ז"ל על שמו באותות' (196א). בראש השירים כתוב: 'שיר מדבר בסוד סעודה ראשונה של שבת הרומז לנוקבא דו"א היא מלכות שבת מלכתא ונוגע בסדר השלחן ערוך ונר דלוק והגר לקדוש על היין מה טוב שיאמר שיר זה קודם הקדוש' (196ב). ולפני למבצע על רפתא כתוב: 'עתה מדבר בסוד המוציא ומה טוב שיאמר זה השיר קודם שיברך המוציא על לחם משנה'.

השוואת הנוסח שבכתוב"ד זה עם הנוסח שבס' יפה נוף וב'תמונות תהנות' מעלה שנוסח כתוב"היד הוא כנוסח יפה נוף בשינויים קלים.⁴⁷ וגם ההוראות שבראשי הפיוטים קרובים הם. אמור מעתה שמקור אחד משותף לשניהם, או שכתוב"היד הזה הוא המקור.

גם בכתוב"היד בהמשך, מצוייה 'תוכחה מגולה להחכם הקדוש האלקי מהר"ר יצחק לוריא ע"ה אשכנזי על שמו באותיות: מה לך יצרי' (197א) ולאחריו תוכחה ליהודה, 'שדבי נפשי למנוחיקי'. והנה חיפושינו אחרי הנוסח השלם של'סדר המלקות' שרק מקצתו נדפס במחזור לימים נוראים עם פירוש הרמ"ק, לא היה לשוא. ב'תמונות תהנות תפלות ספרד' שמ"ד, אחרי שבעים ושנים פסוקים 'סדר הרמ"ע גר"י' (תרסח, ב), נדפס:

44 ראה ש' אברמסון, לענין האקרוסטיכון של 'אומר בשבחין', קריית ספר, יו (ת"ש), עמ' 423.

45 ראה למעלה, עמ' לא ואילו ליבס (שם), מקדים את שנת ההדפסה וכותב כנראה של"ד.

46 כמה כתבים בקבלה מצויים בכ"י זה. זמן העתקת השירים הוא כפי שכתב בדף 178: 'ובשנת חמשת אלפים שמ"א ליצירה יום א' כ"ג אב נכתב ונשלם על ידי אברהם בכ"ר משלם ולה"ה מאן אניילו בעיר אסטי ... ה' יזכני להנות בו'.

47 ואלה הם שינויי-הנוסח: בקשוטין אודא ולא אולא; תרתא ולא בתרתי; למדאני ולא ומדאני.

דודי נחמד לאומרו בכל יום, ומה טוב ומה נעים שיקבעו כל יחיד לעצמו בשלש תפלות בשומע תפלה, ויסוד הדרוש ב' בלק מהזהר. ויש באמצע חלוק דברים שייכים לדודי הלוקה שזכרנו מעניינו בתפלת ע"כ (תרעב, א). והוא ממש הקטע הראשון שבס' יפה נוף. אבל נמצא בו גם הקטע השני, שתחילתו: 'והנה באתי ... בוכה ומבכה'.

כללו של דבר

הגענו בסופו של דבר לגילוי כל אותו החלק שנקרא 'נוסח המלכות' בשלימותו ועמדנו על הויקה שבינו לבין הסידור הספרדי שהדפיס יוסף ששון, אבל לא עלתה בידינו הקדמת המגיה, שמסדר ס' יפה נוף חזר והדפיסה. ננסה עתה להתגבר על נחישותו של מסדר להעלים את שמו ומתי הסיבה? והנה בסידור בסוף החלק שנקרא 'מאה ברכות' (תרנב, א) נדפס פיוט ארמי שלר' מנחם דילונזאנו. וכך יאמר: 'בניתי ל"ב בתים ... וקראתים שבחה דמטרוניתא' בגוף ראשון. לכאורה הוא 'המגיה' שאנו תאבים לדעת מיהו. אבל אין מכאן ראיה, שהרי אפשר שהמגיה העתיק את הדברים בלשון המחבר.

פיוט זה נראה כקונטרס לחדוד וכאילו אין הוא אלא תוספת שלא מן העיקר. הדפסתו בסידור, אף-על-פי שמתברר לא היה אותה שעה מן החכמים הנודעים (ספרו 'דרך חיים' נדפס בקושטא בשנת של"ג לערך) וגם תוכנו שונה ורחוק מפיוטו שלא"י, הדעת נותנת שלא היה נדפס לולי היה הוא עצמו המוציא לאור או אחד ממידועיו.

נפסע עוד פסיעה אחת. בס' יפה נוף נמצאים שני פיוטים: 'איום ונורא, איום ונורא, נדרש לדורשיך'. שם מתברר לא ידוע ולפי דוידון [א 2667] לא נדפס במקום אחר. הפיוט השני: 'אומר לקוני, השם לשוני'. שם המחבר רמזו בראשי הבתים והוא: 'אלעזר ציאג המחבר'.⁴⁸ השם אל-צייאג או אלצייאח ידוע בקרב יהודי ארץ-ישראל, תורכיה ומארוקו. ר' יצחק ב"ר יוסף צורף ידיע צאיג חתם עם חכמי צפת בשנת רס"ד.⁴⁹ יוסף ב"ר יצחק אצייאג היה מן המסיעים להדפסת 'הגדת התלמוד' בקושטא בשנת רע"א.⁵⁰ ר' יוסף ב"ר שלמה אלצייג חיבר ביאורי מאמרים ופסוקים, בעיקר משלו ומשל חכמי קושטא ושאלוניקי בשם 'דברי חכמים', כ"י הספרייה הבריטית Or. 4677 (קטלוג מרגליות סי' 393).⁵¹ יוסף צייאג היה מחכמי צפת. נזכר יחד עם מרן ר' יוסף קארו בחלום שחלמה בתו שלר' רפאל ענף בשנת שס"ט.⁵² ואפשר שהוא החכם בשם זה, שהיה חתנו של 'הנעלה וגביר ה"ר מנחם גראד' בקושטא.⁵³

באנו לקראת סיום: מסדר ס' יפה נוף היה בלי ספק בארץ-ישראל, בתורכיה ובאיטליה ועסק בהדפסת ספרים. תחומין ידענו אבל מקורם לא ידענו. המסדר יכול להיות, איפוא,

48 דוידון, א 1906.

49 מ' בניהו, תעודה מן הדור הראשון של מגורשי ספרד בצפת, ספר היובל לכבוד הרב שמחה אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 115.

50 ראה קולופון. ועיין א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, סי' 14, עמ' 67.

51 ראה מ' בניהו, תולדות הארץ, ירושלים תשכ"ו, עמ' 371.

52 ספר החזיונות, ירושלים תשל"ד, עמ' לא.

53 שרית ר' משה אלשיך, ויניציאה שס"ה, סי' יח, דף לה, ב.

אחד מן השלושה שדיברנו בהם: ר' יוסף ששון, ר' מנחם די-לונאנו ור' אלעזר צינג.
כל החלקים שבספר, שביורור מקורם עלתה בידינו, כולו איתנהו ביה בר' יוסף ששון.
ברם, מצא לאור זה הכריז בקולי קולות הוא ומגיהי על חשיבות מעשיו ולא הסתיר
דבר. החכם השני לא מצאנו ממנו דבר מן הדברים שנדפסו בס' יפה נוף ובסידורים ואין
בידינו ליאחזו בשום יתד בענין אם הוא היה המסדר?

יפה נוק

9

כִּי־חָרָה אֶת־יְהוָה שָׁמַיִם וְאֶת־אֲדָמָה וְאֶת־כָּל־בְּרִיאָתוֹ וְאֶת־יְהוָה
 בְּיָמָיו וְעַתָּה יִשְׁעֵךָ יִשְׁעֵךָ אֶת־יְהוָה וְאֶת־יְהוָה

[illegible]

יפה גוף בכתובה האמשטרדמית

מסתבר יותר שר' אלעזר ציאג הוא המשורר והוא המסדר והמביא לבית הדפוס, ששמו לא מצאנו בשום מקום. דומה שבפיוט שלו רצה בכל זאת לרמוז את שמו במילה 'המחבר', שיותר מאשר חזון הדבר לבעל השיר חזון למסדר הספר ולא נמצא כמות זאת בשירים. כלום היה ר' אלעזר ציאג מחכמי צפת והוא הראשון שהביא עמו לחץ לארץ את פזמוני תא"ר ומנהגות של מקובלים, ועשה בשאלוניקי ומשם לקח את האיגרות והשטרות?

אכן, לא עלתה בידינו כל תאווה. החכם המסדר סגר בעדנו ומנע מאתנו לפענח את הסוד. דברי המגיה שהועתקו בס' יפה נוף לא מצאנום כלל וכל עוד לא יתגלה אותו מחזור, שבלי ספק היה ונעלם כספרי תפילה ועירים שנדפסו בוויניציאה, תשאר התעלומה בעינה.⁵⁴

54 ספר יפה נוף היה נדרש ונפץ ולא בשל האיגרות אלא דווקא בשל השטרות. עליו סמכו גדולים כגון ר' חיים בנבנבש, שלא הכירו בצורתו המקורית. לעומת זאת משנתבקש ר' משה זכות מתלמידו ר' בנימין הכהן (בשנת ת"מ) להודיעו 'סדר שטר עסקא הנהוג בארץ הלוח', השיבו 'שאינן להם סדר קבוע ופרטי ממה שכתוב בס' יפה נוף'.

העתקות מהספר: כ"י בניהו צ 186, כתבים בהעתקת ר' יהודה ב"ר אברהם כלץ מתלמסאן, בראשו ספר האיגרות מעין גנים לר' שמואל ארזיולטי, ויניציאה ש"ג, מסוף צינור שני ס' ב, דף יד, ב ועד קיד ע"ב (חסר סג—סו; עט—פב). השיר שבסוף הספר ותיקוני הטעויות לא נעתקו; ספר יפה נוף, חלק האיגרות, לא נעתקו האיגרות יא—יד ונמצאים הדפים יב, ב עד הסוף (הדפים קיח—קכא; קכו—ככח אבדו). המעתיק שינה את נוסף הכותרות. חלק השטרות בדף קמא, א—רנב, ב (וחסרים הדפים קמג—קמד; קמו—רנב). ונעתקו רק הסי' כו, סג, ס, מט, כג. בדף רנג שטרות שאינן מס' יפה נוף. מדף קלב, א ואילך איגרות ותשובות שבכללן הריהם מקור נכבד לתולדות יהודי תלמסאן.

כ"י ירושלים 88° 8. כתיבה אמשטרדמית ברורה ונאה. 'יפה נוף' בדפים א—מח, ב (כיום 37—84), ונכרכו עמו ס' נשמת חיים ושרות מחיבורו שלר' שאול מורטירה (נדפס בהמשכים בכרך חמד ד ואילך).

גם אחרי שנדפס ס' תקון סופרים בלייורנו העתיקוהו. כ"י ירושלים 3752 8° כתיבה נאה. נעתק בכלכתה בידי אליעזר ב"ר אהרן סעדיה עראקי הכהן. בדברי החתימה יאמר שהעתיקו מס' תקון סופרים דפוס לייורנו והשלימו בט"ו בשבט תקפ"ט (342). הסופר הוסיף חלק משלו: שטרות ואיגרות מתימן והודו וגם מירושלים, שיש בהם עניין רב.

נספחות

איגרות מכ"י אוכספורד 2000

א

'חתימה' לסימיע 'הדין הגדול' ג'יליבי באיירם. תעודה מיוחדת במינה. אחד מראשי השלטון מבקש המלצה מהיודים להכחיש בפני השער העליון דברי אלה שהוציאו את דיבתו רעה, ויעידו עליו שהוא גקי כפים. הדבר מעיד, איפוא, גם על ההשפעה שהיתה לכותבים בקרב אנשי החצר. יש להניח שהתעודה במקורה נכתבה תורכית וזו שבידינו אינה אלא תרגום. מן הלשון 'חתימה' אתה למד שהיו עוד אישים אחרים שהמליצו עליו ודבריהם נכתבו בספר.

כנראה שהג'יליבי עלה לגדולה ונתמנה לקאדי או למופתי בקושטא או בשאלוניקי ועומד הית 'לשכון כבוד בארצנו'. הם מזכירים שהדין לא היה משונאי ישראל אלא אדרבה הטיב עמם, ספק מתוך רצון ספק מחמת טובת הנאה, והוא ממליץ לשמור על הידידות עמו שתועיל לא רק להם אלא גם 'לאלפים ולרבבות'.
זמן כתיבתה שלתעודה לא ברור ויש להניח בין השנים ש"י—ש"ל.

ב

'כתב לאבא מארי מארי מגדולי אוילונה על הגזרת...'
אוילונה באלבניה. במאה השש-עשרה היו בה שני קהלים, ק"ק גירוש, שנקרא גם ק"ק קשטיליאנוש, וק"ק פורטוגיש, ונמצאו בהם תלמידי חכמים ידועים¹. לא נזכר זמן כתיבתו של 'כתב' והעניין שמדובר בו סתמו רב ממפורשיותו ודבריו צריכים לימוד.
בין הכותרת לכתובת שלמטה לכאורה יש סתירה. מן הכותרת נשמע שהכתב נשלח אל חכם בשם אבא מארי, ואילו בכתובת נמסר שמו של משה ברוך. ושם אין כתב זה אלא העתק ממכתב ששלחו גדולי אוילונה למשה ברוך, אביו שלמעתיק. ואכן בכתובת נכתב: 'אל ברוך גדול דעה' כלשון שפותח את הכתב. לא זו בלבד, אלא שגם מגוף הכתב מתברר שהוא נשלח אל משה ברוך, שהרי נזכרים בו ברוך ומשה.

עניינו שלכתב היא מחלוקת קשה שנתגלעה בין שתי כיתות, האחת שלבנבנות ביל קאיירי והשנייה שלאחים בני פנחס, שהם מסוכסכים גם בינם לבין עצמם. הכותבים נטו לצד בנבנות ודיברו קשות ביריביו וביקשו לנקום בהם ולהענישם. משה ברוך טרת להשכין שלום ביניהם ומשבתים את הדרך שגוקט בה והם תומכים בה. הם מזכירים לטובה

1 ראה מ' בניזו מקור על מגורשי ספרד בפורטוגאל וצאתם אחרי גזירת רס"ו לשאלוניקי, ספונות, יא (תשל"ח), עמ' רמח—רגג; הנ"ל, בית אברבנאל בשאלוניקי, ספונות, יב (תשל"ח), עמ' יב—יג.

את הגביר נתן טרינקי שעמד בסוד העניין וכי רק לו גילה משה ברוך עניינה שלמחלוקת וכיצד יש לישבה.

בבגנשת הוא ממשפחה רמז. הוא ציית לדינא וקיבל עליו את הגזירה. לפיכך ראוי הוא לפרטרו מן הגזירה. ואילו האחים, עליהם להתחרט על מעשיהם ולהתוודות. והנה בפסקיו שלר' שמואל דיי-מדינה נמצאות תשובה ואיגרת ששלח לקהילת אוילונה בעניין מריבה שהיתה בק"ק גירוש. מהרשד"ם יוצא בחמת זעם נגד אחד בשם יוסף, וכותב: 'נפלאתי מאנשי הק"ק יצ"ו אשר כתבו איש יהודי יוסף, ומי שעושה מעשים כאלו לא יהודי שמו ולא יוסף.'² ואיני יודע אם ביוסף פנחס המדובר. איש גדול ונכבד בשם פנחס נזכר בתשובה שלר' אליהו מורחי שהוכתר בתארים אלה: 'פטיש החוק, עמוד הימני, רית גלות' מהר"ר פנחס יצ"ו.³ והדבר צריך לפנים אם הוא הוא.

משפחת בילקייירי מוצאה מספרד ובשנת קמ"ו נזכר אשטרוך דיבולקייירי מואלנסיה. אחרי הגירוש נפרצו בממלכת התורכית ובני המשפחה גודעו בדמשק במשך כמה דורות.⁴ באיגרת נזכר בכבוד הגביר נתן טרינקי שגם אליו כתבו אנשי אוילונה. מבני משפחה זו היה משה טרינקי שבשנת ש"פ הדפיס בויניציאה את ס' הכוונות להאר"י. ברור, איפוא, שהכתוב משה ברוך לא היה באוילונה וידים מוכיחות שהיה מקהילה שפרשה את מצודתה עליה. אמור מעתה שהמדובר בשאלוניקי. ואכן היה משה ברוך, מראשי קהילת שאלוניקי. בשנת שכ"ו נמנה עם חברי משלחת של שלושה לקבל את 'גזירת החירות' ליהודי שאלוניקי ובעדו שם נפטר. ואולי הוא אביו שלחכם הגודע ר' ברוך בן ברוך, ששם אביו היה משה, מחברו שלספר קהלת יעקב, ויניציאה שנ"ט.⁵

[א]

[140א] חתימה לעזר הדין הגדול אדוני הארץ באיירם ג'ליבי יר"ה.

מי לה' אלהינו בכל קראנו אליו.⁶ יחזיק במעוז אדונו הדין יר"ה.

מי בעל דברים יגש, ישמיע במרום שער [140ב] המלך אדונו יר"ה נקיון כפיו.

מי ומי ההולכים⁸ לעמוד מנגד האיש הזה, שלם הוא אתנו, למנוע ממנו הטוב בדעתם שמותם ה' אלהינו, אם אין פני תהלתכם הולכים⁹ מקרב לקרב הסבות, לאלפי ולרבבות, להעמידו על נכון כבודו לשכון כבוד בארצנו.

את מי בשלח ומי ילך לנו.¹⁰ אם המצא ימצא איש או משפחה או שבט אשר לבבו פונה¹¹ אליו עורף ולא פנים, ועיני פני רוממותכם יביטו יראו ולא יחם לבבכם, לבנו בקרבנו המס

2 שר"ת מהרשד"ם, יורה דעה, שאלוניקי שנ"ד, ס"י ריב, דף רמז, ד.

3 מים עמוקים, בחלק תשובות הרא"ם, ויניציאה ת"י, ס"י לב, דף ל, א.

4 מ' בניהו, דור אחד בארץ, ירושלים תשמ"ט, עמ' קעז-קעו.

5 מ' בניהו, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה, המכון לחקר התפוצות, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 189.

6 ראה דברים ז, א.

7 ראה שמות כד, יד.

8 שמות י, ה.

9 ראה שמות לג, טו.

10 ראה ישעיהו ז, ח.

11 ראה דברים כט, יד.

ימס, אם תאבו ושמעתם לרוחתנו לשועתנו כדרככם, ושערי דמעותינו לא נגעלו¹² מלפני קדושתכם, כדרככם דרך ה', לעשות צדקה ומשפט. ישמח לבנו ותגל נפשנו.

[ב]

[430] כתב לאבא מארי מגדולי אוילונה על הגזרה אשר גזר על ה"ר בנבנשתי ה"ר יוסף פנחס יצ"ו.

ברוך גדול דעה, ומושל ביראת אלהים, התורה והאדם, גבון ותחכמן, אילן שתול על פלגי מי התורה, חכם לב יקרא גבון. נר"ו.

פתח דברך וגזרת גזרתך על ענין מי המריבה אשר שתו האנשים האלה כה"ר בנבנשת ביל קאיירי נר"ו והאחים בני פנחס נ"ע, האירה אל עבר פני אחיך הבאים בשולי הגשתון.¹³ וראינו פני משה כפני חמה,¹⁴ הולכות בשדה האותיות ההמה בחכמה ובדעת, והוספת להראות עוז ותעצומות בהסתיר כונתן הרצויה, וגלוּת בכתב אמת אשר נכתב לאחינו בשרינו הוא הגביר ר' נתן טרינקי יצ"ו, כי גדול כח השלום, ואשרי שומרי נוצרי עדותיו ללכת בדרכיו.

ובראותנו גלית טפה, וידי משה כופחים בלוסות,¹⁵ שיחות נפוחות פורחות ונוצצות במצוצות דעת ידינו¹⁶ כי על זאת יתפלל כל סתורות (?) ¹⁷ טעמן וטוב טעמן, בהסירך הדבר מעין המון רבה, לתתה בשקול דעתני. יען ידענו כי כל מגמתנו [142א] וכוונתנו בכל אשר פגינו הולכות לקרב אל המשכן כן הא[ה]בה האחות הרחוקים ממנה. וכן גזרת אמרת בלבבך, נשים אל המדבר דברי שלום פגינו, כי באלה חפצתי, הגם שלהפסיד דעת אשה קשת רוח כתב משה (ש) התורה שבכתב, ותלית הדבר במאזני עיני הרואים את כבודך, ועוצם דרך בכנפות בסתר מדרגת דברך הגלויים למביניהם ונסתרים לזולתנו, כי כן דרך כל איש גבון וחכם כמנך לרמזו ליודעין כונתן הרצויה וגלויה ליודעים בה. וגם ראינו היות זאת מחשבתך הטהורה, קמנו ונתעודד לדרך בעקבות נתיבות דרכי מהלכי מחשבתך, כי גבהו, וכל איש יומנו, דבר ידבר ומילין יתבר, לחבר אהל שלום וטובתם, אם יתעשת אלהים לנו ויתעלה בידנו, שלום יעשה לנו, עושה שלום במרומים.

ואולם משום יקרא דחיי, חשובי טובי קרובי האיש הלז, הראויים לכל הכבוד וההת-נשאות, להיותם דבקים בה' אלהינו, למען לא יפול מכם [צ"ל : מום] בקדושים קדושים, דרושים ונדרים [צ"ל : וקדמים] לכל דבר שבקדושה, דרושה מורשה ירושה, חרושה על לוח לבי, כי גם האחים האלו לא יבינו אל פעולות ה' ואל מעשי ידיו¹⁸ כמדובר, ולא יחפצו ויתרצו בדברי רצוי חדי וחרטה, במבטא שפתני, ויאמרו בקושי ערפם, על אפם ועל חמתם, לנקום את נקמת נקמתם, לתתו לעבד יכבד בביתו, כמובן מטיבן של דברך לכאורה.

אמרנו גמרנו לעלות על ספר אלה הדברים, ולשלח אותם על יד איש עתי לקראת יקרת

12 ראה ברכות לב ע"ב.

13 ראה דניאל ד, ז.

14 בבא בתרא עה ע"א.

15 כופחים, נראה לי טעות. בלוסות, ראה עמוס ז, יב.

16 צ"ל : במעצות (משלי כב, ב) דעת ידענו.

17 בתהלים לב, ו : כל חסיד.

18 תהלים כח, ה-ו.

צפירת רוממות שלמות כנו', למען תדע כל המוצאות שזאת ומשאות ותתלאות היוצאות על כל כת וכת מהשתי כתות, אם נרד לעומק קיום גזרת גזרתך, שעם היות האיש כה"ר בנבשתי הנו' סר למשמע דעת קיום גזרתך, כמוטל עליו לעשות, גדול הרועה הרואה את הנולד, אם לכבוד משפחתו, יחסותא דבני קרתא, כי האנשים האלה שלמים, האמונים איתנים מוסדי ארץ,¹⁹ ואם משום יקרא [142] דשכבי, השוכבים בבתיהם חדריהם וטירותם, האחים האלה, כי בואת יתהלל המתהלל, לתתם לשמצא בקמיהם, באומרם בקול רם, כל עני וגכה רוח, הלא אלהים יחקור זאת²⁰ והיו רק זעה,²¹ וכדי ביוון וקצף.

או אם יהפוך כושי עזר, כן לא יהפוך לב האנשים בני המשפחה הזאת, משטין איש את רעהו ובפרט הבעל ריב יריב את ריבנו, ויקח נקמה מאויביו, וח"ו מרה תהיה באחרונה. אשר לזאת יגענו ומצאנו, דעתנו נכונה לחלות פני שלמותו כנו', אם טוב בעיניך להשיב האף והחמה מעל כה"ר בנבשתי הנו', ושיתרצו האנשים האחים ההמה בדברי דודי וחרטה, בפועל ובמבטא, ויהי מן סלוק דלא מתבע בעא,²² יעלה מתוך הגזרה ההיא, כאשר עם לבבך, לב ידע עליות ידיעת עם לבבך, כי איש חכם אתה, ואין מורין ליורה דעת ואורח חיים, כי לא יבצר ממך הדעת לתקן כונתך המסותרת ולהגלות במד"ב בערבה.

ואם הגזרה אמת היוצאת מלפני השליט, ואין להרהר אחר מדותינו²³ אלא להקימה ולקיימה, דבר אתה עמנו ונשמעה,²⁴ ודרך מצותיך ירוץ, להקים המוטל עליו, והיינו נקיים אנחנו, מעל אשר ראו עינינו, טרם יחולל ארץ ותבל, ומעולם ועד עולם²⁵ תמצא ידך בכחך ה'גדיל' לעשות התורה והמצוה, להגדיל ולהאדיר חותם תורה צור תעודה, כל בניך למודי ה' ורב שלום בניך, כעשך²⁶ נפש ברכה תדושן,²⁷ השבעה לה הדעת, ויראת ה' היא אוצרה. ונפש אחיך דורשי שלומך מבני ק"ק ארילונה יע"א, כותבים וחוחמים בסדר ומברכיך ברוך.²⁸

על הכתב: אל ברוך גדול דעה, חכם לב יקרא גבון, נשא ורם, כה"ר משה ברוך גר"ו.

19 מיכה ו, ב.

20 משלי כד, כה.

21 ראה ישעיהו כח, יט.

22 כמדומה לי שצ"ל: ויחי (=יתרפא) מן סילוא דלא מבע דמא (כתובות צא ע"א). ופירש רש"י: קץ שאינו מוציא דם בנוקבו בבשר, כלומר שמתא ונדי.

23 גראה שצ"ל: מדותיו.

24 שמות כ, יט.

25 ראה תהלים צ, ב.

26 אולי צ"ל 'כמשך'. כמו שכתוב.

27 משלי יא, כה.

28 פרשת תולדות.

ספר 'יפה נוף' וספרים ראשונים של 'תיקון סופרים'

אלמושינו	א	ב	ג	ל	אוצר	יפה נוף	לכל חפץ
א	שטר הרשאת שידוכין, וינציאה	—	—	—	10	—	כנ"ל
ב	שטר שידוכין, וינציאה	—	—	—	6	—	כנ"ל
ג	שטר אירוסין	—	—	—	20	—	כנ"ל
ד	שטר כתובה, וינציאה	—	—	—	—	—	כנ"ל
ה	כתובה דאיתרכס	—	ו	ג	—	—	כנ"ל
ו	שטר עיסקא, וינציאה	—	—	—	234	—	יז
ז	שטר פקדון, וינציאה	—	—	—	—	—	יח
ח	שטר פשרה	—	—	—	—	—	כד
ט	שטר תנאי	—	—	—	—	—	כח
י	שטר הודאות בב"ד	—	—	—	—	—	כט
יא	שטר גט מאונין	—	—	—	—	לג (דומה)	ל
יב	שטר גט, וינציאה	—	—	—	—	—	לא
יג	שטר שליחות גט	—	—	—	—	—	לב
יד	שטר גט חליצה	—	—	—	—	לו	כט
טו	שטר כתובה מהייבם	—	—	—	—	ה	טו
טז	טופס מוכת עץ א	—	—	—	—	מג	—
יז	טופס מוכת עץ ב	—	—	—	—	מב	—
יח	נוסת קיום השטר	—	—	—	—	—	—
יט	אפטרופא דבית דינא	—	—	—	—	—	לח
כ	מודעא בכל תוקף א	—	—	—	—	מד	לג
כא	מודעא בכל תוקף ב	—	—	—	288	מה	לד
כב	מסירת מחאה בפני עדים	—	—	—	—	—	—
כג	מינוי אפטרופוס לב"ד	—	—	—	155	מו	לו
כד	הטפסה משטר חוב לב"ד	—	—	—	—	מח	לז
כה	שטר הטפסה קצר	—	—	—	—	—	לח
כו	הטפסה קודם שימחק	—	—	—	—	מט	לט
כז	הרשאה לקבל חשבון	—	—	—	296	נא	מ
כח	הרשאה לתביעות	—	—	—	297	—	מא
כט	הרשאה לעמוד בדין	—	—	—	—	נב	מב
ל	שליחות למכור בית	—	—	—	—	—	מג
לא	שטר ערבות	—	—	—	139	נג	מד
לב	שטר מכירה מחצר	—	—	—	—	נד	מה
לג	שטר מכירה קצר ק"ק	—	—	—	—	—	—
יאנינא	—	—	—	—	185	—	מו
חוקת בית וגשמש							
ק"ק יאנינא							
לד	שטר למכירת חוקת	—	—	—	—	נה	מו
לה	שטר מתנה	—	—	—	—	נו	מח
לו	שטר מתנה מחיים	—	—	—	135	נד	מט
לז	לתת כל נכסיו	—	—	—	—	נו	מט

* ראשי-תיבות: ב — בניהו; ג — כ"י ירושלים; א — כ"י מאוסף אמאיליו; ל — תיקון סופרים
ליורנו; אוצר השטרות. בס' יפה נוף אין מספרים לאיגרות ולשטרות וכדי להקל על המעיין
הוספנו.

אוצר	צבאח	אלמושנינו ב ג א ל	לכל חפץ	יפה נוף
		ג	—	לח שטר מחילה
282	נח	אנקונה	—	לט שטר חוב ממכירת סחורת
—	נט	נג	—	מ שטר חוב על אנשים
—	ס	נד	—	מא במשכון חזקת בית
250	סב	נו	—	מב צואת שכיב מרע
130	סד	נז	—	מג צואת שכיב מרע
131	סה	נח	—	מד קומפרומיסו
306	סו	נט	—	מה פסיקא שעושין הקהל
375	סז	סא	—	בעד המיסים
376	סח	סב	—	מו שטר אחור קצר
118	סט	סג	—	מז לפרוע כתובת האלמנה
—	ע	סד	—	מח הטפסת שטר לב"ד
385	עא	סה	—	מט שטר הרשאה בשם הקהל
163	עב	סו	—	ג שטר מכירה מחזקה
168	עג	סז	—	נא למכור נכסי הבעל
—	—	—	ה	נב שטר מכירה
—	—	—	ט	נג מכירת שטר
263	עד	סח	—	נד שטר שותפות
264	עה	סט	—	נה מעות שיתעסק בהם
—	—	ע	—	נו שטר אחר נהוג יותר
275	עז	עא	—	נז גובינא שעושה האלמנה
121	—	—	—	לאפוטרופוס
122	עח	עג	—	נח קבלת החשבון כשתפטר
260	עט	עד	—	האשה, שאלוניקי
311	פ	עה	—	נט שובר על כל חוב
—	פא	עו	—	ס שטר פשרה
159	פב	עז	—	סא חלוקת קרקעות בין אחים
13	פג	עז	—	סב מעות יתומים לעסקא
—	—	—	—	סג הפקעת קידושין
208	—	—	ר	שטר שכירות, וינציאה
—	—	—	ז	מכירת בית
—	—	—	י	שותפות בלי עדים
265	—	—	יא	שותפות בעדים
—	—	—	יב	חלוקת קרקעות
—	—	—	יד	שטר הלואה
—	—	—	סז	—

ספר 'יפה נוף' וספרים ראשונים של 'תיקון סופרים'

אלמושינו		לכל חפץ		יפה נוף	
אוצר	צבא	ל	א	ב	ג
—	—	—	—	—	ע
—	—	—	—	—	עא
—	—	—	—	—	עב
—	—	—	—	—	עג
—	—	—	—	—	עד
—	—	—	—	—	עה
—	—	—	—	—	עו
307	—	—	—	—	עז
—	—	—	—	—	עז
—	—	—	—	—	עח
—	—	—	—	—	עט
—	—	—	—	—	פ
—	—	—	—	—	פא
—	—	—	—	—	פב
43	ב	—	—	—	פג
103	—	—	—	—	פד
44	—	—	—	—	פה
112	ז, ז	—	—	—	פו
6	ח	—	—	—	פז
9	ט	—	—	—	פח
15	י	—	—	—	פט
79	יא	—	—	—	צ
88	יג	—	—	—	צא
87	יד	—	—	—	צב
83	יז	—	—	—	צג
395	לז	—	—	—	צד
288	לח	—	—	—	צה
285	—	—	—	—	צה
320	פו	—	—	—	צו
—	—	—	—	—	צז
90	—	—	—	—	צז

מאיר בניהו

אוצר	צבאח	אלמושנינו ל א ג ב	לכל חפץ	יפת נוף	
—	—	פב) גט ארוסה קטנה קושטא	—	—	צח
—	—	פג) מכירת שטר חוב אדריאנופול	—	—	צט
253	—	פד) שליחות שני גיטין אדריאנופול	—	—	ק
—	—	פה) שטר קבלת גט של"ז אדריאנופול	—	—	
—	—	פו) חיוב חליצה	—	—	
—	—	פז) שליחות שני גיטין אדריאנופול	—	—	
92	—	פח) גט על תנאי קושטא	—	—	

רבי שמואל ארקולטי תולדותיו וכתביו שאלות ותשובות ואיגרות *

ר' שמואל ארקולטי רב פנים היה. תלמיד חכם שעסק בשאלות הלכתיות ובלמוד הענפים השונים של היהדות; בקיא היה בפילוסופיה ובחכמות חיצוניות; שיג ושיח לו בענייני ציבור, ודעתו נשמעה גם מעבר לגבולות קהילתו. גם יצירתו רבת פנים היא. חוקר הלשון ובעל דקדוק, עסק בשירה, הן שירת חול והן פיוטים תפילות ומזמורים; השיב תשובות לשואליו ודרש בקהל, חיבר ספרי מוסר, ידע גם לטינית והתרועע עם אמנים ואנשי רוח נוצריים. עניין היה לו גם במוסיקה ובציור, ושלח יד בהגהת ספרים והבאתם לדפוס. עבודה זו מוקדשת בעיקרה להבאה לדפוס של שאלות ותשובות ואיגרות של ר' שמואל ארקולטי. השאלות והתשובות כלולות בכתב יד בודפשט, קאופמן A456, והאיגרות בכתב יד מונטיפיורי 464. יש בשאלות ותשובות ואיגרות אלה כדי להוסיף לידיעתנו את האיש ואת חיי קהילת פאדוואה והקהילות היהודיות בצפון איטליה במחצית השניה של המאה השש עשרה.

תולדותיו

רוב ידיעותינו על ר' שמואל ארקולטי הן משנת של"ט (1579), שבה נתמנה לרב קהילת פאדוואה, ועד לפטירתו בשנת שע"א (1611). נראה שנולד ב'צ'סנה (Cesena) שבחבל רומאניה בצפון איטליה, שכן הוא קורא לה באחת מתשובותיו 'עיר מולדתי'. רמז לכך בספרו 'ערוגת הבושם'.² ר' שמואל ארקולטי מביא שם שיטה ליצירת כתב סתרים בעזרת לוח של משפטים שנמצא בידי הכותב והנמען. אחד המשפטים הוא 'ב'צ'סנה אפתח פי'.

הוא נולד בשנת ר"צ (1530) בערך. בשנת ש"ו (1547) העתיק לעצמו ספר 'תיקון מדות הנפש' של אבן גבירול וספרי מוסר ופילוסופיה אחרים.³ על גילו הצעיר בשנת ש"ג

* מאמר זה יסודו בעבודת גמר לתואר מ"א שהכנתי בהדרכתו של פרופ' דניאל קארפי.

1 פלגי מים, ויניציאה שס"ח, דף כח. לענין מקום ושנת הולדתו ראה גם: שמעון ברנשטיין, דיוואן לריא"מ, פלדפייה תרצ"ב, עמ' 209; חיים שירמן, מבחר השירה העברית באיטליה, ברלין תרצ"ד, עמ' רנא; G. Jare, Samuel Archivolti Rabbino di Padova, Isra-elitico III (1864), p. 14; ר' חננאל גיפי ור' מרדכי שמואל גירונדי, תולדות גדולי ישראל באיטליה, טריאסטי 1853, עמ' 354. לדעתם ארקולטי נולד באקוי (Aqui).

2 מהדורת אמשטרדם ת"צ, דף צח, א.

3 כתב יד הספרייה הציבורית בניו-יורק 34/1, סימנו במכון לתצלומי כתבי-יד העבריים בבית הספרים הלאומי בירושלים 31161. קולופן בעמ' 3.

מעיד ר' שמואל ארקולטי עצמו בדברי חתימתו לספר 'הערוך', כמה שנים אחר-כך. הוא נפטר בכ"ו באדר ש"א (1611), ור' יהודה אריה ממדינה, שהיה תלמידו, קונן על פטירתו⁵ וכך מתברר גם מפנקס ועד ק"ק פאדוואה, שנכתב בעצם כתיבת ידו משנת ש"מ"ט ועד פטירתו. אם נבין את המליצה 'בא בגבורות' שבקינת ריא"מ, במשמעות שהנפטר הגיע לשנות השמנים של חייו, הרי שר' שמואל לא נולד אחרי שנת רצ"א (1531). עם זאת עיון בהקשר שבו מופיעה המליצה מעלה ספקות ביחס לקביעה זו.⁶ בנעוריו ישב בבולוניה, שאביו עשה בה כשליח-צבור של הקהל. בין השנים ש"א—ש"ד (1551—1554) ישב ר' שמואל ארקולטי בויניציאה. בשנת ש"א הדפיס את ספרו 'דגל אהבה'. בשנה שאחריה צירף שיר ל'סדר סליחות פיוטים וקניות וידויות לחברה שומרים לבקר איטאליאני'. בשנת ש"ג הדפיס את ספרו השני, 'מעין גנים', והחל בהתקנת מראה מקומות לספר 'הערוך'. כמו כן ישנה בידיו חתימתו על ספר 'מכלול' לר' דוד קמחי, שקנה באותה שנה בויניציאה.⁷ נראה שר"ש ארקולטי החל בשנים אלה לעסוק בהתקנת ספרים לדפוס, הגהתם עריכתם וכתיבת הקדמות להם בבית דפוסו של בראגאדין,⁸ עד שהתמנה לרב קהל פאדוואה, וגם לאחר מכן המשיך להתעניין ולהיות קרוב לעסקי הדפסת ספרים.

את ספרו 'מעין גנים' הקדיש ר"ש ארקולטי לאברהם סג"ל ממשפחת המשולמים, שהיה כנראה מיצנט עשיר. בהקדשה משבח ר' שמואל את הכנסת האורחים שלו ואת מאכלי ביתו הטובים, ואולי התארח אצלו בשנה ההיא ויתכן שקיבל תמורת ההקדשה תרומת כסף.⁹

בשנת ש"ד (1554) גזר האפיפיור על התלמוד ומלאכת הדפסת הספרים העבריים בויניציאה פסקה.¹⁰ גם מלאכתו של ר"ש ארקולטי, התקנת מראה-מקומות ל'ערוך' והגהתו, פסקה באמצעה, כפי שמספר לנו הוא עצמו בחתימה לספר זה. הוא נאלץ לצאת את ויניציאה אל ארץ אחרת ושב אליה רק אחרי שנת ש"ד (1564), שאז כבר ניתן להדפיס בה שוב ספרים עבריים, ומוצא את ספר 'הערוך' שהתקין לדפוס הולך ונדפס.¹¹

4 ספר הערוך, ויניציאה ש"ג: 'נקרא נקראתי בימי חרפי להציב ציונים בספר הנכבד הלו'. ברנשטיין, דיואן לריא"מ (ראה הערה 1).

5 פנקס ועד ק"ק פאדוואה של"ח—ש"צ, מהדורת דניאל קארפי, בשני חלקים, ירושלים תשל"ד—תשמ"ב. החל מיום כ"ט באדר ש"א אין הוא הכותב ובפנקס נזכר בפסח אותה שנה בברכת המתים. ראה ח"ב, ס"ר רמב, רמב.

7 כך סבור ברנשטיין, ראה הערה 1. 8 ברנשטיין, שם.

9 בכתב-יד שהעתיק לעצמו ר"ש ארקולטי בשנת 1547 (ראה הערה 3) כלול תקנון חברת נזירים בבולוניה. [נדפס ע"י ברכה ריבלין, אסופות, ג (תשמ"ט), עמ' שנו—שצו], ושם בסעיף ז (עמ' שעב), אחד הנבחרים הוא אלחנן מן הארקולטי ש"צ ק"ק בולוניה. אלחנן הוא גם שמו של בנו של ר"ש ארקולטי.

10 עותק הספר עם חתימת ר"ש ארקולטי שמור בספריית בית-המדרש לרבנים בני-ציון; שמועון ברנשטיין, שירים חדשים לר' שמואל ארקולטי, תרביץ, ח (תרצ"ו), א, עמ' 55—68.

11 ספר 'הערוך', ויניציאה ש"ג. בשער.

12 ראובן בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הרנסנס, ירושלים תשל"ט, עמ' 126.

13 מאיר בנינו, הסכמה ורשות בדפוסי ויניציאה, ירושלים תשל"א, עמ' 27—28; אברהם יערי, מחקרי ספר, ירושלים תשי"ח, עמ' 221.

14 לענין זה ראה בנינו, שם, עמ' 28. ר"ש ארקולטי נציין בחתימת הספר את השתדלותו של מאיר פרינצו בהדפסת הספר ובמיחוד את אותיות הדיש היפות שלה. מעניינת בהקשר זה

ייתכן שחלק מן התקופה שבה נעדר מויניציאה שהה בריווא די טרינטו, שבה נדפסו ספרים עבריים בין השנים ש"ח—שכ"ב (1558—1562).¹⁵ בבית דפוס זה נדפס בשנת שכ"ב (1562) הספר 'גורן נכון' עם 'תקון מדות הנפש', 'מוסרי הפילוסופים' וספר 'התפוח' המיוחס לאריסטוטלס, שכולם כלולים בכתב-היד שהעתיק ארקולטי בשנת ש"ו (1547).¹⁶ כמו כן היו קשרי ידידות בין ר"ש ארקולטי לבין הרופא והמדפיס ר' יעקב בן דוד מרקריאה, הדמות המרכזית בהפעלת הדפוס, ששידך לו את אשתו. ר"ש ארקולטי גם חיבר את נוסח הכתובת שעל מצבתו.¹⁷

בשנת שכ"ז (1567) חזר ארקולטי והגיה ספרים בויניציאה וצירף להם שירים.¹⁸ את מלאכתו עשה עבור המדפיסים זואן די-גארא¹⁹ וג'ובאני גריפו, שהדפיס חמישה ספרים עבריים בלבד והפסיק בגלל התחרות עם דפוסי די-גארא ובראגאדין.²⁰ מן השנה הנ"ל ואילך אין בידינו ידיעות עליו עד שנת של"ה (1575), שבה המשיך לעסוק בויניציאה בהדפסת ספרים.²¹ בתקופה זו נפטר אביו ר' אלחנן.

באותן שנים כבר עסק בקבלה. באלול של"ה העתיק לעצמו את ספר 'עסיס רימונים' של ר' שמואל גאליק, ונוסף לו כמנחם 'שאלות עמוקות שהן סתרי תורה על דרך הקבלה', שמות מלאכים, הספירות ועוד.²² בשנת של"ח (1578) הגיה את 'באור ספר קהלת' לר' אלישע גאליק וכן צירף לו שיר.²³ בשנת של"ט (1579) כתב שירים לפירוש התורה של יצחק אברבנאל ולמדרש שמואל' של ר' שמואל די-אווידה, שנדפס בשנת שמ"ה (1585). כנראה שבזמן הזה נסמך לרבנות והמסמך היה ר' שמואל יודא קצנאילנבוגן בויניציאה, שכן הוא פונה אליו בשאלות רבות (מהן שיתפרסמו להלן) ומתייחס אליו כאל רבו. בשנת של"ט (1579) נתמנה לרב קהל פאדוואה, וחי בה עד יום פטירתו.²⁴

הידיעה על גיוס לה בה (Guillaume Le Bé), חותך מומחה של אותיות דפוס, שהתקין בהיותו בויניציאה שישה סוגי אותיות עבריות עבור Mazo (May) da Parenza, ראה Horatio F. Brown, The Venetian Printing Press 1469—1800, Amsterdam 1969, Reprint of the 1891 edition, p. 106

15 יתווע בלוק, על הדפוס העברי בריווא די טרינטו, עליה (וינה) בעריכת דוד פרענקיל (אלול תרצ"ה), עמ' 1—16.

16 ראה הערה 3.

17 ברנשטיין, שירים חדשים לרש"א, (ראה הערה 10), סימנים ו, יד.

18 ישראל דוידזון, אוצר השירה והפיוט, ניו-יורק תרפ"ה—תרצ"ג, מונה ארבעה ספרים שר"ש ארקולטי צירף להם שירים באותה שנה: י' 4264; ש' 836; ש' 1104; ש' 1126. כבר בשנת שכ"ד כתב ר"ש ארקולטי שיר בסוף ס' שערי דורא, ויניציאה שכ"ד.

19 חיים דב פרידברג, תולדות הדפוס העברי באיטליה, אספמיה—פורטוגליה ותוגרמה שמלפנים, תל-אביב תשט"ו, עמ' 73.

20 D. W. Amram, The Makers of Hebrew Books in Italy, London 1963, p. 350, 355
21 אפשר שמשפחתו הוסיפה לגור בבולוניה וגורשה בגזירת האפיפיור. ראה דניאל קארפי, גירוש היהודים ממדינת הכנסיה בימי האפיפיור פיוס החמישי ומשפטי החקירה נגד יהודי בולוניה (1566—1569), ספר הזכרון לחיים אנצו סירני, מילאנו—ירושלים, תשל"א, עמ' 145—165.

22 כתב-יד בודפשט, קאופמן A187 סימנו במתכ"י 14535. הקולופון בעמ' 285.

23 ר"ש ארקולטי מתנצל על השגיאות שנפלו בהדפסת הספר למרות מאמציו התגהה שלו. שם, התנצלות המגיה. וראה מאיר בניהו, יוסף בחירי—מרן רבי יוסף קארו, ירושלים תשנ"א, עמ' רסב.

24 פוקס ועד ק"ק פאדוואה של"ח—שס"ג (ראה הערה 6), סי' מא, מד.

אנו יודעים על שלושה בנים ובת שנולדו לר' שמואל: אלחנן יעקב, כנראה הבכור, נולד בה' שבט של"ו בויניציאה,²⁵ גד שנולד בכ"א אדר ראשון של"ט,²⁶ מנחם יוסף, שנזכר עם אלחנן יעקב בהסכמת הרבנים לספר 'ערוגת הבושם' של ר"ש ארקולטי (ויניציאה שס"ב).²⁷ על בתו אנו יודעים מהזכרת חתנו, יחיאל בן גריה.²⁸

אחד מבניו, כנראה אלחנן יעקב, נשא לאשה את בתו של גרשם כ"ץ איש אזורלה.²⁹ בשנת שנ"ט, בהיותו בן עשרים ושתים, פתח אלחנן יעקב חנות בפאדוואה.³⁰ לאחר שנים ספורות אנו כבר מוצאים אותו, בקביעות, בין הנועדים בוועד הקהילה, ובשנת שס"ח נבחר לראשונה לפרנס.³¹ כנראה שלא היה איש ספר כאביו, שכן לאחר מותו של ר"ש ארקולטי מכר כמה מספריו.³²

על מידת התערוותם המלאה של ר' שמואל ובני משפחתו בקהילת פאדוואה מעידים הדיונים בוועד הקהילה אודות שכרו של הרב. בשנת שנ"ג, למשל, מתוך אחד עשר הנועדים בוועד — חמישה לא משתתפים בהצבעה מחמת קירבתם לר"ש ארקולטי.³³

רֵב קֵהִילַת פֵּאדוּוּאָה

ר"ש ארקולטי שימש כרב הקהילה בפאדוואה במשך שלושים ושתים שנה, משנת של"ט עד שצ"א. אף-על-פי שהיה רב הקהל האשכנזי שירת את הקהילה כולה, שכן בפאדוואה הקהילה היתה אשכנזית ברובה הגדול, והלועזים, מלבד בית כנסת נפרד, השתתפו עם

25 שמו כתוב בפנקס המילות של ר' מנחם צוריה מפאנו (מספר מאה). ראובן בונפיל, ידיעות חדשות לתולדות חייו של רמ"ע מפאנו ותקופתו, בתוך: פרקים בתולדות התורה היתודית כימי הביניים ובעת החדשה מקדשים לפרופ' יעקב כץ במלאת לו שבעים וחמש שנה, ירושלים תשמ"ב, עמ' קכה.

26 מספר מאה ותשעה עשר בפנקס המילות של רמ"ע מפאנו, שם.

27 על המושג 'הסכמת רבנים' ראה אצל בנימו, הסכמת ורשות בדפוס ויניציאה, (ראה הערה 13 לעיל). על הסכמת הרבנים לספר 'ערוגת הבושם', שם, עמ' 255.

28 פנקס ועד ק"ק פאדוואה שס"ד—ש"צ, (ראה הערה 6), סימן קעט.

29 באיגרת (כ"י מונטיפיורי 464, דף 72, ב) המתפרסמת להלן בסימן ז, שזמנה כנראה כסלו שס"א, קורא גרשם כ"ץ לר"ש ארקולטי מחותני, ובאיגרת מאדר ראשון שס"א, (דף 84, ב, להלן סימן כו), מזכיר ר"ש ארקולטי את נכדו, בן חורגתו, שבבית גרשם.

על גרשם כ"ץ ראה להלן, בפרק המתאר את כתבי-היד.

30 פנקס ועד ק"ק פאדוואה של"ח—שס"ג, (ראה הערה 6), סימן תרמ"א.

31 פנקס ועד ק"ק פאדוואה שס"ד—ש"צ, סימן קס.

32 יום ה' א' ינער שפ"ו, אני יהודה בן הח"ר משה מינקין זצ"ל קנתי מן כמ"ר אלחנן ארקולטי ד' התיכות ספר'י בעד ... עשר ליט'ין, כ"י 'עסיס רימניס' (ראה הערה 22), עמ' 23.

33 פנקס ועד ק"ק פאדוואה של"ח—שס"ג, סימנים: תקד, תקעו. שנים מחמשת הנועדים אשר נמנעו מהצבעה בשנת שני"ג הם, ודאי, שמואל כ"ץ ואליעזר חפץ כ"ץ, בניו של גרשם כ"ץ איש אזורלה, מחותניו של ר"ש ארקולטי. ד' קארפי היפנה את תשומת לבי למלמד ד' בנימין בן נוח ארקולטי מקרימונה, בן זמנו של ר' שמואל (נזכר אצל מאיר בנינו ויוסף לאראס, מינוי 'שרי הבריאות' בקרימונה בשנת של"ה והמחלוקת שבין הרב אליעזר אשכנזי והרב מנחם פורטו הכהן, מיכאל א [תשל"ג], עמ' קב, קו, קי, קיג, קיח, וכן באגרות בית קרמי, מהדורת יעקב בוקסנבוים, תל-אביב תשמ"ג, על-פי מפתח שמות אדם). לא מצאתי ראיה לקירבת משפחה בין השנים.

הקהל האשכנזי בוועד אחד ובכל צורכי הקהילה.⁴⁴ בתחילה נתמנה למשך שנתיים בשכר של שלושים וחמישה דוקאטים לשנה, עשרה דוקאטים מידי הקהילה ועשרים וחמישה דוקאטים מידי חבורת תלמוד תורה וגמילות חסדים.⁴⁵ כן היה פטור מתשלום מסים כלשהם.⁴⁶ בשנת ש"א הוארך מינויו בשנתיים נוספות,⁴⁷ ובשנת ש"ה לעוד שנתיים.⁴⁸ מסתבר שכבר בשנת ש"ה נתגלעו קשיים בתשלום השכר שהובטח לו ובשנת ש"ו נאלצה הקהילה להוסיף שבעה דוקאטים, על העשרה הקבועים, לפרעון שכרו.⁴⁹ בשנת ש"ח, לאחר ש"ש ארקולטי איים לעזוב את פאדוואה, מינה וועד הקהל שלושה אנשים שישפיעו עליו לבל יטוש את הקהילה ויסדירו את ענייני שכרו.⁵⁰ הוועד נטל על עצמו את תשלום רוב שכרו ואילו קופות תלמוד תורה, אשכנזים ולועזים, השלימו את החסר.⁵¹ ר"ש ארקולטי קיבל על עצמו לשמש גם כסופר הקהל. ברם רק אחרי כחצי שנה התחיל לשמש בתפקיד זה.⁵² בשנת ש"א הוסיפו על שכרו שני דוקאטים לשנה כדי שיבחן מדי יום ו' את התלמידים,⁵³ ובשנת ש"ו הוסיפו לו עשרים סקודי לשנה כדי שילמד תורה בריבים.⁵⁴

בנוסף לשכרו והפטור ממסים, קיבל ר"ש ארקולטי, מדי פעם, הטבות נוספות: בשנת ש"ט קיבל בנו, אלהנן יעקב, פתיחה (רשיון לפתוח חנות) בחינם.⁵⁵ בשנת ש"ג כש-הקהילה התכוננה לכניסה לגיטו, קיבל ר"ש ארקולטי בית בגיטו ללא הגרלה ופתיחה לבניו.⁵⁶ באותה שנה קיבל פרס מיוחד עבור טרחתו בעד הקהילה בענייני הגיטו בסך עשרים ושנים דוקאטים שלושה ליטריין ושני סולדי.⁵⁷ בשנת ש"ט קיבל גם חתנו יחיאל בן גריה פתיחה בחינם עבור טרחת חותנו בענין תורת הערכה חדשה (שיטה לקביעת שומות מס).⁵⁸

נראה שמשכורתו של ר"ש ארקולטי כרב הקהילה לא הספיקה לפרנסתו והיו לו מקורות פרנסה נוספים. קרוב לוודאי שהמקור העיקרי להשלמת פרנסתו היה הוראת תלמידים. ר' יהודה אריה ממודינה מספר באוטוביוגרפיה שלו, שגשלח בשנת ש"א, לשנה תמימה,

34 קארפי, מבוא לפנקס ועד ק"ק פאדוואה, של"ח—ש"ג. מעניינים, בהקשר זה, סימנים נא, נב, נג מכת"י בודפשט, קאופמן A456, המתפרסמים להלן, בהם מספרים בני הקהל הלועזי לקבל את דעתו של ר"ש ארקולטי.

35 שם, סימנים מא, קעו. וכן במבוא לפנקס עמ' 49—50. על שכרו של ארקולטי ראה גם בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הרנסנס (ראה הערה 12), עמ' 104, 107 הערה 292.

36 שם, סימן מד.

37 שם, סימן גז.

38 שם, סימן קעו.

39 שם, סימן רמה.

40 שם, סימן שכח.

41 שם, סימן שמה.

42 שם, סימן שנא.

43 שם, סימן תכב.

44 שם, סימן תקעו.

45 שם, סימן תרמה.

46 שם, סימן תשפו.

47 שם, סימן תתכב.

48 פנקס ועד ק"ק פאדוואה ש"ד—ש"צ, סימן קעט.

לסמך על שולחנו של ר"ש ארקולטי ולשמוע מפיו תורה.⁴⁹ תלמידים נוספים של ר"ש ארקולטי היו: יעקב לוי פינסו,⁵⁰ דוד משער אריה,⁵¹ ויואל פרינץ.⁵² לאורך כל תקופת כהונתו השגיח ר"ש ארקולטי על ניהולן התקין של ההערכות בקהילת פאדוואה:⁵³ המעריכים היו נשבעים לפניו לעשות עבודתם בהן צדק, בידו הופקד המפתח לתיבת הערכים, הוא היה מודיע למעריכים שנתמנו בעת שנעדרו מהעיר על מינוים ועל האיסור לדבר עם שום אדם בעניין הערכים, הוא היה כותב את הערכים בפנקס הערכים שהיה מופקד אצלו, הוא דן, יחד עם הפרנסים, בעירעור על תורת הערכה חדשה.⁵⁴ וקרוב לודאי שגם היה מעורב בעיצובה של תורת ההערכה.⁵⁵

כשרצו חברי הוועד לסדר קובץ תקנות הקהל מתוך כל התקנות שהצטברו בפנקס הישן, נבחר הוא עם ר' מנחם עזריה מפאנו, לקבוע את סמכויותיהם של מתקני התקנות.⁵⁶ ר"ש ארקולטי עזר לוועד ולפרנסים בשמירת התקנות גם באתראות מראש ובחקירות ודרישות. כך בעניין איסור הרחלים והפרות;⁵⁷ הוא מתיר לענוש בעונש ממון, בעצה אחת עם הפרנסים משיג גבול בענייני מסחר;⁵⁸ מעריך עם הפרנסים שווין של סחורות גנובות, כדי לשים סכר למסחר ברכוש גנוב בקרב היהודים;⁵⁹ וחוקר עם הפרנסים מקרים של פניה לערכאות של גויים כדי לענוש את העברניים.⁶⁰ לעניין פניה לעש"ג, יש בידינו איגרת מעניינת ששלחו רבנים מויניציאה לר"ש ארקולטי בשנת ש"נ.⁶¹ באיגרת הוא מתבקש להצטרף לחוות דעתם, שפנייתו של אחד מבני קהילת פאדוואה לעש"ג בויניציאה, לשם השגת צו האוסר על שונאו לכרא אתו במגע כלשהו, איננה בגדר עבירה על תקנות הקהל.

הקהילה הפקידה בידי ר"ש ארקולטי כספים שנועדו להוצאות הכלל. בשנת ש"ב אספה הקהילה כספים לצורך מימון משפט עם סוחרים נוצרים וכספים אלה הופקדו בידיו.⁶²

- 49 חיי יהודה, קיוב תרע"ב, עמ' 17–18.
- 50 מחבר ספר דקדוק, 'דברי אגור' (ויניציאה ש"ה), ובספרו הוא מציין שר"ש ארקולטי היה מורו.
- 51 עליפי הרשום בראש כ"י פאריס heb. 924/1, סימנו במתכ"י 31963, אבן רשד — באור אמצעי לספרי התגיון של אריסטו.
- 52 כ"י גני-יוסק ספריה ציבורית 34/1, סימנו במתכ"י 31161, תיקון מידות הנפש לאבן גבירול וספרים אחרים, עמ' 3.
- 53 פנקס ועד ק"ק פאדוואה של"ח—ש"ט (ראה הערה 6), סימנים עז, שיד, שעה, תרכג, תרכה, תרס, תשלד; פנקס שס"ד—ש"צ, סימנים: סו, קכד. על מותנה של ההערכה וכן על אופן ניהולה של קהילת פאדוואה ומוסדותיה באותה תקופה ראה במבוא לפנקס.
- 54 פנקס שס"ד—ש"צ סימן קעה. כמו כן שימש כדיין לענייני ערכים, פנקס של"ח—ש"ט סימנים פג, פד.
- 55 פנקס שס"ד—ש"צ, סימן קעט. מזכרת שם טרחתו הרבה בקשר לתורת הערכה חדשה. בסימן נו מתכ"י בודפשט, קאופמן A456, המתפרסם להלן, מתיעץ ר"ש ארקולטי עם רש"י קצנאילבובגן אודות סעיף קשה בתורת הערכה חדשה.
- 56 פנקס של"ח—ש"ט סימנים נה, נו.
- 57 שם, סימן שסו.
- 58 שם, סימן תרצ.
- 59 שם, סימן תשמג.
- 60 פנקס שס"ד—ש"צ סימן צט.
- 61 כת"י בודפשט, קאופמן A456, סימן כב. מתפרסם להלן.
- 62 פנקס ועד ק"ק פאדוואה של"ח—ש"ט, סימן עא.

זכרון דברים משנת שס"ה, שנשמר בפנסק הקהילה, מלמד שהפקידו בידי את עזבונו של אחד מבני הקהילה.⁶³ לידיו של ר"ש ארקולטי ניתנו כספי סיוע ליתומים,⁶⁴ הוא פיקח על פעולת הקופה לעניים של הקהילה.⁶⁵ לעתים, רצה אדם שנוקק לסיוע לשמור זאת בסוד ופנה לר"ש ארקולטי שיסדיר את עניינו. ועד הקהילה בטח בר"ש ארקולטי ואנו מוצאים בפנסק הקהילה שפעמים רבות הם מאשרים סיוע לאדם הידוע לו בלבד.⁶⁶ בשנת שנ"ב התחייב בשם קהילת פאדוואה על גובה התרומה שהיא מעלה ליהודי ירושלים,⁶⁷ ובשנת שס"ב פעל בגביית התרומות למען יהודי צפת.⁶⁸

בין השנים שס"א—שס"ה פעל ר"ש ארקולטי רבות בעניין המעבר של קהילת פאדוואה לגיטו, עניין שנחלקו עליו בני הקהילה בינם לבין עצמם ובינם לבין הוועד. בשנת שס"א עסק בחלוקת החזקות על בתים וחנויות בגיטו, וכל אדם מסביבות פאדוואה שירצה לבוא ולגור בו עליו לפנות אליו.⁶⁹ בשנת שס"ג ערך ארקולטי, עם עוד שלושה מהוועד, בירור עם בעלי החזקות על בתים העומדים להיכלל בגיטו.⁷⁰ הוא גם נמנה עם ארבעת האנשים שדנים וקובעים פיצויים לבעלי חזקות אלה.⁷¹ בחול המועד פסח שס"ג ערך את ההגרלה לצורך חלוקת הבתים בגיטו.⁷² ארקולטי ניהל עבור הקהילה את התכתובת עם שלטונות פאדוואה בעניין המעבר לגיטו, וכאן עמדה לו, ולקהילה כולה, שליטתו באיטלקית ובי-לטינית.⁷³ הקהילה הכירה לו תודה על טרחתו וכאמור גמלה לו בפרס כספי מיוחד ובמתן בית עם חנות בגיטו ללא הגרלה.⁷⁴

ר"ש ארקולטי ייצג את קהילתו לא רק כלפי שלטונות פאדוואה אלא גם כלפי קהילת ויניציאה וכלפי הישובים הסמוכים לפאדוואה שהשתתפו עמה בתשלום המיסים. באגרת לבית הדין בוויניציאה משנת שנ"א מסביר ר"ש ארקולטי את עמדת קהילת פאדוואה כנגד אהרן כ"ץ ממנוציאליה, שרוצה לשלם את מיסיו לשלטונות בנפרד ממיסי קהילת פאדוואה, ופנה לשם כך לבית דין זה.⁷⁵ בראשית שנ"ב יצא ר"ש ארקולטי לוויניציאה בשליחות קהילת פאדוואה בעניין תשלום מיסים לשלטונות המדינה.⁷⁶ עוד באותה שנה יצא בשליחות הקהילה, יחד עם אחד בשם ר' מיכאל, לגבות מיסים מהישובים בסביבות

63 שם, סימן תתלב.

64 שם, סימנים תנג, תסד.

65 שם, סימנים : רצו, דצט, שעח. ר"ש ארקולטי פונה לרש"י קצנאילנבוגן לברור השאלה האם ראוי לקחת ריבית על הלוואות מקופת העניים. כ"י בודפשט, קאופמן A456, סימן יג. מתפרסם להלן.

66 שם, סימנים פב, קלד, רצה, תשלט, תתא.

67 שם, סימן תתמ.

68 שם, סימן תשמ.

69 שם, סימן תשז.

70 שם, סימן תשסא.

71 שם, סימנים תשצט, תתיד. פנסק שס"ד—ש"צ, סימן צח.

72 שם, סימן תשצ.

73 שם, בנספח סעיף 29, 30.

74 ראה הערות 46, 47.

75 כ"י בודפשט, קאופמן A456, סימן נד, מתפרסם להלן. גם באגרת מכ"י מונטיפיורי 464, משנת שנ"ב, המתפרסמת להלן, נזכר כבודר אנב ענין זה.

76 כ"י מונטיפיורי 464, אגרת ב. מתפרסמת להלן.

פאדוואה.⁷⁷ בשנת שנ"ה היה במנטובה וכתב משם אל 'ממוני ק"ק פדוזה'. הוא טיפל בענייני הקהילה והשתדל עבורה אצל ר' אביגדור צוידאל מוינציאה, שלתשוכתו הוא ממתין.⁷⁸ בשנת שנ"ח היה פעיל בועד המדינה המשותף לקהילת פאדוואה ולישובי הפאדוואן,⁷⁹ וכן הוא אחד מנציגיו בהסכם שנחתם בינו לבין קהילת וינציאה בדבר חלקן של קהילות וועד המדינה בהוצאות הבנקים בוינציאה.⁸⁰

ר"ש ארקולטי מילא תפקידים נוספים בחיי הקהילה: הוא פיקח, דרך קבע, על בדק בית-הכנסת ובית-המדרש;⁸¹ דאג לאירוח עניים המזדמנים לעיר;⁸² והטיל שלום כשהתגלעו מריבות בקהילה.⁸³ נראה שר"ש ארקולטי גם ערך חזנים עבור בני הקהילה, כפי שמעיד חוזה כזה משנת שנ"ד שנמצא בידינו.⁸⁴

אין צורך לומר ששירת את הקהילה בתחום החינוך ועבודת הקודש. כאמור הוא היה מלמד תורה ברבים ובוחן מדי יום ו' את מידת התקדמותם של התלמידים בתלמודם.⁸⁵ הוא נתן דעתו על הכשרות בקהילה. דרך-משל, היה קושי בהספקת חמאה, שכן נאלצו לקנות אותה מגויים ור"ש ארקולטי התלבט האם יש להתיר את קנייתה ובאלו תנאים.⁸⁶ ר"ש ארקולטי והפרנסים קיבלו על עצמם הבאת גבינה כשרה.⁸⁷ ר"ש ארקולטי בדק את הבשר ודרש שהקהילה תמנה בודק קבוע,⁸⁸ הוא בחר את הקצב והתחייב למלא אחר כל דרישותיו.⁸⁹ נראה שעניין הקצב היה עילה לריב קשה שפרץ בין ר"ש ארקולטי והפרנסים בשנת שס"א.⁹⁰ כן פיקח על הכשרת תנורי אפיית הלחם.⁹¹

77 שם, איגרת ד.

78 שם, איגרת ג, וראה הערת 94 להלן.

79 שם, איגרת ה.

80 פנקס ועד ק"ק פאדוואה של"ח—שס"ג (ראה הערת 6), בנספח סעיף 24. קהילת וינציאה חויבה בידי השלטונות לממן בנקים למתן הלוואות בריבית נמוכה לנזקקים. כיוון שחובה זו היתה אחד התנאים למתן הקונדוטות, דרשה קהילת וינציאה משאר הקהילות שהיו כלולות בקונדוטה שתשתתפנה עמה בהוצאה זו.

81 שם, סימנים: 10, סט, תפא, תשצו.

82 שם, סימנים: תרלא, תשח. פנקס שס"ד—ש"צ, סימן צ.

83 כ"י בודפשט, קויפמן A456, סימן יט, מתפרסם להלן. בכ"י מונטיפיורי 506 (סימנו במתכ"י 6132), שהוא פנקס עם דרשות קצרות, ציטטות ופירושים, מסופר, בדף 94 ב, כיצד הטיל ר"ש ארקולטי שלום, בראש חודש אדר ראשון שס"א, בין אליעזר מניצה, שהיה מורה בביתו של זימלן לוריה, אחד מעשירי פאדוואה, לבין דני מפירארה, שבא לדרוש ביום שבת בפאדוואה. מעניין שרק ימים ספורים קודם לכן הסתיימה מריבה ממושכת בין ר"ש ארקולטי עצמו לבין אותו זימלן לוריה. על כך ראה להלן.

84 כ"י פאריס כ"ח 149A 73H, סימנו במתכ"י 3215, עמ' 173. תחוזה הוא בין ברוך הכהן לבין פנחס בן גבריאל בדבר קניית חזקת בית בסך של שבעים וחמישה דוקאטים ששה ליטרין וארבעה סולרי, שישולמו בשלושה תשלומים.

85 ראה הערות 43, 44.

86 הוא שאל בעניין זה, בשנת של"ט, את רש"י קנאילנבוין. כ"י בודפשט, קאופמן A456, סימן מג, מתפרסם להלן.

87 פנקס ועד ק"ק פאדוואה של"ח—שס"ג, סימן תשמ.

88 שם, סימן שנ.

89 שם, סימן תב. פנקס שס"ד—ש"צ, סימן מה.

90 כ"י מונטיפיורי 464, איגרת יב, מתפרסמת להלן. על כך ראה להלן.

91 פנקס ועד ק"ק פאדוואה של"ח—שס"ג, סימן תכב.

מעמדו של הרב בקהילות איטליה במאה השש־עשרה נדון במחקרים רבים אשר הדגישו בעיקר את המתח והסכסוכים שהיו בין רבנים לבין בני קהילותיהם. רבנותו של ר"ש ארקולטי בקהילת פאדוואה, הגם שאף היא לוותה במאבקים ובמריבות, כפי שנראה להלן, מאירה את חשיבותו של הרב ומיגוון תחומי פעילותו בקהילות אלה.

סקירת פעילותו של ר"ש ארקולטי בתחומי החיים השונים של קהילת פאדוואה מורה על שיתוף־פעולה הדוק בינו לבין הפרנסים. אך לאמיתו של דבר בכל אורך תקופת כהונתו כרב הקהילה, להוציא אולי את השנים האחרונות, עברו ביניהם דין וחברים בעניין סמכות השיפוט והטלת החרם. דניאל קארפי, במבוא לפנקס ועד ק"ק פאדוואה של"ח—שס"ג, ובמיוחד בפרקים הדנים בדיינים ובפרנסים, הרחיב על כך את הדיבור. גם ראובן בונפיל, בספרו 'הרבנות באיטליה בתקופת הרנסנס' (עמ' 81—88), סוקר בפרוטרוט את גיבוש מעמדו של ר"ש ארקולטי בקהילה ומברר את חלקו בהטלת חרם.⁹²

בראשית שנת ש"מ, כמה חודשים לאחר שהתמנה ר"ש ארקולטי לרב קהילת פאדוואה, החליט הוועד להקים בית דין, שמסמכותו לשפוט ולהחריים. בראשו ר"ש ארקולטי ועמו שני דיינים שיבחרו בכל שנה.⁹³ אך כבר בשנת שמ"ג, ואולי אף קודם לכן, בחר הוועד את כל שלושה הדיינים, ור"ש ארקולטי לא נמנה עמהם.⁹⁴ הוא שימש כדיין, בתוקף מינוי קבוע או בדרך בחירה, בין השנים ש"מ—שמ"ה, להוציא את שנת שמ"ג. אך גם בשנה זו הוא דן עם הפרנסים במקרים של עבירה על תקנות הסרסרות.⁹⁵ בשנת ש"מ, כשנערך מחדש קובץ התקנות של הקהילה, נקבע שמחרם שרוצה לחזור בתשובה יעשה ככל שיצו עליו ר"ש ארקולטי והפרנסים.⁹⁶ בשנת שמ"ב שימש ר"ש ארקולטי כדיין במקרה של מוכת עץ.⁹⁷ יש בידינו פסק שלו מאדר ראשון שמ"ה בענין חזקות בתים, עם קיום הפסק על ידי חכמים מירונה ומנטובה.⁹⁸ בניסן אותה שנה הוא פוסק, עם עוד שני דיינים, בענין זכותו של אחד מקהל פאדוואה להצביע בוועד,⁹⁹ וייתכן שלתקופה זו שייך גם פירוט נימוקי בית הדין לפסק בענין פסילת השונא למורשה, שכתב ר"ש ארקולטי לבקשת שמעון בר שבתאי כ"ק.¹⁰⁰

בתמוז שמ"ה הודיע ר"ש ארקולטי שאינו רוצה לשמש יותר כדיין, למרות שנבחר לדיינות זמן קצר קודם לכן.¹⁰¹ התפטרותו באה בעקבות מחלוקת שפרצה בינו לבין הפרנסים על סמכות השיפוט והטלת החרם. הפרנסים קיבלו מהוועד סמכות לחקור ולדון בעניינה של גולדה אשכנזית, שילדה בן מתוך לנישואין ותבעה שהקהילה תדאג לפרנסתו.¹⁰² ר"ש ארקולטי ראה עצמו כרב הקהילה מוסמך לחקור ולהכריע בענין זה,

92 שניהם מסתמכים רק על פנקס ועד ק"ק פאדוואה. בדיון להלן נוספו ידיעות גם ממקורות אחרים, בעיקר בעניין מחלוקת משנת שס"א.

93 פנקס ועד ק"ק פאדוואה של"ח—שס"ג, סימן מז.

94 שם, סימנים : קז, קלט, קצ.

95 שם, סימן צח.

96 שם, סימן נו סעיפים כד, לט.

97 שם, סימן תחל.

98 כת"י בודפשט, קופמן A456, סימן כא.

99 פנקס ועד ק"ק פאדוואה של"ח—שס"ג, סימן קצב.

100 כ"י בודפשט, קופמן A456, סימן לג.

101 פנקס ועד ק"ק פאדוואה של"ח—שס"ג, סימן רא.

102 שם, סימן ר.

וכשהוועד הסמיך את הפרנסים לגזור בעניין גם בלי רשותו, הטיל חרם על משה מנהיג, מעשירי הקהילה, שהוא חשד בו, כנראה, כי הוא אבי התינוק.¹⁰⁸ בתגובה על הטלת חרם זה קבלו הפרנסים והוועד פארטה (תקנה) עקרונית שקבעה ששום רב לא יוכל להחרים בפאדוואה לא רשותם של שני פרנסים לפחות.¹⁰⁴ פארטה זו מלמדת שלפני תמוז שמ"ה היה זה הרב שהטיל את החרם, על דעתו, אם כי נראה שהדבר נעשה בדרך כלל תוך שתוף פעולה עם הפרנסים. בעקבות קבלת הפארטה פנה ר"ש ארקולטי אל ר' שמואל יודא קצנאלנבוגן, ששימש ברבנות בויניציאה, וביקש ממנו להתערב ולהביא לידי ביטולה. רב זה שלח מכתב לפרנסי פאדוואה כדי ליישב את המחלוקת. הוא ביקש מהפרנסים למחוק את הקדמת הפארטה, שהיו בה, כנראה, דברים בוטים כנגד ר"ש ארקולטי, אך ביחס לפארטה עצמה נמנע מלהתערב ובכך אישר, למעשה, את תקופה.¹⁰⁵

בעקבות ריב הסמכויות בין ר"ש ארקולטי לפרנסים נוצרה מציאות חדשה בקהילת פאדוואה. הוגבלו סמכויות השיפוט והטלת החרם שבידי הרב, והותנו בהסכמת הפרנסים. יש להניח שהרב עשה כל שביכלתו כדי לשנות מצב זה, והודעתו באייר שמ"ה על רצונו לעזוב את פאדוואה באה לא רק בשל בעיות השכר, אלא גם בשל כך. ואכן כבר באב שמ"ה נקבע שאדם יוכל להתלונן בפני ר"ש ארקולטי על הדרך בה דנו הפרנסים בעניינו, והוא יוכל להורות לפרנסים להסדיר את העניין ואף לקנוס אותם.¹⁰⁶ היה בכך חיזוק ממשי לכוחו של הרב אך הגבלת סמכותו להטיל חרם נשארה בעינה. בשנת שנ"ה עשה, כנראה, מאמץ נוסף להחזיר לעצמו את סמכויותיו אך ללא הצלחה.¹⁰⁷

רק בשנת שס"א נשתנה המצב שהתהווה בשנת שמ"ה, ושוב על רקע מחלוקת חריפה, הפעם בין ר"ש ארקולטי לזימלן לוריה, אחד מעשירי קהל פאדוואה, ששימש אותו זמן כפרנס.¹⁰⁸ ראשיתה של המחלוקת אינה ברורה די צורכת. גרשם כ"ץ איש אוזלה, מחותנו של ר"ש ארקולטי, שתמך בו במחלוקת זו, רומז 'על כמה וכמה מסירות שמסר ונתן (זימלן לוריה) לכמ"ר ליב קרימוניץ, קצב פה פאדוואה'.¹⁰⁹ ר"ש ארקולטי עצמו, בכותבו על העניין לר' מרדכי באשאן, ראש ישיבת וירונה, מסביר את סיבת המחלוקת בכך 'כי אני בתומי והאלתי להרים מכשול מדרך עמי, אנשים עברים נצים בערכאות'.¹¹⁰ גם זימלן לוריה, שהציג לפני ר' מרדכי באשאן את הצד שלו בסכסוך, מסביר 'שהוא היה צית דינא (מצייט לדין) ומתנגדיו סרבו מלעמוד לדין', והוא מציין שיותר מאוחר התירו רבני ויניציאה

103 שם, סימן רה.

104 שם, סימן ריב.

105 שם, סימן ריב. בכ"י מונטיפיורי 464, איגרת יט, (המתפרסמת להלן) כותב ר"ש ארקולטי על פארטה זו לר' חזקיה פינצי מפירארה: 'וידע שמתחילה נעשתה לולול וערערתני עד שיצאה עליה תוראת גאון למחוק הקדמתה.'

106 שם, סימן שלו.

107 מעידות על כך חמש פארטי משנה זו, שנמחקו על-פי פארטה תרצב משנת שס"א. שם, סימנים: תקמב, תקנב, תקנז, תקנה, תקנט.

108 זימלן לוריה נבחר לפרנס לאחר שנים חשון, כסלו, טבת שס"א. פנסק של"ח—שס"ג, סימן תרפג. על מחלוקת זו ניתן ללמוד מאיגרות ו—כג מב"י מונטיפיורי 464 שמתפרסמות להלן. היא נזכרת גם בשלוש איגרות ששלח ר' יהודה אריה ממדינה לר"ש ארקולטי. יהודה בלוי, כתבי הרב יהודה אריה ממדינא, בודפשט תרס"ו, סימנים קסב—קסד.

109 כ"י מונטיפיורי 464, איגרת יב מתפרסמת להלן. על ליב קרימוניץ ומיגויו לקצב, ראה בפנסק ועד ק"ק פאדוואה של"ח—שס"ג, סימנים, תב, תנג, שנד, תקצג, תקצד, תרעו.

110 שם, איגרת ת.

לפנות בענין זה, לערכאות של גויים.¹¹¹ נראה שהמחלוקת קשורה לקשיים באספקת הבשר ותקנות הקהילה שנתקבלו בעניין זה בתודשים ניסן ואייר ש"ס.¹¹² ללב קרימוניו הקצב רצה להעלות את מחירי הבשר ובתגובה התרה בו הוועד שאם יעשה כן ימנו קצב נוסף שיתחרה בו. מלבד זאת, מינה הוועד שני ממונים על עסקי הקצבות, שישגיחו על פעולות הקצב ועל מחירי הבשר. ממונים אלה הוסמכו, במקרה הצורך, לפנות לערכאות של גויים, מבלי לבקש רשותם של הרב או הפרנסים.

בעקבות פריצת המחלוקת, בראשית כסלו שס"א, הטיל ר"ש ארקולטי חרם על זימלן לוריה, לדבריו בהסכמת הפרנסים.¹¹³ זימלן לוריה השיב באדרבה, וטען שר"ש ארקולטי הטיל את החרם על דעת עצמו, ללא הסכמת הפרנסים, בניגוד לתקנת הקהילה משנת שמ"ה.¹¹⁴ ולכן אין לחרם כל תוקף.¹¹⁵ הפרנסים השתכנעו, כנראה, על-ידי זימלן לוריה, שר"ש ארקולטי מנסה בעצם לחתור תחת מעמדם, שינו את עורם, וציידו בטענותיו של זימלן.¹¹⁶

היתה זו שעת כושר לר"ש ארקולטי לצאת כנגד תקנת הקהילה משנת שמ"ה אשר שללה את סמכויותיו לשפוט ולהחריים. בעזרתו של גרשם כ"ץ איש אוולה, שהיו לו קשרים עם רבנים ברחבי איטליה ואף בפראג,¹¹⁷ פנה ר"ש ארקולטי לרבנים רבים בבקשה להצטרף לדעתו שיש לשנות את תקנת הקהילה. נוסח השאלות והתשובות שסידר ר"ש ארקולטי אינו בידינו אך מתוכן האגרות העוסקות בעניין זה ניתן ללמוד מה היו שתי טענותיו העקרוניות: 'הראש האחד הוא לבאר בצדק ובמשפט שתקנת ק"ק לא תקום ולא תהיה לאסור ידי הרבנים מלגדות, כי אם בדבר שבממון לא לאפרושי מאסורא, כי אין דבר שעומד בפני חלול השם. והראש השני הוא לבאר משפט ועונש העונה אדרבה לרב המנדה אותו להפרישו מעברה.'¹¹⁸ ר"ש ארקולטי הסיט את מוקד הויכוח מסיבת המחלוקת הנוכחית לעקרון שטבעה תקנת הקהל משנת שמ"ה. הוא העלה את ההפרדה בין ענייני ממון לענייני הרחקה מעבירה, ודרש, לפחות לגבי האחרונים, להחזיר לרב את סמכותו להטיל חרם.

גם זימלן לוריה פנה לרבנים מחוץ לפאדוואה והציג בפניהם את עמדתו. הוא הסתמך על כך שתקנת הקהילה השנויה במחלוקת אושרה למעשה על ידי ר' שמואל יודא קצנאילנ-בוגן, וצירף לפנייתו העתק ממכתבו של רש"י קצנאילנבוגן לפרנסי קהל פאדוואה משנת שמ"ה.¹¹⁹ תגובתו הוזהרה של ר' מרדכי באשאן, ראש ישיבת וירונה,¹²⁰ מלמדת עד כמה בעייתית היתה בתקופה זו באיטליה שאלת יחסי הכוחות בין הרב והפרנסים.

111 שם, איגרת יז.

112 פנקס ועד ק"ק פאדוואה של"ח—שס"ג, סימנים: תרעו, תרעז. שתי התקנות נתקבלו בעת שזימלן לוריה שימש כפרנס.

113 כ"י מונטיפיורי 464, איגרת ט, מתפרסמת להלן. לאחר המחלוקת משנת שמ"ה היה זקוק ר"ש ארקולטי, לצורך הטלת חרם, להסכמתם של שני פרנסים לפחות.

114 פנקס ועד ק"ק פאדוואה של"ח—שס"ג, סימן ריב.

115 כ"י מונטיפיורי 464, איגרות ח, ט, יז. איגרות אלו וכל האגרות הנוכחות מהערה זו ועד להערה 129 מתפרסמות להלן.

116 שם, איגרת יז.

117 שם, איגרת ז.

118 שם, איגרת טז.

119 שם, איגרת יז.

120 שם, איגרות ט, יז.

סייעו לר"ש ארקולטי העובדה שהמחלוקת היתה בגדר 'לאפרושי מאיסורא' וכן עשרים ושנים השנים שבהן כיהן ר"ש ארקולטי כרב קהילת פאדוואה ובמהלכן הפך לאישיות מקובלת ומכובדת על הציבור. בשל כך יכול היה להשיג תמיכה רחבה לדרישתו, הן בקהילתו והן בין הרבנים ש אליהם פנה. בין הרבנים שהסכימו לדרישתו היו: יהודה בכמ"ר משה מפאנו,¹²¹ ר' ברוך בן ברוך ור' ברוך בן שמואל, שני ראשי ק"ק ליואנטיני בוי-ניציאה,¹²² אביגדור ציידאל מויניציאה,¹²³ בן ציון צרפתי,¹²⁴ חזקיה פינצי מפירארה,¹²⁵ אבטליון מודינה מפירארה,¹²⁶ משה מטיראצינה מפירארה,¹²⁷ מנחם רבא מפירארה¹²⁸ ומנחם רפא כ"ץ.¹²⁹

ההתכתבות והויכוחים בעניין זה נמשכו מראשית כסליו עד כו בשבט שס"א. אותה שעה נתקבלה דרישתו של ר"ש ארקולטי ונסתיימה המחלוקת. פארטה שאושרה באותו יום בוועד הקהילה קובעת שהפארטה משנת שמ"ה (סימן ריב), לפיה אסור לרב לנדות ולהחרים ללא הסכמת שני פרנסים לפחות, כונתה רק לעניני ממון. בכל דבר שהוא בגדר 'לאפרושי מאיסורא' יוכל הרב בפאדוואה לנדות ולהחרים מעצמו.¹³⁰ פארטה נוספת שאושרה באותו יום¹³¹ הורתה למחוק מפנקס הקהילה שמונה פארטי קודמות, שמן הסתם היו קשורות לאיסור שהיה על הרב לנדות ולהחרים ללא הסכמת שני פרנסים.¹³² נראה שההס"כמה בין ר"ש ארקולטי לבין הוועד והפרנסים הושגה בתיווכם של ר' יוסף פארדו ור' בנימין.¹³³ אחד מבני הקהילה רשם לעצמו עם סיום המחלוקת: 'לזכרון טוב איך היו, י' ב' כ"ו שבט שס"א, נעשה שלום בין איש לחברו בק"ק פה פדוואה, ע"י הגאון והקצין כמהר"ר יוסף פרדה והיה עמו הגאון כמהר"ר בנימין, והיה ביניהם קטטה ומריבה גדולה עד מאוד, והאל הגדול יתן להגאונים הנ"ל שכרם'.¹³⁴

ר"ש ארקולטי החזיר לעצמו בשנת שס"א חלק מן הסמכויות שנקלחו ממנו בשנת שמ"ה. מכאן ואילך שוב מציינים בתקנות הקהל שלצורך התרת חרם יש לבוא לפני הפרנסים ור"ש ארקולטי.¹³⁵ מצב זה נמשך עד מותו. עדות לכך ששאלת סמכות הטלת

121 שם, איגרת ה.

122 שם, איגרות ח, י. עיין עליהם מ' בניהו, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה, אוניברסיטת תל-אביב, תש"מ, עמ' 189—193; 211—212.

125 שם, איגרת יט.

126 שם, איגרת כ.

127 שם, איגרת כא.

128 שם, איגרת כב.

129 שם, איגרות: ו, כג.

130 פנקס ועד ק"ק פאדוואה של"ה—שס"ג, סימן תרצא. לענין סמכות הכרזת החרם והמחלוקת בין הרבנים והפרנסים ראה מ' בניהו, הסכמה ורשות בדפוסי ויניציאה (הערה 13 לעיל), עמ' 35—38.

131 שם, סימן תרצב.

132 הפארטי שנמחקו הן: רס, שנח, תקמב, תקנב, תקנו—תקנט, תרפו.

133 על יוסף פארדו ופעילותו בויניציאה ראה בניהו, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה (הערה 122 לעיל), עמ' 171—185. כמהר"ר בנימין הוא כנראה בן ציון צרפתי. על-פי פארטה תרצ,

שאושרה באותו יום ושנעשתה 'במצות מע' החכם כמהר"ר יוסף פארדו גר"י והחכם כמהר"ר ציון צרפתי זי"א.

134 כ"י מונטיפיורי 506, סימנו במתכ"י 6132, דף 94 ע"ב.

135 פנקס ועד ק"ק פאדוואה של"ה—שס"ג, סימנים: תשז, תתה, תתו; פנקס שס"ד—ש"צ, סימן קפב.

החרמות הוסיפה להעסיק את קהילת פאדוואה גם אחרי שנת שס"א, היא הפארטה שהת-קבלה בועד הקהילה ימים ספורים לאחר מותו של ר"ש ארקולטי בשנת שצ"א.¹³⁶ הפארטה קובעת, שכיון שר"ש ארקולטי נפטר, לא יוכל שום רב שאינו ממונה מהקהל לגזור ולהחרים, ולצורך הטלת חרמות ימונו ארבעה אנשים מבני הקהילה שיפעלו יחד עם הפרנסים.

תקופת רבנותו רבת השנים של ר"ש ארקולטי בקהילת פאדוואה וידיעותינו הרבות אודותיה מאפשרות לנו לעקוב בפרוטרוט אחר המאבק על ניהול ענייני הקהילה בינו לבין ועד הקהילה והפרנסים. מסתבר, שלמרות הכבוד והאמון הרב שרחשו בני הקהילה לר"ש ארקולטי לא ששו להעניק לו סמכות בלעדית להטלת חרם. נראה, שבשנים הראשונות לרבנותו יכול היה ר"ש ארקולטי להטיל חרם על דעת עצמו. הדבר נבע באופן טבעי ממינויו כרב הקהילה. פני הדברים השתנו לאחר שר"ש ארקולטי השתמש בסמכותו להטלת חרם בניגוד להחלטת ועד הקהילה. תגובת הוועד, ששלל מר"ש ארקולטי את סמכותו הבלעדית להטיל חרם, לא היתה פעולה חריגה באותה תקופה. ר"ש ארקולטי לא ראה צורך להפסיק לשמש כרב הקהילה בכל אותן שש-עשרה שנים שבהן לא יכול היה להטיל חרם מעצמו. גם זהירותם של רבנים מקהילות אחרות, בהם רבנים חשובים כמו רש"י קצנאילבונג ור' מרדכי בשאן, שלא להתערב בענין, מלמדת שהתופעה היתה נפוצה למדי.

הפשרה שהושגה לבסוף, לפיה ר"ש ארקולטי יכול להטיל חרם מעצמו בענייני הפרשה מעבירה, קובעת את תחום פעולות הרב אך גם מגבילה את תחום סמכויותיהם של חברי ועד הקהילה והפרנסים לענייני היומיום. נוצרה אבחנה בין ענייני הדת לשאר ענייני החיים. מן הראוי להדגיש, שאבחנה זו אינה משקפת נכונה את פעילותו של הרב ארקולטי, שהיה מעורב כמעט בכל עניין בחיי הקהילה, אך יש בה כדי ללמד על מגמה של הפרדה בין הסמכות המוסרית והתורנית לבין ניהול ענייני הקהילה.

חיבוריו

ר"ש ארקולטי שהיה חובב ספר, ¹³⁷ חיבר שלושה ספרים. שנים מהם בצעירותו בויניציאה: 'דגל אהבה' שנדפס בשנת שי"א, 'רמזין גנים' שנדפס בשנת שי"ג. החשוב שבספריו 'ערוגת הבושם', נדפס בויניציאה בשנת שס"ב, בהיותו בן שבעים שנה לערך. הספר 'דגל אהבה' עוסק באהבה וביסורים שהיא גורמת לאדם האהוב. הספר בנוי מאמרים מאמרים, כתובים בלשון שירית וגמלצת, ומביאורים המצורפים לכל מאמר ומס-בירים את כוונתו. בשלב הראשון של תאהבה האהוב טרוד במחשבות לבו, נפשו יוצאת לראות את אהובתו ולספר על יפיתארה. בשלב השני האהוב מתבודד, משוטט ברחובות ובגנים ומדמה לעצמו את מראה של אהובתו. אחריכך הוא מתליט לעשות מעשה ולכתוב איגרת לאהובתו, אך עד שמגיעה תשובה ממנה יסוריו רק מתעצמים. לבסוף מגיעה איגרת

136 פנקס שס"ד-שצ, סימן רמג.

137 גם אחרי מינויו לרב קהל פאדוואה המשיך לצרף שירים לספרים. בספר הפירושים על איוב, 'אהבה משפט' לר' שמעון בר צמח ו'משפט צדק' לר' עובדיה ספרנו, שנדפסו יחדיו בויניציאה שי"ג, כתב ר"ש ארקולטי בדף רו ע"ב: 'בצאתי שער עלי קרת בויניציאה המהוללה לחזות בנועם החבורים חדשים גם ישנים היוצאים לאור ע"י אביר המדפיסים מיסיר זואן דיגארה...'.
[פ א]

תשובה המביאה לאבדן התקוה וליאוש. האוהב שאהבתו נצחית מעדיף את המוות על החיים. נדמה לו כאילו מן השמים לוחמים בו הכוכבים והוא מחפש מקום מסתור בארץ גידחת. כך היא האהבה, אשר הנילכד בה יאבד ימיו ושנותיו ורק אחרי ימים רבים יכיר בכך. כדי להימנע מגורל כזה יש להתמסר ללימודים ואת האהובה לשאת לאשה.

הספר 'מעין גנים' הוא מדריך לכתובת איגרות. התומר ההיסטורי המשוער באיגרות לדוגמא שכלולות בו משקף במידה רבה את חיי היהודים בצפון איטליה במחצית השניה של המאה השש-עשרה. הוא מתייחס לעיסוק ההלואה בריבית, לרפור התעסקויותיהם של האינטלקטואלים היהודים, מדבר על יחס היהודים למוסיקה ולחכמות חיצוניות בכלל ומשקף את מעורבות היהודים בפוליטיקה ובחיים הכלליים.¹³⁸

הספר מחולק לחמישה צינורים כשכל צינור מכיל חמש איגרות לדוגמא וחמש תשובות עליהן. הצינור הראשון מביא איגרות בין אב לבנו. איגרות אלו מתארות מציאות, שבה הבן נסע ללמוד במקום אחר והוא מתכתב עם אביו בקביעות.¹³⁹ מדובר בהן על רדיפת נשים והתהוללות עם חברים במקום התרכזות בלימודים,¹⁴⁰ ועל לימוד תורה לעומת לימוד חכמות אחרות,¹⁴¹ למשל 'חכמת פסנתרין סומפוניא וכל זני זמרא'.

הצינור השני מכיל איגרות בין איש לרועו, והן מבטאות אמונות והשקפות עולם שרווחו באותה תקופה. כלולים בהן פרטים על חיי המסחר היהודיים ועל חיי היומיום. בצינור השלישי מובאות איגרות שהחליפו חברים מבוגרים, בעלי משפחות. הן משקפות גישות שונות לחינוך הבנים,¹⁴² ביקורת על המלמדים,¹⁴³ ויחס שלילי למקצוע ההלואה בריבית.¹⁴⁴

בצינור הבא כלולות איגרות בין שופטים ונגידים, והן אולי המעניינות ביותר בספר. הן משקפות מציאות בה אדם כותב לשופט כדי להמליץ על אדם שעומד לפניו למשפט,¹⁴⁵ או כותב לשר לבקשת עצה,¹⁴⁶ שר פונה לנתינו בנויפה על התנהגות חבירו¹⁴⁷ או בעצה כיצד לנהוג עם אנשים.¹⁴⁸ מעניינות ביותר הן שתי האיגרות האחרונות בצינור זה, באחת שרים מתלוננים לפני מלכם על השופטים שמינה, והשנייה, תשובת המלך, המבטיח להזהיר את השופטים, אך מזהיר גם את השרים, לבל יתנו פומבי לתלונותיהם שכן הדבר יחליש את מערכת השלטון כולה.

בצינור החמישי איגרות שבין גברים לנשים ועולים בהן שורה של נושאים שהעסיקו

138 ראה גם משה אביגדור שולואס, חיי היהודים באיטליה בתקופת הרנסאנס, ג'ויורק תשס"ו, עמ' 119, 136, 140-1, 148, 156, 238, 351.

139 צנור ראשון, איגרות א-ב. בכ"י מונטיפיורי 464 כלולות איגרות רבות מסוג זה, (אמיתיות, כמובן, ולא איגרות לדוגמא), כנראה של גרשם כ"ץ איש אולה לאביו קלוגימס. על כך ראה בתיאור כתב-היד להלן.

140 איגרות ג-ד.

141 איגרות ה, ו.

142 צינור שלישי, איגרות א-ב.

143 איגרות ט-י.

144 איגרות ג-ד.

145 צינור רביעי, איגרות א-ב.

146 איגרות ג-ד.

147 איגרות ה-ו.

148 איגרות ז-ח.

את העולם היהודי בתחום זה: האם נשים צעירות צריכות להיות סגורות בביתן או שהן יכולות להשתתף בנשפי מחולות ומשחקים? ¹⁴⁹ מהו הגיל הנכון לגישואין לגבר? ¹⁵⁰ איגרת אהבה לנערה נחשקת ותשובתה, ¹⁵¹ האם ראוי לאשה שתלמד תורה? ¹⁵² ותיאור חיי גישואין בלתי מוצלחים. ¹⁵³

ספרו החשוב של ר"ש ארקולטי הוא 'ערוגת הבושם'. עניינו דיקדוק עברי ושירה עברית. בהקדמה לספר הוא מתנה את ירידת השפה העברית ונטיית יהודים לדבר בלשונות זרות. לכך קם וחיבר ספר לימוד לשפה העברית. הפרקים א—כו מוקדשים ללימוד חלקיה השונים של השפה: האותיות (שאגב מנייתן ותיאור דרך השימוש בהן מדגיש ר"ש ארקולטי גם את קדושתן), התנועות, השמות (גם כאן, ברוח הקבלה, הוא מדבר על סגולות המספרים וצירופי האותיות והשמות), הפעלים, הגופים, הבנינים השונים והטעמים. פרק כז מוקדש לרטוריקה עברית, או בלשוננו של ר"ש ארקולטי 'סגנון דבור צח'. הוא מונה כאן כללים לדיבור צח, חלקם יפים לכל שפה וחלקם מיוחדים לעברית, כגון לא להמציא לשון נופל על לשון או לשון גרדפת שאינם בתנ"ך או בדברי חכמים. פרק כט עוסק בפילוסופיה של הלשון. ר"ש ארקולטי דן בשאלה מה עדיף: הדיבור, המחשבה או המעשה, ומגיע למסקנה שכולם חשובים ומרכיבים יחד את עבודת האל השלימה. פרק ל מוקדש לשיטות דיבור בסתר ולכתב סתר. פרק לא פותח בדיון על התפיסה השכלית ('השכלות הנפשו'), הדיבור והכתב, ¹⁵⁴ ובהמשך על הטעמים והמנגינות המש- לימים בכתב את חסרון המחזות המתלוות לדיבור. ר"ש ארקולטי מבחין בין שני סוגי ניגונים ¹⁵⁵: ניגון הבני ביחס לתוכן המילים, והוא לא רק מענג את האוזן אלא מבאר את אופי הדברים הנאמרים ונותן להם רוח ונשמה, וניגון שהמילים בו מותאמות למנגינה, כך ששירים בעלי תוכן שונה יכולים להיות מושרים על ידי אותה מנגינה, בתנאי שהמשקל והחרוז מתאימים. ר"ש ארקולטי מתנגד לסוג השני של הניגונים, שמדבריו עולה שהיו מקובלים בימיו, ומכנה אותם המוניים. פרק לב, האחרון, מוקדש לשירים. בנוסף לסקירת חוקי השירה וחלקי השיר השונים מבחין ר"ש ארקולטי בעשרים ושנים מינים שונים של שירים, כשלכל מין הוא מצרף לדוגמא שיר מעשה ידיו.

ספריהם של גדולי הבלשנים העבריים עד לזמנו היו מוכרים לו והוא נוקט להם. מקורותיו העקריים הם: ר' יהודה חיוג אותו הוא מכנה 'ראש המדקדקים', ¹⁵⁶ ר' אברהם אבן עזרא מחבר 'ספר צחות' ו'ספר מאזניים', ¹⁵⁷ ר' אליהו בחר מחבר 'מסורת המסורת' ו'הבחור', ¹⁵⁸ ר' אברהם דבלמש מחבר 'מקנה אברהם', ¹⁵⁹ ר' יוסף קמחי מחבר 'ספר

149 צינור המיש, איגרות א—ב.

150 איגרות ג—ד.

151 איגרות ה—ו.

152 איגרות ט—י.

154 פרק זה כולל קטע הנמצא, ככתבו וכלשונו, גם בכ"י בודפשט, קויפמן A456, סימן סב,

מתפרסם להלן.

155 בניגון הכוונה למילים המשורות בעזרת מנגינה.

156 יג ע"ב, מז ע"ב, סה ע"ב. כאן ובהמשך, כל מראי המקומות ל'ערוגת הבושם' לפי מהדורת

אמשטרדם ח"צ.

157 יד ע"א, כז ע"א, לו ע"ב, סא ע"א, ק ע"ב.

158 יד ע"א, כט ע"ב, מב ע"א, סז ע"א, פב ע"א—ע"ב, צב ע"ב.

159 יו ע"א, כא ע"א.

הזכרון, ¹⁶⁰ בנו ר' דוד קמחי מחבר 'ספר המכלול', ¹⁶¹ ר' יונה אבן ג'אנח מחבר 'ספר הרקמה' ו'ספר השרשים', ¹⁶² ר' דוד אבן יחיא מחבר 'לשון למודים', ¹⁶³ ר' יהודה הלוי, בעיקר מתוך 'הכוזרי', ¹⁶⁴ ר' משה בן יום טוב הנקדן מחבר 'דרכי הנקדן והמנגינות', ¹⁶⁵ בין ההוגים ובעלי קבלה תמצא את ר' ידעיה בדרשי מחבר 'בחינת עולם', ¹⁶⁶ ר' יצחק עראמה מחבר 'עקדת יצחק', ¹⁶⁷ ר' מאיר בן גבאי מחבר 'תולעת יעקב', ¹⁶⁸ ר' יהודה חייט מחבר פירוש לספר הקבלה 'מערכת האלקות' של ר' פרץ בן יצחק הכהן, ¹⁶⁹ ר' יצחק אברבנאל, ¹⁷⁰ ר' שמעון בן צמח, ¹⁷¹ ר' יוסף אריסטו, חכם לא ידוע ¹⁷² ור' אליהו מורחי, ¹⁷³ בני זמנו שהזכירים ר"ש ארקולטי הם: ר' ליב סרוואל מויניציאה, ¹⁷⁴ ור' עזרא מפאנו איש מנטובה, ¹⁷⁵ ועוד. ר"ש ארקולטי מזכיר פעם אחת גם את אריסטו ('הפילוסוף') ב'ספר השיר' הפואטיקה, ¹⁷⁶

למרות המקורות הרבים בהם הוא משתמש, כפוסק אחרון בכל מחלוקת לשונית, לדעת ר"ש ארקולטי יש לקבל את התנ"ך, והוא שב ומדגיש עקרון זה לכל אורך הספר. בקיאותו של ר"ש ארקולטי בשפה העברית נודעה בזמנו. ר' יהודה אריה ממדינה משתבח בכך שלמד אצלו 'מלאכת השיר ולשון הכתב' ¹⁷⁷ וכן מדגיש זאת בקינתו על מותו, ¹⁷⁸ ר' יעקב לוי פנסו מקאסאל מונפיראטו, בספר הדקדוק שחיבר, 'דברי אגור' (ויניציאה שס"ה), נזקק רבות לר"ש ארקולטי, ¹⁷⁹ שליטתו באיטלקית ובלטינית הביאה לידי כך שגם נוצרים, שרצו ללמוד עברית, פנו אליו, ¹⁸⁰ 'ערוגת הבושם' יש בו משום תיאור עבודתו הספרותית של ר"ש ארקולטי על כל בחינותיה. הוא אינו מחדש כמעט דבר אלא מסדר את הידוע לו, במחשבה בהירה וביכולת ניתוח ראויה לציון. הוא לומד באופן יסודי את ספריהם של הבלשנים העבריים החשובים שקדמו לו ובונה, על סמך ידיעותיו, מסכת סדורה אחת.

160 מ ע"א, מו ע"ב, עג ע"א, עז ע"א.

161 לג ע"ב, לט ע"ב, מב ע"א, מג ע"ב, מו ע"ב, נה ע"ב, סא ע"א, סה ע"ב, עב ע"א—ע"ב, עג ע"א, פא ע"ב, פב ע"ב.

162 מב ע"א, מו ע"ב.

164 פה ע"א, פו ע"ב, צ ע"א, צא ע"ב, ק ע"א—ע"ב.

165 פב ע"ב.

166 פט ע"א.

167 קו ע"ב.

168 קו ע"ב, קז ע"א.

169 פג ע"א.

170 פב ע"ב.

171 כא ע"ב.

172 כא ע"ב.

173 כב ע"א, מב ע"א.

174 לו ע"א.

175 לג ע"א, פג ע"א.

176 קא ע"א.

177 חיי יהודה (ראה הערה 49), עמ' 17—18.

178 ראה הערה 5.

Jaré, Samuel Archivolti (1), p. 49 הערה 1.

180 ר"ש ארקולטי היה מורו לעברית של הקאנוניקוס מארקו מארינו מברישא. ראה להלן הערות 201, 200.

חידושיהו הם דווקא בתחום האמנות. בתשובה מפורטת הוא סוקר את היחס לציור בהלכה היהודית ופוסק שאין לצייר על קירות בית הכנסת.¹⁸¹ הוא יוצא נגד השימוש במגנינות עממיות, לצורך שירת פיוטים.¹⁸² הדבר מבטא את התעניינותו ובקיאיותו באמנויות השונות. שיריו של ר"ש ארקולטי מפורזים בספרים שונים ובכתבי־יד. ישראל דוידזון מונה, ב'אוצר השירה הפיוטית', ששים ושנים שירים ופיוטים שלו,¹⁸³ חלקם הגדול מספרו 'ערוגת הבושם'. כמה שירים ופיוטים נדפסו בספרי פזמונים לחתונה ולברית מילה, תפילות, סליחות ובקשות. עשרים ואחד שירים מאלה שמונה דוידזון מצורפים כהקדמות לספרים של מחברים שונים, מהם ספרים שר"ש ארקולטי היה מעורב בעבודת הדפסתם ומהם ספרים שחיברו אנשים שהכירוהו ובקשוהו לכתוב עבורם שיר הקדמה.¹⁸⁴ שמעון ברנשטיין פירסם עשרה שירים שמצא כתובים בכתב־ידו, בדפי כריכת 'ספר מכלול' לר' דוד קמחי (וינציאה ש"ה), שהיה שייך לר"ש ארקולטי.¹⁸⁵ ויש כמה שירים ופיוטים משלו שאינם רשומים: 'אם אפתח שירה', שנדפס בסוף טור אורח חיים וינציאה שכו"ו,¹⁸⁶ 'מי זה' רעלי ארון' מתוך כ"י בודפשט, קויפמן A456,¹⁸⁷ 'עליז בנ מיינו' בכ"י בודפשט, קויפמן A187/5,¹⁸⁸ 'קול זעקת הדגים', כ"י מנטובה 66 ה.¹⁸⁹ בספר 'סדר צידוק הדין', וינציאה שפ"ה, נכללו בקשות של ר"ש ארקולטי; תפילה שתיקן לאמרה על קברות צדיקים בט' באב נמצאת ב'סדר תפילות על קברי חכמים ז"ל',¹⁹⁰ וכן כתב שמונה עשרה ברכות לתענית.¹⁹¹

ר"ש ארקולטי כתב גם דברי פרוזה כגון דברי מוסר קצרים בדרך של איגרות,¹⁹² דרשות לנערים לבר־מצוה,¹⁹³ מהתלות¹⁹⁴ ואף חידה בדרך של שיר.¹⁹⁵ שירת ר"ש ארקולטי הטביעה את חותמה על השירה העברית באיטליה. לדעת בצלאל רות שירתו נתעלתה מעל לבינוניות, ופרקיו על השירה העברית זכו לפירסום רב בין נוצרים ויהודים כאחד.¹⁹⁶ א"ב רהינה (Rhine) מציין את בהירות שירתו ואת מידת

181 כ"י בודפשט, A456, סימן ו, מתפרסם להלן.

182 ערוגת הבושם, פרק לא.

183 חלק IV, עמ' 477.

184 בין אלה: ר' מנחם עזריה מפאנו לספרו 'עשרה מאמרות', וינציאה שנ"ו; ר' יהודה אריה מודינא לספרו 'מדבר יהודה', וינציאה שס"ב; והנצורי מארקו מארינו, ראה הערה 200.

185 ברנשטיין, שירים חדשים לרש"א, עמ' 55–68.

186 אף הוא חיבר שיר לכבוד מרן שנדפס בסוף בית יוסף חושן המשפט, וינציאה שכו"ו.

187 'מי זה' בסימן סא רעלי ארון' בסוף כתב־היד, עמ' 67.

188 סימנו במתכ"י 14535. השיר בעמ' 326. בינתיים נדפס עלידי דבורה ברגמן, שלושה עשר סוגנים לרבני שמואל ארקולטי, איטליה, 1 (תשמ"ח), עמ' מט; מאיר בניהו, יוסף בחירי, עמ' תקפב. רעיון שם, עמ' תקמב.

189 סימנו במתכ"י 851. השיר בסוף כתב־היד.

190 כ"י גיריוורק, בית המדרש לרבנים Mic. 4139; סימנו במתכ"י 25040. תפילותיו של ר"ש ארקולטי בדף כא, א. עין מ' בניהו, תפילות שנתייחסו לרמח"ל ואינן לו ושלא נזכר בהן שמו והן לו, סיני, עז (תשל"ו), עמ' רלב ועוד.

191 כ"י קופנהגן 2, 50 (Cod. Hebr. Add. 4b), סימנו במתכ"י 5487.

192 כ"י בודפשט, קויפמן A456 סימנים כד, כה, כו. ראה בלוח הענינים לכתב־היד המתפרסם להלן. 193 שם, סימנים כז, כח.

194 שם, סימן מ ובסוף כתב־היד עמ' 63.

195 שם, סימן מא.

196 תולדות היהודים באיטליה, תל־אביב 1962, עמ' 234.

למול, כי הטפת דם ברית אינו כמו המילה, אבל הכא גבי שופר וגבי מצוה וקריאת שמע, עדיין בידו לעשות המצוה, שוב אין כאן על מעשה שלה עתה שהיא המצוה, אלא היה נראה לי, אם נאמר שאחר שאין יוצא במצוה זו שוב עשה עבירה, ונראה לי גם כן כיון שגופי' משוער שלא לעשות עבירה שוב מסתמא חל עלה המצוה.

ובזה נראה לתרץ דנקיט כפאו ואכל מצה, ולא נקיט אכל שלא בכונה, דבתוס' בפרק ערבי פסחים [דף צט, ב ד"ה לא יאכל] איתא דאסור לאכול מצה קודם אכילת המצוה, אם כן באותו סעודה ודאי ישמר את עצמו מלאכל אכילה גסה, ושוב יש לומר זה שייך דוקא אם אכל מעצמו, אבל אם אחרים כפאו אותו, שוב יש לו לאכול מיד לאכילת מצוה, כי אין בידו להפסיק האכילה, ואם כן אם אינו מכריז למצוה שוב עשה עבירה משו"ה מצות אינה צריכא כוונה, וכן גבי שופר שתקעו לשיר אם אינו מכריז למצוה שוב עשה עבירה משו"ה אינה צריכא כוונה, אלא לפ"ז קשה מאי פריך מקריאת שמע, התם אף שאינו יוצא אינו עושה עבירה.

ונראה דעוד יש לומר סברא מצוה אינה צריכא כוונה, משום דברים שכלב לא היה דברים, ונראה לפי סברת אב"י שמביא ראייה בקידושין [דף מט, ב] ככולם אם אמרו בלבי היה להתקדש ואם כן יש לומר דוקא אם מחשבתו היה נגור הדיבור אמרינן דברים שכלב אינם דברים, אבל אם המעשה היה סתם והוא אמר שכלבו היה ההיפך, כהאי יש לומר הוי דברים, וא"כ בכל מעשה מצוה שבידו לעשות המצוה עוד אמרינן אם בלבו היה ההיפך אינו יוצא, אבל כהאי גונא שהמעשה הוא העיקר לא מהני ההיפך.

והנה לפי שני טעמים, נראה אם אמרינן הטעם הראשון משום דגופיה משתעבד למצוה ודאי אם בלבו היה היפך כוונה יש לומר סברות החוס' בסוכה [ברשב"ם ב"ב דף מט, א ד"ה בעודה] דאין מוזכין לאדם בע"כ, אבל אם אמרינן הטעם משום דברים שכלב לא הוי דברים, אף שהיה ברעתו היפך כוונה, אפי' הכא לא מהני לבטל המעשה, ושוב אי אפשר לומר סברות ר' יונה.

והנה לפי סברא זו גבי כל תוס'ף, ע"כ צריך דוקא כוונה לעבור, כי כמו שאמרינן גבי מצוה דגופי' משתעבד סתם נעשה המצוה, כמו כן גבי עבירה אמרינן סתם אינו עומד לעשות עבירה, וצריך לכונן לעבור. ולפ"ז בהוה אמינא אמרינן גם גבי כל תוס'ף אינו צריך כוונה, ע"כ הטעם משום דברים שכלב לא היה דברים, וא"כ גם היפך כוונה אינו מבטל למעשה המצוה ושפיר פריך מקריאת שמע, אבל לפי אמת בבל תוס'ף צריך כוונה, וי"ל משום חזקת משועבד למצוה, ומשו"ה גבי היפך כוונה י"ל סברת ר' יונה, ולפ"ז בה"א שפיר פריך מקריאת שמע, דבה"א אית ליה הסברא מטעם דברים שכלב לא הוי דברים, וי"ל גם גבי מצוה התלויה בדיבור אינו מגרע ההיפך כוונה, ומיושב לפ"ז קושית הש"א, דבמ"ז כיון דהתם בעירובין [דף צו, א] משני דת"ק ס"ל גם בבל תוס'ף אינו צריך כוונה לעבור, וע"כ הסברא משום דברים שכלב לא הוי דברים ולא מהני היפוך כוונה.

ב. בפסחים דף קיד, ב אמר ריש לקיש ש"מ מצות צריכא כוונה. לפי סברת הר"ן דאם כוונתו לשם מצוה אחרת חוצץ ואינו יוצא, אך שהמצוה אחרת היא מדרבנן, ואם כן קשה כיון דתיקנו חכמים משום היכר וכוונתו לשם מצוה זו ממילא אינו יוצא, ונראה רקשה לכאורה לפי מאי דמשני כי היכי דלהוי היכרא לחינוקות משמע דבהוה אמינא לא בעי היכר, וכמדומה שהקושיא איתא במדרכי ונראה בה"א יש לומר סובר דמשום מצות היכר לא בעי אלא כל דהוא, ובמתני' תני מבטל בחזרת, משמע אכילה ראוי' כמ"ש תוס' כל סעודתם קרא על שם הטבלה. וא"כ יש לומר מה שאוכל טפי הוא שלא לשם מצוה דאינו צריך אלא היכר כל דהוא, ושפיר הוכחה דמצות צריכי כוונה, ומשני דבעי היכר טובא

ששאל, בעיקר את ר' שמואל יודא קצנאילנבוגן מויניציאה. בנוסף לכך נמצאים בו שירים, פירושים ודברי פרוזה שלו. סימנים טו—יז, שלוש תשובות של מהר"ש לוריא, נבדלים משאר הסימנים בכך שאין הם קשורים לר"ש ארקולטי וכן הם בכתב שונה.²⁰⁵ כתב־היד הוא בעצם כתיבת־ידו ובו ששים ושבעה עמודים. מספרי העמודים, שנכתבו מאוחר יותר, כתובים בקצה הימני העליון של כל עמוד. עמודים 1, 2, 65, 66 ריקים.

בעמודים 3, 4 נמצא לוח־עניינים לכתב־היד, ובו סב סימנים. בסוף כתב־היד ארבעה פריטים שאינם נזכרים בלוח העניינים: שתי איגרות לדוגמא, תשובה ושיר. עד עתה נדפסו מכתב־יד זה רק סימנים 1, 206, ז, ח, ט.²⁰⁷ סימן לב חסר. כתב־היד כולו יתפרסם בעבודה זו חוץ מן השירים, הפירושים ודברי הפרוזה הכלולים בסימנים הבאים: ה, יב, טו, יז, יח, כ, כג, כד, כה, כו, כז, כח, ל, לא, מ, מא, מב, מז, נח, נט, סא וארבעת הפריטים שנוספו בסוף כתב־היד.

כ"י מונטיפיורי 464, סימנו במתכ"י 5364, הוא איגרון, ככל הנראה של גרשם כ"ץ איש אוולת שישב בפאדוואה. הוא כולל למעלה ממאתיים איגרות מגרשם ואילו מתקופה הנמשכת לאורך כל המחצית השנייה של המאה השש־עשרה. מכתבים רבים הם משפחתיים, הממוענים אל פלוני מפלוני בן פלוני, וכנראה שהם מכתבים שבין גרשם לאביו קלונימוס. איגרות רבות הן בין אחיו, גיסיו ומחותניו — ביניהם ר' שמואל יודא קצנאילנבוגן מויניציאה, ר' מרדכי בשאן מוירונה ור' שמואל ארקולטי — ואישים רבים נוספים מרחבי איטליה. איגרות לא מעטות עוסקות בענייני מסחר.

גרשם כ"ץ איש אוולת (בניו נקראו גם קאנטאריני [Cantarini], או מהחונים). התיישב בפאדוואה, כנראה בשנת שמ"א.²⁰⁸ בתחילה שימש כשליח־צבור של הקהילה, כסופר וככבדק הבשר.²⁰⁹ הוא עסק גם במסחר וכנראה התעשר שכן אנו מוצאים אותו, החל משנת שמ"ו, נועד בקביעות בוועד הקהילה,²¹⁰ ואחר־כך משמש גם כפרנס.²¹¹ בשנת שמ"ה נתמנה לדיין במקום ר"ש ארקולטי שפרש.²¹² האיגרות שבכ"י מונטיפיורי 464 מעידות על קשריו הענפים עם אנשים שונים ברחבי איטליה. בניו הנזכרים באיגרות ובפנקס קהילת פאדוואה הם: שמואל, אליעזר חפץ, ענשקן ועזריאל.

כ"י מונטיפיורי 464 מקיף מאה שבעים ושניים עמודים, כולם כתובים בכתיבה אחת רחוקה למדי. נראה שזוהי העתקה מאוחרת של קובץ המכתבים שאסף גרשם כ"ץ, שכן כמה איגרות מופיעות פעמיים במקומות שונים.²¹³ הדפים ממספרים בקצה השמאלי העליון. בדף הראשון נעשה ניסיון חלקי לסדר את האיגרות המופיעות בכתב־היד, כנראה מתקופה מאוחרת להעתקת כתב־היד. בין היתר רשום כאן מקומן של שמונה עשרה איגרות

205 אפשר שאחד מתלמידיו העתיקם עבורו, שכן הם משולבים יפה בדפי כתב־היד.

D. Kaufman, *Art in the Synagogue*, pp. 266–269 206

207 ר' בונפיל, הרבנות באטליה בתקופת הרנסנס, עמ' 235–237.

208 פנקס ועד ק"ק פאדוואה שלי"ח—שס"ג, סימן תתכט.

209 שם, שם וכן סימן תתלא. ראת גם במבוא לפנקס בפרק על סופר הקהל.

210 שם, סימן רנג, הוא האיזכור הראשון לכך.

211 שם, סימנים: רעד, שה, שעד, תא, תיג, תמג.

212 שם, סימן רא.

213 למשל האיגרת מגרשם לדוד נירלינג נמצאת בדף 74 א וכן בדף 85 א, והאיגרת משמואל בן

מנחם לגרשם נמצאת בדף 82 א ובדף 86 א.

תחת הכותרת שמואל ארקוולטי.²¹⁴ מתוך כתב־יד זה יובאו עשרים ושש איגרות הקשורות לר"ש ארקוולטי.

דָּרֶךְ פִּירוּסוֹם כְּתוּבֵי־הַיָּד

סימני השאלות ותשובות מתוך כ"י בודפשט, קרפמן A456, הם על פי לחי־העניינים המקורי המופיע בראש כתב־היד.

סימני האיגרות מתוך כתב־יד מונטיפיורי 464 הם שלי. ליד כל סימן מצויין בסוגריים מקומה של האיגרת בכתב־היד.

מספרי העמודים בכתב־יד בודפשט, מצויינים בסוגריים בגוף הטקסט. לעיתים ראיתי צורך לנקד מילה כדי למנוע אי־הבנות. במקרה שהניקוד הוא במקור צויין הדבר בהערה.

שיניתי את סימני הפיסוק שבמקור והוספתי עליהם ככל שנראה לי הכרחי להבנת הכתוב.

מילים ושמות לועזיים הודפסו כפי שהם במקור ופורשו בהערות. סוגריים מרובעים בגוף כתב־היד פירושם שהטקסט במקום זה אינו ניתן לקריאה. הרווח הוא בהתאם למספר המשוער של האותיות. אותיות שבאות, לעיתים, בתוך הסוגריים המרובעים, הן קריאה משוערת.

214 Jare, Samuel Archivolti (ראה הערה 1), מציין שחרב אוסימו החזיק בכתב־יד זה. שאלת מהאיגרות שבו נשלחה מר"ש ארקוולטי לשמואל בן גרשם קאנטאריני.

שאלות ותשובות כ"י בודפשט

[עמ' 3] לוח מכל מה שבא בקונטרס זה

- א אם יש להתיר חרם נעשה בקהל לדבר מצוה ולגדר וסייג.
 ב תשובה על השאלה הנז'.
 ג אם נכסי ר' אהרן בר ישעיה נכסי רטושים¹ יחשבו.
 ד תשובה על השאלה הנ"ל.
 ה תפלה לעני כי יעטוף² יסדתי לעני מפזארו.
 ו מה שפסקתי לאסור הציור³ בבה"כ וקיום⁴ דברי⁵ מחכמי צפת תוב"ב.
 ז כתב גאוני ויניציא⁶ מסדרי' לסמוך לחכם חד בר אוריין שהיה קודם לכן חבר.
 ח שאלה לגאוני⁷ הנ"ל איזו היא המדרגה הממוצעת בין חבר לרב שיפול עליה שם חכם.
 ט מענה על השאלה הנ"ל.
 י איך יהתום כהן או לוי בעדות גט.
 יא תשו' על השאלה הנ"ל.
 יב פירוש חדשתי על מזמור גאם ה' לאדו⁸.
 יג אם מותר להלוות מעות של הקדש בריבית קצוצה.
 יד תשובה על השאלה הנ"ל.
 טו תשו' מהר"ש⁹ לוריא בהנחת תפילה ש"י¹⁰ מעומד או מיושב.
 טז תשו' מהנ"ל אם יש לברך ברכת העמר בע"ש מבעוד יום.
 יז פ' הקורא לחברו עבד או ממזר.
 יח כתב לגאוני ויניצי' בשום שלו.
 יט פרק בשיר יסדתי לבקשת עני.
 כ מה שפסקתי בעסקי חזקות בתים וקיום דברי מגאוני מנטר ווירונה.
 כב כתב גאוני ויניצי' לבאר שהעושה צויר¹¹ לשונאו בעש"ג שלא יטפל עמו לא יקרא פורץ גדר התקנה.

- 1 נכסים שבעליהם יצא ממקומו על דעתו, להבדיל מנכסי נטושים שבעליהם הכרח לגלות ממקומו.
- 2 תהילים קב 1 — מכתב המלצה לעני.
- 3 אישור.
- 4 הניקוד במקור.
- 5 לאדוני. תהלים קי.
- 6 מורנו הרב רבי שלמה.
- 7 תפילין של יד.
- 8 צו מבית המשפט.

- כג סימן מטרא דכלא שתא.⁹
- כד כתב לאיש משכיל השוגה בחרוזות.
- כה דברי מוסר לבן זולל וסובא.
- כו תוכחת מגלה לעצל.
- כז דרש לנער בהכנסו בר מצוה.
- כח דרש שני לנער בהכנסו בר מצוה.
- כט טעם למנהג האשכנזי' שמטמינין את הערלה תחת ארון הקודש.
- ל חלוקי' בין דינא דגרמי לגרמי' בנויקי',¹⁰ ו' תקנו' עזרא, וששה דברי' דפסק הלכה כב"ש,¹¹ ובאור 'שעורין' חציצין ומחיצין הל"מ,¹² ונט"ל¹³ מותר, וטעם אסור התרת גדר של צחוק.
- לא כתב התעוררות לגאוני ויניציא' למחות בפושעי'.
- לב כתב בשם קהלנו מפאדו' לק"ק וירונה.
- לג פסק שפסקתי לפסול השונא למורשה.¹⁴
- לד שאלה על הבנת 'מת תופס ארבע אמות לטמאה'.¹⁵
- לה תשר' על השאלה הנ"ל.
- לו תקנה שתקנתי נגד המשתמשים מהאומות נגד בעלי דינם.
- לז (עמ' 4) שאלת הר"ר יעקב לוצאטו בהבנת מאמר בזהר.
- לח תשובתי על השאלה הנז'
- לט תשובתי על שאלת הר"ר מגדולין פורט בענין מפני מה הקדים פ"ה לעי"ן.¹⁶ ובהבנת דברי הרמב"ם בה' ט"ב בענין תפילין.
- מ מלי דבדיחותא בכתב ומענהו לימי פורים.
- מא חידה חדתי לתלמידי' בחוקת ה"ד.¹⁷
- מב בקשה על משקל ציון הלא תשאל.
- מג אם יש להתיר חמאת של גויים הנמכר' במקומות הנקיים.
- מד תשובה על השאלה הנ"ל.
- מה כתב בשמחה ליוצא מב"ד זכאי.
- מו אם הבאים לדור בעיר מחדש פורעי' בחובר' הקודמים.
- מז תשובה על השאלה.
- מח כתב שני כתבתי בנידון הנ"ל.
- מט תשובה על כתבי השני הנז'.
- 9 סימן הגשמים שבכל השנה.
- 10 הבלים בין המונחים המשפטיים 'גרמי' וגרמא בנוקין' — שניהם מתייחסים לנוקים שאדם גורם לחברו לא בפועל ממש אלא בעקיפין, עליידי מעשה או דיבור הגורמים לנוקים.
- 11 כבית שמאי. על פי התוספות סוכה ג ע"א.
- 12 הלכה למשה מסיני. סוכה ה ע"ב.
- 13 ונותן טעם לפגם. עבודה זרה לו ע"א.
- 14 לייצג אותו בבית הדין.
- 15 סוטה מד ע"א.
- 16 בפרקים ב, ג, ד של מגילת איכה, שבה הפסוקים מסודרים בסדר האלף בית על-פי האות הראשונה בפסוק. ראה סנהדרין קד ע"ב.
- 17 בסוגיטה, בעלת י"ד שורות.

- נ קיום הגאון כמהר"ר שי"ק ¹⁸ תחת התשובה הג"ל.
 נא שאלה ממני לגאון הג"ל אם מותר להשתמש בב"ה בנר ישן של כסף הנקנה מן הנכר? וצורתו מוכחת עליו דלתשמיש ע"א ¹⁹ הוא.
 נב תשובת הגאון הג"ל על השאלה הנז'.
 נג מה שקשה לי בדברי התשובה הג"ל.
 נד כתב ממני לגאוני ויניציא' בדבר ר' אהרן כ"ץ ממונצי' ²⁰ אשר רצה לסלק עצמו מפרעון המס עם פאדוא' ואבורהא. ²¹
 נה מענה הגאון כמהר"ר שי"ק על כתבי הג"ל.
 נו שאלה נשאלה למהר"ר שי"ק בענין מסים על דבר חנות נפרד וחנות נכלל. ²²
 נז תשובת הגאון הג"ל לשאלה הג"ל.
 נח מליצה לאביון בצר לו.
 נט פשטי' מחודשי' על מאמרי ופסוקי'.
 ס דברי הגאון כמהר"ר שי"ק להמלט מפח יוקשי' בהורדת רבני' וחברים אשר לא הגורו לבשת אף לא פעלו עולה.
 סא שיר חדשתי על תועבת ההורדו' הג"ל.
 סב מה בין קרי ²³ להודמן, מה בין השכלו' הגפש לדבור ובינו למכתב. ²⁴

18 שמואל יודא קצנאילנבוגן.

19 עבודת אלילים.

20 ממונציליות, יישוב בקירבת פאדוואה.

21 ואביזריה, כל הקשור אליה. סנהדרין עד ע"ב.

22 עסק הלואה בריבית הנכלל בתחום הקהילה או לא נכלל.

23 מקרה.

24 לכתובה.

א

[עמ' 5] שאלה ממני אל השר הנעלה כמהר"ר מ"ע מפאנו יצ"ו¹

הן אלה המסדרים² השגנו חיל ע"פ עצת מעכ"ת וכו', ועם זה אודיע למר שהמסדרים הנ"ל בטלו כל החרמים שנכתבו בפנקס הקהל יצ"ו עד היום הזה. ובאה³ תקנה א' בעשתה ה' יינא' שכ"ב⁴ וז"ל: 'הושם פארטי' ע"פ הגאון מ"ו כמהר"ר מאיר י"ץ בהסכמת הפרנסי', ששום איש ואשה לא יקנו דבר קודם סיום תפלה וכו', וכל אשר יעבור יהיה כאלו עבר על החרם ולא יכופר לו עד יבא לפני הגאון מהרר"ם י"ץ ולפני הג' פרנסי' אשר יהיו בימי' ההם והמה יסדרו לו מה יעשה ויכופר עונו, ע"כ. והשאינו⁵ פרטי זו ושנו החרם בקנס.

קשיא לי טובא על בטול החרם הזה, דנהי דצבור בשעת התקנה היו כמתנין שיוכלו להתיר כיון שנהגו כך,⁶ כמו שבא בתשרי הרשב"א ס' תרצה,⁷ מ"מ קשה שאין לעשות כן במה שהוא גדר לרבים או סייג לתורה ולדבר מצוה, כמו שבא בתשרי הריב"ש ס' קפה, ותו קשה דבהתר חרמי צבור צריך שהמתירי' יהיו גדולי' בחכמה ובמנין כאוסרין, כמו שכתב הרמב"ן במשפט החרם, באמרו: ורק אם מת הדור ההוא העומדי' אחריהם מתירי' והוא שיהיו גדולי' וכו'. ולפי זה ראוי לחוש לכל מה שהתירו המסדרי' הנ"ל, ויותר בפארטי הגו' שהושמה ע"פ המאור הגדול שלא הניח כמותו.

הנהגה רבי' בקשו פני לתת להם דרך תשובה וכפרה על שעברו עד הנה על אלה החרמי' וקצתם מאנשי העיר וקצתם חדשי' מקרוב באו. ועלה בדעתי לפטור החדשי' כיון שראוי שלא תהיה כונת הקהל בתקנתם לחייב השוגגים שלא ידעו אותה כדברי הריב"ש ס' רסב, אבל חששתי לאידך גיסא שדעת המתקני' היה על כל הבא לדור פה, ועם שהדור האחרון לא הודיע לבאי' את התקנה לא יפטור בשביל זה מענש שוגג. גם עלה בדעתי להעניש את העוברי' מאנשי הקהל יצ"ו להתענו' בה"ב עד שיהיו ימי התענית מ' יום,

- 1 לענין זה ראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה של"ה—שס"ג, סימנים: נד—נו, ובפרט סעיף כו בסימן נו.
- 2 נבחרים מטעם הקהל לעדכן את ספר התקנות, ריגולאדורי בלעז.
- 3 קריאת האות האמצעית קשה והא' היא משוערת.
- 4 5 בינואר 1562, כח בטבת שכ"ב.
- 5 מונח משפטי שפירוש החלטת, או הצעת החלטת, של גוף סוברני. הפארטה נתקבלה על-ידי ר' מאיר קצנאילנבוגן, מהר"ם פאדוואה.
- 6 המסדרים אישרו תקנה זו.
- 7 כיוון שהציבור נוהג כך, להתיר ולשנות תקנות ברבות הימים, הרי זה כאילו התנו כך בפירוש בשעת התקנה, שיוכלו להתיר כשירצו.
- 8 רשב"א קובע שאין התרה לחרמי ציבור אלא אם הם חרמים על תנאי, שנותנים להתירים. בדומה לגדר של אשה שבעלה יכול להתירו משום שאשה גודרת רק על דעת בעלה.

דומה למה שבא בפסקי⁹ וכתב¹⁰ ממחר¹¹ ר' ישראל נ"ע סי' נה, ולא הואלתי ליטול רשות לעצמי בדבר זה, והעוברי¹² בושו והכלמו לבוא לפני חברי היושבי¹³ לדין עמי. והנה על כל הדברי¹⁴ האלה הואלתי לדרוש את פי גאוננו כמהר"ר שמואל יודא יו"א¹⁵, אלא שחוששני מחטאת שמנה¹⁶ אם אטריח על מעלתו, כי הוקנה קופצת עליו יאריך ה' את ימיו. לכן אתה קציני בשכלך הטהור תשים לפני מעקשי¹⁷ למישור בכל הנ"ל וכירח: כזן עולם ירום ונשא וגבה שבט מישור שבט מלכותך.

ב

השר הנ"ל הגיש דברי הנ"ל לפני הגאון כמהר"ר שיק¹ יצ"ו. וזאת תשו' הגאון הנ"ל:

דבק כאח לי שלו', האלוף גורא השר מפאנו יצ"ו כצנע משך ידו מלהשיב לכ"ת על כתבו אשר הישיר למעלתו ואותי צוה להשיב לשואלו דבר. ובכן אבא אל אדו' בשורותי אלה, עם שאינו צריך לגמרא ולסברא ידי, ואומר דאין ספק שצדקו דברי מכ"ת ע"פ הדין, דאין להתיר מה שהוא סייג לתורה ולדבר מצוה כמו שהביא כ"ת בשם הריב"ש. אך עינינו הרהרות דדשו בה רבים להתיר בכיוצא בזה, והרמב"ן במשפטי החרם הביא כן בשם רב האי וז"ל: אבל מה ששאלתם על רבי² שקבלו על [עמ' 6] עצמם שיעשו תענית או שיעשו תקונים, ואח"כ גודע להם כי טוב יפה לשנות הדבר, כי יש לשנות, וכ"ש אם יראה להם לפחות או להוסיף, ואם החרימו על הדבר, רשאים הם להתיר החרם ואין בכך כלום, ובלבד שיראה להם ההיתר והשנוי כי הוא הטוב והישר וכו'. הרי לדבריו אפי' בדבר שיש בו מצוה כתענית³ והדומה לו יכולי⁴ הם לשנות וכ"ש לפחות ולהוסיף, ואף שנראה שהרמב"ן הביא דברי⁵ אלה כדברי יחיד מ"מ נראה שיש למקילין במי להתלות, ובדור הזה כיון שנהגו להתיר אפי' בדבר הנעשה לסייג הוה כאלו מתנין מעקרא שיוכלו להתיר אף בזה.

וכן ראיתי פה⁶ הלכה למעשה זה שלשי⁷ שנה שעשו ריגולאדורי⁸ על כל הפארטי, והיו בתוכם כמהר"ר אליה חלפן ז"ל וכמהר"ר יעקב כ"ץ י"ץ עם שאר בעלי תורה, ובטלו תקנות רבות שנוכר בהן חרם ועם היות קצת⁹ נוגעי¹⁰ בדבר מצוה, כפי שמה שנראה בעיניהם שיפה בטולם שלא יכשלו בה רבי¹¹, ובגדון שלנו אם ראו המסדרים שרבי¹² נכשלי¹³ בתקנה אין להאשימם, בפרט שלא בטלו התקנה מכל וכל אך שנו החרם בקנס. אמנם במה דשדי אדו' נרגא¹⁴ בהיתר המסדרי¹⁵ בכלל, באמרו דבהיתר חרמי צבור צריך

9 תרומת הדשן פסקים וכתבים לר' ישראל איסרלן. ר' איסרלין גזר על אדם תענית של ארבעים יום, לא רצופים אלא בצירוף של ב' ה' ב', על-פי דוגמה שהיתה לפני של אשה שיצאה מתחום השבת וזה היה עונשה.

10 יראה ורע יאריך ימים.

11 שמה אתחייב להביא בהמה שמנה לקרבן חטאת. כלומר, שמה ייחשב לי הדבר לעבירה גדולה. על פי בבלי, שבת, יב ע"ב.

1 שמואל יודא קצאילנבונן.

2 בויניצ'אה.

3 מסדרי תקנות, שמערכנים את תקנות הקהל.

4 במה שהשליך אדוני קרדום, כלומר שעירער. על-פי פסחים, לב ע"ב.

שהמחיר יהיו גדולי בחכמה ובמנין כאוסרי, ונתלה באילן גדול ה"ה הרמב"ן במשפט החרם דכתב וז"ל: וכן אם מת הדור ההוא העומדי תחתיהם מתירי ושיהיו גדולי כמותם בחכמ' ובמנין וכו'. אחר המחילה מאדו, כי דברי הרמב"ן במקום ההוא אין להם ענין אלא בבאי להתיר החרם לא' שעבר על התקנה, נמשך למת שכתב בראשונה וז"ל: אבל יש בחרם צד הקל שאין בשבועות ונדרי' כן, שאם עשה תשובה העובר על החרם ובא לב"ד וכו', מתירי' ברצונם, וכן אם מתו מאנשי העיר או שהלכו למ"ה מתירי' ואין חוששי' וכו', עד וכן אם מת הדור הה' וכו'. הרי מבין לפנינו שכל דבריו אלו סובבי' בעובר על החרם ובא לעשו' תשו' ומבקש התרה לחרמו, או צריך שיתירוהו האוסרי' עצמם או גדולי' וחשובי' כמותם בחכמה ובמנין.

תדע דהא הרמב"ן מסיים בלשון זה וז"ל: מ"מ אין מקצת צבור ואפי' רובם רשאי' עד שיהיו שם כל המחרימי' או כנגדם וחשובי' כמותם כמו שאמרו חלקו אינו מופר, ואי בבאי להתיר התקנה שיהיו מכאן והלאה הכל מותר, פשיטא דסגי ברוב דעות והמעוט אינו יכול לעכב כמו שכת' הרא"ש כלל ש' ס"ה. הא למדת שלא דבר שם אלא בבאי להתיר החרם למי שנכשל ועבר על התקנה. כן מוכח מהראיה שהביא ממה שאמרו חלקו אינו מופר, ודי בזה.

במה שכתב מר כי החדשי' מקרוב באו הו' לפחות שוגגים, אפשר להליץ בעדם, דמי שלא היה לו לידע ולא ידע ואשם היה אנוס גמור, ויהונתן דחשבי ליה שוגג, כתב הרמב"ן שכיון שראה שאין משים יד לפיו מכל העם, עם היותם רעבים וצמאים והמאכל ערוך לפניהם, היה לו להרגיש ולשאול על זה, אבל הני דלא ידעי ולא היה להם לשאול ולחקור על זה הו' כאנוסי' גמורי'. כל אלה כתבתי למעל' למשא ומתן ולא להלכה, ולהפקת רצון אדר' כמהר"ר מ"ע יצ"ו. ואתה אחי תברור האוכל מתוך הפסולת, וכטוב בעיני שכלך הבהיר עשה. ושלי' למכ"ת ממני אהובך הנאמן

שמואל יחא קצנאילנבוגן

ויניזי, י"ט פיבריר שי"ן מ"מ.¹⁰

ג

[עמ' 7] שאלה ממני לגאון כמהר"ר ש"י קצנאילנבוגן יו"א¹

נפשי יודעת מאד דלאו ארח ארעא להטריח קמיה דמר ומה גם בהיותו מוליך ומביא מעלה ומוריד תמיד את למודיו היקר' בד' קצות הארץ, להשיב דברי' נכוחי' לגדולי המעלה שקטנם עבה ממתני. ולכן מדעת הני בבלאי אית בי, דמטמרי מקמי גברא רבא.² אמנם

- 5 הלא הוא. 6 למדינת הים, למקום מרוחק. 7 מבואר.
- 8 כלל שביעי סימן ה. הרא"ש קובע שבכל מקרה של עשיית תקנה בחרם, שהקהל רוצה להתירה ויש מי שמתנגד להתרה, הסכמת הקהל תלויה ברוב דעות, והמעוט אינו יכול לעכב את ההתרה, שעל כל חילוקי דעות אמרה תורה אחרי רבים להטות.
- 9 מנחם עזריה (מפאנו).
- 10 ויניציא, 19 בפברואר 1580, ג' באדר ש"מ.

- 1 לענין זה השווה פנקס ועד ק"ק פאדוואה, ח"א, סימנים תעב, תעט, תפג ועוד שם, לפי המפתח.
- 2 ולכן מדעת בבליים אלה יש בי (אני נותן כאותם בבליים), שנחבאים מפני אדם גדול. על-פי שקלים, ט ע"ב.

הפעם לא אוכל להתעלם כי מליצי רעי האליצוני לדרוש מאת מעכ"ת להאיר לפנינו את הדרך בדבר הלכה.

ידע א"כ³ האדון כי אהרן בר ישעיה התקוטט עם אשתו ימי' ואחרי כן, לבקשת נקיי הדעת המרבי' שלי' בעולם, נתפייס והשלים עמה וחייב עצמו בשטר ובשבועה שאם בזמן מה ישוב לצער אותה, עד שיצא הקול בשכניו שאינו נהג עמה כשורה, או תוכל היא לגבות נדונייתה תכף בחייו, ובעוד ימי' מה תור אהרן הנ"ל לקלקלו ובפיו מילא עם קצת יחיד' את אשר יומו עשתונותיו להרחיק נדוד אל ארץ גזרה עד כי ישבית מאנוש זכרו. ובכן סמוך להג שבווע' שנ"ב תמק עבר ולא נודע מקומו אינ, ובסוף חדש' מה אחרי צאתו גבתה האשה כתובתה, ונשארו לו בזה שתי בנ' קטנות מאשתו הראשונה ומעט מטלטלין בבית ובבוטיגה⁴ שלו עם קצת מעות בציטאדילה.⁵

מעתה ילמדנו רבנו אם האיש הלזה כיון דתונבא נקטיה להתקוטט עם אשתו⁶ גם אחר השעבוד הנ"ל והניח האהלי' כאשר המה, יהיה לו דין מי שנשחתה שאמרו בפ' נערה⁷ שבי"ד⁸ ערבין לנכסיו וכו' וזנין ומפרנסין בניו ובנותיו. או נימא כיון דלדעת יצא⁹ יהיה לו דין מי שהלך למ"ה וכו', שאין זנין ומפרנסין בניו ובנותיו. ומסיק שם משום דיצא לדעת והיה בידו לצוות, ומדלא צוה גלי לדעתיה דלא ניחא ליה שיונו הבנ' והבנ' משלו. וכמו כן יהיה לו דין רטוש¹⁰ דמסקי' בהמפקד¹¹ שאין לב"ד להטפל בנכסיהם.

והנה לא נעלמה ממנו התשר' שהשיב הר"י בן הרא"ש¹² על יהודה שהלך למתנה וכו' והביאה בית יוסף בטור ח"מ סי' רפה. אמנם אינה מספקת לנדון דידן, יען יהודה שהוזכר שם נודע שהלך למקו' שהשיירות מצוי' בכל יום ולא היה לו לצוות על ביתו כשיצא, כיון דידע שיוכל לשוב לכל אות נפשו, אבל אהרן זה שאיים להרחיק נדוד כנ"ל ולא נודע הדרך אשר דרך בה, כיון שלא צוה יש לחוש דלא ניחא ליה דליתזנון בנתיה מנכסיו, ומה גם כי במשך זמן מועט מכילא קרנא¹³ ואם אחר ימים ישוב לביתו יעיר מדנים על מי שישלח יד למכור מנכסיו לצורך הבנות. על כל הדבר' האלה צמאה נפשנו לשמוע לקח מפומיה דמר, ולהלכה ולמעשה יהיו לנו דברי מעלתו כעב מלקוש וכו' רבי' וזוף ארץ¹⁴ ונחילה לאל ישמרתו ויחיהו חיים ארוכ' מלאי' זיו ומפיקי' נגה מעתה ועד עולם. לשרתו ולברך בשמו

שמואל ארקולטי, י"ז ואדר שנ"ג.¹⁵

- 3 אם כן.
- 4 חנות. מאיטלקית bottega.
- 5 ישוב סמוך לפאדוואה, שיהודיו היו קשורים לקהילת פאדוואה בתשלום המסים.
- 6 שקות חושים אחוז בו, כלומר היה כאחוז שגוען התקוטטות עם אשתו.
- 7 בפ"ק נערה שנתפתה, כתובות, מח ע"א.
- 8 שבית דין.
- 9 מתוך הכרה ברורה בחר לצאת.
- 10 דין רטוש, מי שגלת או היגר ממקומו מדעתו ונטש את רכושו, להבדיל מגטושים, מי שעזב את מקומו בעל כרחו.
- 11 בבא מציעא, לה ע"ב—לט ע"א.
- 12 הרב רבי יהודה בן הרא"ש.
- 13 הקרן התכלה, היינו סכום הכסף יכולה.
- 14 משלי טז, טו; תהלים עב, ו.
- 15 י' באדר שני שנ"ג, 19 בפברואר 1593.

תשובת מעלת הגאון יו"א הנ"ל

שלי לך מלכי. זה ג' או ד' ימי שקבלתי כתב אדו' ואחר עד עתה להשיב למעכ"ת כי חפצתי שא' מחברי ישיב לכ"ת במקומי להקל מעלי המשא, ואחרי רואי כי נכונה תוחלתי אמרתי אריצה נא למכ"ת שוורתי אלה, ואודיע לאדו' דעתי בנדון זה השמנה היא אם רזה. וראשונה אומר כי אין ספק אצלי דנכסי אלה יש להם דין נכסי רטושי, אבל מה שכתב כ"ת דמסקי בס' המפקיד שאין לב"ד להטפל בהם, אם היתה כונתו לומר [עמ' 8] דאסור או לפחות דלא יאות עבדי² אם יטפלו בהם (כנראה לכאורה מלשון כ"ת) יראה דהפריו אדו' בזה על המדה, דודאי אין כאן אסור ולא הוזהר הב"ד בתלמוד על המניעה.

והרמב"ם פ"ז מה' נחלות כתב, וז"ל: מי שיצא לדעת והניח נכסיו וכו' עד ואין ב"ד צריכין להטפל בו וכו'. ורבינו ירוחם בנתי' ל"ב כתב: אין ב"ד מצווין להטפל בהם.³ ע"כ, היה נראה טוב שהב"ד יפקחו עיניהם על מעט המטלטלי' שהנח לזון בהם הבנות בצמצום, אולי ישאר מהם פלטה לסיוע פרנסת הבנות לכשתנשאנה לאיש, בפרט כי האיש הזה גרע משאר יצא לדעת דיש קצר תקוה שישבו בימיו אחרי, כי זה האיש בפיו מלא לאמר כי ילך למרחקי עד שלא ינדע איה מקר' תחנותו, באופן דמכליא קרניה ודאי, ובכגון דא ראוי אל הב"ד או הק"ק לבחור בטוב לתועלת בנותיו ולתועלת הק"ק. אמנם לצאת מחשש שמא לימיו ישוב לביתו ויעורר מדני' על מי ששלח ידו למכור בנכסיו לצורך הבנו, ראיתי כי טוב שהאפטורפוס אשר יעמידו הב"ד יהיה קומפיר"מדו⁴ בערכאותיהם, עם כל הכח אשר יתנו לו הב"ד, וזה לדעתי יהיה טוב בעיני אלקי' ואדם. ידעתיו רחמי דלא צריכת לא לגמרא ולא לסברא ידי, אך להפקת רצון כ"ת הודעתיו הנלע"ד.⁵ שלי למכ"ת ממני אהו' הנאמן

ש"י קצנאילנבוג

[עמ' 9]

פסק זה פסקתי לאסור הציורים בבית הכנסת ונתקיימו דברי בצפת תוב"ב¹

להשיב שואלי דבר אם יש לצייר כותלי ב"ה אם לאו, ואפי' בדשא' ואילנות ופוטורי צצים,² הנה זאת חקרונה כן היא. לכאורה נראה דיותר מדכתב הרמב"ם ז"ל בפ"ג דע"א³

1 שאחד.

2 שלא כראוי יעשו.

3 רבינו ירוחם בן משולם, ספר מישורים, נתיב לב, חלק ג.

4 על כן.

5 מאושרר. מאיטלקית confirmato.

6 הנראה לפי עניות דעתי.

1 התשובה נדפסה בידי ד' קאופמן, JQR, 9 (1897), pp. 263—269.

2 פיתוחים בצורת פרחים. מלכים א' ו, יח.

3 משנה תורה, הלכות עבודת אלילים פ"ג, הל' י.

ו"ל: צורות הבהמות ושאר נפש חיה חוץ מן האדם וצורות האלנו' ודשאי' וכיוצא בהם, מותר לצור אותם ואפי' היתה הצורה בולטת ע"כ. וכ"ת ה"מ⁴ בשאר מקומו' אבל ביה"כ שאני⁵, ליתא, דהא כבר כתב המרדכי ו"ל בפ' כל הצלמי' פלוגתא דרבינו אפרי' ורבינו אליקי', דרבינו אפרים השיב על צורות עופות וסוסי' שציירו בבה"כ, והתיר מטעמא דאין הכותי' עובדי' אותם, ורבינו אליקי' חלק עליו וצוה להסיר צורות אריות ונחשי' שציירו בבה"כ בקולוני'.⁶ ומהרר"י קארו וזה"ה בטור י"ד סי' קמא הביא דברי שניהם והאריך בראיות להוכיח דמדחי רב' אליקי' מקמי דרבי' אפרי', וסיום דבריו: אבל כבר כתבתי שכל הפוסקי' חולקי' עליו ומתירי' לעשות כן לכתחילה.

והו' מדחוינן בויגיציאה שציירו כנסיות האשכנזי' ולא מהו בידם חכמי', נראה דמותר למעבד הכי, אלא דכי ניזיל לאידך גיסא⁷ נראה ודאי דאסור דהא כתב הרב אבודרהם בפ' התפלות דף לה עמוד א,⁸ ומייתי לה מהרר"י קארו בטור א"ח סי' צ ו"ל: 'נשאל להרמב"ם ז"ל מה הוא הדבר הנקרא' חוצץ בינו ובין הקיר ולמה מנעוהו וכו', עד 'והבגדי' המצויירי' אעפ"י שאינן בולטות אין נכון להתפלל כנגדם מהטעם שאמרו כדי שלא יהיה מביט בציורי' ההם ולא יכוין בתפלתו, ואנחנו רגילי' להעצים עינינו בתפלה בזמן שיקרה לנו להתפלל נגד בגד או כותל מצוייר, ע"כ לשון הרב ז"ל.

מעתה מדקא יהיב טעמ' שלא יכוין בתפלתו שמעינן דליכא לאיפלוגי בין צורות ב"ח לדשאי',⁹ והו' מדקא' בזמן שיקרה לנו וכו' משמע דחוץ לב"ה מיירי, דאלו בב"ה כל אדם יש לו מקו' קבוע להתפלל ולא שייך למימר ביה בזמן שיקרה וכו'. והא קמן דחוץ לב"ה דוקא הוא דמהניא עצימת העינים ואין הציור אסור כיון דאין דרך להתפלל שם בקביעות, אבל בבה"כ דהוי מקום קבוע לתפלה, ולא דרך מקרה, אסור לצייר משום ולפני עור לא תתן מכשול, דדרשי ביה בת"כ¹⁰ לפני סומא בדבר. ובה"כ שכיחי ביה רבי' ולא כ"ע¹¹ דינא גמירי להעצים העינים בשעה התפלה, ונמצא הציור מבטל הכונה ומפריד בינינו לבין אלקינו ח"ו.

והו' במרדכי דפ' כל הצלמי'¹² כתב ו"ל: 'נשאלתי על אותם שמציירי' במחזורי' צורי' חיר' ועופו' אם יפה הם עושי' אם לאו, והשבתי דנ"ל¹³ שלא יפה הם עושי' שמתוך שמסתכלים בצורות אין מכוני' את לבם לאביהם שבשמי'. הרי דכל היכא דאיכא למיחש להפסד הכונה אסור לצייר. והגהות אשרי' כתבו בשם א"ן¹⁴ ו"ל 'זכשהיה אבא מארי נער היו מציירי' בבה"כ צורות אלנות ועופו' ודן לאסור' ע"כ.

4 וכי תימא הגי' מילי — וכי תאמר כמה דברים אמורים.

5 כלומר דברי הרמב"ם אמורים לגבי כל המקומות להוציא בית-הכנסת.

6 עבודה זרה, סימן תתמ.

7 רבינו אפרים מרגנשברג ור' אליקים בן יוסף ממגנצא, חמיו של ר' אליעזר בר נתן.

8 קולוניא, היא קלן שבגרמניה (Köln), שמה העתיק Colonia Agrippinensis.

9 נראה שמותר לעשות כן, אלא שכאשר נלך לצד שני.

10 ויגיציאה שכי'. לפי מספר הדף והעמוד, מתברר שבידו היתה מהדורה זו.

11 ממה שנתן (הרמב"ם) טעם שלא יכוון בתפילתו אנו שומעים שאין להבדיל בין צורות בעלי חיים לדשאים.

12 בתורת כהנים, ספרא, פרשת קדושים, פרק ג.

14 המרדכי שם, שם. והם דברי מהר"ם מרוטנבורק, רבו של ר' מרדכי בן הלל. 15 דנראה לי.

16 הגהות ר' ישראל מקרמזיר על פסקי תרא"ש, עבודה זרה פרק ג, ה. בשם ר' יצחק מוינה בעל 'אור זרוע'.

מכל הנ"ל משמע שאסור לצייר צורות ב"ה, ומעתה נאמר דע"כ ל"פ ¹⁷ רבי אפרים ורבינו אליק' על אותם ציורים שנעשו בבה"כ, אלא אי הוי עובר על לאו דלא תעשון אתי אם לאו, ולא אם מותר לצייר ב"ה לכתחלה. והכריע מהר"י קארו [עמ' 10] דצורות שאין מנהג לעבדן, אפי' בעושה לית בהו משום לא תעשון אתי, אבל כד נחתין לטעמא דכונה ודאי אית בהו משום ולפני עור וגו' לכ"ע, ¹⁸ והראיה דאע"ג דהכריע מהר"י קארו כרבינו אפר', חייש להא דתשובת הרמב"ם ¹⁹ הנ"ל היא ²⁰ שהרי לא אסיק בשלחן ערוך' שלו, ב"ד סי' קמא, דמותר לצייר בה"כ אע"ג דהכריע ב'בית יוסף' כרבינו אפר', משום דבבה"כ נחתי ביה לטעמ' דכונה, ואלו בשלחן ערוך' של א"ח סי' צ מסיק כתשו' הרמב"ם דלעיל.

ובלעדי זה, הלא עינינו הוראות בכמה מקומו', ובפרט בכל ארץ המזרח, שלא נהגו לצייר בתי כנסיות, ואם בקצת כנסיות ויניציא' לא מחו בידם חכמי מכה או ל' ²¹ שנה עברו, מסתמא לא נמלכו עמהם המציירי', דאלו נמלכו הוו חיישי לתשו' הרמב"ם ויתר ראיות דלעיל. אך זה נהגו ברוב מקומו' שישאל דרים במ לצייר ארון הקדש, או לצייר במקומו כעין ארון הקדש, וזה מפני שלא יעמוד נגדו כי אם הש"צ שהפליגו בתאריז: זקן, ופרקו נאה, וביתו ריקן ומטופל ואין לו, ועל הכל אימתא דצבורא עליה ולא מצי לאסתכ' חוץ למחזור שלפניו מפני יראתו לטעות ולהיות סימן רע לשולחני ח"ו, ומשום הכי לא חיישי' ביה [אם ²²] שציור הארון או רקום הפרכת יבטלו כונתו, כי היכי דלא חיישי' ביה מהאי טעמ' אם ארון הקדש או התיבה ומגדל שישים עליה' המחזור יהיו חוצצים בינו לקיר. עיין בסוף דף הקודם לזה.

ואי קשיא לך מה שאמרו בפי אם אינם מכירי' ²³ 'ההוא בי כנשתא דשף ויטיב בנהרדעא דהוה ביה אנדרטא והו' עילי רב ושמואל ואבא דשמואל ולוי ומצלו התם ולא חיישי לחשדא', ²⁴ ואמאי עבדו ב' אנדרטא אם אסור לצייר? ותו, הני גברי רברבי אמאי מצלו ביה ולא חיישי לבטול הכונה? נשיב דההוא אנדרטא צלם דמות המלך הוה כדמפרש רש"י, ומסתמא על כרחם של ישראל שמהו שם, וליכא למילף מיניה היתרא לצייר ב"ה. ומאן לימא לן דלא חיישי רב ושמואל ואבא ולוי לבטול הכונה ומעצמי עיניהם? הא מדקמ' ולא חיישי לחשדא משמע לחשדא הוא דלא חיישי, הא לבטול הכונה חיישי, ולולי יראת המלך היו מסירי' אותו משם.

ואולם שמע נא דברי בעל 'הערוך' בערך אנדרטא ²⁵ וז"ל: 'כתוב בתשובות שאלות אנדרטא דכנשת' צלם היה והיו עובדי' אותו הפרסי' והקשה ליה מפני מה מצוי בבה"כ

17 דעד כאן לא פליגי.

18 אבל כאשר אנו יורדים לטעם של הכונה (נימוקו של הרמב"ם) ודאי יש בו משום ולפני עור וגו'. לכולי עלמא (לכל הדעות).

19 חשש לזו של תשובת הרמב"ם.

20 המילה 'הנ"ל' נמצאת מעל השורה. נראה שתיקן 'הנ"ל' במקום 'היא', ושכח למחוק את 'היא'.

21 מעשרים וחמש או שלושים.

22 מחוק במקור.

23 ראש השנה, כד ע"ב.

24 ההוא בית כנסת של 'שף ויטיב' בנהרדעא שהיה בו אנדרטא והיו נכנסים רב ושמואל ואביו של שמואל ולוי ומתפללים שם ולא חוששים לחשד.

25 ראה ערוך השלם, חלק א, עמ' 142.

גור המלך העמידוהו בע"כ²⁶ של ישראל וכשבטלה הגזרה סלקוהו, ע"כ. ונמצא בספר יוסיפון הארוך²⁷ שא' ממלכי בית שני שם על פתח בית המקדש מבחוץ חותמו שהיה צורת נשר של זהב, והפרושי' הפילוהו ארצה ולא נשאו פני המלך. ובית הכנסת הוא לנו במקו' מקדש. ואם לחשך אדם לומר הלא בבית המקדש היו מצויירי' בו כרובי' ותמזרות,²⁸ אשיב שכתוב במלאכתו הכל מיד ה' עלי השכיל,²⁹ ומפי עליון היו כל אלה להעיר הכונה לדברי' עלינו, מה שאין כן במעשה הדיוט.

ועוד הרי מניעת הציור מבה"כ היא מן הדברי' שא' לא נכתבו הם ראויים להכתב, כי למה לא נחוש לכבוד אלקינו ומדוע יהיו בתי כנסיותינו [עמ' 11] כמלונות האורחים השותים במזרקי יין בחדרים המצויירי' ? ואיך יהיו כותלי בה"כ³⁰ ככותלי טאטראות של קומדיאנטי' ?³¹ או למה יאמרו הגויים כי נעבוד לעשב השדה ולצמח האדמה ולשאר ציורי' ? הלא כדי בוין לנו, ומי יודע אם איוה ציור בה"כ הביא אפיאוגי היוני לענות בנו סרה, כי אמר שהיהודי' היו עובדי' לצורת חמור.³² וזכינו אם כן להוכיח אסור הציורים בבתי כנסיות, וראוי למנעם ולגזור על עושיהם שיחזרו בהם, אמנם תנאי שמתי בדברי הנ"ל, אם יסכימו בהם קצת מחשובי חכמי דורנו. ויהי נעם ה' אלקינו עלינו,

נאם הצעיר שמואל ארקולטי

קיום מע' חכמי צפת תוב"ב

לכתחלה ראוי לחוש לדברי המפקקים לאסור לצייר ציורים בבה"כ מפני הכונה.

משה אלשיך שלמה אבסכאן יעקב בירב

ז

סדר¹ מע' גאוגי ויניצי' לסמוך לחכם חד מן קאמאי² שהיה קודם לכן חבר.³

דרחים ומוקיר רבנן.⁴

זאת לפנים אצלנו לסדר ומנהג טוב וישר, בראותנו שאיש א' ראוי והגון לעטרנה כבוד והדר בא' מן השמות המורה על מעלתו ועל יקר תפארת גדולתו, הנה אנחנו ממשיכי' הדבר⁵ וממתינים עד עת בא שיעשה נשואין הוא בעצמו, יום חתונתו ושמחת לכו, או עד

26 בעל כרחם.

27 יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, ספר א, פרק לג, סעיף ב—ד.

28 סוג של עיטורים, על-פי מלכים א ו, יג.

29 ראה דברי הימים א כח, יט.

30 סוף השורה קשה לקריאה והמלים 'כותלי בה"כ' קריאתן משוערת.

31 תיאטראות של שחקנים.

32 על-פי ספרו של יוסף בן מתתיהו 'נגד אפיון'.

1 הוראת.

2 אחד מן העומדים, כלומר החכמים. על-פי דניאל ז, טז.

3 איגרת זו, וכן סימנים ח, ט, הדיפסס ראובן בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הרנסנס, עמ' 235—237.

4 שאותב ומוקיר חכמים. על-פי שבת, כג ע"ב.

5 משהים את הדבר.

הגיע זמן נשואי א' מבניו או בנותיו או א' מקרוביו, כי מה טוב ומה נעי' אהבה בתענוגים. ועתה כי הקרה ה' אלקינו לפנינו איש אשר אלה לו, הוא אהובנו כהר"ר יצחק טריוויס יצ"ו הבא שמה אצל מכ"ת⁶ לעשות נשואי א' מבנותיו, וידענו נאמנה כי האיש ההוא על פי האמת והצדק ראוי והגון להוסיף לו כבוד, בהיותו טובינא דחכימי⁷ וכבוד חכמי ינחלו⁸, על כן גמרנו והסכמנו בינינו לכבדהו ביתר שאת ויתר עז ממה שהיה לו בראשונה, מעלין בקדש, וזה שמו אשר יקראו לו בעלותו לס"ת: החכם ר' יצחק.

ויען כי אהבתו של מכ"ת חקוקה בלבנו לזכרון לפנינו תמיד, נגלגל הדבר ע"י זכאי כמוד, שר בישראל, ונבקש ממנו שמכ"ת יחלוק לו הכבוד הזה ויפרסם הדבר בשמנו ובשם מכ"ת, עמיתנו בתורה, ביום השבת הע"ל⁹ בתוך קהל ועדה כנהוג, ברבות צדיקי' ישמח העם וישמח לבנו גם אנחנו. ועם זה נצא מקמיה דמור ונחל אל ה' שיאריך ימיו ושנותיו בנעימי, יגדיל תורה ויאדיר. שלי למר ולאותבי תורתו.

ויניוא, י' ד' כ ט אדר הראשון שנ"ג לפ"ק.¹⁰

האומר דבר בשם אומרו ה"ה מ"ו¹¹ מלכי בראשי נר"ו, וחד דעמיה הגאון כמהרר"י כ"ץ יצ"ו, ואני עבדך המתאבק בע[פר] רגליהם

אביגדור ציודאל

ח

מענה ממני למע' גאוני ויניציא'

[עמ' 12]

ככבים עולם ועד,¹ צנתרות הזהב² דעבדי שררות³ בק"ק ויניצי' יצ"ו שלו'. כמצווה ועושה ע"פ כתב מעכ"ת עטרתי במקהלות מתוך דברי תורה את הנבון ומעולה כמהח"ד⁴ יצחק טריוויס יצ"ו, כי הפצתי ביקר, ונקרא לקרות בתורה בשם חכם ככל דבר מעכ"ת הטוב. אמנם חי נפשי שהיה טעם הדבר קשה בעיני יען מעולם חשבתי שתהיה עטרת החברות נתונה למאן דגמיר ואכתי לא סביר⁵ כדאמרי בס"פ מי שמת:⁶ "א"ר שמלאי הדא אמרה בן עזאי תלמיד חבר דר"ע הוה דקאמר ליה שבאת,⁷ ורשב"ם פירש⁸

6 מעלת כבוד תורתו, כלומר לר"ש ארקולטי לפאדוואה.

7 מובחר שבחכמים.

8 משלי ג, לה.

9 הבא עלינו לטובה.

10 3 במאסר 1593.

11 הלא הוא מרנא ורבנא, והכוונה לרש"י קצנאילנבוגן.

1 על-פי דניאל יב, ג.

2 על-פי זכריה ד, יב, ובהשאלה: אנשים חשובים.

3 שעושים שדרה.

4 כבוד מורנו החכם רבי.

5 למי שלמד ועדיין לא סבר, היינו בקי בגמרא אך אינו בעל הבנה עצמאית משלו.

6 בבא בתרא, קנח ע"ב.

7 בן עזאי תלמיד חבר של רבי עקיבא היה שאמר לו שבאת — בלשון נוכח ולא אמר, בגוף נסתר, שבא רבנו.

8 במסכת בבא בתרא, מדף כט ע"א ואילך, במקום פירוש רש"י.

דבן עזאי בחור היה וגמר גמרא והדר הלך לפני ר"ע להסביר סברא, משמע שכשנעשה תלמיד לר"ע אכתי לא סבר והיה תלמיד חבר לו כון דלא היה צריך אלא להסביר, כי אין לומר שבתחילה היה תלמיד לו והדר כדסבר היה תלמיד חבר, יען לא מצאנו בגמ' כנוי תלמיד גרידא לבן עזאי אצל ר"ע, ואם כן היה תלמיד בסברא וחבר בגמרא.

ועטרת הרבנות ראויה למאן דגמיר וסביר כי היכי דיוורה וידין ויתיר בכורות בצדק ובמשפט. הרי לנו מדרגת גמיר ולא סביר ומדרגת גמיר וסביר, וכמו שאין מדרגה שלישית ממוצעת בין שתי מדרגות אלה, כן חשבתי שלא תהיה עטרה בין שתי עטרות הנ"ל, ובמה יהיה כח החכם יפה מכה החבר וגרוע מכה הרב? הלא אצל רבותינו יאמר חכם על שתי בחינות: אם בבחינת גמיר וסביר כאמר: ¹⁰ 'חכם שמת אין לנו כיוצא בו', ובוזה יהיה כח החכם ככה הרב, או בבחינת דגמיר בלבד או אפי' דלא גמיר מד, ¹¹ כמו שאמרו: ¹² 'כל האומר דבר חכמה ואפי' מא"ה ¹³ נקרא חכם', ובוזה יהיה כחבר או גרוע ממנו. ואין להביא ראיה בתשובת זה מפ' השוכר את הפועלים: ¹⁴ 'שמואל ירחינא חכים יתקרי, ר' לא יתקרי', משום דשמואל זה חברו של רב היה ור"מ בנהרדעא וקרו ליה אריז, ¹⁵ ארי שבחבורה, וגמיר וסביר הוה, ולפי זה חכים יתקרי על הבחינה הראשונה הנ"ל, עם כי לדעתי יותר נכון הוא לומר חכים יתקרי ע"ש חכמתו בקביעא דירחא דכתי' ביה: 'כי היא חכמתכם', ¹⁶ דייקא גמי דקתני הכא שמואל ירחינא ובכמה מקומי' שמואל סתם. גם אין להבי' ראיה לחלוק המדרגות מגדול מרב ר' ¹⁷ וכו', שכל המדרגות ההן אינן אלא למאן דגמיר וסביר. כלל העולה הוא שאין דעתי הקלושה מבחנת מדרגה ממוצעת בין חבר לרב ומה גם שיפול עליה שם חכם, ועכ"ז ¹⁸ אני פי מלך שמרתי, מאן מלכיה רבנן, ¹⁹ וכו' יהושע שנטל מקלו ומעותיו בידו ²⁰ וכו'. ויותר ממנו, שהקדמתי עשיה לשמיעה, כי אין לנו אלא דברי בן עמרם, מעלת נשיאנו ורבנו הגדול ובית דינו. ²¹ אמנם אם אזכה לדעת מלתא ושעמה יהיה לי לחן פרטי. ²² ואני תפילי לעליון יגדיל כסא מעלותיכם נצח בהדרת קדש, הדום לרגלי מעכ"ת

שמואל ארקולטי

- 9 להסביר.
- 10 כאמרם. הוריות, יג ע"א.
- 11 או אפילו שלא למד כלום.
- 12 מגילה, טז ע"א.
- 13 מאומות העולם.
- 14 בבא מציעא, פה ע"ב—פו ע"א.
- 15 שבת, ג ע"א.
- 16 בקביעת מולד הלבנה — קביעת לוח השנה — שכתוב בה כי היא חכמתכם, על"פי דברים ד, ו, וראה שבת, עה ע"א.
- 17 ראה בונפיל, שם, סימן ה, הע' 11.
- 18 ועם כל זה.
- 19 מי הם המלכים — חכמי התורה. גיטין, סב ע"א.
- 20 ראש השנה, כה ע"א.
- 21 הכוונה לרשיי קצנאילנבונן.
- 22 לטובה אישית.

מענה הגאון כמהר"ר אביגדור מצוידאל זי"א

[עמ' 13]

דמי לבר אלקין דברישיא עושה והדר שומע¹ ובתורת ה' משתעשע, שלר. אפריין נמטי ליה למר על טיבותיה וגודל ענותותיה², שהקדים למענו העשיה לשמיעה, ובכל מקום אשר נזכר את שמו נבא אליו ונברכהו וכבוד והדר נעטרנה, ויען כי נכספה וגם כלתה מעלתך לדעת מהיכא סמכינן לשום מדרגה ממוצעת בין חבר לרב, דהיינו שם חכם, לא אמנע מלחיות דעתנו בזה ואם יבחר בו יקריב אליו. ואולם בראשונה אשים דברתי בדברי מכ"ת שלא הגיה רק שתי מדרגות בלבד, באמרו וז"ל: 'יען מעולם חשבתי שתהיה עטרת החברות נתונה וכו', עד 'כן חשבתי שלא תהיה עטרה בין שתי עטרות הנז' כ"ל.

ואני שמעתי ולא אבין, כבודו במקומו יונח, אגב חורפיה לא דק בדברי רשב"ם, כי הוא לא פירש דחבר מיקרי מאן דגמיר ולא סביר כדסלקא אדעתיה דמר, דחדיא חבר מיקרי מאן דגמיר וסביר, אלא כונת רשב"ם בפירושו הכי הוא, דקשה ליה מאי האי דקרינן ליה לבן עזאי תלמיד חבר, דנראה דשתי שמות הללו סותרין זה את זה, שהרי אם (אם) תלמיד הוא אינו חבר, ואם חבר הוא אינו תלמיד, ומשום הכי פירש דתלמיד היה מתחלה כלר בחור היה וגמר גמרא והדר הלך לפני ר"ע להסביר סברא ומצד זה קרינן ליה תלמיד, אבל אח"כ נתחכם וגמיר וסביר קרינן ליה חבר כלר שנעשה חברו של ר"ע. וכן מצאתי בהדיא בדברי הרשב"ם המורי' באצבע שהכונה כמו דכתיבנא, מביאם הקארו ב"ד סי' רמב וז"ל: 'ודברי רשב"ם כדברי מהררי"ק³, דבסוף פרק מי שמת, אהא דקאמרי' התם הדא אמרה בן עזאי תלמיד חבר דר"ע הה, כתב פשיטא לן דמתחלה היה תלמידו והדא אמרה דלסוף היה חברו, ע"כ. וכיון שכן אין מקום לאפלוגי בין חבר לרב בההוא סגנון דהוה מפליג ביניהו מכ"ת, שהרי תרויהו גמירי וסבירי.

ועוד אני אומר דלא ניתא לי נמי במאי דשמעינן מכללא דמלתיה דמר והוא דס"ל⁴ דמה שאנחנו נותני' החברות מיוסד אהא דאמרי' בהרבה מקומי' בתלמודא דפלו' תלמיד חבר דפלו' הוה, וזה יסוד הנופל⁵ הוא משום דלא דמי, דהתם תלמיד חבר מצינו שהכונה שנקרא חבר בפרטות לאותו שהיה לו מתחלה רבו, אבל לקרותו חבר סתם ליכא למשמע מינה. אמנם מה שנ"ל לומר בהא דאנן נותני' החברות, יובן אחרי שאעשה סמוכות לסברתנו דס"ל דאיכא מדרגה ממוצעת, היינו חכם, שהוא עדיף מחבר וגרוע מר, והוא מה שמצינו בדברי הגאונים, ומביא דבריהם הברבני"ל ז"ל בחבורו בינחלת אבות, בפ' קנין תורה וז"ל⁶: 'כבר כתבו הגאונים שבאלו הזמני' הבקי בתלתא סדרי מעד נזיקי' ונשים נקרא חכם, ועם אלו הבקי עוד (בורעי' וטהרות ז') בסדר קדשי' נקרא ר', ועם אלו הבקי עוד

1 דומה לבן אלוהים (מלאך) שקודם עושה ואחר כך שומע. על פי שבת, פה ע"א.

2 תודה נביא לו לאדוני על טובו וגודל ענותותו.

3 ר' יוסף קולון.

4 דסבירא ליה.

5 רעוע, דעה לא נכונה. מליצה ע"פ מזונת דקדוקי, אות מהשורש הנפולת.

6 ר' יצחק אברבנאל, נחלת אבות — פירוש על פרקי אבות, פרק קנין תורה (פרק ששי), א.

7 נמחק במקור.

בזרע' וטהרות נקרא גאון, עכ"ל. דשמעין מינה דהמדרגות האמתיות תלויות בבקיא' אבל עטרת החברות [עמ' 14] אע"ג דהאיש בחור ואינו בקי אפי' בגמרא א', מ"מ נחגי' לסמוך אותו במדרגה זו, כל זמן שאנחנו רואים שנפשו חשקה בתורה ויודע בטיב פלפולא, דבוצין מקיניה ידע, וכדי להלהיבו שיגדיל תורת ויאדיר חולקי' לו הכבוד הזה.

ואפשר שלזה כיון ר"מ בפ' הנו' ⁹ באמרו כל העוסק בתורה נקרא ר'ע, שירצה ¹⁰ חבר. והשתא אין ספק דמעלת החבר' גרועה ממעלת חכם משום דהחברות נותני' למי ששוקד בלמודו ומתורדין שמעתי' בפלפולא, אבל מעלת החכם נותני' למי שבקי והבקיאות מכריע ועקר, כדמוכח מהא דאמרי' בפ' מי שמת: ¹¹ 'ת"ר עתיר נכסי' עתיר פומבי זה בעל הגדות, עתיר סלעין עתיר תקוע זה בעל פלפול, עתיר משח עתיר כמס זהו בעל שמעות, הרי לפנינו דבעל שמעו' עדיף מבעל פלפול, לפי הסדר השונים שם, דכשם דבעל פלפול עדיף מבעל הגדות ה"נ ¹² בעל שמעות עדיף מבעל פלפול, וכן כתב מהר"ק בשורש קע. ¹³ כללא דמלתא דבומננו ובדורנו זה ג' מדרגות הן: חבר וחכם ור', וע"כ שמנו על מכ"ת עיינו לטובה שעל פיו יבורך גבר, דמגלגלין זכות ע"י זכאי כמור, שר וגדול בישראל, כסאו יהיה נכון לפני ה' לדור דורי' ושלו' למר ולאובי תורתו. הנרצע לעבר' מכ"ת אהו

אביגדור ציידאל

י

שאלה ממני אל הגאון כמחר"ר שי"ק

יגדל נא כח האדון להודיעני אם איש כהן או לוי החותם שמו לעד בגטי נשים יחתום פלו' בן פלו' עד, בלי הזכרת כהן או לוי, מדי דחה אבן רב ¹ שכתב מהר"ל שאינו חותם רק פלו' בן פלו', ² ונימא דכי היכי דלענין עדות לא נפקא לן מדי ברבנות ה"נ ³ לא נפקא לן מדי בכהנה ולויה, או אם ראוי שיחתום פלו' בן פלו' כהן או לוי, כיון דמגרש עצמו כתבינן לה בגט כהן או לוי אע"ג דלא כתבינן בן הקדוש או בן מהר"ר ⁴ כנראה בסדר הגט אשר בתשרי הגאון הגדול הוקן ⁵ וצ"ל סי' לב.

הצעיר מעבדי מעכ"ת שמואל ארקולטי

- 8 טיב הדלעת ניכר עוד מהיותה קטנה. עליפי ברכות, מח ע"א.
- 9 פרק קנין תורה. מאמרו של ר' מאיר באבות, פ"ו מ"א.
- 10 שכוונתו לומר.
- 11 בבא בתרא, קמח ע"ב.
- 12 הכי נמי.
- 13 בהוצאה שלפנינו, שר'ת מהר"ק, ורשה תרמ"ד, הדברים נמצאים בשורש קסט.

- 1 דבר דומה שהיה על בן רב.
- 2 מנהגי מהר"ל, סביניטה שי"ו, צ ע"ב.
- 3 הכי נמי.
- 4 בגט מציינים אם הבעל המגרש הוא כהן או לוי, למרות שלא מציינים אם הוא בן רב.
- 5 מהר"ם פאדוואה. שר'ת מהר"ם מינץ ומהר"ם פאדוואה, סדר הגט, סימן לב, דף לה ע"א.

מענה הגאון הנ"ל

זה חמשה ימי' הכינותי כתב למכ"ת לבקשת כמ"ר יוסף כ"ץ וכו', ועתה יצאתי להשיב לאדרי' על שאלתו בקצור, כי העד חותם בגט בר פל' כהן. ופה אתנו חד מן חבריא הוא כמעט על הרוב עד בגטין שלנו, וכהן הוא וחותם כהן. ושלר' לאדרי' ממני אהר' הנאמן שמואל יודא קצינאלינבוגן

[עמ' 16] שאלה ממני לגאון כמהר"ר שי"ק

עתיר תקוע עתיר משה¹

לא אחל מהודיע למר כי מעשה בא לפנינו מיהודי א' שירד מנכסיו זה ימי' ונמצאו בידו מער' שנתנו לו משל הקדש² בריבית קצוצה על משכונו, ועתה רוצה לפרוע הקרן ולקבל משכונותיו וגבאי ההקדש מתורין להוציא ממנו הריבית בדיני', באמרם כי מעולם היה המנהג פה להלוות מעות ההקדש בריבית י' לככר³ ואבינה בכתובי' חדשי' גם ישני', הביאים 'בית יוסף' בטור י"ד ס' קס, ולא מצאתי סמוכות למנהג זה, כי אפי' הרשב"א חתם דבריו באמרו: 'זמ"מ לא למעשה אני אומר' וכו'.⁴ אמנם קצת מחברי חשבו דכיון שכבר פשט מנהג זה, הבא ליטול מעות מן ההקדש בהלוואה כיון דידע המנהג לפרוע י' לככר הוי כאלו נדר וחייב לשלם. ולא יכולתי להורות להם, דאדרבא איפכא מסתברא, שאם לא היה בזה שום מנהג היה הלווה מתנה עם הגבאין בפירוש הוי כנודר, אבל עכשיו דהבא ללוות ליה סתם על דעת המנהג, הלא לענין נדר דבר' שבלב אינם דברי'. ותו דאם אמת הוא שהמנהג הזה ישנו, נראה דאינו אלא מנהג טעות וראוי לבטלו, כי די והותר להלוות מעות ההקדש לישראל באבק ריבית⁵. ועתה נפשי תגיל לשמוע דעת מעכ"ת בזה אם יעלה בשורות מועטות שלא יכבד על מר כתיבתו ובוזה אפי' ארץ וכו'

שמואל ארקולטי

תשובת הגאון הנ"ל

לאדרי' ה"ה האלוף כמהר"ר שמואל ארקולטי יצ"ו וכו'. בדבר מעות קפת עניי' להלוותם בריבית קצוצה, אין ספק כי רוב הפוסקי' אסרוהו ובעל הטורי, י"ד ס' קס, מביאו לדון פשוט בלי חולק. אבל מה נעשה וקדמונינו נהגו בו היתר

- 1 בנא בתרא, קמה ע"ב.
- 2 קופת הצדקה של הקהילה.
- 3 בריבית של עשרת אחוזים.
- 4 ר"ש ארקולטי מסתמך על ר' יוסף קארו שמצטט את רשב"א ללא מראה מקום ('בתשובה אחרת'). הדברים נמצאים בשו"ת הרשב"א חלק רביעי, סימן סג. אך הרשב"א, שלכאורה מתיר הלוואות מן ההקדש בריבית קצוצה, מסביר בסוף דבריו שלמעשה אין לנהוג כך.
- 5 קבלת שכר בעד נתינת כסף באופן שאינו אסור מהתורה אלא אסור מדרבנן.

וראשי המדינה פה אתנו: לקחו מעות עזבון כמ"ר חיים: ז"ל ונשתעבדו לפרוע ריוח קצוב לכל שנה ושנה, וכן לעניי א"י מסך מעות. וכל זה היה בעצת חסכמת חכמי הגליל. והגאון א"א: ז"ל היה הגזבר מאלו ומאלו והחזיק חשבון צודק מהריוחים ובידי הפנקס כתוב מכתיבת ידו. גם בפאדו' נהגו כן מימי' קדמוני' וא"א הגאון ז"ל היה עם גזברי ההקדש. וכדאי הוא הרשב"א לסמוך עליו, ואם הוא אומר דבריו להלכה ולא למעשה היינו דוקא במקום דליכא מנהג, ושלר' למכ"ת ממני אהובך הנאמן

שמואל יודא קצנאילנבוגן, ויניוא' : פיבריר שמ"ד

יט

לגאנוני ק"ק ויניציא יצ"ו

[עמ' 20]

שליחותיה דבי דינא רבא עבידנא: בין הגאבה' כהני ה' ובני שלר' בעצם היום הזה, דלא מסתייעתא מלתא קודם לכן לזוגם יחד, ובכך שלמי' הם אלה עם אלה בתחד אל ונכתב בספר. אמנם זאת נחלת ההפרשות: עבריות מהמקום הזה אשר גבולן: הוצאת דרכים לבעליהן וטרדה לתופשי התורה, ואין צריך לומר שאינן מצטרפות לכאסר: אלא שאין בתן אפי' כדי שוה פרוטה במדי, ואנכי חוון הרביתי לגדד משתיתן ולקעקע ביצתן: ולא עלתה לידי טהרת חלאתן לגמרי כי עוד לרגעים: אסורן חורר ונעור. הבוחן כליות יתן לב חדר ורוח חדשה לחבל נחלתו ולמעכ"ת אורה ושמחה ששון ויקר

הצעיר שמואל ארקולטי

כא

ב"ה

[עמ' 21]

בשערי פאדובה שערנו שערוריה ע"ד חוקת הבת', והיא כפורחת עלתה נצה להבעיר את הבערה בין איש ובין אחר, הבשילו אשכולותיה: שגגה העולה זדון: וזה כי עלתה לפנינו שרעת שני האצילים כמ"ר משה יצ"ו בכ"ר משה היילפרון ולה"ה וכמ"ר גריה יצ"ו

1 ויניציאה.

2 הכונה לחיים משולם. ראה שר"ת ר' עזריאל דאיינה, חלק ב, סימן רמב, הע' 1.

3 אדוני אבי, מהר"ם מפאדוואה.

4 7 בפברואר 1584, כה בשבט שמ"ד.

1 שליחותו של בית הדין הגדול אני עושה, הוא בית הדין בוניציאה.

2 המריבות.

3 אולי צריך להיות 'גמול'.

4 מטבע בן שמונה פרוטות. מליצה ע"פ חולין מה ע"א. וכאן שיעורו שאין כל תועלת מן המריבות.

5 לכרות, להשמיד מן היסוד. בראשית רבה, ע.

6 לעקור מן השורש, ירושלמי, עבודה זרה מד, א.

7 לעתים.

1 על-פי בראשית מ, י.

2 ראה בבא מציעא, לג ע"ב.

בכמ"ר יחיאל ו"ל, כל א' מהם צועק חמס ואם לא ראי זה כראי זה. הנעלה ר' משה יצ"ו הנ"ל אומר כי אבי בעלת הבית שלו, כעושה בשם בתו אלמנה, השכיר לו את הבית אשר זה שני רבות הוא דר בו. וזה ימי אחדי המשכיר הזה השיא את האלמנה בתו הנ"ל והוציא נדונייתה מכיסו באופן שנשאר לו הבית הנ"ל. ובכן התרה באיש כמ"ר משה יצ"ו הנ"ל לצאת מהבית הנ"ל ליום מועד הקבוע לשכירות הבית כפי מנהג העיר.

ויהי כאשר הפציר ר' משה יצ"ו הנ"ל לפייסו בדברי באמרו שאם יוציאנו משם לא יכנס בו יהודי אחר, ונמצא ב"ה קרח מכאן ומכאן, השיבו כי איש עברי הבטיח להרבות לו שכירות אם יקנה הבית ההוא, כי ע"י שני הרשות יבטל החרם,³ ושעל דעת כך קנה אותו. מעתה אין ספק כי העברי הלזה נציע פה תקנת ר"ג הכתובה בסוף ה"כ ב' ו"ל: 'שלא לשכור

ולהוכיח זה ראשונה נציע פה תקנת ר"ג הכתובה בסוף ה"כ ב' ו"ל: 'שלא לשכור מגוי בית שדר בו חברו בלי רשותו עד מלאת לו שנה אחר יציאתו', ע"כ. ובק"ק פאדובה עשו סמוכות לתקנה זו והוסיפו עליה משמרת למשמרת וע"פ הריגולאדורי⁴ אחרונים חזרה ונתקיימה, וזה לשונם:⁵

'פארטי שהושמה ח' אלול ש' ע"ד חרם הגאון ר"ג בהשגת גבול הבתים. אנו מסדרי ומתקני שתאושר פארטי ההיא שג' שני' אחר יעזוב ויצא יהודי מבית שהיה דר שם, דהיינו שהב"ה יתן לו רשות,⁶ לא יוכל שום יהודי אחר לשכור הבית ההוא, ע"כ.

ראוי ע"כ לדעת להודיע ולהודע דשני רשות אין בו כדי להפקיע תקנה ר"ג ותקנת הקהל הנ"ל דהא אמרי' ב' השואל:⁷ 'ובניה או אורתיה או יהביה במתנה אמר ליה השוכר לא עדיפת מגברא דאתית מחמתיה' ובמרדכי דפ' הנ"ל⁸ הביא פסקים רבי' בשם ר"מ⁹ דבכלהו אמרי' שלא יהא כח השני יפה מכח ראשון, הרי שהזכות אשר לשוכר עם המשכיר הראשון ישנה לו גם עם השני. ולפעמי' אלים טפי זכותיה עם השני כדמוכח בהריב"ש סי' רנז. ואין לחלק בענין זה בין משכיר ישראל למשכיר גוי דהא בכל מידי דמחייב ביה ישראל ליכא לאיפלוגי אי שייך בהדיה ישראל או גוי שלא במקום סכנה, והראיה ממאי דאמרי בפסחי': 'חור שבין יהודי לגוי לפלימו כל עיקר אינו בודק מפני הסכנה',¹⁰ שמא יאמר הגוי כשפי' הוא עושה לי. שמעינן מהא דאי לא מפני הסכנה אין חלוק בין ישראל לגוי. ובנדון דידן אין שום מקום לסכנה שהרי נתפרסם הדבר וידועי' המשכירי' הגוים ענין התקנות ויקיימוהו עם השוכרי' כל עוד שלא ימצא ישראל הפורץ גדר.

ועד כאן לא קאמ' מהרר"ק בתשובותיו¹¹ בענין חזקת הישוב דמיתת השר מפקעת

3 שינוי הבעלות מבטל את חרם דרבנו גרשום, הציסור על יהודי אחר לשכור את הבית.

4 ספר כלבו, סימן קיז: תקנות רבנו גרשום וגזרת קדמונים.

5 מסדרי התקנות.

6 ראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה, ח"א, סימן נז: ז.

7 צו פיגורי. ראה פנקס הנ"ל, שם, הערה 4.

8 בבא מציעא, קא ע"ב. סוף הציטטה שונה: 'לא עדיפת מגברא דאתית מיניה'. מי שקנה או קיבל את הבית אומר לו השוכר: אינך עדיף מזה שמכר לך את הבית. כשם שהוא לא יכול להוציאני אף אתה אינך יכול.

9 המרדכי, בבא מציעא, סימן שפג.

10 רבינו מאיר, מהר"ם מרוטנבורג.

11 פסחים, ח ע"ב.

12 סימן קיח, סה ע"א—סו ע"א. מדבריו שם: 'לעניות דעתי נראה כי הדין עם שמעון דמאחר שמת האדון הראשון אשר מכחו בא ראובן ... כבר נסתלק מעשה ראובן וזכה שמעון במעמד ההוא'.

זכות המחוקק, אלא משום דדינא דמלכותא דינא ורשאין מלכי האמות לומר לא ידור פלך בארצי אם לא ברשותי כיון שהארץ ברשותי היא, כמו שכתב המרדכי ב'פ' הגזול בתרא.¹³ ואע"פ שלא יוכל לומר כן השר הראשון, שהתנה למי שנתן הכסף וקם לו, מדלא אמרי' דינא דמלכא דינא' כמו שדקדק הר"ן ב"פ"ק דגטין.¹⁴ מ"מ השר החדש המחודש גזרותיו מדינא דמלכותא מצי מפיק, מה שאין כן בשכירות ביתו של יחיד, דלא אלים כלל מדינא דמלכותא. והא קמן שראוי למחות באיש הנכנס לפנים ממחיצתו להסית [עמ' 22] לב"ה הנ"ל כנ"ל.

מקצה מזה¹⁵ בא גם הנעלה כמ"ר נריה יצ"ו הנ"ל ויאמר כי זה ימ' מעט, בהיות שקצר המצע מהשתרע בבית שהיה דר בו, שכר בית אחר בסמוך לו.¹⁶ ויען גם הבית הזה קטן מהכיל כל בני ביתו קבע דירתו בבית הזה השני ובקצת מהראשון, אפס קצתו האחר השכיר לוולתו לתקל מעליו התוצאה. ועתה בעל הבית הראשון הרשה אותו¹⁷ והתירה בו לצאת למועד כנ"ל, והוא גם הוא חקר ממנו לדעת למה זה, והשיבו כי איש עברי חפץ להרבות לו שכר באמרו שזה לא נאסר מאחר שכמ"ר נריה הנ"ל הנ"ל שכר לו בית אחר. והנה דברי' הנכרים חזינן,¹⁸ שהיהודי הזה המכה את רעהו בסתר שגה ברואה. לכן נביא בזה תקנת הקהל אשר בה אפשר שנסייע זה העובר. וזה לשון הריגולאדורי אחרוני':

'פארטי שהושמה ר"ח אייר של"ה ס' תרל"ו,¹⁹ ששום אדם לא יקח ויקבל עליו בשכירות שום בית רק לדור בתוכו, ויובן שלא יהיה לשום אדם מהעיר שום חזקה בשום בית רק בגוף הבית שהוא דר בתוכו, וכל החזקות שאין האדם דר בהם כנ"ל יתיו כאין ויהיה רשות לכל אדם לקחת בשכירות אותם הבתים מהערלי' בלי שום חטא ועוון. ומבארים שזה יובן רק מהיום והלאה, אשרנו וקיימנו, ע"כ.

מעתה ראשונה יפקח העובר את עיניו ויראה כי כל עוד שידור השוכר בבתים שישכור אין לשום אדם רשות לקפץ על חזקותיו, והרי ר' נריה הנ"ל דר בשני הבתים על כרחו כי אין שום א' מהם מספיק לדירתו. ותו, מסתמא לא תקן הקהל דבר והפכו ומאחר שכבר קיים תקנת ר"ג הוסיף שג' שנים אחר יעזוב ויצא יהודי מבית שהיה דר שם לא יוכל שום יהודי וכו', כנ"ל, א"כ אין התקנה הזאת השנית להתיר הבית הראשון שהיה דר שם כי כבר נאסר בכל ענין, אבל היא על מי שיש לו בית כדי צרכו ושוכר בתים לעשות מהם סחורה. ובגזון דידן כבר אמרנו שר' נריה הנ"ל שכר לו הבית השני להרחיב גבולו ודר בכל ובראשון ג"כ כנ"ל.

13 פרק 'הגזול ומאכיל', מרדכי, דפוס קראקא שנת, דף ס"ט ע"א. הקטע הנשטט מהמרדכי על ידי הצנזורה, מלבד מן הדפוסים הראשונים. ראה גם שו"ת ר' עזריאל דאיינה, ב, סימן קצת הע' 28.

14 על הרי"ף, דף ד ע"א: 'ודאמרינן דינא דמלכותא דינא: דוקא במה שהמלך עושה מחוקי מלכותו אבל מה שהגמון עושה שלא כדין — לא. ולישנא דדינא דמלכותא הכי משמע, ואי עביד הגמון שלא כדין מחסנותא הוי ולא דינא'.

15 מצד שני.

16 המילים 'בסמוך לו' קריאתן משוערת.

17 ביטל את השכירות. ראה הערה 7.

18 דברים הניכרים אנו רואים. שבת, נו ע"א.

19 בפנקס התקנות הישן של קהילת פאדוואה. ראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה, ח"א, סימן נו: ל ו, עמ' 99.

ובלעדי זה גלוי לכל שהתקנה הזאת השנית עד היום הזה היא בכלל קצת תקנות אחרות שלא נתפשטו ולא הונהגו, יען יש מיחידי הקהל אשר זה ימי' ושני' שכרו בתים וזולת מקום דירתם ואינם דרי' בתוכם ועכ"ז אין גם א' שיקום להפקיע חזקתם מהם, כ"ש הכא שהמוחזק דר בחזקתו ומשתמש ממנה לעצמו כאמור. והן אמת אם היינו יודעים מי ומי ההולכי בדרכי' מקולקלי' אלה היינו קוראי' אותם לפנינו ומזכירי' על פניהם דרכם.

אמנם עתה, למען לא ישלחו הצדיקי' בעולתה ידיהם, אנחנו גזורי' בגזרת נח"ש על כל א' מבני עמנו שלא יקח גם לא יפקיע בשום אופן זכות החזקות הנ"ל מיד המוחזקי' הנ"ל, גם לא יפתה לבעל הבתים הנ"ל להעלות שכירותם בשום צד ערמה ותחבולה ולא יסמך לקרוא דרור לעצמו בטעדי דלא מעלי כנ"ל ובדומי' להם. ואם כבר נסמך ועשה שורש פורה ראש נגד המוחזקי' ²⁰ הנ"ל יחזור בו ויבטל כל מה שעשה. והעובר על דברינו אלה ליקום בארור, פתו פת כותי, יינו יין נסך, פירותיו טְבָלִים ועוד בי גזא דרחמני דרכים שוני' להכביד עליו עֲבָטִיט ²¹ החומרות אם יעמוד במרדו ח"ו. ולכל עדת ישראל הדבקי' בה' יפרו ישע ואורה, וברכות מפי הגבורה, יחיו דגן יפרחו כגפן ויהיו לראש פנה, ופדויי ה' ישוּבוּן ובאו ציון ברנה, אכ"ר.

פה פאדובה, היום יום ד' ר"ח אדר הראשון שי"ן מ"ה ²² לפ"ק

נאם הצעיר שמואל ארקולטי

[עמ' 23]

קיום ²³ הדברי' הנ"ל מאלופי וירונה יצ"ו

דברי פי חכם חן ואמרותיו אמרות טהורות מיוסדים על הררי קדש הדין והתורה, ועל מע' כ"ת קא סמיכנא דמהימן לגבי ידידי כבי תרי, שכמ"ר נריה יצ"ו לקח הבית השני רק לצרכו, ולהיות כי קצר לו המצע מהשתרע בבית ראשון, ולא לעשות ממנו סחורה, ולכן האנשי' האלו השמים במחשך מעשיהם ואומרי' מי רואנו מי יעידנו נפלו ב'ארור מסגי גבול רעהו, נוקשו ונלכדו בחרמו של רגמ"ה, פרצו ועברו תקנת הקק"י.

בכן הגזרה הנו' גם על שמי תקרא, רק בזה אוסיף נוסף משלי כי אם באולי האיש או האנשים אשר עשו, או ידמו בלבבם לעשות כאלה, יסירו המסוה מעל פניהם ויבאו לבי דינא, באמרם כי להם דין ודברים על הבתים הנ"ל, יחויבו כמ"ר משה הנ"ל או כ"מ נריה הנ"ל לברור עמהם דיני' יודעי דת ודין ע"ד זבל"א וזבל"א, ²⁴ ומאן דמוביד בדינא ליזמר וליזיל באורחא, ²⁵ ונגד האנשי' ההם אחרי יבררו דיני' כנ"ל גזרתי זאת תהיה תלויה ועומדת עד כי יצא פסק דין ביניהם. נתונה בוירונה, כ' אדר הראשון שי"ן מ"ה ²⁶ לפ"ק.

נאם יועץ בר יעקב ז"ל

ונאם אברהם מנחם פורט הכהן

20 בעלי החזקות.

21 ט"ט עבה, בוך, עליפי חבוק ב, ו.

22 30 בינואר 1585.

23 אישור.

24 על דרך זה בורר לו אחד וזה בורר לו אחד.

25 ומי שמאבד (שמפסיד) בדין יזמר ויצא לרחוב, כלומר הואיל ודין אמת דנו לא הפסיד כלום, עליפי סגודרין, ז ע"א.

26 19 בפברואר 1585.

קיום הדברי הנ"ל מאלופי מגטובה יצ"ו

אנחנו חותמי מטה בדברי אספקלרייא המאירה ונו עינינו, יצאו מפי המאור הגדול כמהרר"ש ארקולטי יצ"ו, זה לשונה בשער פאדובה שערנו וכו', סובבים על שני קוטבי: הא' כי שמה יש ויש עברי, עוברים ראויים להקרא, מסיתי בעלי בתי הערלי להוציא היהודי השוכר ודרי בבתייהם ע"י שני רשות מארי דירות.²⁷ הב' יש מפריו להבר' שכר לבעלי בתי הערלי להוציא היהודי הדרי בתוכם באמרם לא ימצא להם עון אשר חטא, מצאתי און לי בלישנ' מתקנה א'²⁸ נעשית בקק"י שמה, והובאה לשון התקנה תוך דברי האספקלרי הנז', גם ראינו בשולי דברי האלופ ארקולטי יצ"ו הנ"ל דברי הישיש אב ב"ד בוורונה כמהרר"ר יעץ יצ"ו עם שפתי כהן גדול כמהר"ר אברהם מנחם ישמרו דעת, ומוסיפי נופך משלהם כנראה שם.

הנה על קוטב הראשון, המסית לשנות רשות נאמר לא לבד דרך שאלה, קורי אנחנו עלי אין מהפכי בזכותו של מסית וקרא 'כי עשית זאת' וגו' מוכיח,²⁹ אלא אף גם זאת אם השנוי רשות ממילא נעשה. הלא זאת לפני שני רבי, בפרטות, פה מגטובה, הורו המורי ע"פ ספרי וסופרי כי שנוי רשות לא מחליש כלל חוקת הבית מהישראל הדר בו, וכן נתפשט מנהג זה פה ונעשו עובדאות, ואי לאו דקים להו דהכי הלכתא וכו'.³⁰

גם בימי הגאון כמהרר"ר משה באסולה זצ"ל, שהשיג כמעט על כל התקנו' נעשו בק"ק פירא' בורעד ותקנו' כלליות,³¹ ובדבר שנוי רשות בעלי הבתי' דלא יקלוש³² כלל וכו' היהודי הדר בו שבתוך התקנו' ההם, הללה בשער' מאד, אך אמר, לא תקנה תקרא כי דינא הכי הוא. ולכן דרך כלל אנחנו אומרי כי דברי האלופ ארקולטי בפאדובה הישיש כמהרר"ר יעץ יצ"ו בנופך שהוסיפו הזכה הגדול בוורונה, זה וזה ידובקו וצדקו יחדיו שניהם, ודבריהם כנ"ל כלם בוזך וזהו ובעצם השמי' לטהר, ולולא כי יציאתנו לקראת נחשי' חוששי' אנחנו 'דינו אסור' בכוז,³³ דברי ג' הגאונים יצ"ו הנ"ל אינם צריכים חזק, היינו גם אנחנו מסכימי' לכל דבריהם בבאור רחב. כל הדברי' הנ"ל כנ"ל יצאו מאתנו חותמי מטה

פה מגטובה, היר' יר' ד' כ"ח אדר ראשון זכרו תורת משה³⁴ לפ"ק.

נאם הצעיר פנחס אליא בן לגאון א"א הצדיק והחסיד כמהרר"ר צמח אליא ממילי זצ"ל, בתנאי שלא יהיה נגד רצון שום שר ושופט מאדוני הארץ יר"ה. ונאם ישעיה שמואל בן מהר"ר אברהם אהרן ז"ל הבא על החתו' בתנאי הנ"ל. ונאם תולעת יעקב קלונימוס בן הר"ר אהרן יוסף נחיריה זלה"ה.

27 אדוני (בעלי) הדירות.

28 מצאתי חיזוק למעשי בלשון תקנה אחת.

29 והפסוק המקראי המצוטט מוכיח זאת. בראשית ג, יד.

30 אילולא שהיה ידוע להם שכך ההלכה, וכו'. השלם: לא היו עושים כך.

31 התקנות הכלליות שנעשו באסיפת ראשי קהילות איטליה בפירארה שי"ד. ראה מ' בניהו, הסכמה ורשות בדפוסי ויניציאה, עמ' 80—92; ר' בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 92 ואילך.

32 יעשה קלוש, יחלש.

33 שנאמר עלינו מטעם השלטונות להטיל חרמים (נחשים).

34 27 בפברואר 1585.

כב

[עמ' 25]

כתב גאוני ויניציא' לבאר שהעושה צויר לשונאז בעש"ג שלא יטפל עמו,¹
לא יקרא פורץ גדר התקנה.

של' למד ולתורתו. הן היום בא לפנינו הבחור כמ"ר קלמן בן המנוח כמ"ר זוסמן ז"ל
וספר לנו שיש לו שמה בקהלכם² איזה שונאי' האורבי' לו לביישו ולהכותו בסתר. וכדי
להסיר המכשולות שיוכלו ח"ו להודמן ולבוא לו מהם, דרך אמונה בחר, לשלוח להאנשי'
ההם צויר שהשיג מהאוגאדורי³ יר"ה שהאנשי' הנזכרי' לא יטפלו עמו מטוב ועד רע,
כנהוג לעשות בין אנשים המריבי' ומתקוטטי' יחד.

והנה היתה שאלתו ממנו אם עשותו הדבר הזה עובר על תקנת הק"ק שתקנתם שמה,
שלא ירים איש את ידו ואת רגלו נגד חברו לפרוץ גדר ולעשות לו שום צויר בעש"ג.
ואנחנו כאשר שמענו דבריו כן ראינו בברור שסגנון ואופן צויר זה אינו נכלל בכלל התקנה
ושבהיתר יכול לעשותו. ועל כן עמיתנו בתורה, יהי נא חסד מכ"ת עמנו להודיע להפרנסי'
מהק"ק, ע"י השמש, ולא ימחו להבחור הנו' מלעשות הדבר הזה להנאת ולטובת שני
הצדדין, כי לא נדע מה ילד יום, אשרי אדם מפחד תמיד ומקשה לבו יפול ברעה,⁴ ובפרט
שאין זה נגד תקנותיהם כלל ועקר. ועם זה נפסיק במלין, אורך ימי' ושנות חיים יוסיפו
למכ"ת ושל' לו ולאזהבי תורתו.

ויניצי', יר' ה' ר"ח ניסן הש"ן⁵

בשביל שאנחנו נראה שאין זה נגד תקנת ק"ק שלכם, לא נעשה מעשה אם לא תסכים
עמנו מכ"ת, כי אתרא דמר הוא. פי המדבר אחיך לאהבה

שמואל יודא קצנאילנבוגן

יעקב בכמ"ר אברהם שלמה הכהן ז"ל

ועירא דמן חבריא אביגדור ציזידאל

כט

[עמ' 31]

שאלתי מהגאון כמהר"ר שי"ק זיזי"א טעם למנהג האשכנזי' לטמון את הערלה תחת ארון
הקודש, שנראה דבר זר להכניס במקום הקדש קלפה¹ טמאה וקשה כזו, ובתוך דברי'
אחרי' השיב בכתבו ז"ל:

1 המוציא צו מניעה מבית דין של גוים שאוסר על אדם מסויים לפעול שום פעולה שקשורה אליו.

2 בפאדוואה.

3 avogadori, ערכאה משפטית גבוהה של הרפובליקה הויניציאנית.

4 משלי כח, יד.

5 באפריל 1590.

6 פסיקה זו נוספה לאחר שסיימו כבר את האיגרת, מתוך רצון, כנראה, שלא לפגוע בר"ש

ארקחלטי ובמעמדו ולהפכו לשותף רביעי להתלטתם.

1 כני לכת הטומאה.

מהר"ל מביא דנהגין לשפוך כוס יין המציצה תחת ארון הקדש בב"ה.² בפרקי ר' אליעזר:³ נמצא כתוב דהיו נוטלי' הערלה והדם והיו טומני' בעפר של מדבר, כיון שבא בלעם וראה כל המדבר מלא מאותם מטמוני' אמר: מי יוכל לעמוד מפני זכות דם ערלות אלו הטמוני' בעפר זו, שנאמר: 'מי מנה עפר יעקב'.⁴ ואיננו רחוק שעל סמך זה המדרש נהגו לטמון הערלה תחת ארון הקדש כמו שמצינו שהיו נוהג' לשפוך תחתיו יין המציצה כי זה קרבן יחשב, ע"כ.

לג

לפסול השונא למורשה

[עמ' 35]

להשקט המיית ר' שמעון יצ"ו בר שבתי כ"ץ ז"ל הצועק מרה נגדנו באמרו שלא נהגנו בו כשורה, ומתעצם לאמר הורוני מאיזה טעם דנתוני, נדרשנו לו לפנים משורת הדין דהא היכא דליכא חשדא או כפייה אין כותבין לו הטעם כדמוכח ב'נמקי יוסף',¹ פ' איזהו נשך, בעובדא דהנהו 'תרי כופאי'.² ובס"פ ז"ב³ על ההיא דהתוקף את חברו וכו',⁴ וגם ב'כסף משנה', בפ"ו דה' סנה' בשם התו"ם, ויהי מה, לכלות מעלינו תלונותי פירשנו לו דברי' מחזורים כשמלה:

באו לפנינו מאליהם, בלי שום כפייה וקריאה מטעמנו, ר' שלמה מפיליסטרי' יצ"ו ור' שמעון הנ"ל, ביום עשירי למנחם שין מ"ד. ופתח ר' שלמה ואמר כי יש לו דין ודברים על ר' שמעון, ושלא עליהם מבקש פסק מאתנו, רק בהיות שר' שמעון חפץ שר' פלו' יהיה מורשה בעדו ועמו פה. הוא שלמה אינו רוצה בזה משני טעמים: הא' מפני היותם

2 דפוס טוביה פואה, סביונטה ש"ן, פו ע"א. יין המציצה הוא היין ממנו משקים את התינוק (ויש נוהגים גם את אם התינוק) וממנו ממלא המוהל את פיו ומדצץ את מקום הפצע של התינוק כדי לעצור את הדם. מהר"ל מציין שבאוסטריה נוהגים לזרוק את יין המציצה בתול ובאיזור הריינס מחזירים אותו אל כוס היין שלגם ממנה המוהל, ויין זה שופכים תחת ארון הקדש בבית הכנסת.

3 פרק כט.

4 במדבר כג, י.

1 פירשו של ר' יוסף חביבא להלכות הרי"ף.

2 צריך להיות 'כוחאי', כותים. בבא מציצא, סט ע"א.

3 ובסוף פרק זה בורר.

4 סנהדרין, לא ע"ב. גם שם מסופר על שנים שנחשצמו בדין וכפו עליהם לזון בעירם. להם נממקים את פסק הדין, ובתוספות שם: 'זאם אמר כתבו ותנו לי מאיזה טעם כו' — דוקא היכא דנתעצמו לזון כו' וכפו אותו לזון כאן אבל בעלמא לא'. כלומר, הכלל הוא שאין חובה לנמק את פסק הדין.

5 ב'כסף משנה' בפרק ו' דהלכות סנהדרין בשם התוספות. וחזיר שם על דברי התוספות בפרק 'זה בורר' ועל דברי בעל 'נמקי יוסף' בפרק 'איזהו נשך'.

6 פיליסטרינה Pellestrina, עיירה על חוף הים האדריאטי לא הרחק ממיסטרי. על שלמה פיליסטרינה ראה בפנקס ועד ק"ק פאדוואה, על-פי מפתח השמות.

7 18 ביולי 1584.

8 היה כתוב שמו של המורשה ונמחק ומעל המחיקה נכתב ר' פלוני, וכן בכל המקומות בחשובה זו שכתוב ר' פלוני. ייתכן ששם המורשה הוא ר' זימלן.

אויבים זה עם זה ר' שלמה ור' פלו' הג"ל, ויודע ר' שלמה בעצמו דיצריה אנסיה * ואין לו להכנס עמו בדברי' של מריבות, והשני מפני שהוא רוצה להכשירו לעד [בא]ותו דין ודברים עם היותו קרוב לר' שמעון. ור' שמעון השיב כי אין רצונו לדבר דבר אם לא יהיה עמו ר' פלו' הג"ל לפנינו למורשה.

ובכן השיב ר' שלמה כי על זה בלבד אנו דנין אם יהיה מורשה אם לא. אמרנו לר' שמעון [כיון] דעל סעיף זה בלבד אתו קמן ראוי לו להשיב על דברי ר' שלמה הג"ל כנ"ל. ובכן נתפייס בכך והשיב כי הוא מג' טעמי' חפץ במורשה הג"ל: חדא משום שכן פשט המנהג לקחת מורשה ובערכאות גם השונא יהיה מורשה, ועו' משום שהוא משכיר אותו למורשה קבוע ואינו חפץ בזולתו, ועוד שאינו חפץ בהכשרו לעד. ואנחנו אחרי שמענו טענות החולקי' הג"ל לא שמנו לב לדברי' האחרוני' של ר' שלמה, דהא הקרוב אינו נכשר אלא מב' החלקי' יחד אשר להם הריב ¹⁰ כדתנן בפ' ז"ב: ¹¹ 'נאמן עלי אבא נאמן עלי אביר', וגם מטעמי אחרוני' אין הדין עם ר' שלמה בזה.

אמנם על דבריו הראשוני' בנינו טירת כסף של משפט צדק וזה שכבר אמרי בפ' ז"ב: ¹² 'אשר לא טוב עשה בתוך עמיו זה הבא בהרשאה', והראב"ד כתב: 'דה"מ' ¹³ כשמלח ותלוה בעיר א', והכא תרויהו איתנהו בזה. ואפי' אי נימא דמנהג מבטל הלכה ¹⁴ ושהמנהג הזה יהא נמי מנהג ותיקין, הלא ליכא למילף מיניה מצד שהוא מנהגן של אומות רק מצד שהוא מנהג ישראל, דמסתמא לא פשט בעמנו מנהג המורשות לתת חרב איש ברעהו, וכ"ש אי נימא דלא ניתא ליה למרן שיהא זה מנהג ותיקין.

ומי לא ידע בכל אלה בקהלנו הקדוש שר' שלמה פליס' ור' פלו' הג"ל נתקוטטו זה עם זה ימי' ובאו כמעט עד כדי הכאה, ומאו עד עתה לא דברו זה עם זה מחמת איבה. וברור לנו שאם יכנסו לדבר עתה בדברי ריבו' לפני דיני' יתלהבו בקטטה ומי יודע איך יפול דבר, ונמצא המביאים לידי מדה זו עובר על ילפני עור לא תתן מכשול. וטענת ר' שמעון, שטען שר' פלו' הג"ל מושכר אצלו למורשה הא ודאי בדוחא היא ולית בה ממש כלל, דהא ר' פלו' הכי נכבד ועשיר וזרעו זרע קדש ולא עבד למיגר נפשיה ¹⁵ ומה גם למורשה. ואם אמרה תורה למחות שם במי סוטה להטיל שלו' ¹⁶ הנה מה טוב שישלק ר' שמעון את המורשה הג"ל מדינות זה משום דרכי שלו' ¹⁷.

ותו טעמא מאי אמרי לא לידון איניש למאן דסני לי מפני שהשנאה מקלקלת השורה ולא חזי ליה זכותא, הכא נמי מתוך השנאה יתעות לטעון טענת שקר לרמות הדיינין מלבד שמתוך כך יתקוטט עם שונא[ו] ונמצאו יצאי' מזה מכשולי' אין מספר ברצות

9 שיצרו אונס אותו. כלומר, ר' שלמה יודע ששנאתו לאותו פלוני מתלקחת בקלות רבה.

10 שהיר קרוב המשפחה אינו כשר להיות עד אלא בהסכמת שני הצדדים המתדיינים.

11 בפרק 'זה בורר', סנהדרין, כד ע"א.

12 המימרא היא של רב ונמצאת לא בפרק 'זה בורר' אלא בפרק 'שבועת העדות', שבועות,

לא ע"א. ר"ש ארקולטי מצטט כאן את ר' יוסף קארו ב'בית יוסף', חושן המשפט, סי' קכג.

13 דהני מילי. השנה על הרמב"ם, ספר קנין, הל' שלוחין ושותפין, פ"ג הל' ה.

14 ראה ירושלמי יבמות יב, א; בבא מציעא ז, א. וראה הפרק מנהג בטעות בספרו של מ' בנינו,

מעמדות ומורשות, ספר זכרון להרב יצחק גסים זצ"ל, סדר ו, ירושלים תשמ"ה, עמ' רפה—רצה.

15 ואינו עשוי להשכיר עצמו.

16 על-פי סוכה גג ע"ב.

17 המשפט הבא נרשם כתוספת בשולי הגליון ומקומו סומן במקור כשייך לכאן.

המורשה לעשות נחת רוח ליצרו. לכן ע"פ הדברי הנ"ל ומכת הסדר מהקומפרומיס¹⁸ שנכתב בפנקס הקק"י, פסקנו שר' שמעון הנ"ל יברר לו מורשה אחר ואם הוא חרשב שר' פלו' הנ"ל יודע לו זכות יביא לפניו את המורשה אשר יקח למען ידבר עמו ר' פלו' לרצונו.

נאם הצעיר שמואל ארקולטי

לד

שאלה ממני לגאון כמהר"ר שי"ק יזיי"א

הן היום היו מסילות בלבבי¹ לדרוש מחכמתו של מר אמתת מכל מסופק אצלי² ויראתי מגשת להעמיסו³ כי לא מן השם הוא⁴ ומן השמי' סיעוני בהגיע עתה לידי כתב ימינו⁵ אשר במענה לשון עליו יהיה לי פתחון פה לעמוד לפניו כתלמיד לפני רבו. ובכן ראשונה אומר כי לכל רצון מ' סורלה⁶ ברחבי לה זמן⁷ עד ר"ח תמוז הע"ל ככל דבר מעכ"ת הטוב. אמנם שאלתי ובקשתי היא לדעת אם הא דא"ר יוחנן משום ראב"י בפ' משוח מלחמה⁸ והביאו האלפסי בה' טמאה⁹ ו'בית יוסף' בטור י"ד ס' שעא, 'מת תופס ארבע אמות לטמאה', משמע שצריך להתרחק ד' אמות מכל עברי גופו או משמע שתופס בין הכל¹⁰ ד"א¹¹ קרקע בלבד לטמאה.

ותו, חצר המוקפת רעפי' בולטים מכותליה ובהם חלונות כפותח טפח¹² לבתים, ומת באמצע החצר תחת אויר השמי', ואין משפת הרעפי' שבצדה הא' לשפת הרעפים שבצדה השני כי אם מרחק לשעור גופו של מת או מעט יותר, אי דינין בה דין מתני' דפ"י דאהלות דתנן: 'ארובה שהיא בתוך הבית ויש בה פותח טפח, טמאה כנגד ארובה הבית סהור', או דלמא שאני התם, דאין בבית חלונות כפותח טפח פתוחי' לבתים אחרים וכל הטמאה יוצאת דרך ארובה, ולהכי לא בעינן שום הרחקה משפתה למת, אבל חצר זו שיש בכותליה חלונות כפותח טפח כנ"ל בעינן אויר באמצעה משפת הרעפי' לשפתם כמה דתפיס

18 סדר — תוראה. קומפרומיס — בוררות, מאיטלקית compromesso. השניים כבר עשו שטר בוררות ובו פירטו את כל תנאי הבוררות, וניתנה זכות לבוררים להכריע בכל ענין שנוי במחלוקת.

- 1 עלה בלבי, התעורר בי העניין. על-פי תהלים פד, ו.
- 2 לאמת את השאלות אשר אצלי הן בספק.
- 3 חששתי להטריחו.
- 4 לא נחשב. על-פי תענית, יד ע"ב; שבת, קטז ע"א.
- 5 כתב ידו. ע"פ תרגום אונקלוס, דברים לג, ב.
- 6 מרת. סורלה הוא כינוי חיבה של שרה. יתכן ומדובר בשרה בת יעקב אייזיק כ"ץ מפאדוואה, אשר נתייחמה מהוריה ורשי"ק לקחה לביתו בויניציאה לשנתיים ימים, כשקהל פאדוואה מתחייב להמשיך ולדאוג לה. ראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה, ח"א, סימן צו.
- 7 נאריך לה את הזמן.
- 8 סוטה, מג ע"ב—מד ע"א.
- 9 הלכות רב אלפס, הלכות קטנות, הלכות טומאה, דף סד ע"ב [בדפ' וילנא, דף ב ע"א].
- 10 הכל ביחד.
- 11 ד' אמות.
- 12 פתח קטן, ברוחב של טפח. על-פי משנה, אהלות, פרק י.

מת לטמאה, ובלאו הכי אכתי חשיבא¹³ 'טמאה תחת אהל', ונפקא מינה בזמננו שלפעמי' משימי' המת בחצר למען יוכלו הכהני' ליכנס בבתיהם או בבתי כנסיות. יול מים מדליין של מר א"כ¹⁴ להשקות גפשו הצמאה, ושלר' מעכ"ת ישגה.

לה

תשובת הגאון הנ"ל זי"א

מלכי מקדם ש',

בדיק לן¹ מר בשתי שאלות ומענותותיה. אשיב למכ"ת בקצור רב כי כבדה עלי מלאכת הכתיבה. על הראשונה, אי מה שאמרו 'מת תופס ארבע אמות לטמאה', היינו שצריך להתרחק מכל עברי גופו או אם הכונה שתופס בין הכל ד' אמו' קרקע לטמאה עד שאם רוחב שטח הקרקע שהמת מונח עליו הוא כמלא אמה אין צריך להתרחק ממנו בכל צד ופנה כ"א ג' אמות, לדעתי דבר זה פשוט וברור, שד' אמות שאמרו ר"ל שצריך להתרחק ד' אמות מן המת וממילא שצריך להתרחק כשעור הזה מכל צד. והקארו ז"ל הביא מה שכתב המרדכי² שהכהן מותר ליכנס בספינה כשמת מונח בתוכה ובלבד שלא יכנס ויתקרב אצל המת תוך ד' אמות, ומבואר מזה כתב הרא"ש³ ותביאו הקארו שם ז"ל: 'אבל קבר שאין מסויים במחיצות' טפחים צריך הכהן להרחיק ממנו ד' אמות. מלשון זה נתבאר בתכלית הברור שד' אמות שאמרו היינו מכל עברי גופו, וכן עמא דבר⁴ [עמ' 36] שכשעושין לוי' למת בזהרים הכהני' שלא להתקרב תוך ד' אמו' של ארון המת מכל צד, ולדעתי אין בזה מקום ספק.

ועל השניה, אם המת מונח בחצר תחת אויר השמי' ואין משפת הרעפי' הבולטי' מהכותלי' שבצד הא' לשפת הרעפי' שבצד הב' כ"א⁵ מרחק שעור גוף המת או מעט יותר, אי אמרי' דחשיב 'טמאה תחת האהל' כיון דמת תפיש ד' אמות לטמאה, גם זה פשוט אצלי כביעתא בכותחא⁶ דכיון שהמת מונח כולו תחת אויר השמי' אין כאן טמאה באהל, דלא אמרו 'מת תופס ד"א לטמאה' אלא לענין שאסור להכנס ולהתקרב תוך ד' אמותיו אבל לא להביא טמאה באהל.

ואני תמה אדמספקא ליה למר כשאין מהרעפי' שבצד הא' לרעפי' שבצד הב' יתר על ד' אמות כדי תפיסת המת, למה לא נסתפק כשהמת מונח תחת האויר ואין בינו לכותל אחד שהרעפי' בולטי' ממנו מרחק ד' אמות? אי אמרינן כיון דאין משפת הרעפי' למת מרחק ד"א אי אכתי חשיב 'תחת האהל', כיון דהמת תפיס ד' אמות, ולמאי נ"מ⁷ הציע

13 עדין נחשב.

14 אם כן.

1 בחון אותנו. עליי עירובין, נא ע"א.

2 'בית יוסף', יורה דעה, סי' שעא; המרדכי, מעד קטן, סימן תתסה.

3 הלכות קטנות, הלכות טומאה, סי' ח.

4 וכן נוהג העם.

5 כי אם.

6 כביצה במאכל של חלב, על דרך השאלה — דבר מובן מאליי.

7 נפקא מינה. לאיוו סיבה שאל כך.

שאלתו כשאין משפת הרעפי שבכותל הא' לשפת הרעפי שבכותל הב' מרחק ד"א, כי אין הספק שלו אלא כיון שאין בין המת לכותל מרחק ד' אמות, ולי לא מבעיא ולא מיד, כי ד' אמות שהמת תופס היא אוהרה ותוספת קדשה לכהן שלא להתקרב תוך שעור זה למת, ואף גם זאת מדרבנן, אבל לא לענין שיביא טמאה לתוך האהל, וזה אינו צריך לפנינו לדעתה. ושלר' למכ"ת ממני אהובך הנאמן

שמואל יודא קצנאילנבוגן, כ"א סיון שמ"ט *

לו

[עמ' 37] תקנה למגדר מלתא שתקנתי בקהלנו מפאד' ונתקיימה בכל תקף ממע' גאוני ויניציא' יזיי"א

הן קדם היו יחידי ק"ק פאדרא' כיענים במדבר מאז בטלו האשכולות,¹ וקמו עמדו אנשים אשר כח בהם לקיים את העולה על רוחם נגד יחיד או נגד צבור בורוע, בשר ונדיבי עמי. ואפי' על עסקי תבן וקש² היה איש איש ממקומו מוליך ומביא מעלה ומוריד שרים רבים ונכבדי', עד אשר יראה הרואה את העדה כלה לפניו כמדורת אש,³ ובגוהו יאמר יו"ד קרתא קא חזינא הכא,⁴ ארי לצמחי' ששנו⁵ והיו שרש פורת ראש ושתין תכלי' להשחית תקון קבוץ המדיני,⁶ ומה גם להטיל איבה בין שר' ורועצי ארץ מסייעי הכתות אגדות אגדות, אשר סוף סוף גם אהבתם גם שנאתם תתהפך לבלע את הקדש ח"ו.

גם עתה שמענו ותרנו בטננו על צרעת גושנת זו אשר מרעס חוזר ונעור, כי על כל דבר פשע איש זורע לו הארץ, עושה בעברה ודון וכופה עליו פסכתו,⁸ או יבצע אכלא שירותיה⁹ חוצפא דמעליא ליה¹⁰ ומתדר אמרית"א¹¹ לעיני השמש.

לכן לבקשת' שלמי' וכן רבים מפרנסי ומנהיגי קהלנו הקדוש יצ"ו השואלי' כתונן להסיר [עמ' 38] את המכשלה הזאת, מן אולא שקילנא הרמן ורשותא¹² מאלקי האלקי' ואדוני האדוני' והנני גוזר מעתה שכל איש ואשה מבני עמנו פת, אשר לו עתה או יהיו לו להבא דין ודברי', טענה או ריח טענה, על יחיד או על רבים מאחינו ישראל בפאדרא,

8 5 ביוני 1589.

- 1 'בטלו האשכולות, איש שהכל בו' תמורה, טו ע"ב. והכוונה למיתת החכמים שהנהיגו אותם. קרוב לודאי שר"ש ארקולטי רומז למהר"ם פאדרא.
- 2 כלומר עניינים חסרי-ערך. ע"פ עירובין מה ע"א.
- 3 ראה ראש-השנה פ"ב מ"ד.
- 4 יו"ד שהיא אות קטנה נעשתה עיר גדולה, כלומר מדבר פעוט נעשתה צרה גדולה, על-פי קידושין, טז ע"ב.
- 5 שהשתנו. ראה משנה, תענית ג, א.
- 6 ושישים מכאובים. על-דרך : שיתין תכלי מטייה לככא. בבא קמא, צב ע"ב.
- 7 להשחית סדרי התורה.
- 8 מניח עליו סיר גדול, רוצה לומר מאלץ אותו בכוח.
- 9 יבצע לכל הסעודה, כלומר בוצע פרוסה גדולה שמספיקה לכל הסעודה. על-פי ברכות, לט ע"ב.
- 10 חוצפה המועילה לו. סנהדרין, קה ע"א.
- 11 מחזר אחר מרור. פסחים, לט ע"א.
- 12 בראשית אקח הסכמה ורשות. על-פי פיוט 'אקדמות' לשבועות.

לא יוכל להסתייע בשום אופן ממי שאינו מאמתנו לקיים או להשיג חפצו אפי' ע"י דבור קל בעלמא מהם, כי אם מהיושב"י על כסא דין בערכאותיהם¹³ ובשמירת גזרות הרבני ותקנת הקק"י בדבר עש"ג. ואשר יסתייע כנ"ל ח"ו באיזה זמן שיהיה ואיך שיהיה יפול במכמורות נדוי וחרם ושמתא, תקולל חלקתו בארץ ותבער בערת החרם ברמ"ח איבריו, עד אשר יתקן את קלקולו ויקבל עליו תשובה על פי תופשי התורה גם יחד עם פרנסי קהלנו הקדוש יצ"ו.

וכל דברי האלה הנ"ל יחולו גם על ראש מי שעשה מעשה הנ"ל מר"ח ניסן ש"ן עד היום הזה וגרם קלקול או תחלת הריסה מה בקהלנו ליח[יד] או לרבים, יצרו צעדי אונס¹⁴ ויהיה לאלה ולקללה הנ"ל אם לא יעשה באמת ובתמים השתדלות בכל מאמצי כחו לחקן את אשר עותו. אמנם הירא את דבר ה' ויגדור עצמו מחטא הנ"ל ינצל מכל צוקה וצרה ויזכה לראו' בנין בית הבחירה. ולכל עדת ישראל יהיו ששון ושמחה ואורה אכ"ר. נאם הצעיר שמואל ארקולטי פה פאדוא' ביום תבר מגל¹⁵ ש"ן לפ"ק

האלוף המרד' הנז' מריה דאתריה הוא ולו יאתה להסיר המכשלה מקרב עמו, וקורא לו גודר פרץ. ופורץ גדרו ישכנו נח"ש בלי לחש. והשומע לקולו יבורך מפני עליון לא תצא עליו הרעות, הטוב יקבל עד שיבלו שפתותיו מלומר די. פי המדבר

שמואל יודא קצנאילנבוגן

גם אני מסכים לגזרות הגאוני' הנ"ל כדי למגדר מלתא רבה כנ"ל.

נאם יעקב בכמ"ר אברהם שלמה הכהן ז"ל

מול פני המאורות הגדולים הנז' יאירו ג"כ דברי להסכים עמהם בכל מה שכתבו כנז'. האוטם אונזו לבלתי שמוע עונזו ישא והשומע ישכון בטח.

נאם זעירא דמן חבריא אביגדור ציידאל

לו—לח

[עמ' 39]

[שאלה] שאל ממני הר"ר יעקב לוצאטו יצ"ו

עתה באתי לשלם את נדרי אשר נדרתי למכ"ת וכו', ומעט מוער יהיה שיחי הפעם להיותי טרוד בשאלת נכרי² בהבנת מאמר א' מספר הוזר ואעתיקנו פה, כי יהיה לי לחן פרטי אם מכ"ת תעייך בו. ....

13 רק לשופטים ממש מותר לפנות, אבל לא לאנשי שלטון או נכבדים.

14 יתש כוחו, על-פי איוב יח, ז.

15 ט"ו באב. תענית, לא ע"א. 15 באוגוסט 1590.

1 הכותב הבטיח לר"ש ארקולטי שיכתוב לו.

2 שאלה ששאל אותו גוי. אין זו שאלה סתמית אלא שאלה ביקורתית מתוך יכוח. בתשובתו מתייחס ר"ש ארקולטי אל השאלה כאל קינטור.

... ע"כ דבריו בקצרה והמשכיל יבין. ובכן אצא וכו' הצעיר מתלמידי מעכ"ת
יעקב הקטן בכמהר"ר אברהם לוצאטו ז"ל

תשובתי לשאלת הנו'

אמת יהגה חכו של בעל העקדה¹ ובפרט בשער כ"ח באמרו שהוא סכלות גמורה לבקש
עזר הדת מדברי מי שהוא כופר בה וזה מספיק לתשו' המקנטר, ואם עוד לאלוק מלין²
נגדו במאמר זה. אמנם בהבנת דברי האלקי רשב"י שמענה ואתה דע לך כי — ...³

לט

[עמ' 40]

תשובתי על שאלת הר"ר מנדלין פורטו בהבנת מפני מה הקדי' פ"ה לעי"ן.

לא מהתרשלו' ותרדמת המוסר ידי שמתי למו פי, אדון נעלה, אחרי שובי הביתה, רק
בראותי כי שאלת האדון בין אריות רבצה⁴, אמרתי בהדי זקוקי' דנור לא ליעול בר נפחא.⁵
ועתה כי חסדך גדול עלי בכתב [ימ]יך, אענה אף אני חלקי בקוצר מלין פן אטריח עליה
דמר.

היתה שאלת אדו' ראשונ' על מאמר' ז"ל בחלק⁶ מפני מה הקדים פ"ה לעי"ן וכו'.
מדוע לא עשה כן באיכה ראשון⁷, או בתדא זמנא הוה סגי ?⁸ אשיב, כי מוסכם הוא שחרבן
ראשון ושני שהיה בפשע עמנו, נגזר בעון המרגלי' להיות בט' באב ...⁹
עוד שאל האדון בדברי הרמב"ם, בה' ט"ב¹⁰ וז"ל : 'מקצת חכמי' נתנו שלא להניח תפילין
של ראש' אם דוקא של ראש והי' של יד ... אמת הוא כי לפי מנהגנו אין מניחין ש"ר
גם לא ש"י¹¹. ויהי מה אם און בידי ארחיקתו כי [א]יני מהמתעצמי' בדבר הלכה. ויחי עוד
לנצח כל החושה בצל מעכ"ת ושלר.

3 'עקדת יצחק' לר' יצחק עראמה. בשער כח, (ויגזיאה שכי' דף פט ע"א), מתייחס ר' יצחק
עראמה למאמר מתוך תנא דבי אליהו (סדר אליהו), ששימש נוצרים שהתווכחו עם יהודים כדי
להוכיח שהמשיח כבר בא. לפני שעראמה מסביר את המאמר הוא אומר : 'עם שכבר אמרנו
ראשונה שהוא סכלות גמורה לבקש עזר הדת מדברי מי שהוא כופר בה במעשיו ולא יחיה
עליה, וכבר תחיה זאת תשובה כוללת לכל המאמרים'.

4 לאלוה, ראה איוב לו, ב. כלומר, אף כי יש לי מה לומר נגדו.

5 להלן מסביר את מאמר הוזהר.

1 אות 'פה' לאות 'עין'. במגילת איכה מסודרים הפסוקים (מלבד בפרק ה) בסדר אלף בית.
בפרקים ב' ג' ד' מקדים הפסוק שמתחיל באות פ' את הפסוק שמתחיל באות ע'.

2 כלומר, דנים בה גדולים.

3 בתוך ניצוצות של אש אל יכנס בן הנפח. כלומר, איני ראוי לעסוק בענין זה. עליפי בבא
מציעא, פה ע"ב. מקור המליצה בכך שכינו את ר' יוחנן בר נפחא.

4 בפרק 'חלק', הוא האחרון בסנהדרין, קד ע"ב.

5 בפרק א' של איכה.

6 או בפעם אחת היה מספיק. כלומר, מדוע בשלושה פרקים ?

7 להלן משיב בענין זה.

8 בהלכות ט' באב. ספר זמנים, הלכות תענית ה, יא.

9 של ראש גם לא של יד.

[עמ' 41] ואגב זה אנכי אדרוש ממעכ"ת לדעת אם אמת הוא שנעשתה הלכה למעשה במנטובה נגד תשובת הר"ר אביגדור כהן לקהל פיברם¹⁰ שהביא המרדכי בפ' הגזול בתרא,¹¹ כי קנאתי בהולל¹² מבני עמנו החושבי אותה כדיוטגמא ישנה¹³ שהעלתה חלודה ונפסלה, ומסתייעי מהלכה למעשה הנ"ל אשר מדעתי לא עלתה על לב איש.¹⁴

מג

[עמ' 45] שאלה ממני אל הגאון כמהר"ר שי"ק יזי"א

אשכול ההשכל, תל שהכל פונין לו, ראשית בכורי היורדים לעומק אמתה של תורה, שלך. מע' כ"ת ישגה, עם ההכנעה הראויה לי לפני כב' מע' תורתך אשאלה ממנו מענה לשון, כי הוגד לי על שלמי וכן רבים פה מתירי לעצמם לקנות חמאה של גוים בחניות מוכרי המאכלות אסורות, נגד מנהג העיר אשר מקדם, כפי המסופר לי, נהגו אסור בחמאה של גוים בכל ענין. חנה אחרי רואי דבתר ושקלי וטרו הפוסקי בענין החמאה ש"ג לא מסקי בה אסור בהחלט אלא דאוליען בתר מנהגא, והמנהג אשר במקום הזה נמצא חמרו קולו? כיון דלא אכשור דרי, עבר בדעתי למצוא פשר דבר, היינו להתיר החמאה ש"ג כאשר יקנה אותה איש עברי במכס טרם הגיעה בחניות הנ"ל, ולהכריזו אסור על חמאת החניות מפני שזמן מאכלות האסורות הנוסף עליה ומפני שחזקין אותה בסכין שמשמשין בה בכל שעה לחתוך גבלות וטרפות, דלא מצינן למימר דלאו בת יומה היא. אמנם מקצה מה¹⁵ לבי חזק וחושש לאמרם ז"ל בירושלמי: "אל תבזו כי זקנה אמך אלו המנהגות",

10 אולי Pribram (בגרמנית Pibrams), בדרום בוזמיה, כחמישים ק"מ דרומית מערבית מפראג (ר' אביגדור הכהן ישב בווינה).

11 המרדכי, בבא קמא, סימן קפ, מביא תשובה של ר' אביגדור בן אליה הכהן לקהל פיברם. על קהל פיברם הטילה המלכות מס בשיעור מסויים. קהילות מישובים סמוכים ביקשו לאחד את תשלום המס שלהן עם זה של קהילת פיברם למרות התנגדותה, ופנו למלך והשיגו את מבוקשם. כתוצאה מכך נאלצה קהילת פיברם לשלם מס יותר גבוה. ר' אביגדור הכהן אסר על יומה לאיחוד תשלום המס, שבני קהל אחד לא יצטרכו לשלם יותר מס כדי להקל על בני קהל אחר.

12 תהלים עג, ג.

13 פקודה ישנה. עליפי ספרי, ואתחנן לג.

14 ר"ש ארקולטי רצה לברר אם באמת יזמר בני מנטובה איחוד תשלום המס כדי להקל על תשלומיהם על חשבון קהילות אחרות.

1 לא הגיעו למסקנה שאסור בהחלט אלא שהולכים אחר המנהג.

2 כלומר חומרתו גורמת לקולא. כיוון שהמנהג מחמיר בקיצוניות לאסור 'בכל ענין', אין מקבילים אותו ובאים לידי פריקת עול גמורה.

3 שלא כשר הדור. 4 פשרה.

5 שלא תתכו בה קודם באותו יום מן המאכלות האסורים. (סכין שחתכו בה בשר טריפה אסור להשתמש בה באותו יום עלולה לאסור את המאכל הנחתך בה).

6 מצד שני.

7 בספר 'מגן אבות' למאירי, מהדורת יצחק הלוי לאסט (לונדון תרס"ט, הקדמה עמ' ו), מביא המאירי את המאמר בשם הירושלמי. וכבר לאסט, הע' 1, מעיר שלא מצא מאמר זה בירושלמי. ואמנם, הוא איננו בירושלמי שלפנינו, והיא תופעה ידועה, כי הירושלמי שלפני הראשונים שונה בכמה מקומות מן הירושלמי שלנו. תודתי על הערה זו לפרופ' משה עסיס.

ואמרו: 'הג' ביעז חשילתא שריין ואת לא תיכול משום אל תטוש תורת אמך',⁸ וכהנה רבות בקיום המנהגות. ובכן חשתי לא התמהמהתי ואבא היום אל העין, מעין המתגבר, להתיעץ במכתיר⁹ ידיעני מה אעשה כי ע"פ מעלתו אשק ותורתו אמת תהיה ענקי לגרירותי¹⁰ כל ימי עולם. הצעיר מעבדי מעכ"ת

שמואל ארקולטי

מד

תשובת הגאון על השאלה הנ'

אהב דבק שלר' למכ"ת,

מענותותיה דמר נדרשתי ממנו על אודות חמאה של גוים, אשר בפאדואי¹ מקדם נהגו בה אסור, והעם היושב בה מעצמם פרצו גדר הראשונ' ונהגו בה היתר וקונין אותה בחנות מוכרי נבלות, ואדר' כחכם יודע פשר דבר חשב להתיר החמא' טרם תגיע בחניות, אך קשה על מכ"ת להתיר מה שנהגו בו אסור. אשר על זה אודיע [עמ' 46] למכ"ת כי גם אנחנו חולינו כמך רוני, כי גם בריציא' נהגו בה קדמוני' אסור, ומעט מעט תותרה הרצועה, עד כי ראינו כי טוב לעמוד עליה במנין² והתרנו אותה לקנות מן התגרים המביאי' החמאה ומאותם שאינם מוכרי' שום דבר אסור.

ויודע למכ"ת כי שתיים המה שהביאונו לידי מדה זו: הא' כי כל העם מקצה³ נהגו בה היתר, אמרנו מוטב שיאכלוה בהיתר ולא באסור, והב', היא עקרית, כי אף קדמונינו בפאדו' ובריציא' לא נהגו אסור בחמאה ש"ג בשלות⁴, כי אם היה כן לא היינו יכולי' להתירו בשום אופן, לא משום מנהג וכדקאמ' בירוש' ובכמה מקומי',⁵ כי לא אמרו כן אלא בדבר המותר מדינא לגמרי אלא דנהגו בו אסור, אבל חמאה ש"ג אית בה פלוגת' דרבביתא⁶ ואין להתירה למי שנהג בה אסור.

אבל במקומות הללו קונים היו חמאה ש"ג חוץ לעיר מהגוים עצמם בהתר גמור ולא נהגו בה אסור אלא לקנותה בתוך החומה, ומנהג כזה ודאי הוא שבוש גמור. אם תדרוש מכ"ת את פי זקני העיר תמצא כי מעולם בהתר גמור היו קונים החמאה מחוץ לעיר ואוכלי' אותה אח"כ בעיר. אך משבא' תוך החומה, דהיינו אם הגוי הביא אותה לעיר, היו מושכים ידיהם מלקנות אותה. וזה דבר מפורסם פה אתנו ושמה פאדו' עד שהיהודי' התגרי' היו הולכי' לבאשאן⁷ או לשאר מקומות והיו קוני' שם החמאה והיו מוכרי' אותה בפומבי ליהודי'. נמצא שלא היו נוהגי' אסור בחמאה ש"ג בשלות אלא באותה שהביא הגוי תוך

8 חולין, צג ע"ב. אלה הביצים המעוכות מותרות ואתה אל תאכל משום אל תטוש תורת אמך, כלומר מנהג מקום תולדתך הוא שאסור לאכלן.

9 כגו' לגשיא הסומך חכמים להוראה, עליפי עירובין, נג ע"ב.

10 מחזירות לצוארי. ראה משלי א ט.

1 להמנות עליה, לדון בה ולהכריע.

2 מקצה עד קצה, כלומר כולם.

3 באופן כללי, במחלט.

4 כלומר, לא מהנימקים שמביא ר"ש ארקולטי בשאלתו (סימן מג).

5 יש בה מחלוקת של גדולים.

6 (del Grappa) Bassano, עיירה שהיתה תחת שלטון ויניציאה, בקירבת העיר ויצנזה.

העיר, ואין זה מנהג אלא טעות ושבוש וראוי לבטלו בדאית ביה מגדר מלתא¹ כבנדון שלנו. מעתה תראה מעכ"ת כי כמונו כמוך, כלנו לדבר אחד ולדרך אחד נתכוננו, ושלח למעכ"ת ממני שלם באהבתך

שמואל ידא קצנאילנבוגן. ויניח, ו' למנחם של"ט לפ"ק.

מו

[עמ' 47] שאלה ממני לגאון כמהר"ר אביגדור זי"א

אל עטרת העננים ויראי ה' אשר לצדקתו ויושרו רבים יקוו ולתורתו איים יחלו, דרחמתיא עזיזא עליה כאצטמא לפרולא², ה"ה מע' האלוף קציני כמהר"ר אביגדור זי"א שלום. לא יעלם ממך אדון כי זה ימים נמיתי פה סניף לדייני הקהל³ יצ"ו לדון על כל הפרש אשר בין יחיד' לקהל, ועתה בא לפנינו דין שאין דעתי נוחה לחתכו אם לא ע"פ המלכת⁴ מעכ"ת. לכן שאלתי ובקשתי היא לדעת אם הבאי' לדור בעיר מחדש⁵ מטילין עליהם חלק מה מהוצאו' שקדמו לביאתם דליתנהו אר[נן] וגולגולת⁶, כיון שנהנין עם בני העיר מחמתן, כפי הנראה מכת הסברה הגוברת⁷ או אם [ ] כן כדברי הריב"ש בתשו' תעו, שהבי' בשם הרשב"א וז"ל: 'אבל מי שבא ממקום אחר לגור כאן בנ[תיים] זה אינו פורע כלום בחוב שקדם לביאתו וכו', ע"כ. ועוד דלא אמרינן בפ"ק דב"ב⁸ 'כופין אותו [לבנן] לעיר חומה דלתי' וברייח, וכן 'לפרשא ולטורזינא אפי' מיתמי'⁹, אלא לנמצא שם, דאותו [ ] משמע, ולא לבאי' אחר התרצאה אעפ"י שנהנין ממנה. ועוד שאם באנו לגלגל על הבאי' לדור בנין החומה ויתר הוצאות הקהל שקדמו לביאתם מטעם הנאתם מהם, א"כ לא נשבוק חי' [ ] ור.

ידע ג"כ אדו' כי בהוצאו' שנעשו להשיג הקיום¹⁰ הוסכם בקהל שהבאי' לדור יפרעו

7 בשיש בו לעשות גדר לדבר. כלומר, המנהג שלא לקנות חמאה של גוים בתוך העיר גורם לתקלה, וראוי לבטלו.

8 29 ביולי 1579.

1 שאהבתי אליו עזה כבדול מוצק. על-פי ברכות, סב ע"ב.

2 אכן ביום ט' שבט שמ"ד (22 בינואר 1584) נבחר ר"ש ארקולטי לאחד מדייני הקהל (פנקס ועד ק"ק פאדוואה, ח"א, סימן קלט, עמ' 155). ביום י"ב אדר ראשון שמ"ה הוארך מינויו (שם, סימן קצ, עמ' 177), והוא ביקש לשחררו בארבעה בתמוז שמ"ה, (1 ביולי 1585), (שם סימן רא, עמ' 182), כלומר בעת כתיבת השאלה עדיין שימש כדיין.

3 התייצבות, מתן עצה.

4 מקרוב, ולא ששבו לדור בעיר לאחר שעזבו.

5 שאיננו מס גולגולת וארנונה, אלא הוצאות כלליות של הקהילה שהבאים לגור בפאדוואה נהנים מהן.

6 כפי שהגדילו מחייב.

7 בבא בתרא, ו ע"ב—ח ע"א.

8 לפרש (שסובב מחוץ לחומות העיר לשמירה) ולשומר כלי הנשק אפילו מיתומים. כל חדרים בעיר חייבים בתשלום על הוצאות הכלל כגון: בניית חומה ושערים, פרש, שומר. אך הדברים אמורים רק בנמצאים אותה שעה בעיר ולא באלה שבאים לגור בה לאחר שנעשתה התרצאה, אי-על-פי שהם נהנים מפירותיה של אותה תרצאה.

9 פריבילגיה, קונדוצה.

חלקם, ולא כן הוסכם ביתר הוצא' שקדמו לביאתם. ומעתה גם בזה לבי חוכך שמכח הסכמה זו ידן לחייב הבא', וראיה מהמרדכי בפ' לא יחפור¹⁰ שכתב בשם אביאסף¹¹ חז"ל: 'ראיתי שפירש ר"ת ואי שייך בכרגא דמתא'¹² שרוצה להיות שייך בכרגא לתת עמהם ולישא בעול כמו בני העיר מכאן ואילך (אע"פ שאין דעתו לפרוע במה שקדם לביאתו)¹³ לא מצי מעכב, ויהיה כבני העיר. ולהכי נהגו לגזור הקדמוני' חרם של ישוב שע"י חרם כופין ולא מן הדין. שמעינן מהא תרי: תדא, דבני העיר לא מצו מעכב למי שרוצה לישא בעול מכאן ואילך אעפ"י שאין נפשו לפרוע במה שקדם לביאתו, ושמעינן דאין דרך לגטות לכפיה¹⁴ אלא ע"י חרם של ישוב. ובגדון דידן דאין חרם בתקנה הג"ל היכי נכפיינהו להני? ¹⁵ ומה גם עתה שנעשו כבני העיר מאחר ששייכ[י] בכרגא ובהוצא' דלהבא. ואם זה על ההוצאות שבאה עליהן הסכמת הקהל שיפרעו הבא' לדור, מכ"ש הוא על ההוצא' שלא הוסכם בקהל להטילן עליהם דלא מצינן למיכפיינהו, והנה החלקי מתעצמי' בדין ולא בצדק.¹⁶

על כל הדברי' האלה יאר נא אדו' עיני עבדו עד מהרה כי לא נוכל להתמזין את הדין,¹⁷ ומה טוב אם ישמע אדו' גם דעת המאור הגדול גאוננו כמותר"ר שי"ק יוי"א, כי לא יחדתי למעלתו כתב דלאו אורח ארעא להטריחה בכתיבה אחרי שהטריחיה פעמי' אחדות וגם אתה אדון שא נא חטאתי אך הפעם ושל' מעכ"ת ישנה.

פאדו', ר"א לספי' שמ"ה¹⁸

הצעיר מעבדי מעכ"ת

שמואל ארקולטי

מז

[עמ' 48] תשובת כמהר"ר אביגדור יצ"ו

צדק ומשפט מכון כסאו¹ של'.

יום הששי סמוך להכנסת כלה² הגיע' אלי אגרת מעל' ולפי שמוטלת עלי מצותן של חז"ל דאין מסרבין לגדולי' כאדו' נשיא אלקי' אתה בתוכנו, מבחר גברנו, חשתי ולא התמהמהתי להשיב אליו, אך בקצרה להייתי אחח בח[ב]לי התלא' אשר סבוני גם סבוני היום.

10 בבא בתרא, סימן תקיז.

11 ספר אביאסף לר' אליעזר בר יואל הלוי (הראב"ה), מביל בעיקר פירושים לסדרי נשים ונויקין.

12 ואם שייך במס העיר. וזהי ציטטה מבבא בתרא, כא ע"ב, שר"ת מפרש אותה.

13 הכתוב בסוגריים מחוק בכתב היד. ואכן אין זה חלק מהציטטה מהמרדכי.

14 לכפות שלא ישתייך לעיר.

15 כיצד נכפה על הללו?

16 פשרה. הם רוצים דין תורה ולא פשרה.

17 להשהות את הדין.

18 יא לספירת העומר, כ"ז בניסן שמ"ה, 26 באפריל 1585.

1 תהלים, פט טו.

2 סמוך לכניסת השבת.

וראשית אמרי להודיע למעל' שאין חדש תחת השמש, הגה זה כמשלש חדשי מעשה בא כזה ממש לפני שני המאורי הגדולי, מ"ו הגאון גר"ו⁹ וכמהר"י כ"ץ, ואני עמהם כוננ לאריות, וזה לקול צעקת עניי צפת תו[ב"ב] אשר זעקו זעקה גדולה ומרה על קהלנו הקדוש, ה' ישמרם, שיפרעו להם חובם.⁴ [נתערדו קוראי העדה כרחמנים בני רחמנים בקהל גדול, ורצו לשום פארטי ש] [מפורעי מסים שלש מאו' דוק' ולשלחם אליהם לט"ח⁵ חובם. ויהי בשמעם ה] [ואחות מריעיהם הדבר הזה הרימו קולם ועשו מחאתם בתוך קהל ועדה שהפא[רט]י היא לא תהיה פרידיציאו⁶ להם, כי אין דעתם לפרוע להמעות הנ"ל אפי' שח[פרו]טה ב[היות שהחוב הנז' כבר נתחייבו בו הקהל מימים ימימה טרם בואם ל]... הם על פי] שורת הדק כל הבא לקבוע דירתו בעיר אינו חייב בחובות הקהל הקדומים. והיה חמס וריב בעיר, אלו אומרי' חייבי' אתם ואלו עוני' ואומרי' פטורים אנחנו, עד שהסכימו ביניהם לשום הדבר בחיקנו,⁷ ועל פינו ישק הדבר.

ואנחנו כעדי' ולא כדייני' העדנו על הסכמת קדמונינו שתמיד היה החק הזה קבוע אצלם פה ויניזי' ובכל סביבותינו, שכאשר האיש הא' בא לגור עמהם שיהיה גם הוא פורע כשאר בני הקהלה יצ"ו בחובות שעשו בזמן שעבר קודם בואו, ומה שהיה הוא שיהיה, ואין מן הראוי לשנות הסכמתם, וכן הרכינו את ראשם⁸ וקבלו עליהם את הדין. כך עלתה המאורע לפנינו.

והשתא, לכאורה, הוה לן למימר דבנדון דידכון נימא גמי הכי דתרווייהו עולי' בקנה א/א⁹ כי דברי ריבות וטענות האנשי' אשר להם הריב לגבייכו הן הן הדברי' שטענו ג"כ המתנגדים פה עמנו. ואולם אחרי ההתבוננות ראה ראיתי דבגופא דעובדא איכא לאפלוגי,¹⁰ ונוכל ונוכל¹¹ לומר דע"כ¹² לא הסכימו קדמונינו בתקנתם אלא דוקא בעוד שלחלוחית החוב קיים ושצריכין בני הק"ק להוציא מעותיהם מכיסם לפרוע חובם, דבהיה שעתא מטילין גמי על האיש הבא לדור בתוכם חומרא¹³ המקום שהלך לשם וצריך לפרוע עמהם. אבל אם כשכבר עשו הק"ק ההוצאה קודם בואו שמה האיש ההוא ורוצים שכבואו יתן להם חלקו מההוצאה ההיא למען יתורו המעו' ההמה לכיסם, כל מן דין וכיוצא בהם, לפי עני' דעתי לא קא מיירו,¹⁴ ואפשר דעליהם לא נתפשטה תקנתם,¹⁵ וע"כ אין ראוי לחייבו דודאי מחלו בזה ומי שהוציא הוציא.

3 ר' שמואל יודא קצנאילנדבון.

4 סכום כסף שבני קהילת ויניציאה התחייבו לשלוח לעניי צפת.

5 לטהרת חשבון, דהיינו לגמר חשבון.

6 תקדים, גרעין כוח.

7 להסמיד אותנו להכריע בו.

8 אלה שלא רצו להשתתף בתשלום החוב לעניי צפת.

9 ועתה לכאורה עלינו לומר שבענין שלכם נאמר גם כן כך, ששניהם עולים בקנה אחד. כלומר,

ניתן ללמוד ממה שאירע בוויניציאה כדי להשיב לשאלת ר"ש ארקוולטי.

10 שבגוף המעשה יש להבדיל.

11 פליטת קולמס.

12 דעד כאן.

13 צ"ל א חומרי. על-פי משנה, פסחים, פ"ד מ"א.

14 לא בכך מדובר.

15 תקנת הקדמונים לא כוללת הוצאות שכבר גמרו לשלמן.

וכ"ש בגדון דידכון שיפה כחם,¹⁶ שהוסכם בקהלכם הקדוש דבהוצאוי שנעשו להשגת הקיום צריך לפרוע, דמשמע מריהטא דלישנא דדוקא בהוצאוי ההן ולא בהוצאוי אחרני, והדבר הזה אין צריך לפנים.¹⁷ אך אמנה, אחת היא אותו אדבר למעל' כאשר ידברו האהבה בשער, ועל מעל' לבחור, כי חס וחלילה שאומר שתקבל דעתי כי מה אני ומה חיי להכריע למר לכונתי,¹⁸ אלפי' יהיה עמו וככל אשר יורהו שכלו הו' יעשה ויצליח.

מה שנראה לי הוא זה דאיכא לעיוני בהאי מלתא, דאי בההיא שעתא שהוסכם בק"ק יצ"ו [עמ' 49] תקנתם הנו'¹⁹ כבר הוציאו ג"כ שאר ההוצאות פשוט הוא אצלי כביעתא בכותחא²⁰ שאותן שבאו לדור עמהם אחרי כן אינם מחייבי' לפרוע להם רק חלקן בההוצאה שנעשה להשגת הקיום בלחוד ולא זולת²¹ דודאי מחלו על שאר ההוצאוי, דאל"כ²² אמאי לא הזכירום בפירוש או בכלל²³ בהסכמה שלהם לומר כל הבא לדור עמנו יפרע חלקו מכל ההוצאוי שנעשו. אמנם אם באותה שעה שנעשה ההסכמה ביניהם לא נעשו עוד שאר ההוצאוי כי אם הוצאוי הקיום בלבד, בהא לבי נוקפי ואיני רואה זכות ברור לאותם שבאו לדור עמהם אחרי כן כי טענה נוצחת יש לבני הק"ק להשיבם באמרם אנחנו עשינו הסכמה בינינו בעת ההיא במה שהיה לפנינו, דהיינו הוצאות [עש]ית הקיום, ושאר ההוצאות עדין לא באו לעולם ואין לנו לאסיק אדעתין²⁴ במה שיוכל לבן[א] הסכמה זו שעשינו תהא בנין אב לכל שאר ההוצאות שיוכלו לבוא, ודי לנו בגלוי דעתנו שכל [אחד הב]א לדור עמנו יפרע ויתן חלקו מההוצאוי שעשינו לטובת ולהנאת הדרי' בעיר כיון שנהנין מחמתן, וממנו נראה וכן נעשה לשאר ההוצאוי ודי למבין.

זאת חקרתי' בעב עיוני²⁵ ועל מעל' לפסוק כטוב וכישר בעיני. וכדכתיבנא, כבר היה עם לבבי לפקפק על הראיה ש[ ] [ר"ת אהא דאמרינן [צאי] שייד בכרגא לא מצי מעכב, אמנם בראותי שאינו מעלה ומוריד בעקרא דדינא שמ[ת]י לפי מחסום, כי היסוד שעליו סובב והולך עקר הראיה הוא תשו' הריב"ש שהביאה מע', הגם שמע' סימנה²⁶ בשם הרשב"א. אפשר שלא דק בה, כי לפי הנראה מה שהביא הריב"ש הרשב"א הוא ליתן סמוכות לדבריו במה שכתב שאין הקהל יכולין לעשות חק או תקנה שלא כדין כנגד שום יחיד וכו', אבל בענין התקנות ממסי' וחובות שהעלה הריב"ש שהולכין אחר תקנתו וכו' לא קא מיירי ביה²⁷ הרשב"א, ומאן יימר דאיתו ס"ל הכי, דלמא בהני גמי ס"ל²⁸ אע"פ שהתקינן, תקנתם בלתי ישרה היא וחזק מן הדין ואין הולכין אחריה.²⁹

16 של המתנגדים להשתתף בתשלום ההוצאות.

17 אינו צריך התעמקות. ראה בבא מציעא, טז ע"א.

19 שהחרישים יפרעו רק ההוצאות שנעשו להשגת הקיום.

20 כביצה בכותחא — מאכל שיש בו חלב — שברור שאין איסור על אכילתם יחד. הביטוי משמש במובן: דבר פשוט בתכלית. על-פי כתיבות, ס ע"ב.

21 רק ההוצאה שנעשתה להשגת הקיום בלבד ולא זולתה.

22 דאם לא כן.

23 באופן מפורש או באופן שישתמע מתוך הכלל. על-פי חולין, צה ע"א.

24 להעלות על דעתנו.

25 משחק מילים עם 'בעב הענן', שמות יט, ט. והכוונה בודאי לעיון מעורפל, ואמר זאת משום מידת הענוה.

26 ציין אותה.

27 לא מדבר בו.

28 ומי יאמר שהוא סבור כך, שמא באלה הוא סבור גם כן.

29 דעת הריב"ש כפי שמביאה ריב"ש בחלק הראשון של תשובתו ולא בתשובה מלאה של הריב"ש שמופיעה בהמשך.

ויהי מה, לא עברתי ממצוותיך להודיע למע' מה שבקשה ממני, ולא אשכח נמי לעשות כאשר צויתי ממנה להראות הדברי' אשר כתבתי קודם שלחי אותם למע' למ"ו הגאון גר"ו, ואם טובי' וכשרי' הם לפני המלך לא אוסיף בהם דבר, ואם באולי יפקח עיני ויורני ויאמר לי איזה דבר ששגיתי בו או יוסיף טוב טעם ודעת נוסף משלו אודיע למר בשולי כתבי. ובכן אעצור מלין, אלקי' יכונן כסאו לעד ויוסיף לו כח ועצמה לשפוט עמו במשרי, ורב שלח' בחצרו ושלה בארמנותיו לדור דורים.

וינציא' ה' צלך על י"ד ימינך למב"י שמ"ה לפ"ק ⁸⁰

המתאבק בעפר רגלי החכמי' אביגדור ציידאל

מח

[עמ' 50] כתב שני כתבתי לגאון הנ"ל בנדון הנ"ל

דבר [פ]י חכם חנ' : ראיתי ושמחתי, כי מה מאד ראוי לקבוע מעשה לדורות כחלת סבי' ומה גם בטעמי' לשבח שנתנה מע' אל החק הקבוע במקומות אלה מקדם, ובגבולי' ותנאי' הראויים לו. אמנם לדיו, יפה הייתי מסתייע ממה שפי' ר"ת על צאי' שייך בכרגא לא מצי מעכב, משום דמדבריו מוכח שמשורת הדין לא מצו בני העיר לומר אל הבא לדור: 'או תפרע בחובות הקודמי' או תצא מן המקום. וזה דקדקתי מאמר: 'מכאן ואילך', ועוד אמר: 'דלהכי נתנו הקדמונים חרם של ישוב לכוף על פיו לא ע"פ הדין'.

יצא לנו מ[ ] בנדון דידן שאין לנו כח לכוף בחובות הקודמי' לא משורת הדין ולא ע"פ הסכמת הקהל [מכי]ן שאין בה חרם, שאלו היה בה חרם הוה ליה כחרם של ישוב שכופין על פיו. ונסת[יעתי] ג"כ מדברי הרשב"א שהבי' הריב"ש, לא בתחלת תשו' תעזו כמו שחשב כ"ת רק בסו[פה], שהביאם הריב"ש להוכיח דמשור' הדין אין להטיל חובות הקודמי' על הבאי' לדור ובהא [ו]דאי לא פליגי, וכל זה להלכת. אמנם למעשה דבריו של מר סיני ⁸¹ הם ועליהם אסמך ובטחתי שיסכימו חברי עמי. ואני בקול [תו]דה אומרה לשם אדרי' בנג[ ] ולבי פוני' לשרתך מלכי ככל אשר תצוני, ומעולם ועד עולם פצו מעינותיך חוצה להבין ולהורות.

פאדרי' י"ו לספירת שמ"ה.

שמואל ארקולטי

30 יד למנין בני ישראל — לספירת העומר — ל בניסן שמ"ה, 29 באפריל 1585.

1 קהלת י. יב.
2 כשלושה זקנים. ע"פ תולין קלו ע"כ, רומז לשלושת החכמים שהכריעו במחלוקת שהיתה ביניציאה בעניין תשלום החוב לעניי צפת. ראה סימן מז.
3 כהלכה מדר סיני.
4 י"ו לספירת העומר, ב' באייר שמ"ה, 1 במאי 1585.

מט

תשובת הגאון הנ"ל שנית

שלום למר ולתורתו,
הן אמת חפצתי, ע"כ אמרתי ארוצה עד איש האלקי בשורותי אלה, זער שם זער שם, להודיעו שיגעתי ומצאתי תשו' הרשב"א שרמזו אליה כ"ת, ויפה כיון מר להביא ממנה ראייה לזכות הבאי לדור שמה. אך אקנה הראיה שהביאה מע' ממה שפירש ר"ת כבר אמרתי שאפשר לפקפק עליה, ולא רציתי לשדות בה נרגא⁸ כיון דבלאו הכי איכא סמוכ⁹ למיסמך עליהם. אמנם בראותי שנכספה גם כלתה מע' לדעת דעתי הואיל ואתא לידן נימא בה מלתא, וזה שאפשר לומר דר"ת לא נקט לישנא 'מכאן ואילך' כדי שנדייק מינה שאינו מחוייב לישא בעולי¹⁰ הקודמי עם שאר בני העיר, דלעולם אימא לך דמחוייב הוא כשאר בני העיר, כיון שבא לירד לאומנות להחזיק בר מתא, ומה דנקט 'מכאן ואילך' לאפוקי ממה שיוכל לפרש צאי שייך בכרגא, היינו דאיהו נמי קודם בואו לשם לירד לאותו אומנות היה פורע ונותן כסף גולגלתו לאותו שר העיר כשאר בני העיר לאיזה סבה שהיה דהשתא לא מצי מעכב, אבל כשהיה פורע במה שעבר אלא עכשיו כדאתא לירד לאותו אומנות אמר אבוא כאן גם אני ואשא עמכם בעול הזה אמינא דלא מצי למימר הכי ומצי לעכב, קמ"ל דאפי' הכי לא מצי מעכב, ודי בהכי שמכאן ואילך רוצה לישא בעול עמהם אע"ג דלא נשא עמהם במה שעבר, וזה שאמר¹¹ 'שרוצה להיות שייך בכרגא' וכו' 'מכאן ואילך', כל' הגם שלא היה נושא עמהם במה שעבר. ואי להכי נתכון ר"ת ודאי ליכא לדיוקי מינה כדדייק מר ואין הדבר צריך לפנינו. אפסיק במלין ואתחנן אל ה' יחזיק במעוזה יגדיל [א] לדור דורו. ועירא דמן חבריא אהו' הנרצע לשרת'

אביגדור ציוידאל

2

[עמ' 51]

דברי הגאון כמהר"ר שי"ק בנדון הנ"ל בשולי כתב כמהרר"א¹ הנ"ל.

מלתא דמבעי' ליה² לעמיתי הנ"ל בפי' לשון ר"ת צאי שייך בכרגא, 'מכאן ואילך לא [מצי] מעכב', הוא פשוט, דלא בא כ"א לאפוקי מפי' רש"י ז"ל וסיעתו שפירשו דוקא

- 1 ראה סימנים מו, מז.
- 2 ראה סימן מז.
- 3 להטיל בה גרון, דהיינו למצוא בה פירכא. פסחים, לב ע"ב.
- 4 שבלאו הכי יש סימוכין למסקנת ר"ש אריקולטי.
- 5 עולים = מסים לצרכים פנימיים של הקהילה.
- 6 כיוון שבא לעסוק במקצוע שעוסק בו אדם אחר מן העיר.
- 7 להוציא את האפשרות לפרש את הבטוי צאי שייך בכרגא, היינו שהוא גם קודם לביאתו לעיר היה משלם מיסים.
- 8 שעתה לא יכולים לעכבו מלדלת לאומנותו של בן העיר, כיוון ששילם מיסים עוד לפני ביאתו.
- 9 בודאי יש כאן שגיאה בכתב היד וצריך להיות 'כשלא היה'.
- 10 הייתי אומר שלא יכול לומר כך ויכולים לעכבו.
- 11 רבינו חם.

- 1 כבוד מורנו הרבי רבי אביגדור.
- 2 דבר שהיה בו ספק.

דשיך בכרגא קודם בואו אז לא מצי מעכבי, אבל הבא לעיר א' ורוצה להיות שיך עמהם בכרגא מכאן ואילך, מצו בני העיר לעכב עליה מדינא, ור"ת חולק עליו בפ"י. זה המרדכי פ' לא יחפור מביא אביאסף וז"ל: 'ראיתי שפי' ר"ת ואי שיך בכרגא דמתא שרוצה להיות שיך' וכו', ראה זה חדש [ ] זה בעיניו. ולר"ת הוצרכו קדמוני האשכנזי לתקני חרם של ישוב, דלרש"י מדינא [מ]צו מעכבי. לעיין מר בטור חת"מ סוף סי' קנו ושם ימצא הכל באר היטב. דברי א[ח]יך לאהבה

ש"י קצנאילנבוגן

בא

שאלה ממני לגאון הנ"ל¹

לא יעלם מהדר כבר הודך מלכי כי בימי האלה, כפי המספר לי מאנשי ק"ק איטאליאנו פה, בא ליד פרנסי הק"ק הגו' נר של כסף אשר ק[צתם] אומרים תש[מיש] של [ ]² ודאי וקצת' אומ[רים] ספק, ואשיב שואלי דבר הרחק מן הכעור, אמנם ע"פ הוראת המיוחד שבהם³ עשו דבר מביא לידי שחוק והתול, כי הכשירותו בלהבת אש של קש כאלו היה כלי לאכול בו ונשתמשו ממנו בב"ה, אשר על זה אוחילה למד יאיר עיני אם שגיתי בענין אסורו או יחזק במעשי להשיב רבים מעון.

אמרתי נר זה אם הוא ודאי תשמיש של [ ]⁴ לא תהא המכירה בטול, דהא אפי' למ"ד בפ"ר ישמעאל: 'בצורף כותי מחלקת אבל לצורף ישראל דברי הכל בטל', הכא לאו

3 ראה הערה 11 לסימן מז.

4 לפי רבינו תם צריך חרם של ישוב כדי לכוף על הבא לגור לפירוע בהוצאות שקדמו לביאתו, בעוד שלפי רש"י אין צורך בכך משום שעל-פי הדין יכולים לעכב אותו מלדור בעיר אם לא השתתף בהוצאות שקדמו לביאתו.

1 ר' שמאל יודא קצנאילנבוגן.

2 בפאדוואה. קהל קדוש איטאליאנו — הלועזים, היהודים ממצא איטלקי, להבדיל מן האשכנזים והספרדים.

3 מחיקה, כנראה מאוחרת, של ע"א — עבודת אלילים.

4 כלומר, אף שלפי הדין אפשר שהוא מותר, מכל מקום יש בכך משום כיצור וראוי להתרחק ממנו. על-פי חולין, מד ע"ב.

5 חכם קהילת הלועזים.

6 בבית-הכנסת (של קהל הלועזים).

7 ראה הערה 3.

8 ביטול עבודה זרה — עבודה זרה שעובדיה פסקו לעבדה ואינם נוהגים בה אלוהות מותרת בהנאה. כך גם תשמישים של עבודה זרה. החכמים נחלקים האם מכירת תשמיש של עבודה זרה על ידי עובדיה מספיק לביטול האיסור עליו. ר"ש ארקולטי נוקט בשיטה שאין במכירה משום ביטול ולכן אסור התשמיש בהנאה.

9 עבודה זרה, גג ע"א.

לצורך זבנה. ותו, אפי' יונח דלצורך ישראל זבנה, או דלצורך' לאו דוקא כרש"י,¹⁰ מאן לימא לן דמהני הבטול לעשות ממנו תשמיש של קדשה? הלא מובח שלא נשתמש בהן הדיט בעינן,¹¹ והלא ק"ו בנו של ק"ו ומה אם מעילי [ ]¹² דלא שייכי בטול משום דלכבוד מלכ' קא לבשי להו אפי' הכי לא יתקנו בהם טליתות ולא שום דבר מצוה כבהגהות מיימון פ"ז דה' ע"ז¹³ (עין טור י"ד סי' קל"ט ב'בית יוסף'), מדי דשייך ביה בטול לא כ"ש,¹⁴ ותו אי אפי' לדבר מצוה אסיר, לדבר קדשה לא כ"ש. ומה גם עתה לפי 'ספר אגודה' שהביא מהר"ל בתשו',¹⁵ כנראה ב'בית יוסף' טור א"ח סי' קנג, דאין לקנות מעילי שנשתמש בהן הדיט לתשמיש קדשה. ואיברא אמינא דאפי' יועיל הבטול להשתמש בו קדש, עדין בנר זה לא יועיל מפני שאמרו תחלה לקנותו ובין כך לקחתו מן [ ]¹⁶ בהשאלה, ואם יקנו אותו עתה הלא יהיה תשמיש של [ ]¹⁷ שבא ליד ישראל ואח"כ בטלו [ ]¹⁸ דאין בטולו מועיל כלום כדמוכח בפ' בתרא [ ]¹⁹ (עין בהרמב"ם פ"ז ח' דה' ע"א).

ואי נר זה ספק, ספק ליהוי ואין מגיה חשכו, וספק ספקא לא ליהוי. ואפי' אי הוי ספק ספקא עדין אין היתרו אלא להדיט, כ"ש דרחוק הוא דליהוי אפי' ספק, דכלי כי האי צורתו מוכחת עליו דלאו ארז ארעא שישתמש [ ]²⁰ ממנו תשמיש הדיט. הן אלה קצו' הדרכי' אשר חשבתי מימיני' כדרוש,²¹ ואם קלעתי אל השערה בשערי צדק הגה השואלי' הגו' עשו של ימין מכה.²² ואני בחסדך בטחתי תודיעני אם דרך עוצב בי²³ דבר מעכ"ת יקום לעולם.

א"ח של סכות שמ"ג,²⁴

שמואל ארקולטי

10 ועוד אפילו נניח שלצורך ישראל מכרה (שיש כאן ביטול), או שנאמר כדעת רש"י שהמלה 'לצורך' אינה דחוקא, אלא גם אם מכרה לישראל סתם, ביטלה (הדברים נמצאים לפנינו לא ברש"י אלא בתוספות, באותו מקום בראש העמוד).

11 לעבודת הקודש אנו צריכים מזבח שלא נשתמש בו הדיט, על אחת כמה וכמה שנפסול מזבח (או תשמיש אחר לעבודת הקודש) ששימש עבודה זרה, אף אם בוטל איסורו. על"פ זבחים, קטז ע"ב. וראה בית יוסף, טור יורה דעה, סוף סימן קלט.

12 מחזיקת, אולי של 'כמרים', לפי העניין מדובר במעילים של כתגי עבודה זרה.

13 הגהות מיימוניות, פרק ז' להלכות עבודה זרה.

14 היינו, דברים שזקוקים לביטול ודאי לא ישתמשו בהם לדבר מצוה.

15 שו"ת מהר"ל סימן קיד. 'ספר אגודה' לר' אלכסנדר זוסלין הכהן, מצוות, פרק הקומץ רבה, (קראקא של"א, ריג ע"ב).

16 מחזיקת, כנראה של המלה 'הגוי'.

17 ראה הערה 3.

18 ראה הערה 16.

19 מחזיקת, כנראה של המלה 'דע"ו' — עבודה זרה. הענין נמצא בפרק האחרון של מסכת עבודה זרה, סד ע"ב.

20 קצות הדרכים אשר חשבתי מימינים כדרוש. מימינים, מלשון ימין — טובים וגבונים יותר.

21 עשו דבר מטעה. שבת, סא ע"א.

22 אם יש פגם בדברי. על"פ תהלים קלט, כד.

23 אסרו תג של סכות. 2 באוקטובר 1582.

[שור] אל כענין משיב כהלכה, ה"ה אתר' האלוף כמהר"ר שמואל י"ץ ארקולטי. כתב מע' קבלתי והאמנתי כי ביום אתמול הגיע שם מה שהשבתי לפרנסי ק"ק איטאליא. ושמתי פני תשובתי לב' קוטבי אשר יסובו עליהם דבריה: הא' להביל³ מה שחשבו למשפט להכשירו ע"י לבון הגעלה וטבילה כגיעולי גוים⁴ וכל שנבלע בו אסור ומבקשי להכשירו כדי שנוכל לאכול מתוכו, כי זה דאי הבל ורעות רוח וכאשר כתבה ג"כ מעל⁵ בזה. השני הוא להשיב על מה שטענו בשם מכ"ת כי לא מהני בזה בטול, דגוי' בזמן הזה אינם בקיאי' בטיב ע"י, אשר טענה זו דחווה היא אצלי דלא אמרו⁶ ובל[נד] שידע בטיב ע"א אלא לאפקי שוטה וקטן, אבל גדול מסתמא יודע הוא בטיב ע"א, ופת[ן] [עוד ממ"ג, אם נדון אותם בזמן הזה כבקיאי' בטיב ע"י הרי נתבטלה ע"י הגוי שמכרה ל[ישראל], דבתשמישי גווי' ע"א לא בעינן צורף ישראל כדכתב הטור סי' קלט והקארו דייק ב[בי"ס] קמ"ו, ואם נדון אות' כאינם בקיאי' בטיב ע"א, א"כ מעקרא לא חל על קאדינילה⁸ זו דין תשמישי ע"א, וזו חלוקה הכרחית.

אלא שאני שדיתי בה נרגא מצד אחר, שכפי דבריהם אין בה סי' מובהק שנשתמשו בה לע"א, ויש בזה להקל ולהחמיר: להחמיר, שמא נשתמשו בה לע"א והגוי שמכרה לא ידע ביה וא"כ לא בטלה כשמכרה לישראל. דטעמא דמכירה משרא ליה בטול הוא דכיון דמוכרה לישראל ואינו מקפיד על ע"א מסתמא גמר בלבו לבטלה, מה דלא [כך אם נע] להם ממנו שהיא של ע"א. להקל, דמספקא אין [אין] לנו להתחזק אסורא, דבשלמה אי הוו תרי קדינילי ד"מ⁹ וא' מהן מתשמישי ע"י, או שידוע לנו שזה הגוי המוכר יש לו קאדינילי הרבה קצתם נשתמשו בהן לע"י וקצתן לא, בזה אפשר קרוב דהיה לנו להחמיר ולחוש מספקא, אבל להתחזק בו אסור מסתם, דבר זה זר הוא אצלי, ובפרט כי מעוטא דמעוטי הם המוכרי' כלי' שנשתמשו בהם לע"א, והן ברשות כומריהם, וסוגרי' אות' תחת ידם ומוקצי' לע"א ולא עבירו למכרם.

ועל אשר חדש עתה כ"ת להורות ביה אסור מטעם שאמרו דאין לקנות מעילי' שנשתמש בהם הדיוט לתשמיש קדושה, אשיב למע' ואודיעה כי זה ימי' מעט באה הוראה לידי מיהודי א' יודע ספר מתושבי מוריאה,¹⁰ אשר קנה קולטרי¹¹ מרוקמת יפה מאד ולפי הנראה נשתמש בה הדיוט והוא בקש לעשו' ממנה פרכת, ועשיתי לו פסק להיתר. וא' מן

1 על-פי אבות, ה. ז.

2 ישמרו צורר.

3 לשים להבל, לבטל.

4 ככלים של גוים שנתעלו מגבלות וטרפות.

5 דמב"ם, הלכות עבודת כוכבים, פ"ח: 'עובד כוכבים קטן או שוטה אינו מבטל עבודת כוכבים'.

6 ממה נפשך — כך או כך.

7 בבית יוסף, יורה דעה סי' קמו.

8 פמוט. מאיטלקית Candelabro.

9 שנייה אם היו שני פמוטים דרך משל.

10 מוריאה ביוון.

11 קולטרינה — שמיכה. מאיטלקית coltrina.

הטעמי והראיות שהבאתי היה מה שכתב המרדכי פ"ר ישמעאל¹² וז"ל: 'רבו מאיר¹³ פסק תכשיטי כומרי' דמותים מ"מ לדבר מצוה לציין טלית אין נכון לעשות כן ובכה"ג איכ' פ' דם חטא'¹⁴ דבעינו מזבח שלא נשתמש בו הדיוט, ונהי דגבי טלית לא היינו אוסרים אם נשתמש בו הדיוט, מ"מ אם נשתמש בו לע"א נראה דאסור. וכן ה'הגהה' מיימוני' פ"י מה' ע"א כתבו: 'המעיל' לא יתקנו טליתו' ולא שום דבר מצוה מהם משום דמאיס', פ"י הואיל שנשתמשו בהם לע"א.

ועתה לכאורה הא דמהר"ם ו'הגהות' פליגי א'ספר אגודה'¹⁵ דבעל 'אגודה' אוסר בנשתמש בהם הדיוט, ואלו מה"ר¹⁶ ו'הגהות' לא אסרי אלא בנשתמשו בהם לע"א משום דמאיס, אבל בנשתמש בהם הדיוט לא, וכמו שכתב מהר"ם בהדיא: 'ונהי דגבי טלית לא היינו אוסרי' אם נשתמש בו הדיוט. הסתירה מבוארת, ותרצתי דלא פליגי, דלעשות מעילי לס"ת דהו' תשמישי קדושה אפי' אם נשתמ' בו הדיוט לחד אסור, אבל טליתות דהו' תשמישי מצוה, משום דנשתמש בהם הדיוט לא אסירי אלא דוקא בנשתמשו בו לע"א, וכל א' מדייק בדבריו: ה'אגודה' כתב לתשמישי קדושה, ומהר"ם כתב טליתות ושום דבר מצוה. זכינו א"כ לגדון שלנו, קאדינילה זו שמלאכתה לתלות בה נר ואינה כ"א תשמישי מצוה אין לאוסרה משום דנשתמש בו הדיוט, ומספקא אין להחזיק שנשתמשו בה לע"א. זו היא דעתי וכן עמא דבר¹⁷ פה אתנו¹⁸ לקנ' מהצורפי' לאמפי¹⁹ של כסף להדליק בהם בבה"כ וכל הבה"כ מלאים מהם.

ואתה אחי הגדול תקרב הנאות [עמ' 53] למראה עיני מעל²⁰, ושלי ממני אוהבך הנאמן שמואל יודא קצנאילנבוגן, בקלמוס רצוצה, סמוך להכנסת כלה כ"ו תשרי שמ"ג.²¹

נג

עם היות דברי פי חכם חן, הוקשה לי בפסקו הנ"ל, ראשונה על מ"ש דתשמישי ע"ז סגור ביד כומריהם ולכן סתם קאדינילה מותרת, נ"ל דבקאדינילה שצורתה מוכחת עליה דלאו לתשמישי הדיוט עבידא אלא לתשמישי ע"א, אי דרבי' אי דיחיד דעביד למכרה¹, לא שייך למימר בה סתם, אלא ודאי דלתשמישי ע"א עבידא, כי אפי' כשהיחיד משתמש בכלי כזה בביתו, לילדת או לזולת, לפני יראתו הוא מדליקו, ולמפורסמו אין צריך ראיה. תו קשה

12 המרדכי, עבודה זרה, סימן תתמג.

13 מהר"ם מרוטנבורג.

14 ובכה"א גוונא איכא פרק דם חטאת, וזכחים, קטו ע"ב.

15 לכאורה רבינו מאיר ו'הגהות מיימוניות' חולקים על דברי 'ספר אגודה'. ראה הערה 15 לסימן גא.

16 קיצור של מהר"ם.

17 וכן העם נוהג. פסחים, נד ע"א.

18 בויניציאה.

19 מגורות. מאיטלקית lampi.

20 תבחר מה שנראה לך כנכון.

21 סמוך לכניסת השבת, 22 באוקטובר 1582. (בשנה זו הושמטו עשרה ימים מחודש אוקטובר עקב המעבר מהלוח היוליאני ללוח הגריגוריאני).

1 עבודת אלילים, אם של רבים, כלומר בכנסית, אם של יחיד שעשוי למזכרת.

דחשיב לקאדינ[ילה] תשמיש מצוה, ולדידי תשמיש קדושה היא דלמה נדון אותה לתשמיש מצוה מפני שמלאכתה [ת]לות] בה גר, הלא הכלונס דאינו אלא לתלות בו פרכת, כתב מהר"ר איסרלן בכתביו סי' רכה והביאו 'בית יוסף' טור א"ח סי' קנד: 'דלא גרע מספסלי' וקתדראר' דאית' ביר' דאית בהו קדשת ב"ה.² ותו דבפ' בני העיר אמרו: ³ 'תשמישי מצוה בזרקין... ואלו הן תשמישי מצוה סכה ושופר ולולב וציצית, משמע דכל כלי שאין מצותו נוהגת אלא לפי שעה תשמיש מצוה מקרי מעין אלה שהזכירו, אבל כלי שתשמישו תדיר, ואין [מצותו] בזמן וזולת זמן, תשמיש קדשה מקרי. ומהאי טעמא קשה ג"כ מה שהתיר הרב לעשות פרכת מקולטריני של תשמיש הדיוס,⁴ דחשיב ליה לפרכת תשמיש מצוה ואינו אלא תשמיש קדשה כדמוכח בדברי מהר"ר איסרלן הנ"ל, ואפי' אי נימא דתשמיש דתשמיש הוא אכתי לא פקע שם קדשה מיניה, ובהדיא כתב הטור סי' הנ"ל: 'זילון שתולין לפני ההיכל יש בו קדשה', ומהרי"ל שהביא לשון 'ספר אגודה', אין לקנות מעילים שנשתמש בהם הדיוס לצורך קדשה, כתב: 'ואע"ג דגהוג עלמא לעשות מפות ופרכת מבגדי ישני לאו מר בריה דרבנא חתים עליה',⁵ הרי דחשיב לפרכת תשמיש קדשה. ומה שהשיב הרב על מה שטענו בשמי לפני מעלתו, דלא מהגי בה בטול משום דגרים בזמן הוה אינם בקיאי' בטיב ע"ו, הטוען טענה זו בשמי אולי ראה בחלומו זה, אמנם אנכי לא דברתי ולא עלתה על לבי טענה זו בשום אופן.⁶

נד

כתב ממני לגאוני ויניציא' על אדוות כ"מ¹ אהרן כ"ץ ממונצי', בשם קקפ"י.²

לארזי לבנון, בי דינא רבא אשר בויניצי' שלו.

שמעה אונגו ותבן דברי מע' בית דינכם הצדק, אשר תמציתם הוא שלא נעשה שום פעל קטן או גדול נגד כמ"ר אהרן כ"ץ וכ"מ שלמה עוזי בדבר ערכם, לא ביהדות ולא בגיותי, עד כי למשפט נקרב בויניציא' וכו'. ויהיו דברים אלה מיוסדי' על אדני 'נתפרדה התבילה',³ לכן ראינו להעיר און מעלותיכם כי אצל השררה יר"ה פאדר' והפאדואן נסקרין

2 הכלונס שעליו תולים את הפרוכת בבית-הכנסת אינו גרוע מספסלים וקתדראות, שיש בירושלמי שיש בהן קדושת בית-הכנסת. כשם שהספסלים והקתדראות מקבלים מקדושת בית-הכנסת כך גם הכלונס.

3 מגילה, כו ע"ב.

4 פעם כן ופעם לא.

5 ראה הערה 11 לסימן נב.

6 מליצה על-פי יבמות כב ע"א, וכאן כוונתו שהמנהג אינו הגון, ולא הונג על-פי חכמים.

7 בסימן זה אין פתיחה וסיים, כמקובל, ואפשר להגיה שהדברים לא נכתבו כדי לשולחם לרש"י קצנאילבוגן אלא ר"ש ארקולטי כתבם לעצמו.

1 כבוד מעלת.

2 אהרן כ"ץ ממנצייליה בשם קהל קדוש פאדוואה יצ"ו. מונצייליה הוא ישוב סמוך לפאדוואה (Monselice).

3 לא פעולות שבתחום היהדות כגון הטלת חרמות וכו', ולא שבתחום הגויים כגון פניה לער-כאותיהם. ערכם = שומת המס שלהם.

4 הטעם לדברי דיני ויניציאה הוא שפאדוואה והישובים שסביבתה, היינו הפאדוואן, אינן מסגרת אירגונית אחת.

בסקירה א', אם בענין ההגמוניי⁹, אם בענין המס' המוטלי' על בני עמנו בכל קיום וקיום¹⁰ זה שנים רבות, אם בעניני' אחרי', ובכלל הרי הן כעיר א'. ור' אהרן הלוח הירשב בתוכנו אינו אלא שותף הבא לחלוק שלא מדעת חבריו שלא במקום פסידא, פ' הגזול בתר' ופ' המקבל, דלא דמי האי עובדא לעובדא שהביא המרדכי פ' הגזול בתרא¹¹ מהמלך שנתן לבנו קצת מלכותו וכו', ומי הרשה אותו א"כ לבנות במה לעצמו? ואולם גם השררה יר"ה לא פטרתו מהמס אבל¹² הוסיפה לו כח על יתר היהודי' להתפשר עם בני העיר להלוות בריבית. ואפי' אם פטרתו נמי מאי הוי, הלא מעובדא דרבינו קלונימוס [עמ' 54] הפרנס שהביא בעל 'תרומת הדשן' ס"י שמא¹³ וסיים בו: 'רואה אני שמדת הדין היה עושה' וכו'. מוכח שכל עוד שידור ר' אהרן הנ"ל בישוב הנחשב כעיר א' עם פאד' כנ"ל לאו כל כמינה¹⁴ לעשות לנו מדוע' ולבוא עלינו בעקיפין להפקיע עצמו מחלקו מהמס המוטל על כללותנו,¹⁵ דאין כאן 'נתפירה התבילה', שהרי כל יתר בני הישובי' מהפאדואנו פורעים כמאז עם פאד' וכמזהו כמותם, והרי הוא יחיד המדיין עם קהלו על ענין מס', וכתב המרדכי, וקיים בעל 'תרומת הדשן' בס"י הנ"ל, שהקהל גובי' ממנו מס ואח"כ אם ירצו ירדו לדין. ועוד כיון שהוא נאגד עמנו כנ"ל הרי הוא משועבד לכל הסכמות ועד כללותנו ונמשך מזה שמוטל עליו לבוא לפני דייני הכללות פה אפי' אם יהיו נוגעי' בדבר, ואם לפני' משורת הדין נרצה לנהוג עמו כדי לחלוק כבוד לכתב מעל[ותי] כם כמה שנוכל, יבא לפני ב"ד שבעירנו שאינו נוגע בדבר, דמאי אולמיה להוציא[א] קהלנו אנה ואנה אי איכא בי דינא באתרנא?¹⁶ ומה גם להביאנו בויניצי' שיד תופשי התורה [אסו]רות וקשורות¹⁷ והתפץ ימלא את ידו להתיר ולחזור ולקשור בשעת צאת הדין לאור אם יחשבהו לחובתו,¹⁸ אמנם ע"ד עש"ג קהלנו מושבע ועומד ואין אנו דני' לפניהם כי אם אחר ההפצר,¹⁹ נגד איות מתעקש ומתעצם. וכמו כן בדבר ר' שלמה הנ"ל, הלא לאלקי' פתרוני' לפני ב"ד

5 החלוקה המחוזית.

6 תשלום עבור הפריבילגיות.

7 אדם אינו יכול להתערב משותפות עם חברו על דעת עצמו בלבד אלא אם כן יש בשותפות הפסד. בבא קמא, קטו ע"ב ובבא מציעא, קה ע"א.

8 בבא קמא, סימן קפג. מובא שם מעשה במלך שהיהודים בכל מלכותו נהגו לתת את מיסיהם בשותפות. לאחר כמה שנים נתן המלך לבנו חלק ממלכותו והפסיק לגבות מס מן היהודים שדרים בחלק שנתן לבנו. דרשו שאר הקהילות שימשיכו להשתתף איתו בתשלום המס ופסק מהר"ם שאינם צריכים להשתתף.

9 אלא.

10 קלונימוס הפרנס היה מקובל מאד על השר שבעירו. לאחר שהיה השר קובע את גובה המס של הקהילה היה בא אליו קלונימוס ומבקש לפטרו מן המס. השר היה נעתר לו וקלונימוס היה מפחית את תהורדה מסך המס הכללי של הקהילה ומשתתף חלק כחלק בתשלום. בני הקהילה סברו שמתוך חסידות גוהג כן קלונימוס אך מתברר שנהג לפי הדין.

11 תרגום הביטוי 'לא כל הימנ', כלומר לא הכל ממנ', לא הוא הקובע. כתובות, כג ע"ב. המס המוטל על פאדואה רבתי. הועד שטיפל בעניני פאדואה והישובים אשר סביבה נקרא 'ועד הכללות', או 'ועד המדינה'. ראה פנסק ועד ק"ק פאדואה, ח"א, עמ' 54-55.

12 כי מהו כוחו (מניין לו הכוח) להוציא קהלנו אנה ואנה אם יש בית דין במקומנו?

13 השלטונות בויניציאה צימצמו מאד את סמכות הרבנים בדין.

14 כל בעל דין הוראה עצמו מקופה בדין הרבנים מרשה לעצמו לסרב לקיים את פסקם.

15 לאחר סירוב לקיים פסק דין, ראה שמואל א טו, כג.

שבעירנו, אם יאבה וישמע הרי מוטב ואם לא נדעה, כי ידענו נאמנה שכתב בית דינכם הצדק לא נכתב ונחתם אלא על דעת ש'נתפרדה החבילה', ועל דעת דליכא [בי דינ] א באתרגא, וכבר נתקו מוסרות אלה בדברינו הנ"ל עוד חזון למעד להרבות ראיות לזכותנו כהנה וכהנה. בין כך ענינו לה', יתן חנא וחסדא ורחמי וחיי אריכי למעכ"ת עד נצח נצח". י"ט סיון שני"א.¹⁷

נה

תשובת הגאון כמהר"ר שי"ק על הכתב הנ"ל

אחי ורעי שלו.

ראיתי כ"ת מתאמץ בכל כחו להפך בזכות בני עירו ותכלית פרי משא ומתן של כ"ת הוא להעלות שער פאדו' וכל אגפיה כעיר אחת תחשב, והעם היושב בתוכו הן כבני עיר א', נמצא שכ"מ אהרן כ"ץ ר"ץ הוא כיחיד המדיין עם בני קהלו בענין המס. ואני לא אבא להרוס משפטו זה, רק להראות לכ"ת כי יש לבעל דין להשיב על זה, כי מה שכתב כ"ת כי פאדו' ופאדואן נסקרי' בסקיר' א' אם בעניני ההגמוניא אם בענין המסי' המוטלי' על בני עמנו בכל קיום זה שני' רבות, ישיב המשיב כי שתוף ההגמוניא משתפם לדברי הנוגעי' להגמוניא ולא לדברי' אחרי' אפי' לערלי' היושבים בערי הפרוות ובקסטילי, כ"ש ליהודי', ושותפותם אצל השררה יד"ה בענין המסי' בכל קיום, היה ע"פ בקשת בני פאדו' והקסטילאני' ונשתתפו יחד על זמן קיום א' או שני', ובכלות זמן הקיום השותפו חלק הלך לו. וכמ"ר אהרן לא יקרא שותף הבא לחלוק שלא מדעת חברו, כי לא נחלק לעצמו כ"א אחרי כלות זמן השתוף. ועובדא דרבינו קלונימוס אינו דומה לגדון כי בתוך עמו היה יושב וכל בני עירו נתפשרו עם ההגמון שר שלהם על סך המס. כלל העולה, כ"ת לקח במושלם ובהנחה קיימת⁴ הנדון אשר הם דנין עליו, כי כמ"ר אהרן טוען שלא נשתתף עם בני פאדו' י"ץ כ"א על זמן מה, ובמשך הזמן היה משועבד לכל ההסכמו' עמהם שנעשו בועד, ובכלות הזמן נתפרד' החבילה, וכ"ת טוען בעד בני קהלו יצ"ו כי עודנו אגוד עמהם, וא"כ מי יפיס וידון על זה? היתכן שבעל דין יעשה דינא לנפשיה?

ואשר כתב כ"ת כי לפני' משורת הדין יבא לפני' ב"ד שבעירכם שאינו גוגע בדבר, וכי פה אתנו ידי תופשי תורה קשורות והחפץ ימלא את ידו להתיר ולחזור ולקשור אם יראה מדת הדין מתוחה נגדו, האמת כי בעון פריצי הדור נתבטל דין תורה בקהלנו אבל כשיתרצו הבעלי דינ' ויכנסו בקשרי קומפרומיסו⁵, ליכא למיחש למדי. [עמ' 55]
ובמה שכתב כ"ת כי ב"ד שלכם אינו גוגע בדבר יש לגמגם הרבה כי אם א' מב"ד אינו גוגע בעת הזאת יוכל להיות גוגע בדבר לאחר זמן ואף לעת הזאת לא' מקרובי, יראה

17 11 ביוני 1591.

1 בטירות, מאיטלקית castelli.

2 היושבים בטירות.

3 הפריבילגיה ניתנה לתקופה קצובה ונתחדשה פעם בפעם.

4 כדבר מוסכם וכהנחה שאין עליה עוררין.

5 בתחייבות של שטר ביוריון, בדיינים מבוררים. מאיטלקית Compromesso.

כ"ת מ"ש הרא"ש כלל ר' סי' יח לענין סלוק⁶ ויהי מה, מלתא כבר אמורה כי אין כונתו במשא ומתן זה להחליט הדין לזכות או לחובה לא' מהחלקי' כ"א להראות פנים לחלק הסותר⁷, ועוד בפי מלין לא נתנו להכתב.

ותדע מכ"ת כי תכלית כונתנו הייתה להשים זמן בדבר⁸ אולי יתמצעו אנשי חיל ביניכם וימצאו פשר דבר דטבא⁹ לכלכם, וחשבנו כי אין טוב ממנו להביא הדבר לידי פשרה נכונה. ובכל מכל כל [הי]תה כונתנו רצויה כי מדאגה עשינו זאת פן תצא אש ומצאה קרצי ותלהט מוסדי הרים אם ימשך [ענין] זה בעש"ג.

מדי כתבי לחשו באזני כי יש פתח תקוה לפתות לכמ"ר אהרן י"ץ שיעמוד לדון עם בני עירך לפני מבוררים, אך הוא יוליד שם מבורר א' ובני קהלכם יבררו להם מבורר שאינו נוגע בדבר, והוא דרך נכון בעיני.

ואני תפלה לאל חי ישים שלוי ביניכם כחפץ נפשך הרמתה וכחפץ אהר' הנאמן

שמואל יודא קצנאילנבוגן

ונוניא, א"ך טוב לישראל סיון שנת הנש"א שופט הארץ.¹⁰

נו

שאלה נשאלה לכמהר"ר ש"ק [יוי"י] א

ילמדנו רבנו, בני המדינה בררו ד' מבוררי' ונתנו להם כח זה וז"ל: 'לברר וללבן ע"פ כלם ראשי תורת ההערכה הראויה להעשות בשביל פרעון המס' והעול¹, ובדבר החרם הראוי להעשות ע"ד² הערכי' ההמה להוסיף תקף, אומץ וחומר³ בעניניהם כדי להנצל מכל צד הערמה ומרמה בו, עד ייוסיפו הנבחר⁴, להנצל מפח יקוש הברחה זו, חומר אשר יראה בעיניהם כו', עכ"ל. ולרדיפת כונה זו⁵ ארבעתם יסדו וסדרו גוסס חרם סתם⁶ על כל המערימי' להברית מן המס, ונתפרסם בועד כללי, ובין פרטי החרם בא בתוכם פרט זה וז"ל:

- 6 לענין הסתלקות הנוגעים בדבר. שו"ת הרא"ש, כלל ששי סימן יח. [לפנינו, בדפ' וילנא תרמ"א, סימן כד, כה]. בענין סילוק דין הרא"ש גם בכלל נח.
- 7 להראות שיש גם נימוקים לצד השני הסותרים את טיעוני קהילת פאדוואה.
- 8 להרזיח זמן.
- 9 וימצאו פשרה שהיא טובה.
- 10 כא בסיון שנ"א, 13 ביוני 1591.

- 1 להכין שיטה לגביית מיסים. על המעריכים ועל תורות ההערכה בקהילת פאדוואה ראה קארפי, מבוא לפנקס ועד ק"ק פאדוואה, עמ' 32—35. עולים, תשלומים לצרכים פנימיים של הקהל.
- 2 על דבר.
- 3 חומרה.
- 4 כדי להשיג את מטרתם.
- 5 חרם המוטל מראש על כל מי שינסה להימלט מתשלום המס ואינו מופנה כלפי אדם מסוים.

יִכְגֹּן שִׁישׁ לוֹ שׁוֹתְפִי בַחֲנוֹ נִכְלָל בְּכֻלּוֹ הַמְדִּינָה, וְיֵשׁ לוֹ ג' כ" שׁוֹתְפִי בַחֲנוֹת נִפְרָד מִן הַכֹּל, וְהוּא וְהַשׁוֹתְפִי לוֹ מַעוֹת מֵאֲנָשִׁי שׁוֹנִי וּבִשְׁעַת הַהֶעֱרָכָה אָמַר שְׂכַל הַמַּעוֹ שְׂלַח הוּא אוֹ שׁוֹתְפִי הֵם בַּחֲנוֹ הַנִּכְלָל בְּכֻלּוֹ הַמְדִּינָה לְמַעַן הַפְטֵר מִלְּפָרוֹעַ מֵהֶם מִס, אוֹ שְׂכַל שׁוֹתְפִי לִקְחִי אוֹ הוּא נוֹתֵן לָהֶם מַעוֹ כְּדִי סְפּוֹקֵם וְכִפִּי צָרִיכֵיהֶם מִתּוֹךְ חֲנוֹת הַנִּכְלָל בְּכֻלּוֹ הַמְדִּינָה כְּדִי לְהִקְלֵם מַעֲלִייהֶם פֶּרְעוֹן הַמִּסִּי וְהָעוֹלִי בְּאִמְרָם שִׁישׁ לָהֶם הוֹצֵאָה מְרֻבָּה, וּמִצַּד אַחֵר רִיזוֹת שְׁנֵי הַחֲנוּיִתִּים נִמְצָא מִיּוֹחֵד בַּחֲנוֹת הַנִּפְרָד מִכֻּלּוֹ הַמְדִּינָה כו', עכ"ל.

וְאַחֲרֵי קִרְיַת הַחֶרֶם בּוֹעַד כֻּלְלִי, קָם א' מִהַמְסַדְרִי אוֹתוֹ הַחֶרֶם עִם ב' מֵאֲנָשִׁי הַמְדִּינָה וְאָמְרוּ שְׂאִינָם מִסְכִּימִי בְּשׁוֹם אוֹפֵן בְּאוֹתוֹ הַפְטֵר וּלְשׁוֹן הָאוֹמֵר (נוֹתֵן לָהֶם מַעוֹ דִּי סְפּוֹקֵם וְכִפִּי צָרִיכֵיהֶם) * כִּי הֵם רִיזִים לֹא־כֹל וְלִבְלוֹשׁ מֵאוֹתוֹ הַחֲנוֹת הַנִּכְלָל בְּכֻלּוֹ הַמְדִּינָה כְּאוֹת רִצּוֹנָם כִּי כֵן הִתְנוּ בִּיגִיהֶם לַעֲשׂוֹ בְּלִי שׁוֹם מוֹנֵעַ, וּבִשְׂבִיל זֶה אוֹתוֹ הַמְסַדֵּר אֵינּוּ רוֹצֵה לְחַתּוֹם הַחֶרֶם כְּדִי לְשַׁלְּחוֹ וּלְפָרְסְמוֹ בְּכֹל הַקְהָלוֹת הַשִּׁיִּיכִי לְאוֹתוֹ וְעַד כֻּלְלִי. הַשִּׁיבוּ הַג' מִסְדְּרִי שֶׁאִם כֹּכָה יַעֲשׂוּ בְּלִי עֶרְמָה, שְׁלֹא לְהַבְרִיחַ מִן הַמִּס, יֵאָכְלוּ וְיִתְחַדְּזוּ, אֲבָל אִם כֹּכָה יַעֲשׂוּ כְּדִי לְהַבְרִיחַ הֵם רוֹצִי שִׁיחֹל עֲלֵיהֶם הַחֶרֶם בְּדַעַת כָּל אֲנָשִׁי הַמְדִּינָה, לְהַנְצִל מִכָּל צַד עֶרְמָה וּמֶרְמָה, וְלִכֵּן הַרְבִּיעִי יוֹכֵרֵחַ לְחַתּוֹם ע"פ הַכַּח נָתַן לוֹ לְצֵאת י"ח, ¹⁰ כִּפִּי בִפִּי אֲתֹמֵר ¹¹ בְּנִסַּח הַחֶרֶם כְּדִי לְהִקְלֵם מַעֲלִייהֶם פֶּרְעוֹן הַמִּסִּי וְהָעוֹלִי, הַשִּׁיבוּ הַמִּמְאֲנִי בְּנִסַּח הַחֶרֶם וְאָמְרוּ לְמִסְדְּרֵי הַחֶרֶם 'אֲדַרְבָּה' ¹² וְהוֹשֵׁב לָהֶם 'אֲדַרְבָּה' עַל 'אֲדַרְבָּה'.

וְעַתָּה יוֹרְנוּ רַבְּנוּ הַדִּין עִם מִי, אִם כִּדִּין כָּתְבוּ מִסְדְּרֵי הַחֶרֶם וְנָתַן לְהַכְתֵּב אִם לֹא נִכְתַּב, ¹³ כִּי כֵן דַּעַת הַמְדִּינָה לְהוֹצִיא לְאוֹר תַּעֲלוּמוֹת הַמֶּרְמָה וְיִחֹל הַחֶרֶם בַּע"כ ¹⁴ שֶׁל הַמִּמְאֲנִי וְיִוְכַרֵּחַ ג' כ" הַמְסַדֵּר הַד' ¹⁵ לְחַתּוֹם [עַמ' 56] וְה'אֲדַרְבָּה' שֶׁל ה'אֲדַרְבָּה' יִחֹל, אוֹ לֹא יִחֹל הַחֶרֶם וְה'אֲדַרְבָּה' קִיִּים. עוֹד לִבִּי נִקְפִי ב'אֲדַרְבָּה' זֶה, אִם א' מֵהֶם חָל, מִה דִּינוּ, כִּי לַע"ד ¹⁶ לֹא גִדִּין בּוֹ כִּשְׂאֵר 'אֲדַרְבָּה' שִׁיתְחַיִּיב לְנִהוּג בַּעֲצֻמוֹ נִדּוּ ¹⁷ אֲלֵא דִין אֶפְקִירוֹתָא וְחוּצָא, ¹⁸ וּבִפְרָט כִּשְׂהָאֻמְרוֹ הוּא בַּעַל הַבֵּית ¹⁹ נִגְדַּ צוֹרְבָא מְרַבֵּן שֶׁשֶּׁמֶשׁ ת"ת, וְיִוְרֵת כִּשְׂהוּא בְּרַבִּים בּוֹעַד כֻּלְלִי וּבִקְהָל עַם.

6 שׁוֹתְפִים בַּחֲנוֹת נִכְלָל בְּכֻלּוֹת הַמְדִּינָה. בִּנְק שְׁפָרַעַל בִּישׁוּבִים הַקְשׁוּרִים לְפִאֲדוּוּאָה בְּתַשְׁלוֹם הַמִּסִּים.

7 מֵאֲנָשִׁי הַיְּשׁוּבִים שֶׁנִּכְלָלוּ בַּמְדִּינָה.

8 הַסּוֹגְרִיִּים בַּמִּקּוֹר, וְהֵם מִשְׁמָשִׁים כְּאֵן כְּנֶרְשִׁים לְמוֹבֵאָה.

9 וְיִשְׁמַח. עַל-פִּי בְּבֹא בְּתֵרָא, קָעָא ע"ב.

10 יָדִי וְזִבְתּוֹ.

11 בְּפִירוֹשׁ נֶאֱמַר.

12 אֲמִירָה שֶׁמִּטְרַתָּה לְבַטֵּל חֶרֶם שְׁלֹא נַעֲשֶׂה כִּדִּין וְלַהֲפּוֹךְ אוֹתוֹ אֶל הַמַּחֲרִים. ע"פ מוֹעֵד קָטָן, יז ע"א. כְּאֵן הוֹצִיאוּ שְׁלוֹשֶׁת הַמְסַדְרִים חֶרֶם וְהַמְסַדֵּר הַרְבִּיעִי עִם שְׁנֵי שׁוֹתְפִי, הַמִּתְנַגְּדִים, אָמְרוּ 'אֲדַרְבָּא', כְּלוֹמֵר אַתֶּם כְּעַצְמְכֶם בְּחֶרֶם מִשּׁוֹם שְׂאִינוּ כִּדִּין. וְשׁוֹב חֲזָרוּ שְׁלוֹשֶׁת הַמְסַדְרִים וְאָמְרוּ 'אֲדַרְבָּא' כְּדִי לְבַטֵּל אֶת ה'אֲדַרְבָּא' שֶׁל הַמִּתְנַגְּדִים.

13 גַּם אִילוֹ לֹא נִכְתַּב רָאוּי הִיָּה לְהַכְתֵּב.

14 בַּעַל כְּרָחִם.

15 הַמְסַדֵּר הַרְבִּיעִי הַמִּתְנַגֵּד לְנוֹסַח הַחֶרֶם. תּוֹרַת הַהֶעֱרָכָה הִיָּתָה צָרִיכָה לְהִקְבֵּעַ עַל-יְדֵי אַרְבַּעַת הַמְסַדְרִים בְּהִסְכָּמָה פֶּה אַחֶד.

16 לְפִי עֲנִיּוֹת דַּעֲתִי.

17 אוֹתוֹ צַד שְׁעָלֵיו חָל ה'אֲדַרְבָּא'.

18 שְׂאִין כְּאֵן תּוֹקֵף לְאִמְרֵת 'אֲדַרְבָּא' שֶׁכֵּן נֶאֱמַרָה דֶּרֶךְ חוּצָפָה וְעִזּוֹת פָּנִים.

19 אָדָם פְּשׁוּט, לֹא תַלְמִיד חֹכֵם.

תשובת הרב הנ"ל על השאלה הנ"ל

עיני עוללה לי זה ימי מעט והכתיבה מגדלת עלי הכאב, ע"כ יהיו דברי מעטי ואשיב לשואלי בקצור מופלג.

וראשונה אומר כי מלשון הצעת השאלה ומענה שני החלקים הנ"ל, [נ]ראה דמונח קיים הוא אצלם שהרשות נתונה אל בעל חנות ולשותפי שנסתתפו עמו [ ] החניות לקחת כל ההוצאו המצטרכות להם מהחנות הנכלל במדינה, ויתרבה הריח בחנות [ה]נפרד מן הכלל, אלא שלפי דעת ג' המסדרי הכונה והמחשבה מועלת, שאם יעשו ככה בערמה כדי להבריא ולהקל מעליהם פרעון המס יחול עליהם החרם, ואם לא יכונה לזה יאכלו ויחדו אעפ"י שהקלת הפרעון תמשך מאליה, ולא כן הוא עמדי. דאם היה הדבר בעצמו מותר לכאורה, אף אם יעשוהו כדי להקל מהם פרעו המס לא היה בזה עון אשר חטא בו, דאין הכונה שלהם כדי להבריא מוקת אל שאר בני המדינה פורעי מס כ"א המעשה בעצמו, ואם המעשה בעצמו מותר כונתם להבריא לא תוסיף ולא תתן.

אבל האמת הברור אצלי הוא דאין הב"ח¹ ושותפיו רשאים להקל ההוצאות מהחנות הנפרד ולהעמיד ההוצאו כלם על החנות הנכלל במדינה אפי' אם לא יעשוהו דרך ערמה כדי להקל מעליהם פרעון המס והעולי, וכל אשר יקחו ממנו להוצאות יותר מהמתחייב אל סגול החנות ההוא² הרי כאלו לקחוהו מתוכו ונתנוהו בחנות הנפרד מכלל המדינה דזה אסור ודאי, דכבר חל חיוב פרעון המס על סגול החנות הנכלל במדינה ואסור להפקיע או להקל מגיה פרעון המס. והמרדכי פ"ק דב"ב הביא בשם ר"י³ וז"ל: 'מנהג בכל הקהלות שאין אדם יכול לפטור עצמו מהמס בצאתו את העיר אחרי שנתייבב ובלא מנהג דין תורה' וכו'. ואם אינו יכול לפטור עצמו מן המס בצאתו את העיר מטעם שכבר נתחייב בפרעון ה"ה⁴ וכו"ש דאינו יכול לפטור או להקל עצמו מהפרעון במה שיוציא ממונו כלו או קצתו ממקום חיוב למקום פטור בעודנו בעיר, וזה פשוט לדעתי.

ולכן אני אומר דלע"ד הדין עם מסדרי החרם והרביעי חייב לחתום סדורם, לא מצד שרבו עליו חבריו וחייב הוא להמשך אחר דעתם כבשאר פסק דין, דהא בני המדינה כשנתנו הכח אל ד' המסדרי הגו' התנו שהברור והסדור שלהם יהיה ע"פ כלם ולשון זה משמע ודאי שנמשך ג"כ על אודות החרם הראוי להעשות ע"י הערכי, אלא שלדעתי החיוב חל על המסדרי כלם מצד היות הסדור כנו' ראוי ונאות מצד עצמו להסיר תחבולות רשעי ומרמה, וכבר כתבנו בזה במספיק. האמנם ע"ד האדרבה נראה לע"ד דאלו ואלו⁵ דברי שאי' להם שחר ומתוך כעס באו לכלל טעות ולבם ידבר תהפוכות מבלי הבנה, כי אפי' אם היה החרם שסדור ג' המסדרי שלא כדן הלא דבר הוא, ולא נדו שום אדם עד שיהיה שייך לומר עליהם 'אדרבה', וגדולה מזו כתב הריב"ש סי' לד וז"ל:

ראובן עלה ליל שבת שהוא אחר י"ט להתפלל ערבית ואמ' בברכה מעין ז' כמנהג ישראל, עמד שמעון ואמר אל תאמר זאת הברכה כי היא ברכה לבטלה שלא תקנה חז"ל אלא מפני העם שבשדות' וכו', 'אמר לוי אמור אותה שכך הלכה לומר אותה אף בשבת

1 הבעל חנות.

2 אל ההשקעה של הבנק ההוא.

3 בבא בתרא, סימן תעו. תשובתו של ר"י — ר' יצחק ב"ר שמואל, בעל התוספות הידוע, בן אחותו של רבנו תם, — נמצאת בתשובות מיימוניות להלכות גזילה ואבידה, פרק ה סימן ט.

4 הוא הדין. 5 ה'אדרבא' הראשון וה'אדרבא' השני שנאמר על הראשון.

אחר י"ט, עד 'מיד אמ' שמעון לראובן המתפלל: בגורת נדוי שלא תאמר זאת הברכה' וכו', עד 'שהאלה היא אם הלכה היא שיאמרו זאת הברכה' וכו' ואם צריך ראובן התרה משמעון או אם יהיה חייב נדוי שמעון הנו' אם גדה שלא כדיון. והשיב: * 'הברכה ההיא אף בשבת שאחר המועד אומרי' אותה' וכו', עד 'ושמעון שהיה מונע ראובן מלומר זאת הברכה היה אומר שלא כהלכה וכ"ש שעשה שלא כהוגן כשגזר עליו בגורת נדוי' וכו', 'אמנם שיהיה שמעון בר נדוי ושיגדו אותו ב"ד מפני שגדה מי שאינו חייב נדוי, בזה נראה לי שאינו בר נדוי [עמ' 57] ואצ"ל לרעת הראב"ד ז"ל וכו', 'אלא אפי' לרעת הרמב"ם ז"ל דסובר שהמגדה מי שאינו בר נדוי בר נדוי הוא וב"ד מגדין אותו, זהו דוקא במי שגדה במוחלט, דומיא דההוא עובדא דר"ל דאמר: ליהוי ההוא גבר' בשמט', אבל שמעון זה לא אמר לראובן אחר מעשה שיהיה בנדוי אלא קודם מעשה הוא שאמ' לו בגורת נדוי שלא יאמר ברכה ההיא, ואולי לא היה דעתו לגדותו אלא שרצה לאיים עליו בחשבו שיהי' נמנע מלאמרה מפני יראת הנדוי, וכל כי האי אינו בר נדוי' וכו'.

מתשובה זו אנוחנו למדי' שאפילו הגזר על אדם ידוע קודם בגורת נדוי, אעפ"י שגזר עליו שלא כדיון אינו בר נדוי. ובגדון זה גזרת המסדרים היא קודם מעשה ולא גזר נדוי בהחלט ולאדם ידוע, וא"כ 'אדרבה' זה מה טבו? כי פי' 'אדרבה' הוא ההפך, פי' הנדוי שגדן[ה] לאחר' יהפך ויחול עליו, וכיון שהמסדרי' לא גזר לשום אדם בהחלט אין כאן התהפכות נדוי, וממילא שה'אדרבה' של ה'אדרבה' אין בו קיום נדוי לממאני' בסדור החרם על האופן הנ"ל.

זהו מה שנראה לי מצד עצומו של דין, אבל אם לקולי ישמעו הממאני' בסדור החרם שאמרו 'אדרבה' פייסו המסדרי' בדברי רצוי ופיוס, דנהי שאמרו דברי' של הבאי מ"מ הדברי' מראים שרצו לפגום בכבודם על לא חמס בכפם. הנראה לע"ר כתבתי הוי', ט"ו סיון הש"ס¹⁰ נפשונו בחיים

נאם שמואל יודא קצנאילנבוגן

ס

[עמ' 59] דברי הגאון כמהר"ר שי"ק להמלט מפח יוקשים
בהורדת רבנים וחברי' אשר לא הגזרו לבשת אף לא פעלו עולה

לידע להודיע ולהודע מעשה שהיה איך היה, ליל ב', ד' סיון השנ"ד² בערב באישון לילה באו אלי אנשים מבני עמנו וחלו פני לחתום את שמי על גייר חלק ויאמרו להכתיב עליו

- 6 עד כאן לשון השאלה שנשאל ריב"ש, ומכאן תשובתו. 7 ואין צורך לומר.
- 8 בדומה לאותו מעשה של ריש לקיש, שאמר: 'יתא אותו אדם בשמטא' (בחרם). ראה מועד קטן, יז ע"א.
- 9 הגזר על אדם נדוי לפני שעשה את המעשה שבעטיו הוא גזר עליו. 10 31 במרץ 1580.

- 1 חבר — התואר הנמוך לתלמיד חכם באותה תקופה באיטליה. גדול ממנו חכם וגדול מחכם, רב. על התארים ראה בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הרנסנס, עמ' 63 ואילך. לעניין הגדון בתשובה זו עיי' כתבי יהודה אריה ממדינא, מהדורות בלוי, סימן קפג ובהערה 1 שם, וכן הדיוואן של ריא"ם (מהדורות שמעון ברנשטיין, פילדלפיה תרצ"ב) סימנים סד, סה.
- 2 23 במאי 1594.

פְּרָטִי³ א' מוכרחת לתועלת הק"ק וספרו לי פְּרָטִי הדברי אשר אמרו להכתיב באופן מתישב. ואני בשכבר הימ' נהייתי ונחליתי⁴ והודי נהפך עלי, ונוסף על זה היה לבי דוי על אשת חיל אשתי תנצב"ה אשר ביום ההוא הכביד עליה חליה אשר ממנו נפטר לעולמה אחרי כן. ויהי כי נתנו עלי בקולם לא יכלתי להתוכח עמהם ונעתרתי לקולם.

ויהי בבקר והנה הפארטי אשר הכתיבו על חתימת ידי לא היתה בסגנון ונסח הדבר הראשוני, כי יש בה פרטי מפרטי שוני אשר לא צויתי ולא עלו ולא היה לי להעלותם על לבי, וכגון הא דאמרי: 'דלא יוכל שום רב מבלעדי השלשה לצוות ולסדר ולגזור ולהטפל בשום דבר הנוגע ומתיחס לעסק הרבנות בעיר הזאת ושלא יהא מחוייב שום אדם לשמור בקולו, וכאלה רבות אשר לא שמעתי ולא ספרו לי ולא היו ראויים לעלות במחשבה כלל ועקר.

ואין ספק כי בענין חרם ושבועה וכדומה בעיני פה ולב שוין, ואם לאו אין כאן לא חרם ולא שבועה, אף כי⁵ מה שחתמתי שמי לא אחר שנכתבו הדברי ההם חתמתי אלא קוד' לכן, דפשיט' היא דבמאן דליתיה דמי. ונוסף על זה, הדבר בטל מעקרו. ואני אם הייתי בקושרי' להחזיק במחלקת זו ח"ו, לא אעצור כח להוריד ממעלתו את אשר כבר העלה למדרגת מעלה ותהלה מע' הגאון א"א⁶ ולה"ה, ומעלת מ"ו כמהר"ר קפמן⁷ ולה"ה, וגדולי עולם וזולתם כגו' מע' כמהר"ר אליעזר אשכנזי⁸ זצ"ל, וכמה רבני אשכנז ופולני' ומאיטאלי ג"כ, כי יש ויש שקבלו מעלתם מהגאוני' האלה וממע' רבני מנטר' ופיראר' ומבעלי ישיבות וזולתם שלמי' וכן רבי. ואין נקום אנחנו ונבטל את דבריהם על לא חמס עשו ועולה לא נמצא בידם? וגם אין נבטל דברינו הראשוני' לקחת את אשר כבר נתנו במתנה גמ' שרירא וקיימ' שלא ע"מ להחזיר, ומה לנו ומה כח בדינו לחזור בנו מבלי יצאו ממחיצתם לעשות דברי' שלא כהוגן ח"ו? זאת ועוד, כי בנוהג שבעולם הנותן מעלת החברות או הרבנו' לאשר טוב בעיניו גזור בגזרת עירי' ובתורת ח"ה¹⁰ לכל סגני הקהלות שיקראו אותו בשם תהלתו לא זולת.

אשר על זה יפלא בעיני כל רואי דברינו אלה מה שעשו מע' ק"ק ליואנט' אשר בעיר הזאת אשר הסכימו שלא יקרא בשם חכם שר' אדם כשעולי' לקרוא בתור, כי המעלה ההי' הש"צ היה נותנה לאשר ייטב בעיניו לא במצות חכם והסכמתו. וזה היה נסבה שרבי' היו רוצים למלאות את ידם במעלה ההי' שלא כדין, ומשכיל איתן בעל מדו' טובו' ונכונו' כמה כמה פעמים היה יושב ובטל מיקר תפא'¹¹ גדלתו, לכן היטיבו את אשר עשו וירה מנחה.¹² [עמ' 60] האמנם בגלילות אלה אשר לא יקרא בשם רב או חבר רק בהסכמת חכם, ועל הרוב ע"פ צווי וחרם, מי יערב לנו לעקור חרם הנעשה ע"פ עצת חכם או חכמי' ויעשה

3 הניקוד במקור.

4 ראה דניאל ח, כז.

5 במזכן: לא כל שכן.

6 אדוני אבי: ר' מאיר קצנאלינבוגן, מהר"ם מפאדוואה.

7 ר' משולם קפמן ב"ר שמעיה, מרבני ויניציאה. עיין מ' בניזו, הסכמת ורשות בדפוס ויניציאה, ירושלים תשל"א, לפי המפתח.

8 עיין מ' בניזו ויוסף לאראש, שרי הבריות בקרימונה, מיכאל א (תשל"ג), עמ' עח—קמג.

9 ראה דניאל ד, יד.

10 חרם חמור.

11 תפארת.

12 יחזיקו להם. ראה שמאל א כו, יט.

חרם כנגד חרם ח"ו? ובר מן דין, חלילה לנו מעשות כדבר הזה להביא ח"ו את הרבי לידי חלול השם לתת חרב ביד עמי הארץ לזלזל בכבוד התורה ולומדיה או לעכב את הרבי ח"ו מלעשות מצוה זו של כבוד ת"ח, דשתי אלו מגדין עליהם ב"מ¹³, כדאי בירר ד"אלו מגלח¹⁴. ועינינו הרואי' הא דאמר רבא בנדר¹⁵ פ' קונם יין: ¹⁶ 'שרי ליה לצורבא מרבנן לאודועי נפשיה באתרא דלא ידעי ליה', וכבר נשאלה שאלה לפני הרשב"א בס' פד איך התיר רבא להשתמש בכתרה של תורה בנדון זה. אף הוא השיב אמרו כי האומר שרו לי תגראי בריש¹⁶ חקי כבוד תורתו הוא שואל וכו', ובמקו' שאין מכירין אותו שרי ליה לאודועי נפשיה וכו', והוסיף לומר כי תמה הוא איך לא אמ' חייב וכו' דבמקום שאין מכירי' אותו לא יכבדוהו כדינו וגמצאו מקילין בכבר תורתו שלא מדעת כשוגגי' או כאנוסי', על כן היה נראה לו שהת"ח עצמו חייב להודיעם כדי שלא ישנו בכבוד תורתו למעט בכבודו.

ובאמת ובתמי', רבא גופיה לא קאמר שרי ליה וכו' אלא לצורבא מרבנן עצמו, שאם בא להשתמש בענוה יתרה הרשו' בידו אבל אחרי' המכירי' אותו פשיט' היא דחייבי' להודיעו ולגלותו, וזהו טעם נכון אצלי למה שנהגו באשכנז ובאיטאלי' לתת כתר החברו' והרבנר לתופשי התורה כל א' כפי מדרגתו. וכבר הארכתי בזה בא' מחדושי יעויין שם. ועתה הלא דברי' ק"ו, אם אשר לא נעשה עדין רב או חבר (אי בר הכי הוא ¹⁷) חייבי' אנחנו לעשותו ולהודיע טבעו בעולם, מי האדם שיבא אחרי המלך אשר כבר עשוהו לבטל מעלתו ולא יכוה בגחלת אש שורפת ח"ו. ויש בזה עוד דברי' וחבילי' חבילי' של ראיו גלויות לעיני המשכילי', ולא אאריך בהם לעת כזאת כי חשבתים אך למותר מאחר דיש בזה טעם מספיק להראי' שאין כח בידינו לקיים דברי הפארטי ההיא ולא היה לי להעלותה על לבי.

אשר על כן בראש הומיות אקרא, כשופר ארים קולי, שדברי הפארטי הנ"ל במה שנוגע לחתימתי כמאן דליתיה דמי, וכאלו מעולם לא נעשית ולא יצאה מאתי, כי היא דבר שא"א להשמע ובלתי ראוי להכתב ולהאמר. האמנם איני שולח ידי לבטל הסכמת הקק"י אך חלקי אמרה נפשי להגיד משרי' ולחזור בי מההיא על דבר אמת אחרי ישוב הדעת וכוונת הלב, כי ראיתי אחרי רואי שאבות הראשונ' לא עמדו על דבריהם ובכמה מקומות אמרו ו"ל: 'זדר ביה פל' מההי', והי' שעמד' לו לכבוד ולתפא', כי אם אהבת הנצוח רבה היא על האדם, האמת ראוי להיות יותר ויותר נאהב אל המשכילי', ושבה הת"ח הוא להיות מודה על האמת כי אין זה דומה למחייב עצמו לתת לחברו מנה דאינו יכול לחזור מחתימתו לגרעו' וכו' חברו, כי הודאתי לא לתועלת וולתי היתה וחזרתי לא להפסיד וולתי היא אלא להעמיד האמת על מתכונתו ולהחזיר עטרת תפא' התורה ולומדיה ליושנה, וכ"ש דלאו חזרה גמורה היא דמעקרא לא האמנתי כי יסופרו בתוך הפארטי ההיא [עמ' 61] פרטי' רבי' אשר נאמרו בה כנ"ל.

והנה שמעתי אומרי' בשם חברייא שיצאו בעקבותי והתנצלו שחתמו בנייר החלק ההוא בראותם את שמי חתום עלי, ועתה בזאת יבחנו חי' ה' כי אם כנים דבריהם וענוה יתרה

13 בר מינן.

14 מועד קטן, פרק ג הלכה א.

15 נדרים, סב ע"א. בנוסח שלפנינו כתוב 'איניש' במקום 'צורבא מרבנן'.

16 תנו לי לסחור ראשון (שאני תלמיד חכם).

17 אם הוא ראוי לכך. הסוגריים במקור.

היתה בהם, אין ספק שיבאו על החותמת גם על דברי אלה הנאמרי' באמת ובתמים, ואם לא אדע, וישראל הוא ידע, כי לא בשלי הצער הגדול הזה ותואנה היו מבקשי' להתכסו' בשמלתי, ומעתה יסור מעליהם צלה וכל א' יסתופף בצל קורתו. האמנתי כי יסכימו לכל הנ"ל כי אנשי מופת המה ועליהם תבא ברכת טוב, וה' הטוב ייטיב אחרית דבר, אמן. את כל זה הכתבתי אחרי רואי רשות מעלת האדון פרנציסקו קורניר אווגאור¹⁸ יר"ה. נעשה היר יר ה', ט' יוני השנ"ד,¹⁹ פה ויניציא.

פי המדבר שמואל יודא קצנאילנבוגן

סב

הקרי¹ הוא כמו מי שנוצר בשש אצבעות ביד אחת או שנולד בשני ראשים ובלעז CASO, וההודמן הוא כמו מי שחורש שדהו ומרצא אוצר ובלעז FORTUNA, וראוי לדעת שכל הודמן קרי ולא יתהפך,² ודרוש זה הוא בששי מהשני מספר שמע הטבעי,³ וכתב החכם כמהר"ר אליה מנולא⁴ וזה"ה בדרשותיו שהקרי הוא נפל נוצר מן הפועל הטבעי וההודמן נפל הפועל הרצוני.

השכלות הנפש⁵ הן יותר רחבות מן הדבור וראיה על זה הדבור המשותף,⁶ כי יאמר חריפו' על הריח ועל החרב ועל השכל ועל זולת, ולא ראי זה כראי זה.⁷ אמנם עם שהנפש תשכיל כל דבר בפני עצמו הדבור ישתפם. וכמו כן הדבור יותר רחב מן המכתב,⁸ כי מה שחסר הדבור מפני קצורו השלימו רמזי המדבר: קורץ בעיניו, מורה באצבעותיו ועושה תנועות אחרות עד שיחזקו⁹ הגיוני לבו בדעת השומע, ולכן אמרו מפי סופרי' ולא מפי ספרי',¹⁰ כי המכתב לא יוכל לתת אומר מלא כמו הדבור. וכאשר חטאו אנשי דור הפלגה לא בלבד נעשו בבלבול הלשוניות ורבוין אמנם¹¹ גם בהגות להם לשונות קצרות לא יכילו כל הגיוני הלב, וזה מה שנא' בהם: ויהי כל הארץ שפה אחת ודבורי' אחדים.¹² הרצון¹³ ב'שפה א' לשון א' לכלם, והרצון ב'דבורי' אחדי' שהיו להם דבורי' מיוחד

18 מאיטלקית Avogador, חבר בערכאה משפטית גבוהה של הרפובליקה, Avogaria di Comun.

19 9 ביוני 1594, כא בסיון שנ"ד.

1 המקרה.

2 לא באופן הפוך, כלומר לא כל קרי הוא הודמן.

3 קצורי אבן רשד על שמע הטבעי לאריסטוטלס (הפיסיקה), (תרגום ר' משה אבן תבון. ריווא דטרינטו ש"כ), מאמר שני, דף ו.

4 מתכוון, אולי, לאליה די גולא הרופא, שחי בבולגריא באמצע המאה השש-עשרה.

5 התפישה, התבונה הפנימית.

6 מילה שיש לה מובנים שונים.

7 אין טיבו של זה דומה לטיבו של זה. ברכות, לה ע"א.

8 הכתיבה.

9 עד שמחשבותיו יהיו חקוקות בדעת השומע.

10 כוזרי ב, עב.

11 אלא.

12 בראשית יא, א.

13 הכוונה.

על כל הגיוני הלב והשכלותיו, וכאשר קרו אבדו גם את זה לעמת זה. על הפך זה¹⁴ המכתב הוא יותר מועיל מן הדבור, כי הדבור יתן תועלת לשומעי בלבד ובדור המדבר¹⁵ המכתב יועיל לדור הכותב ולדורי הבאי, אשר על זה אמר איוב: 'מי יתן איפה ויכתבון מלי'.¹⁶ וכמו כן הדבור יותר מועיל מהשכלות הנפש והגיון הלב כי הגיון הלב יועיל לבעליו בלבד והדבור יועיל גם לזולת.

[דברים שנכתבו בסוף הספר והם עניין לסגולות]

<להחזיר הוסת לאשה שאין לה וסת, תשים תחת כפות רגליה עלי מירה סולו,¹ שההפך מהעלה תגע בכף רגליה, ותלך עליהם ג' ימי וישוב הוסת. וכאשר תראה טפת דם תכף תסיר העלה מתחת רגליה פן תסתכן מחמת שופע הוסת.
ר' אחא בר יעקב איטפיל ליה ברב יעקב בר ברתיה. כי גדל א"ל אשקיין מיא אמר להו אטו בר אנא, בר ברתך אנא. והיינו דאמרי אינשי רבי רבי² בר ברתך אנא, ס"פ עגלה ערופה.³>

14 לעומת מה שאמר בתחילה, שהדיבור יותר רחב מהמכתב.

15 הניקוד במקור.

16 איוב יט, כב.

1 MIRRA — מור, שיח שממנו מפיקים בושם חריף.

2 הניקוד במקור.

3 סוף פרק עגלה ערופה, סוטה, מט ע"א.

איגרות, כתב־יד מונטיפיורי 464

א

[23 ע"ב]

בהנ"א¹

יהי שלום בחיליך גיסי הקצין ונעלה,

הנה האיש הלז שמו כמר קוזי סג"ל יצ"ו יוצא לדפוק על פתחי גדיבי ישראל על מצוה רבה, כאשר עיניו יחוו תוך דברי האלופים מק"ק קרימונה, ודרש ממני לבא גם אני הצעיר על החתום ולא הואלתי לשמוע לדבריו, כי באלה לא נסיתי. ועתה התחנן לפני שנית אכתוב לכבודך יהיה לו לפה ולמליץ בק"ק פדוזה ובפרט עם האלוף כמהרר"ש² יצ"ו, ולא יכולתי להשיב שאלתו זאת ההגונה ריקם. לכן אחל' מ"כ להיטיב לו שמה ק"ק פדוזה כי בזה יהיה רוח שפלים ולב נדכאים, וכבר אמר[ו] כל המקיים נפש אחת מישראל כאלו קיים וגו',³ וידעתי שכבודך רץ למצוה קלה כ"ש לחמורה, ירבה עם הלז חסדו, ובשכר זו יבקע כשחר אורו, והייתה לברכה בקרב הארץ. ושלום כה דברי גיסך

הצעיר שמואל בכמ"ר מנחם ז"ל

קרימונה י' ד' תמוז דש"ן⁴ לפ"ק

ב

[37 ע"א] שומרי משמרת הקדש ממוני ק"ק פדוזה וישוביה¹ שלום.

אמש בשעה השנים מהלילה הגענו שמה² לשלום, והבקר אור אחרי החקירה לדעת מי הם הפריסידענטי³ מהשבוע השגנו מאתם הבטחה לקרא הועד הלילה הזה לשמוע מה בפינו. ואחרי זה הלכנו אצל הגאון כמהרר"ר ש"י⁴ יזי"א ושאלנו ממנו סעד לתמכנו, והוא אחרי שספר לנו נוראות ימינו בזכותנו עם אנשי הועד, להראות להם כי רעתם הם מבקשים, וזה מפנים שונים,⁵ אמר כי הוא יברך הובח אחרי שנתחיל אנו להכנס במערכה לקראת נשק, והודענו למעלתו כי כל ישענו וכל חפץ קהלותינו הוא להיות בטוחים שלא יהיו עוברים החבית הצלולה שלנו בהזכרת שמנו או המס' שלנו למלכות. מעתה אצפה

1 בעזרת ה' נעשה ונצליח אמן. 2 ר' שמואל (ארקולטי).

3 בבא בתרא יא ע"א. השוליים נחתכו. 4 22 ביוני 1594.

1 הועד הכללי שייצג את פאדוואה וארבעה יישובים סמוכים לה.

2 לוינציאה. 3 יושבי הראש.

4 שמואל יודא קצנאלנבונן. 5 מסבות שונות.

לראות מה נשיג הלילה הזה ואם אוכל לשים פעמי ל'בית' למחר בעז'ו¹ אשוב ואם לא אכתוב למעלותיכ' כל מה שימשך, וה' ברחמי יחתום אתכם בספר חיים טובים עם כל ישראל חברים אמן.

ויניציה ח' תשרי שנ"ב²
משרת למעלותיכם שמואל ארקואלטי

ג

[38 ע"ב] אל שלשלת האצילים ממזני ק"ק פדוזה יצ"ו שלום.

הלא תדעו מכ"ת שרי קדש כי אם ארכו לי הימים בזה לבי ער תמיד לתועלת קהלינו הקדוש מפדוזה. אמנם החרשתי ימים מה יען נרמזתי מהגאון ציווילי¹ מוניציה כי טוב מאד להזכיר אל העשרים² עסקי קהלנו אגב, למען לא יראה רץ ומפרכס אחר הועד ההוא. ועתה כי מפי קצת מחשובי ק"ק וזירונה שמעתי את כוונתם לבוא לידי פשר דבר עם העשרים, ופניהם מועדות לשלוח בוויניציה על זה אנשי שם מקהלים, כתבתי למעלת הציווילי כי עת לעשות על ידו אך טוב וחסד להזכיר קהלנו אגב כאשר פצו שפתיו, ואצפה מענה ממנו על זה כי גיליתי און מעלתו שאתעכב פה עוד חדש אחד וכתבתי לו שיוכל ג"כ לכתוב למעלותיכם את כל אשר ימשך. את כל זה ראיתי ונתחן אל לבי להודיע למעלתכם למען יתגלגל העסק הזה בשלם שבפנים³, ואוחילה לאל כי ידבר שלום לעמו אמן.

מנטוזה ד' כסליו שנ"ה⁴
עבד גרצע לעבודת מעלותיכם
שמואל ארקואלטי

ד

[54 ע"ב] השרירים אשר ה' קורא ללחים מלחמת מצוה
ממזני ק"ק פדוזה וישובי לשלום אקרא

נעויתי משמוע את כל התלאה אשר מצא את מעלותיכם עם שש הנה שנאו ה' אשר הערו נפשם למסור¹. אבל אשמים הם אחרי עלות צלו של עמלק בתוכם, כי מין את מינו, [חזור] ונעור לשקול כסף משנה ביהודי' לאבדם ח"ו, ויבזו התורה ולומדיה באמנם מי אדון לנו. ובכן דינם הוא לשלם מה שהזיקו ועוד בי גזא דרחמנא² להלקותם בגופם ובממונם, כי רוח זלעפות מנת כוסם [אם] לא ישובו מדרכם הרעה. בין כך מהרתי למצוא חפץ בקהלינו כדבר

6 בעזרת השם וישועתו. 7 26 בספטמבר 1591.

- 1 ר' אביגדור ציווילי.
- 2 הועד הקטן של קהילת ויניציאה, שמנה אותה תקופה עשרים חברים. ראה הסכמת ועד זה אצל בנינו, הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה, עמ' 32, 248. וכן ר"א ממזרינה, שו"ת זקני יהודה, (מהדורת ש' סימנסון, ירושלים תשט"ו, ס' עת, עמ' ק').
- 3 על הצד הטוב ביותר.

- 1 מסירה לגוים.
- 2 באוצרותיו של הקב"ה, עלי-י חולין קלט ע"א, וכאן כוונתו שיש ביד הקב"ה הרבה עונשים הממוזגים להם אם לא יחזרו בתשובה.

מעלותיכם והייתי עם ר' מיכאל לנחץ גביית הפאליצה,⁸ ויהיו הראשונים חורגי י"צ עם היותם לחוצים לפרוע מזה ומזה. גם אל הישובים כתב⁴ כתבתי ולתן⁶ תחוקנה ידיכם כי המשפט לאלקים הוא ומלכי הארץ ישרים בלבותם. ודעו איפה כי ביום ו' העבר נתרעם עמי ר' משה כץ ממונציליוזה⁹ כי היו ידי מעלותיכם במעל לשלוח במונציליוזה ר' רפאל בכמהר"ר זעלמן השלוח לדבר עברה לבלבל כל השוקטים במלכות השררה יר"ה, והשי-
בותי לו כי לא אאמין שיגור זאב עם כבש, ואמר עוד כי אחיו התפאר לעמוד לדין עם קהלינו לכל חפץ⁷ ולהלות⁸ בין כך כ"ה דוק⁹ לסיוע הריב. תכלית הדברים אמרתי לו שאם יפך היות בי כח לעשות נחת רוח ולזה הנני הנני מוכן להטיל שלום בעולם, אז שאל אם נתן כח מה אלי מאת מעלותיכם כי היה בדעתו להריץ את אחיו אצלי ואמרתי לכתוב אליכם. מעתה חזקו אמצו ועלי ועל פעולת ידי תצווני ושלום.

משרת למעלותיכם שמואל ארקולטי
ר"ח כסליו שנ"ב¹⁰

ה

[60 ע"ב] מאד נעלה שלום,

כבר הודעתי לכבודך פה¹ את כונת הנעל² כמ"ר זימלן לורית יצ"ו לקרוא את בני הישובים לוועד אם ככה יסדר גם כבודך. ועתה הגה הוא סדר אלי לכתוב לכבודך שתראה להשיג מהקציני³ שמה² אריכות זמן מח' ימים או יותר למען יותן סדר⁴ בועד פה מה לעשות, ויודיענו כבודך אם רצונך בקריאת הרעד. ובין כך ה' ישמור צאתך ובואך וישם לך שלום. הדבק באהבת כבודך שארץ⁴ שמואל ארקולטה פדוה, יר' ב', ה' שבט שנ"ח⁵

על האיגרת⁶

טוב וישר ה"ה הנעלה

שארי כמ"ר שמואל בכמהח"ר

גרשם כ"ץ יזי"א מאוולה

חפץ ה' בידו יצלח

3 רשימת פורעי המס. מאיטלקית Polizza.

4 תחילת המלה של השורה הבאה. ואולי כתב כתבתי — על דרך ההדגשה.

5 אולי צריך להיות ולכן.

6 Monselice, עיירת סמוכה לפאדוואה והיתה קשורה אליה בתשלום המיסים.

7 לכל עניין. ראה כ"י בודפשט ס' נד לעיל.

8 להלות. 9 דוקאטים. 10 17 בנובמבר 1591.

1 כשראה אותו בפאדוואה.

2 ביישובים. ייתכן ששמואל בן גרשם כ"ץ גר באחד היישובים הסמוכים לפאדוואה, אולי באוולה עיירת מוצאה של משפחתו (Asola — 30 ק"מ צפונית מערבית למאנטובה).

3 תתקבל החלטה.

4 ר' שמואל ארקולטי וגרשם כ"ץ, אביו של הנמען, הם מתחתנים (בנו של ר"ש ארקולטי נשוי לגבדו של גרשם).

5 12 בינואר 1598.

6 כיוון שלפנינו העתק של האיגרת ציין המעתיק את השם והכתובת של הנמען, שהיו כתובים במקור על האיגרת מצידה החיצוני.

[72 ע"א] מנהיר נהורי כשרגא¹ שלר,

הנה גא הואלתי להקריב פקודתי ופקודת אשתי וכל בני ביתי שלום² למכ"ת ולאמו המנורה
הטהורה חמותי שת"א³.

שאלתי ובקשתי ממכ"ת הוא זה שיעלה לרצון לפני מכ"ת שתמלא רצון האלוף הגאון
כמהר"ר שמואל ארקואלטי יצ"ו משאלתו אשר שאל ממך ככל יכולתך כפי חכמתך להשיג
מהאלוף הגאון כהן לאל עליון כמהר"ר מנחם רפ כ"ץ יצ"ו שיחתום על השאלות ותשובות
שהוא שולח אילך⁴, וכמו כן ישיג מכ"ת מהאלופים שאפשר ביכלתו להשיגם כמו בקואל⁵
ע"י יניק וחכים נכדינו יצ"ו, כי גם האלוף וגאון כמהר"ר שמואל ארקואלטי סידר שאלות
ותשובות כנ"ל להגאון והאלוף כמהר"ר אברהם פרוינציאל יצ"ו שאור תורתו זורחת
בקואל, וגם כן מכ"ת יחתום על הנ"ל. אבטח ולא אפחד בל יביישני מסברי, וגם מכ"ת
יבחנני וימצאני מוכן כאשר יגזור עלי ויקום לו. ולהיות כי אין בפי שיר חדש אפסיק בזה
ואצא בקידה חמש מאות⁶ ואומר יחי מכ"ת לעולם.

כה מעתיר הטרוד בילדי הזמן, גיסך גרשם כהן איש אזולה, ותושיט שרביט השלום
לחמותי מצידי ומצד אשתי הי"א⁷.

נכתב ביו"ר כ"ו כסליו שס"א⁸

פרשת מקץ, אין נבון וחכם כמוך⁹

[72 ע"ב] גברא רבא ויקרא

במה איכף¹ ואקדם למכ"ת, האקדמנו ברוב התישבחות נמצאים במכ"ת מה אוסיף ומה
אתן כבר נודע בשערים שמו וכשמן תורב שמו², הנה גא הואלתי להקדים פקודת שלום
למכ"ת.

שאלתי ובקשתי ממכ"ת הוא זה שיעלה לרצון לפני מכ"ת שתשיג לי כ"כ³ התימות
מאלופים וגאונים על השאלות ותשובות שסדרתי ביד גיסי המפואר כמ"ר דוד אלט שול
יצ"ו, שהם נעשו ע"י הגאון והאלוף מחותני כמהר"ר שמואל ארקואלטי יצ"ו כנראה
בהנ"ל, ובפרט מהאלוף אריה שאג מי לא ירה⁴ הגאון כמהר"ר ליב⁵ יצ"ו. ואני בחסדך
בטחתי שאל תשיבני ריקם מלפניך ועלי לשרת לאדוני כהנה וכהנה, ולע"ע⁶ אלך אחר

1 מאיר אור כנר. הנמען הוא שמואל בן מנחם.

2 פקודת שלום — דרישת שלום. ישעיהו ס, יו.

3 שתחיה אמן.

4 Casale Monferrato, עיר בחבל פימונט.

5 חמש מאות קידות. מליצה על-פי שמות ל, כד.

6 השם ישמרה אמן.

7 3 בדצמבר 1600. תאריך זה חל אותה שנה ביום א' ולא ביום ו'. בשנת שס"ב חל כ"ו כסלו
ביום ו'.

8 בראשית מא, לט.

1 2 ראה שיר השירים א, ג.

4 צריך להיות ירא.

6 ולעת עתה.

1 אתכופף, אקוד קידה.

3 כל כך.

5 כנראה, ר' ליב סארוואל, מרבני ויניציאה.

הקוצרים ואצא בקידה חמש מאות ואומר יחי מכ"ת לעולם. כה מעתיר הטרוד בילדי הזמן
משרתך נצח

גרשם כהן איש אולה

מכ"ת תקבל אלף גמלים טעונים שלומים מצד כל בני הי"א.

על האיגרת

שר צבא ישראל גברא רבא ויקרא

ה"ה האלוף הגאון כמהר"ר שעפטלה יצ"ו

אור תורתו וזרחת בק"ק פראגה

ח

[73 ע"א] אל מעלת הגאון כמהר"ר מרדכי באשן זי"א גם יחד עם מעלת הרבני השלמים
בני ישיבת ק"ק ווירונה יצ"ו שלום,

זאת נחלת עבדי ה' היושבים ראשונה במלכות, מאן מלכי-רבנן,¹ לשים העקוב למישור
פתח חרצובות רשע והתר אגדות מזוטה² מכל לבב עקש. וזה כי אני בתמי הואלתי להרים
מכשול מדרך עמי, אנשים עברים נצים בערכאות. ויקם אדם מעול וחומץ,³ שחמצו קשה,
וימאס בתוכחתי וזלזל אותי⁴ כאשר עיני מכ"ת תחזנה בשאלתי ובקשתי, ועוד ידו גטויה
אחר שעשה מעשה זמרי לטול שכר כפנחס,⁵ אשר על זה צווחתי כפרוכא⁶ לפני ברי לבב
פן יפשו שני נגעים אלה בדורנו לבלום פי תופשי התורה שלא ינדו לאפרושי מאסורא
מאסורא,⁷ ושיהיו עמי הארץ חושבים לפרוק מעליהם לטותא דרבנן, ומה גם כדיו, בדבור
אדרכא. ויהיו הראשונים לגדור גדר שני החכמים הגדולים ראשי ק"ק ליראנטינה ואחריהם
האלוף הנעלה כמהר"ר יהודה בכמ"ר משה מפאנו יצ"ו, אשר פסקיהם מובאים למעלת
בית דינכם הצדק לקבוע בהם מסמרות על דבר אמת בחתימת ידי מעלת כ"ת, כי או יתחזק
הצדק על מכונו בדבר התקנה הנ"ל ויכנע לבבו הערל מהאי בר פלגאה המתנשא לאמר
אנא אסיאתא דנחשא דלא שליט ביה רקבא.⁸ ואתם כהני ה' תקראו ועד נצח נצחם כסא
מעכ"ת יהיה נכון.

העבד למעכ"ת

שמואל ארקיוואלטי

על האגרת

אל מעלת האצילי רבני ישיבת ק"ק ווירונה זי"א

ומלכם בראשם הגאון כמהר"ר מרדכי באשן

זי"א, יפרו ישע בק"ק ווירונה

1	גיטין, סב ע"א.	2	ישעיהו נח, ו.
3	עושה עוול וחומס. תהלים עא, ד.	4	זלזל בכבודי.
5	ראה סוטה, כב ע"ב.	6	עגור. קידושין, מד ע"א.
7	שאסור יהיה לרבנים להחרים כדי למנוע עבירות, והכוונה לעניינים שבין אדם למקום.		
8	אני מכתש של נחושת שלא שולט בו רקבון (חלודה). נדה, לו ע"ב.		

[73 ע"ב] כהן לאל עליו, ה"ה מחותני האלוף כאח לי כהר"ר גרשון כצ"י¹ נר"ו. שלום למר ולתורתו.

רק ביר' אתמול הגיעתני אגרת מכ"ת וכאשר שמעתי כן ראיתי תמהתי ונבהלתי על המראה, איך על לא דבר יצאה זו המחלוקת בקהלכם הקדוש להצליח ח"ו מעשה שטן, דומיא דהאי עובדא דבר קמצא² רחמנא ליצלן. אשר לכן כאוהב נאמן אימצכם ויהי ה' עמכם, מחלו על עלבונכם, בקשו שלום ורדפוהו, כי אם אין שלום אין כלום.

והנה ע"ד³ השאלה ששלח לי מכ"ת נתאספנו יחד אנחנו בני הישיבה יצ"ו, חוץ מהאחד האלוף כמהר"ר בענדט בשאן אשר להיותו קרוב לאחד מהמתעצמים בדין סלק את עצמו מלישב בדין זה, ואחרי הויכוח נתבררה ההלכה שאין ספק שהאדרבה אין לו מקום וממשהו. ואם אמת הוא כאשר בא בהצעת השאלה שנתפרסם למגודה בהסכמת מ"כ הפרנסיים יצ"ו ראוי הוא לענש ולא יועיל לו התנצלות סספר⁴ וחשב שמכ"ת הרב פרסמהו מעצמו יחידי, ובהא ודאי אוליגן לחומרא להיותו שעיקרו מן התורה והוא ליה למידק ולידע. ולא זו אלא אף זו שאפילו פרסמהו הרב מעצמו היה לו לחוש לנדויי במקו' אפרושי מאסורא להסיר מכשול חלול ה' באופן כי נבלה עשה בישראל להחציף ולהעיו פניו נגד מכ"ת הרב יצ"ו.

אכן להיות כי שמענו וידענו ממקום נאמן שמכ"ת גאוני ואלופי וויניציה, הקרובים אל החלל, שנסו את מתנם להשים דמי שלום במלחמה הזאת גרתענו לאחורינו ולהשיב על השאלה כמצטרך עד נראה תחילה, בהעתק מקויים, את ההסכמה עלתה ביניהם, וכן ג"כ מה שנתחדש מאז הסכימו כנ"ל עד עתה והכל מפורש בברור למען נראה על מה יתדות יסודותיהם הוטבעו ואז נדע גם אנחנו מה לעשות, ולא נשא פני איש במקום שיש בו חלול השם ועלבון התורה ולומדיה.

כדברים האל' אמרתי להודיע למכ"ת למען ידע מה לעשות. והיו נא דברי אלה כמוסים אצל כמ"ת כי לא לא להורות באתי הפעם הזאת רק להודיעו מה שהסכמנו בינינו לעשות בבא דברי מכ"ת שנית עם ההעתקות כנ"ל. ולרוב הנחיצה אפסיק בהכרחי, בחלות פני אל יפר את מחשבות שונאיו ויהיה לברכה בקרב הארץ. ווירונה יום ה' שביעי שביעי להדלקה שס"א לפ"ק⁵.

נא מכ"ת בחסדו ינשק בשמי את ידי קדש הגאון כמהר"ר שמואל ארקיוואלטי ויפרסמו לשלום

דברי מחותנך הנרצע לעבדו מכ"ת
הטרוד מרדכי בשאן

לק"ק פדווה סיני ועוקר הרים ה"ה ותיק וחסיד האלוף
המופלא כהר"ר גרשם יצ"ו בכמ"ר [קלוגימוס]

- 1 כהן צדק יצ"ו.
- 2 גיטין, נה ע"ב—נו ע"א.
- 3 על דבר.
- 4 אולי צ"ל שסבר. שטען לזכותו.
- 5 ז' דחנוכה, ב בטבת שס"א, 7 בדצמבר 1600.

[73 ע"א] שלום.

שש אנכי על אמרות גאוני ואלופי טהורות ונחמדים לי מזהב ומפז שקבלתי היום וגדול הא[ה]בה שהראה לי גאוני ואלופי בכתב ידו לדבר על לבי דברי שלום ואמת, דבר שהעולם מתקיים בו, אבל הוא דבר שאי אפשר כי האיש הידוע בעל דין קשה הוא כי כל הקטטות ומריבות אינם אלי¹ בשביל שהוא רוצה למלוך על כולנו, ובשביל זה אי אפשר להשקט הקטטה ומריבה.

בא ראה גאוני ואלופי חציפותו בשאלות ותשובות שלחתי לאדוני, וכמו כן תראה מכ"ת בפסק של השתי גאונים מוויניציה שה[ח]ציף פניו נגד גאונינו ואלופינו כמהר"ר שמואל ארקיוואלטי יצ"ו, ועל מה שהוא פעל ופועל בכל יום נגד כולנו לא אוכל לעלותם על ספר כי אין להם מספר ועליהם תמיד אנחנו שותקים ודוממים כי תמיד נגדינו מאמר חו"ל: 'יהי חלקי מן הנעלבים ולא מן העולבים.'² אבל בנדון זה אנו וגם אחרים אינם רוצים לשתוק לראות שאיש אֵלם בלי יראת שמים ילך ויבייש ת"ח.

ע"כ אחלה פני אדוני בצירוף האלופים וגאונים בני ישיבתו שיבואו גם הם על החתום בחתימותם הטהורות כדי לנקום נקמת ת"ח מהפריץ שהעז פניו לדבר נגד כבודו של ת"ח ולשלם לאיש כמפעלו וכל העם ישמעו ויראו ולא יזידון עוד. וגאוני ואלופי תקבל התשובות והחתימות מהגאונים והאלופים שני ברוכים³ גם ברוכים יהיו, ומגאון והאלוף השאלטער,⁴ וכמו כן תקבל מכ"ת הפסק דין נעשה ע"י שני גאונים ה"ה האלוף והגאון כמהר"ר אביגדור ציווידל יצ"ו והאלוף והגאון כמהר"ר בן ציון צרפתי יצ"ו. אליך אדון נפשי אשא שכמע"ת עם הגאונים בני ישיבתו יבאו על חתימת האחרים על דבר אמת ועונה צדק, וכל המקנא לכבוד שמים ימהר יחישה מעשהו. ואקוד ואשתחוה למכ"ת מרחוק ואומר יחי אדוני, חפץ וחשק מוכן ומזומן לשרתו נצח, אהובך ומחונתך

גרשם כהן איש אזולה

נכתב ב' א' ה' טבת שס"א *

פ' והנה עיניכם ראות *

לק"ק ווירונה

אריה בלבנון כפיר בעדות צאן⁶ ה"ה

האלוף הגאון פטיש החכמה מחותני כמהר"ר מרדכי בשאן

יצ"ו אור יקר תורתו וזרחת כהיום בוויירונה

1 אלא.

2 ראה שבת, פה ע"ב.

3 הכוונה לשני הרבנים הליוואנטיגים ששמום היה ברוך.

*3 כנראה ר' יהודה ב"ר משה סאלטרו מפאנו.

4 10 בדצמבר 1600.

5 צ"ל ראות. בראשית מה, יב. פרשת ויגש.

6 אולי צ"ל כפיר בעדרי צאן, על-דרך מיכה ה, ז.

יא

[73 ע"ב] מנהיר גהורי כשרגא שלר,

כמה וכמה ימים עברו שלא ראיתי גלילת¹ מכ"ת, וצר לי שגם לא שמעתי מעמוד הטוב מהעוברים כי בקשתי מהם ואשאל אות' ואמרו שלא ראו מכ"ת, ע"כ אחל' פני מכ"ת שתשמח אותי באיגרתך שלומי. אשאל שאלה כהגון לפני מכ"ת שתעשה לי חסד ואל תשיבני ריקם, שמכ"ת יכתוב להגאונים מוירונה הי"א ובראשם להגאון מחותני האלוף והגאון כמהר"ר מרדכי בשאן יצ"ו, שגם הם יחתמו השאלה אשר אני שולח למכ"ת, כי הם ישרים בלבותם על דבר אמת וענוה צדק, וכל המקנא לכבוד שמים ימהר יחיש מעשהו. ועל תשובת מכ"ת אני מצפה בחתימת כל הגאונים הנ"ל ועמהם חתימת מכ"ת, ועלי לשרתך כהנה וכהנה לטובה ואל מכ"ת אקוד ואשתתוה ואאמור² יחי אדוני לעולם, חשק וחפץ אחיך

גרשם כהן

י' א' י"ג כסליו שס"א³

פ' הצילני נא מיד וכו'⁴

יב

[73 ע"ב] טובינא דחכימה¹ שלום,

הנה נא הואלתי להקריב פקודתי באלומות השתחויותי. לקוצר הפנאי לא אוכל להאריך הפעם כי הרץ על הנסיעה, רק הגני שולח למעלת כ"ת שאלות ותשובות שסדר האלוף הגאון כמהר"ר שמואל ארקולטי גלוי בו שכמ"ר זימלן לוריה יצ"ו עומד בגדיו על מה שפעל ע[ד] עת גדויו, על כמה וכמה מסירות שמסר ונתן לכמ"ר ליב קרימזניו קצב פה פדווה, ועל הפעולה רעה שעשה ודבר אדרבה נגד אלופינו ורבינו הגאון מהר"ר שמואל ארקולטי יצ"ו. והשאלה הזאת יצאה מיד מהרר"ש² יצ"ו הנ"ל גם לוויניציה וקבל תשובות נכונים בטעמים מופלגים לבטל התקנה ולהתזיק לכמ"ר זימלה הנ"ל בגדיו מיד השני גאונים ברוכים גם ברוכים יהיו ומהאולף³ השאלטער ומוולתם, כולם אנשים רשומים. ע"כ אחל' פני מכ"ת שגם הוא יסכים עם האלופים הנ"ל לנקום נקמת ת"ת ולשלם לאיש כמפעלו, וכמו כן יפעל מכ"ת שגם בני ישיבתו יסכימו גם הם כחלמידי חכמים הנ"ל. ועל תשובות אדוני בהסכמת ישיבתו אני מצפה ומרחוק אקוד ואשתתוה לאדוני ואומר יחי אדוני לעולם.

כה דבר משרתך נצח לכל מצותו

גרשם כהן איש אזולה

1 מכתב, שהיה נשלח מגולגל.

2 צ"ל ואקור.

3 19 בנובמבר 1600.

4 בראשית לב, יב. פרשת וישלח.

1 הטוב שבחכמים.

2 מורנו הרב רבי שמואל (ארקולטי).

3 צ"ל האלוף. ראה סי' י הע' 3*.

יג

[74 ע"א¹] מופת הדור והדרו לעד לא יכבה שלום.

אם אמרתי להוציא חשק נפשי מן הכח אל הפועל לכתוב לאלופי וגאוני כראוי אל רוממותיך ולהכין דבורי ולסעדו במשפט ובמשורה לאיש כמוך לא אוכל אנכי וכל כחותי להעלות על ספר מעלת אדוני. האמנם לבד בואת אבא לפני מכ"ת שאשען על גודל ענותותו שימחול לי שאיש קט כמוני קפץ לשאול שאלה לגאונו, אבל ידוע אצלי שכשאשאל דבר הגון וישר שאל תשיבני ריקם, ע"כ אחל' פני מכ"ת שזאת הוא החסד שתעשה עמי להסכים עם האלופים וגאונים אחרים על השאלה ששואל גאונינו ואלופינו כמהר"ר שמואל ארקוראלטי יצ"ו, כי היא שאלה הגונה וישרה והדין עמו כאשר עיני מכ"ת תחונה בשאלתו ותשובות מכמה גאוניו שהשיבו על תשובתו. אליך נפשי אדון אשא על דבר אמת ועונה צדק, וכל המקנא לכבוד שמים ימהר יחיש מעשהו. ואקוד ואשתחזה מרחוק לאלופי וגאוני ואומר חי אדוני לעולם, כה דבר עבדך מוכן ומזומן למצות אדוני וגאוני לשרתו לכל זמן.

גרשם כהן בן הקצין קלונימוס וצ"ל איש אוולה
נכתב ביו' ג' י"ד טבת שס"א² ל[פ"ק]

על האיגרת³

גברא רבא ויקרא ה"ה האלוף הגאון כמהר"ר

דוד נורליגר⁴

אור תורתו וזרחת בק"ק מנטווה

ולמעלת תורתו אקרא לשלום⁵

יד

[74 ע"ב] מנהיר נהורי כשרגא שלו.

הנה נא הואלתי להקריב פקודתי שלום להוקינה חמותי שת"א¹ ולמכ"ת בצירוף אשתי מנור' הטהורה. אחת אשאל למכ"ת, בפרש שדי חסד לכלם נתן ה' חליפות מזימות וארא כי חלק ה' לך הבינה, אחל' פני מכ"ת שאל תתרשל בשאלת הגאון ואלוף כמהר"ר שמואל ארקולטי יצ"ו, כי זה החסד שתעשה עמו תעשה עמדי. ואם טוב אני לשרת למכ"ת תגזור עלי ויקם לך, ואקוד מרחוק ואאמר שלום מאדון השל' וממני גיסך מוכן לשרתך נצח

גרשם כהן איש אוולה

לגיסי כמהר"ר שמואל יצ"ו

1 העתק נוסף של מכתב זה בדף 85 ע"א, וממנו חילופי הגירסאות שיבואו להלן.

2 19 בדצמבר 1600.

3 לק"ק מנטווה.

4 נורלינג.

5 מק"ק פדווה.

II שתחיה אמן.

[74 ע"ב] מנהיר נהורי כשרגא שלר,

ביו' ב' העבר כתבתי למר ושלחתי פירש המזמור ככל דברו הטוב, גם שלחתי השאלה ואחת שאלתי מאת האדון אותה אבקש, לשלוח תשובה עליה חתומה מיד מעלת חכמי לוואנטיני השרים¹ בלבותם. אליך נפשי אדון אשא על דבר אמת וענוה צדק, וכל המקנא לכבוד שמים ימהר יחשה מעשהו כי דבר פלא הוא לראות איך התמכר² זה האויב זימלן לוריה הרף ה', לבקש תחבולות ועדי שקר לאבד נפשות מישראל ומשתבח לאמר שפתי אתי מי אדון לי. ולהיות השעה דחוקה אקצר ואמור³ אל אדוני שלום.

העבד למכ"ת שמואל ארקוולטי

פדוה ט' כסליו שס"א⁴

על האיגרת

גברא רבא ויקרא ה"ה הגאון האלוף כמהר"ר ברוך

[75 ע"א] מדברנא דאומתיה שלום,

נפשי יודעת מאד בצערם של ת"ח השוקדים על גרסתם ומה גם מאריה דאתרא דכל מלי דמתא עלי¹ ולא מן השם הוא להטריחו, אמנם השעה צריכה לכך כי אל מי מקדושים אפנה להוראת שעה ודורות אם לא לראשי הישיבות המה יתנו צדקות ה' בשני ראשי שאלתי נשלחו למעכ"ת ע"י האלוף כמהר"ר גרשם כ"ץ יצ"ו. הראש האחד הוא לבאר בצדק ובמשפט שתקנת ק"ק לא תקום ולא תהיה, לאסור ידי הרבנים מלבדות, כי אם בדבר שבממון לא לאפרושי מאסורא, כי אין דבר שעומד בפני חילול השם. והראש השני הוא לבאר משפט וענש העונה אדרבה לרב המנדה אותו להפרישו מעברה, וכל זה יהיה לגדר ומשמרת וקביעות הלכה לדורות שלא יחשבו עמי הארץ להפטר מגדולי של חכם בדבור אדרבה לאמר בוא לדין עמי שאתה מנודה ולא אני וכדי בזיון וקצף על ת"ח, כי עוד מעט אם תצא הוראת טרפה מפי ת"ח יאמר אליו בעל הטרפה תשלם מכיסך או ברור דיינים עמי. חזי מר מאי קדמן² אם ראוי ומחוייב לכל תופשי התורה לגדור פרצה זו, וברוכים יהיו החכמים והרבנים שהתחילו במצוה זו ואמרו על כל תקנה מעין הנ"ל שאם עלתה בה הסכמת חכם ראוי לפרשה באופן שלא תסתור דברי תורה ודברי חכמים. נכון לבי בטוח להפיק רצון מאת מעכ"ת שיודיעני דעתו ודעת המעולל³ בני ישיבתו בשני דינים הנ"ל, ואם אמנם מעולם חפצתי לשרתו ולברך בשמו לא למעני יעשה כי אם לאהבת הצדק והיושר בעצמו. וכאור בקר יורח שמש מעכ"ת עם כל בני ישיבתו, יעלם עליון גם עלה על במתי כל ההצלחות אכ"ר.

העבד למעכ"ת שמואל ארקוואלטי

על האיגרת

ענותן כהלל ה"ה מע' הגאון ר"מ כמהר"ר

מרדכי בשאן קציני יו"א מימיו נאמנים בוויורונה

1 צ"ל הישרים. 2 א"ך הוא להוט לבקש תחבולות.

3 צ"ל ואומר. 4 15 בנובמבר 1600.

1 ומה גם אדון המקום שכל דברי העיר עליו.

2 יראה אדוני מה שלפנינו. 3 צ"ל המעולים.

[75 ע"ב] שפתי כהן ישמרו דעת, שלום למר ולתורתו,

אל יתמה מכ"ת על החפץ אם לא עניתיו עד כה כי גם פה אתנו ישנו אנשי ריב ומדון המבקשים להרוס את הקבוץ לולי ה' שהיה בעוזרי לעמוד נגדם בחזקת ה'יד, ה' ישלם לאיש כמפעלו. נוסף על כי הייתי דוה על פטירת ניני, בן נכדו חתני כמ"ר גרשון כ"ץ יצ"ו,¹ הנולד זה חדש ימים עברו והחל"י² ושמעתתא בעיית צילותא. בכן ביני וביני כתב לנו, ב"ד י"ץ, מתנגדכם הלוריה כתב התנצלות כמבקש מאתנו שלא נכתוב בעסק זה אם לא תחלה נשמע גם דבריו, וזה שני ימים מלא את דבריו ושלח כל המעשה שהיה עם סדורי מ"כ הפרנסים באופן כי מהם נראה, א"כ הוא, שהוא היה צית דינא ומתנגדיו סרבו מלעמוד לדיון, כאשר יראה מדברי ועדיו הפרנסים, עד כי באחרונה ביום ט"ו כסליו העבר³ התירו מכ"ת רבני וויניציה את החרם⁴ להיות כל אחד מהחלקים ברשותו לפעול בעש"ג ואין מוחה. וא"כ הוא מי מאתנו יבא אחריהם לסתור את דבריהם, מה גם להיותם קרובים אל החלל.

בכן בחרנו לעמוד בשב ואל תעשה עד תחלת נדע מפי מכ"ת מה בפיו בעסק זה, ואם יש לו איזו ראייה לשלוח ישלח אותה מועתקה בהעתק מקוים. גם ידע מכ"ת כי האיש הזה מתנגדכם שלח טופס ההסכמה בהק"ק ע"ד שהרב לא יוכל להחרים בלי רשות הפרנסים עם ההסכמה שהסכים בה הגאון מהר"ר יהוד' ז"ל.⁵ בכן בבא תשובת מכ"ת נבחר כדת מה לעשות. ונא אל יאשימני אם לא באתי למלאת רצונו אך הפעם כי האמת אכולא רגלא קאי⁶ וצריך לצאת ידי שמים וידי הבריות בעסקים עמוקים כאלה, והרץ במהירות לא ימלט מהכשלון. בכן ימלא ה' כל משאלות לבו לטובה ויהיה לברכה בקרב הארץ.

וירונה י' ה' כ"ח דיצימר שס"א לפ"ק⁷

דברי אוהבו ומחותנו המוכן לשרתו נצח

מרדכי בשאן

המכתיב ע"י בנו בנחיצה רבה⁸

יח

[76 ע"א] אלופי וגאוני וקציני כמהר"ר מרדכי גרשון¹ שלום

מה מאד עמדתי משתאה מחריש בהיות כי כתבתי וגם שלחתי למר חתימות שני גאוני ברוכים וחתימת הגאון שלטער והפסק מהשני גאוני אשכנזים כאשר שאל מר ממני, וציפיתי תשובתו וחתימתו בצירוף חתימת האלופים בני ישיבתו ואפן כה וכה ולא ראיתי אפילה² שום מענה. ע"כ אחלה פני רום מכ"ת שיהיה לו לרצון להשיב אלי כל השאלות

- 1 נכדו של גרשם כ"ץ נשוי לנכדתו של ר' מרדכי בשאן. 2 והגיה חיים לכל ישראל.
- 3 21 בנובמבר 1600 4 את החרם שהטיל ר"ש ארקולטי על זימלן לוריה.
- 5 ר' שמואל יהודה קצנאילבגון, שנפטר בשנת שג"ז. הסכמת הקהל והסכמת רש"ק ביחס אליה נמצאים בפנקס קהל פאדוואה, ח"א, סימנים ריב, ריד.
- 6 על כל הרגליים עומדת, כלומר יש לבססה היטב.
- 7 28 בדצמבר 1600, כ"ג בטבת שס"א. 8 בדחיפות רבה.
- 1 הנמען הוא כנראה ר' מרדכי בשאן. 2 אפילו.

ותשובות וחתימות והפסק מוויניציה נעשה ע"י הגאון כמהר"ר אביגדור ציווידל יצ"ו וכמהר"ר בן ציון צרפתי כדי שאוכל להשיבם לגאונים מהרר"ש ארקוואלטה שהלוח אותם לי לשלוח אותם למר. וכמה מחילות אשאל למר על הטורח שעשה עבורי בדרך סג' נהור³; ואפרוש כפי אל ה' יסלח למכ"ת על שלא כדין פועל נגדי. ושלוש ממני עבדך

גרשם כה"ץ איש אוחלה

י' ד' פרשת ואני

ערל שפתיים * שס"א

יט

[80 ע"ב] סיני ועוקר הרים שלום

אפריץ נמטייה למר שחלק מחכמתו אלינו בדברים מצודקים משפטי אמת, כן עוד רבות בשנים יפוצו מעינותיו חוצה ולתורתו איים ייחלו. ויען בשקלא וטריא ידידה ראיתיו מהסס, דסבר שלא מחיתי בתקנה, לכן שמתי בזאת טופס ממנה למען יראה וידע שמתחלה נעשתה לזולל וערערתי עד שיצאה עליה הודאת גאון למחוק הקדמתה¹ ובתוספת אל שכתב בשולי כתבו שדי גירא² בעצמות התקנה באמרו לא אשים דברתי ומחי ומסי להעמידה כמה שיכולה לעמוד³, הינה⁴ בעסקי ממון ולבטלה בלאפרושי מאסורא כי כן שיחת של ת"ח צריכה תלמוד להסכימה עם האמת.

והנה בכ"ב שנים⁵ היתה התקלה הזאת לצור מכשול זה פעמים כי שמוה עוברי עברה לוטה בשמלה⁶ כקמיע מומחה לעשות נחת רוח ליצרם באדרבה משל בפי כסילים, וזה הביאני להטריח תופשי התורה להסיר המכשלה הזאת. מעתה לבי ובשרי ירגנו אם יצוני אדוני בדבר מה, ובשלום ובמשור כסאו לנצח יכון.

פדוה, העבד למעכ"ת שמואל ארקוואלטי ר"ח שבט שס"א⁷

על האיגרת

עוקר הרים וטוחנן ה"ה מעלת האלוף

קציני כמהר"ר חזקיה פניני יו"א

נודע למשגב בפירר

3 סג' נהור. על דרך האירוניה. 4 שמות ו, יב. פרשת וארא. 5 בשבט שס"א, 10 בינואר 1601.

1 מתיחס, כנראה, לתקנת הקהילה שנתקבלה בשנת שמ"ה בעקבות סכסוך בין ר"ש ארקולטי לפרנסי הקהילה. התקנה קבעה שלא יוכל שום מורה ורב בק"ק פאדוואה לגזור שום גזירה ללא הסכמת הפרנסים, ובהקדמתה היו, כנראה, דברי זילול ופגיעה אישית בר"ש ארקולטי. לבקשת רש"י קצנאילנבוגן נמחקת ההקדמה. ראה פנקס ק"ק פאדוואה, ח"א, סימנים ריב, ריד. שלח חץ, היינו עירער ופגע בה.

2 בשולי מכתבו של רש"י קצנאילנבוגן לפרנסי ק"ק פאדוואה הוא כותב: 'בעצמות הפארטי לא אשים דברתי כי אקוה כונתכם למגדד מלתא' וכו'. רש"י אינו מתערב לגופו של עניין ומכאן נשמעת הסכמתו לתקנה, והוא אף מציינ: 'ומצדי כהוית' תהא'. אך ר"ש ארקולטי מפרש את חוסר התערבותו כאי-הסכמה לתקנה, ומכל מקום בדאי אי-הסכמה לגבי 'אפרושי מאסורא', שם, סימן ריד.

4 צ"ל היינו.

5 התקנה נתקבלה בשנת שמ"ה כלומר לפני ט"ז שנה. אפשר שר"ש ארקולטי מתייחס לכ"ב השנים שהוא משמש כרב בפאדוואה, ואכן החל את רבנותו בה בשנת של"ט.

6 מכוסה, עטופה. שמואל א כא, י. 7 4 בינואר 1601.

כ

[80 ע"ב] ריכא ובר ריכא ¹ שלום,

כונת האדון רצויה ומעשיו רצוים ולי מה יקרו אמריו בכתב אמת. ואם לא עבר חק העונה היתרה אשר שתה אפרוחיה את מזבחותיו ² נפשי יודעת מאד כי ראש שבטי ישראל הוא ומי כמוהו מורה דק היטב הדק. ³ ימלא פי תהלתו ואוחילה לאל אורך ימים ישביעהו וכסא כבוד ינחילהו לעד ולעולם.

פדוה ר"ח שבט שס"א ⁴
הצעיר מעבדי מעכ"ת
שמואל ארקוואלטי

על האיגרת

ענותן כהלל ה"ה מעלת האלוף הנעלה כמוהר"ר
אבטליון ממדינה קציני יזיי"א המאיר לארץ פרה

כא

[81 ע"ב] דמחדון שמעתתיה ¹ שלום

תבתי בתשלומי הרדאה ושבח למר על כל הטובה אשר גמלני באמרי פסקו המזוקק שבעתים. ² ומי יתן ואזכר גם אני לשרתו ולברך בשמו כי באלה חפצתי. וכירח יפון עולם ³ יכוננהו עליון ויצליחהו בכל מיני ההצלחות עד נצח נצחים.

פדוה ר"ח שבט שס"א ⁴

הצעיר מעבדי מעכ"ת
שמואל ארקוואלטי

על האיגרת

עתיר חקוע עתיר כמס ⁵ ה"ה מע' האלוף
כמוהר"ר משה מטרצינה הוא אדו' ואשתחוה לו
פפיררה ⁶

- 1 מלך ובן מלך.
- 2 ראה תהלים פד, ד.
- 3 הדק מן השרש דק ע"פ 'פיטום הקטורת'. היינו טחן היטב עד שיהיה דק ביותר. וכאן בהשאלה לדרך לימוד מעמיקה. כריתות ו ע"א; ירושלמי יומא, פרק ד הלכה ה.
- 4 4 בינואר 1601.

- 1 שמועותיו מחודדות, היינו חריף בהלכה.
- 2 הנקי מכל פסולת, על-פי תהלים יב, ז. ר"ש ארקוולטי משתמש לתומו במלה 'מזוקק'. המונח 'ויקוק' משמש באותם ימים במשמעות הגהת ספרים וגם במשמעות צנזורה. על המונח ראה למשל אצל בניהו, הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה, על-פי המפתח בסוף הספר.
- 3 תהלים פט, לח.
- 4 4 בינואר 1601.
- 5 חכם מופלג. בבא בתרא, קמא ע"ב.
- 6 אולי צ"ל בפיררה.

כב

[81 ע"ב] שלום

לך אמר לבי, בקשו פני, אלוף נעלה להלל מאד כי בפקדת ישועה ורחמים נפקדתי ממעכ"ת באמריה אמרי נעם ואנכי לא ידעתי במה אוכה לשלם אחד מגי אלה. בחנני ונסני אדון כי למצוותיך ארוץ לטובה ולברכה, וכאור בקר יורה שמש מעכ"ת כל הימים ישמעני אלקים.

שמוראל ארקואלטי עבד נאמן למעכ"ת

פדוזה ר"ח שבט שס"א¹

הנותן אמרי שפר ה"ה מע' האלוף

כמהר"ר מנחם יזי"א ממשפחת בני רבא²

ציץ ופרח בפרר'

כג

[82 ע"א] נזר אלקיו על ראשו, גיסי האלוף שלום

דבר מכת"ר¹ האירו על עבר פני והיו לי למשיב נפש בשמעי בהם טוב מצבו ת"ל², כן ירבה וכן יפרוץ. לא עברתי על מצותיו והוצאתי כונתו מן הכח אל הפועל כאשר עיניו יחזו במחברת הגאון רפא כהן יצ"ו, ואני הצעיר באתי אחריו בחתימתי הצעירה למען עשו כאשר³ צויתי ממכ"ת, הגם כי מכיר אני את מקומי, אינני ראוי לכך, בטלתי רצוני מפני רצון מכ"ת. ולהיות כי כמ"ת כתב אלי איך הגאון ארקואלטי יצ"ו כתב הוא בעצמו אל הגאון פרווינציאל יצ"ו בקואל, וגם לע"ע בגלילות אלו אין יוצא ואין בא דרך שמה, ע"כ בחרתי לבל תאחר כתיבת הגאון רפא כ"ץ יצ"ו ואם יודמן לי לכתוב שמה קואל למיודעי שמה לא אמנע, אך לפי אומדנא אחי טרם קרא הגאון ארקואלטי יצ"ו אל האלופים שמה קואל המה יענו, הורתי המעטירה מב"ת⁴ נותנת לכמ"ת פקודת שלום וכן לאאחותי⁵ זוגתו, ומצידי ומצד זוגתי הנני נותן לו ולה ולכל בניו ובנותיו וכלותיו יצ"ו את בריתי שלום.

בוש"י⁶ ליל מוצאי שבת ביאת יום א',

כ"ו טבת שס"א⁷

גיסך הצעיר מוכן לשרתך

שמואל בכמ"ר מנחם

על האיגרת

נכבדות מדובר בו ויראת ה' בקרבו ה"ה האלוף

הנעלה גיסי החר"ר גרשם כ"ץ יצ"ו

ולמעלת כבודו שלום רב

מק"ק ברשי

1 4 בינואר 1601.

2 ראה מ' בניתי, ספור דברים מורגלים בירושלים, אספות, א (תשמ"ה), עמ' רכב.

1 מעלת כבוד תורתו. 2 תהילה לאל. 3 עשה כאשר

4 מגשים באהל תבורך. 5 צ"ל לאחותי.

6 Busseto, עיידה בחבל פארמה לא רחוק מקרימונה. בסימן א כותב שמואל בן מנחם מקרימונה.

7 31 בדצמבר 1600.

כד

[83 ע"א] לכמהר"ר שלטער,¹ עמוד ברזל חומת נחושת לאוהביו ולשומרי מצותיו ושלום שנים הנה קודמותי² קבלתי בשעה חדא ושמרתיו ועשיתי. ויען העיר לי אוון בני יצ"ו כי עתידה להתפרסם פה גזרה על הפסקים להשרף כספרי מינים ח"ו, מהרתי לשלוח עם זאת פסק מכ"ת כי חביבין עלי דבריו של מר וכבודו כגופי, וחלילה לי להמתין פרסום כזה שאין אחריו הצלה לאותיות מחכימות ראויות לכל כבוד והדר. אמנם אם בני יצ"ו שגה ברואה, ולא יהיה הדבר ולא יבא, יהיה אז הפסק הנ"ל פקדון אצל אדו' עד עת דרשי אותו. ואלין פי קראתי יצ"ו אדו' עלי כעבד לו ודבר אדוני יקום לעולם.

לשרתו ולברך בשמו
שמואל ארקולטי

כה

[83 ע"א] אוהב שלום ורודף שלום, ה"ה החכם כמהר"ר ברוד,

הנה שמעתי כי יש שבר וכליון חרוץ מוכן להתפרסם פה על הפסקים¹ הטובים והישרים שיצאו מאנשי לבב וחכמה, הכרתי והפלתי,² בצדק ובמשפט. לכן הקדמתי לשלוח למכ"ת את פסק החכם השלם הדיין המצויין כמהר"ר ברוד בן ברוד³ נר"ו החתום מיד מעכ"ת, וגם השני החתום משני בני היצור,⁴ כי איכזה אוכל וראיתי תורת אמת למאכולת אש וכדי בזיון לעולמים בדקדוקי סופרים, וחמירא סכנתא אם אחזיק פסקים אלה אצלי לעת תמוט רגלם אחר פרסום חרם שלא אוכל להצילם. אמנם אם שקר ענה המגיד לי יהיה הם בפקדון אצל מר עד דרשי אותם, וידע באמנה כי מצודתו פרושה לצוות עלי [ו]על פעל [י]די כל ימי עולם.

פדווה כ"א שבט שס"א⁵
לאהבו ולעבדו אותו
שמואל ארקולטי

1 ראה איגרת י, הע' 3*.

2 שתי האיגרות הקודמות. על משקל 'שנים הנה קראתיך', ישעיהו נא, יט, ושם במובן דברים שקרו.

1 גזירה לשדוף את הפסקים. ראה בסימן הקודם.

2 על-פי ברכות ד ע"א; 'ולמה נקרא שמם כרתי ופלתי, כרתי — שכורות דברים, פלתי — שמופלאים דבריהם'.

3 עיין עליו, מ' בניהו, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה, עמ' 189—193.

4 שמן וד. זכריה ד, יד.

5 24 בינואר 1601.

[84 ע"ב] נשיא אלקים שלום

ו' אדר ראשון שס"א¹

אנכי אשמח בה' שהעלה ארוכה למעכ"ת כפי מה ששמעתי מאיש עברי מבני לאדי² בבא
מחצרות בית אדוני, כן עוד אוחיל לשמוע ישע רב וברכה מהאדון ומכל הגלויים לו אורך
ימים עולם ועד. ועם זה אודיע למר כי לא אוכל להתעלם מדמעות עיני אשת יראת ה',
שמעשיה נאים כקטרת, שמה מר' אסתר מב"ת אשת ר' מאיר אשכנזי יצ"ו, והיא נשכרת
למניקה פה בבית האלוף כמנהג"ר גרשם כ"ץ מאזולה לבן חורגתי³ מב"ת, וכפי הנשמע
האלקים מצא את עון בעלה ונאסר גם יחד עם ר' שמואל אחיה לבקשת האצילי בני פראה
יצ"ו קרובי מעכ"ת. ולכן גם היא וגם בני בית גבירה הנז' חלו פני לשאת בעדם רנה
ותפלה למר שיכמרו רחמיו על החבושים הנ"ל ויהיה בסומכי נפשם שלא יחול עליהם
תוקף הדין להמם ולאבדם ח"ו. וכן נכון אני בטוח בחסד מכ"ת שיעשה לכבוד שמם כי
אם ממון נתחייבו, נפשות לא נתחייבו. וגם האצילי הנ"ל אחרי דברי אדוני לא ישנו כי
מלידה ומבטן ומהריון כלם יראי ה' וחושבי שמו, ואני בקול תודה אומרה שם אדון עליזן
ובנשיקת ידו הטהורה אצא כצאת העבדים.

הצעיר מעבדי מעכ"ת

שמואל ארקואלטי

לק"ק רעזו⁴

על האיגרת

גזר החכמה והחסידות ה"ה מעלת הגאון קציני

כמזהר"ר מנחם עזריה מפאנו נר"ו נרדע למשגב.

1 8 בפברואר 1601.

2 Lodi, עיר בחבל לומבארדיה בין קרימונה למילאנו. השם משמש כשם משפחה של יהודים.

3 בנו של ר"ש ארקואלטי נשא לאשה את נכדתו של גרשם כ"ץ. (באיגרת של האחרון, הנמצאת באותו דף בכתב-היד, הוא מדבר על אותה מינקת שהיניקה שלושה מניניו).

4 Reggio, עיר בחבל אמיליה-רומאניה, צפון מרכז איטליה.

כתבים בלתי ידועים של רבי יהודה אריה ממודינא

ר' יהודה אריה ממודינא (ריא"ם), בעל כ"י המקצועות, התפרנס בעיקר מהמקצוע שהצטיין בו — הדרשנות. במשך למעלה מחמישים שנה, למן היותו דרשן בבית הכנסת הגדול בוויניציאה בשנת שנ"ג, ועד קרוב לסוף ימיו בשנת ת"ח, נהג ריא"ם לדרוש בבתי כנסת או ללמד שיעורי תורה כמעט בכל יום מימי השבוע. בודאי הספיק לדרוש דרשות אין ספור, אלפים במספר¹, אך מספר הדרשות שנדפסו אינו עולה על עשרים ואחת², ובכתבים נמצאו עד עכשיו רק דרושים בודדים מפורטים בין כתבים אחרים משלו. מפירושו למקרא לא נדפס מאומה ובכתב-יד שרדו רק פירושו לספר שמואל³ וספר דרושים ופירושים על פרשיות בראשית, בלק, פנחס, מטות ומסעי⁴.

תוך כדי קיטלוג תצלומים של כתב-יד במכון לתצלומי כתב-היד העבריים, עלה בידו לזהות ארבעה כתב-יד מפירושו של ריא"ם לכתובים וכן מספר כתב-יד של חיבורים אחרים בכתב-ידו. חוקרי חייו וכתביו של ריא"ם ימצאו עניין לא רק בתכנם של כתבים בלתי-ידועים אלו אלא גם בצורתם. ניתן ללמוד הרבה מכתבים אלו על דרך כתיבתו של ריא"ם, ועל הדרך בה ערך את חיבוריו. בין השאר נהג לרשום זכרונות ולערוך אותם לאחר זמן או לשלבם בתוך כתביו השונים⁵. חלק מן הכתבים הם טיוטות לספרים שערך או שלא הספיק להשלים וחלק הם ספרים בשלבי עריכת מתקדמים.

1. שיעורי ריא"ם על ס' משלי (ש"ס—שס"ב)

בכתב-יד קרן נאמנות ולמדונה, שבלונדון, מס' 258⁶ שהוא כ"י קטן המכיל 17 דפים כתובים

1 באוטוביוגרפיה שלו, חיי יהודה, מהדורת ד' קארפי, תל אביב תשמ"ה, עמ' 49 כתב ריא"ם 'שה לי יותר מעשרים שנה, בקביעות תמיד, קורא ושונה ערב ובקר בחול ודורש ביום השבת בשלשה וארבעה מקומות', ובשנת שפ"ב (שס, עמ' 78), הוא מזכיר את דרשותיו: 'ואין קץ לדרשות ולפירושים' על כל התורה מפורז הנה והנה. בשנת שס"ב (עמ' 55) הוא כותב שנמצאים 'אצלי עד היום יותר מארבע מאות דרשות, מלבד פירושים על התורה ולקוטים רבים'.

2 כ"א דרשות נדפסו בספרו מדבר יהודה, ויניציאה שס"ב.

3 כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה, Can. Misc. 204 (קטלוג גויבאוור 2549) דפים 128—96 (סיפור הדפים מהסוף להתחלה). חיי יהודה, עמ' 77.

4 שם, דפים 213—171, חיי יהודה, עמ' 77.

5 ראה יעקב בוקסנבוים, אגרות ריא"ם, מברא, עמ' 1—3, ר' Autobiography of a Seventeenth-century Venetian Rabbi. Leon Modena's 'Life of Judah' translated and edited by Mark R. Cohen, Princeton 1988, עמ' xviii—xvii.

6 ס' 46740, לשעבר פירארה, ת"ת 31.

בכתיבה איטלקית דקה וצפופה (עד 65 שורות בעמוד), נמצא פירוש על משלי שנקרא, לפי כותרת שנוספה בכתיבה מאוחרת, 'ספר חי חי יודך [על-פי ישעיהו לא, יט], והוא פירוש על י"ח פרקים של משלי משנת שס"ב.⁷ למעשה כולל כה"י פירושים לספר משלי שנלמדו בשיעורים שהיו מקיץ שנת ש"ס [1600] עד תחילת שנת שס"ב [1601]. כמה סימנים לבעלות ריא"ם על פירוש זה: בשולי הפירושים על משלי א נרשמו ראשי-תיבות שכנראה רומזים לשמות המפרשים או לשמות משתתפי השיעור שהציעו ביאורים לפסוקים שונים. בין השמות, נמצא 'איאמי"ץ', שפתרונו 'אמר יהודה אריה מודינת ישמרהו צורר'.⁸ לאחר פרק א אין רמז לשמות המפרשים אך הדעת נותנת שמחברם הוא אחד והוא כנראה ריא"ם. חיזוק נוסף לקביעתנו שמחברו הפירוש הוא ריא"ם אנו מוצאים בפירושו לתהלים (להלן סעיף 3) קיט, צו בו כתב: 'ביארתי בפ' משלי על פס' בני לחכמתי הקשיבה' מש[כיות] בתפוחי זהב במשכיית כסף.⁹ על נגלה ונסתר התורה, ואמנם בפירוש משלי שבכ"י זה כותב המחבר על משלי ה, א: 'כל דברי שע"ה תפוחי במשכיית [!]¹⁰ נסתר ונגלה'.¹¹

בדף 11א בכה"י מתחיל הפירוש על פרק טו ביום ר"ח אייר שס"א. ואכן, בס' חיי יהודה אנו קוראים: 'ר"ח אייר שס"א התחלתי לדרוש במדרש חברת ת"ת אשכנזים יצ"ו והשבוע התחלתי לפרש משלי שלמה, ועלה בידי פירושו משלם ב"ה'.¹² אם השערנו נכונה, הרי התחיל ללמד בבית-המדרש הנ"ל ספר משלי החל מפרק טו, ושיעור זה היה, אם כן, המשיך לשיעור שהתחיל שנה וחצי לפני כן באכסניה אחרת.

תאריך השיעור הראשון לא נרשם אך השני היה ביום ד' סיון ש"ס, והשיעורים שאחריו נלמדו פעם בשבוע, להוציא ימי חג.¹³ עד סוכות שס"א שבו למדו עד משלי ט, ט.¹⁴ כנראה חסר כאן דף בכה"י וההמשך הוא מאמצע משלי יא, יב. במוצאי ש"ק ה' טבת שס"א המשיך הלימוד בפרק יא וגם כעבור שבוע נערך שיעור. הפירוש ממשיך עד תחילת משלי יג אלא שלא נרשמו בו תאריכים, ובדף 110 באמצע הפירוש על יג, א נפסקת הכתיבה ורוב העמוד גשאר חלק. השיעור על פרק טו היה בר"ח אייר, כפ שכתבנו, והשיעורים נמשכים עד תשרי שס"ב, בו למדו משלי יח, אך חסר כנראה דף אחד או שנים באמצע. כל החלק השני של כה"י חסר, כנראה, אך בדף האחרון, הוסיף המחבר רשימת פסוקים מפרק כ עד פרק כט: 'מה שחסר בפירושי זה של משלי שאבדתי הזכר רונות' ברשימה זו נרשמו פסוקים ממשלי כ—כט החסרים בפירוש, ומכאן ראייה שהפירוש הקיף את ספר משלי כולו.

בשיעוריו הציע ריא"ם פירושים שונים לכל פסוק, לפעמים על דרך הפשט ולפעמים גם על דרך הדרש. ריא"ם הכיר את רוב הפרשנים הקלאסיים, רש"י ראב"ע, רלב"ג וכו' אך

7 האחרים הם 'אעפ"י', 'אא"ל' 'אמע"י' אך לא הצלחתי לפענח את ראשי-התיבות.

8 ריא"ם נהג לחתום בראשי תיבות 'איאמי"ץ'. השווה, למשל, אגרות ריא"ם, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 240. סוף אגרת קצח.

9 משלי ה, א.

10 משלי כה, יא.

11 דף 5א.

12 עמ' 54.

13 גם בט"ו באב לא נתקיים שיעור כיוון שהמלמד הלך 'לרעות בגני'.

14 דף 28 בכה"י.

מיעט לצטט אותם או לציין לפירושם. החל מר"ח אייר שס"א ניכר שינוי באופי הפירוש. מכאן ואילך נהג ריא"ם להביא בין פירושי הרבים גם את ביאורו של 'האווידה' — והוא ככל הנראה ר' שמואל אוזידה שפירושיו על המגילות ומסכת אבות נתפרסמו במהדורות רבות.¹⁵

הכתיבה בכה"י דומה מאד לכתיבתו של ריא"ם בכתבי־יד אחרים.¹⁶ בשוליים נוספו הערות והוספות באותה כתיבה.

בכ"י מוסקבה, גינצבורג 180,¹⁷ דפים 45—127 נמצאת העתקה נוספת בעריכה שונה של פירוש זה למשלי א—יט. המשך כה"י חסר ויתכן שהוא הכיל את הפירוש עד סוף הספר. בכ"י מוסקבה מורגשת יד עורך. כל פסוק במשלי מועתק לפני הפירוש באותיות גדולות, וההעתקה נקיה יותר מוז שבכ"י לונדון. העורך, כנראה ריא"ם עצמו, השמיט את התאריכים שנרשמו בעריכה הקודמת וכן הוסיף פירושים חדשים וגרע אחרים. כמו כן השמיט את רוב הפירושים שהובאו מפירוש רש"י ומראשונים אחרים וכמעט את כל הפירושים שדלה ריא"ם מפירוש האוידה. ייתכן שריא"ם התכוון להדפיס את החיבור כמות שהוא בכ"י מוסקבה או אחרי עריכה נוספת. בס' חיי יהודה¹⁸ רשם ריא"ם את כל הספרים שחיבר וביניהם פירוש על משלי. אין לדעת אם הוא התכוון לפירוש שבכ"י מוסקבה או לעריכה מלוטשת יותר.

2. פירוש ריא"ם על ס' תהלים (שס"ג—שע"ה)

באותו כ"י מוסקבה, גינצבורג 80, דפים 1—44, נמצא פירוש על תהלים א—עו. אין ספק שפירוש זה הוא שלריא"ם. בראשו נכתבו הקדמה קצרה הפותחת באקרוסטיכון 'יהודה' במקום אחד¹⁹ העיר המחבר על מזמור ל: 'הוא מפורש בקונט' האבות ליהודא יע"ש, ובלי ספק רומז המחבר לפירושו על אבות בשם זה הרשום ברשימת חיבוריו של ריא"ם בספרו חיי יהודה.²⁰ בדף 24א הוא מזכיר את היותו בפירוש צא בשנת ש"ע ואמנם ריא"ם ישב בפרינצי בשנה זו. כמו כן הכתיבה, הסגנון והסמיכות לפירוש על משלי שהוא בודאי מפרי עטו מעידים שמחבר הפירוש הוא ריא"ם.

פירוש זה מבוסס על שיעורים שלימד ריא"ם בשנים שס"ג עד שע"ה. במקומות אחדים רשם ריא"ם את תאריכי השיעורים. נראה שריא"ם התחיל לפרש את ספר תהלים בקיץ שנת שס"ג והפסיק אחרי סוכות בתחילת שנת שס"ד. לאחר השיעור האחרון רשם הערה המתייחסת להפסקת השיעורים, אך לרוע המזל חלק מההערה כוסה בדבק ואינו ניתן לקריאה: 'ע"כ... שלא? רצו בני החברה שאתמיד בפ' זה מפני א... שס"ד'. כעבור קרוב לתשע שנים בתמוז שע"ג הוא המשיך את הפירוש מהמקום שהפסיק והמשיך לפחות עד סיון שע"ה²¹ וכנראה עד תמוז או אב של אותה שנה.²² חלק זה של כה"י נגמר

15 ראה להלן.

16 על הבעיות הכרוכות בזיהוי האוטוגרפים של ריא"ם ראה אגרות ריא"ם, מבוא, חלק א; חיי יהודה, מהדורת ד' קארי, עמ' 20—22, וגם מ' כהן, Autobiography, עמ' 284—293.

17 ס' 6760.

18 עמ' 74—78. וראה מהדורת M. Cohen, עמ' 236, הע' ח.

19 דף 18א. עמ' 77. חיבור זה אבד.

20 דף 21. דף 41א בכה"י.

22 התאריך האחרון המצוין בכה"י הוא יא סיון שע"ה, בו נלמד מזמור עג. כיוון שכה"י כולל פירושים עד מזמור עז יש להניח שריא"ם המשיך ללמד לפחות עד אמצע חודש תמוז.

בהערה סתומה של ריא"ם: 'ס' ע"ח משכיל לאסף האויגה עמי תורת וגר' לפנינו. נראה שריא"ם למד 'ס' תהלים בשיעורים בבתי-מדרש או במסגרת אחרת. מהתאריכים המעטים הרשומים בכה"י אנו למדים שהשיעורים נתקיימו פעם או פעמיים בשבוע. בחודש תמוז שס"ג לימד ריא"ם פעמיים בשבוע, בימים ג' וד'. בתחלת שנת שע"ד לימד ביום א' ביאת יום ב' ר"ח חשוון, למחרת ביום ב' בלילה וביום ג' בלילה. לאחר כך חלה הפסקה, אולי לצורך ההכנות לחתונת בתו שגישאה מספר ימים אחר כך, ביום ו' חשוון,²⁵ ובלייל ביאת יום ד', ח' חשוון המשיך ללמד.

בפירוש זה מזכיר ריא"ם את דרשותיו האחרות וחיבורים אחרים שחיבר, בין השאר 'ס' האבות ליהודא, ומומורים שפירש ב'ז' מומורי' של תשובה הפיניטינצאל²⁶ בקונטרס.²⁵ ריא"ם העתיק את הפירוש מחדש והטופס שלפנינו הוא העתק חדש שעשה ריא"ם אחרי שנת שפ"ב. במקום אחד²⁶ הוא מזכיר, בתוך הטכסט, את דרשותיו לשנה זו. במקום אחר²⁷ הוא רומז לדרשה שדרש ב'גן' בחנוכה שצ"ג.²⁸ את הפירוש למזמור מ²⁹ הוא השלים בכתיבה אחרת בשנת ת"ו: 'חצי מזמור זה לא היה מפורש ופירשתיהו ב' ואדר ת"ד'. ברשימת חיבוריו בס' חיי יהודה שהזכרנו לעיל רושם ריא"ם פירוש על תהלים בשיעוריו המאוחרים על תהלים שנתאר להלן מרבא תדירות פירושו על תהלים הנקרא פני אדם. האם הכונה לפירושו לתהלים שבכת"י מוסקבה?

3. שיעורי ריא"ם על תהלים ועל הפטרות (שפ"ח—ת"ב)

מבין כתביו של ריא"ם שנתגלו עתה, הארוך ביותר והעשיר ביותר בפרטים ביוגרפיים הוא כ"י 127 בבית-המדרש לרבנים בבודפשט,³⁰ שהוא לפי הכתוב בשער, 'עץ הגן, חלק ב, מה שדרשתי בימות החורף בלילות בגן בבית הקצין כ"ה ליאו צירוי יצ"ו בפ"י תלים והפטרות שנת שפ"ח, שפ"ט וש"ץ ושנת שצ"ג ושצ"ד ושצ"ה והשצ"ו והשצ"ז'. שמות האנשים המוזכרים בו, וכן האירועים, התאריכים והמקומות הנמצאים בדרשות או ברשימות אוטוביוגרפיות שהוסיף הכותב פה ושם, כולם הולמים את המסופר בחיי יהודה. המחבר מזכיר את הפחד שאחזו כאשר נודע לו שספרו 'הריטי' שבו כמה הערות נגד הנצרות, נדפס בפאריס בשנת שצ"ו, ודי ההשוואה למסופר בס' חיי יהודה, עמ' 93 כדי להוכיח שיד אחת כתבה את הדברים.

'ס' עץ הגן כולל פרושים על 'ס' תהלים ודרשות על פרשיות השבוע שנהג ריא"ם לדרוש פעם בשבוע כל שנה מאחרי חג הסוכות ועד פורים 'בגן' ביתו של ליאו צירוי. חלק א של 'ס' עץ הגן אבד, אך הוא כלל, לפי הרשום בשער כת"י, 'מה שדרשתי בימות החורף

23 חיי יהודה, עמ' 61.

24 Penitenziale.

25 דף 19א, 23ב, 29א.

26 דף 41.

27 דף 24א.

28 כנראה שהוא רומז לשיעורים שנתן בגן של משפחת צירוי המתוארים להלן. תוכן הדרשה שם אינו תואם את תמצית הדרשה המובאת בכ"י מוסקבה.

29 דף 24ב.

30 כה"י טולל 150 דפים. סימנו במכון ס' 47188.

בגן בבית הקצין כמ' קלונימוס בילגראדו ז"ל בבחורתי משנת הש"ס עם ספר ר"ח? ומפרשים...⁵¹ שתי הישיבות, זו של משפחת בילגראדו וזו של משפחת צירי היו ב'גן'. כיוון שהשיעורים נערכו דווקא בלילות החורף הקרים אין להעלות על הדעת שישבו בחוץ, בגינה, בקור ובגשם. יותר מתקבל על הדעת שהמילה 'גן' פירושו בית-מדרש או מקום לימוד. ואמנם, אחת המשמעויות של המילה orto (= גן באיטלקית) היא 'מוסד המיועד לעצב את אופיו התרבותי, האינטליקטואלי והמוסרי של הנוער'.⁵²

הכתוב בשער כה"י הוא משנת שצ"ו. ריא"ם המשיך ללמד בבית צירי עד שנת ת"ב. נושא השיעורים היה ספר תהלים. מכיון שהמומרים האחרונים נשארו 'בלתי נדרשים כ"כ', רגילים להתחיל תמיד מהתחלת הספר, — כפי שנהג גם ריא"ם בסדרה הראשונה של שיעוריו בשנים שס"ג עד שצ"ה — התחיל ריא"ם ללמד מסוף הספר להתחלה, ממומור ק"ן עד מומור ג"ח. בכל שיעור הספיק ריא"ם ללמד פסוקים אחדים, לפעמים הספיק לסיים מומור שלם, לפעמים לימד את הארוכים שבמומרים במשך שני שבועות, שלושה ואף חמשה וששה שבועות. בסוף כל שיעור נשא דרשה קצרה בה הוא קשר בין נושא פרשת השבוע לבין נושא המומור, בקשר מעשה אמן. את השיעורים לימד ריא"ם באמצע השבוע. רק באחדות מהדרשות ציין תאריכים מדויקים ומהם נראה שאת השיעור הראשון בכל שנה ושנה לימד בתחילת השבוע, בלילי יום ב' בדרך כלל, ואילו במשך השנה לימד בלילי ד' או ה'.

בשנים שצ"ג—שצ"ו נתבקש ריא"ם להוסיף שיעור שבועי שני וכדי לעשות שלא יקצו השומעי, בחרתי ללמד ליל ה' בקישור איזה דבר מהפ[רשה] רש[ה] להפ[טרה] ע"ד למודי בבה"מ איטליאני. מחזור השיעורים בהפטרות נכתבו בכה"י אחר מחזור השיעורים בתהלים של השנה.

נראה שריא"ם נהג לרשום את תוכן שיעוריו ביזמן או בניידות סמוך לעריכתם ורק לאחר כמה חדשים רשם אותם מחדש בפנקס זה. סימוכין לכך אנו מוציאים ברישום השיעורים לשנת שצ"ו. בשנה זו ריא"ם היה סרוד בהסתבכויות של חתנו יעקב דילה מוטה⁵³ ולכן התרשל, כנראה, ולא רשם את הדרשות שדרש. בכה"י של עץ הגן הוא שיחזר את השיעורים בקיצור נמרץ לפי זכרונו: 'ולא מצאתי שכתבתי מכאן והלאה עד סוף השנה מה שלמדתי כי הית לבי חרד ... בעד חתני יעקב מלמוטה ובאו מים עד נפש ג"כ ... ומה שמדומה לי הוא שפרש' משפט' למדתי פסוקי גפן ממצורי' [תהלים פ, ט] עד יכרסמנה [פסוק יד] ואיני זוכר איד קשרתיה לפרשה ... פ' תרומה עד סוף המומור ואפשר שקשרתי ה' אלקים צבאות השיבנו למשכן שישבו להבנות ... פ' ויקהל כמדומה שלא למדתי, פ' פקודי הייתי בפאדווה'.⁵⁴

31 השוה חיי יהודה, עמ' 49—50. אמנם שם כתוב שריא"ם התחיל לדרוש בבית בילגראדו בשנת שצ"ד והמשיך לדרוש שם עד לכתובת הדברים בשנת שצ"ה, כשש שנים לאחר פטירתו של בילגראדו. על קלמן בילגראדו (רצ"ב—שצ"ב) ראה כהן, אוטוביוגרפיה, עמ' 203, הע' c והספרות המצוטטת שם.

32 השוה אחת ההגדרות של המילה orto בתוך Grande Dizionario della Lingua Italiana, Istituzione destinati alla formazione culturale, intellettuale, : 166 עמ' xii (Torino 1984) morale dei giovani. תודתי לפרופ' ר' בונפיל שכיוון אותי למקור זה.

33 השוה חיי יהודה, עמ' 91.

34 השוה חיי יהודה, עמ' 92, 109.

ריא"ם לא ערך את השיעורים כפי שערך את הדרשות הנדפסות. לא תמיד רשם את כל הפירושים שפירש, והרבה פעמים רמז לפירושו לתהלים: 'והפ' כבפני אדם פירוש על תלי';³⁵ או בקיצור 'כבפ"א'³⁶ כך פעמים רבות.³⁷ באיזכור הראשון של חיבור זה בעץ הגן פרשת בשלח שפ"ח, לא נקרא הפירוש פני אדם בשמו, ונראה שהחיבור נקרא בשם זה רק כעבור שנים אחדות. לפעמים רשם את השיעורים בקיצור נמרץ, אך יש שהשתדל לרשום את דבריו כפי שאמרם והעתיק ביטויים כגון 'ולקצר נעמוד בחצי';³⁸ 'לא אאריך בהקדמות כי צריך אני לפרש ב' מומרים';³⁹ נראה שהוא הקפיד לרשום את שיעוריו ודרשותיו לא רק כדי לשמרם לדורות או להדפיסם בעתיד אלא גם, ואולי בעיקר, כדי לדלות מהם רעיונות לדרשות נוספות ואפילו לחזור ולדרוש אותן דרשות לעת אחרת או לפני קהל אחר. בשולי העמודים הוסיף ציונים לדרשות שמהם נטל רעיונות. אחרי שנים ציין את אלו שחזר ודרש: 'בדרושי גשוא השס"ב הצעת';⁴⁰ 'לקוח מקרח שס"ג';⁴¹ 'מכל קריא' עשיתי דרש השצ"ח בבהכ"ג';⁴²

לבד מאיזכורים הרבים של פירושו לתהלים, פני אדם, ריא"ם ממעט להזכיר חיבורים נוספים שלו. במקום אחד הוא מזכיר את חיבורו מדבר יהודה, 'במ"י שלי דרש חנוכה';⁴³ ובמקום אחר⁴⁴ חזר ומוזכירו יחד עם חיבורים אחרים שכתב: 'בדרוש איכה ביארתי ... גם בכ"י לפני זקן שלי'.⁴⁵ מקורות אחרים החביבים עליו הם פירושי ר' יצחק אברבנאל וספורנו שלהם נזקק רבות. פעמים אחדות סיפר ריא"ם סיפורים מהבלי ס' הישר.⁴⁶ הוא מצטט מכתבי פליניוס פעמים אחדות⁴⁷ וכן מזכיר דמויות ומעשים מההיסטוריה של רומא.⁴⁸ מרבני דורו ומחבריו מיעט להביא אך במקום אחד מזכיר 'אף כי לשכר זה שמעתי מר"א [ליעזר] קולומבין ז"ל".⁴⁹

ריא"ם דרש בגן של משפחת צירי החל משנת שפ"ח ועד לשנת ת"ב, תקופה של חמש עשרה שנים. רק בשנים שצ"א—שצ"ב לא לימד מפני המגיפה שפשטה באיטליה כולה ובויניציאה בפרט. גם בשנת שצ"ט נסגרה הישיבה בבית צירי לשנה 'מפני טרדות העולם'.⁵⁰ לאחר שנתחדשו הלימודים בשנה שלאחריה, סבל ריא"ם ממחלות שונות ופעמים

35 דף 117א.

36 דף 118א.

37 על פירושו לתהלים ראה לקמן.

38 דף 21ב.

39 26ב.

40 בדרשה לס' וירא בשנת שצ"ג דף 37א.

41 בדרשה משנת שצ"ו, דף 89א.

42 בבית הכנסת הגדול. בשולי דרשה לשנת השצ"ג בדף 48ב.

43 דף 63ב.

44 דף 142ב.

45 פני זקן הוא פירושו לס' שמואל הנמצא בכ"י אקספורד (הע' 3).

46 'וספורי' הבלי ס' הישר, דף 35 ועוד.

47 'פליניא' (טריב' דף תקה'), דף 118א ועוד.

48 'וכן אמרו על טראינו אנטונינוס וציסאר', דף 37א.

49 ריא"ם הסמיך את אליעזר קולומבין לרבנות. קולומבין נפטר בשנת שפ"ה וריא"ם חיבר את הכתובת על מצבת קברו. ראה שו"ת זקני יהודה, עמ' 59.

50 דף 126ב. והשווה חיי יהודה, עמ' 96, בו מספר ריא"ם שבשנה ההיא הופסקה העסקתו גם בישיבת של ק"ק ת"ת ספרדים.

רבים נעדר מהשיבה.⁵¹ מדי פעם גם נעדר בגלל נסיעותיו. בשבוע של פרשת מקץ שצ"ה 'לא למדתי כי הייתי בפאדור' לקבץ בת החכם ר"י (דף 75ב), ובשנת שצ"ו כשהיה טרוד בענין חתנו מלמוטה⁵² לא לימד מספר שיעורים; בפרשת ויצא הייתי בפאדוזה, פ' ויקהל כמדומה שלא למדתי, פ' פקודי הייתי בפאדוזה. פעם אחת, בשנת השצ"ה, פינה ריא"ם את מקומו לאחר כדי שישא הספד על אחיו: פ' ויצא יעקב לא למדתי מפני כמי וידל מהטוב יצ"ו שהספיד אחיו כמהר"ר דוד מהטוב ז"ל.⁵³

כאשר היה נעדר משיעור נהג ריא"ם למנות ממלא מקום ולא תמיד עלה הדבר בידו. בדרך כלל מילא את מקומו נכדו, בן בתו, יצחק מן הלויים, שריא"ם גידלו מילדותו. ר' יצחק לימד במקום ריא"ם כבר בשנת שצ"ו כשטרם מלאו לו טו שנים: פ' בא למד נכדי יצחק יצ"ו כד הקמח קשור בהפט[רה] כנר[אה] בספרו וזרע יצחק⁵⁴ כי אני הוצרכתי לעשות הקדמה בשבח הפילוסופיאה והרפואה ... באקדמיאה הרופאים.⁵⁵ בשנת ת', ושוב בשנת ת"ב, מילא יצחק הצעיר את מקום סבו החולה במשך שבועות מספר כפי שכתבו לעיל. כמו כן מילאו את מקומו אחדים מתלמידיו. בשנת שצ"ו החליט ריא"ם שלא ללמד שני שיעורים בשבוע בבית צירי' כי אני מוקנתי לא יכולתי עשות כבראשונה ונכנס עמי חבר ויקרא שם אברם בשם ה' אהב ספר לב חן שפתי מהרא"ק אשר אין לי לבשר מתיקון לשונו וחכמתו כי כלכם יודעי ושמעתי מפיו דברי נכוחי, אני אקרא לילה א' תלי' והשאר בין אחוות מרעי אלה תשמעו ותתענגו על רוב שלי' (107ב). מהרא"ק הנ"ל שאותו מינה ריא"ם ללמד את השיעור השני במקומו הוא תלמידו ר' אברהם קלימני.⁵⁶

היו עוד תלמידים שהשתתפו בנתינת השיעור. בשנת ת' לימדו את השיעור השני ריא"ק ור' משה בן יעקב טריוזו, אף הוא מתלמידיו של ריא"ם:⁵⁷

מעתי יהיו מעלותיכם מזומני' החורף הזה לבא אל המקום אשר היה שם אהל ה', ה' חומשי תורה, בתחלה תשמעו ממני מה שאני עושה בקושי מחולשת וקנתי ודאגותי, שעם בלתי היותי מיראי ה' יש לי חלקי ביותר מטירוף שנתן ה' ליריאיו, מתמיד קריאת תלי' ואיוה נקודה הפ' היותר טוב שאוכל, אף חברי בזה מעלת מהרר"א קלימי' והחר"מ טריוזי בחורים וחוקי' ה' ישמרם, ימלאו חסרוני כי גם אם יקראו למודי

51 בשנת ת' כותב ריא"ם (דף 130א) 'פ' וישלח ופי' מק[ץ] לא למדתי כי נחלתי בתייתי י"ח ימי' מכאב אצטומכא ולמד יצחק נכדי'. וראה חיי יהודה, עמ' 98. בשנת ת"ב (דף 148ב) הוא כותב: 'פ' תולדות לא למדתי כי נחלותי ונהיית ג"כ חולה', וכעבור שבועיים חלה פעם נוספת ולא דרש במשך ששה שבועות: 'פ' ויהי מקץ ויגש, ויחי, שמות וארא הייתי מטול במכאוב על משכבי ולא למדתי ולמד נכדי ריי' ו... ריי'ק' (149ב). על מחלתו הקשה זו ראה חיי יהודה, עמ' 99.

52 ראה לעיל עמ' קסא.

53 אליעזר דוד מהטוב, יליד מגטובה, נאלץ לעזוב את עירו עקב המחלוקת שעוררו דרשותיו והתישב בפירארה. בקהילה זו כיהן עד מותו בשנת שצ"ה. ריא"ם הרבה להתכתב עמו. עיין ב' בוקסנבוים, אגרות רבי יהודה אריה ממודינא, תל-אביב תשמ"ד, מפתח, וראה גם ש' סימנסון, תולדות היהודים בדוכסות מגטובה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 519.

54 ספר זה אינו מזכר.

55 דף 102א.

56 עיין שו"ת זקני יהודה, עמ' 58.

57 ראה שם, עמ' 42.

ולא דרשנו כי על האמת כך צריך לעשות ולהבדיל, יושיטו לכם בדיליק"א טיז"ה⁵⁸
טאלי? שתתענגו מהם (126ב).

בשנת ת"ב כאשר ריא"ם סבל ממחלה קשה ולא נשא דרשה במשך ששה שבועות מילא
את מקומו נכדו ורי"ק: 'פ' ויהי מקץ ויגש, ויחי, שמות וארא הייתי מוטל במכאוב על
משכבי ולא למדתי ולמד נכדי ר"י ו...⁵⁹ רי"ק' (149ב).

בשיעור הראשון שלימד כל שנה, ובמיוחד בשיעור המסיים את מחזור השנה, נתג ריא"ם
לשבח את האכסניה שבה למדו ואת המשתתפים בשיעורים. בעל האכסניה הוא, כאמור,
ליאו צירי אבל יחד עמו מוזכרים 'הקצינים בני צירי': משה, המבוגר בחבורה ויהושע.⁶⁰
כנראה שמשה היה דודו של ליאו ויהושע היה אחיו.⁶¹ משה מוזכר בברכת המתים כבר
בשנת השצ"ג לאחר ההפסקה בלימודים בזמן המגיפה,⁶² ואולי הוא נספה במגיפה ההיא.
ליאו צירי נפטר בשנת ה'ת"ס⁶³ [1640] יהושע מוזכר עדיין בברכת החיים בדרשות לשנת
ת"ב.⁶⁴

בשיעורי סיום אלו נזכרים גם אחדים ממשתתפי השיעורים. ריא"ם בחר דרכים מיוחדות
ומעניינות להזכיר בהן את שמות המשתתפים בשיעורים. בשיעור המסיים את שנת שפ"ח
(דף 13—14א) בו נלמד מזמור קל"ה דרש ריא"ם את המזמור על שמם של אחדים משומעי
השיעור:

ההל"ה כי טוב ה' זמרו⁶⁵ — אזכירם כסדר המזמור. כי טוב — האור כי טוב, מי העיר
ממורה, אאע"ה,⁶⁶ החר"א [ברהם] אוסימו,⁶⁷ שלמד לכם לזמר לשמו בפרשיות שמותיו
של ה"ה. כי נעים — כפי מאמרי ו"ל ותנ"כ הכל משם ה' ולא שמות נכרי' אלא
תורת אמת היתה בפיהו.
כי יעקב בחר⁶⁸ שבחר להודיע להדבק בה' ולהעשות סגולתו בזהירות מביאה לידי
פרישות ובחידושים ג"כ על הפרשה.

58. delicatezza.

59. לא ויהי מילה זו.

60. בתחילת שנת הש"צ, לאחר שיעור בתהלים קיט (אשרי תמימי דרך) משבח ריא"ם את בעלי
הבית: 'והגני אשרי תמימי דרך הקציני' ורוזני אנשי שם בני צירי תמימי' תמימי מעלות
יהודה משה יהושע ההולכים בעסקיהם ובתורת ה' להויל והב לזכות הרבי', 'שלם ה' אשרי
תמימי'.

61. בדף 15 אנו קוראים: 'כמ' ליאו ... יחד עם דודו ואחיו שני נשיאים'.

62. 'צר לי מהזקן ונשוא פני' שהיה נצב פה ובמדרש ת"ת ונתנה מאד מהלמודי'.

63. א' ברלינר, לוחות אבנים (Frankfurt 1880/81), עמ' 70, מס' 135.

64. 'הקול קול יעקב בבה"מ הוה נשמע כל ה"ב שנים אלה נוכל לומר מהקציני' בני צירי והקול
נשמע בית פרעה ... מאת הזקן כמ' משה ז"ל וכמ' ליאו נחזו עדן לזכות הכלל ומאת הקצין
כמ' יהושע יצ"ו ומה גם עתה מהכבודה אלמנת כמ' ליאון ז"ל' (147ב).

65. תהלים קל"ה, ג.

66. אברהם אבינו עלי השלום.

67. ר' אברהם אוסימו התכתב עם ריא"ם והחליף עמו שירים. ראה אגרות ריא"ם, עמ' 198. בשנת
שפ"ח קרא ליאו צירי לריא"ם ללמד שיעור במקומו של אוסימו, ומכאן שגם ר"א אוסימו
לימד שיעור שבועי בישיבה הנ"ל (דף 10א). אוסימו נזכר גם בדרשת הסיום של שנת שפ"ט
(15ב).

68. תהלים קל"ה, ד — חתני החר"י סג"ל. יעקב בן קלונימוס לוי, חתנו האהוב של ריא"ם, נפטר
כעבור שנה בקיץ שפ"ט.

כי אני ידעתי כי גדול⁶⁹ — אני ידעתי בזמירות דהע"ה⁷⁰ כי גדול ה' ומהולל מאד ואדונינו השגחתו בנו אשר חפץ ה' עם ד' אותיות השם בגי' יצחק החר"י פאדון⁷¹ עשה גם באור לוסטרו⁷² בשמי[ם] — ציל⁷³ ארץ — טירה⁷⁴ בימים ים — מארי⁷⁵ מעלה ברק — לאמפי⁷⁶ למטר — פינגיית⁷⁷ רוח — וינטו⁷⁸ והשאר כל א' כפי הסליטו⁷⁹ שלו.

בסוף שנת שצ"ה, אחר שבירך את בעלי הבית המשיך ריא"ם לדרוש, ולרמוז, כנראה, לשמות אחדים מהנוכחים:

ואני מכלם עיף ויגע וזקן כי אם נביט לשמות כל א' מהם יפה דבורו ממני, יוסף לפרעה, וינחם אותם ויד[בר] משה ידבר, משה ידבר משה, אלה הדברים אשר דבר משה. ישעיה ה' אלקי נתן לו לשון למ[ודים], יהודה פחד מדבריו, דבר נא עבדך דבר ולבלתי החניף אני או מצד היותי עיף, לכו נריעה נקדמה בתורה לשומעי אשר באו בשכר הליכה רבה מכל מקום...⁸⁰

ובשעור הסיום בשנת שצ"ו השווה ריא"ם את עצמו, הדרשן, ואת שלושת תלמידיו, משה טרייס⁸¹, ר"י מונטריאלי ור"מ כהן למקהלה בת ארבעה קולות: בס, אלט, קונטרה-אלט וטינור:

ושרי' כחוללי' (תהלים פז, ז) כל אשר שרו ויתעסקו בתורה בד בכ"ב אותיות התורה. אנו הדרשני' שרינ[ם] כל א' קולו ומכלם נגוז, קול ה' ככחו של כל א', קולות המוסיקה ד': שפל, רם, נגד רם, וטינור. לא איחסם לא' א' כי אם או ר' משה טרייס ... רם, קצת יאמרו שכיונתי להיות בחר מכלנו שהוא חלק הבחורי' וקצת שהתנפתיו [?] שהוא המעט יותר אם אר' שר' מונטי ריאל חביבי נגד רם, קצת יאמרו מכמות הסימיקרומי⁸² שבו ככלו' שהאריך וקצת שהור' מרוב בקיאותו בפסוקי' ומאמרי', אם מר"מ כהן יקירי טינור קי"ש להיות קול מהודר וקומוגי [?] ⁸³ וקצת שבת' לומ' דברי' מיוסדי' ולבלתי לכת אחר יפפיות פרחי' ואם או אני השפל קי"ש לשיפלותי וקצת לגאווה שהוא יסוד כל השירה, לכן די לומר שהיינו' שרי' ומזמרי' קול הדי

69 תהלים קלח, ה.

70 דוד המלך עליו השלום.

71 ר' יצחק פאדון היה מתלמידי ריא"ם ורשום בחיי יהודה, עמ' 108. לימים שירת כרב ברומא.

עליו ראה בחיי יהודה, מתוך כהן, עמ' 266.

72 מכאן פירש ריא"ם מילים הנמצאים בפסוקים ו-1, מילה בעברית ותרגומה באיטלקית: לוסטרו = אור = lustro. והשוות המלון הקטן המיוחס לריא"ם בשם אור לוסטרו (אמסטרדם תל"ה), שרוב המילים האלו נמצאים בו.

73 cielo.

74 terra.

75 mare.

76 lampa. מילה זו איננה בס' אור לוסטרו הנרפס.

77 piogia.

78 vento.

79 כשרון. talento באיטלקית.

80 78ב.

81 ראה שר"ת וקני יהודה, עמ' 42.

82 semicroma. מונח בתורת המוסיקה. באנגלית semiquave. חצי שמינית תו.

83 ? comune

בכחו של כל א' חוללי' היו מעלותיכם שדקד[ק]תם לבא בגן זה בטיט היון ובצעני המי' ועוד שלקול שירינו רקדתם והתנועתם כל מעיני כך בתורה יאמ' ה' ויקבל ריח ניחוח רצוננו ויזכה לשנה אחרת...⁸⁴

במקומות אחדים בכתב-היד, ובמיוחד לקראת סופו, רשם ריא"ם רשומות, מעין יומן, ובו סיפר על תלאותיו. בדרך כלל נמצאות מקבילות לרשימות אלו בספרו האוטוביוגרפי, חיי יהודה. כך למשל, מוסיף ריא"ם בסוף שנת שצ"ז,⁸⁵ שנה שבה הוטרד רבות מפרשת חתנו יעקב מלמוטה:⁸⁶

אהה ה' אלוקי' אתה עשית את השמים ואת הארץ את הים ואת כל אשר בם, וכמה צבאות בראת בעולמך צדיקים וטובי' ממני ורשעי' ממני ג"כ. איכה נהיה הדבר הזה את אשר נגזר עלי לא נהיה לוולתי, כי מיום צאתי מרחם אמי ומתיוס אשר ידעתי מאוס ברע ובחור בטוב אשר היה מוקדם, מאז היותי בן שלש שני', לא שלותי ולא שקטתי ולא נחתי ויבא רוגז, ויתא אף ויוסף חימה, רירב חרון ויגדל זעם, וכל משלחת מלאכי רעים בילדותי בנערותי בבחרותי בגידול באישותי בנקנתי בשיבתי, אפי' רגע כמימריה, וכל זה לא דרך גזמא והעברה ובלשון בני אדם כי אם בצדק, ואחר החקירה מעת לעת, וכל לשון תקוה אני למשפט בזה ארשיע כל ימי עני רעי', דוקא שבתות וימי' טובי' ועת שמחה וגיל ויום מועד וחברת חברי' אם [אך] יום חתונתי ושמחת לבי נהפך לאבל, כי מתה ארוסתי הראשונה ליל הנשואין, וכל עת הלמדתי והדרשות הרשומי' או הכביד' עלי המערכת רעותיה. ראה כל חבורי ותראה רשום בהם 'בלג' פירושו בלב נשבר ונדכה, ועכשיו שנה זו, ימות החורף עד הסייום הגז', היה לבי כדונג מהסבה הגז', ואח"כ מחג הפסח עד הנה מסבת הדפסת ספר בלשון נוצרי מן הריטי שלנו בפאריגי, אשר כמעט פרה רוחי מרעדה אסונתי, מהחקירה ועד היום שהוא יום ב' כ"א תמוז י"ג לוליו שצ"ו. בא בדעתי לראות מה שכתבתי בסייום תהלים בגן מהחורף העבר ולא מצאתי כתוב אפי' יתרו ואילך, ורציתי לרשום למה לא כתבתי יותר, ואיך היה עד ליל הסייום ועודני מתחיל לכתוב שמעונו יבהלוני ולעינא בישא לבני ליצחק, זה שתי שני' על פני, מרבה פשעיו לא יצליח ומודה ולא עוזב לא ירוחם, עד כי חרפה שברת לבי ואנושה?

לא ידעתי דבר רק ה' אלקי' למען חסדיך השע ממני ואבליגה מעט בטרם אלך ואיני[ני].

כעבור שמונה שנים הוסיף ריא"ם בקולמוס אחר:

ומה הייתי אומר אם דלעיל כתבתי כ"א תמוז שצ"ו אם ידעתי מאז מה שהיה עתיד לקרות לי ולבא עלי עד היום אדר הת"ה רע ומר מאד מהזמן ההוא כי עברו הפחדתי ההמה ונשארתי עם ת"ש דוקא' מהושבי' ובריא אולם, וי הני, ויהי סיון הת"ב, היתה עלי יד ה' ומכתו ע"י אשתי, ונחליתי ונהייתי מר"ח חשון עד אייר ת"ג אבדתי כל המעות ונתחייבתי הרבה גלותי מבית לבית והתנגדו לי כל ככבי אור בכל מעשי, עד היום הזה, אשר בו הגני עני ונכה רוח וחרד וחולה, ואני בן ע"ד שנה, ואשתי חולה ומוכה, חרשת ופסחת, וכלה קטטה, בת ע"ו שנה. ואנו יחידים ונעזבים ובני

84 X94.

85 X114.

86 ראה לעיל.

יצחק בקצה העולם בבראזיל, ואפי' אות אחת אין ממנו, בנותינו בווייזת רחוקות, אין משרת ולא משרתת, יומם ולילה לא נשבות מיגון ואנחה. אנא ה' אלקי ישראל רחם נא ושובה להריוח לי זמן מה לפני מותי.

קרוב לסוף כה"י,⁸⁷ כתב ריא"ם בשנת ת"ב, רשימה המעידה על מצבו הפיסי והנפשי ההולך ורע. הוא התבלבל בחישוב התאריך ובמקום להכין דרוש המקשר את הפרק הנלמד מתהלים לפרשת בא, הוא הכין דרשה לפרשת בשלח. אמנם, למרות תשיותו עדיין לא פגה חריפותו, ועל המקום הצליח לקשר את המזמור גם עם פרשת בא:

טעיתי בכל הנ"ל כי חשבתי שתהיה פרשת בשלח, והיא בא, והרגשתי בעצמי חסרון? שאמרתי עד אל תהרגם [תה' נט, יב] ואמרתי על אל תהרגם פן ישכחו, שלכן האריך ה' במכות מצרים, פרעה שהיה יכול להכחידו בפעם א ולמען תספר ואל ישכחו זכר ליציאת מצרים, ואשר התעללתי שחקתי כמ"ש ואתה ה' תשחק למו? שיתי אותותי, הכבדתי, שהכותב בעץ ישחת מהר, אבל להתקיים צריך בשיש או נחושת וכן יעשה.

4. פירוש ריא"ם לחמש מגילות

בכ"י אקספורד⁸⁸ Opp. Add. Qu. 179 שהוא אוסף של כתבים שונים שנכרכו יחד, נמצאת קבוצת דפים אחת,⁸⁹ שכלולים בה פירושים על המגילות. כה"י לקוי בחלקו ודפים רבים חסרים בו: בדפים 65א—67 נמצא קטע מפירוש על הפסרת ט' באב. אחר כך נמצאים הפירושים על המגילות: קהלת (דפים 69—90), אסתר עד פרק ב, כב (91—98) שה"ש, חסר עד ד, יב (99—102), רות (103—108), איכה, עד ד, כב (110—124). נראה לי שיש רמזים לשם המחבר. בקולופון היחיד הנמצא בכה"י בסוף פירוש שה"ש נכתב: 'בעזר אל עולם יום ג' [...] השע"ג. תם וגשלם, הוא יוכני להשלי' כל המגילות וכל התורה ויתר המקרא ואשוב להתחיל ולהשלים כמה פעמים...' התאריך והרצון לכתוב פירושים לכל ספרי המקרא מתאימים לזמנו של ריא"ם ולעבודתו הספרותית. בספרו חיי יהודה הוא כתב שחיבר פירושים על רוב ספרי המקרא.

כמו ברוב החיבורים של ריא"ם שתיארנו נרשמו גם בו ליד רבים מהפירושים תאריכים הרומזים כנראה לדרשות נוספות שדרש המחבר על אותם פסוקים. בכ"י זה התאריכים הם מהשנים שס"ז—שצ"ח. במקום אחד, בשנת שס"ז הוסיף הכותב שהיה בפירארה. בדפים 68 ו-109 נמצאות רשימות ובהן תאריכים ומראי מקומות לפסוקים, וכפי הנראה הן רומזות לדרשות שדרש או לשיעורים שלימד.⁹⁰ התאריכים הם משנת שצ"ו ועד ת"ז.⁹¹ ומש"ץ עד ת"ז או ת"ח.⁹² ריא"ם נפטר בשנת ת"ח. לא רק שהתאריכים מתאימים במדויק לשנות חייו של ריא"ם אלא שבשנת שס"ז ריא"ם חי ודרש בפירארה כפי שכתוב בכה"י. במקומות אחדים רומז הכותב לכתביו האחרים: 'עיין בסוף פירושי לתילי' ביאור פסוקי

87 דף 149.

88 קטלוג גויבאיר 2578. במכון: ס' 22281.

89 דפים 65א—102.

90 בדף 68 כתוב 'השע"ז ט"ו אלול התחלתי קהלת מראש', וג"ל שרומז הכותב לסדרת שיעורים במגילה זו שער.

91 בדף 68.

92 בדף 109.

ראשוני של קהלת באופן אחר; ⁹³ הוספתי בביאור הפסוקים הנ"ל בדרשותי תרומה הש"ע; ⁹⁴ 'זכר פירשתי בדרשותי'; ⁹⁵ ריא"ם כתב פירוש לתהלים ודרשות למכביר. גם סגנון הפירוש מוכיח את סגנונו של ריא"ם. בדרך כלל הפירושים הם קצרים וענייניים. כאשר המחבר מציע יותר מפירוש אחד הוא מקדים את הנוסח 'או יר' כמו שנהג ריא"ם לעשות ברוב הפירושים שתיארנו לעיל. הפירושים כתובים בכתיבות שונות. המחבר הוסיף הערות והוספות במקומות רבים. לי נראה שחלק מהכתיבות הן של ריא"ם וקרוב לודאי שההוספות הן בכתב ידו.

5. דרשות ופירושים של ריא"ם שבכתבי רבי אברהם רפאל פציפיקו

בכה"י של ספר רפואת אברהם, דרשות שדרש הרב אברהם רפאל פציפיקו בויניציאה באמצע המאה ה"ח, נכרכו גם דפים וקונטרסים בכתיבות שונות ממחברים מהמאה ה"ו ותחילת המאה ה"ח. כרכים א' וב' של החיבור היו בספריית תלמוד תורה בפירארה ונמצאים היום בספריית קרן ולמדונה בלונדון; ⁹⁶ וכרך ג' נמצא בספריית היברו יוניון קולג' בסינסינטי. ⁹⁷ בכ"י ולמדונה, כרך ב' דפים 55—60, נמצאים קטעים מפירושים על תהלים וקהלת בכתיבה אחת. בדפים 55—58 נמצא פירוש על תהלים קיט, א—קיט, קכה וההמשך חסר, בדף 59 נמצא פירוש על תהלים קמג כולו ובדף 59—60 א פירוש על תהלים קמג ביום ב' י"ב בו. ⁹⁸ הפירוש על מזמור קיט אין בו תאריך.

הפירושים על תהלים אינם זהים לאלו שבכתבי היד האחרים שתיארנו, אך יש יוצאים מן הכלל. למשל בפירוש על מזמור קיט, סז כתב ריא"ם בכ"י מוסקבה: ⁹⁹

'טרם אענה'—... שיאמר שאני שוגג בזה לשאול ידיעת צפונות, אני אר' שהוא הפך שקודם שעניתי הכרתי, כמו ויען איוב, הייתי שוגג ופתי כהרמב"ם שיעבוד אדם ע"ז מבלתי ידיעתו בטבעיות, ועתה אמרתך שאמרת ידיעת היום לדעת ה' אלקיך שמרתי.

בכ"י ולמדונה מתפרש הפסוק כך: ¹⁰⁰

'טרם אענה'—ואם יראה שאני חוטא בשאלת ידיעה זו והיה יותר טוב לשמור המצות בכל דעת אחר, אמ' שאינו כן אלא הפך טרם יענה יתחיל בשאלה זו, כמו ויען איוב, היה שוגג כדבר הרמב"ם, הביאו שיעבוד אדם ע"ז ולא ירגיש שלא ידע בטבעיות או זולתו, ועתה אמרתך שמרתי שאמרת ידיעת היום לדעת ה'...

הפירוש על שני הפרקים הראשונים של קהלת שנכתב מיד אחרי הפירוש על מזמור קמג, מוכיח לנו את ההערה שרשם ריא"ם בשולי פירושו האחר לס' קהלת שבכ"י

93 69א. ואולי הכוונה לכה"י המתואר להלן במס' 5.

94 94א.

95 123א.

96 כ"י 219, ס' 45712.

97 כ"י 619, ס' 21942.

98 כנראה גם בחודש תשרי שס"ט.

99 דף 28א.

100 57א.

אוקספורד: ¹⁰¹ 'עין בסוף פירושי לתליל' ביאור פסוקי ראשונים של קהלת באופן אחר. האם ריא"ם רומז שם לכ"י זה?

בחלק ג של דרשות רפואת אברהם נמצאים ס"ו דפים בכתיבתו של ריא"ם. גוסף לספרור במספרים שנעשה לאחרונה נושאים הדפים מספור ישן באותיות, הדפים בכתיבתו של הרב פציפיקו בנפרד הדפים בכתיבתו של ריא"ם בנפרד. ס"ו הדפים של ריא"ם מסופרים 1-45, 295-320 ו-325-326. בדפים אלו נמצאים בעיקר דרשות שדרש ריא"ם בעברית ובאיטלקית (באותיות לטיניות) וכן מספר פירושים על פרקים בס' שמואל ומלכים שנלמדו, כנראה, בשיעורים בבתי-מדרש שונים. נראה שריא"ם רשם את תוכן הדרשות על דפים בודדים או קונטרסים קטנים של שנים או שלשה דפים. בעמוד החיצוני הוא רשם את התאריך בו הוא דרש את הדרשה ואת המקום בו הוא דרש. ¹⁰² הדרשות נדרשו החל משנת שס"א עד לסמוך לפטירתו של ריא"ם בשנת ת"ח. בדרך כלל רשם ריא"ם תאריכים שונים, ונראה שדרש את אותה דרשה פעמים אחדים בבתי-מדרש שונים. מאן דהו, אולי נכדו יצחק מן הלויים שמילא את מקומו של וקנו כדרשן בוינציאה אחרי פטירתו של ריא"ם, המשיך לדרוש את אותן הדרשות גם עד שנת תל"ט. מאוחר יותר הוסיף מגיה אנונימי הערות אחדות ובאחד מהן ¹⁰³ הזכיר את הרב 'מרדכי בסאן ... שנפטר עתה' [בשנת תס"ג].

נראה שדרשות אלו הן משלו. הכתיבה הולמת את כתיבתו של ריא"ם. גם רב הדמיון בין סימנים ויטודות גרפיים הנמצאים בכתבי הריא"ם הכרוכים בספר רפואת אברהם, לבין אלו שבכתבי-היד האחרים שתיארנו לעיל. אותו הסימן הגרפי מעל לשומרי הדפים נמצא ברוב כתבי-היד. הקיצור של המילים 'במהרה בימינו אמן' שנכתב בחלק מכתבי ריא"ם 'בב"א' נמצא גם בכ"י זה ¹⁰⁴ וצורתו הגראפית זהה בכל כתבי-היד. בדרך כלל מציע המחבר פירושים אחדים לכל פסוק ומפריד ביניהם בנוסחא 'או' 'נר' בדיוק כפי שעשה ריא"ם בפירושי לתהלים ולמשלי שתוארו לעיל.

בשני מקומות הוא כותב שדרש 'בגן', ¹⁰⁵ פעם הוא לימד 'בגן ליל ביאת יום ב' טבת השצ"ג במקום הרי"ח' ¹⁰⁶ ופעם 'ב"פ' עקב הת' בגן. ¹⁰⁷ הדפים נאספו יחד בלי סדר וסופררו. מאוחר יותר הם נכרכו יחד עם ס' רפואת אברהם. נראה שחלק מכתביו של ריא"ם הגיעו לידינו של א"ר פציפיקו. אין לנו כתבים נוספים של הרב פציפיקו ואם ימצאו כאלה כדאי היה לחפש ביניהם חיבורים של ריא"ם.

6. ספר ארי נוחם עם הערות ריא"ם

כ"י מוסקבה, גינצבורג 1681 ¹⁸⁰ כולל ס' ארי נוחם של ריא"ם בכתיבה מסודרת, דומה מאד לכתיבתו שלו או של נכדו-תלמידו. אין זו טיוטה או נוסח ראשון אלא העתקה נקייה.

102 ת"ת לספרדים, בבהכ"ג, בספרדים.

104 בחלק ג, פעמים רבות.

101 לעיל מס' 4.

103 בדף 127.

105 ראה לעיל מס' 3.

106 דף 443. האם רי"ח הוא ר' יוסף חמין, תלמידו של ריא"ם?

107 דף 310.

108 ס' 48694.

אין ספק שכ"י זה היה בידיו שלריא"ם, ויעידו על כך הערות ותיקוני נוסח שהם ודאי מכתיבת ידו.¹⁰⁹

הנוסח הזה לנדפס, מלבד חלוקת הפרקים. פרק יא בדפוס איננו ממוספר בכה"י והפרק האחרון שאיננו ממוספר בדפוס נקרא פרק ל בכה"י. ההערות, ההוספות ותיקוני הנוסח נשמטו בנוסח הדפוס. בראש כה"י הוסיף ריא"ם הערה על כינויים של החלקים והפרקים של החיבור. בכתב-יד זה, כמו בכתב-היד האחרים וכמו בדפוס מחולק הספר לשלושה חלקים וכל חלק מחולק לפרקים. בהערה שלו מורה ריא"ם לכנות את חלקי ס' ארי נהם, נהמות וקולות: 'זכור לקרוא ה' חלקים נהמה א', נהמה ב', נהמה ג' והפרקים קול א', קול ב' וכן כולם. וזה כיון ששם החבור ארי נהם'. נראה שהערה זו מכוונת למדפיס, אבל הספר לא נדפס בחיי המחבר אלא מאתיים שנה לאחר כתיבתו (ת"ר).¹⁰⁰

בסוף הספר הוסיף ריא"ם קולופון בכתיבה שונה ורהוטת, שאת נוסחו טרם קבע סופית: 'היתה השלמת המאמר הזה או האגרת הזאת חדש כסלו השצ"ט'.¹¹¹

בין פרקים א' וב' ¹¹² כתב ריא"ם הערה ארוכה ובה דברי סניגוריה על דעותיו והתנצלות על שנראה תוקף אישית גדולי ישראל שעסקו בקבלה. ריא"ם כתב שאינו מבחיש קיומה של חכמת הנסתר, אלא שהקבלה שלאחר ס' הזהר היא 'המצאה' מזויפת. ריא"ם הסביר שלא התכוון להתקיף את גדולי ישראל שעסקו בקבלה אלא את דעותיהם בלבד. וזה נוסח דבריו בשלימות:

וזאת תהיה התראה רבה ועצומה וברורה מאתי לך ולכל מי שיבא לידו חבורי זה עד אחרית הימי' על שני דברי. הא' כי לא לבד ידעתי אלא כל ימי למדתי לרבי' שהיו למרע"ה ולנביאי' סוד וסתר בגבולם, על כל קוץ תורתינו, אבל בצרות וגליות יש' חדלו אורחות ההם כמ"ש הרמב"ם ז"ל. ואלו שרואים לה סתרי תורה וחכמת האמת היום, הכל המצאה מש"ן שני' הנהגה, ולא מקובלת מהנביאים, וכל אשר יבא בחבורי זה נגד הקבלה אין כונתנו נגד אותם סתרי תורה ח"ו, אלא על מה שקורא

109 לפי: H. Adelman, *Success and Failure in the Seventeenth Century Ghetto of Venice*: The Life and Thought of Leon Modena, (Diss., Waltham 1985), p. 1119. הוא אוטוגראף של ס' ארי נהם. אדלמן מסתמך על F. Kupfer and S. Strelcyn, 'Dwa 193 Lata Procy nad Katalogiem Rekopisow Hebrajskich i aramejskich ze Zbiorow Polskich', in *Przegląd Orientalistyczny* vi (1954), p. 153. בריקת כ"י וארשה העלתה שהוא נכתב בכתיבה איטלקית של המאה ה"י אך לא ע"י ריא"ם עצמו. נוספו בו הערות ותיקונים כמו בכ"י מוסקבה ואפשר להגיד ששני כה"י תאומים. כמעט כל ההערות ותיקוני הנוסח שהוכנסו לכ"י מוסקבה נוספו בכתיבה שונה גם לכ"י ורשה אחרי שהועתק. גם ההערה שבראש פרק ב בכ"י מוסקבה נוספה באותו מקום בכ"י וארשה. אמנם, ההערה שבראש כ"י מוסקבה המורה לכנות את חלקי הספר 'נהמות' ו'קולות' חסרה בכ"י וארשה, וכמו כן חסרה רשימת המחברים המתנגדים לחכמת הקבלה שבסוף כ"י מוסקבה. חלק מההוספות והתיקונים שבכ"י וארשה נכתבו בכתיבה הדומה לכתיבתו שלריא"ם, אך אין סימן מובהק שזוהי אמנם כתיבתו, לא מן הנמנע שאחד מתלמידיו, ולא הריא"ם עצמו, תיקן את כ"י וארשה לפי כ"י מוסקבה.

110 בחיי יהודה, עמ' 98, כותב ריא"ם על חיבורו זה, אולי בנימת צער: 'קראתי אותו ארי נהם... ולא נדפס'.

111 בדפוס הנוסח הוא: 'היתה השלמת הספר הזה חדש כסלו ה' שצ"ט'.

112 דף 28.

בומננו קבלה, כי הסודות האמתים יחזור ויגלה אותם ה' ית' בגאולת יש', וע"ז נאמ' ומלאה הארץ דעה את ה', וכל בניך למודי ה', וכיוצא בו. שנית כי אם אגביה קולי יותר מדאי מרוב שיחי וכעסי על מי שכתב שא"א לאושר הנפש בלי ידיעה זו ולמי שחרף גר ישר' הרמב"ם ז"ל¹¹⁵ או על הספרי' המיוחס' מאתם לגדולי יש' ואינם, אין רצוני אלא על הדברי' ולא על המחברי', כי חסידותם וצדקתם מאתי הכי נכבד, בפרט כי א"א לכפר, שרובם של אלו שנפנו ליריעה זו, תהיה חכמה או ידיעה או דמיון, היו יראי ה' וחושבי שמו, יהיה מהסכה שאזכור פ' כ"ה מחבורי זה או זולתה.

בדף האחרון שבכה"י הוסיף ריא"ם הערה נוספת בכתב ידו: לא מלבי לבד היה ולא הייתי נכנס כ"כ בעובי הקורה לדבר נגד הקבלה הזאת אם לא ראיתי בכתב ושמעתי על פה גדולי עולם היו מדעת. ואלה שמות אשר נזכרו פה במאמרי זה וכמהם רבים מאד. כאן מונה ריא"ם שמות גדולי ישראל מרס"ג ועד תם ו' יחיא שכתבו נגד אמיתות הקבלה.¹¹⁶

שרידים מפירוש רבי שמואל אוזידה לס' משלי

ר' שמואל אוזידה¹¹⁷ כתב ספרים רבים, מהם יצאו לאור ס' מדרש שמואל (ויניציאה של"ט), פירוש על אבות; אגרת שמואל (קורו גישמי שנ"ו) על מגילת רות וס' לחם דמעה (ויניציאה ש"ס) על מגילת איכה. בתיאור כ"י ולמדונה 258 הזכרנו שהחל משנת שס"א הביא ריא"ם את פירושי 'האוזידה' לרוב פסוקי משלי טו—יח. נראה שפירושו של אוזידה לא עמד לפני ריא"ם עד שנת שס"א.

פירוש ר"ש אוזידה לס' משלי לא ידוע כלל. אפשר היה לשער שריא"ם דלה פירושים על פסוקים ממשלי מתוך ספריו הנדפסים של ר' שמואל אוזידה. בס' מדרש שמואל נדרשים פסוקים רבים מס' משלי אגב ביאור המשניות. ולא מן הנמנע שריא"ם עיין בו. בשנת ש"ס נדפס ס' לחם דמעה.¹¹⁸ עיון בספר מדרש שמואל מורה שהפירושים של ריא"ם אינם מספר זה. אדרבה, הפירושים המעטים על פסוקים ממשלי טו—יח שבס' מדרש שמואל לא הובאו כלל בכ"י ולמדונה.¹¹⁹ קשה להעלות על הדעת שפירושו למשלי נדפס ונעלמה המהדורה כולה. יותר מתקבלת על הדעת ההשערה שר"ש אוזידה שלח את פירושו על

¹¹³ ראה דבריו בחיי יהודה, שם: 'סיימתי מאמ' נגד הקבלה, קראתי אותו ארי נהם, מרוב שיחי וכעסי על איוה מהם אשר בספריו דבר תועה נגד אורות ישראל ובפרט נגד הנשר הרמב"ם ז"ל, הלשונות כמעט זהים ונראה שבעת כתיבת חיי יהודה נפרש לפני ריא"ם עותק זה של ארי נהם.

¹¹⁴ כפי שהעיר אדלמן, שם, עמ' 792, רשימה זו הועתקה גם בפקסו שלריא"ם בכ"י אנקונת, הקהילה היהודית 7, דף 13 (ס' 2532).

¹¹⁵ נולד בשנת ה"ש [1540].

¹¹⁶ ראה ד' תמר, 'ליברור זמן חיבורם של ספרי ר"א גאליקו ור"ש די אוזידה', עלי ספר, א (תשל"ה), עמ' 92—94.

¹¹⁷ למשל משלי טו, כג מוסבר במדרש שמואל גם באבות ב, יח וגם באבות ו, ז; משלי יח, ב מוסבר באבות ב, ו וג, ג, אך בפירושו על שני פסוקים אלו לא הביא ריא"ם מפירושי האוזידה כלל.

משלי לויניציאה כדי שיודפס שם. שנים מספריו, מדרש שמואל ולחם דמעה, נדפסו בוויניציאה וסביר להניח שלו רצה להדפיס ספר נוסף היה שולחו למדפיסי ויניציאה. לריא"ם היתה דריסת רגל אצל בית הדפוס של בראגאדין, הוא שימש בין השאר כמגיה. הוא גם הירבה לכתוב הקדמות ושירים בשבח הספרים שיצאו לאור בוויניציאה. שמה הגיע פירושו של ר"ש אוזידה לידי ריא"ם שאמור היה להביאו הדפוס. משום מה לא יצא הספר לאור, אך ריא"ם הספיק לדלות ממנו פנינים אחדים ולשלבם בפירושו. וכנראה שבעת עריכת פירושו שלו למשלי השמיט את פירושו של וולתו.

פנקס קהל קדוש לוגו יצ"ו

לוגו (Lugo) שוכנת בחבל רומאניה (Romagna) באיזור המרכזי של צפון איטליה. בעיר קטנה, באיזור המפגש בין גלי הגירה יהודיים שהגיעו מצפון — מאשכנז ומדרום — מרומא נתהוותה קהילה יהודית גדולה, יחסית לאיטליה, במשך מאות שנים. ראשית היישוב היהודי, כנראה מהמחצית הראשונה של המאה ה"ג נעוצה בעובדה שכאן התקיימו ימי יריד ושווקים ולתושבי המקום הרענקו זכויות מועדפות מבחינה מסחרית. על רקע זה, נוכחותם של מלווי כספים נתבקשה כצורך כלכלי חיוני והיא שהביאתם למקום.

מצבה משנת 1285 בבית הקברות העתיק של לוגו היא של משה מן הפסחים מריג'יו (Mose Pascali da Reggio), שעל-פי המסורת התייחס למשפחת קאסטיל-פראנקו. במאות החמש-עשרה והשש-עשרה, עודד שלטון בית אסטי (1437—1598) כניסת יהודים לעריהם. רבים היו ממגורשי ספרד וחלקם אנוסים. כאן שפר עליהם גורלם והרענקו להם זכויות נרחבות, הן בתחום הכלכלי והן בתחום הדתי. מבחינה רוחנית היתה להם ליהודי לוגו זיקה למרכז היהודי החשוב בפירארה (Ferrara).

בשווקים ובירידים הם התבלטו בפעילותם וביוזמותיהם המסחריות. יחסי-הגומלין עם שכניהם הנוצרים — היו טובים ובתוכם התיישבו ולא בנפרד, כבערים אחרות. כלומר, היה מקובל כאן שבבית אחד התגוררו בצוותא משפחות יהודיות ונוצריות.

לוגו נודעה כמקום תורה ובין הרבנים הנודעים שמקום מושבם היתה לוגו היו ר' שמואל דיל-חיקיו ור' בנימין רפאל מאריצו. כתובי-יד עבריים הועתקו כאן בידי מלומדים. בית-הכנסת שכן ברחוב סנטה מאריה בבית זאנאלי (Zanelli). למן המחצית השנייה של המאה ה"ט נוצר מתח בקרב היהודים ושכניהם מסיבת הקמתו של המונטי די פייטא (Minti di Pietà) בערים שונות. הראשון ברומאניה הוקם בשנת 1487 בצי'סינה (Cesena) והאחרון בלוגו בשנת 1541 ואין אולי לתמנה על כך.¹

המצב השתנה עם מותו של אלפונסו השני בשנת 1597, שלא הותיר אחריו יורשים. שנה אחר-כך עלה בידיו של האפיפיור קלמנט השמיני לספח אליו את כל דוכסות פירארה,

1. ההיסטוריון של לוגו, הכומר ג'ירולאמו בונולי (Girolamo Bonoli), שפרסם את ספרו ב-1732, תיאר את הקמת המוסד הזה בלוגו ברחוב פוליקאטו או פוליקארו. . . . כדי לשחרר את העם מהרביבית שגברו הבנקאים היהודים שהיו מלווויים כספים תמורת משכונות. . . . היחס היה אנדריאא מהעיר אימולה (Andrea da Imola), שנשא דרשה באותה שנה בכנסיית S. Domenico, במשך ארבעים יום תענית שלפני חג הפסחא. בונולי הסביר שלא מייד מצאו מבנה מתאים, תחילה המוסד התמקם במבנה בית-החולים של המדונה ברחוב סנטה מריה, ואחרי כן בבית שנקנה מהרופא אנטוניו רונדינלי.

כולל לוגו. על-פי מפקד אוכלוסיה משנת 1613 היו יהודי לוגו עשירית מהאוכלוסיה הכללית במקום, כ 606 נפשות שנאספו גם מערי הסביבה, בניאקאוואלו (Bagnacavallo), קוטיגנולה (Cotignola), מאסה (Massa) ופוסניאנו (Fusignano). בשנת 1639 הוציא קלמנט השמיני צו שלפיו הוטל על היהודים שבדוכסות פירארה להתרכז מעתה בשלושה גיטאות, פירארה (הגיטו הוקם בשנת 1624), צ'ינטו (Cento) ולוגו. הגיטו בלוגו הוצב בקצה רחוב סנט אוגוסטינו המכונה קודר-לונגה (Codalunga), מקום שהיה מרוחק ממרכז העיר. הסידורים נתארכו, בין השאר בגלל שהנוצרים דיירי הרחוב התקשו במציאת דיור חלופי, וכן התמהמהו בתחלפת השערים של בית-הכנסת. לתושבי הגיטו לא ניתנה תחיקה מיוחדת אלא חלו עליו חוקי של גיטו פירארה. התושבים הנוצרים בלוגו מחו על הצבת שער-כניסה לגיטו במקום, אבל ללא הועיל. בפתח אחר הוצב שער נוסף ושניהם נסגרו מדי ערב ונפתחו בבוקר. הקהילה היהודית מימנה את משכורתם של השומרים הנוצרים ששמרו בלילה על השערים. כשישים בתים של נוצרים בתחום הגיטו הוחכרו ליהודים שהתגוררו בהם על-פי תקנת 'החוקה'.

בשנת 1703 מנתה האוכלוסיה היהודית רק 242 נפש (54 משפחות). הנודעות שבהן משפחות פינצי, סינגנאליה ודיל-וויקיו. מבחינה כלכלית הם נחלקו כדלקמן: 98 היו בעלי רכוש, כנראה עסקו בהלוואה בריבית (מה שמסביר כי ייסוד ה'מונטי די פייטא' 150 שנה קודם לא חיסל את הפעילות של היהודים בשטח זה. בראשם של הבנקאים היו בני משפחת פינצי ולאחריהם משפחות האחים סינגנאליה), 82 עסקו בתעשייה ואולי מסחר קטן, היתר, (62) היו עניים שנוקקו לעזרת הציבור.

חיי הקהילה עד 1727 תוארו מבוזז על-ידי הכומר ג'ירולאמו בונולי (Padre Maestro Girolamo Bonoli) בכרוניקה שלו על לוגו *Storia di Lugo ed annessi dall'origine fino al 1732, Faenza 1732*. שם מספר יהודיה מנו אז רשמית 400 נפש. לדעתו הקהילה היתה מאורגנת בצורה יעילה, ולה מוסדות חינוך, צדקה ודת. הוא הזכיר את הרב וסגנו ושאר מנהיגי הקהל ותפקידיהם ותיאר בהרחבה את בית-הכנסת היפה במרכז הגיטו על שני קומותיו, שהיה מיוחד מבחינה אומנותית, המעון לאורחים וכיו"ב. ממשפחת דיל-וויקיו ומאחר יותר משפחת דא-פאנו יצאו רבנים נודעים.

בשנת 1796 זכו יהודי לוגו לאמנסיפציה מידי השלטונות הצרפתיים ושערי הגיטו

2 בעת הסיפוח קיבלו ארבעה בנקים זיכיון, אחד בלוגו, שניים בפירארה והרביעי בצינטו. הויכיון הותנה ברשות מטעם נציג האפיפיור, ה'לגאטו' (legato) או סגנו של ה'לגאטו', תמורת תשלום ששיעורו השתנה במרוצת הזמן על-ידי הקרדינאל קאמרלינגו, הממונה על משק הכספים.

3 בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי מצוי טופס מודפס משנת 1774 וסימנו IT 1271 שכתרתו Capitoli sopra il ghetto della città di Ferrara stabiliti nell' anno 1627 ... Cardinale Cennini ... Signor Cardinale Scipione Borghese Legato L'anno MDCCCLXXIV. צוינו קנסות בגין אי-ציות לכללי הגיטו של פירארה שחלו גם על תושבי הגיטו של לוגו, על-פי הצו שהוצא על-ידי הקרדינאל סטפנו דוראצו (Stefano Durazzo) ב 26 לאוקטובר 1635 והודגשו והעראות ליהודי גיטו לוגו במקרה של חילוקי דעות בינם לבין בעלי הבתים הנוצרים. כדי להבטיח את זכויות הבעלי-בתים הנוצרים נאסר על היהודים לעזוב את הגיטו ללא אישור הקהילה שהבטיחה את המשך תשלומי שכירות הבית בו התגוררו; בטופס נוסף משנת 1787 שסימנו IT 300, מצויות העראות ליהודי הגיטו של לוגו: Istruzioni per gli Ebrei del Ghetto di Lugo

הוסרו ב 15 באוגוסט 1797. ברם, עם נסיגתם הזמנית של הצרפתים, נשדד הגיטו שלוש פעמים במשך שלוש השנים הבאות. לפי צנזוס של שנת 1797 מספר יהודי לוגו היה 643, אך הוא ירד בהדרגה ובשנת 1811 צויינו רק שמונים משפחות יהודיות שמנו בסך הכל 456 נפש.

שלטון האפיפיור החזיר על כנו בשנת 1814 ועמו חידשו כל ההגבלות הישנות שהוטלו על היהודים. הם סולקו מן המשרות במינהל הציבורי ונאסר עליהם לעבוד במקצועות החופשיים. המצב הורע עוד יותר משנת 1823, כשעלה לכס השלטון האפיפיור ליאו ה' 12, שאסר לעזוב את העיר בלי רשות, להחזיק אומנות ומשרתות נוצריות בבתי היהודים, ולהדליק אש בימי חג ומועד (כי אז נודקו ל'גויה של שבת', שכאן כונתה 'אשה של אש'). שערי הגיטו החזירו על כנם בשנת 1826 והם ננעלו ערב בערב כבעבר. למרות שהשערים הוסרו סופית בשנת 1831 ובמקומם צויין על גבי שיש, בשנת 1833, המילה 'גיטו', האוכי לוסיה היהודית היתדלדלה וטיפין-טיפין החלו יהודי לוגו לעקור מן העיר, לערים גדולות יותר באיטליה ומערב אירופה. רוחות חדשות החלו לנשוב בשנות המהפכה 1848—1849 ויהודי לוגו הוכיחו את הפטריזטית הלאומית שלהם, שזב כדי לסבול השפלות כשחזר השלטון האפיפיורי למעמדו הקודם. בשנת 1853 לא נמצאו יותר מ-400 יהודים במקום. בסופו של דבר, סופה חבל רומאניה לפאיימונטי בשנת 1860 ובמלכות איטליה החדשה זכו היהודים לכל הזכויות האזרחיות והחלה השתתפותם הפעילה בחיים העירוניים. אבל רבים מיהודי העיר ביכרו להעתיק את מגוריהם למקומות אחרים, ובעקב לבולוניה. ב-30 באוקטובר 1930 נכנס לתוקפו החוק שקבע שמרכזים יהודיים קטנים יצורפו למרכזים גדולים, אשר ינהלו את ענייניהם הפנימיים וישמרו על מורשתם ההיסטורית, האומנותית והביבליוגרפית. לוגו צורפה באופן חוקי לאיזור השיפוט של קהילת פירארה, וכך בא הקץ לעצמאותה של הקהילה היהודית האחרונה בחבל רומאניה. בשנת 1933 חיו בה כ-20 יהודים, חמש שנים אחר-כך רק 17. בימיה האחרונים של הקהילה, ויטו סיניגאליה בנו של הרב האחרון יצחק סיניגאליה טיפל בענייני הקהילה. הוא מת בביתו בשנת 1944. ביתו ובית-הכנסת הממפורא נהרסו בהפצצה בשנת 1944. ספרי התורה ניצלו והועברו לקהילת פירארה.

ביבליוגרפיה

ש' סימונסון, 'הגיטו באיטליה ומשטרו', ספר יובל ליצחק בער במלאת לו שבעים שנה, ירושלים תשכ"א, עמ' 270—286.

Baldrati, Paolo, 'Dell'origine di Lugo', in Volli, G., *Gli Ebrei a Lugo*, Lugo 1970.

Bonoli, Girolamo, *Storia di Lugo*, Faenza 1732; Bologna 1969.

Marach, Ines M., *Presenza Ebrica a lugo, Romagna*, 9 (1985), pp. 17—30.

Loevinson, E., 'La concession de banques de prêts aux Juifs per les Papes', *Revue des Etudes Juives*, vol. 94, pp. 69—70.

Margoliouth, G., *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts*, III, London, British Museum, 1915, pp. 368—571.

- Muzzarelli, Maria G., 'La presenza ebraica nelle città della Romagna negli ultimi secoli del Medioevo ed all'inizio dell'età moderna', in *Atti del Convegno di Bertinoro 17—18 Maggio 1988*, a cura di Giulio Busi, pp. 57—73.
- Pesaro, A., 'Cenni Storici sulla comunità Israelitica di Lugo', *Il Vessillo Israelitico* (1881), pp. 234—236, 267—269, 298—301, 330—332, 360—362.
- Volli, G., Gli Ebrei a Lugo, *Studi Romagnoli* IV (1953), pp. 143—183; 'Rapporti fra la Comunità Ebraica di Lugo e la cittadinanza Lughese', *Studi Romagnoli* 21 (1970), pp. 81—100.

פנקס קהל קדוש לוגו

בכתוב־היד שלושים ואחד דפים ממוספרים כתובים באותיות עבריות ולועזיות. כמה דפים בלתי שלמים ודפים ב, ט, כא חסרים. כתב את הפנקס יוסף ריאטי סופר קהילת לוגו. הפנקס עוסק בענייני אירגון הקהילה, הנהגתה וסמכויותיה, ענייני כספים: שיטות חלוקת העול הכספי ודין־וחשבון תקופתי על מצב הקופה, וענישה. עקר הבטחת ישיבתם של היהודים במקום. הקהילה נשאה ונתנה עם השלטונות, מלוכה בשתדלנות ובמתן. שוב ושוב צוינו הוצאות 'נתוגות' או 'מסודרות' לעומת ה'הבלתי מסודרות', כלומר היוצאות מגדר הרגיל, שנועדו לשחד את הרשות השלטונית ולשיגור שתדלנים להשגת הקיום, כלומר זכות הישיבה במקום.

סוגיות נוספות מתגלות בפנקס קהילת לוגו: ויכוח שעבר בין בני משפחת פאנו ופורלי, מחשובי הקהילה, למי מגיעה הזכות להחזיק את קופת הקהל, ספיקות לגבי קידם טקס קבורה לנפטות שבעלה סירב למלא את התחייבותו הכספית לקופת הקהילה, מתן סייע לעניים שניזוקו בשטפונות או בשנת בצורת, מתן הלוואות למועצת העיר לוגו בימי בצורת (תוך הבטחת ערבויות מתאימות), הכנות לפסח (חלוקת קמח להכנת מצות), מתן משכורת לשוחט הקהילה ודאגה לכשרות השחיטה היהודית. סוגיות אלו וכיצא בהן מהילות אור על חיי היום־יום בקהילה היהודית.

בסופו של הפנקס לא נרשמו ענייני הקהילה אלא במידה ועומה. ולעתים אך ורק שמות נבחרי הקהל. הוא מסתיים ערב פרוץ המגיפה הגדולה של שנת ש"צ (1630), שהגיעה ללוגו לאחר שפרצה במנטובה, בבולוניה ובפירארה. ההיסטוריון בוגולי ציין בספרו שנעשו מאמצים למנוע את התפשטותה בלוגו, אך ללא הועיל. בחודש יולי התגב לעירו באישון־לילה חייל מקומי שנדבק במנטובה וגרם להפצתה. תוך ימים ספורים התפשטה המגיפה והפילה חללים רבים. עד 27 באפריל 1631 מתו כ 6,000 נפש בלוגו וסביבתה. על־פי הערכת בני התקופה נשארו בחיים באיזור כולו רק 5,000 נפש.

בסוף העשור הבא נכנסו יהודי לוגו לגיטו, כשאר אחיהם בערים אחרות.

כתוב־היד נמצא בגנזי הספרייה הבריטית בלונדון וסימנו 1141. במקורו נמצאו בו לדפים וכיום יש בו לא דפים (דפים ב, ט, כא חסרים) בסוף הפנקס באו שמות חברי הועד שנבחרו כל שלושה חודשים, והשמטנו כל אלה שאין בהם עניין כלל. בהמשך נפרסם

קטעים נבחרים מכתוב-היד של פנקס 'חברת גמילות חסדים בלוגר' מן השנים 1638—1854 שבגנוזי בית-המדרש לרבנים בני-יורק וסימונו Mic. 3960 Acc. 0068. אני מודה לשתי הספריות על הרשות לפרסם את כתובי-היד.

קהל קדוש לוגו יצ"ו

[א 2] קאפיטולי¹ מאנשי ק"ק לוגו יצ"ו כפי הריפורמה חדשה שנעשה ביניהם ביום ר"ח ניסן תשפ"א ל"א.²

ראשונה הדבר יצא בהסכמת כלנו להעשות א' קאסיט"א³ וכל א' מאנשי הקק"י יהוייב לשים בתוכה, בערך ואופן אשר נבאר לפנינו בעה"י. היינו שכל איש ואשה יהודי או יהודית הגרים פה לוגו אשר ימצא תחת ידו וברשותו בארץ הללו עד סך אלף סקו⁴ ועד בכלל, בין במעות מחושבים או בעסקי סחורה, או שום מין פרקמטיא בין מטלטלים ותכשיטים ואבנים טובות ומרגליות, או איזה מיני חפץ שדעתו למכרם, וכן עסקי רבית על המשכונות, וכן כל מיני אמנות⁵ ואשראי מאיזה מין שיהיו בין העשויים כבר בין העתידים להעשות פה לוגו, יהיה החייב תושב או חיצון, בין בשטר בין בכתב בין בע"פ ובין הקפת השלחנות הנקראים ליטרי"י דקאמביו"ו⁶ הכל כפי מה שיעריכם בעליהם בהין

1 capitolii, תנאים, סעיפי הסכם.

2 לברכה יהיה אמן.

3 casseta, תיבה קטנה (ברבים 'קסיטי'); בקהל לוגו גבו כספים מהקהל לפי קאסיטה וגם לפי גולגולת. בדרך הראשונה, כאשר עלי"י תנאים מוסכמים נקבע שיעור לקאסיטה ואז לפי הצרכים והנסיבות החליטו על גבייה של קאסיטה אחת, חצי קאסיטה, קאסיטה וחצי, שתיים ויותר.

*3 scudi, מטבעות הנהוגים באיטליה באותה תקופה; ביחיד 'סקודו'. על ערכם של מטבעות ראה: ר' בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הריניסאנס, ירושלים תשל"ט, עמ' 104, הערה 265; ש' סימנצון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, ירושלים תשכ"ה, כרך ב, עמ' 546 (= סימנצון, תולדות); י' בוקסנבוים (מהדיר), פנקס קהל וירנה רצ"ט—שמ"ד, תל-אביב תשמ"ט (= בוקסנבוים, וירנה א), עמ' 21—24.

4 שטרי חוב; על מעלות ומורדות בערך שטרי החוב ראה י' זנה, מפאולו הרביעי עד פיוס החמישי, ירושלים תשי"ד, עמ' 162—164 (= זנה, מפאולו).

5 lettere de cambio, שטרי חליפין.

6 הסכום שנבנה מבעלי הרכוש היה בשיעור של d40 (סימון לסלודי) לכל אלף סקודי בערך של 4 ליטריין לסקודו אחד מטבע רומאניה (Romagnia); על ציון המטבע המקומית בשל שינויים בערכם של המטבעות בכל מקום ומקום ראה להשוואה חברי 'חברת גמילות חסדים' בפינלי שילמו בשנת 1942 סך 10 ליטריין מטבע פינאלי לקבוצת איש או אשה מגיל 14 ומעלה ואת מחצית הסכום לנפטרים מחמת לגיל זה. פנקס 'חברת גמילות חסדים', פינלי, כ"י הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים IT2 (= אמלתע"י); ובדומה לכך, עלי"י תקנון 'חברת מזל בתולה' במנטובה משנת 1681, הוקצבו שנה בשנה מאה סקודי מ 6 ליטריין מטבע מנטובה להשיא בתולות; ההסכמה של לוגו מזכירה בסגנונה ההסכמה בפירארה לסיוע העניים: 'כל יתר היהודים גרי פירארה שיש להם בעיר הזאת או חוץ לעיר הזאת עסק סחורה או עסקי רבית או מטלטלין ותכשיטים ואבנים טובות, ואיזה מן חפץ שדעתו למכרם, חוץ מספרים ומטלטלי בית ותכשיטים וחפצים שאין בדעתו למכרם, וכן יוכלל בתוך השעבוד כל מיני אמנות ואשראי כפי מה שיעריכם בעליהם בהין צדק שלו, הן בעד הקרן הן פחות מקרן, ולא יהוייב להעלותם יותר מקרן או שיהיה לו מעות מחושבים ואיזה מין פרקמטיא מכל הנ"ל, כל

צדק שלו, הן בעד הקרן עם הריחוק שיעלה עליהם, הן מהקרן לבד הן פחות מקרן, יחוייב היהודי ההוא או היהודית להכניס בתיבה הג'ל ומיוחדת לכך לערך מ' d לכל אלף סקר מארבעה ליט' הסקר מט' רומאניי"ה, ואם עבור יעבור הזמן הוגבל ויאהר שום פרטי להשלים חקו בלי סבה הגונה יחוייבו הממונים שבזמן ההוא לעשות הכרזה בבית הכנסת, שמי שעדיין לא שם בקאסיט"א יבא לשים בתוכה בתוך משך עשרה ימים. ואם עכ"ז מאן ימאן לבחתי נתן בקסיט"א הג'ל או יחוייבו הממונים לפרסמו בב"ה ע"י שלוחם, כפי אשר נסדר בסדורינו זה. ופרעון הארבעים d לכל אלף סקר הג'ל כנ"ל הוא לכל העסקים והמטלטלים המפורטים לעיל. אמנם יצא מכללינו זה הבתים והקרקעות אשר על פי באלו-טאצאונ"י גמרנו שלא יחוייבו בעליהם להכניס בתיבה הג'ל כי אם עשרים d לכל אלף סקר כפי מה שיהיה ערכם בעיניהם באמת ובתמים. וכמשפט הזה נמנינו וגמרנו כי היו תהיה לכל החובות אשר ימצאו לבעלי הבוטיג"י, או לכל מי שמתעסק בעסקי סחורה או פרקמטיא היינו בעד סך החובות העודפים ... [חסר דף ב].

[ג] ... [סוף החלטה שישית] לשמור ולעשות ככל אשר יגורו עליהם לצרכי רבים, וגם כל אנשי הועד הנמצאים כנ"ל יחוייבו להתועד לכל בקשת הממונים וגם הממונים הג'ל בעת שמושם יהיו שומרי משמרת צרכי הקק"י ככל המצטרך להם. ובפרט בעת עבור אדון או שר מוטל על הקק"י מאת מעל' המכלכל⁹ או הפריאורו מהצבור¹⁰ השאלות¹¹ שונות לכבודו, יחוייבו הם להקל התומר עם השלטונים כפי האפשר, ואח"כ יחלקו והשאלות ביניהם ובין כל אנשי הקק"י הראויים לכך מבלי שאת פנים ובלי שום כונה אחרת בלתי רצויה, והם או שלוחם יקבלו מידם וימסרו אותם למע' המכלכל או הצבור ויקבלו מהם מכתב ראיא א"א.¹² וגם ישתדלו בכל תוקף להחזירם לבעליהם אחרי תום הצורך מהשואלים. ולמען לא ישמע בחור קולם ויוכלו לעמוד בפרץ עמדתו למניין ובהסכמת הרוב ניתן לממונים שמומן לזמן כח ורשות להוציא בהוצאות בלתי מסודרות¹³ אשר יראה בעיניהם שיהיה צורך לעשותם נוסף על ההוצאות הנהוגות¹⁴ עד סך עשרה סקר בלתי המלכתם

מי שימצא לו מחמשים סקודי ולמעלה בין בכסף בין בשוה כסף כפי האמור, וכן מביני סטאבילי, כגון בתים וקרקעות וכאשר יתבאר יחוייב היהודי או היהודית ההוא בזמן חרש תמוז של"ג הע"ל [תבא עלינו לטובה] להכניס בתיבה מיוחדת לערך ארבעה בולונייני לכל מאה סקודי או חצי סקודי זהב לכל אלף סקודי אך הבתים והקרקעות לא יושמו רק בחצי שוויים ... /, זנה, מפאולול, עמ' 224.

7 ballottazione, הצבעה; ברבים 'באלוטאציוני'.

8 bottega (bottega di presto ad usura), חנות להלוואה, בנק; ברבים 'בוטיג'י.

9 מושל לוגו.

10 priore, ראש מסדר נוצרי; 'צבור', publico, מועצת העיר לוגו; להשוואה בקהילת פאדובה: '... בהיות כי בני הקק"י נגשים נתבעים מן הצבור, שרוצים שנפרע לאנשי המלחמה, מה שלא נתחייב ... /, ד' קארפי (מהדיר), פנסק ועד ק"ק פאדוואה שס"ד-ש"צ, ירושלים, תש"מ, פארטה תנ"ב (= קארפי, פאדוואה שס"ד-ש"צ), עמ' 259.

11 דרישה להלוואה שהיתה בעצם טובה שאי אפשר היה לסרב לה משום שזיה ברור כי אם יסרבו, יבוטלו זכויותיהם במקום וחשש זה הטיל צילו על קהילת לוגו.

12 כתב המעיד על קבלת ההלוואה; א"א = אם אפשר.

13 שלא מן המניין.

14 מן המניין, ה'מסודרות'.

עם אנשי הועד — אך יבארו במנדאט¹⁵ אשר ישלחו למע' הגובר הצורך המזומן להם מהמעוֹת ההם. אמנם מהסך הזה ומעלה יספרו שמותם לפני אנשי הועד וכפי הסכמת רוב הנמצאים בוועד הנ"ל כן יעשה וכן יקום. ואם לטוב או למוטב יארע אונס נכר לשום א' מהממונים הנ"ל באופן כי תהיה מן הנמנע לו להשלים חקת שירותו יחוייב הבא אחריו ליכנס תחתיו ולעבוד עבודתו ויהיה לאחדים עם בני זוגו של ראשון, אבל אם מאן ימאן שום א' מהנ"ב אנשים כנ"ל להטפל בצרכי הקק"י הנ"ל יחוייב לפרוע ג' סקר' בצאתו והבא אחריו יכנס תחתיו ועל הנשארים תהיה מוטלת עבודת כל הקק"י.

שביעית הדת ניתנה בהסכמת כלנו שהמשכיל כמ' גדליה טיראצי' יהיה גובר ותחת רשותו תהיה שמורה הקסיט"א עם המפתחות, ובהצטרך מעות לממונים ישלחו לו א' מאנדט¹⁶ יחתום משלשם מהסך שירצו, בהגלות בתוכו צורך הוצאת מעות הנ"ל והוא יריץ להם או לשלוחם גולת הזהב. והמנדטו יהיה שמור וכמוס תחת יד הגובר הנ"ל שלכל בקשת אנשי הועד או רובם יוכל למסור להם חשבון צודק ממעוֹת הנכנסים והיוצאים. ובהגיע תור לחדש הקסיט"א יחוייב הגובר להשיב המפתחות למע' הממונים אשר יהיו בימים ההם. והקסיט"א הנ"ל תהיה סגורה והתומה ביד שני אנשי' שלמי' ומרביצי תורה בקק"י הזה להיות בידם לבקשת כל מי שירצה לשים בתוכה כאשר נתבאר בקאפיטל הא'. והשני אנשים המפוי' בעצמם ובכבודם יעמדו על משמרת לתת השבועה לכל הבא לשים בקאסיט"א ולאיים עליהם כחך וכמשפט. ואלה הדברים שיקבל עליו כל הנכנס לשים בקאסיט"א הנ"ל :

[ג2] הגני מקבל עלי על דעת כלכם בלי ערמה ובלי מרמה על הין צדקי ועל בריתי אשר הושם בבשרי ועל אמונתי שאני מאמין בה' אלהי ישראל, שאני עתה משים בתיבה הזאת מה שאני חייב להכניס בה ע"פ ההסכמה שנעשית ביום י"ז ניסן השס"ה. והוא בעצמו יכניס בתיבה המעות ולא יחוייב לגלות מספרם ושני אנשים השלמים כנ"ל יפרשו דברים לו לבלתי מבינים אותם ויזהירו מאד תחלה לגפשותם המכניסים בתוכה. ובתום כל אנשי הקק"י לשים בקאסיט"א הנ"ל השני אנשים השלמים הנ"ל ימסרו הקסיט"א לגובר הנ"ל ואז יבאו הממונים וימנו הכסף הנמצא בתוכה וימסרוהו לגובר הנ"ל כנ"ל. שמינית שכל מה שבארנו וסדרנו אנחנו ח"מ מעתה ומעכשיו משיירים אנחנו כח לעצמנו לברר וללבן דברי סדורינו זה בכל דבר שיפול בו ספק בין מצד הלשון בין מצד הענין, ובתנאי כפול ומכופל בכל תנאי שלא ילקח מסדורינו זה לא מן הכלל ממנו ולא משום א' מפרטיו ראה על העבר כלל ועקר, ואנחנו מחלים פני הקק"י שלעולם יתאחדו בשלר ובמשור. וה' יסכל פשע.

תשיעית את כל אשר פשרנו וסדרנו וגורנו כלנו בלב א' כאיש א' ובכח ק"ס¹⁷ ביום י"ז ניסן שס"ה יום ח"ה של פסח, תנאי היו דברינו כפול ומכופל שלא יהיה שום דבר על הכלל או על הפרט מנגד לרצון מע' אדונינו הגבירים, כי להפיק רצונם חפצנו ולא זולת.¹⁸

15 mandato, וטראה בכתב ; ברבים 'מנדאטי'.

16 קניין סודר.

17 שליטי לוגו. ראה סעיף דומה בתקנות 'חברת נר מצוה' בקאסאלי משנת ש"כ : 'שלא יהיו דברינו אלה וכל אשר נכבד גם להבא נגד ... אדונינו הדוכס יר"ה שריו ויועציו כי על כן יתקיימו אלה דברי הברית ולא זולת.' כ"י ביהמ"ל בניוירוק 3956, תצלום מכון לתצלומי כ"י עבריים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים (= מלחמ"ע) 29761 ; וכן בתקנות

עשירית עד הנה עזרונו ה' לסדר אופן הקסיטיא הג'ל כפי הכה הנתן לנו מהקק"י על הדין ועל האמת ועל השלח וכל מגמת פנינו היה לסדר הדברי' בסדר גאות ואמנה כפי ראות עינינו, ולכן כל איש ואשה אשר בוזון ימרה ולא ישמע לדברינו אלה, יהיה מובדל מעכשיו מלהמנות בשום דבר שבקדושה עם שום יהודי, לא בקריאת התורה ולא להמנות בעשרה, ויחייבו הממונים לפרסמו בכתב בב"ה ולשומעים ינעם ועליהם תבא ברכת טוב. וז' הטוב יפתח להם ולנו אוצר ההצלחות שנשבע בשובע שמחות מעתה ועד עולם אכ"י. ואני הצע"י יוסף ריאטי סופר ומשרת קק"י הג'ל העתקתי הקאפיט"י מהסכמת אנשי הרעד שנעשו מחדש ניסן שפ"א ל"א.

[ד 1] כי העיר ה' את רוח אנשי שכל ומדע כוונתם תמיד לשם שמים ובאמונה, לדרוש טוב לעצמם ולדבר שלח, ה"ה הששה נכבדי ארץ אשר נזכיר, והם הנשואים לטובה מהועד ישן שנעשה לשנים עברו. ומלכם בראשם ה"ה הנשא ומאד נעלה כמח"י"ר שלמה יוסף חיים יצ"ו פורלי ואחריו כל ישרי לב, המפארי' המשיכילים, כמ"ה יאיר וכמ"ה גדליה טיראצ'נה יצ"ו, כמ"ה ברוך עמינדב פורלי, כמ"ה יחיאל שמואל סיניגאליה, כמ"ה אחיקם יחיא, להחזיר מחדש העטרה ליושנה, ולהעמיד הועד חדש על שנים עשר אנשים שלמים הם אהם והם בשנים העשר, להיות כלם לאחדים לפקח על עסקי קק"י לזוג יצ"ו ולא תהיה עדת ה' כצאן אשר אין להם רועה חלילה וחס.

כי פיהם פתחו בחכמה ואמרו שקדם כל דבר רצונם לשמוע דעת ורצון מע' הגבירים יצ"ו ובפרט מאת מע' החשמן סיר"א קשור פירארי' יר"ה¹⁸ ולדרוש ולבקש הרשות ממנו הן על דבר חוספת הועד הג'ל הן על דבר ההוצאות המשתרגות ובאות. כדת מה להעשות הן בקאסיטי' הן בקומפארטי¹⁹, עם מי שלא ירצה לפרוע מרצונו הטוב, ולתבוע ממנו רשות להכריחו ביד רמה, וליקח ממנו העבו"ט²⁰ אפי' עד מאה פעמים, עד שישלים חקו כשאר הקק"י. וזה יצא בהסכמת כלם להעשות. וגם ברצון טוב ורשות שאר הקק"י, אשר רובם ככלו. ראשי' באו על החותמת בסקריטור"א²¹ נעשה ביום [.] יינארו שפ"א, ושלחו פירארי' ודרשו הרשות בסופליקה²² שנעשית בגזרת אומר מע' החשמן יר"ה אחרי החתימות מראשי אבות הקק"י, ה"ה כמוסה ומונחת אצל כתבי הקק"י והטופס בזה ק'.

כי הן אל כביר לא ימאס וזכותא דרבים דדעיי ויתן להם שאלתם כי ת"ל²³ והנראה לשמו נתן את חן העם הזה בעיני מע' החשמן יר"ה ונדרש לאשר שאלו ממנו. ועתה מחדש

18 'חברת מקסיבים' במדינה משנת שצ"ד: 'שלא יהיה נגד רצון רוממות אדונינו תחוסט ולא נגד מעלת הגאון יר"ה ולא נגד שום שר ושופט שיהיה' כ"י הקהילה היהודית בפירארה, מדינה 90, תצלום במלחכ"ע 2481.

19 Cardinale Serra Legato di Ferrara; ברישית מושלי לזוג בספרו של בונולי (עמ' 488) מחבר ב 1618 מרצ'סלו בולוגיני שקיבל את הראשון מתקרדינאל סירא.

20 comparti, חלוקת; מדובר בחלוקת סכמי הכסף בין בני הקהילה כדי לשלם בעד הוצאות שונות.

21 משכון; ראה במאמרו של ד' קארפי, 'המלווים היהודים במונטיפולציאנו במאה הי"ד ובראשית המאה הטי', בתרבות הרינסאנס ובין חומות הגיטו, תל-אביב תשס"ט, עמ' 57-9, שלגבי משכונות מספ"ק (ומזהב) צויין המשקל בליטרין (כפי שנראה לחלן בפנקס לזוג) או באונקיות.

22 scrittura, כתב; ברבים 'סקריטורי'.

23 supplica, עתירה.

24 תחילה לאל.

אשר וקיים את הקאפיטולאציאונ"י²⁴ הנ"ל שכבר נחתמה לשנים עברו מאת מע' החשמן אוראציאו ספינולה²⁵ וחתם בסופליקה הנ"ל שרצונו ג"כ שלהבא יוערך ויוסדר הקאפיטולאציאונ"י הנ"ל הכתובים בזה ק' א', והם בריפורמה ראשונה שנעשית בשנת שס"ה לפ"ק, ונתן למע' הממונים המשרתים בעתם כח ורשות ושלטנות להכריח מי שלא יעשה לעשות חקו בזמנו כיתר הקק"י כנר' בדיסקריטו²⁶ הסופליקא הנ"ל, שנעשית בפיראר"ה ביום כ"ד יינארו שפ"א, כמוס ומונח אצל מכתבי הקק"י, וטופס כל המכתבים הנ"ל ה"ה כתובים בזה לזכרון בק' על טוב ולמוטב יהיו נקראים, נצח סלה [.] ועד, אמן כן יהי רצון [.]

[ד' 2] כי ה' היה בכסלם כאשר נמנו וגמרו לקרא אצלם הששה אנשים אחרים להשלים למניין שנים עשר כמספר שבטי ישראל, אשר יהיו עמם לצורך תקון הכללות, ואסתייעא מילתא ומחשבתם הטובה נגמרה ויצאה בכי טוב. וקראו בשם הנעלה כמהר"ר יצחק ברכיה מפאנו וכמ"ה משה יהוסף פורלי וכמ"ה שלמה מאישי וכמ"ה יצחק ריזיניאנו, ועמם אני הצעיר מכלם יוסף ריאטי להיות עמם לשרתם. ואחרי עשות הכנסית לש"ש²⁷ בב"ה²⁸ מלוגו יצ"ו בעצם היום הזה שהיה כ"ד ניסן שפ"א, בהסכמת כלם, ונחלקו לשתי כתות להתציאם במספרם כמשפטם עפ"י הגורל לשלשה שלשה. והם ישרתו לשלשה שלשה חדשים, ולהתחיל מחדש הזה להם ראש חדשים הוא ר"ח ניסן שפ"א. ובכך בשעה ברכה ומו"ט²⁹ צומח ועולה יצאו לשרת איש איש אל עבודתו ואל משאו בזמן המיוחד לו עפ"י הגורל שנעשה כ"ה ניסן שפ"א לפ"ק. ואלו הן קרואי עדה נשיאי וממוני קק"י לוגו כפי הסדר שיצאו לשרת בזמנם עפ"י הגורל שנעשה ביום הנ"ל ולהתחיל מחדש הנ"ל.

ר"ח ניסן שפ"א

המפוארי	כמ"ה גדליה טיראצינו
כמ"ה יצחק ריזיניאנו	ניסן אייר סיון שפ"א
כמ"ה משה מפורלי	
המפוארי	כמהר"ר יצחק ברכיה פאנו
כמ"ה אחיקם נ' יחיא	תמוז אב אלול שפ"א
כמ"ה יהודה מפאנו	
המפוארי	כמהר"ר שלמה יחי' פורלי
כמה"ר יאיר טיראצינו	תשרי חשוון כסליו שפ"ב
כמה"ר שלמה מאישי	
המפוארי	כמה"ר יחיא' שמוא' סיניגאליה
כמה"ר ברוך פורלי	טבת שבט אדר שפ"ב
אני הוא הצעיר יוסף ריאטי	

24 capitolazioni, תנאים מיוחדים.

25 Cardinale Spinulla.

26 descritto, תיאור מפורט.

27 לשם שמים.

28 בית הכנסת.

29 מזל טוב.

וחזר חלילה אחרי תום הזמן והסדר הנ"ל, וע"ד המעובר מחציתו יוטל לזוג היוצא ומחציתו למשמרה הנכנסת כגו' בקאפיטו' שישית ל"א.

[ה 1] טופס הסקריטו עשו כל אנשי מע' הקק"י מקצה אל שארית הועד ישן לחלות פניהם שמחדש יסדרו סדר הקסיט"א והמונים לצורך תקון הכללות וטופס חתימותיהם שחתמו אותם ביום

— A nome del S. Iddio 6 Gennaio 1621 Lugo
Desiderando noi hebrei sottoscritti ...

[העתק מכתב באיטלקית לחשמן סיר"א בצירוף חתימות ראשי קהילת לוגו]

[ה 2] טופס הסופליקה עשו מע' אנשי הועד אל מע' החשמן יר"ה בעד הרשות. והרשות נתונה בדיסקריטו עשה ... [מסמך באיטלקית בו הוזכרה הרשות שניתנה ליהודי לוגו בצו שיצא בפירארה ב 20 למארס 1609. המסמך נשא אישורי הקרדינלים ספינולה וסירא בשנת 1621.]

[ו 1] ואשר יצאו ראשונה = המפר' כמ"ה גדליה טיראציני והמפר' כמ"ה יצחק ריזיניאנו והמפואר כמ"ה משה מפורלי = לשרת ניסן אייר סיון שפ"א.
ב"ה אנס"ו.³⁰

וזה יצא ראשונה מהם, כי דרוש דרשו בפנקס הקסיטי ומצאו רבים מאנשי הקק"י שחיביים כמה קסיטי, והסכימו ביניהם וגם ברצון טוב כל שאר מעלת אנשי הועד, להשמיע בב"ה לכל איש ואשה שיהיה חייב בקסיט"א שנגזרו בימי מע' הממונים שעברו, שכל א' מהם ישרים חקו במשך שלשה ימים כדי שיוכלו מהם לעשות הוצאה מה שהאלקים אנה לידם ולא יפסל בלינה, כאשר יבאו הכל בכתובים בעה"י מה שימצאו בקסיט"א בעת שיפתחו אותה, ומה ראו על ככה ומה הגיע אליהם.

וכן נעשה ההסכמה בשמם על ר' דוד קוצי, חזן מהקק"י, ביום כ"ז ניסן השפ"א ל"א. כראות מע' הממונים הנ"ל כי בושש העם הנ"ל לשים בקסיטא ולהשוות כל א' וא' מהם חלקם בקסיטי הישנים, ובפרט אותם אשר לעת כזאת הם לעסקיהם חוצה לעיר, והאלקים אנה לידם עתה דברי' הכרחיים, כאשר יבואו בכתובים לפנינו באיסיט"ו וריטראט"ו³¹ מעות הקסיטי, חלו פני מע' שאר אנשי הועד שיתרצו להלוות מחדש הלואה אחרת לח"ט³² הקסיטי הראשונים אשר גזרו מע' הממונים חדשים להבא, גם כי יש מהם שיש להם לקבל מי מעט ומי הרבה עכ"ז יען שלא יוכלו להתמתמה עשו הבחירה הזאת. ומע' שאר אנשי הועד נעתרו לקולם והלוו לו הנ"ל לפנינו סך המעות אשר יבא בכתובים, מי שנתנם אחד לאחד למצוא חשבון, וכל זה היה ביום ר"ח אייר שפ"א ל"א.

ביום ר"ח אייר שפ"א אחרי עשות ההלואה הנ"ל מעבר לדף הזה, נתועדו יחד מעלת הממונים ויצורו וימנו את כל הכסף הנמצא בקסיט"א, וגם שמו במ סך ההלואה שהלוו

30 אמן נצח סלה ועד.

31 esattore, גובה מסים; ritratto, סכום, תמצית; כלומר, סיכום מצב גביית הכספים שהוכנסו לתיבות, ל'קסיטי'.

32 לחשבון טובת הקסיטי, כלומר גבייה נוספת.

מע' אנשי הועד, ומהם לקחו לתת לכסף מוצא כפי הצורך וכנ"ל מעבר לדף. גם את זה לעומת זה כי בצאתם נשארו הפרש' זה וזה שנים, והפוך הדף כי תמצא חשבונותם.

[20] ואלה ראשי הקק"י ומע' הועד שהלכו לח"ט הקסיטי כפי אשר דרשו מהם מע' הממונים כנ"ל מעבר לדף ... [רשימה של 12 אנשי הקהילה הנ"ל שהלכו סכומי כסף שונים] [בשוליים:] ל"יא סך מ"ב ליט'.

נמצא שסך כל מה שנכנס בקסיט"ה הקק"י בעד ההלוואה הנ"ל היה נוסף עליהם סך עשרי' ושלשה ליט' ו' d שמצאו בקסיטא מע' הממונים הנ"ל הם שארית הקסיטי ישינים. שכאן נמצאו וכאן היו בימי שרותם כ"ג ליט' ו' d.

הרי שסך כל מה שראוי להמצא שנכנס ובא בקסיטא הקק"י בשלשה חדשים ס"ה ליט' ו' d הללו, שעמדו לשרת הקק"י מע' הממונים חדשים הנ"ל ה"ה המפ' כמח"ר גדליה יצ"ו וכמ"ה יצחק ריוניאנו וכמ"ה משה יהוסף פורלי בין הכל עולה לסך ששים וחמשה ליט' ו' d. עורנו מעם ה'.

[11] גם את זה לעומת זה עשו מע' הממונים, ומסרו חשבון צודק בעת צאתם מאת כל המעות הנ"ל מנגד להיכן הלכו. וראשונה בפיהם הגידו לא כחדו מה שבאמת ובתמים עשו, שלקחו ממעות הקסיטא הנ"ל סך עשרי' וחמשה ליט' לתת למע' הויקריאו³³ מההגמון כפי חקו, ואכלו את חקם אשר נתן להם מימי קדמונינו הראשונים הם עשרי' וחמשה ליט' מדי שנה בשנה,³⁴ אשר לקחו אותם מהמעות מנגד. וזה עשו ביום ר"ח אייר שפ"א. [שוליים שמאליים] כ"ה ליט'.

ואת ועוד לקחו והוציאו מע' הממונים הנ"ל שלשים ושלשה ליט' ו' d לתת להמפ' כמ"ה יצחק ריוניאנו ללכת אימולא³⁵ ששם הלך על עסקי הקק"י לחתום הקאפיטול-אציאוני והרשויות כימי עולם וכשנים קדמוניות, אשר מהם מסר חשבון צודק להיכן הוציא אותם אחת לאחת למצוא חשבון. וזה היה ביום ט"ו אייר שפ"א. [שוליים שמאליים] ל"יא ל"ג ליט' ו' d.

ואלו מוסיף על הראשונים האחרים הנ"ל כי ביום ר"ח תמוז שפ"א יום אשר נכנסו לשרת את מע' הממונים הללו חדשים, ה"ה האלוף כמ"ה יצחק ברכיה מפאנו והמפ' כמ"ה אחיקם ו' יחיא והמפ' כמ"ה יהודה מפאנו. אז מסרו להם מפתחות הקסיטא ומצאו בה השארית שהם ששה ליט' י"ו d. [שוליים שמאליים] ל"יא ו' ליט' י"ו d. [סיכום] ס"ה ליט' ו' d. הרי שסך הנ"ל מנגד הוא כסף מה שהוציאו מע' הממונים. ואלו הן המאוני צדק שמסרו בעת צאתם מימי שרותם. חפץ ה' בידם יצלח, כי באמונה הם עושים והדבק' בה' אלקיכם כהיום הזה כלם חיים ת"ל.

[21] שנייה להם: הנע' כמ"ה יצחק ברכיה פאנו, המפואר' כמ"ה אחיקם יחיא, המפואר' כמ"ה יהודה פאנו. לשרת תמוז אב אלול שפ"א.

בהנ"א.³⁶

וזה יצא ראשונה מאת מע' כבו' תורתם כי הריצו דבריהם לפני שאר מע' הועד, ע"ד

33 vicario, כומר ; ויקאריו מההגמון, כלומר ממלא מקומו או נציגו.

34 מס שנת.

35 Imola.

36 בעזרת השם נעשה ונצליח אמן.

השאלה אשר שאלו מע' הצבור מלוגו מאת כל הק"ק לתת להם איזה סעד לתומכם בשנה הזאת שהיא שנת בצורת. והסכמת רוב אנשי הועד יצא להלוות אליהם אלף סקר' בעד שלשה או ארבעה חדשים, ולשלוח ליקח אותם לריות לאיזה מקום שימצאו אותם. וזאת היתה תשובתם אל הצבור על המס', כמ"ה אחיקם ו' יחייא. ואני הצעיר יוסף ריאטי ביום ו' לחדש מנחם. ה' למען רחמי הרבים ישלח עזרנו מקדש, לבל נבא לידי מתנת בשר דם, ויפרנס אותנו מידו הטובה והרוחה לבל יוסיף עצב עמה. אכ"י: נצח סלה ועד א'.

ביום ר"ח אלול שפ"א אשר (אשר) בא פה מע' ההגמון מאימולא, הסכימו רוב אנשי הועד שנמצאו בב"ה שלעת כזאת שהוא עת היריד³⁷ לתת אליו איזה מתנה הראויה להתכבד, כאשר מאחורי הפרגוד שמענו שזו חובתנו ונעשנה. ולכן גזרו אומר שכל איש ואשה הרגילים לשים בקסיטא הקס"י יבואו בזמן ח' ימים מתחילת מיום הנ"ל לשים חצי קסיטא אשר מהם יקחו לעשות ההוצאה. ובדיטירמינאציוני³⁸ הנ"ל הסכימו רוב אנשי הועד לרצון טוב מע' הממונים הנ"ל, וכן הכריזו בב"ה על ר' דוד קוצי חזן קס"י שבזמן ח' ימים כל א' יבא להשלים חקו, כי לא יוכלו להתמהמה. ונכתבו כל הקס"י כפי הסדר והמנהג בפנקס הקסיטי כנר' שם בדף. ה' למען רחמי הרבים יאמר להוצאות ד', יתבנו לחן ולחسد ולרחמים בעיני כבודו להטיב לנו כל הימים ברבות הטוב אמן נצח סלה ועד.

[ח 1] הנה קול שועת המשכיל כמ' יעקב מפורלי יצ"ו בן להנשא ומאד נעלה הצדיק המנוח כמהר"ר שלמה יוסף חיים מפורלי זלה"ה, עלה באוני כל אנשי הועד וגם בפני כל יתר הקס"י, הציג דבריו באמת באמור כי מאת הנעלה כמה"ח אהרן מפאנו שולח אליו ע"י ר' דוד קוצי המודעא אשר מסר לידינו ע"ד הקופה הכתובה לפנינו בדף זה, ומה עשה על ככה. ומרצון נפשנו הטוב יחד כלנו יתר אנשי הועד בחרנו והסכמנו לעמוד נגד הנע' מפאנו הנ"ל, ולהיות למחסה ולמסתור בכל אופן היותר מועיל ומספיק שהקופה הנ"ל לא יזוז ממקומה, ותהיה שמה לכל אות ורצון כל הקס"י והממונים המשרתים, ולא יתערב זר בתוכנו אחרי שבאמת ובתמים אנשי קהלנו הקדוש תנה הם המטילים מלאי לקופה הנ"ל, ורשות מע' הגבירים אשר ניתן להעשות הב"ה היה לשם הקס"י בכלל, וזה הוא רשות הרבים ואין לרשות היחיד חלק ונחלה בה להויות ממקומה כאשר נימוקנו עמנו לאמרו בעת הצורך בעה"י. האמת כן הוא כי המשכיל כמהר"ר יצחק ברכיה נר"ו מפאנו לסבת הקורבה היא ביניהם לא רצה להטפל בדבר הזה. אמנם העשרה הנשארי' מאנשי ועד הנ"ל וכן כל העם מקצה כן נמנו וכן גמרו ככל הנ"ל. חפץ ה' בידם יצלח א'.

טופס המודעא ששלחו המפוארי' אחים פאנו אל המסולא' בני פורלי יצ"ו

אין הדבר הזה נעלם מכם כי פה אל פה דברתי אליכם היום אם בקולי תשמעו, שתוצו למסור אלי קופת ב"ה שלנו עם המעות הנמצאים בתוכה וחוצה לה בכל מקום שהן, כי

37 אמן כי יתי רצון.

38 בונלי כתוב בספרו (עמ' 154—155): בין הזכויות שקיבלו אורחי לוגו (המזווה חלק ממחוז הבישוף של אימולה) בשנת 1598 מהאפיפיור קלמנט השמיני, היתה הזכות להמשיך ולעסוק במלאכות ובמקצועות שלהם כבעבר, בלא תשלום המס הנקרא גאבילה (gabella), שלא כמו בפירארה. כן הורשו לקיים את היריד והשוק בימי רביעי או ביום אחר.

39 determinazione, החלטה.

לימים ראשונים אשר היו, נמנה עליה לגבאי ולמחלק איש צדיק תמים המנוח אביכם ולה"ה, מקדמונינו אשר אנו באים מכחם ויורשי' אותה. ויען כי מאנתם לסבה בלתי ידועה אצלי, הואלתי לזאת לקראתכם במודעתי זאת לידע ולהודיע ולהודיע שאם בעוד שני ימים תאבו ושמעתם לעשות הישר בעיני ה' מטוב, ואם לאו—תבואו לפני דייני בני ברית בעיר פירארה, העיר הגדולה ואם בישראל, ה"ה תחת ממשלת אדוננו מושל האפיפיור יר"ה. והוא הב"ד הקרוב ושם יורו בינינו אנשים חכמים וידועים ואיש על מקומו יבא בשלח. ברם הריני מתרה בכם שכל נזק והפסד והוצאה שיבא עלי לסבת עכבה זו אשר אתם עושים נגד שורת הדין, עליכון יהיה מכל כל. וכל זה ישמע ויובן כרצון ורשות מע' החשמן וההגמון יר"ה שופטיה' ושוטריהם, ובלאו הכי יהיו דברי אלה ככלי חרש הנשבר שאין בו ממש ושלמכון לחרא ישגא.

אהרן בכמ"ה יוסף מפאנו יצ"ו מודיע ומתרה כנ"ל לשמי ולשם אחי יצ"ו כמו מורשה שלהם.

[ח 2] תשובתם בצדה אל המודעא הנ"ל מאת המסולאי' בני פורלי, כפי אשר שמו בפייה מע' אנשי הועד :

אליך המפור' כמ"ה אהרן יצ"ו בן השר האלוף כמ"ר יוסף מפאנו ז"ל, ממנו ח"מ שלך, אם שלך תענה לי"א.

פליאה דעת ממנו מהמודעא ששלחת אלינו מתמול שלשום ע"ד הקופא, כי מה פשענו ומה חטאנו לך. והלא ידעת אם לא שמעת קול ברמה מאנשי קהלינו הקדוש הזה, כי הקופה היא שלהם. ובהסכמתם ורצונם הטוב המנוח אבינו ולה"ה היה ממונה עליה, ומחלק אותה. ומעשיו יוכיחו שהאמת אתם. אחרי שבאזינו שמענו כי בכל עת ובכל שעה היה מריץ דבריו לפני אנשי ועד קהלינו הקדוש הזה על עסק הזה ונכרים דברי אמת כי מאת אנשי הקק"י היה לו הקופה ההיא, ושורת הדין גותן כך אחרי שת"ל כן המה האישי' השלמים הם אתנו ונותנים לכסף מוצא למלאת חסרונה לעת הצורך.

לכן דע וראה מה תעשה נגדנו ואל נא תהיה סבה שבגלל הדבר הזה ירבו מחלוקות בישראל, כי סוף סוף נפיק מיניה חרבא, ואנחנו נקיים, ואם תבא במשפט עמנו לקרוא אותנו לב"ד הקרוב, דע וראה כי אנחנו מחשים מלהשיב אליך דבר כי לא בעל דברים דידן אתה. ולך לך למע' אנשי הועד כי הם ישיבו אותך דבר כאשר עם לבבם והם רשאים ולא אנחנו. וממנו ת"ל לא ימשך שום נזק והוצאה אליך בדבר הזה, וגם אנחנו עמך שהתשובה הזאת יהיה ברצון טוב ורשות מע' אדוננו הגבירים ולא זולת. אהוב שלך ורדוף שלך כי איש על מקומו יבא בשלום. הנאנחי' והנאנקים

יעקב בכמ"ה שי"ח מפורלי ולה"ה

רפאל בכמ"ה שי"ח מפורלי ולה"ה.

טופס — אני דוד בכמ' מצליח קוצי ולה"ה, משרת קק"י לוגו יצ"ו, הלכתי כמצות הנשאי' בני פורלי לב"ה לעת תפלת שחרית למסור המודעא הזאת לכמ"ה אהרן מפאנו ולא מצאתיהו, וגם אחרי כן הלכתי לבית מלונו ולא מצאתיהו. ואנשי הבית אמרו לי ששם לדרך פעמיו. וזה היה י"ו אלול משנת שפ"א פה לוגו.

מאזני הראוי להמצא ראשונה מה שמסרו להם מע' הממונים היוצאים כנר' בה ק' ד' [שוליים שמאלים] ו' ליט' י"ו d. ועו' ראוי להמצא מה שמצאו תוך הקסיט"א כאשר

פתחו אותה, אחרי שהשלימו רובם ככלם מהק"י לשים התצי קסיטא שגזרו הם ר"ח אלו שפ"א, מצאו בה ארבעי' וא' ליט' ה' d, ולא יוכלו להתמהמה גם כי לא שם בה עדיין כל הקק"י. [שוליים שמאליים] מ"א ליט' ה' d = סך כל הראוי מ"ח ליט' א d [חסר דף ט]

[1] הן הוצאת הריח בעד הזמן שיחזיקו אותה הצבור הן הוצאות אחרות שמשתרגות ובאות ע"ד ההכנה לעשות צידה בעד כל א' וא' מקהלינו הקדוש הוה, ולחוק את בדק ביתו, מקום שמכניסין בו חמץ, ולחלק אותם ביושר ובאמונה כיד ה' הטובה עלינו. ואחרי שנשאנו ונתנו באמונה על הדבר הוה נמנינו וגמרנו שרביע מההוצאות ומהרווחות שיעלו על המעות הנ"ל יהיה מוטל על קופת הצדקה מקק"י לוגו יצ"ו, יעלה לאיזה סך שיעלה הרביע יפרע הקופה הנ"ל, והמותר שהם ג' רביעיות מההוצאות הנ"ל יחולקו בזה: א' רביע וחצי שהם ג' שמניניות לפי קאסיט"א, היינו שיעשו כ"כ קאסיטי שיצאו מתוכה הסך הראוי, והג' שמניניות אחרים לחלקם כפי הגלגלת מכל אנשי קק"י חוץ מהמקבלי צדקה, כי הם כבר יצאו ידי חובתם בפרעון הרביע מההוצאה הנ"ל שעושה הקופה הנ"ל וכנ"ל, אשר הערך מהגלגלת הנ"ל יעשה עתה להוה כפי הנפשות הנמצאות עתה להוה הן המה הדבקים בה' אלקינו וחיים כלנו ת"ל. נוסף על זה תנאי היו דברינו עם מע' הגזבר שאם יש לאל ידו לגבות איזה דבר מהמקבלי צדקה, שיכנסו במעות הקופה הנ"ל האחרים ואין לקק"י חלק ונחלה בהם. כן נמנינו וכן גמרנו ד' אוטו' שפ"ב. חפץ ה' בידינו יצלח אנס"ו.

כי ראו בעין שכלם כל מע' אנשי הועד קושי מזונותיהם של כל הקק"י מקצה ע"ד הלחם, ואת כל התלאה אשר מצאתם בדרך כשהולכים לקנותו בשוק, ובחירה רצתה נפשם לעשות כל ההשתדלות האפשרי להביא בר ולחם בבית א' יהודי נבחר מקהלינו הקדוש הוה, ושמה יבואו כל בני ישראל לשבור בר ולהטריף לחם חקם, וע"ד המעות אשר תמיד הם רצוא ושוב מן הנחתום אל המוכר הלחם: שיוכלו לעלות לסך עשרה סקו' בקירוב. לפי שעה חלקו אותם ביניהם מע' אנשי הועד הנ"ל ויבא גם מעלת הגזבר בתוכם, ממעות הקופה שהלחם גם הוא עשרה ליט' כנר' בפנקס ישן מקק"י בק' ח' פרי' כל א' וא' מהם למצא חשבון. עד ישיקף וירא ה' משמים ללחצינו זה הדוחק וירחיב ה' לנו, ופרינו בארץ א'. ומה שהיה ונעשה בכל הנ"ל היה בעצם היום הזה יום ר' אוטוברי שפ"ב לי"א אנס"ו. אשר בחרו לעת כזאת למסור החשבון הוה ומכירת הלחם אל המפר' כמ"ה יהודה מפאנו בתנאי שלכל אות ורצון מעל אנשי הועד או הנבחר מאתם ימסור ח' צודק ממה שיבא לידו לי"א.

לא היו ימים מועטי' שהאל ית' הרחיב לנו וארובות הלחם נפתחו, וכל א' מהמלוים קבל הלוואתו כנר' בפנקס ישן דף ח' לי"א.

[2] הן אל [כ]ביר לא ימאס לזכותא דרביים דעדיף. והאלקים חשבה לטובה לתווך שלוי והשקט בינינו, כי הקרה ה' אלקינו לפנינו את היקר רוח איש תכונה, תואר לו, ולו תדר, טוב לשמים וטוב לבריות, שתורתו אומנותו, ה"ה השלם הנעלה כמחר"ר יהושע חי ממגטובה. וצדיק זה בא לבית מלוננו ביום נורא ואיום יום צומא רבה משנת שפ"ב, ושם קרא בשם את מע' אנשי הועד יצ"ו לחלות אותם, וגם כל יתר אנשי הקק"י שיתרצו שיהיה הוא שליח לדבר מצוה, לפשר ולכוין ביניהם ובין המשכיל כמחר"ר אהרן יצ"ו מפאנו בן השר האלוף כמ"ה יוסף מפאנו הדברי ריבות שביניהם ע"ע הקופה וע"ד הנהגת ב"ה. ואחרי שמעו כל א' וא' מהחלקים, וסבב הב"ה למען טובו וחסדו זכות זה ע"י זכאי כמותר,

ופשר ובצע בינינו ככתיב בשטר זה לפנינו ע"ד בצוע ופשרה, עם רצון טוב והסכמת כמ"ה אהרן יצ"ו הנ"ל מצד וחלק א', ומצד וחלק אחר כל מע' אנשי הועד הדבקים בה' אליהם וחיים כלנו היום. וזה טופס השטר עם עידי בחותמיו המאשרים אותו. ויום וחדש ושנה שנעשית פה לוגו לי"א אנס"ו.

טופס

האלהי' אנה לידי להמצא פה לוגו ביום צומא רבה משנת זו, שעניי ראו ואזני שמעו איוה הפרשות ופטופטי דברים מבצבצים ועולים בין אנשי הועד מקק"י זה והמפ"ר כמ"ה אהרן מפאנו, בדבר הקופה מהאינקאנט"י ⁴⁰ מהב"ה שבמקום הזה, שהיא בבית האחים יורשי המנוח כמ"ה יוסף ז"ל מפאנו, וגם בדבר הנהגת הב"ה הנ"ל באותם הדברים השייכים לכללות הקק"י כפי מה שיוזמן. או אמרתי דורונא הוא דשדר קודשא בריך הוא ביום הקדוש הזה, ומצוה שבאה לידי אקימנה כנהר' להתמצע בין החלקים יצ"ו המעולים ולתווח שלר' ביניהם.

וכן יגעתי ומצאתי בדרך ישר והגון למראה עיני וסדרתי, שלעת עתה הנע' כמ"ה אהרן יצ"ו הנ"ל וא' מנבחרי מעל' הועד ימסרו הקופה הנ"ל להנע' כמ"ה יעקב מפורלי יצ"ו והוא יקבל אותה משניהם ויחזיקנה להוציא המעות שיכנסו בה כפי מה שיוסדרו מע' אנשי הועד יצ"ו הנ"ל, וכמו שנעשה עד עתה, עם באור שלא יוכלו מעולם לא מע' אנשי הועד הנ"ל ולא הבאים אחריהם לקחת אותה מידו ולתתה ביד אחר אם לא יעירו אוזן א' מהמפ"ר בני פאנו יצ"ו. ויטכיס גם הוא בדבר.

ובדבר הנהגת עסקי ב"ה כנ"ל סדרתי שמכאן ולהבא מע' האלוף כמהר"ר יצחק ברכיה מפאנו יצ"ו או אחר שיבחרו בו המפ"ר בני פאנו יצ"ו הנ"ל אם הוא יעתק דירתו מן המקום הזה, וא' מבני הועד יצ"ו הנ"ל כמו מה שיבחרו אנשי הועד כלם או רובם, הם יעמדו על משמרת הנהגת ב"ה יצ"ו הנ"ל כנ"ל ויחדיו יהיו תמים להנהיגה בטובה ונתת ורק שלר' ואמת יהיה. כזאת וכזאת יעצתי [יא 1] וסדרתי אני החתום מטה, והאלקים עשה כי מצאתי חן בעיני האנשים האלה שלמים וכן רבים, כלם אנשי אמת רודפי צדק. וענו אמן אחרי דברי, וכן הנע' כמ"ה אהרן יצ"ו הנ"ל העושה בשמו ובשם אָחיו ונכדיו ⁴⁰ יצ"ו. הנע' אנשי הועד הנ"ל הסכימו על הנ"ל בלב שלם ובנפש חפצה, אך שלא יהיה לגרעון זכות שום חלק מהם, ישלם ה' פעלם ויעלם מעלה מעלה, וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליהם. ואני הצעיר החתום מטה הכתבתי דברי' כהריתן כמצות מע' החלקים יצ"ו הנ"ל, וחתמתי שמי וגם החלקים יצ"ו יבואו על החותמת, לבעבור תהיה לעדה לכל עת וזמן המצטרף. והיה זה פה לוגו מחרת יום הכפורים משנת שפ"ב לפ"ק פרשת שם יזבחו זבחי צדק. והכל שריר וקים.

אוהב שלר' ורודף שלר' הצעיר יהושע חי בכמ' ברוך יאיר ז"ל יעצתי וסדרתי בכל הנ"ל. הצעיר יצחק ברכיה מפאנו א' מאנשי הועד מהקק"י מסכים על כל הנ"ל
הצעיר יאיר טיראצינה יצ"ו ממונה להוזה מהקק"י מסכים על כל הנ"ל
הצעיר יחיאל שמואל בכמ"ה דוד מסינגאליה, א' מאנשי הועד מהקק"י מסכים על כל הנ"ל

40 incanti, מכירת (פומביות); ביחיד incanto.

40* בני אחיו.

הצעיר יהודה בכמ' בצלאל ו"ל מפאנו א' מאנשי הועד מהקק"י מסכים כנ"ל
הצעיר אחיקם בכמ' דוד ר' יחיא ו"ל א' מאנשי הועד מקק"י מסכים כנ"ל
הצעיר גדליה טיראצי' בכמ"ה משה אפרים זל"ה, א' מאנשי הועד מהקק"י מסכים על
כל דבר הנ"ל

הקטן ברוך מפורלי, א' מאנשי הועד הנ"ל מקק"י מסכים על כל הנ"ל
הצעיר יעקב בכמהר"ר הנע' כמהר"ר שלמה יצ"ו מפורלי, משרת להוה מקק"י מסכים
כנ"ל

הצעיר משה יוסף מפורלי, א' מאנשי הועד הנ"ל מקק"י מסכים על כל הנ"ל
הצעיר שלמה כמהר"ר יואב חי מאישי ז"ל, משרת להוה מהקק"י מסכים כנ"ל
וגם אני הצעיר ממשרתי קק"י הנ"ל מסכים לכל הנ"ל, העובד מאהבה תו"א [תולעת
ולא איש] יוסף ריאטי
אני אהרן בכמ"ה יוסף מפאנו לשמי ו[.]. וכן"ל מסכים כנ"ל.

חכף מיד מגינו ופקדנו המפר' כמ"ה יאיר טיראצי' ברור מכל אנשי הועד להיות עם
הנע' כמ"ה אהרן יצ"ו, למסור הקופה אל המשכיל כמ"ה יעקב יצ"ו מפורלי להתעסק בה
ככל הנ"ל, הוא קבלה משניהם כנ"ל ביחד בתנאי לעשות ממנה רצון הועד יצ"ו הנ"ל
וכנ"ל בשטר הנ"ל, וזה היה ביום א' יומא דבתר צומא רבה משנת שפ"ב שהוא כ"ו ימים
לחדש סיומבר משנת שפ"ב ל"א אנס"ו עמ"י [עזרי מעם ה.].

[יא 2] טופס

הריציוטה⁴¹ עשה המשכיל כמ"ה יעקב מפורלי מהקופה הנ"ל בשטר הנ"ל ביום אחד
ושנה הנ"ל:

אני יעקב מפורלי יצ"ו קבלתי הקופה מהאינקאנטי מהב"ה מיד המפר' כמ"ה יאיר טיראצי'
א' מאנשי ועד קק"י ומהמפר' כמ"ה אהרן מפאנו יצ"ו להחזיקה ולהנהיגה כנ"ל וזה היה
י"ב תשרי שנת שפ"ב ל"א, והנה כמו כן בכתובי' טופס הבחירה מהקק"י ע"ד הקופה עם
המפר' פורלי.

ואנחנו עדים חתומי מטה כפי אשר סדרו אלינו מע' כל אנשי הועד מקק"י לוגו יצ"ו
הנ"ל כתבנו וחתמנו איך האמת כן הוא כי מעתה ומעכשיו הם נותנים כח ורשות ושלטנות
להמשכיל כמ"ה יעקב מפורלי גזבר הנ"ל, שיוכל לעשות ממצעות קופת הנ"ל מה שירצה
וכיד ה' הטובה עליו, מבלי שיוכלו שום א' מהם או באי כחם ולא שום אחד מיתר אנשי
הקק"י, לדרוש ולבקש ממנו לא חשבון כללי ולא פרטי בעד כל הזמן שיחזיקנה ואפי'
מאלף וזו ועד שוה פרוטה, ומה שהיה בפנינו היום יום ב' יום שלישי של ח"ה של סוכות
משנת שפ"ב שהוא ד' אוט"ו שפ"ב. ואחר כל זה ער' בארו בפנינו שתנאי היו דבריהם
של מעלות אנשי הועד יצ"ו עם המפר' כמ"ה יעקב יצ"ו, שכל עוד שיצטרך להוציא
הוצאה בלתי מסודרת כגון ע"ד התולדות הנשאות⁴² מומן לזמן וכירצא, לא יוכל להוציא
בלתי רשותם יותר מסך חמשה עשר סקר'. אמנם מהסך ההוא ומלה לכל פעם יחוייב לגלות

41 ricevuta, קבלה.

42 מתן מענק לבתולות הקהילה (בעיקר עניות) היה מעשה מקובל בקהילות איטליה; להשוואה
ראה קארפי, פאדוואה, שס"ד—ש"צ, במפתח 'סיוע לנשים ולבתולות'; ראה פנקס חברת
בתולות, קהילת קודש תלמוד תורה, ויניציאה (1613—1664), כ"י היברי יוניון קולג', סינסינאטי
149; ראה ספר הכנסת כלה, ריג'ייד (1726—1836), כ"י אמלעזי IT 940.

אוזן אנשי הרעד וכפי אשר יסכימו כלם או רובם יקבל א' מגדאטו חתום מיד מע' הממונים שבאותו זמן, ואז יתן לכסף מוצא כפי סדורם, אשר הסך ט"ו סקר' הנ"ל ישמע ויובן שהם לכל פעם ופעם. והכל שריר וקים.

אני יוסף חיים מלפנים ירחמאל מידם יצ"ו בכמ' יוסף מידם ז"ל עד
דוד יצ"ו בכמ"ה מצליח קוצי זלה"ה

טופס

זאת ועו' אחרת גמרנו יחד כלנו ביום הנ"ל אנשי ועד קק"י לוגו יצ"ו שע"ד הנהגת ב"ה עם האלוף כמהר"ר יצחק ברכיה מפאנו, כפי הפשרה הנ"ל בשטר הנ"ל בלי פירודי צי'⁴³ וכנ"ל שיהיה א' מהממונים המשרתים מומן לזמן. ומן השלשה הכי נכבד יצא יצא ע"פ הגורל למשמרת הנ"ל עם האלוף הנ"ל, וכן נמנינו וגמרנו יחד כלנו ביום שלישי של ח"ה של סוכות שהוא ד' אוט"ו שפ"ב, ועל ר' דוד קוצי חזן מקק"י לוגו הטיל הגורל על השלשה אנשים השלמים המשרתים לעת כזאת ויפול הגורל על המפואר כמ"ה שלמה מאישי יצ"ו.

[יב 1] ביום ט"ז אוט"ו שפ"ב נתועדו יחד הכנסיה לש"ש [לשם שמים] ה"ה מע' אנשי הועד מקק"י לוגו יצ"ו וגמרו בדעתם כלם בלב א' כאיש א' לעשות ההלואה מהאלף סקר' למע' הצבור וליקח אותם לריח לרי' ⁴⁴ י"א למאת לשנה, מאת המסולאים כמ"ה אליה וכמ"ה ישמעאל מפאנו מפירארה ושישעבד אליהם השלשה נכבדי ארץ אשר שאלו המפוארי' בני פאנו הנ"ל, ה"ה המשכיל כמה"ת ברוך עמינדב פורלי וכמ"ה משה מסיניגאלי' וכמ"ה אחיקם נ' יחייא עמיהם, כמו ערב קבלו, כאשר מהכל יעשה להם שטר מלא וגדוש ביום הנ"ל עידי בחותמיו אליעזר בכמ"ה מהללאל אריזיניאנו ז"ל, דוד בכמ"ה מצליח קוצי זלה"ה סופר ועד, ובו נשתעבדו להחזיר האלף סקר' ליום של אגוסטו הע"ל משנת שפ"ב, כנר' הכל בשטר הנ"ל אשר הטופס ממנו נעחק בפנקס ישן מהקק"י בדף [.] ל"א. נוסף על זה עשו כמו כן השלשה אנשים יצ"ו הנ"ל שעבד בפוליצה ⁴⁵ אל המסולאי' בני פאנו יצ"ו הנ"ל מסך שמנים וחמשה ליט' בלי ריח לפורעם גם הם לזמן הנ"ל, הן המה בעד הרווחות מהאלף סקר' הנ"ל מיום ט"ו אגוסטו שפ"א שעבר ועד כ"ו אוט"ו שפ"ב, יום שנעשה השטר הנ"ל וכנ"ל, אחרי שכל הזמן הוא עמדו בשביתה בבאנקו בילאגראור"ה ⁴⁶ לבקשת ורצון הקק"י אשר הפוליצה הנ"ל נתנה ומסרוה ליד המשכיל כמ"ה ישמעאל מפאנו פה לוגו ביום ח' דיצימ"ר שפ"ב ל"א. ואז המשכיל מפאנו הנ"ל נתן ומסר להשלשה נכבדי ארץ הנ"ל הכתב חלוף עשו למע' הצבור עם הריציווטה תחתיו אשר טופסו יבא לפנינו וגם מזה עשו אליו ראיה השלשה המפוארי' הנ"ל ל"א.

אחרי כן קיימו וקבלו עליהם השבעה נכבדי ארץ הנותרים מאת מע' הועד יצ"ו ה"ה האלוף כמ"ה יצחק ברכיה מפאנו והמשכיל כמ"ה גדליה טיראצי' והמפו' כמ"ה יעקב מפורלי יצ"ו והמפו' כמ"ה יאיר טיראצי' והנכבד כמ"ה שלמה מאישי יצ"ו והמשכיל כמ"ה משה יהוסף פורלי, ועמיהם גם אני הצעיר יוסף ריאטי, לעשות קונסירווה ⁴⁷ להשלשה

43 pregiudizio, גרעון כוח, פגיעה בזכויות.

44 לריבית.

45 polizza, הוראת תשלום.

46 לא ידוע לי.

47 conserva, בטחון.

נכבדי ארץ הנ"ל בעד השעבוד הנ"ל, אשר עשו אותה בעד סך חמש מאות וחמשים סק' מקרן עם ראטה⁴⁸ הריח שככה נתפשו בניהם לעשות בתנאי מפורש שהשעבוד הנ"ל יהיה בלי שום פרידיצי' משום א' מהם, כי לעת וזמן אם יצטרך ח"ו יעשו קומפארטו כהוגן וכשורה, וכמו כן כל מה שיבא לידי גבייה יהיה לזכות כלם כפי ראטה שעבודם ומהכל עשו שטר מלא וגדוש ככל תקוני חו"ל בשטר הראשון ביום י"א חשוון משנת שפ"ב, עידיהם בחותמיו

אליעזר בכמ"ה מהללאל אריזיניאנו
דוד בכמ' מצליח קוצי ולה"ה סופר ועד.

[יב 2] טופס

הכתב חלוף עשו המסולאי' כמ"ה ברוך מפורלי וכמ"ה משה מסיניגאליה וכמ"ה אחיקם ו' יחייא אל מע' אנשי הצבור מודרך להמפור' בני פארו בעד האלף סק' . . . . . [באיטלקית: במסמך צוינו השמות: Antonio Rondinelli; Colonello Giuseppe Rotai; Paue; Biondi; Giulio Fuschini; Bernardia Barbieri; Nanno Passamonti; Jacom Tamno].

טופס

הסופליקא עשו מע' הצבור בעד פלאציט'ו⁴⁹ מע' החשמן ליקח האלף סק' ולשעבד את עצמם וגם הצבור, והדיסקריט'ו עשה מע' החשמן אשר מהכל יש לנו טופס אוטינטיקו⁵⁰ מיד אלבירטו קוקורו,⁵¹ עם תורף השטר שעבוד עשו כמס' ומונח אצל השלשה המשועבדים הנ"ל פורלי סיניגאליה יחייא יצ"ו.

[יג 1] [באיטלקית: הוזכר שמו של הקרדינאל סיר"א]

וזה ילך פרט' היצאת מהשטר נעשה כ"ט אוט' שפ"ב עם הקונגריגה⁵² הנ"ל מגי אלבירטו קוקורו מהמעות.

סיניי' קולונילו אוסימו רוטא⁵³ ההחכם פאולו ביונדי⁵⁴ וסי' יוליאנו פוסקינז'ו⁵⁵ וסי' נאנו פאסאמונטי⁵⁶ אבונדצי' וממונים על האבונדאנצה⁵⁷ מלוגו, ועמהם אונס' ס' יאקרי

48 rate, שיעורי תשלום.

49 placiti, צו, אישור.

50 autentico, מקורי.

51 החשמן אלבירטו קוקורו (Coccoro).

52 congrega, אסיפה.

53 ס' = ser, אדון; Colonello Giuseppe Rotai.

54 Paolo Biondi, מזכר אצל ברגולי כמושל מדינה וריג'יו (עמ' 551) וכן עם תואר דוקטור (עמ' 589).

55 Giulio Fuschini.

56 Nanno Passamonti.

57 abbondanza, אספקה.

58 Jacom Tamno.

טאמנו⁶⁰ וס' בירנא' בריבירי⁶¹ נשתעבדו בשטר נעשה בחצר ביום הג'ל בפני מע' המכלכל מר' אנטו' בורדוני⁶² לתת ולהחזיר סך ארבעת אלפים ליט' אל המפוארי' כמ"ה ברוך יצ"ו מפורלי וכמ"ה משה מסינגאליה וכמ"ה אחיקם יחיא בכל חדש יוניו שפ"ב הע"ל ב"ר⁶³ ואלו הן בעד א' כתב חלוף עשו להם בעד סך הג"ל מודרך אל המפר' כמ"ה אליה וכמ"ה ישמעאל מפאנו לשם קריד' ס' אנטו' רונדינילי מפירא⁶⁴ מגדאטארי שלהם בתנאי מפורש שאם הכתב ההוא לא יבא לידי פרעון גם השטר שעבוד הזה לא יחשב אפי' שזה פרוטה ויצאו נקיים משעבודם זה, אמנם בבוא לידי פרעון השטר הזה יהיה בתקפו לפי לומן הג"ל בלי שום אחור ועכוב רוג' ס' אלברטו קוקורו כנר' בפשרה עשה אלינו כמורה ומונחת אצל השלשה אנשים המפוארי' הג"ל ביום וחדש ושנה הג"ל ל"א 4 אלפי ליט'.

פרעון האלף סק' הללו תמצאנו לפנינו בדף י"ח. כי ה' היה בכסלנו [?] וגבינו אותם ביום כ' מאיו שפ"ב כנ"ל שם.

[יג 2] מאת ה' היתה זאת שביום כ"ה חשוון שפ"ב נפטרה לעולמה מרת יוסטינה גאליקו אשת כמ"ר שמואל גאליקו. ואז יחד נתועדו מע' הממונים המשרתים לעת כזאת וקראו אצלם יתר מע' אנשי הועד הנמצאים לעת כזאת בלוגו, ונשאו ונתנו יחד כדת מה להעשות על דבר קבורתה, אחרי שבעלה הוציא עצמו מן הכלל לפרוע חלקו המגיע לו, כאשר עשו שאר בני ישראל מהק"ק הזה. והדבר יצא מפי כלם יחד בלב א' כאיש א', לדרוש ממנו שיתן משכון טוב ליד מע' הממונים או למי שיראה ויטיב בעיניו, ובלבד שיהיה מאנשי ועד הקק"י אשר שם יעמוד במשמר עד אשר יאספו יחד כל הכנסיה לש"ש ויבארו מה יעשה לו, ומה שיראה בעיניהם על ככה. ועל זה הלכנו אצל ר' שמואל הג"ל שהיה מתו מוטל לפניו, ומסר לידי הצעיר יוסף ריאטי ר' קוקוארי⁶⁵ פורציני⁶⁶ כסף. ושמה בפני מע' הממונים כפיו מלא לאחר שהוא מרוצה ומפויס לכל מה שיגורו אומר מע' אנשי הועד שיפרע, שככה יתן לכסף מוצא. ובחינא וחסדא בקש שיקברו את מתו מלפניו, כאשר נעשה. ואז מע' הממונים ייחדו עדים על הדבר הזה אשר היו ר' ישראל ראוינה חתן מר' יצחק ריבירי ור' אברם משרת מהנע' כמ"ה ברוך עמינדב פורלי וזה היה ביום הג"ל. מאזני אשר בצדקה יכוננו שנתנו ומסרו מע' הממונים הג"ל שעסקו במלאכת שמים זו מיום ר"ח תשרי ועד

הראוי להמצא בזמן שרותם הוא מה שמסרו אליהם מע' הממונים שעברו כנר' בזה ק' ח' היו שבעת עשר ליט' י"ו d. [בשוליים] ל"א י"ו ליט' י"ו d עוד ראוי להמצא שארית איזה קסיטי ששמה שמו בזמנם אנשים שונים שהיו חייבים וכשפתחו אותה מצאו בה סך [בשוליים] ל"א ד' ליט' ט"ו d.

59 Bernardia Barbieri, אצל בוגולי מחבר ראש מסדר נוצרי ('פריורי') בשם ניקולו בריבירי בשנת 1640 (עמ' 254).

60 בחצר — בית המשפט; Marcantonio Borodoni כאן מחבר כמשל ואצל בוגולי מחבר שהוא מבולוניה (עמ' 488).

61 הבא עלינו לטובה; בא ראשון.

62 Antonio Rondinelli, מזכר אצל בוגולי כמי שמוצאו מפירארה, בעמ' 214—215.

63 קוקיא' — כפיית (ביחיד cucchiato).

64 פורצי' = מזלגות (ביחיד forcuto).

וער ראו להמצא מעות הקסיטא אשר מפיהם עם הסכמת אנשי הועד נגזרה ונתקנה י"א חשוך שפ"ב בעד הוצאות הבלתי מסודרות מלבד המסודרות, כמו כ"ה ליט' מיקאר' השכונה והוצאות אחרות המשתרגות ובאות לשלוח חוצה לביתו לאל מע' המ"צ" ניצה והכריו בב"ה ע"י ר' דוד קרצי שיעשה א' קסיט"א חשוך שפ"ב כנר' בפנקס הקסיט', ופתחו ומצאו בה סך מאה וארבעה ליט' [בשוליים] לי"א ק"ד ליט'. כל הראוי קכ"ו ליט' י"ג d.

[יד 1] את הכל נעשה יפה בעתו כי ביום ג' כ"א שבט שפ"ב בעמדם על משמרת לשרת המפר' כמ"ה ברוך עמינדב פורלי והנכבד כמ"ה יתיאל שמואל סיניגאליה והמתלוח אליהם להיות אתם לשרתם אני הצעיר תו"א" יוסף ריאטי, שלשאר סבות הכרחיות העמידו יחד מע' הועד לישא וליתן עמהם צרכי הקק"י. גם זו עלה בידם לברר וללבן כדת מה להעשות ע"ד כמ"ר שמואל גאליקו הנ"ל ומה יראו על ככה שיהיה כהונן וכשורה להגיע אליו שיפרע על הדבר הזה הנ"ל מנגד. וע"פ הרוב המהפכים לזכותו, להקל החומר, יצא ההסכמה שיפרע שנים עשר ליט', אך ישמע ויובן שלא הוא ולא שום א' מבני ביתו הגותרי' יהיו נכללים בשנים העשר ליט' הנ"ל, שלא יועילו לו שום דבר, כי תנאי מפורש היו דבריהם של כל מעלת אנשי הועד, כי לזאת דווקא, והיא אשתו הנקברת, יוציא ויתן ולא לשום אחר מבני ביתו, ככה שלחו להגיד אלינו הנ"ל ר' דוד קרצי חזן הכנסת ומשרתם, וכל זה ביום חודש ושנה הנ"ל. [שוליים שמאליים] י"ב ליט' לי"א.

ואחרי הפרעון הנ"ל, אשר יעשה אותו ליד המשכיל כמ"ה גדליה יצ"ו גזרו ואמר מע' הממונים אל הצעיר יוסף, שהשב אשיב לו את העבוט מהכספים הנ"ל; וזה יהיה שלך, ואיש על מקומו יבא בשלום.

צדק

היום הזה יציאת כסליו שפ"ב יום צאתם לשלר, מסרו הח' הזה לנכנסי, ברוכים היוצאי והנכנסי א'.

הנמצא הוא מה שהוציאו מע' הממונים לתת למשה אהרן בעד שכירותו משלם מהמעות שמצא לריוח בפירא' בעד הקק"י להלוותם למע' הצבור לי"א היא. [שוליים שמאליים] ג' ליט' י' d.

ולקחו לתת לכמ' שלמה מנטלבוטו שהוא שכירותו משלם עד חג הסוכות משנת שפ"ב כנר' בפנקס ישן מקק"י בק' ט' נתנו לו כ"ב פעמים סך עשרי' ושמונה ליט' [שוליים שמאליים] לי"א כ"ח ליט'.

ולקחו להוציא הוצאות ונשאר לשלוח מע' המ"צ ניצה לאנקונה ס"ב ליט' ט"ו d כנ"ל היינו לעגלה שהוליכו מ"ד ליט' לדניאל פוליניו י' ליט' לאליסאג' מ[...]. ב' ליט' ו' d צידה לדרך ד' ליט' וד' d.

הוצאות דקות" לאנשים שונים א' ליט' ט"ו d בין כלם [שוליים שמאליים] לי"א ס"ב ליט' ט"ו d.

לחת המסדר לפאדרינו מהשכונה⁶⁸ שעשה ריזיוטה שהוא מפוייס כל שנת 1621 ל"א
 [שוליים שמאליים] כ"ה ליט'.
 לשמואל וירדאי שהלך להוציא ממסגר אסיר לפורלי פופולו⁶⁹ ביום כ"ד אוטו' שפ"ב
 ל"א [שוליים שמאליים] ד' ליט' ט"ו d.
 לישמעאל מפורלי שהביא ההשאלות י"ג d ולר' דוד קוצי בעד שכירותו מ' d בין כלם
 ל"א. [שוליים שמאליים] ב' ליט' י"ג d.
 [שוליים שמאליים] כל הנמצא קכ"ו ליט' י"ג d.

[יד 2]

נכנסה כת האחרונה לשרת ב"ה: הנעלה כמ"ה ברוך מפורלי, המפוא' כמה"ר יחיאל
 סיניגאליה והצעיר ממשרתם יוסף ריאטי טבת שבט אדר שפ"ב
 במוטצור⁷⁰

מן השלשה הכי נכבד אשר עפ"י הגורל השני שנעשה בליל שני של ר"ח טבת שנת
 שפ"ב ע"ר ר' דוד קוצי יצא להיות בחבורת האלוף כמ"ה יצחק ברכיה מפאנו לעמוד לשרת
 ע"ד הנהגת ב"ה כנהוג, וכפי פשרתנו עם המסולאים בני פאנו ממנוטובה והוא היה הנע'
 כמ"ה ברוך מפורלי יצ"ו.

וזה יצא ראשונה מאת מע' הממונים הנ"ל כי העבירו קול בין כל מע' אנשי הועד
 להשמיע, שכל מי מהם שיראה וימצא תחת ידו ורשותו שום כתב או סקריטור או שטר
 או רשות דוקריטי⁷¹ או פ"ד⁷² לזכות הקק"י יהיה הכתב ההוא פובליקו⁷³ או פריזאטו⁷⁴,
 יבאו ויגידו אותו למע' הממונים כנ"ל, כדי שיוכל לעלות להם מחשבתם הטובה לעשות
 מהם ריסיניא⁷⁵ כללית. ויעלו זכרונם בספר זה כי שם יבא בכתובים היכן נמצאו והיכן
 הם, שיהיה להם מקום מיוחד שלכל אות ורצון כל זוג חוג מע' הממונים יוכלו ליקח אותם
 בעת הצורך ולעין בהם המצטרך לזכות הקק"י הנ"ל. חפץ ה' בידם יצלח ויצילם מכל
 פגע רע. ימלא משאלות לבם לטובה א'.

ביום ט"ו טבת שפ"ב הודיעו מע' הממונים הנ"ל צערים לרבים ע"ד ההוצאות המסודרות,
 ובפרט דורות השנה חדשה הנהוגים לתת למע' החוקר ומע' המכלכל, מלבד שרבו כמו
 רבו החובות שעל הקסיט"א כנר' בפנקס ישן ק' י"ו. והסכימו יחד כל מע' הועד הנ"ל
 לרצון מע' הממונים הנ"ל וגזרו אומר, שתוך ח' ימים ישאו ב קאסיטי כל העם מקצה.
 אמנם מי שילוח יחזיק בידו הקרידיטו בהגידו לממוני הנ"ל כדי שימחקו הפרט מהקרידיט
 שלו וכן הכריזו בב"ה ונכתבו כל הקק"י בפנקס הקסיטי כנהוג. וכל זה היה ביום וחדש
 ושנה הנ"ל ל"א.

68 padrino, בדרך-כלל אב-סנדק אך כאן כנראה במובן נציג השלטון, אדון, שהיה צורך לשלם
 לו סכום כסף מידי שנה כדי שיאפשר לבני השכונה היהודית לנהל את חייהם בשקט (מס
 תמורת 'הגנה').

69 popolo, ציבור, אנשי העיר.

70 במזל טוב צומח ועולה אמן.

71 decreto, צו, מסמך, תעודה (ברבים decreti, 'דיקרטיו').

72 פסק-דין.

73 publico, ציבורי.

74 privato, פרטי.

75 rasseгна, סקירה, תיאור מפורט.

[טו 1] ריסיניא ממכתבי הקק"

קאפיטולי ישנה שנתחדשו גזרותיהם חדש יינא' שפ"א בסופליקה חדשה שעשינו אל מע' החשמן סיר"א קשור. הנה כמוסים ומונחים אצלי יוסף ריאטי יצ"ו.

מכתבים רבים ודיקריט"י ע"ד הבוניפקציא מהמים, ישנים גם חדשים מחדש סיר' שפ"א שפרענו ע' סקר, מכלם נר' שאנחנו נקיים, שלא נוסף לדאבה עוד על הרבר הזה והנם כנ"ל.

ע"ד המכס פרוציסי"י וכתבים וסופליקי ישנים פרטים, בפרט פ"ד יצא לזכותנו מאת מע' המכלכל מרק' אוט"ו בורדוני חדש דצי' שפ"ב שאנחנו נקיים מלפרע והנם כנ"ל.

ע"ד הבגדיירולה"י פסק דין מלא וגדוש מאת המכלכל זוליאנו פיטרוניא"ו"י ששעה ביום כ"ד [?] יינא' שפ"א ואמר שגם מזה אנחנו נקיים ובידינו לקנות בכל עת שנרצה והנם כנ"ל.

סופליקה ממע' החשמן קאיטאנו"י קשור רומאניי"ה שממנה נראה, איך הוא מרוצה ומפויס, שהיהודים בעת צאתם ובואם במדינת רומאניי"ה, ששימו סימן פירארי"ה"י כנ"ל. טרפס אוטינטיק"ו, מתנא חסדא עשה להוות מע' החשמן לודויוס קמירלונגו, ע"ד הסימן בבולוניא, כשהולכי היהודי' לדרכם, או שבא' לבית מלונם, וכן בכל מעמד איקליס' וכן"ל.

ע"ד הלחם צר שהיה השנה הזאת בשנת בצורת כנ"ל השגנו מאת מע' המכלכל והצבור סופליקה ורשות לנחתומים להביאו אל ביתנו, והנו לידינו לעת המצטרך לעדות וראיה כנ"ל.

רשות מאת מע' המכלכל מרק' אוט"ו בורדוני עשה מרצו שפ"א לילך ליקח תעבוט לאיש שלא ירצה לשים בקסיטה, בעת זמן ההכרזה. הנו לידי אצל מכתבי' כנ"ל וכן"ל.

76 bonificazione, ניקוי של המים; בונולי בעמ' 162—165 מציין כי האפיפיור פאולוס החמישי בראשית שלטונו, בשנת 1606, שלט ברומאניה באמצעות מיופי הכוח שלו (legati) בבולוניה, פירארה וראינה שעלתה בידם ליבש את האדמות שכוסו במים באיזורים הנמוכים. העבודה נמשכה שנים ובמהלכה הוטו מימיהם של נחלים. וכך גם הצליחה עיריית לוגו להטות את אפיק נחל ה-Santerno מנור ה-Po לעבר העמקים באיזור. הצאות התפירה של אפיק חדש היו גדולות וכפי הנראה לשם כך נתבעו יהודי לוגו לתת את חלקם.

77 processi, פסקדין.

78 bando, צו רשום מטעם השלטונות, שהקנתה זכויות מסוימות, והיא היא כנראה היסוד להטלת הקסיטא' המופיעה בראש הפנקס.

79 Giuliano Petroni על-פי בונולי da Foligno. כן הוא מציין שהיה מושל לוגו בשנת 1620 (עמ' 487—489).

80 Francesco Caetani, על-פי בונולי נוסף לשמו הכנוי Romano (עמ' 489).
81 אות קלון, סימן לזהות יהודים, שהיה נהוג בפירארה; להשוואה ראה במכתב מהמלמד יצחק בפיימונטי (קסטיל-נובר) משנת שמ"ה; 'כי אנשים ונשים וסף ישאו אות וסימן וכובע תפארת' בראשית צבע ייאלו [צוהב] כמגנת בכל המקומות ע"ד 'כל רואיהם יכירו', 'י' בוקסנבורג, אגרות מלמדים — איטליה 1555—1591, תלאביב תשמ"ו, אגרת ט, עמ' 64.

82 החשמן לודויוס קמירלונגו; camariengo, פקיד הממונה על ענייני כספים.

83 הסימן בבולוניה, אות הקלון; על יתודי בולוניה ראה ברכה ריבלין, 'תקנות 'חברת נזתרים' בבולוניה משנת ש"ז, אסופות ג (תשמ"ט), עמ' שזו—שצו.

84 ecclesiastic, כנסייתי.

רשות מאת מע' ההגמון יר"ה כללי ע"ד השרייות⁸⁵ אשר הונף ואשר הורם באימולה ביום ד' מרצו שפ"א, ולעת כזאת הנו אצל המשכיל כמ"ה יעקב מפורלי.
רשות מאת הנ"ל ע"ד הדברי' שבקדושה, לעשות אותם כמנהגינו הטוב בלי שום סכנה הושג גם הוא ביום [ריק] והנו כמוס ומונת אצל כמ"ה יעקב הנ"ל.
רשות מאת מע' החוקר ע"ד השרייות, שהוא פרטי לאותם הנקובים ביום כ"ו, הושג ממנו ביום ח' אפרילו שפ"ב, בעד א' שנה תמימה והנו ליד כמ"ה יעקב [..] כנ"ל.

[טו 2] לקול שרעת עניי עירנו קמנו אנחנו משרתי קק"י לוגו לעת כזאת וגם שמנו מגמת פנינו לדבר באוני כל א' וא' מאנשי ועד הקק"י, כי ראינו את הלחץ הנותן להם השנת בצורת הזה, והדרכים מקולקלים משלג ומטר ואין לאל ידם לעשות שום מלאכת מחשבת, ובשב ואל תעשה עומדי, ובכל יום היום ההוצאות משתרגות ובאות מתמדין כסדרן ואין להם למלא את שאלתם לחם לפי הטף. וגם כי ת"ל אל יחסר המזג מאת מעל' גובר מהקק"י לתת להם המסודר, עם כל זה אין הקומץ משביע, כי נפשיהם קצה בלחם הקלוקל. אמרנו בלבנו עת לעשות לה' לפקח עינינו על הדבר הזה, ואחרי שנשאנו ונתנו בדבר מפי כל מע' אנשי הועד יחדיו בלב תמים, יצא ההסכמה להעשות א' ליסטא מן העניים והאביונים שצריך סעד לתומכם ורגילים בכך ולהחזיק בהם לבל יתמרטו ח"ו, וליקח מה שנראה בעינינו משרתי קק"י מקופת הצדקה ולסייעם בכ"כ לחם, ולא באופן אחר, ב' d לכל פה.

ה' גמר בעדנו המצוה הזאת כי עשינו הליסטא⁸⁶ הנ"ל למטה בזה, וגם עשינו להם הפתקי' לזכרון לתת להם הלחם פעמים בכל שבוע ביום השני וביום הששי ואם יגזור ה' כן נעשה עד תג המצות הע"ל כנ' בין כך ובין כך ישיקף וירא ה' משמים ירחם עליהם ועלינו וירוח והצלה יעמוד א'.

העניים אלה ראשי בית אבותם ה' ירחם עליהם והאביונים

ר' שמואל טוסיניאנו בעד ד' פיפיות ⁸⁷	ר' יהודה מפאנו בעד ב' פיפיות
ר' שלמה טרייסי בעד ר'	מ' אסתר גאלו ובנה שמואל ב' פיפיות
ר' יצחק מונרוויאו ד'	ר' יצחק ריביירי ד' פיפיות
ר' דוד קוצי ג'	מ' חנה צבעית א' פיפיות
ר' יהושע קוצי ג'	מ' לאו[.]. סוסמאני א' פיפיות
ר' מרדכי פינצי ה'	ר' יהונתן מפאנו ה' פיפיות
ר' יעקב צבע א'	מ' פירנא ריקיטי א' פיפיות

אלהינו ואלקי אבותינו היה עם פיפיות עניי עמך בית ישראל⁸⁸ שהם מ"ב במספר לפרנסם ולכלכלם. ואל מע' אנשי הועד ששמו מגמת פניהם למצוה רבה כזאת תן עוז ותעצומות להתחיל בעצה היום הזה ולהשלים עד תג המצות משנת שפ"ב והיום הזה אנחנו מתחילים שהוא יום ר' כ"ד שבט שפ"ב ליי"א אנס"ו לק"י עש"ו.⁸⁸

85 שריות, כנראה היתרים מלשון שרי בארמית.

86 lista, רשימה.

87 על-פי תפילה לראש השנה.

88 לישועתך קיוותי ה', עושה שמים וארץ.

[יו 1] כי דרוש דרשנו את המשכיל כמ"ה יעקב מפורלי, גובר מהקופה, לתת אלינו שלשים סק' להתחיל ולגמור המצוה הזאת המוטלת עלינו, ועשינו אליו המנדטו כפי התנאי שבשטר המסירה בינינו, כנר' בזה ק' וזה לך טופס המנדטו אשר עשינו ביום כ"ד שבט שפ"ב.

האלוף המשכיל כמ"ה יעקב מפורלי יצ"ו ורע ברוך ה' וגובר נאמן על קופת הצדקה מעניי עירנו הקודמי לעניי עיר אחרת⁸⁹ ממנו לך ש"ר [שלום רב].

צא נא ותן לכסף מוצא ממעות קופת הצדקה הנ"ל עד סך שלשים סק' ותמכרם לידינו להוציא אותם בכ"כ בר ולחם ומזון לתת לעניים מהקק"י הוזה פעמים בשבוע, כפי אשר נעשה ההסכמה מאת כל מע' אנשי הועד, כדי שבשנת בצורת כזה לא ידאגו, אשר בע"ה ממה שתתן אלינו נמסור חשבון צודק לכל אות ורצון מע' אנשי הועד, וכפי אשר יתחדשו גזירותיהם אלינו על הדבר הזה נעשה ונשמע. ואתה שלך וביתך שלך, וכל אשר לך שלך. ממנו נכתב וממנו נחתם בעצם היום הזה פה לוגו כ"ד שבט שפ"ב סדר ואכלו אבינו עמך.

הצעיר יחיאל שמואל סיניגאליה יצ"ו משרת קק"י לוגו יצ"ו
הצעיר ברוך עמינדב פורלי משרת קק"י לוגו יצ"ו
פי המדבר בצדקה ת"א יוסף ריאטי משרת קק"י לוגו יצ"ו.

את חג המצות נשמר בעה"י לעשותם השנה הזאת כשאר השנים בקדושה ובטהרה, ובחרה רצתה נפשם של כל מע' אנשי הועד להיות עם מע' הממונים, ולתת המשרה הזאת מהעסק הנ"ל עלי הצעיר יוסף ריאטי א' ממשרתם ועושי רצונם, ומכרתי אליהם החטה לע' י"ד ליטרין הק"ט. וגם אחרי כן קבלתי עלי לעשות המצות כהוגן וכשורה בכשרות ובטהרה, ולתת לכל א' וא' מישראל די מחסורו אשר יחסר לו, לע' כ"א רביעים הליט', וגם הם נפשם חפצה לשלוח השנה הזאת כשאר השנים הממונים הנהוגים לעמוד על משמרת הכשרות, ואני הצעיר לקחתי בשותפות עמי עם רצונם הטוב, הנכבד כמ"ה יהודה מפאנו וכמ' משה אהרן ריקיטי, וכמ"ה ישמעאל מפורלי. ובכך בעה"י וכינו להתחיל בערב ר"ח ניסן משנת שפ"ב, יום אשר מאתמול קראו מע' הממונים ומעלות אנשי הועד לעשות הדיאיראונאציו⁹⁰ הנ"ל והיה זה שלך, וה' יברך את עמו בשלום.

[יו 2] כי שמעתי לקול מורי ה"ה מע' הממונים אשר אני משרת אותם בעת הזאת שאותי צוו ביום הזה יצ"ו אדר שפ"ב להעלות על ספר בכתב יושר דברי אמת הפרטים שלי להיותה דבר רשומה וכל יתר הקק"י עשה ההשואה⁹¹ ממה שהלילו מהקסיטה חוץ ממני, והנה

⁸⁹ בפנס ק"ק קאסאלי משנת ת"ז נזכר מנהג זה 'שעושים בשאר קהלות שקופצ' מלתת לעניים שאינם מעירים ומקיימי' ענין ועניי עיר אחרת וגומרי' על כך, אם ככה יראה בעיני מע"כ . . . כל עני שלא יהיה ממדינתנו שיבא בעיר הזאת עם קבוץ חקים מרבנים ומורים בעד להשיא בחולה, לא יוכלו מעלת המשרתים ליתן לא יותר מרביע דוקאט מכיס הקדש הקק"י. ואם יהיה לו קבוץ בעד מאורעות שאירעו לו ועל כך העוני יתנו לו חצי דוקאט ולא יותר . . . וכמו כן לא יוכלו שום איש ואשה בעיר הזאת לבקש שום עני לילך לסבוב בבתיים כדי לקבץ על ידם להפיק רצון העני הזה רק ברשות מעלת המשרתים בכתב אשר ידקדקו היטב ולא ירחיבו הרשות הנ"ל כי אם בעד בעלי תורה ועניים חשובים, כדי שמצד הרחבת יד לעניים חיצוניים לא יארע נזק אל עניי עירנו', פנס קאסאלי מונפיראטו (1586—1658), כ"י אמלחע"י 3020.HM.

⁹⁰ direzione, פיק. 91 הכוונה לפשרה.

לפני הקורא מה שילוו קודם קודם שמנים ליט' בעד הטאצה ⁹² הדרינו ⁹² למע' ההגמון חדש לשנים עברו שעשיתי פשרה עם המנזח הבעלה כמהר"ר שלמה ית' מפורלי כסף שמנים ליט' כפי שעומדת לו מקרן [שוליים שמאליים] פ' ליט'.

הלויתי מחושבים ⁹³ בהלוואות נעשו קודם שהוקם עולה של מע' הממונים חדשים [בשוליים:] ליט' ד' ליט' ר' d.

הלויתי גם את הלוואה אחרת שנעשית מחדש אחר שהוקם מע' הממונים כנר' בפנקס ישן דף ג' [בשוליים] ב' ליט' ר' d.

והוצאתי בפירארה ⁹⁴ בעד רשימת סופליקה הקאפיטולי יינא' שפ"ב שנים ציק' ז"ב ⁹⁴ ונ"ה d י"ו ליט' ט"ו d.

והוצאתי ע"ד דיקריטו הבנדיירולה מלבד מה שקבלתי מהמפר' כמ"ה יאיר טיראצי יצ"ו ד' ליט' ד' d.

כדורון הדג למע' החוקר, והפיטקאטי ⁹⁵ לויקריאו שלו. בין שניהם ליט' א' ליט' ט"ו d. הוצאות בלכתי פאינצה ⁹⁶ יינארו שפ"ב עם כמ' משה מפורלי. הוצאות ההליכה והדורון ליט' א' כ"ט ליט' א' d.

הוצאתי למכלכל ומשרתיו ומחקני ופיסקאלו ⁹⁷ כנר' בפנקס ישן ליט' א' ליט' ד' d. שנתתי לשוער השער מאלפוסטא בעד מאנצה ⁹⁸ כפי גזרת אומר מע' המכלכל אלי ד' ליט' [.] d.

הוצאות בלכתי פאינצה י"ב ניסן שפ"ב עם המפר' כמ"ה יחיאל סיניגאליה יצ"ו ז' ליט'. ופרעתי למחקני אובריאגאמינו ⁹⁹ בעד הכרוז ¹⁰⁰ שרגילי לעשות בימים העומדי' בבית היהודים ליט' א' ליט'.

מאזני ביושר ובאמונה שנתנו מסרו מע' הממונים היוצאים כהיום הזה יציאת אדר שפ"ב להנכנסים.

הראוי להמצא הוא מה שהוציאו מאיסיטי ¹⁰¹ הב' קאסיטי שגזרו אומר להעשותם ביום

92 tassa, מס.

92 נתנו דורון.

93 מוזנים.

94 ציק' ז"ב, zecchini; בשימוש ממחצית המאה ה"ז, כנוי לדוקאטים של זהב מסדרת הטבעה חדשה ויקרה מקדמותיה.

95 מתנות שניתנו: דג 'לחוקר' ו'פיטקאטי' ל'ויקארי' שלו. ה'חוקר' היה איש כנסייה הקשור לאינקוויזיציה.

96 Faenza.

97 'מחקני' — לא ברור לי. ל'פיסקאלו' — אולי הכוונה לפקיד משרד גביית הכספים?

98 תשלומים בפקדון המושל לשוער של השער. 'מאלפוסטא' — לא ברור לי ואולי יש לקרוא מאלפורטא; בעד 'מאנצה' תשר mancia.

99 a, pargamena, נייר, גויל, תעודת קלף.

100 ימי ערב הפסחא הנוצרית היו מסוכנים לאוכלוסייה היהודית בגלל הדרשות הקנאיות של הנזירים והכמרים אשר ליבו את היצרים ולעתים גרמו להתעללות ביהודים. ימים אלה כונו בפי היהודים 'ימי הרשע' ונהגו לשחד שוטרים לשמור עליהם. ולכרוז שילמו בעין יפה. שהיה מכריז בקול רם את ההודעות. תפקידו היה גם להזהיר את ההמונים מפני פגיעה ביהודים (ראה פנקס וירונה: 'עשיתי לישט' לפרוע השוטרי' בימי רשע, ולעשות הכרוז, ודרו[נות] הדרשני' וגלחי' . . . בוקסנבוים, וירונה א', עמ' 374.

101 esto, זה; ברבים; אלו. ראה הע' 31.

ט"ז טבת שפ"ב, אשר בחדש אדר שפ"ב ניצורו וימנו לכיוונם¹⁰² ומצאו רי"ג ליט' ח' d. וער' בסוף זמן שרותם פתחו הקסיטה פעם שנית להוציא מתוכה התמצית מאותם שלא שמו בקסיטה כי אם בסוף ומצאו בה סך חמשה ליט' י' לז"א ה' ליט' י' d. כל הראוי רי"ח ליט' י"ח d.

[יו 1] לח"ט הפרטי' מנגד קבלתי אני יוסף ריאטי בפעם אחת ששי' ושמנה ליט' י"ג d לז"א ס"ח ליט' י"ג d. וקבלתי כמו כן מיד המפ' כמ"ה יחיאל שמואל סיניגאליה שנים ציק' ו"ב בלכתי פאינצה והוא החזיקם בידו כששם הב' קאסיטי וט"ו d מכמ' משה פורלי יצ"ו לז"א י"ד ליט'. וקבלתי ער' שארית הקסיטה אשר פתחו אותה הממונים בעת צאתם ומצאו בה ה' ליט' י' d.

צדק

בשם ה' היום הלל שהוא ר"ח ניסן שפ"ב, וגם את זה לעומת זה העלו על ספר לעדות זכות וראיה. הנמצא הוא מה שהוציאו ופרעו לכל א' וא' מהקק"י מה שהלוה כל א' מהם בכמה פעמ' לח"ט הקסיטי הראשונים וגם לח"ט הקסיטי הזאת, ונכלל בהם ב' ציק' להנע' סיניגאלי' קבלם קמ"ד ליט'. ופרעו אל יוסף ריאטי לח"ט מה שיש לו לקבל אשר כתבתם למעלה נגד פרר' שלי לז"א ס"ח ליט' י' d. וגם קבלתי המעות מתמצית הקסיטה הנ"ל מנגד שמצאו בתוכה מע' הממונים הנ"ל מנגד לז"א ה' ליט' י' d. [בשוליים] כל הנמצא רי"ח ליט' י"ח d.

[יו 2] בשלר' נכנסו המשכיל כמ"ה גדליה טיראצינו והמפואר כמ"ה יוסף פורלי לשרת ניסן אייר סיון שפ"ב. יצא בגורל השני להיות עם האלוף כמ"ה יצחק ברכיה מפאנו ע"ד הנהגת ב"ה אשר הוטל ע"י ר' דוד קוצי חזון מהקק"י ביום ר"ח ניסן שפ"א בבית הכנסת יצ"ו. יצא בשם המשכיל גדליה טיראצינו יצ"ו. וזה יצא ראשונה מאת מע' הממונים הנ"ל, כי כאשר ראו בעין שכלם ההוצאות המסור' דרות לבא בעת הזה על הקק"י ואותם כסף הקסיטי שנעשו בימי מע' הממונים שעברו, הרצו דבריה' לפני יתר מע' אנשי הועד בהגיד להם כי הנה ימים באים לתת המסודר שהם הכ"ה ליט' לויקארי' מהשכונה, וגם לתת המסודר למשמיעים קולם בריבים אל עמם ומולדתם בימי עוניים. ואחרי שנשאו ונתנו יחד על הדבר הזה ע"פ רוב מע' הועד, יצאה ההסכמה להעשות חצי קאסיטא. וזה יעשו הסך ומיד, כי לא יוכלו להתמהמה אפי' רגע. כן הכריז בב"ה כמצותם ר' דוד קוצי החזון, נוסף על זה השמיעו והתירו אל כל העם מקצה שמי שיהיה חייב הקסיטי הראשונים שיבא תוך ח' ימים להשלים חקו, ואם לא יפרע בחזקה כפי הכח הנתן להם מאת מע' הגבירי' יצ"ו. וכל זה ביום י"ג ניסן משנה הוואת. חצי קסיטא שנת שפ"ב לז"א.

¹⁰² לבדוק את החשבון.

צדקה תחשב לו, שם האיש אשר עשינו עמו היום, הוא הנכבד ר' יהודה מפאנו, אשר בקש ממנו עזר וסעד לתומכו, ע"ד בתו שהגיע לפרקא דקידושין. וההסכמה יצא מכל מע' אנשי הועד יחד בלב שלם ובנפש חפצה, להעשות א' פנקסילו¹⁰³ ובו יבא בכתובים השריד אשר ה' קורא. וראשונים לכל דבר שבקדושה, שכל א' מהם יתנדבו כיד ה' הטובה עליהם, ואח"כ להשלים אליו מהקופה עד סך חמשים סקו, אשר מהמותר הנ"ל יעשה המנדטו אל מע' הגובר כנהוג. כאשר יבא בכתובים לפנינו במועדו. וזה היה בליל ש"ק ה' ימים לירח סיון משנת שפ"ב וה' עוז לעמו יתן.

[יח 1] פרעון אלף סקו שקבלו בהלוואה מע' הצבור מאת אנשי הקק"י לעזר וסעד האביר-נדאנצה כנר' בזה ק' י"ג באו לידי גבייה, כהיום הזה, ע"פ מאנדאטי, באופן אשר נזכיר לפנינו. ת"ל אשר שלח עורנו מקדש כ"ר.

ביום ר' כ' מאיזי שפ"ב נתועדו יחד אנשי הקונגריגא מהאבונדאנצה הנ"ל, הם היושבים ראשונה במלכות, ס' יוליאו פוסקיני פריאורי ואחריו ס' פאר' ביונדי וס' יאקר' טאמנו וס' נאנו פסאמונטי, ובחרו והסכימו ביניהם לפרוע משלם החוב מהאלף סקו שקבלו בהלוואה מאת מע' אנשי העיר לשם הקק"י ה"ה הנ"ז בזה דף [.] וכהיום הזה מצאו וראו בפנקס חשבונותם שקיימו וקבלו היהודים הפרטי' האלו, ואת אשר החלו לקבל לח"ט הקרידיטו הזה והוא קודם קודם.

ביום י"ב אפר' שפ"ב א' מנדאטו שעשו להמפר' כמ"ה ברוך מפורלי וכמ"ה יחיאל סיניגאליה ושותפו, מסך שלש מאות סקו מודרך¹⁰⁴ למ' יואן סולדאטו¹⁰⁵ גובר מהאביר-נדאנצה אשר הסך הנ"ל קבלו אותם בעלי הנהגת חנות¹⁰⁶ לוגו להסגילם¹⁰⁷ בעסק הנ"ל ביום הנ"ל. ל"א אלף ר' ליט.

[שוליים ימניים] בחנות לוגו

ביום כ"ד בו, פרעו כמו כן שלש מאות ליט' ע"י ע"י ס' יאקר' בורא שפרע אותם בא' משכון עשה בחנות לוגו לקרידיטו הצבור¹⁰⁸ אשר בעלי הנהגת חנות הנ"ל החזיקום בידם ביום הנ"ל, והנ"ל ל"א ש' ליט.

חנות פוסיניר¹⁰⁹.

ביום כ' בו א' מאנדטו עשו להמפר' כמ"ה יחיאל שמואל סיניגאליה. ואלו יוסף ריאטי מסך שש מאות ליט' אשר קבלו אותם ביום הנ"ל ושמונו אותם בעסק חנות פוסיניאנו. וגם כי במנדטו הנ"ל נשתעבדנו להשים אותם בפירא' לסוף מאיזי ה[.]. עתה נתרצו לעזוב אותם לח' זה. ת"ר ליט.

ביום כ"ד בו מנדאטו עשו לכמ' יחיאל הנ"ל ויוסף הנ"ל מסך אלף ליט' אשר גם הם נכנסו שם בחנות הנ"ל, וגם בו קבלו עלינו השעבוד לפורעם כנ"ל. אמנם גם אלו ויתרו

103 פנקס קטן.

104 diretto, מרענה ל'.

105 soldato, חייל.

106 ראה הערה 8.

107 להשקיע לשם הפקת רווח.

108 credito, סכום כסף המגיע לציבור.

109 Fusignano, פוסיניאנו.

בשטר השובר ועשו רינונציה¹¹⁰ אלינו מהשעבוד הנ"ל ובארו שרצונם שילכו לפרעון החוב הזה ל"א אלף ליט'.

[בשוליים:] חנות לוגו ת"ק, חנות פוסי' ת' ליט'.

וביום הזה כ' מאייו שפ"ב עשו המנדאטו לשם כמ' ברוך, כמ' יעקב, כמ"ה יחיאל ואלו יוסף מסך תשע מאות ליט' אשר נחלקו בין שני החנויות הנ"ל להשוות הפרט' שימצא לכל א' מהם ב' אלפים ליט', וחנות לוגו קבל מהם ת"ק ליט' וחנות פוסיניאנו ת' ליט', בין שניהם קבלו תת"ק ליט'. הרי שפרעו משלם הסך הנ"ל וקבלו שובר מאת השלשה נכבדי ארץ שעשו השטר להם הצבור הנ"ל, הם המפוא' כמ"ה יחיאל סיניגאליה כמ"ה ברוך מפורלי וכמ"ה אחיקם יחיאל ובטלו כל הריציוטי מזה לת ומזה לזה. רוגא' אלבירטו קוקורו ביום הנ"ל. עדים יואן בשו' קסאנו [י' ויירנו' גוואזה. ד' אלפי' ליט'.

[יח 2] ואלו הן הפרט' היוצאים מפרעון האלף סק' הנ"ל מעבר לדף, שכאן נמצאו וכאן היו עד יום מלאת ימי פרעונם אל המסולאים בני פאנו שהלוו אותם, שהוא יום ט"ו אגוסטו שפ"ב הנ"ל, כנר' בזה ק'. בחרה רצתה נפשם של מע' אנשי העיר לתת אותם בחנויות הנ"ל להקל מעליהם הריחות בעד הזמן הנ"ל, ונוק לא יקרה אל הקס"י בעד הימים הללו, עד תום הזמן הנ"ל.

ב"ח ... לוגו חייבים אל מע' אנשי הועד שנשתעבדו בעד חוב האלף סק' מהצבור, ובעדם אל המפר' כמ"ה יחיאל וכמ"ה ברוך וכמ"ה אחיקם שהם לבדם עשו השעבוד והשטר עסקא¹¹¹ אל המסולאי' בני פאנו כנו' בזה דף, סך ב' אלפים ליט' כ"כ קבלו ע"פ מנדאטי מאת מע' הצבור כנו' מעבר לדף זה. וקבלו עליהם לפורעם ליום ט"ו אגוסטו הע"ל, אל המסולאים בני פאנו מפירא' קרידי', שביום הנ"ל השלימו שנתם והגיע זמן פרעונם, כפי שנתבאר בשטר עסקא הנ"ל, לפרוע עליהם הריחות בעד הזמן הנ"ל, להתחיל מהימים שקבלו המעות הנ"ל הם בין י"ב אפר' וכ' מאייו שפ"ב כנ"ל מעבר לדף כנר' פרטי' ביומי¹¹² שלהם בדף נ"ב, מלבד פוליצה שעשו אל השלשה המפוארי' כנ"ל כ' מאייו ל"א הנ"ל ל"א. ב' אלפי' ליט'.

ב"ח פוסיניא' חייבים אל מע' אנשי הועד הנ"ל בעד חוב אלף סק' הנ"ל ובעדם אל השלשה אנשי יצ"ו הנ"ל שעשו השעבוד הנ"ל וכנ"ל סך ב' אלפי' ליט'. כ"כ קבלו בפעמים שונים ע"פ מנדאטי מאת מע' הצבור בימים ההם ובזמן ההוא כנ"ל מעבר לדף לפי לזמן הנ"ל עם הריחות כנ"ל וישמע ויובן כי הגם שתחת המנדאטי' הנ"ל יראה וימצא ריציוטי מאת יתר מע' אנשי הועד או מאת בעלי החנויות הנ"ל יעלו לאיזה סך שיעלו שיהיו כלם בטלים וחשובים כלל ועקר, יען האמת כן הוא שמעות הנ"ל נחלקו בין שני חנויות הנ"ל שזה בשוה. כנר' גם בחנות הנ"ל ראוה ביומי דף י"ח, מלבד פוליצה שעשיתי כנ"ל. ל"א ב' אלפי' ליט'.

מאזני ביושר ובאמונה שנתנו ומסרו מע' הממוני' היוצאים כחיום הזה יציאת סיון שפ"ב למע' הממוני' הנכנס'. הראוי להמצא הוא מה שהוציאו מהחצי קאסיט"א שגזרו

110 rinunzia, ויתור.

111 בעלי חנות; חנות, ח'; ראה הערה 8.

112 להתעסק בכסף ולקבל רווחים.

113 דין וחשבון יומי.

אומר לעשותם ביום י"ג ניסן שפ"ב כנר' בזה ק' י"ו, וממה שנכנס בקסיטא הנ"ל ממי ששמו בה שהיו חייבי הקריטי החשב' של בין כלם נצורו ונמנו ביר' הנ"ל ומצאו שסך הכל עלה לסך ארבעי' ושמונה ליט' ח' d מ"ח ליט' ח d.

[יט 1] וזה לפניך אופן פרעון החוב הנ"ל, אימתי שבא לידי חשבון על השני בעלי חובות הנ"ל מנגד, אל המסולארי בני פאנו הנ"ל, והשובר שיצא מאתם לזכות החוב הנ"ל, היינו לזכות השלשה אנשים המפוארי' הנ"ל כמ"ה חיאל וכמ"ה ברוך וכמ"ה אחיקם, שנשתעבדו בעד יתר מעלת אנשי הועד הנ"ל נעלה על ספר לזכרון, למשמרת לאות לכל יתר מע' אנשי הועד שנשתעבדו גם הם כנ"ל.

ב"ח לוגו הנ"ל מנגד יליו אלפים ליט' מקרן מנגד מלבד ששים ושבעה לי' מריח אשר כלם פרעו מחושבים אל המפר' כמ"ה ישמעאל מפאנו, קצתם פה לוגו, וקצתם ע"פ כתב חלוף עשו אל האלוף כמ"ה משה מבוט' מפירא' אשר כלם א' לא' למצא חשבון, כסדר ואופן פרעונם, נכתבו ונרשמו אחר הכת' שהחזיר אותו אל המפר' סיניגאליה ופורלי ויחייא משועבדי', וזה היה, בין חדש אגוסטו שפ"ב וסיט' שפ"ג ליי"א [שוליים שמאליים] ב' אלפי' ליט'.

יותר באר היטב בפנסק חנות הנ"ל יעויין שם אם יצטרך.

ב"ח פוסיניא' הנ"ל מנגד יליו אלפים ליט' מקרן מנגד, מלבד שש' וחמשה ליט' י d ריח אשר כלם פרעו אל המפר' כמ"ה ישמעאל מפאנו יצ"ו, קצתם פה לוגו מח' וקצתם לאליק' סגראטי בעד מנדטו שלו, וקצתם בפירא' ע"פ כתב מודרך אל האלוף כמ"ה משה בוטר' יצ"ו אשר כלם נכתבו כסדר פרעונם אחר הכת' שהחזיר אותם אל המפואר' כמ"ה חיאל וכמ"ה ברוך וכמ"ה אחיקם המשועבדי' בו. וזה היה בין חדש אגוס' וסיט' שפ"ג ליי"א. ב' אלפי' ליט'.

יותר באר היטב בפנסקי חנות הנ"ל יעויין שם אם יצטרך.

צדק ביום מחר כי תבא בעה"י יום ר"ח תמוז שפ"ב, וגם את זה לעומת זה הראוי להם בכתב יושר דברי אמת ליי"א. הנמצא הוא מה שנתנו לויקארי' מחשובנם בעד המסודר שלו י"ד ניסן שפ"ב. לי' כ"ה לי'.

עו' למשמיעים (?) קולם ברבים בימי עניים המסודר שלהם י"ו לי' י' d וג' לי' בעד ויטורה סוס' מפאינצה לי' י"ט ליט' י' d.

לר' אברם פבריאוני לח"ט שכירותו ל"ב d מחצ' מסרו למע' הממונים הנכנסים מ"ח d בין שניהם ג' ליט' י"ח d.
[סכום] מ"ח ליט' ח' d.

[יט 2] ברוכי' היוצאי' והנכנסי', ה"ה הנע' כמהר"ר יצחק ברכיה מפאנו והמפואר כמ"ה אחיקם ו' יחיא והנכבד כמ"ר יהודה מפאנו יצ"ו תמוז אב אלול שפ"ב
יצא הגורל השני בין שני אנשים השלמים יצ"ו הנ"ל להיות עם האלוף כמהר"ר יצחק ברכיה מפאנו יצ"ו הנ"ל ע"ד הנהגת ב"ה, אשר נעשה בב"ה ע"י ר' דוד קוצי, ר"ח תמוז הנ"ל.

המפואר' כמ"ה אחיקם ו' יחיא יצ"ו

וזה יצא ראשונה מאת מעלתם להודיע אל מע' אנשי הועד, כי עתה מחדש בא מע' הויקאר' מההגמון אשר שם מחדש פה לוגו, לעמוד על משמרת הויקריאטו, ואחרי שמעם

מאתורי הפרגוד¹¹⁴ שכונתו היתה להתחדש גזרותיו כמשפט כל הבאים על המשמרה הזאת, ובפרט ע"ד היהודים, לחקור ולדרוש הרשויות שלהם, שמעה אזנם ותבן להם, והכל גלו אל מע' אנשי העד יצ"ח הנ"ל ויחד כלם בלב שלם ובנפש חפצה הסכימו לכפר פניו במנחת הנהוגה לתת ליושבים ראשונה, על הדבר הזה, ולמען עשה ביום הזה מנה הראויה להתכבד, הסכימו כלם יחד ליקח ב' קוקיאריו וב' פורציני כנ"ל ולהוציא כמו שלשה סקר, אשר יפרעו אותם מהקסיטא הקק"י, וזה היה יום ב' ה' ימים לחדש תמוז, דברו כבר וכן עשו ל"א.

דוברי של' עם רעיהם וטובה בלבבם. ה"ה מע' הממוני' המשרתים בזמן הזה, יחד הסכימו להתועד עם שאר מע' אנשי העד לישא וליתן עמם בצרכי צבורם לש"ש באמונה, ובפרט להרים מכשול מדרך עמנו ע"ד הבשר, בראותם שהשעה צריכה לכך שרבים מעמי הארץ קונים הבשר בחזקת שהיא שחוטה, על הבטחון שכל הבהמות הנמצאות שם נשחטו, גם כי לא יראה ולא ימצא עליה שום סמן מובהק להכשירה, ואפי' שהאמת יעשה דרכו, שכל הנמצא שם היא בשר שחוטה, גורה היא שגורו חז"ל על הבשר הנעלם מן העין שתהיה אסורה, ואין לנו רשות להרהר אחריהם, כ"א [כי אם] לשמוע ע"פ תורה אשר יורנו. ואחרי שנשאו ונתנו יחד על הדבר הזה למצא דרך ישרה וטובה, מפי כלם יצאה ההסכמה, בסדר ואופן זה והוא, לשים מחדש על משמרת השחיטה השוחט הבקי הוא ר' שלמה מונטאלבוטו בתת אליו עוז ותעצומות, [כ 1] שישחוט ויבדוק כדרכו, בכל מקום שירצה, ויראה וימצא שם בהמה לשחוט, ובידו ינתן לו שכרו כימי עולם ובשנים קדמו-ניות. ואחרי ששחט ובדק כדרכו יעשה על הבהמה סימן מובהק בדיו, לאפוקי סכין, וכל הסימנים כשרים חוץ ממלת כשר יען דשו בה רבים, ואפי' פה אשר לא מבני ישראל המה, אמינו ידיהם לעשותו. ואחר כל זה יעזוב הבשר על השומר, אשר לעת כזאת בחרו והסכימו יחד שיהיה ר' אלישע ע' יינשי הצורף, ששמה יעמוד על משמרת לפקוח עין לבל יתערב בשר נבלה עם בשר כשרה, עד שכל העם מקצה יגמרו לקנות הבשר כפי צרכם, ואחרי תום הקק"י או רובו לקנות, שלא יהיה שם שום יהודי או יהודית שרוצה בשר, או יוכל לפטור עצמו וילך לדרכו, ובלבד שקודם נסעו יחזור על כל חתיכה וחתיכה מהבשר השחוטה, ויכתוב עליה בדיו סימן מובהק וטוב בעבור תהיה לעדה לבאים אחריו לקנות. ויחדיו תמים כל מע' אנשי העד הנ"ל נמנו וגמרו ששכרו אתו ופעולתו לפניו מיד כל א' וא' מעם בני ישראל שיקנו בשר חצי רביע לכל ליט' וליט' מבשר שיקנה. וכן העבירו הסכמתם על פי דברי חכם חז"ה הנעלה כמחר"ר יצחק בריכה מפאנו יצ"ח בב"ה אחר תפלת שחרית ביום ה' י"ד ימי' לחדש מנחם משנת שפ"ב, ודרך תבונת הודיע לכל הקק"י שמי שימאן ויסרב לפרוע שכר השומר כפי ההסכמה הזאת מלבד שעושק שכר שכיר ועובר על ל"ת¹¹⁵ ישמע ויובן שאוכל בשר לתאבון נגד רצון והסכמת כל אנשי ועד הקק"י ופורץ גדר¹¹⁶ דמנו בראשו. הירא את דבר ה' ישמע ויבחר בטוב, כי הנה שמע מזה טוב, והאל יתברך הטוב יישיר לטובים ולישרים בלבותם אכ"ר. ומה שהיה ונעשה היה ביום ה' י"ד ימי' לחדש מנחם השפ"ב.

114 מסך, מחיצה (כלים כט א).

115 לא תעשה.

116 עובר על איסור. ראה קהלת י, ח: 'ופרץ גדר ישכנו נחש'.

על דברת בני האדם, אשר אחרו עד עת כזאת להשלים חקם בקסיטי אשר נגזרו לימים
עברו מאת מע' אנשי הועד יצ"ו. שמו מגמת פניהם מע' הממונים המשרתי לעת כזאת
עם הסכמת יתר אנשי הועד לתקן את אשר עותו, כי גם הלום ראו כי ברוב דברים לא
יתרצו מלפשווע וגם כי פעמים שלש הכריוו בב"ה, שמי האיש הירא את דבר ה' לשמוע
בקול משרתיו עושי רצונו הם העוסקים בצרכי צבורם לש"ש ובאמונה, יבא לפרוע בקסיטי
מה שהוא חייב עכ"ז הקשו את ערפם לבלתי שמוע.¹¹⁷ לכן בחרו והסכימו כל מע' אנשי
הועד להוציא ע"פ הגורל שנים אנשים שלמים, אשר עליהם תהיה מעול המשרה לדבר
על לבם ולקראו אליהם לשל.¹¹⁸ פעם ושנים, ואחרי כן להכריחם כפי הכח הנתן לנו מאת
מע' המכלכל, ע"י משרתי החצר.¹¹⁹ ויצא הגורל אל המשכילים כמ"ה גדליה וכמ"ה יאיר
טיראצי, וזה היה ביום ב' י"ח ימים לחדש מנחם משנת שפ"ב. הפצם בידם יצח א'.

[כ2] רועי ישראל האוינו ושמעו כי קרוב יום פרעון האלף סקר' אל המסולאים בני פאנו
מפירא, שנתנו לעשות ההלואה למע' הצבור, כנר' בזה ק'. ושמו הדברים האלה על לבם,
ואחרי שנתועדו יחד עם יתר מע' אנשי הועד, המה בקשו חשבונות רבים, ומכל פרוטה
ופרוטה כיוונו החשבון¹²⁰ עם בעלי חנות לוגו ובעלי חנות פוסיניאנו. וראו בכל יום ויום
אשר הגיעו לידם מעות מהאלף סקר' הנ"ל, ומשם והלאה כיוונו חשבון הריחה, ויצא
החשבון מתוקן מידם באופן הזה אשר נזכיר.

היינו ריוח המעות הנ"ל בעד א' שנה שהיא עד ט"ו אגוס' ת"מ ליט.
עו' ראוי להוסיף על הריח הנ"ל סך ששה עשר ליט' בעד מה שגדרנו ליד [..] אצלנו
שהלוו בעדנו ע"ד גבית הקרן מהמעות הנ"ל ליי"א. י"ו ליט. = בין הכל מה שראוי להמצא
בעד ריר' תנ"ו ליט.

סדר אופן הרווחות מנגד הוא לכל א' ממי שיש לו חלק ונחלה בקרן כפי הראוי, וכפי
הזמן שהחזיק המעות היינו ל[...].

בעלי חנות לוגו חייבי' בעד הזמן הנ"ל ס"ו ליט'
בעלי חנות פוסיניאנו בעד הזמן שהחזיקו ס"ה ליט' י' d
קק"י ראטה המוטל עליהם הוא המותר שכ"ג ליט' י' d
= בין כלם הם כפי סך הנ"ל מנגד תנ"ו ליט'.

קומפארטו מחלק מהריווחות המגיע אל הקק"י לפרועם כפי הדיטירמינאצי עשה מאת
מע' הועד כנר' בזה ק'.

הקק"י חייב אל המסולאים בני פאנו יצ"ו הריח מהאלף סקר' שהלוו מאם (?) בזה ק'
אגוס' שפ"א ועד ט"ו אגוס' שפ"ב א[...].
ראטה המגיע לחנייות הנ"ל כנ"ל ש[...]. ר ליתן כנ"ל שכ"ג ליט' י' d.

117 התעקשו. על-פי הכתוב: 'הקשו את ערפם לבלתי שמוע את דברי' (ירמיהו יט, טז).
118 לשלום.

119 פקיד הוצאה לפועל מטעם המישל. בתקנון של 'חברת גמילות חסדים' בפינאלי משנת 1616
צויין של'מכלכל ור"ה' היתה סמכות הכרעה בענייניה הפנימיים של ה'חבר'. כ"י אמלעתע"י
IT 2. החלטה שלישית; ו'ב'חברה' שכמותה בפירארה, הוסכם בשנת 1647 שהסמכות להטיל
קנסות וכל מין עונש וכופר' מותנית ברשות מ'מעלת החשמן והדיין מצבור'. כ"י אוניברסיטת
חיפה, תצלום באמלעתע"י HM 5231, החלטה כ"ט.

120 בדקו את החשבון.

קופת יפרע הרביע כפי הדיטירמי' פ' ליט' י"ז d ר"פ
לגלגלת הג' שמיניות שהם ככ"א ליט' ו d [...] ג"פ
לקסיטי הג' שמיניות שהם ככ"א ליט' ו d [...] ג"פ
הם בין כלם שכ"ג ליט' י' d.

היוצא אשר יצא מדלתי כל החשבונות הנ"ל הוא מה שראו בעין שכלם כל מע' אנשי
הועד לעשות ליסטא, שבה יתא במספר במפקד מכסת הנפשות שראויים לפרוע הקומפארטו
הנ"ל, ולפי מספרם לעשות משפטם הקומפארטו אשר לעת כזאת ראו שיגיע לכל א' וא'
ט"ו d לגלגלת, ומפיהם יצא ההסכמה להעשות הליסטא מראשי בית אבותם ולכותבם בפנקס
הקסיטי הקק"י, ולשים שם את שמות האנשי ומכסת נפשותם הראוי לפרוע עם הסך
שיהיו חייבים לפרוע, והכריזו בב"ה ע"י ר' דוד קוצי שכל א' ישלים חקו זמן ח' ימים
לפרוע ליד המפר' כמ"ה גדליה וכמ"ה יאיר טיראצי, וזה היה ביום ב' של ר"ח אלול משנת
שפ"ב. [חסר דף כא]

[כב 1] על כל מודעי ומודעי דמודעי שעשו אל מע' אנשי הועד יצ"ו, הן המפוארי
בני פאנו יצ"ו, בעד מותר הרווחות שיש להם לקבל מאת הקק"י בסבת האלף סקו' נתנו
להלוות למע' הצבור יר"ה, הן שאר אנשי מקהלינו הקדוש הזה, שגם הם ילדו מאת קסיטא
הקק"י בעד הוצאות, עשו לצרכי צבורם מדי יום ביום, קמו רוב מע' אנשי הועד, אשר
כהיום הוה נמצאו בלוגו ונתועדו יחד בב"ה מלוגו יצ"ו ושם ראו בעין שכלם כי אין די
בעד כל החובות הללו, הקסיטי והקומפארטי שעד הנה נתקנו ונגורו מאת מעלתם, ולכן
בחרה רצתה נפשם לגזור אומר להעשות שלשה קסיטי בבת אחת נוסף על הקסיט"א וחצי
שנגזרה למעלה, והקומפארטו מט"ו d לגלגלת, כי כן דמו שיצטרך לפרוע כל החובות
הנמצאות אל הקק"י. וכן השמיעו בב"ה ע"י ר' דוד קוצי חזן קק"י שזמן ט"ו ימים יבא
כל א' וא' להשלים חקו ממי שרגיל לשים בקסיט"א אשר בא בכתובי' בפנקסי' הקסיטי
מהקק"י וכמו כן הכריזו שמי שחייב הקסיטי ישנים יבא ליפרע תוך זמן הנ"ל כי השעה
צריכה לכך.¹²¹ וכל זה היה ביום י"ו חשוון משנת שפ"ג. חפץ ה' בידם יצלה, ברצונם הטוב
אכ"י"ר ל"א.

[כב 2] נכנסו לשרת המפר' כמ' יחיאל סיניגאליה המפר' כמ' ברוך מפורלי ואני הצעי'
יוסף ריאטי לשרת טבת שבט אדר וחצי ואדר שנת שפ"ג.
יצא הגורל השני להיות עם האלוף כמתר"ר יצחק ברכיה מפאנו ע"ד הנהגת ב"ה כפי
המנהג אל המשכיל כמ"ה ברוך מפורלי ובחיק הוטל הגורל ביום הנ"ל ע"י ר' דוד קוצי
יצ"ו.

המפר' כמ' ברוך מפורלי יצ"ו
וזה יצא ראשונה מהם לעשות ליסטא מקריאי עדה אנשי שם, שמדי שבת בשבתו ישמע
קולם בבואם אל הקדש, וע"פ הגורל שנעשה ע"י הנער המבורך כמ' משה יצ"ו מפורלי
נעשה הליסטא, ולחזור חלילה תקובל תפלתם שתענה עתירתם לפני ה' באות.
את חג המצות נשמור וגם בשנה הזאת כשאר השנים הסכימו יחד כל מע' אנשי הועד

¹²¹ גזירה משום 'מיגדר מילתא'. התקנות של קהילות ו'חברות' למיניהן 'לצורכי שעה' באיטליה
במחצית הראשונה של המאה ה"ז, היו לעתים קרובות קבועות ות'שעה' — ארוכה.

להכריז ברבים מי האיש החפץ לעשותם, יבא ויתן פתקו שהם יסכימו בעזרתו ית', מה שיראה בעיניהם לטוב ולמוטב לרבים. ואחרי עבור הזמן המוגבל פתחו כל הפתקי בפני כל מע' עושי הועד מע' הממוני הנ"ל, ובהרו באשר הפצנו ¹²² ה"ה יעקב מארצינו וכמ"ה נחמיה פינצק, אשר נדרו בפיהם ובכתבם לתתם לערך ט"ו רביעים הליט', ובכל רביע חטה ט' ל' מצות, וכחשים עליהם משמרת הממוני' מדי יום ביום כנהוג, לפקח עיניהם ע"ד הכשרות, ובשם ה' א' התחילו בערב ר"ח ניסן שפ"ג לעשותם, כן ה' אלקנו יגיענו למורדי ולרגלים אחרי' הבאי' לקראתנו לט'. ש"ש ושמו' אכ"ר.

נדרשו מע' הממוני' הנ"ל ויתר שאר מע' אנשי הועד אל השאלה ההוגנת ששאלה המשכיל כמ"ה גדליה טיראצי, לתת עמו מסייע שיהיה בו ממש, להיות עמו לשרת ולפקח על עסקי הקק"י. ועל פי הסכמת כל מע' אנשי הועד, נמנו וגמרו להוציא מכלם שני אנשים ע"פ הגורל שיהיו עם המשכיל הנ"ל, וכן עשו ע"י ר' דוד קוצי, ויצאו המפוארי' כמ"ה ברוך עמינדב מפורלי, וכמ"ה שלמה מאישי, והנם על משמרתם, אשר קראו אותם במורעם. [דף כג' חלק]

[כג 2] דורשי טוב לעמם ודוברי שלח, הם מע' אנשי הועד מק"ק לוגו יצ"ו יחד בלב שלם ובנפש חפצה, נתועדו בב"ה לוגו בליל ד' לילה הראשון של ח"ה של סוכות, לישא וליתן ביניהם, כדת מה להעשות ע"ע ההוצאות המשתרגות ובאות על הקק"י בסבת הקיום מהמעמד, אשר עיניהם ולבם שם כל הימי' לפקח על זה, כי חמירא סכנתא לסבות ידועות אצלם, ובפרט לעת כזאת אשר הגיע תור זמן לשלוח השליח מזומן מאת קק"י ציגנו ¹²³ יצ"ו, אשר בחרו והסכימו לימים עבור להיות עמם, ולפרוע פרעון מחצית ההוצאה משליח הנ"ל, וכמו כן מחצית מה שיוציא ברומי. עד ישקיף וירא אל משמים, ואלקינו ירחם ליתן לנו כלבבנו וכל עצתנו ימלא שכ"ר [שכן יהי רצון].

ועתה שבכה השעבוד שעשינו עמם לממעט צריך לאסוף כמו מאה סק', ע"ו נתועדו יחד, ומצד הכח הנתן להם מאת מע' יתר הקק"י כנ"ל, לדרוש ולבקש סדר ואופן מציאותם באמת ובתמי, כיד ה' הטובה עליה. ויען כי הריכוז נתעצם ביניהם על הדבר הזה, כי יאמר זה בכה, וזה אומר בכה, לבל ישמע בחוק קולם, בחרו והסכימו יחד, לדרוש ולבקש על הדבר הזה מפי ספרי' ומפי סופרים על היכן הדין נוטה על הדבר הזה, וככה יגמרו לעשות ע"פ התורה אשר יורונו ועל המשפט אשר יאמרו לנו דורשי וחוקרי בספר תורת משה, אחרי אשר לפניהם נסדיר סדר המעשה היאך הוא, או בכתב או בע"פ, כאשר ימלא ה' כל משאלותינו לעשות, וזה כדי להסיר מפניהם כל קטטה ומריבה, ולהשקט מעליהם תלונות בני ישראל מקהלנו הקדוש הזה אשר המה מלינים. ומאן דשקיל גלימיה מבי דינא, ליזיל ולומר בארחא ואיש על מקומו יבא בשלח ¹²³.

ובין דא לדא יען כי לית דין צריך בשש למצא המאה סק' לתת לאיש עתי המוכן ומזומן ללכת רומי להליץ בעדינו, בחרו והסכימו יחד, ורוח ה' נוספה בהם למצא דרך נקל לפניהם, לתת לכסף מוצא באופן זה, שכל א' וא' מהם יתן משכון כפי ערכו וכברכת

122 בשנה זו ולאחרית נערך מכרו לאפיית המצות, הממונים בחרו על פי הצעות מחיר שהוגשו להם. בשנה הקודמת נמסרה האפייה ליוסף ריאטי כנראה ללא מכרו. ראה לעיל דף [יו 1].

Cento 123.

*123 סנהדרין ז ע"א.

ה' אלקינו אשר נתן לו, ולמשכנו אצל מי שימצא, עד שיבא לידם המאה סק' הנ"ל. ותנאי היו דבריהם כלם יחד ע"ד שימת חווה המשכון הזה, כי קודם כל דבר זה לא יהיה אלא תורת לפי שעה, וממנה לא ילמדו להבין ולהורות לעתיד לבא, כי אחרי יתברר ביניהם סדר ואופן מציאות המעוה ביניהם ובין יתר הקק"י כנ"ל, כל א' וא' יפרע די מחסורו [כד 1] ושום א' מהם לא ייעף ולא ייגע לפרוע חלק חברו.

ע"י זאת דרוש דרשו בעדם מע' אנשי הועד הנ"ל, שהמעוה הראשונה שיכנסו לתועלת וסייעו צרכי הקק"י יהיו באיזה סדר ואופן שיהיו, או על סדר הקסיטי או על סדר הקומ"י פארטי מהגלגלת, או משניהם כא', אם האמת כן הוא שיהיו שניהם טובים ונכוחים, קודם קודם יוציאו מהם מאה סק' לגבות משכון הנ"ל, ומע' הממונים המשרתי' לעת ההוא עליהם תהיה המשרה להחזיר לבעליהם הראטה מהרכוש אשר שם לו שם לצורך הקק"י ולבעבור זה נעלה ונגידה לכל א' וא' מהם מה שנתן ומה שהלוה לצורך עסק הנ"ל, ונקל זאת בעיני מע' הממוני', בימים ההם ובעת ההיא להחזיר הממון לבעליו. אל אלקי הרוחות לכל בשר יקבל כונתם הזאת הטובה, ולעוסקי' בצרכי צבורם לש"ש ובאמונה, הקב"ה ישלם שכרם א'. מאת הנע' כמ"ה יצחק ברכיה א' כפולה מכופלת ספרד וא' כפולה סתם מפיורינצי¹²⁴ המפ' כמ"ר יחיאל סיניגא' ב' סוטו קופי¹²⁵ כ' מוזהב' משקלם כמו ב' ליט' המשכיל כמ"ה ברוך פורלי ב' פיזיקארינצי¹²⁶ זהב אח' עם דיאמא' ¹²⁷ והאחר פרד לארבעה ראשים וב' קניילורי¹²⁸ כ'

המפ' כמ"ה גדליה טירא' א' יטילו [גיטילו] זהב סמאלט' ¹²⁹ עם ד' פנינים וחוכית י[.]. וסמאלטו עשוי בדמות כלב קטן

המפ' כמ"ה אחיקם י' יחיא א' סוטו קופה כ' ו' קוקיארי כ'
המפ' כמ' יעקב פורלי א"ו קניילירי כ' ב' קוקיא' ב' פורצי' ט ט"ו d כמו ט"ו אונקי'
המפ' כמ' שלמה מאישי א' סאלטה ¹³⁰ קטנה כנ"ל משקלה כמו ה' אונקיות וחזות זהב משקלו כמו חצי אונקי'

ואני הצע' יר"י שמתי כמשכון הנ"ל א' [.] א' סאלטה כ' גדולה משקלה כמו חצי ליט' ועל ידי נתמשכן הכל פה לוגו בעד ח' ליט', ביום הזה ח' אוטר' שפ"ו העתק והמעוה הנ"ל הפקדתי תכף ומיד על חנות לוגו בפני המפארא כמ' שלמה מאישי וליד המשכיל כמ' יעקב מפורלי, שניהם ממע' המשרתי' לעת כזאת, לעשות מהם מה שמוטל עליהם לעת חזון המצטרך ושליו.

[כד 2] אחרי תודיע אלק' אל מע' אנשי הועד הבחירה שעשו מע' אנשי קק"י ציגטו יצ"ו לשלוח רומי המפ' כמ' בנימין מילי ע"ע הקייום, בחרו והסכימו כלם יחד לשלוח אליו

124 doppie, מטבע שקודו זהב שמשקלו כפול ארבע, במשקל הנהוג בספרד ומטבע נוסף בערך נמוך יותר מפיורינצי, ראה ר' בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הרניסאנס, ירושלים תשל"ט, עמ' 294; בוקסנבוים, וירונה א, עמ' 22—24.

125 sottocoppa, תחתית לכוס; 'סוטו קופי', תחתיות; כ', כסף; ליט', ליטרין.

126 pezza, חתיכה ('פיצה'); corrente, רגיל, שגור, ('קארינטי') = כנראה שני קשוטי זהב.

127 diamante, יהלומים.

128 candelieri, פמטרים.

129 לא ברור לי מהו, smaltati, בציפוי אמיל.

130 סאלטה, לא ברור מהו הפץ זה שמשפיע בשני גדלים, 'גדולה' ו'קטנה'.

המאה סקר' הנ"ל להוציא בעסק הנ"ל, כיד ה' הטובה עליו ואח"כ לבאר ביניהם ע' מע' המבוררי הראטת שייגיע לכל א' וא' מהם, ובין דא לדא אותי צוו לילך שם ולהביא המעות אל הממוני' מקק"י יצ"ו הנ"ל שימסרו אותם לכמ' בנימין הנ"ל ויען כי תם הכסף מהקסיטי מהוצאות וחובות נפרעו, לבלתי העמיס על הקק"י לעשות עו' קאסיט, נועצו לב יחדיו, שריד' אשר ה' קורא לעשות הלוואה לצורך הליכתו, ולצורך הקמת איזה סקריטור"י הצריכי' לעסק הנ"ל אשר גם המה ראויים להמצא בין הקק"י בהשואה ביניהם,¹³¹ בדרך שיראה וימצא המאה סקר' לגבית המשכון הנ"ל, ובין כך אלה הם אשר הלוח לעסק הנ"ל, ואופן הוצאותם

המפוא' כמ"ה יחיאל שמואל יצ"ו ד' לי
הנע' כמ"ה יצחק ברכיה יצ"ו א' לי' ה d
המשכיל כמ' גדליה יצ"ו ב' לי
המפוא' כמ"ה אשר יצ"ו א' לי' ה d
המפוא' כמ"ה יעקב מפורלי ד' לי
המפוא' כמ"ה שלמה מאישי ב' לי
המפוא' כמ"ה אחיקם יחיאל ה' לי
ואני הצעיר יוסף ריאטי א' לי' ה d
סך כלם עולה ל' ליט'
סדר הוצאות:

להנע' פאנו לפרוע לסיר"א בעד הקמת הדיקריטי לזכותינו [בשוליים] ח' ליט' ר' d.
לר' דוד קוצי בעד שכר טרחה מגביית המעות ודבר' אחר' עד היום הזה י"ב d.
והוצאתי בין התליכה והחזרה והוצאות הסוס ומי שבא עמי ביום ל"ד אוט' שפ"ו כ"ה
לי' כ' d.

כנר' נוטא¹³² מידי ליד הקק"י ומע' הממוני' המשרתי'. סך הכל ל"ד ליט'.
וקבלתי בעד מותר ד' לי' לתשלום פרי' הזאת ל"א.

[כה 1] נכנסו לשרת: המשכיל כמ"ה גדליה טיראצינו, המפוא' כמ"ה ברוך עמינדב פורלי, המפוא' כמ"ה שלמה מאישי יצ"ו ניסן אייר סיון שפ"ג.
יצא הגורל השני להיות עם האלוף כמהר"ר יצחק ברכיה מפאנו ע"ד הנהגת ב"ה כפי המנהג אל המשכיל כמ"ה ברוך עמינדב מפורלי ובחיק הוטל הגורל ביום הנ"ל המפוא' כמ"ה ברוך עמינדב פורלי יצ"ו — — — — —

[כו 2] ר"ח שבט שפ"ד נתועדו יחד מע' הממוני' הנ"ל עם יתר מע' אנשי הועד ורובם ככלם, ושם נשאו ונתנו יחד על איזה הוצאות הכרחיות לעשות, ובפרט על הנהוג לתת למי שמשמיעי' קולם ברבים, וכמו כן לתת להדרין¹³³ למע' ההגמון, וע"פ ההסכמה שיצאה מכלם גורו א' קסיטה וכן השמיענו בב"ה ע"י ר' דוד קוצי שתור ט"ו ימים יבא כל איש ואשה למלאת חקו, והיה זה ביום הנ"ל.

131 בדרך של התפשרות.

132 nota, רשימה.

133 מלשון דורון — מתנת.

את חג המצות נשמור מדי שנה בשנה בעה"י, וכפי הנהוג הסכימו יחד כל מע' אנשי ועד קק"י להשמיע בהכרזה בב"ה, שמי שירצה לעשות המצות יבא ויתן פתקו בהגיד השער מהם, ואחרי עבור הזמן המוגבל ולא שמעו שום אדם יצאה הבחירה מאת כל מע' אנשי הועד לתתם לכמ' שמואל ריונייאנו לע' י"ן רביעים הליט' לאנשי הקק"י הקונים, ולע' ט"ו רביעי' חצי למקבלי צדקה,¹³⁴ אשר יצא הליסטא מתחת יד המשכיל כמ"ה יעקב, וקבל עליו לעשותו כהוגן וכשורה, ולתת לכל א' מהקק"י די מחסורו. וגם מע' אנשי הועד הנ"ל נפשם חפצה לשלוח הממוני' מדי יום ביום, כשנים הראשונים, לעמוד על משמרת הכשרות, ובה"א התחילו בכי טוב ביום ג' כ"ט אדר שפ"ד לעשותם יה"ר שבשמחה ובטוב לבב נאכלם. והאל ית' יגיענו למועד הזה ולמועדי' אחר' הבאי' לקראתנו ל"א.

כי נעתרו כל מע' אנשי הועד לקול המשכיל כמ"ה גדליה לתת אלינו ע"פ הגורל בר וזגו לשרת עמו ובשלום.

[כו 1] ובשלום נכנסו בגורל: המשכיל כמ"ה גדליה טיראציני, המפוא' כמה"ר יצחק ברכיה פאנו, המפוא' כמ"ה יחיאל סיניגאליה. ניסן אייר סיון שפ"ד.

יצא הגורל השני להיות עם הנע' כמה"ר יצחק ברכיה מפאנו לשרת ע"ע בית הכנסת יצ"ו, המפוא' כמ"ה יחיאל שמואל סיניגאליה, כפי הגורל שנעשה ר"ח ניסן שפ"ד — המפוא' כמ"ה יחיאל סיניגאליה יצ"ו.

כראות מע' הממונים הנ"ל כי הקסיטי שנתקנו אין לאל ידם לפרוע משלם כל ההוצאות המשתרגות ובאות, ומה גם ההוצאות שכבר עשו ע"ד הליכת אימולה בדבר רשות השריות העומדי' על הנס, וגם מעות המסודר לתת לויקאריי מהשכונה, והוצאות אחר', כמו ותקנו בהסכמת כל אנשי הועד א' קסיטא אחרת, כן הכריזו בב"ה בליל מצש"ק ד' ניסן שפ"ד ע"י ר' דוד קוצי, שבזמן ח' ימים כל א' ישלים סך לפרוע הקסיטא הנ"ל והקסיטי האחרים מי שלא פרעם עדנה הנ"ל כתובי' על פנקס הקסיטא, והיה זה שלום לנו ולכל ישראל חברי' א'.

עוד זאת דרשו וחקרו מע' הממונים ביניהם, ובעין שכלם ראו את הנולד, כי כמעט קט קרבו ויאתיו, הימים לתת לכסף מוצא לשני האנשים הרגילים לקבל שכרם מדי שנה בשנה. ומה גם כי ר' שלמה מונטאלבוטו השוחט דרוש דרש מאתם שכרו משלם עד יום חג הפסח משנת שפ"ד הנ"ל. ואחרי שהודיעו את הכל אל כל מע' אנשי הועד, הסכימו ובחרו ביניהם כלם יחד שלא להעמיס יותר משא על הקק"י לגזור קסיטי אחרים. אמנם זאת עשו, וגזרו אומר שיכתב חצי קסיטא בפנקס הקסיטי, וכל א' מאנשי הועד ישים בתוכה תקף ומיד, ואחרי עבור כמו חודש ימים יכריזו אותה, כדי שכל יתר אנשי הקק"י ישלים חקו. וזה היה בליל מצש"ק ביום י"א ניסן משנת שפ"ד וה' עזו לעמו יתן והוא יברך את עמו בשל.

[כו 2] ע"ד השחיטה

הזמה בקשו חשבונו רבים מע' הממונים המשרתים לעת כזאת עם הנכבד ר' שלמה מונטאלבוטו השוחט, כי מיזם חג הסוכות משנת שפ"ב ועד היום הזה לא נעשה סאלדו¹³⁵

134 עניים הרשומים בפנקס הקהילה שמקבלים סיוע קבוע.

135 saldo, גמר חשבון.

עמו, כי אז קבל שכירותו משלם כנר' בזה דף י"ד, ומהיום שהוא ומעלה קבל כמה פרענות מכמה זוגות ממו' ממעל' ששמשו, ושום א' מהם לא באו עד תכליתם לעשות סאלדו עמו, אחרי שקבל שכירותו לפרוטרוט. וכהיום הזה הקימו וקבלו עליהם מע' הממוני' הנ"ל הי' הזה, ומצאו וראו כי כל עוד שיקבל ארבעה עשר ליט' יהיה פרוע משלם בעד שכן טרחו מהשחיטה עד יום חג המצות שזה הבא עלינו לשמחה ולשלח, בתת אליו ליט' עשרי' ושמנה ליט' לשנה — כי הפשרה שנעשה עמו מימי עולם ושנים קדמוניות הנ"ל כתובה על ספר הישר פנקס ישן מקק"י ואת הכל העלו על ספר הזכרונות כדי שיכתוב כמ"ר שלמה הנ"ל מידו ממש לעדות ולראיה לכל זמן המצטרך. והיה זה ביום א' י"א ניסן משנת שפ"ד בב"ה לוגו, ירום הודה ותפארתה אכ"ר.

ער' פסח שפ"ד

אני שלמה מונטאלבוטו קבלתי הארבעה עשר ליט' הנ"ל ביום כנ"ל והנני מרוצה ומפייס עד זמן הנ"ל. [תוספת מאוחרת:]

ובחדש ניסן השפ"ו קבל שכרו משלם בעד כל הזמן שעבר, קצתם קבל אותם ע"י המפואר' כמ' שלמה מאישי ו[...]. וקצתם ע"י המפ"ר כמ"ה יחיאל ושותפיו וקצתם ע"י המשכיל כמ"ה גדליה הנ"ל, להווה ממונה בעת הזאת. ושותפיו עד שנשאר מרוצה ומפויס בכל מכל כל עד עצם היום הזה, חג המצות משנת שפ"ו. ולראית האמת אני שלמה מונטאלבוטו קבלתי הארבעה עשר שכרתי משלם עד היום הזה.

[כח 1] לשרת: הנע' כמ"ה יצחק ברכיה, והמפ"ר כמ"ה אחיקם, והמפ"ר כמ"ה יהודה פאנו תמוז אב אלול שפ"ד

ביום ט"ו תמוז שפ"ד, כי דרוש דרשו מאתנו מע' הצבור היינו ס' בור' גירגורי¹³⁶ כמו פריטורי מהצבור לפרוע פרעון סך מה מהוצאות חפירת הנחל¹³⁷ אשר השתרגה ובאה עליהם, ואחרי שמע' הממוני' הנ"ל נשאו ונתנו בדבר הזה עם יתר מע' אנשי הועד, בחרו והסכימו כלם יחד להקל בחומר מעליהם כפי האפשר — ואח"כ לתת למע' הצבור מה שיראה בעיניהם, שיהיה מנה הראויה להתכבד, כדי למצוא חן ושכל טוב בעיניהם בעת הצורך הזה, לבל ידרכו לשונם נגדנו ח"ו. וע"ד זה גזרו אומר להעשות ב' קסיטי כנר' בפנקס קטן מקק"י ביום וחדש הנ"ל. וזה יהיה בעד פרעון מחצת הטאסה הנ"ל אלינו, ומחצית האחר בחרו והסכימו כולם על צד פשרה להוציא אותם מאת הקק"י לגלגלת. וגזרו אומר י"ג d לגלגלת, שכן נמנו וגמרו שיעלה ויבא לידם המחצית לקסי' ומחצית לגלגלת. חפץ ה' בידם יצלח א'.

[כח 2] א"מ חדש עלינו שנת שפ"ה שנה טובה

המשכיל כמ"ה גדליה והמפ"ר כמ"ה יחיא' סיניג' והמפ"ר כמ"ה ברוך פורלי ניסן אייר סיון שפ"ה
י"ג ניסן שפ"ה כי השתרגו ובאו על הקק"י הוצאות ע"ד מע' החוקר, אחרי שהודיעו צערם ליתר מע' אנשי הועד, בחרו והסכימו להשמיץ לכל הקק"י שמי שרגיל לשים בקסי'

136 ס' בור' גירגורי pretore, שופט מטעם מועצת העיר לוגו.

137 ראה הערה 76.

יבא להשלים חקר כסף ג' קאסיטי כי כן דבר המלך נחוצ' ¹³⁸ לאמר לאסורי' צאו ולנתנו' בצרה ובשביה המקום ברתמיו ירחמם.

הגע' כמה' י' יצחק ברכיה, המסר' כמ"ה אחיקם יחיא, המסר' כמ"ה יהודה פאנו. תמוז אב אלול שפ"ה

וכהיום הזה, ח' ימים לחדש מנחם, ימים הרגילים לכפר פניו של מע' ההגמון והחוקר בימי הייריד הלז, בחרו והסכימו כל מע' אנשי הועד לעשות א' קאסיטה וכן גזרו אומר כנר' בפנקס הקק"י. והיה זה שלום.

ובראותם כי אין די בעד כל מה שמוטל עליהם לעשות, כמו כן ביום כ"ב ימים לחדש מנחם גזרו אומר מא' קאסיטא אחרת כנר' בפנקס הקק"י וזה היה ביום וחדש ושנה הנ"ל ומאת מע' הממוני'.

[ל] טבת שבט אדר — שפ"ו, המסר' כמ"ה יחיא' סיניגא', המסר' כמ"ה ברוך פורלי ואני הצעיר יר"י

העוסקים בצרכי צבורם לש"ש ובאמונה ה"ה מע' הממונים הנ"ל, אחרי שראו בעין שכלם החובות שיש על מע' הקק"י לפרוע מלבד סדר הדורות הנהוגים לתת בימי' כאלו ובזמן הזה, הן למע' המכלכל הן למע' החוקר, כי קרוב יום אידם, ¹³⁹ בחרו והסכימו בהסכמת יתר שאר אנשי הועד לעשות א' קאסיט"א, וכן השמיעו בב"ה ביום ב' לחדש טבת הנ"ל. ונכתבו איש איש על דגלו בפנקס הקאסיטי ע"י ר' דוד קוצי כנר' שם. האל ית' ויתעלה ישים שלו' ביניהם ובינינו ויברך את עמו בשלו' א'.

כי ראו מע' הממוני' הנ"ל שקרבו ויאתיון ימי חג המצות אשר מדי שנה בשנה אותם נשמור לעשות בקדושה ובטהרה, ונגילה ונשמחה בם בעה"י וכפי הנהוג. השמיעו בב"ה שמי שירצה למלאת את ידו לעשות המצות השנה הזאת יתן פתקו כפי מה שרוצה לעשות. ואחרי שהם עם שאר מע' אנשי הועד ראו כל הפתק' בחרו והסכימו לתת פאלטו המצות ¹⁴⁰ אל ר' מצליח קוצי לע' ג' d הליט'. יצו האל לעמו בחירו שלשנים רבות יחיו ויראו זרע ברוכי ה'. עוסקי' בצרכי צבור לש"ש ובאמונה, ונגילה ונשמחה בישועתו, ובחג המצות הלז העולה לקראתנו ל', ושמתנו בו אלק' עולם בביאת הגואל ובבנין הבית והאריאל שכ"ר. כי בניסן נגאלו ועתיד' להגאל.

[2] ר"ח ניסן שפ"ו. בחרו והסכימו כל מע' אנשי הועד להפיל הגורל על מי שיעלה להיות עם המשכיל כמ"ה גדליה טיראצ' לשרת שלשת חדשי יען וביען אין לו בן זוג אחרי פטירת המנוח כמ' יצחק ריוניניאנו והליכתו פירא' המשכיל כמ' משה יהוסף פורלי, בני זוגו [...] ויפול הגורל עם המשכיל כמ"ה גדליה, המסר' כמ"ה יחיא' סיניגא', המסר' כמ' יהודה מפאנו. ניסן אייר סיון שפ"ו.

ביום ראשון של ח"ה של פסח נתועדו יחד מע' הממוני' עם יתר מע' אנשי הועד ואחרי משאם ומתנם על הצורך המובן לתת לכסף מוצא, הן לתת לדורם המסודר להם, הן לפרוע הדורון הנהוג שקבלו זה ימים, הן לשלוח ע"ד הרשויות, כלם יחד בחרו והסכימו לגזור

138 שאינו סובל דחוי, על-פי: 'כי היה דבר המלך נחוצ' (שמואל א כא, ט).

139 חגם של נוצרים, הפסחא הנוצרית.

140 appalto, זיכיון; בפאדובה בשנת שפ"ג נתנו פאלטת מהמצות לשבתי מאסקולי. קארפי,

פנקס ועד ק"ק פאדוואה שס"ד—ש"צ, ירושלים תש"ם, פארטה תקיד, עמ' 291.

אומר על הקס"י שיעשה חצי קסיטא ובזמן תג המצות הזה כל א' ישרים חקו, וכן נכתב ונחתם ע"י יוסף בפנקס מהקס"י מהקס"י ביום אחד ושנה הנ"ל וה' עוז לעמו יתן, חצי קאסיטה, וה' יברך את עמו בשלר.
[המשך הדף ריק]

[לא 1] חסדי ה' אזכיר תהלות ה' בעל כל אשר גמלנו אל, ורב טוב לבית ישראל ולקס"י לוגו יצ"ו ושאר קהלות הקדש אשר גמלם ברחמיו וברוב חסדיו וכהיום הזה יום ה' שהוא [ריק] ימים אחדים כסליו השמיענו בשורות טובות, מכרך גדול של רומי על עסק הקייום, כי ת"ל והודאה לשמו, נתרצו מע' אדוננו הגבירים, ומלכם בראשם, ה"ה מע' האפיפיור יר"ה, לתת לנו ער' אריכות זמן כפי חפצו ורצונו עד בלתי לפרש ער' זמן קצוב. ובחסד אל כל היום בטחנו שמטוב אל טוב יעלה זכרוננו לפניהם לטובה, להפך כעס ולבטל כל גזרות קשות מעלינו ומעל כל קהלות הקדש, אשר היו תחת הגזרה אשר מזה. השגנו כתב מאת מע' האפיפיור יר"ה מדרך למע' החוששמן מרצילו קשור מפירא,¹⁴¹ ופה בעה"י, נעלה ונוכרה טופס הכתב. יה"ר מלפני אבינו שבשמים שמעתה ועד עולם יכלה ממנו גלות וטלטול, שעל מי מנוחות ינהלנו, עד שבשלר' נבא אל מחננו חפצנו ורצונו שיהיה בבנין הבית וההריאל, ובא לציון גואל אמן כן יהי רצון.
טופס הכתב [מקום ריק הונח בשבילו ולא נעתק]

[לא 2] טבת שבט אדר שפ"ו. המפ"ר כמ"ה יחיא' שמוא' סיניגא', המשכיל כמ"ה ברוך פורלי ואני הצעיר יוסף ריאטי
בליל ב' ט' טבת שפ"ו יחד נתועדו כל מע' אנשי הרעד ורובם ככלם ותרצו לפניהם מע' הממוני הנ"ל הצורך המוטל עליהם לעת כואת לתת לכסף מוצא הן בעד דורון מע' החוקר ומע' ההגמון, כמסודר להם בכל שנה ושנה מראשית השנה חדשה, ובתוכם מע' המכלכל. ונמנו וגמרו לעשות א' קאסי, ותוך ח' ימים כל איש ואיש ישים בה כפי חקו, וכן תשמיעו בב"ה ע"י דוד קוצי בבקר ביום הנ"ל, והיה זה שלר' לייא.

[לג 1] ט"ו אלול שפ"ט — תקנו ג' קסיטי וחצי וטאסה מב' d לגלגלת כדי לגבות המשכון מהה"ר¹⁴² שנעשה ע"ד הליכת רומי מכ"מ בנימין מילי כנר' בדף י"א ודף י"ב.

[לג 2] א"מ חדש עלינו שנה טובה. ש"צ. המפ"ר כמ"ה יעקב מפורלי, המפ"ר כמ"ה שלמה מאישי, המפ"ר כמ"ה יאיר טיראצינה. נכנסו לשרת תשרי חשוון כסליו הש"צ
כי העיר ה' את רוח כל מע' אנשי הועד להתועד יחד לישא וליתן ביניהם בצרכי רבים לשם שמים ובאמונה, אשר לעת הזאת נפסלים בלינה דברי הא[.]. וה' דבר' אחרים, וה'

Cardinale Marcello Legato 141 חתם בפירארה ב' 1 למארס 1627 על תקנות הגיטו של פירארה. לאחר זמן הפכו גם תקנות הגיטו של לוגו כנ"ל.

142 monte, הר, הכוונה למונטי די פייטא monte di pieta, קופה להלוואות מייסודם של נוצרים (כתגובה לבנקאות היהודית כנ"ל).

היה עמם, שנכנסו בשלח ויצאו בשלח, ובחרו והסכימו על כל דבר ודבר כיד ה' הטובה עליהם, ובפרש ע"ד המקנה הנ"ל ליקח הבית מהרונדינילו בשם הקק"י.¹⁴³ ואז טרם גסעם מהועד הנ"ל בחרו והסכימו כלם יחד בלב שלם ובנפש הפצה לקרא בשם המפ' כמ"ה מרדכי באר יצ"ן, והמשכיל כמ"ה רפ' זכריה להיות עמם לשרת את הקק"י ביושר ובאמונה ולהשלים סך השנים עשר כבראשונה. וכאשר קבלו עליהם המפוא' הנ"ל באר וסיניגאליה הנ"ל ליכנס ב[...]. כפי אות ורצון מע' אנשי הועד, כן ה' אלקי יצמיח לנו צדקה ותהלה נגד כל הגויים אנס"ו.

וחה היה ביום ט"ו חשוון שנת ש"ץ הנ"ל.

נדרשו כל מע' אנשי הועד מקק"י לוגו הנ"ל לשאלה אשר עשו אליהם מע' הצבור היינו סיניג' אלפונסו באראו¹⁴⁴ כמו פריאורי ומייסטרטו שלו קורטיס ביליטו וסי' קמיל ציסאו¹⁴⁵ ויואן פראו' פאלקו¹⁴⁶ וידי' ביונדינו¹⁴⁷ אשר בפיהם שאלו בהלואה אלף ליט' מח' בעד זמן מה וזה לפרע חוב הרפריסאליה¹⁴⁸ מראינה¹⁴⁹ ואחרי אשר נשאו ונתנו בדבר בשלח ובאשר ביניהם — בחרו והסכימו להלוות להם המעות הנ"ל, כדי לעשות נחת רוח למע' הצבור וגם להשקיע כל המריבות והקולי קולות מהמדברי' נגד הקק"י, ובאמצעות סי' יוליא פוסקיני וסי' יואן ביונדינילו הנקובים בשם מאת מע' הצבור לישא וליתן עמהם את הדבר הזה, נדרו אליהם לעשות ההלואה הנ"ל. וזה היה ביום ד' כ' כסליו ש"צ.

[לד 1] אחרי אשר בחרו והסכימו כל מע' אנשי הועד לתת ההלואה הנ"ל למע' הצבור, נתועד יחד בלב שלם ובנפש הפצה עם המפ' כמ"ר מרדכי באר בעל חנות לוגו, ויחדיו תמים¹⁵⁰ נתפשרו, שמסך ההלואה הנ"ל הוא יפרע מכיסו שלום המחצית אל מע' הצבור, והמחצית האחר יטיל על שכם יתר הקק"י, שיקחו אותם לריוח ממי שייטב בעיניהם. בתנאי מפורש ביניהם שנוק לא יקרב באהלו של המפ' באר הנ"ל, ממחצית האחר שיקחו מע' הקק"י הן מהקרן הן מהריות, אחרי שהוא השלים חקו הראוי לו בפרעון מחצית ההלואה, וככה נתפשרו ביניהם יתר מע' אנשי העיר עם המפ' כמ' מרדכי הנ"ל, בפני מע' הממונים המשרתי' לעת הזאת בב"ה ביום כ"א כסליו ש"צ, וה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלח.

ביום כ' כסליו שהוא ה' דיצימר ש"צ, עשינו ההלואה למע' הצבור מסך אלף כנ"ל ליט' אשר מהם נתן המפ' מ"ה מרדכי באר סך חמש מאות ליט' כאשר נתפשר לעיל ויתר המעות, שהם חמש מאות ליט', מע' אנשי הועד לקחו אותם לריוח מהנ"ל למטה. קופת צפת תוב"ב¹⁵¹ ע"י המפ' יעקב מפורלי הלח סך רל"ד ליט' ט d. מ' בילה רוסה צבעית ע"י המפ' כמ"ה יחיאל סיניגאליה הלוח סך צ"ט ליט'.

143 Dottor Antonio Rondinelli, המוזכר בהערה 62.

144 אלפונסו באראו.

145 קמיל ציסאו.

146 יואן פאלקו.

147 ידי' ביונדינו.

148 ripressa, חידוש.

149 Ravenna.

150 בשלימות, בלי פגם. על דרך שמות כו, כד.

151 תבנה ותכונן במהרה בימינו.

ר' יוסף פורלי הלוח ע"י המפור' כמ"ה שלמה מאישי סך קס"ו ליט' י"א d.
 המפור' כמ"ה מרדכי באר הלוח מכיסו, הפרטי כנ"ל בפשרה הנ"ל, סך ת"ק ליט'.
 שבין כלם עולים לסך אלף ליט' שנתנו בהלוואה למע' הצבור אלף ליט'.

אשר הביאום בעצמם ובכבודם המפור' כמ"ה יחיאל וכמ"ה מרדכי הנ"ל אל מע' הצבור,
 היינו אל ס' אלפונסו באראו פריאורי הנ"ל ומייסטרטו הנ"ל, ועשו להם השעבוד כמו
 צבור, ובארו שהמעו' הנ"ל הלכו לצרכי צבור, בעד ריפריסאליה הנ"ל ולה[...]. לבקשתם
 [...] ס' אניילו אניילינו¹⁵² הנ"ל דיצי' ש"צ לי"א.

כ"ה כסליו ש"צ אחרי ראות מע' הממוני' הנ"ל המשרתי' לעת כזאת כי מעות הקסיטי
 שעברו הלכו להם, לתקן המעו' מהפטופי דברי' היו בשווקי' וברחובות ע"ד הצבור,
 ולעת כזאת לא השיגו הרשות ממע' ההגמון מהשריות כאשר היה עם לבבם, בחרו הסכימו
 לגזור שיעשה ב' קאסיטי, וכן השמיעו בב"ה שכל א' ישרים הוקו לפרוע חד'¹⁵³ עם
 ישנים, כגר' דף י"ג מפנקס הקסיטי לי"א.

[לד 2] בשלר' נכנסו: המפור' כמ"ר יחיאל סיניגאליה והנע' כמ"ה ברוך פורלי ואני הצעיר
 יוסף ריאטי לשרת טבת שבט אדר ש"ץ.

זה יצא ראשונה מהם, בליל מצש"ק י"ט ימים לחדש טבת, בראות ההכרח למצוא מעות
 להוציא הן לפרוע החובות שיש לקק"י בעד דורון ההגמון ודברי' אחרים, הן לעשות הוצאות
 עפ"י רצון הצבור אשר כהיום הזה רבו כמו רבו, ה[...].ות נגדנו ולצרוף אותנו ולהלום
 בנו לעלות מן הארץ. לולי ה' שהיה לנו [...] ה[...]. מע' הממוני' את דבריהם ליתר מע' אנשי
 הועד. וכלם יחד בחרו הסכימו לעשות א' קסי' וחצי ולעשות טאסה לגלגלת, הן כגר'
 בפנקס הקסי' מהקק"י. ה' למען רחמיו יסקיף עלינו ממרומו להטיב לנו ויתנו לחן ולחסד
 ולרחמי' בעיני רואינו אכ"ר.

נושאים אחרים

עזרא פליישר

לסדרי התפילה בבית הכנסת של בני ארץ-ישראל בפוסטאט
בראשית המאה השלוש עשרה

[ריז—רס]

דב שוורץ

דרשה בעניין יציאת מצרים לרבי וידאל יוסף די לה קבלרייה

[רסא—רפ]

יעקב אלבוים

רבי דוד דרשן מקרקוב וכללים שכלל באגדה ובמדרש

[רפא—שב]

מאיר בניהו

המקורות החשובים לתולדותיה שלירושלים
בימי הגזירות של ה' פארוח'

[שג—שפ]

מאיר וונדר

הבעלות על ספרים שנשדדו מהיהודים
ספרים שניצלו מהשואה

[שפא—ת]

לסדרי התפילה בבית הכנסת של בני ארץ-ישראל בפוסטאט בראשית המאה השלוש עשרה

[א]

נוסחי התפילה של בני ארץ-ישראל הקדומים ידועים לנו ברובם המכריע בזכות קהילת השאמיים, כלומר של בני ארץ-ישראל, בפוסטאט.¹ בבניין בית הכנסת של קהילה זו שכנה הגניזה, ומשם עלו אוצרותיה, ובתוך זה שרידי ספרי התפילה שהיו רווחים במקום.² הקהילה הזאת עתיקס ימים היתה, ויקותיה אל ארץ-ישראל ומנהגותיה נמשכו מאות בשנים. קטעי הגניזה הליטורגיים שהגיעו לידינו ממקור זה מתעדים שלבים מתחלפים בתולדות המנהג: מהם שמביאים את נוסחי ארץ-ישראל בטהרתם ומהם שמביאים נוסחים ממוזגים, שהשפעת המנהג הבבלי ניכרת בהם אם מעט ואם הרבה. ידוע לנו ששתי קהילותיה של פוסטאט, זו הבבלית וזו הארץ-ישראלית, שכנו זו ליד זו במתח מסויים, שגבר והלך עם הזמן.³ בתחרות שבין שתי הקהילות, תחילה היתה ידה של ארץ-ישראל על העליונה, אבל לימים, משגידלרל הישוב בארץ-ישראל ונתמעט כוח ממנהיגותה, גברה ידה של בבל. לידי משבר הגיעו הדברים אחרי כיבושה של ארץ-ישראל בידי הצלבנים, בשלהי המאה הי"א: למן המעמד הזה שוב לא נהגו על-פי מנהג ארץ-ישראל בארץ גופא, ומן הסתם גם בסביבתה; רק בפוסטאט שמרו השאמיים בקפדנות ובקנאות על מנהג אבותיהם וסירבו להיכנע ללחץ הנמרץ של ההלכה הבבלית. דבר זה הציק למנהיגות הרשמית של הקהילה; הרמב"ם, ובעיקר בנו ר' אברהם, יצאו בגלוי נגד שרידי המנהג הזה, וביקשו להעבירם מן העולם. הדי מלחמתם של בני א"י בפוסטאט נגד ראב"ים ובית ידנו קלוטים בכמה תעודות שהגיעו לידינו מן העת ההיא.⁴

- 1 ידועותינו בתחום הזה רובן ככולן מתגת הגניזה הן. פרטים מועטים על מנהגי א"י עולים מן הירושלמי, ממסכת סופרים ומקצת מדרשים ארץ-ישראליים קדומים.
- 2 אמת, רוב הקטעים הליטורגיים שנתגלו בגניזה 'בבליים' הם. העובדה הזאת אינה צריכה להתמיץ: כפי שהראו חוקרים, בית הכנסת הארץ-ישראלי של פוסטאט היה מקום בית הדין הקבוע של פוסטאט, ובבליים ושאמיים נזדמנו לשם כאחד. מכאן האופי המערוב של רוב ממצאי הגניזה. אבל נוסחי התפילה הבבליים חדרו אל בית הכנסת של בני ארץ-ישראל בפוסטאט מוקדם למדי, ובתקופה הקלאסית של הגניזה כבר היו, מקצתם לפחות, שגורים גם בפיהם של המתפללים לפי מנהג ארץ-ישראל. וראת לעניין הזה להלן.
- 3 החומר הנוגע ליחסים המשתנים שבין שתי הקהילות הרכביות של פוסטאט צריך עדיין ריכוז ועיבוד והערכת. ראה לפי שעה למשל: S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, Berkeley, Los Angeles & London 1971, (ערך: Synagogue).
- 4 ראה לעניין זה למשל: ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח (להלן: תפילה ומנהגי תפילה), עמ' 215 ואילך. וראת עוד להלן.

מנתג בני א"י שבפוסטאט בראשית המאה ה"ג ידוע לנו בעיקר משרידי שני כ"י שהשתייכו במקורם לשני עותקים מסידור הקהילה: אחד מהם עיקרו שמור כעת באוסף ט"ש שבקמברידג', וסימנו שם H11/12(a) (להלן: סדר פוסטאט א); ⁹ מכ"י זה ידועים עוד שני דפים: אחד שנתגלגל באוסף ט"ש עצמו למקום אחד (כ"י 13H3/11), ואחד השמור כעת באוסף מוצרי (כ"י 394.VIII), שריד מן הטומוס האחר שמור ביננה, באוסף הארכידוכס ריינר סימן 96 (להלן: סדר פוסטאט ב). שני הכרכים נכתבו כנראה בהפרש זמן מסויים ביניהם, והם משקפים שלבים קרובים אבל לא זהים בתולדות מנהגי התפילה של המקום.¹⁰ כה"י הראשון פוקד את המועדים המיוחדים (תגים, שבתות מיוחדות וימות חול מצוינים), ועיקרו בפיוטים (בפרט פיוט מעריב ושבעות של ערבית); הנותר מן הטומוס השני מביא בעיקר נוסחי קבע, ואין בו התייחסות אל מערכות פיוט. הבדל גלוי בין שני כה"י הוא גם זה: בעוד הראשון מביא את הנחותיו (המועדות יחסית) תמיד בערבית, השני מביא את ההנחות בהרחבה ובעברית צחה.

מצד מנהגי התפילה — שני הסדרים דו-פרצופיים. הגרעין התקני של התפילות, כגון נוספי הברכות בעמידה ובברכות שמסביב לקריאת שמע, אבל גם גופי הברכות במידה שהן מובאות במילואם — 'בבליים' במידה רבה: ¹¹ סימני ההיכר הארץ-ישראליים המוב-הקים מפורששים בהם, גם אם הם מבצבצים מהם לפעמים באקראי, כאלו מכתה שיגרת ההעמקה. אבל החסיבות הליתורגיות השוליות הן ארץ-ישראליות במובהק. עליפי המובא במקורות הללו נשתחזרו בידינו בפירוט מדוייק כמה מנהגים ייחודיים וקדומים של בני ארץ-ישראל בטהרתם, או בטהרתם כמעט.¹² בעיקר על אלה ניסשה גם מלחמתם הגדולה (תחאורונה) של השאמנים בפוסטאט, בראשית המאה ה"ג. כאמור, בסדר פוסטאט א רחב

5 פסמימלה שלם של מקור זה, שהוא כעת של ששה (3+3) דפים, ראה בספרי הזכור בהערה הקודמת, מעמ' 321 ואילך. ממצאי התעודה הזאת נדונים בספר במקומות רבים; ראה שם על פי מפתח כה"י.

6 דף זה, שהוא המשך ישר של הדף האחרון של ט"ש H12/11a, נדון בהרחבה במאמרי 'ראש ראשי חדשים', תרביץ לו (תשכ"ח), עמ' 272 ואילך.

7 על דף זה, שהוא המשך ישיר של הזכור בהערה הקודמת, ראת: ע' פליישר, 'חדשות לענין 'ראש ראשי חדשים', מחקרים באגדה, תרגומים ותפילות ישראל (ספר זכרון ל' היינמן), ירושלים תשמ"א, עמ' קד ואילך.

8 פסמימלה של כ"י זה, המכיל כעת גם כן ששה (3+3) דפים, ראה תפילה ומנהגי תפילה, בהמשך המובא בהערה 5. על דפים נוספים מכ"י זה ראה להלן, בתוך המאמר.

9 כפי שיוסבר להלן, אופיו הארץ-ישראלי של סדר פוסטאט א בולט יותר ואותנטי יותר משל סדר ב. אגב אספר שמקור הרושם הזה בעובדה שבסדר א כמעט שאין נוסחי קבע, בעוד סדר ב כמעט כולו בנוסחי קבע. בסדר א יש גם עדות יקרה על כמה מנהגים ארץ-ישראליים ספציפיים, ובפרט על קיומו בפוסטאט, בעת כתיבת הסדר, של מחזור קריאה חלת שתי בתורה. לפי הערה, סדר פוסטאט ב העתק בשלב שבו רוב נוסחי הקבע שנאמרו בכנסת השאמנים כבר היו בבליים. ראה לזה תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 291, הערה 74.

10 כפי שנאמר, תופעה בולטת בעיקר בסדר פוסטאט ב. אבל גם בסדר א — ברכות העמידה המסומנות בשולי קטעי הפיוט בבליות הן עליפי הרוב ('ברוך המחזיר', 'חשוב שמך', 'המברך את עמו ישראל בשלום'). גם נוסח ברכת הנאולה במעריבים הוא 'ברוך אתה יי גאלי, ולא יצור ישראל וגואלי כמנהג א"י'.

11 ראה לעיל, הערה 9. סדר פוסטאט ב, שלשונות הקבע שבו בבליים מובהקים, מביא בפירוט מרויב את שיטתם (האותנטית) של בני ארץ-ישראל בפסוקי דמרה; ראה תפילה ומנהגי

מאוד גם המקום המוקדש לפיוטים. סדר זה מלמד שבני המקום החזיקו גם 'דיואן' מיוחד של 'מעמדות' כלומר של קרובות, שנהגו לומר בהזדמנויות שונות.¹² בסדר ב אין פיוטים ממש, אבל גם בו צוין שאפשר היה לשבץ פיוטים בתפילת השבת במקומות שונים.¹³ שרידי שני הסידורים חשובים, איפוא, הן מפני שניתן ללמוד מהם על שיטת בני ארץ-ישראל בתפילה בשלב האחרון (כנראה) של קיום מנהגם, והן מפני שבפן הארץ-ישראלי שלהם — הם מאפשרים לשחזר מנהגים ונוסחי תפילה ארץ-ישראליים קדומים ומקוריים, שלא נודעו לנו ממקום אחר ושאינלמלא נשתמרו בסדרי פוסטאט המאוחרים לא היינו יודעים עליהם כמעט דבר.

[ב]

כעת נתגלגל לידינו דף נוסף מסדר פוסטאט ב, באוסף קטעי הגניזה של מכון אנגברג (אוניברסיטת דרופסי לשעבר) בפילדלפיה, סימן 209, ובו כמה פרטים מעניינים המשי-לימים את ידיעותינו על מנהגם של בני ארץ-ישראל בפוסטאט. הדף מכיל תיאורים מפורטים של מעמדי תפילה שונים, ולעתים הם מפרשים את מה שנשאר עמום בקטעי הסדר האחרים. הממצא החדש חשוב גם מפני שניתן ללמוד ממנו ברמז על היקפו המקורי של הטקסט שממנו נתלש: הוא מתייחס לתפילת ערבית של יום טוב ראשון של פסח שחל בשבת או במוצאי שבת,¹⁴ ומשמע מזה שהסדר פקד בשעתו, בפירוט גדול, לא רק שבתות רגילות (כפי שכבר ידענו על פי כ"י וינה 96) אלא הביא חומר ליטורגי גם לחגים, בוודאי לכולם. הוא כלל גם פיוטים למעמדי התפילה שבהם נאמרו פיוטים לפני מנהג המקום.¹⁵ חשיבות נוספת נודעת לדף החדש מפני שעל פיו מתברר שהמשכו הישיר עומד לפנינו מזמן, בכ"י ט"ש H2/146. כ"י זה כבר הוזכר במחקר לעניין אחר,¹⁶ ונעלם מן העין

תפילה, עמ' 224 ואילך. בסדר פוסטאט א מתועדת, כנזכר, שיטת הקריאה התלת שנתית של בני ארץ-ישראל ומתואר בהרחבה תג ראש חודש ניסן של בני א"י. וראה לעניין זה בפירוט עוד להלן.

12 'דיואן אלמעמדות' נזכר בסדר פוסטאט א בתיאור תפילות שחרית של פורים. המעתיק מורה לחון לחזור על התפילה בקול 'עם קרובה, כלומר מעמד, שתחילתה "אמתך וחסדך אל תרחק" — יבוקש בדיואן המעמדות' ('יטלב מן דיואן אלמעמדות'). הכוונה לקרובות י"ה ידועה של הקילירי לפורים. בפסקה הזאת נזכרת האפשרות לומר באותו מעמד גם פיוטי יוצר ('אליוצר באקואל או בגיר אקואל', כלומר: היוצר — עם פיוטים או בלי פיוטים).

13 ראה תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 288. הסדר מתיר לחון לומר 'פיוטים, ממה שהם הודאה ושבח למקום' בסוף פסוקי דומה ותחילתם. ריבוי הפיוטים בסדרים של פוסטאט הוא כמובן סממן ארץ-ישראלי. הבבליים מעטו באמירת פיוטים, והרמב"ם, ששני הסדרים נכתבו בימיו או סמוך לאחר ימיו, התנגד בתוקף לאמירתם.

14 קדם למובא בדף הזה מדור עיקרי, שבו תוארה תפילת ערבית ללילי פסחים סתם, אלא שחלק זה לא נתגלה עדיין. מסגרות המעמד תוארו בוודאי שם בפרוטרוט, ומה שמובא אצלנו נוסף על מה שנאמר שם. הדף שלנו מתחיל בשולי המערב המפויט לליל פסח ושבת, ומסיים סמוך מאוד לסוף תפילת ערבית של פסח שחל במוצאי שבת.

15 דבר זה אנו למדים מן העובדה שהדף החדש מזכיר מערים מפויט ושבעתא לערבית של פסח. העובדה שבכ"י וינה 96 באה שחרית של שבת בלא פיוטי יוצר מלמדת, איפוא, שבעת כתיבת הכרך הזה מנהגם של בני פוסטאט הארץ-ישראליים היה שלא לומר פיוטי יוצר בשבתות רגילות. אבל לא מן הנמנע הוא שהפיוטים רוכזו בסוף המדור, לאחר הבאתם של נוסחי הקבע כלשונם. קטע זה של כה"ל לא הגיע לידינו.

16 ראה תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 86 ואילך.

שהוא שייד לטומוס שממנו נותרו בידינו שרידי סדר פוסטאט ב. דף זה נקרע לרחבו ואין ממנו אלא חציו העליון (גם דבר זה טישטש את שייכותו להקשר שלנו). הממצא מכיל את סיומ סדרי תפילת ערבית בליל פסח שחל במוצאי שבת ואת ראשית נוסח סדר ליל פסח הנערך בבית. חוכן הממצא עצמו אינו מפתיע בתכניו, אבל המובא בו בין השיטין חוסף, למרבה ההפתעה, את זהותו של סופר הכרך הגדול הזה, וממילא את זהות אחת הדמויות המרכזיות בדראמה שהביאה, בראשית המאה ה"ג, ליחסול מנהג התפילה של בני ארץ-ישראל במעווס האחרון, בצוען מצרים.

גם המשכו של דף קטוע זה נמצא בידינו, והוא כ"י ט"ש H2/106. הממצא הזה, שנשתמר במצב מצויין, הוא של שני דפים לא רצופים: הראשון הוא בלי ספק המשך רצוף של כ"י ט"ש H2/146 הנזכר, אם כי בשל היות הדף ההוא קרוע וחציו התחתון חסר, אין רציפות הדפים ניכרת בבירור. הדף הגדול הזה מביא את המשך ההגדה של לילי פסחים, בנוסח 'בבלי' קרוב מאוד אל הידוע ממנהגותינו, עד אמצע 'מגיד'. הדף השני של הממצא מוקדש לעניין שבת ראש חודש, ומובאים שם, לבד מנוסח עמידת מוסף (בלשון זהה כמעט לידוע מן המנהגות שלנו), ברכות מוון מפויטות לראש חודש סתם ולראש חודש שחל בשבת.

דף נוסף מן הטומוס הזה גילה לא מומן פרופ' מרדכי ע' פרידמן באוסף ט"ש ס"ה 124.60, ובו סוף של ערבית לשבת רגילה, ושני מעריבים מפויטים של שבת, אחד שלם ואחד חסר בסופו.¹⁷ אין ספק שדפים נוספים מספר גדול ויפה זה מסתתרים בין אוספי הגניזה ומצפים לזיהוי: אין מלאכה זו קשה, כי כתיבת יד המעתיק נאה וטיפוסית, והיא ניכרת על נקל. רוב דפי הממצא גם נשתמרו במצב מעולה.¹⁸

נשוב אל כ"י אנברג 209 שהוא עיקר עניינו כאן. כה"י הזה מחוק ומטושטש מאוד ופיענוחו קשה: ב"צ הלפר, שתיאר את האוסף הזה בשנות העשרים,¹⁹ לא הציל ממנו דבר. באמת, אילמלא שהרבה מן המובא בדף ידוע מנוסחי הקבע הארץ-ישראליים ומשיטת הסופר הזה בשאר העתקותיו — ספק אם היינו יכולים לשחזר את תכניו בבטחון. ונביא תחילה את תוכן הדף כהווייתו ונסביר אחר-כך את הנאמר בו לפרטי.

17 ראה לעניין זה: מרדכי עקיבא פרידמן, "מחלוקת לשם שמים" — תשובות ותעודות על התנגדות הראב"ם וחכמי דורו למנהג הארץ-ישראלי ועל תיקוניו בתפילה, תעודה ט (בדפוס). אני מודה לפרופ' פרידמן על שהמציא לי נוסח ראשון של המאמר החשוב הזה והרשה לי להשתמש בגילוייו לפני הדפסתם. פרופ' פרידמן העמיד לרשותי גם צילום מעולה של כה"י הזה; גם על כך אני מודה לו מקרב לב.

18 דף נוסף מכ"י זה הוא ט"ש H8/95, שמתאר בפירוט את תפילת ערבית של מוצאי שבת, למן קריאת שמע ואילך. נוסח הקבע של הברכות שמסביב לק"ש הוא כמובא בסידור רס"ג. על כה"י הזה ועל השתייכותו לסדר פוסטאט ב הערתי בתפילה ומנהגי תפילה עמ' 85 הערה 156. אחרי העמידה למוצאי שבת מובא שם נוסח ארוך של תחנון שפתיחתו 'רחום וחנון חטאנו לפניך'. נוסח זה של התחנון נרמז בסדר פוסטאט א בהתנגות ליל ראש חודש ניסן (ראה 'ראש ראשי חודשים', לעיל, הערה 6, עמ' 271: 'ואן כאן לילה אלאחד לא יקול רחום' כלומר: ואם יהיה [ליל ראש חודש ניסן] במוצאי שבת אל יאמר רחום). על המכוון בפיסקה הזאת העיר בצדק נ' וידר, בתרביץ לח (תשכ"ט), עמ' 92. משמע שמנהג כנסת השאמים של פוסטאט היה לומר תחנון במוצאי שבתות רגילות. אבל במוצאי שבתות שבהן חלה קדושה מיוחדת (כגון ראש חודש ניסן ומכל שכן יום טוב), לא אמרו תחנון.

19 B. Halper, *Descriptive Catalogue of Genizah Fragments in Philadelphia*, Philadelphia 1924, pp. 99 ראה:

[1]

(סדר ליל פסח ושבת)

— — — — —
 ככל המצות אשר נצטוו במ יראי אל
 ברוך יי אשר נתן מנוחה לעמו ישראל
 ושמרתם פז
 גוף
 ליל טוכס באמונה כול'
 בגילה
 ליל מצה ומרור איכלי[ם] כול'
 זה צור יש <ענו>
 ליל פאר לפאר ²⁰ לראשונים
 ב <רוך> א <תה> יי גאל ישראל
 ליל שימו[רים] הוא ליי
 שמור לעידן עידיני כול'
 ב <רוך> א <תה> יי פורס סוכת שלום
 יתגדל קדיש דתפלות

[2]

ויתפלל התפלה כמו שכתבנו. ²¹ וכשיגיע קדשתנו ²² [במצותיך] וקרבתנו מלכינו לעבודתיך
 ושמן הגדול והקדוש עלינו קראתה ותתן לנו יי אל <הינו> באהבה שבתות למנוחה
 ומועדים לשמחה [חגים וזמנים] לששון את יום המנוח הזה ויום חג המצות הזה זמן
 [חירו] תינו מקרא קדש וזכר ליציאת מצרים ככתוב בתורתך ויאמר הפיסוקים שכתבנו.
 וכך כשיגיע [ב] יעלה ויבוא עד לחיים ולשלום ²³ ביום המנוח הזה ביום חג המצות הזה
 [ל]חוס ?] בו עלינו ולהושיענו [מהרה] לחיים טובים כול'

והשיאנו [יי אלהינו] את ברכת [שבחותיך] ²⁴ ומועדיך לחיים כול'
 ב <רוך> א <תה> יי מקדש השבת וישראל והזמנים
 רצה יי אל <הינו> כול' יהיו לרצון כול'

20 טעות דיטוגראפית, כמוכח מן המובא להלן, סוף פיסקה [6], ובפיוט המובא בסעיף [ג], טור 53.
 21 נוסח התפילה הועתק במילואו במדור לליל פסח סתם שאיננו לפנינו. מפני זה אין הסופר
 חוזר ומעתיק את הלשון כאן. וכך גם להלן.

22 כלומר: 'אתה בחרתנו מכל העמים... ורוממתנו מכל הלשונות קדשתנו במצותיך'. 'קדשתנו',
 בלי ר"ו החיבור; כך הוא בסידור רס"ג, וכך היה בוודאי גם בסידור הרמב"ם, כמוכח מנוסח
 התכלאים. ראה: ד' גולדשמידט, 'סדר התפילה של הרמב"ם', בתוך: הנ"ל, מחקרי תפילה
 ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 207, במדור שי"ג.

23 הוסף: יאמר [ביום המנוח הזה וכו']. הסופר מוסיף לנוסח העמידה את של שבת.
 24 כה"י מחוק כאן כמעט לחלוטין.

[3]

ויעלה לבימה יא[מר] השבעה שכתבנו שהיא ב<רוך> א<תה> השם אלהינו ואל<הי> אבו<תינו> כול' שיר השירים אשירה נא לידידי כול' השבעה עד המברך את עמו ישראל בשלום. [ההלל כשאמרנו].²⁵ וירד מן הבימה יאמר [ויכלו השמים כול'. ויאמר]²⁶ ברכה של שבת שהיא ב<רוך> א<תה> יי אל<הינו> ואל<הי> אבו<תינו> כול' מגן אבות בדברו מחיה המתים במאמרו המלך הגדול והקדוש שאין כמוהו כול' ב<רוך> א<תה> יי מקדש השבת קדיש יתגדל דתפלות

[4]

וישוב יעלה לבימה ויברך על הכוס קדושו שליום
הודו ליי כי טוב כול'

מרשות רבותינו כול' ב<רוך> א<תה> יי אל<הינו> מ<לך> ה<עולם> בורא פרי הגפן. ב<רוך> א<תה> יי אל<הינו> מלך העולם אשר בחר בנו מכל עם כול' עד באהבה שבתות למנוחה וחגים וזמנים לששון את יום המנוח הזה את יום חג המצות הזה זמן חירותינו מקרא קדש וזכר ליציאת מצרים כול' ב<רוך> א<תה> יי מקדש השבת וישראל [והזמנים]. ברוך א<תה> יי א<להינו> מ<לך> ה<עולם> שהחיינו וקימנו כול' וישתה וישקה לעם. וירד ויאמר במה מדליקין ובמה אין מדליקין כול' אין כאלהינו כול' יתגדל קדיש דרבנן כול' ועל רבנן כול' יהא שלמא כול' עושה שלום כול' דכרן טב כול' תוכו לשנים רבות כול'.
וילכו לבתיהם לשלום.

[5]

[סדר ליל] פסח במוצאי שבת

אומר שליח צבור כשיקרב עת תפלת ערבית מזמור הודו ליי קראו בשמו הודיעו בעמים עלילותיו כול' ואומר יי מלך גאות לבש כול' ואומר הללו יה²⁷ הללו את יי [מן [השמים]]²⁸ הללו עבדי יי שעומדים בבית יי בחצרות בית אלהינו כול' [ברוך] יי לעולם אמן ואמן ימל<וד> יי לעו<לם> אמ<ן> ואמ<ן>

[6]

ויעמד יתפלל והוא רחום כול'

[ברכו את יי] המבורך כול'

ב<רוך> א<תה> יי א<להינו> מ<לך> ה<עולם> המעריב ערבים כול'
ליל אומץ [...]

25 רשום בגליון הפנימי של הדף. אחרי מלת 'בשלום' סימן הסופר מעין קרן הפוכה, לציין את מקום ההשמטה.

26 נוסף בגליון, בצד החיצון.

27 כך, בשתי מילים, באופן עקבי גם בשני סדרי פוסטאט.

28 הסופר טעה כאן, אבל לא סימן למחוק.

[... המע] ריב ערבים. אהבת עולם ישראל עמך אהבתה כול' (ע"ב) ברוך א-תה > יי 29
אוהב את עמו ישראל. שמע ישראל כול'. ברוך שם כבוד כול'. ואהבת כול'. והיה אם
שמע. 30 ויאמר יי אל משה כול'. להיות לכם לאלהים אני יי אלהיכם. אמת אמונתך ברידתך
קיימת [גדו]ל וגבור כול' ואין לנו אלהים עוד זולתך

ליל אומץ לזרע תמימים [...]. 31

ליל אושר לעם כשרים כול'

ליל טוכס באמונה כול'

בגילה

ליל [מצה ומרור] אוכלים כול'

זה צור ישענו

ליל פאר לראשונים

ב-רוך > א-תה > יי גאל יש[ראל]

ליל שימורים הוא ליי שמור כול'

ב-רוך > א-תה > יי פון[רס סוכת] שלום עלינו [...] כול'

[7]

ברוך א-תה > יי אל > הינו > ואל > הי > אבו > תינו > ב-רוך > א-תה > יי מגן אברהם.
אתה גבור כול' ב-רוך > א-תה > יי מחיה המתים. אתה קדוש כול' ב-רוך > א-תה >
יי האל הקדוש

אתה בחרתה בישראל אבותינו עמך מכל עם זרע ישורון הורינו רציתך מכל הלשונות
ותגישם לפני חרב ותקרבם באהבה סביבות הר סיני ותתן להם משפטים ישרים ותורות
אמת חקים ומצוות טובים אשר יעשה אתם האדם וחי בהם

ותודיענו משפטי צדקך ותלמדינו לעשות הטוב והישר בעיניך ותחילנו זמני ששון מועדי
קדש וחגי נדבה ותורישנו קדושת שבת כבוד מועד וחגיגת הרגל בין קדושת שבת לקדושת
יום טוב הבוללת ואת יום השביעי הגדול והקדוש מששת ימים קדשתה

[ותתן] לנו יי אלהינו באהבה מועדים לשמחה וחגים וזמנים לששון וכול' [...] תפלה
בפיסוקים. והיו לרצון אמ-רי > פ > י > והג-יון > לבי לפ-ניך > יי צורי וגואלי [...] .
ויעלה הבימה [וי]אמר השבעה אשירה נא לידידי [...] המברך את עמו ישראל בשלום
ויקרא הלל כול' לגמ[.....] יתגדל קדיש דחפלות כול'

[8]

וישוב יעלה הבימה [ויברך] הכוס [וי]בריל וסימנו יקנהו להקדים

הודו ליי כי טוב כי לעולם חסדו

מרשות רבותינו מרשות השמים

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם בורא פרי הגפן

29 'א-תה > יי נוסף מעל לשורה. מטבע החיתום ('אוהב את עמו ישראל') שגור במנהג א"י,
אבל הוא מצוי גם במנהגים מטיפוס בבלי.

30 הריו תלוייה על המילה.

31 הסופר כפל כאן בטעות את פתיחת המעריב שהובאה בראש הפסקה. הוא מחק את המלים
בכו אופקי.

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר בחר בנו מכל עם ורוממנו מכל לשון וקדשנו במצותיו ויתן לנו יי אלהינו באהבה מועדים לשמחה וחגים וזמנים לששון את יום חג המצות הזה זמן חרותנו מקרא קדש וזכר ליציאת מצרים להודיע כי בנו בחרת [מכל העמים מועדי קדשך] באהבה וברצון הנחלתנו ברוך אתה יי מקדש ישראל והזמנים ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם בורא מאורי האש ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם המבדיל בין קדש לחול [בין אור] לחשך בין [ישראל לעמים] בין יום השביעי [...] בין קדושת שבת ל — — —

עד כאן המצוי לפנינו בכה"י. נבוא כעת לדון במה שמשמע מן הממצא, לפי סדר התפילות המתוארות בו.

[ג] פתיחת תפילת ערבית. מזמורו של חג (פיסקה [5])

מנהגם של בני ארץ־ישראל לפתוח את תפילות הערב של הימים המצוינים במזמורים מיוחדים נדון בהרחבה בזמן האחרון.³² כזכור, המנהג מתואר כבר במסכת סופרים והוא מתועד בשפע רב של כתבי־יד ארץ־ישראליים מן הגניזה. לפי מנהג זה אמר הש"צ, קודם ל'ברכו' של ערבית, מזמור מיוחד בכל מועד, וכן בשבת. מזמור זה נאמר שוב, ברוב המקומות, גם בפסוקי דומרה של מחרת היום. המזמור לא נותר בודד במקומו: בהרבה קהילות הקדימו לו מזמור קבוע ('יי מלך גאות לבש' — תה' צג)³³ ואפילו ברכה מיוחדת, מפוארת במיוחד, בשם ומלכות.³⁴ ברוב המקומות אמרו גם לאחריו אמירות שונות, עתים פסוקי סיום בעלי אופי דוקסולוגי ועתים ברכות מלאות ומקיפות.³⁵ המנהג נתפשט, בהיקפים שונים, גם מעבר לגבולות הרגילים של מנהגות א"י והשפיע השפעה ידועה גם על מנהגן של קהילות מזרחיות מטיפוס בבלי.³⁶

באשר לקהילת השאמיים של פוסטאט, לפי סדר א ברור שהמנהג היה קבוע בה: רוב מדורי הסדר הזה פותחים בציון מזמור היום. ולא עוד, אלא שהמנהג נתגוון כאן במידה רבה: גם לימים שלא מצאנו שנפקדו במזמורים מיוחדים במקורות השגורים — צווינו כאן מזמורים.³⁷ אבל מכל מה שהגיע לידינו עד כה לא יכולנו ללמוד מה היה היקף המעמד בקהילה הזאת: סדר פוסטאט א הביא רק את פתיחת המזמורים, בלא ציון למה שנועד (אולי) להיאמר לפניהם ולאחריהם. רק ממקום אחד, מראש המדור לראש חודש ניסן, למדנו שמנהג המקום היה לומר לפני מזמור היום תה' צג.³⁸ אבל לא ידענו אם הוקדמה לזה הברכה הידועה ממקומות אחרים וכן אם נאמרו אחרי המזמור איזה אמירות סיום.

32 ראה: תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 161 ואילך.

33 ראה שם, עמ' 176 ואילך.

34 ראה שם, עמ' 181.

35 ראה שם, עמ' 183 ואילך.

36 שם, עמ' 202 ואילך.

37 ראה תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 166. המאורעות שהסדר קובע להם מזמורים שאינם ידועים ממקור אחר הם שבת וזאת הברכה, שבת החודש ויום ראש חודש ניסן.

38 ראה לזה תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 175, ובהערה 85. כבר שם שיערתי שיש ללמוד מזה שכן, כלומר בהקדמת תהלים צג, נאמרו במנהג השאמיים של פוסטאט כל מזמורי החגים.

הואיל והממצא שלפנינו לקוי, אין אנו יודעים איך היתה פתיחת תפילת ערבית בליל פסחים סתם בפוסטאט של ראשית המאה ה"ג. אבל ממה שמתואר בפתיחת התפילה בליל פסח שחל במוצאי שבת בפסקה [5] אנו לומדים שני דברים: תחילה אנו לומדים שמוזמר של פסח בפוסטאט היה תה' קלה ('הללו יה'... הללו עבדי ה' שעומדים בבית ה'), והוא המוזמר המקוים במקום הזה בכל המנהגים שנרשמו עד עכשיו; ³⁰ ושנית אנו לומדים מה שכבר למדנו מן התיקרות היחידה של הציון בסדר פוסטאט א — שמנהג המקום היה להקדים למוזמר היום, בכל מאורע, תה' צג. וכבר צויין שכך מתועד מרוב כה"י הארץ-ישראליים האותנטיים. משתי הבחינות הללו שייכת קהילת פוסטאט בעת הזאת למסורת הארץ-ישראלית המרכזית. גם מה שצויין אצלנו לפתוח את הטקס באמירת ה'מוזמר' ³¹ 'הודו ליי קראו בשמור' (דה"א טז, ח ואילך) שייך לכאן, אבל אין הוא עניין למוזמרי החג: הוא קשור במנהגם של קצת מבני ארץ-ישראל לומר פרק זה בכל מוצאי שבת לפני תפילת ערבית. מנהג זה כבר צויין במחקר, והוא עולה למשל מכ"י ט"ש ס"ח 157.165, ששם כתוב כך:

נבטדי בצלאת מעריב לילה אלאחד. אול מא יצלי הדה אל מוזמר והוא הודו ליי קראו בשמו הודיעו בעמים עלילותי (= נתחיל בתפילת מעריב של ליל ראשון. תחילה יתפלל מוזמר זה והוא: הודו וכו').

והפרק מועתק שם עד פסוק כט ('הבו ליי כבוד שמו שאו — —'). ³² המנהג עולה גם מכ"י ט"ש ס"ח 152.214 ששם מועתק 'הודו ליי קראו בשמו' ('עד' בהיותכם ³³ מתי מספר'; שם, יט) אחרי ציון לאמירת תה' ח ('למנצח על הגתית'); מוזמר אחרון זה נהוג היה לומר אותו מדי יום לפני ערבית. ³⁴ קרוב להניח שמנהג פוסטאט היה שלא לומר ברכה לפני המזמורים: אילו נאמרה כאן ברכה היינו מוצאים מן הסתם רימוז לזה.

מעניין גם מה שמשמע מן הממצא מסיום המדור. כמתועד בהרבה מקורות, מנהג רוב הקהילות היה לומר אחרי מוזמר היום את הפסוק 'ימלוך יי לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה'. ³⁵ מקרא זה אינו נרמז כאן, והסופר מורה לסיים את הטקס באמירת שתי פורמולות דוקסולוגיות: 'ברוך יי לעולם אמן ואמן. ימלוך יי לעולם אמן ואמן'. דרך זו של סיום צויינה בהקשר זה עד עכשיו רק על-פי שתי היקרויות. ³⁶ ומסתבר שתפוצתה היתה גדולה

39 ראה תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 167.

40 כך נאמר אצלנו במפורש, וכך הוא גם בפסקה מכ"י ט"ש ס"ח 152.214 המובא בסמוך. לכאורה אפשר היה לחשוב שהכוונה לתה' קה, א—טו. אבל במקור שהוזכר עוברת העתקת הפרק את גבול פסוק טז, וברור מזה שהפסקה שנאמרה נלקחה מדה"א טז, ח ואילך (מן הסתם עד פסוק לו). פסקה זו משמשת הרבה בהקשרים ליטורגיים, כידוע.

41 ראה תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 87.

42 גם מכאן ברור שהכוונה למקבילת מדה"א, כי בתה' קה הגירסה היא: 'בהיותכם מתי מספר'.
43 כך נהגו גם בכנסת השאמיים של פוסטאט. ראה תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 87. יש להניח שבזכות חוספת ה'מוזמר' הוה (על שום שהוא מוצאי שבת) שב הסופר וציין לסדר אמירת המזמורים במדור הזה. את מה שנהגו לומר בערבי פסחים סתם רשם בוודאי בראש המדור לתפילות הפסח.

44 תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 186.

45 כ"י וסטמינסטר קולג', ליטורגיקה ב, 156, וקימברידג' Add. 3159/8, בשניהם ליום כיפור שחל בשבת. ראה תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 187, וכן 170, הערה 52.

יותר משחשבונו. הפורמולה, שבחלקה השני אינו פסוק כלל, ידוע לנו בתפקידי חיתום מהקשרים ליטורגיים אחרים, הן מתפללותינו הקדומות והן מתפילת הקראים.⁴⁶ מן המדור הנדון כאן חסר ציון למנהג שנהגו בכנסת השאמיים בפוסטאט (והוא מתועד בדרך אגב בסדר פוסטאט א כ"י מצרי VIII.304), לפתוח את תפילת ערבית של מוצאי שבת באמירת פרק יט של תהלים מפסוק ח ואילך ('תורת יי תמימה') בליווי צרור של פסוקים מלוקטים מן המקרא.⁴⁷ העדר זה מוסבר בהמשך הממצא שלנו, בכ"י ט"ש H2/146, ששם מעיר הסופר, עם תום תיאור התפילה בליל פסח שחל במוצאי שבת, כך: ודע כי תורת יי תמימה עם פסוקים לא יאמרו במוצאי שבת ביום טוב, מפני טורח הצבור.

המנהג לומר 'תורת יי תמימה עם פסוקים' במוצאי שבתות סתם מקויים, איפוא, כאן בעקשין.

[ג] המעריב המפויט (פיסקאות [1] ו-[6])

פיסקה [1] בממצא שלנו מביאה ראשי פרקים מן המעריב המפויט שנהגו לומר בכנסת השאמיים של פוסטאט בלילי פסחים. הקטעים מובאים ברימוז, בלי ספק מפני שהפויט הועתק בשלימותו במדור הקדום. הרמזים עצמם עומדים לפנינו מסוף ה'זולת' ואילך,⁴⁸ אך הפויט (תחילתו 'ליל אומץ לזרע תמימים') נזכר בראשי כל פרקיו להלן, סעיף [6]: הוא נאמר כלשונו גם בליל פסח שחל במוצאי שבת. המעריב הזה נפוץ מאוד בהעתקות הגניות, כנראה מפני שנהגו לאומרו דרך קבע בבית הכנסת השאמי של פוסטאט.⁴⁹ לשונו, לפי כ"י ט"ש H2/8, כדלהלן:⁵⁰

- 46 ראה תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 187, הערה 140. הפורמולה מסיימת את פסוקי הזמרה בסידור הרמב"ם (ועקב כך במנהג תימן); ראה מהר"י גולדשמידט (לעיל, הערה 22), עמ' 193. הפורמולה שכיחה מאוד בסידור הקראים בסוף צרורות של פסוקים.
- 47 על השיטה הזאת ראה: תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 85 ואילך.
- 48 ה'זולת' הוא הקטע הפייטני שנועד להיאמר אחר קריאת שמע, הן שחרית והן ערבית. הוא נקרא לעתים קרובות גם 'אמת', וגם 'זולתך'.
- 49 במפעל לחקר השירה והפויט בירושלים נתגלו עד כה לא פחות משמונה העתקות, שלימות או חלקיות, ממנו. ראה בסוף המאמר.
- 50 מבנה הפויט תואם את המקובל בסוג הזה בשירת הקודש שלנו לדורותיה, ראה על זה: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 243 ואילך. ראה גם: הג"ל, 'לתכונות פיוטי המעריב', סיני סט (תשל"א), עמ' קכג ואילך. הפויט שלפנינו עשוי שש חטיבות סימטריות, שבתוכן שולב קטע־הרחבה חריג ('ה'זולת'; טורים 9–44). הקטעים העיקריים מביאים ארבעה טורים כל אחד ואקרוסטיכון אלפביתי פשוט. קטעים אלה פותחים במלת הקבע 'ליל', ומביאים בראש טורם השלישי את צירוף הקבע 'הוא הלילה'. קטע ההרחבה עשוי מתרונות דרסטריות מלוות רפרין ('בליל שמורים'), ואין שם אלא מלת הקבע שבראשי המחרוזות: 'ליל'. את הקטע הזה חרוז הפייטן בחרוז אחיד (—רים), שהוא גם חרוז הרפרין. השיטה לגלם כך את הרפרין בגופי המחרוזות ידועה בפיוט המזרחי המאוחר, והיא סימן לאחור (החסי) של המשורר. קטע ההרחבה מביא אקרוסטיכון אלפביתי ישר משל עצמו: הוא מסתיים במחרוזת עודפת (טורים 42–43) שראשי חיבותיה 'חביש'; אפשר שהצירוף מקרי, אבל פייטן בשם זה ('חוביש הכת') כבר נרשם במחקר, והשם מצוי באונומסטיקון היהודי במזרח. ראה על כך: ע' פליישר, 'גניות בלתי ידועה במסקבה ובה שני פיוטים חדשים (לחודתא (בירבי אברהם), קרית ספר נט (תשמ"ד), עמ' 622 ואילך. שיטת החיתום

מַעְרִיב לַפֶּסַח

ליל אֹמֶץ לֹרַע תְּמִימִים
בו נִגְאָלוּ מִפֶּךְךָ עֲנָמִים
הוא הַלֵּילָה גְאֻלָּתָם חֲשֵׁה בְנֵעִימִים
דָּוֶד מַעְרִיב עָרֵב יִפְאֹרוּהוּ לֵילוֹת וְיָמִים
בְּרוּךְ הַמַּעְרִיב

5 ליל החיש בו ישעם ממרומים
ונגלה בַּחֲצִי לַיִל לְהַכְחִיד הוֹמִים
הוא הַלֵּילָה זָכָר בְּרִית תְּמִימִים
חֹק אֶהְבְּתוּ יִזְכּוֹר לָמוֹ בְּרַחֲמִים
בְּרוּךְ אוֹהֵב

10 ליל אושר לעם כְּשִׁירִים
בְּרַחֲתוֹ מִשְׁמֵי שָׁפָרִים
בְּלִיל שְׁמוּרִים

ליל גֵּאל עֲבָרִים
דָּחַף צוֹרֵרִים
בְּלִיל שְׁמוּרִים

15 ליל הַשְּׁפִיל אֲרוּרִים
וְחִילָץ עֲדָרִים
בְּלִיל שְׁמוּרִים

* ביאור לשיר: מקורות ושינויי נוסח ראה בסוף המאמר. 1 אומץ: ניתן בגבורה. לורע תמימים: לישראל. 2 ענמים: כינוי למצרים (בר' י, יג.) 3 חשה: באה במהרה. לפי שהקב"ה קיצר את שנות שיעבוד מצרים מארבע מאות שנה לרד"ו שנים (פסיקתא דריב, החדוש, ו, עמ' 88.) 4 דוד מעריב ערב: כינוי לקב"ה. 6 הומים: כינוי למצרים (השווה תה' פג, ג: 'כי הנה אויבך יהמיון'). 7 תמימים: האבות. 8 חוק: מנהג. 9 אושר: כמו 'אומץ' בשורה 10 משמי שפרים: מן השמים ששפרה ידו. השווה איוב כז, יג. 11 בליל שמורים: הצירוף על פי שמ' יב, מג. להלן מקוצר בכה"י. 13 דחף: תרחיק. 16 עדרים: את צאנו, את ישראל. 19 חופף: הגן. נמזרים:

(בסוף האלפבית של הולת) ידועה בשירה הפייטנית (ראה גם להלן, הערה 61), אבל אפשר שהפיוט חתום 'חוביש' גם בסופו, בטורים 59—60 המשלימים את האקרוסטיכון האלפביתי ('חוקרים בני... יפירוש שילומז'). ומלת 'חוקרים', שאינה מתאימה להקשר, מוכיחה שכך הוא.

ליל נְכַר הַזָּרִים
חֹפֶף נִמְהָרִים
בְּלִיל שְׁמוּרִים 20

ליל טִבַּח בְּכוּרִים
יוֹעֲצֵי רַע הַחֲרִים
בְּלִיל שְׁמוּרִים

ליל כִּלְה אֲכֹנִים
לִהְצִיל פְּזוּרִים
בְּלִיל שְׁמוּרִים 25

ליל מִיָּגֵר מִצָּרִים
נִיהַל עֲצוּרִים
בְּלִיל שְׁמוּרִים

ליל סֶמֶח דְּרוּרִים 30
עוֹזוֹ מִכְתִּירִים
בְּלִיל שְׁמוּרִים

ליל פְּדָה נִמְהָרִים
צִבְאוֹתָם מִיִּשְׁרָיִם
בְּלִיל שְׁמוּרִים 35

ליל קֶדְמָוֹ שְׁרִים
רָנָן מִשׁוֹרְרִים
בְּלִיל שְׁמוּרִים

ליל שְׂבָחוֹ לִוְעָטֵי מְרוּרִים
תְּהִלָּה מֵאֲמִירִים 40
בְּלִיל שְׁמוּרִים

המבוהלים. השווה יש' לה, ד. / 28 עצורים: אסירים, / 30 דרורים: ישראל שיצאו לחופשי, / 31 מכתיירים: ממליכים, / 33 נמהרים: המלה חרות כבר לעיל, טור 29. ועדיפה הגירסה: נימררים, / 34 מיושרים: הולכים בדרך הישר, / 36 קדמו שרים: על פי תה' סח, כו, / 39 לוועטי: אוכלי.

ליל חֶשֶׁק בְּחוּרִים
יוֹמֵי שִׁירִים
בְּלִיל שְׁמוּרִים

45 ליל טוֹכֶס בְּאֻמוֹנָה

יָקָר שְׁמוֹ לְשִׁנְנָה
הוא הַלֵּילָה בְּכֹרֵי עֲדִינָה
לְהוֹצִיא עִמּוֹ בְּשִׁשּׁוֹן וְרָנָה
בגילה

50 ליל מֶצָה וּמְרוֹר אוֹכְלִים
נוֹאֵם הַלֵּל מִמְּלִים

הוא הַלֵּילָה שְׁשׁוֹן וְשִׁמְחָה בּוֹ מוֹכְלִלִים
עוֹלָלִים וְיוֹנְקִים עוֹזֵז מִמְּלִים
זה צור

ליל פֶּאֶר לְרֹאשׁוֹנִים
צֶהַל הַיּוֹת לְאַחֲרוֹנִים
55 הוא הַלֵּילָה קְדוּשִׁים בְּאַרְבָּעָה כּוֹסוֹת נְהִימִים
רְחוּמִים בּוֹ נִגְאָלוּ מִפֶּרֶךְ לְבִינִים
בְּרוּךְ גָּאֵל

ליל שִׁמּוּרִים הוא לֵיִל
שְׁמוֹר לַעֲדָן עֲדִינִי
הוא הַלֵּילָה תְהִלָּה חוֹקְרִים בְּנֵי אֵיתָנִי
60 [תק]יף יִפְרוֹס שְׁלוֹמוֹ עֲלֵימוֹ מִשְׁמֵי מַעוֹנִי
השכיבנו

מלשון 'הלעיטני נא', בר' כה, ל. / 45 טוכס : קושט. באמונה : בחזקה. / 46 יקר שמו : כבוד שמו. / 47 עדינה : כאן כינוי למצרים (יש' מז, ח). / 50 גואם : דיבור. ממללים : אומרים. ראה להלן, סעיף [1]. / 51 מוכללים : כלולים. / 52 עוללים ויונקים וכו' : על פי תו' ח, ג, ונדרש במכילתא, שירה, א, עמ' 120, על יציאת מצרים. / 54 צהל : שמחה. לאחרונים : על שום ש'בניסן נגאלו וּבְנִיסָן עֲתִידִים לִיגָאֵל (ר"ה יא ע"ב). / 56 מפרך לבנים : השווה שם' א, יד. / 58 לעדן עדינני : לגאולה העתידה. ראה דנ' ז, כב. / 59 חוקרים : מבקשים ליתן. בני איתני : ישראל, בני האבות. / 60 תקיף : כינוי לקב"ה. / 61 השכיבנו : כך מסומן בכתה"י הזה בסיומם של כמה פיוטי מעריב. מנהג מקומו של המעתיק היה לומר אחרי הקטע הפיוטי האחרון את ברכת 'השכיבנו' כלשונה.

כך מועתק המעריב בהעתקות הפייטניות. אבל שלושת טורי הפתיחה של כה"י שלנו, 'כלל המצות אשר נצטור וכו', אינם מן הפיוט הזה: מסתבר שבלייל פסח שחל בשבת, מנהג המקום היה להחליף את הוולת של המעריב הרגיל (לעיל, טורים 9—41) ולומר במקום זה 'זולת' אחר, מיוחד לשבת. פיוט זה היה עשוי מן הסתם גם הוא מחרוזות דו-טוריות והיה בו רפרין שהתחיל במלת 'ושמרתם'.⁵¹ הקטע הועתק בלי ספק בדף שקדם לממצא שלפנינו, והמחרוזות 'כלל המצות אשר נצטור וכו' היא מחרוזת הסיים שלו. ולואי שנמצא וולת זה בגניזה ביום מן הימים. השיטה להחליף את הוולת במעריב קבוע בקטע אחר כדי לציין במאורע הנתון קדושה מיוחדת, מתועדת גם בסדר פוסטאט א: שם מביא המעתיק וולת המפרט את עשרת הדיברות, כדי שייאמר בשבת יתרו, במקום הוולת השבתי הרגיל.⁵²

הציון 'גוף' הבא בפסיקה [1] בראש הקטע 'ליל טוכס באמונה' מכון לציין את הקטע שעמו שב הפיוט אל תבניתו המקורית, אחרי הסטייה התבניתית של הוולת. הסימון בא בשימוש זה באופן קבוע גם בסדר פוסטאט א, והוא מסימני ההיכר של כתב-היד ההוא.⁵³ בפסיקה [7] השמיט המעתיק את הציון.

על הדרך שבה התחילה תפילת המעריב במקום המעתיק אנו לומדים מן הנאמר להלן, בסעיף [6]. מסתבר שהתפילה החלה, כמקובל במנהגות המזרח (גם בשבתות וחגים), בפסוק 'והא רחום',⁵⁴ וב'ברכו' (מענה הקהל לא צוין, אבל הוא נרמז ב'כול'). אחר כך באה התחלת נוסח הקבע של הברכה הראשונה שלפני ק"ש באריכות מסויימת, ורק אחר-כך צוין טור הפתיחה של הפיוט. לא כך עולה בדרך כלל מכתב-היד הקדומים, ומההע-תקות הפייטניות בכלל: אלה מביאים את נוסחי הפיוט בטהרם, בלא שום ציון לנוסחי הקבע. באמת, כך נאמרו פיוטי המעריב (וגם שאר סוגי פיוט) בימי קדם. העובדה שלא כך מובא כאן היא סימן של איחור בזמן, ומן הסתם גם סימן של השפעה 'בבלית': בבית כנסת השאמיים של פוסטאט, בראשית המאה ה"ג, לשונות הפיוטים כבר לא נאמרו במקום נוסחי הקבע, אלא נוספו עליהם, כנראה, כשהם נאמרים בשלימותם.⁵⁵ בברכה השנייה אין

51 מן הסתם: 'ושמרתם את השבת', בשמ' לא, יד.
52 הפיוט מובא בספרי תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 313. דאזה לעניין זה עוד להלן, הערה 146, והדיון בנושא, שם, בהמשך.

53 ראה בפכסימילת הגדפוס בספרי הנ"ל, אחרי עמ' 320, דף 1 ע"ב סוף שורה 8 (לשבת ראש חודש); 2 ע"א, שורה 3 מלמטה (לשבת חנוכה); 4 ע"ב, שורה 12 (לשבת פרה); 5 ע"א, שורה 5 מלמטה (לשבת החודש); 6 ע"ב, בראש הדף (לראש חודש ניסן). בשימוש שגור יותר מציין המונח את הקטעים החריגים המעטרים את הברכה הרביעית בשבעות התג. ראה על כך שירת הקדוש העברית וכו' (לעיל, הערה 50), עמ' 194 ואילך.

54 על השימוש במקרא הזה בפתיחתם של מעמדי תפילה, ראה: י' צימלס, 'בגליוני "סדור רב סעודה"', בתוך: קובץ רב סעודה גאון, ירושלים תש"ג, עמ' תקלג ואילך. וראה גם: ש' אברמסון, 'לתולדות ה"סידור"', סיני פא (תשל"ו), עמ' ריד, הערה 7; ש' אסף, 'מסדר התפילה בארץ ישראל' ספר דינבורג, ירושלים תש"ט, עמ' 120.

55 אמנם בסדר פוסטאט א, שהוא מלא מעריבים מפויטים — קטעי הפיוט מועתקים בטהרם, בלא שום רמז לנוסחי הקבע. קשה לדעת אם משמע מזה ששיטת קריאתם נשתנתה (מן הקצה אל הקצה בעניין הזה) בין שתי ההעתקות. סדר פוסטאט א מרוכז הרבה יותר מסדר ב, וההתנחיות לדרך ביצועם של קטעי התפילה מעטות ומתומצצות בו מאוד. אפשר להניח שסדר א הועתק לשימושו של חזן מיומן שסדרי התפילה היו נהירים לו מן הנסיון, בעוד סדר ב

אצלנו רמז לנוסח הפיוט כלל, ומה שנאמר שם מובא רק מנוסח הקבע. מובן שאין משמע מזה שהקטע הפייטני המתאים הושמט שם, אבל ברור שהמעתיק המיומן דאג יותר לנוסחי הקבע שמא ישתכחו מלב, מאשר לקטעי הפיוט.

מעניינת במיוחד הדרך שבה מציין המעתיק את שילובו של ה'זולת' בתפילת הקבע. בסעיף [6] הוא מפרט בדייקנות את ראשי הפרקים של קריאת שמע (שמע ישראל כול', ברוך שם כבוד כול', ואהבת כול', והיה אם שמוע כול', ויאמר ה' אל משה כול' להיות לכם לאלהים אני ה' אלהיכם), אבל אין הוא מציין את אמירת ה'זולת' בצמוד לק"ש, אלא רומז שם לאמירת פיסקה קבועה מן התפילה: 'אמת אמונתך ברייתך קיימת [גדול] וגבור כול' ואין לנו אלהים עוד זולתך'.⁵⁶ הפיסקה הרמוזה כך נאמרה איפוא בפוסטאט, ובודאי גם בשאר בתי כנסיות קדומים, גם כשהתפילה נאמרה בהקשר מפויט, לפני תשובת הש"צ מקריאת שמע אל לשונות הפיוט.⁵⁷ הפיסקה, שנלקחה מלשונות הקבע הקדומים של תפילות ארץ-ישראל, נרמזת לעתים קרובות למדי בהעתקות של פיוטי מעריב, אבל במילואה היא באה לעתים רחוקות בלבד. כך לשונה לפי כ"י אוכספורד 2707/1:

אמת אמונה⁵⁸ ברייתך קיימת גדול וגבור דברך נצב לנצח עלינו ועל אבותינו על בנינו ועל דורותינו ועל כל דורות ורע ישראל עבדיך. על הראשונים ועל האחרונים [דבר] טוב, קים, חוק ולא יעבור [אמת] שאתה הוא אלהינו ואלהי אבותינו [אתה הוא] למען שמך גאלנו כגאלת את אבותינו [אמת מעולם הוא שמך] ועלינו נקרא באהבה ואין לנו אלהים עוד זולתך.⁵⁹

וכך הוא מועתק, בתוך המעריב שלנו גופא, בכ"י ט"ש ס"ח 156.81 בכתב-ידו של סופר סידרי פוסטאט, אלא שכה"י לקוי שם בכמה מקומות.⁶⁰ פתיחת הפיסקה 'אמת אמונה ברייתך

הועתק לשימושם של מתפללים סתם, או, בהתחשב במידות הטומס (ראה להלן, הערה 128) והפירוט הבלתי רגיל של תיאור הפולחן — לצרכים קודיפיקאטוריים.

56 בפסוקה [1] חסרה, כוכור, התחלת הזולת, ולפיכך לא נשאר שם בידינו הרמז לקטע הזה. אין ספק שאמירתו צויינה גם שם.

57 כך היה מנהגם של רוב בתי הכנסיות גם בשחרית, באמירת ה'זולת' במערכות היוצר: הקטע הזה, שיעורו המקורי היה להעביר מסוף קריאת שמע של שחרית אל הפסוק 'מי כמכה באלים יי וכו', נדחה ממקומו והוצב אחרי 'אמת ויציב' (עד: 'אין לנו עוד אלהים זולתך') שנאמר בלשון ממש, גם כשהתפילה נאמרה כולה, מפי החזן, בלשון פיוט. לפיכך גם החלף שם הקטע מ'אמת' ל'זולתך' או 'זולת'. ראה לעניין זה: ע' פליישר, שירת הקודש העברית וכו' (לעיל, הערה 50), עמ' 219 ואילך. בארץ-ישראל, פיסקת 'אמת ויציב' נאמרה בלשון זהה בשחרית ובערבית, אבל לימים נשתנה הלשון קצת בהתחלת הקטע, כמות שמובא בפנים. ראה לעניין זה, J. Mann, 'Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service', *HUCA*, II (1925), pp. 303 ff

58 כך, 'אמונה', בכל ההיקריות שמצאתי עד כה, ולא 'אמונתך' כמות שמובא אצלנו. ואולי הוא טעות סופר כאן.

59 כך הוא, למן '... ואלהי אבותינו' עד הסוף, גם במובא אצל מאן (לעיל, סוף הערה 57), עמ' 294 (למעלה), וברמז גם בעמ' 307, 308. אבל אי-אפשר לדעת אם הלשון התחילה ב'אמת אמונה' או ב'אמת ויציב'.

60 כ"י זה, שהוא, כאמור, בלי ספק העתקת ידו של סופר סדרי פוסטאט (כתיבת-ידו זהה לשל סדר פוסטאט א), הוא מעין בבואה מפורטת של המתואר ברימוז בכ"י אנגברג 209 במדור לליל פסח ומוצאי שבת. היחידה היא קעת של שני דפים רצופים ששניהם לקויים בפינת העליונה התיצונית. תחילת כה"י בפסוקת 'אמת אמונה' ('אמונתך') הנודנית כאן, וסופה בחיתום הברכה הרביעית של העמידה ('מקדש ישראל וחומנים'). החלקים העליונים של דף 1 ע"ב

קיימת מרבית גם בכ"י ט"ש ס"ח 235.146 בתוך המערב 'מזמור אפצית לנורא עלילה', אף הוא לפסח ושבת.⁶¹ בהרבה מעריבים מפויטים מסומנת לפני הזולת מלת 'זולתך' ואף מכאן עדות שהפיסקה נאמרה באופן קבוע במעריבים. מטעם זה גם נקרא הקטע הפיוטי שלאחר קריאת שמע, במקורות קדומים רבים, 'זולת' או 'זולתך', לא רק ביוצרות, אלא גם במעריבים.

[ד] נוסח העמידה (פיסקאות [2] ו-[7])

מסימני ההיכר הבולטים של נוסחי התפילה של בני ארץ-ישראל הוא הלשון הנהוג בהם בברכת קדושת היום של עמידות החגים. עניין זה נדון לאחרונה בהרחבה ואינו צריך כאן דיון חדש.⁶² דינו שנאמר כי שני המנהגות שונים היו זה מזה בנוסח פתיחת הברכה, שבני בבל אמרו, כמנהגנו בזמן הזה, 'אתה בחרתנו מכל העמים, אהבת אותנו רצית בנו ורוממתנו מכל הלשונות וקדשתנו במצותיך וקרבנתנו (מלכנו) לעבודתך ושמן הגדול והקדוש עלינו קראת. ותתן לנו וכו', בעוד בני ארץ ישראל פתחו בלשון נמליץ יותר, כך: 'אתה בחרת בישראל עמך מכל עם, זרע ישורון רצית מכל לשון, ותגישם לפני חורב, ותקרבם באהבה סביבות הר סיני, ותתן להם משפטים ישרים ותורות אמת, חקים ומצות טובים אשר יעשה אותם האדם וחי בהם. ותתן לנו וכו'.⁶³ גם בפיסקת 'ותתן לנו' נבדלו שני המנהגות, שבני בבל ציינו כאן את יום החג ותוארו בנוסח 'מועדים לשמחה חגים חומנים' לששון את יום חג המצות (או כיו"ב) הזה זמן חירותנו (או כיו"ב) מקרא קודש וכו' ליציאת מצרים, ואילו בני א"י גרסו תחת זאת: 'מועדים לשמחה את יום מקרא קדש הזה, את יום חג המצות הזה (בלי 'זמן חירותנו' או כדומה) לשמחה וליום טוב ולמקרא קדש (בלי 'זכר ליציאת מצרים)'. הבדלה גדולה נבדלו שני המנהגות גם בכך שבני בבל המשיכו מכאן ב'אורא' יעלה ויבא, בעוד בני א"י מצרפים אל פיסקת 'ותתן לנו' בסופה (גם בעמידות הרגילות, לא רק במוסף) צורות של פסוקים מעין החג שהמתפלל עומד בו. עניין זה, שהקנה לעמידת המועדים בא"י צביון מיוחד, חסר לחלוטין ממנהגות בבל. שני המנהגים נבדלו גם בהמשך נוסח הברכה בפרטים קטנים אבל יחודיים, וכן גם בחתימת הברכה, שנוסחה בבבל היה קצר ופשוט: 'מקדש ישראל והומנים', ואילו בארץ-ישראל היה ארוך ומסולסל: 'מקדש ישראל וחג המצות (או כיו"ב) ומועדי שמחה והומנים והרגלים ומקראי קדש'.

וכבר מסדר פוסטאט א ידענו שבעניין נוסחי הקבע של עמידות החג יישרה עדת השאמיים את הקו עם הנוסח הבבלי השגור לפחות באשר לפתיחת הברכה האמצעית, דהיינו שאף הם התחילו, כאחיהם בני מנהג בבל, ב'אתה בחרתנו',⁶⁴ אבל לגבי גוף הברכה

ודף 2 ע"ב מטושטשים (לכד מן החסר מהם משום הקרע הנוכרי). מפני זה קשה לפענח את פיסקת 'אמת אמונה' במלואה. על כה"י הזה ראה גם להלן.

61 מעריב זה, לפיכך בשם 'יהודה' (חתום בסוף הזולת), נדפס על-פי מקור אחר על ידי א"מ הברמן, עתרת רננים, ירושלים תשכ"ז, עמ' 156 ואילך.

62 ראה: תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 93 ואילך.

63 לנוסח המלא של לשון הברכה לפי שיטת בני א"י ראה: תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 95 ואילך. וראה שינויים לנוסח הזה, שם, עמ' 156 ואילך.

64 ראה: תפילה ומנהגי תפילה, בפכסימילה שליד עמ' 320 (דף 1 ע"א), במדור ליום טוב שני של שמיני עצרת. המעתיק מסמך שם לנוסח עמידת שחרית כך: 'ואלצלוה (= והתפילה) אתה בחרתנו אלי (= עד) <זכר ליציאת מצרים אל> <הינו> ואל <הי> <אבו> <תינו> יעלה'. הנוסח הוא על טהרת השיטה הבבלית; בני ארץ-ישראל אמרו 'אנא אלהינו יעלה ויבוא'.

לא ידענו דבר מפורט. מה שעולה לענין זה מן המקור שלפנינו מביד ביותר: הנאמר בפסיקה [2] מלמד שהתחלת הברכה היתה כנוסחם של בני בבל, '[אתה בחרתנו וכו'] קדשתנו במצותיך וקרבנתנו מלכינו לעבודתך' וכו' שהוא נוסח בבלי טהור. אבל בפסיקה [7], ששם מובא נוסח העמידה לפסח שחל במוצאי שבת, הלשון הוא ארץ-ישראלי טהור. והנה כלשון הזה ממש מובא גם בכ"י ט"ש ס"ח 156.81 שכבר הוזכר לעיל, אף שם, בהעתקת הסופר הזה, בתפילה של ליל פסח שחל במוצאי שבת. איך ניתן לכלכל סתירה כזאת בהפרש של חצי עמוד בלבד? והנה אם לא נאמר שתפילתם של בני הקהילה היתה פתוחה בעת הזאת לשני הנוסחים, ושניתן היה לומר בה גם נוסח בבל וגם נוסח א"י לפי החלטת המתפלל (ואם כן צריך לומר שהמעתיק כיוון לרמוז לדבר הזה בהחלפת הנוסח ממדור למדור), נצטרך להניח או שהיתה הבדלה בענין זה בין לילי חג שחלו בחול ** ללילי חג שחלו בשבת, כלומר שבאלו האחרונים אמרו נוסח בבל ובאחרים נוסח א"י, או שאתח משתי ההעתיקות שגויה. **

כל הפתרונות הללו קשים הם. ואולי הסביר שבהם הוא הראשון, כלומר שההעתקה אינה מכוונת, ושאלו, לפי מנהג השאמיים בעת הזאת אפשר היה לומר ברכה רביעית בעמידות החג בשני אופנים. ומסתבר שבפתיחת ענייני הפסח, במדור שחסר לנו לפי שעה, הועתק הנוסח הבבלי במילואו: מפני זה הסתפק הסופר בפסיקה [2] בציון לשונו על פי אמצעו בלבד. אבל העניין נשאר מופלא מכל מקום.

בין כך ובין כך ברור שבני ארץ-ישראל שמרו גם בעת הזאת, ובכל הקשר, על מנהגם לשלב בגוף עמידת המועדים מקראות מעין התגים, כפי שנהגו אבותיהם הקדמונים. ** דבר זה נזכר בשתי הפסקאות בעליל, והוא בולט במיוחד בפסיקה [2], מפני שהוא בא בנוסח בבלי של הברכה. כאן, לאחר 'זכר ליציאת מצרים' של סוף פיסקת 'ותתן לנו', ציין המעתיק 'ככתוב בתורתך ויאמר הפוסקים שכתבנום'. המקראות הובאו כמובן במדור של לילי פסחים סתם, ולא היה טעם לחזור עליהם פעם נוספת. שילוב ההערה הנוגעת לפסוקים ('... [תפלה בפסוקים]) פשוט יותר בפסיקה [7] שנוסח הברכה שלה ארץ-ישראלי ממילא, אלא שהרימוז לקוי. אם הנוסח הבבלי של פסיקה [2] אינה טעות, הרי עומד לפנינו שם נוסח מעורב מעניין ביותר, שצבינו הבבלי הברור 'תוקן' בפרט טיפוסים לפי מנהג בני א"י. פסוקי העמידה אינם מתפרטים במה שלפנינו, אבל קרוב מאוד לודאי שנאמרו כאן הפסוקים הידועים לנו מממצאי גניזה רבים, והם: וי' כג, ד—ז ('אלה מועדי

65 במקור הזה מובאת לשון הברכה במילואה, והיא ממש כלשון המקובלת במנהגי ארץ-ישראל, לבד מנקודה אחת, והיא שבפיסקת 'ותתן לנו' כתוב כאן 'את יום טוב מקרא קדש הזה יום חג המצות [הזה]' כמו במנהגות א"י, אבל אחר-כך כתוב: 'זמן חירותנו מקרא קדש זכר ליציאת מצרים' כמו במנהג בבל. גם חתימת הברכה בבלי: 'ב'רוךך א—תה' יי מקדש ישראל והזמנים'. נוסח 'יעלה ויבוא' המועתק בדף 2 ע"ב מטושטש כמעט לגמרי. פיסקת הרגלים (ראה לזה: תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 98 ואילך) באה בצמוד לפסוקי המועדים (ראה על זה גם להלן), ונוסח הפתיחה שלה הוא 'בית תפירתנו (תפירתנו) תפאר כמאז'. 66 הנוסח הארץ-ישראלי בא, כזכור, בתפילה של מוצאי שבת. 67 מסתבר: הנוסח הארץ-ישראלי של מוצאי שבת, שהרי הנוסח הבבלי נרמז גם בסדר פוסטאט א, כאמור לעיל, הערה 64.

68 על מנהג זה של בני א"י שהוזכר גם לעיל, ראה: תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 103 ואילך. וראה שם, עמ' 105 ואילך, רשימת הפסוקים לכל חג. בני א"י הבדילו בעניין הזה בין עמידות המוסף לשאר העמידות: בעמידות המוסף שילבו, בעקרון כאמור, שבבבל, את פסוקי קרבנות הימים. לשאר העמידות ליקטו פסוקים מעין המאורע ממקומות שונים.

ה' וכו', 'ובחמישה עשר יום לחודש הזה' וכו', 'ביום הראשון מקרא קדש' וכו') ושם יב, מב ('ליל שימורים הוא לה' וכו'). וכן הוא, בהעתקה מליאה של צרור הפסוקים, בכ"י ט"ש ס"ח 156.81 שהוזכר לעיל.

צריכים אנו להתעכב לרגע על נוסח הפתיחה של ברכת קדושת היום של העמידה הארץ-ישראלית בפסקה [7]. הלשון המשונה הבאה כאן: 'אתה בחרתה בישראל אבותינו עמך מכל עם, זרע ישרון הורינו רצית מכל הלשונות' לא תועדה עדיין בשום מקבילה; רק מכתב-יד אחד, ט"ש ס"ח 156.160 (לר"ה) צויין (בתמיהה) הלשון 'אתה בחרתה בישראל אבותינו מכל עם'.⁶⁹ אבל כמות שהוא לפנינו כאן, כך הוא בדייק נמרץ גם בכ"י ט"ש ס"ח 156.81, אלא שמילת 'עמך' אחרי 'אבותינו' מועתקת בין השיטין. ונראה שהנוסח שלפנינו, והוא בלתי מובן משום צד, הוא מיווג של שני נוסחים שונים של הפיסקה שגרסו כדלהלן:

נוסח א'	נוסח ב'
אתה בחרת בישראל עמך מכל עם	אתה בחרת באבותינו מכל עם
זרע ישרון רצית מכל הלשונות	זרע הורינו רצית מכל הלשונות
ותגישם לפני חורב וכו'	ותגישם לפני חורב וכו'

נוסח א' הוא המצוי לפנינו בטהרתו בכל המקורות שבידינו. נוסח ב' לא מצאנוהו עד כה בנקיונו, וגם שריד ממנו מצאנו, כאמור, רק במקור בודד. לפי ההגיון הספרותי צריך לומר שנוסח א' עיקר, שהרי הוא חלק ויפה ומכוון למשעי מכל בחינותיו, ונוסח ב' קלוש ממנו. אבל קשה לשער מה טעם שינה מי ששינה מן הנוסח המתוקן לנוסח הרפוי ממנו.⁷⁰ ומכל שכן קשה לידע מי חס על הלשון הבלתי מתוקנת לקיימה, ולו בהסתר, יחד עם הנוסח היפה. בנוסח הזה הלשונות הורכבו זה על גבי זה במהלך 'עיוור', לפי הכלל של 'הילכך נימרינהו לתרווייהו'.

[ה] ההבדלה בעמידה (פיסקה [7])

לימוד מעניין עולה לפנינו מן הממצא הנדון כאן ביחס לדרך שילובה של פיסקת ההבדלה בעמידה, ביום טוב ראשון של פסח שחל אחרי השבת. כידוע, גם בנקודה הזאת היה חילוק ברור בין מנהג א"י הקדום ובין מנהגם של בני בבל. בני בבל אמרו הבדלה בברכה הרביעית, ואילו בני ארץ-ישראל הקדומים אמרו הבדלה, בנוסח יוצא דופן למד, בברכת ההודאה.⁷¹ מנהג זה נמצא מתועד בכמה מקורות בגניזה והוא היה בלי ספק גם מנהגם של פייטנים קדומים. אבל היה ידוע עדיין, כנוסח מיוחד של בני א"י, בסוף המאה האחת עשרה.⁷²

69 ראה תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 157. ש"נ לטור 1.

70 אלא אם כן נאמר שהנוסח הראשון הפריע מפני אופיו האובייקטיבי מדי, כלומר מפני שהמתפלל נראה על-פיו כמוציא עצמו מן הכלל. ב'אבותינו', 'הורינו', מודגש יותר הקשר בין המתפלל בזהו והאירע המתואר בתפילה מן העבר הרחוק.

71 ראה: N. Wieder, "The Old Palestinian Ritual — New Sources, *JJS* IV (1953), p. 30 ff.

ע' פליישר, 'שבעות הבדלה ארץ ישראלית', תרביץ לו (תשכ"ז), עמ' 342 ואילך.

72 נוסח הקבע של ההבדלה הארץ-ישראלית (תחילתו 'זרע קדש הבדלת מגוי נכר') מובא, כפי שהראיתי במאמרי הנ"ל בהערת הקדומת, עמ' 344, בכ"י ט"ש H3/104. כתב-יד גדול זה הועתק בידי ר' עלי בן יחזקאל הכהן, ששימש פרנס של קהילת ירושלים במחצית השנייה של המאה האחת עשרה. נוסח ההבדלה, שהעתקותיו נדירות, מצוי במלואו גם בכ"י מוצרי II. 291.

מסתבר שגם בעניין הזה ויתרו השאמיים של פוסטאט בראשית המאה ה"ג על מנהגם וחזרו להיות נוהגים בו כאחיהם שבבבל.⁷³ בפסקה [7], אשר בה גוף הברכה הוא ארץ-ישראלי טהור, משולבת ההבדלה בברכה הרביעית לפני 'ותחן לנו', כמקובל במנהגי בבל. ולא עוד אלא שגם לשון הפסקה 'בבלי' טהור, והוא העתק כמעט מדויק של 'המרגניתא' שתיקנו לצורך זה רב ושמואל בבבל, לפני הגמרא בבבלי ברכות לג ע"ב:

ותודיענו משפטי צדקך ותלמדנו לעשות הטוב והישר בעיניך, ותנחילנו זמני ששון מועדי קדש וחגי גדבה ותורישנו קדושת שבת כבוד מועד ותגיגת הרגל בין קדושת שבת לקדושת יום טוב הבדלתה ואת יום השביעי הגדול והקדוש מששת ימים קדשת⁷⁴ הפיסקה מובאת כך, בדיוק הלשון, גם בכ"י ט"ש ס"ח 156.81 הנ"ל, אלא שהוא פגום שם בכמה מקומות. מכל מקום, מה שנמצא כאן הוא ההיפך ממה שהעלינו בסוגיה הקודמת: שם מצאנו את פיסקת הפסוקים הארץ-ישראלית מושתלת בנוסח עמידה בבלי, ואילו כאן מצאנו הבדלה בבבלי מושתלת בגוף ברכה ארץ-ישראלית. המצב האקלקטי, הסינקרטיסטי כמעט, של המנהג המיוצג בסדר הזה, בולט בנקודה הזאת במיוחד.

[1] אמירת השבעתא (פיסקאות [2] ו-[7])

מנהגם של בני ארץ-ישראל לחזור על העמידה בערבית בקול, בלשון פיוט, לפחות בימים טובים ובשבתות מצוינות, הוא מן המפורסמות. מעידות עליו הרבה עשרות שבעות של ערבית, שהגיעו לידינו מן הגניזה בהקשרים ליטורגיים חד-משמעיים. גם סדר פוסטאט א מביא שבעות של ערבית לרוב השבתות המצוינות שהוא פוקד, וברור ממנו שמנהג הקהל היה, עוד בראשית המאה ה"ג, לציין מועדים חשובים באופן זה. כל השנים תמחנו על שאין לנו עדות חיצונית למנהג נפוץ זה:⁷⁵ באמת לא מצאנוהו נזכר עד היום הזה

73 אבל לפי מה שעולה מכ"י ט"ש H3/104 הנ"ל כבר בימי ר' עלי בן יחזקאל, וכנראה בארץ-ישראל גופה, נהגו לפחות חלק מן המתפללים לשרב את הנוסח הבבלי של ההבדלה בעמידה (הארץ-ישראלית). ראה שם, עמ' 344.

74 כך הוא, בדיוק כמעט, בסידור רס"ג (מהד' דוידסון אסף ויואל, 'ירושלים תש"ג') עמ' קנא, וכך הוא גם במקור הנזכר בהערה הקודמת, אלא שבפתיחת הפיסקה חסר משם 'ותלמדנו ... בעיניך'. אבל בתלמוד, וכן בסדר רב עמרם גאון (מהד' גולדשמידט, 'ירושלים תשל"ב, עמ' קכט), וכן בסידור רס"ג, הלשון בתחלת הפיסקה היא: 'ותלמדנו לעשות חוקי רצונך' במקום 'ותלמדנו לעשות הטוב והישר בעיניך', שהוא לשון יוצאת דופן בהקשר הזה. בסוף הנוסח שלנו חסרה הפיסקה 'הבדלת וקדשת את עמך ישראל בקודשתך' הבא בתלמוד וכן (בנוסח 'קדשת והבדלת') גם בסדר רב עמרם, אבל היא חסרה גם במוסח 'ותודיענו' שבכ"י ט"ש H3/104, ואפשר שההשמטה היא על-פי סידור רס"ג. וראה לזה עוד להלן, הערה 113.

75 אבל יש לנו עדות על מנהג של קהילות במזרח להעמיד שליה ציבור לחזור על לשון עמידות ערבית בלילי מועדים וימים נוראים בלשונן הקבועה, כדי להרגיל את הציבור אליו ואולי גם כדי להוציא את מי שאינו יודע. מעניין שהעדות באה מהקשר בבלי, ומפי ר' אברהם בן הרמב"ם דווקא, גדול המתנגדים לשיטת בני ארץ-ישראל כימיו, וברור שתוא לא ראה בו מנהג יוצא דופן. ראה לזה: ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעובדי ה', מהד' נ' דנה, רמת גן תשמ"ט, עמ' 201. וכך לשונו שם: 'ולפי מה שראינו, נהגו אנשים, בליל ימים טובים ולילי יום הכפורים שהואיל והן תפלות שלפריקם, ובקאות הציבור מועטה בהם בגלל גדירות מועדו, שיאמר שליה צבור בקול גם את תפלת ערבית בלילות האלה, ואין כל הקפדה בזה'. אבל מנהג ארץ-ישראל היה לחזור על העמידה בלשון פיוט, לא בלשון קבע. רוב השבעות לשבת שהגיעו לידינו אין לדעת בבירור אם נועדו מעיקרן לערבית או למוסף, אבל רבות מהן אכן שימשו לערבית.

בשום תיאור כתוב. כה"י הנדון כאן מדבר בשיטה הזאת בפירוט מה, ומה שמתואר בו ללילי פסחים הוא בודאי מה שהיה נהוג בפוסטאט בעת הזאת גם בשאר הודמנויות. לאמירת השבעתא מצווה המעתיק על שליח ציבור לעלות 'לבימה'; שם נאמר, אחרי השבעתא, גם ההלל, כפי שעולה בלי ספק מפסקאות [3] ו-[7]. העלייה לבימה לצורכי טקסים שונים נזכרת גם בשאר ההעתיקות של סדר פוסטאט, והיא היתה שגורה שם בהקשרים ליטורגיים שונים. גם בדף שלפנינו יורד הש"צ מעל הבימה אחרי אמירת השבעתא וההלל לומר 'ויכולו' ומגן אבות' ויתגדל דתפלות', אבל שב ועולה לומר קידוש של יום (פסקה [4]). הוא שב ויורד משם בשביל לומר במה מדליקין ואין כאלהינו וקדיש דרבנן וכו'. סדר פוסטאט א מורה לש"צ לעלות לבימה בשביל לומר קידוש של ליל ראש חודש ניסן, והוא קורא לבימה 'מקום ההבדלה' בסדר פוסטאט ב מתואר טקס מרהיב של תהלוכה עם ספר תורה מן ההיכל אל הבימה ומן הבימה חזרה אל ההיכל בסוף פסוקי דומירה של שבת.⁷⁶

מן הנאמר בכל מקום בעניין זה ברור שהתפילות התקניות (כולל פסוקי דומירה וקטעי הסיים של התפילות) לא נאמרו מעל הבימה אלא במקום אחר, מן הסתם לפני התיבה. הבימה היתה מקום הקריאה בתורה⁷⁷ ומקומם של טקסים מיוחדים, תגיתים במיוחד, כגון קידושים והבדלות והלל וכו', טקסים שראוי היה לעשות להם פומבי גדול, אף-על-פי שלא נחשבו תפילות ממש. העובדה שהשבעתא נאמרה במקום הזה מלמדת כנראה שהיא לא נחשבה בעת הזאת תפילה מחויבת, אלא נור לתפילה, לא יותר. אמנם אפשר שרק בערבית, לפי שעמידתה עמידת רשות, ואין בה, ברגיל, חזרת ש"צ, נהגו בה מנהג זה. אבל אין אנו יודעים לומר בזה דבר מוחלט.

כמדומני שבכיוון הזה צריך לפרש גם את העובדה שבברכה המקדימה את השבעתא בפסקה [3] כותב הסופר 'ב'רוך' א-תה' השם אלהינו וא-להי' אבו-תינו' ו' ואינו כותב כדרכו יי'. בכל מה שנוחר בידינו מכתובת ידו של הסופר הזה אין שימוש בכינוי 'השם'. קשה להניח שהוא כאן מקרה או טעות. וקרוב לומר שמנהג היה בעת הזאת בבית הכנסת של פוסטאט לא להגות את שם ה' בברכות העמידה המפויטת, לפחות בשבעות של ערבית. דבר מופלא הוא, שלא שמנו לב אליו עד כה, שבסדר פוסטאט א, שיש בו כמה וכמה שבעות של ערבית, אין המעתיק מציין את הברכות אלא באות ב' בלבד (ב' מגן אברהם, ב' מחיה המתים' וכו'), אבל במעריבים המפויטים הוא כותב תמיד (לבד ממקרה בודד שטעה בו): 'ב'רוך' א-תה' יי' וכו'. יש להניח שהשיטה מכוננת, ושהיא נקבעת כך מפני טינת הבבלים שראו בכל המעמד דבר בטל, ובהגיית ה' בהקשרו נשיאת שם שמים לבטלה.

השבעתא שנאמרה בפוסטאט בליל פסח, בין שחל ביום חול ובין שחל בשבת או במצאי שבת היתה הקומפוזיציה המפוארת של ייני 'שיר [השירים] אשירה נא ליידי' הידועה

76 ראה ע/ פליישר, 'ראש ראשי חדשים' (לעיל, הערה 6), עמ' 271. וראה בפכסימילת הנ"ל, דף 6 ע"ב. הבימה נקראת שם 'אלאנבול'.

77 ראה: תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 275 ואילך.

78 דבר זה עולה ממה שמתואר בסדר פוסטאט א בקריאת התורה בפורים. שם נאמר שאחרי הקריאה בתורה יש לשים את הספר 'פי טאקה אלאנבול' (בפשפש של הבימה), ולקרוא (מן הסתם גם כן מעל הבימה) את המגילה.

לנו מכמה וכמה העתקות שלימות וחלקיות מן הגניזה.⁷⁹ היא הועתקה בוודאי בשלימותה במדור הקודם של הסינוד, ולפיכך היא מצוינת בלשון פתיחתה בלבד הן בפסיקה [3] והן בפסיקה [7]. בחירתה של השבעתא הגדולה הזאת מעידה על טעמה הטוב של הקהילה, על מסורותיה הפייטניות הנכבדות, ועל החשיבות שיחסה לעיסוק הפייטני של תפילות החג. העובדה שפיוט של ינאי עדיין נאמר בתפילה השגורה של קהילה חשובה במצרים בראשית המאה ה"ג אינה נטולת עניין. אמנם ידענו שהשבעתא הזאת לא נכתבה ללילי פסחים, אלא, כנראה, לתפילת מנחה של יום ראשון של פסח,⁸⁰ אבל דבר זה בוודאי לא הפריע עוד בעת הזאת למתפללים של פוסטאט. ועם כי לפי כל עדויות הנוסח, השבעתא מזכירה בברכת המחיה גבורות טל, קרוב להניח שחזני פוסטאט החליפו בתפילתם בליל ראשון של פסח את האזכור המקורי הזה, ואמרו במקומו את מה שנתחייב (עדיין) מן העונה שהפיוט נאמר בה.

[1] אמירת ההלל (פיסקאות [3] ו-[7])

אמירת ההלל (גם היא מעל הבימה) מסומנת במה שלפנינו, אחרי הציון לאמירת השבעתא, הן בפסיקה המדברת בפסח שחל בשבת והן בוו המתארת את התפילה בפסח שחל במצאי שבת. דבר שכמדומה טרם צויין עד כה הוא, שהמנהג לומר הלל בבית הכנסת בליל יום טוב ראשון (ושני) של פסח היה בימי קדם מנהג ארץ-ישראלי מובהק. אין מנהג זה נזכר בתפילת ליל פסח לא בסדר רב עמרם גאון ולא בסינוד רס"ג, וגם לא במקורות ההלכה הבבליים הקדומים, חוץ מן השאלות. אבל המנהג מתועד במקורות ארץ-ישראליים, בתוספתא סוכה ג: ב.⁸¹ ששם נאמר שקוראים את ההלל 'שמונה עשר ימים בשנה ולילה אחד' ובתוך זה ביום טוב ראשון של פסח ולילה, ובירוש' סוכה פ"ד ה"ה, גר ע"ג ובמסכת סופרים כ, ה"ז.⁸² אבל בבבלי תענית כח ע"ב וערכי י ע"א מובא המאמר מפי רבי יוחנן אמר ר"ש בן יהושדק בלי צלילה אחד' ובלי צלילה. אין צריך לומר שגם בקודפיקאציות האירופיות של הסינוד אין זכר למנהג, ואפילו הטור (או"ח סימן תעג) אינו מזכירו אלא כמנהג קצת מקומות, שאף הם לא נהגו כך אלא 'כדי שלא יצטרכו לברך עליו בשעת ההגדה'. ר' יעקב בעל הטורים מתפעל מן המנהג ('ומה טוב ומה נעים ההיא מנהגא!') ומביא לו כאסמכתא את ההלכה במסכת סופרים. אבל בספרד לא נהגו כך, כמובח משתיקתו של ר"ד אבודרהם בעניין זה.⁸³ ונראה שהמנהג פשוט בהמלצת הטור, ומפני הטעם שהוא מזכיר, ועל-פי האסמכתא המובאת שם, עד שנעשה קבע בקהילות ספרד בתוקף פסיקת המחבר בשולחן ערוך או"ח סימן תפנ. כאמור, המנהג מובא במפורש

79 ראה לזה עכשיו: צ"מ רבינוביץ (מהדיר), מחזור פיוטי רבי ינאי לתורה ולמועדים, ב, ירושלים תשמ"ו, עמ' 265 ואילך. בנדפס שם בפנים: 'שיר אשירה נא לידידי', אבל הנוסח 'שיר השירים אשירה' וכו', כמובא אצלנו, מתועד במקורות (ראה שם, מדור שינויי הנוסח, עמ' 355). בפסיקה [7] קיצר המעתיק את התחלת הפיוט וציון רק 'אשירה נא לידידי', בהשמטת הפתיחה המקראית.

80 דיון בעניין זה ראה: תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 118 ואילך.

81 ראה תוספתא מעד, מהד' ש' ליברמן, גויארק תשכ"ב, עמ' 266, ובביאור שם. וראה תוספתא כפשוטה, סוכות, גויארק תשכ"ב, עמ' 871.

82 תוצאת מ' היגער, גויארק תרצ"ו, עמ' 348. וראה שם דברי היגער לעניין הזה, מבוא עמ' 56 ואילך. וראה כעת: י' פרנקל, מחזור לפסח, ירושלים תשנ"ג, מבוא, עמ' י ואילך.

83 ראה ספר אבודרהם השלם, ירושלים תשכ"ג, עמ' ריד.

בסדר שלפנינו, ונראה בעליל שהוא כאן שריד למנהג קדום של בני ארץ-ישראל. ומבורר שכך הוא, מפני שהמנהג נזכר גם ב"י אוכספורד 2700, שהוא כ"י ארץ-ישראלי מובהק מן המאה ה"א":⁸⁴ גם במקור הזה מובא עניין ההלל מיד אחרי השבעתא של ליל פסח, כמות שהוא לפנינו, ולשון המקור שם (דף 15 ע"א), כך:

אלהלל. יברך ב'רוך' אש'ר' קד'שנו' במצ'ותיו' וצ'ונו' לגמור א'ת'ת' ההלל. הללויה הללו ע'בדי' יי. יהללוד יי כל מעש'יך' כח. ב'רוך אתה יי' מהלל.⁸⁵

העובדה שעל-פי המובא אצלנו צפוי היה ההלל להיאמר מעל הבימה, ולא לפני התיבה. אפשר שהיא מלמדת שבזמן המעתיק כבר נתרופף בידי המתפללים המנהג הזה, בלחץ הבבליים, עד שביקשו להפקיעו מן התפילה הרשמית ולעשותו מעין הידור לתפילה, כדוגמה השבעתא שנאמרה לפניו. אבל אפשר שאין זה אלא מפני שביקשו לתת לקריאה פומבי מיוחד וחגיגי.

[ח] ענייני קדיש, קידוש והבדלה. אמירות סיום. דכרן טב.

קדיש שהיה חזן אומר בתפילת הרבים מצוין בדף שלפנינו בצורות מתחלפות, אבל אין הוא מובא כלשוננו אפילו פעם אחת. שני סוגי קדיש רמזים בממצא: אחד מהם נקרא 'יתגדל', קדיש דתפלות' או: 'קדיש', יתגדל דתפלות'⁸⁶ ואחד נקרא 'יתגדל קדיש דרבנן'. לקדיש הראשון אין פירוט של ראשי פרקים, אבל לקדיש דרבנן מוסיף המעתיק פירוט: 'ועל רבנן כול', יהא שלמה כול', עושה שלום כול'.⁸⁷

אמירת 'קדיש דתפלות' או 'יתגדל דתפלות' רמזה בתפילת ערבית של פסח שחל בשבת, אחרי 'פורס';⁸⁸ במקבילה למוצאי שבת נשמט הצינן. הוא נרמז במעמד הראשון גם אחרי 'מגן אבות' ולפני קידוש על הכוס.⁸⁹ במוצאי שבת נאמר קדיש דתפלות אחרי הלל, גם כן לפני הקידוש.⁹⁰ קדיש דרבנן נאמר, כליל פסח שחל בשבת, אחרי 'במה מדליקין' ואין כאלהינו.⁹¹ סוף התפילה כליל פסח שחל במוצאי שבת אינו לפנינו בכה"י, אבל הוא נמצא בהמשכו שבכ"י ט"ז H2/146; אין שם ציון לקדיש.

הצינור 'קדיש דתפלות' הוא חידוש של הממצא הנידון כאן. בשני סדרי פוסטאט הידועים אין לו זכר; במקומו מופיע בהם, לעת מצוא, 'יתגדל' (או 'יתגדל'),⁹² או 'קדיש'.⁹³ אבל

84 על כ"י חשוב זה ראה: תפילה ומנהגי תפילה, לפי המפתח.

85 אמירת הלל בלילי פסחים נזכרת גם בפיוטים ארץ-ישראליים קדומים ומאוחרים. גם במעריב שהובא לעיל, סעיף [ג], טור 49 ואילך כתוב: 'ליל מצה ומרור אוכלים / נוֹאֵם הַלֵּל מִמְּלִיכִים, וַיִּנִּי, בְּקִדּוּשְׁתָּא שְׁלוֹ לִפְסַח 'אַשְׁמוּרָה וְזֹאת אֲשֶׁמֹר' (מזמ' רבינוביץ, [לעיל, הערה 79], ב, עמ' 251 ואילך, טור 11) אומר: 'בו נאמר הלל / במקרא יום וילל'. וכן שם, בהמשך, טור 256 ואילך: 'אל אשר תחוד סעיה חץ לילה / בצדק נחלק לו עליו לילה / בכך שירו עמו בזה לילה / כי מכל לילות נישתנה זה לילה'. ובוודאי יש כיוצא בזה בשאר פיוטים לפסח.

86 לפי הגראה, אין השינוי בסדר המלים מכוון.

87 הצינור המפורט בא מן חסותם להקל על הזכרון. ראה גם להלן, הערות 94, 95.

88 סוף פיסקה [1]. 89 פיסקה [3]. 90 סוף פיסקה [7]. 91 סוף פיסקה [4].

92 כך בסוף תפילות יו"ט שני של שמיני עצרת, ואחרי ברכת 'פורס' במדורים לשבת וראש חודש, שבת חנוכה, ופרשת פרה והחודש. בשבת החודש הוא מסומן כך גם בסוף התפילה כולה.

93 כך הוא בשחרית של פורים אחרי קריאת המגילה והחזרת ס"ת לארון. בחגיגה לראש חודש ניסן כתוב אחרי 'פורס': "וקדיש ואללהש וקדיש". גם אחרי 'ברכה של שבת' נאמר שם 'קדיש'.

קדיש דרבנן' נזכר בסדר פוסטאט א בסוף המדור לשבת וזאת הברכה של בני א"י,⁹⁴ ובסדר פוסטאט א כ"י מוצרי VIII 394 בתיאור ענייני ראש חודש ניסן.⁹⁵ בשניהם הוא מסומן להיאמר אחרי 'במה מדליקין'. אף-על-פי שבממצא שלנו אין זכר לקדיש מסוג נוסף, בסדר פוסטאט א נזכר באקראי גם 'קדיש תתקבל צלותהו'. כך הוא שם בהנהגות ליל ר"ח ניסן שחל במוצאי שבת.⁹⁶ ובריימוז גם בסוף ערבית של פורים.⁹⁷ נמצא שהקדיש היה ידוע בתקופת המעתיק בשלוש צורות שונות. 'קדיש תתפלות' או 'יתגדל תתפלות' הוא בלי ספק מעין מה שנקרא בימינו 'חצי קדיש'. קדיש זה נאמר, כרגיל, בין חטיבות התפילה השונות, כגון אחרי הברכות שמסביב לקריאת שמע, אחרי תפילת 'מגן אבות', אחרי סיום הקריאה בתורה וכדומה. 'קדיש דרבנן' נאמר מן הסתם, כמו בימינו, אחרי פרקי לימוד — בחטיבות שלפניו הוא מצויין אחרי קריאת 'במה מדליקין' בלילי שבת.⁹⁸ לשונו המלא כמעט של הקדיש הזה מובא בכ"י ט"ש ס"ח 124.60 ששייכותו לטומוס שלנו נתגלתה, כאמור לעיל, בירי מ"ע פרידמן. לשון זה קרוב מאוד לנוסח קדיש דרבנן המובא בסדר התפילות של הרמב"ם,⁹⁹ והוא כך:

ויעמוד יאמר קדיש דרבנן וז"ל

יתגדל ויתקדש שמיא רבה (בעלמא דיברא כרעותיה)¹⁰⁰ דעתיד לחדתא עלמא ולאחאה מיתא ולמפרק חין[א] ולמבנה¹⁰¹ קרתא דירושלם ולשכללא היכלא קדישא ולמעקר פולחנא נוכראה מן ארעא ולאחבא פולחנא דישמיה לאתריה [בדיל שמיה]¹⁰² ובדיל מימריה ובדיל [קימיה] די גור עם אבהתנא. יזכר לנא טובנא כיומי קדמנא, יקרב

94 בלשון קרובה למובא אצלנו: 'ויתגדל ואלקידוש ואלפרק (= במה מדליקין), וקדיש דרבנן, יהא שלמא, עושה שלום'.

95 ראה במובא בספר הזכרון להינימן (לעיל, הערה 7), 'עמ' קטז, פיסקה [ה]: 'פאן כאן סבת, פלא יתקע, בל יקול במה מדליקין וקדיש דרבנן [ע]ל רבנן וזכרן טב' (כלומר: ואם היא שבת — אל יתקע, אלא יאמר וכו'). ויש לתקן את הנדפס שם על פי המובא כאן. ההוראות קרובות מאוד אל מה שמובא אצלנו בסוף פיסקה [4] (ראה על זה עוד להלן), אלא שאין כאן ציון לאמירת 'אין כאלהינו', וראשי הפרקים של קדיש דרבנן אינם מתפרטים כולם.

96 ראה שם, בהמשך לפיסקה שהובאה בהערה הקודמת: 'ואן כאן ליל אלאחד יקול תורת יי תמימה כול' וקדיש תתקבל צלותהו, יהא שלמה כול', עושה שלום כול' (כלומר: ואם הוא ליל יום ראשון [דהיינו: מוצאי שבת] יאמר 'תורת ה' תמימה' וכו'). ראה על זה עוד להלן.

97 הקטע הזה חסר בראשו ככה"י (ראה בפכסימילה הנזכר, דף 3 ע"א, למעלה) ואין שם אלא '... יהא שלמא עושה שלום'. אבל הואיל ואי-אפשר שמדובר שם בקדיש דרבנן, מובטח שהכוונה לקדיש תתקבל.

98 אמנם במצוי לפנינו בסוף פסיקה [4], הוא מסומן אחרי 'אין כאלהינו'. לפי זה נתפסה הפיסקה הזאת כמעין תוספת או סיום ל'במה מדליקין'. בסדר פוסטאט א, בתפילות ערבית של ראש חודש ניסן, אין ציון לאין כאלהינו, וקדיש דרבנן צמוד אל 'במה מדליקין' כפי שהוער לעיל הערה 95.

99 ראה מהר" גולדשמידט (לעיל, הערה 46), עמ' 203 ואילך. וקרוב לזה מנהג תימן.
100 כנראה טעות הסופר משגרת הלשון בפתחת שאר סוגי הקדיש, אבל לא חוקן ככה"י. אין המילים מתנישבות עם המשך הנוסח, והן חסרות גם בנוסח הרמב"ם.

101 בנוסח הרמב"ם: ולמבני. ככה"י שלנו מטושטש.

102 כתוב בגליון. מ'בדיל שמיה' עד 'ויחיו מיתנא' איננו בנוסח הרמב"ם, ובמקום זה בא שם: 'בווייה וביקריה וימליך מלכותיה ויצמת פוקרניה ויבע משיחיה ויפרק עמיה' כל זה חסר אצלנו.

קיצנא ויתא משיחא ויפרק יתנא ויחיד מיתנא. בחייכון וביומיכון ובחיי כל בית ישראל

ויענו הקהל: אמן יהא שמיא רבה מברך לעלמא ולעלמי [עלמא] על תיקונו ישלימו עד אמרו אמן¹⁰³

יאמר: על רבון ועל תלמידיהון ועל כל תלמידי תלמידיהון דעסיקין באוריתא די באתרא הדין די בכל אתר ואתר בית מותבניהון, [יהא] לנא ולכון ולהון חנא וחסדא ורחמי מן [קדם אלהא] שמיא אמרו אמן.

יהא שלמא רבה מן שמיא כול' ערשה שלום כול' בסוף מעמדי התפילה נאמר 'קדיש תתקבל צלותהון'. אבל הסופר לא ציין לזה אלא לעתים רחוקות.

בערבית של שבת הוסיפו על העמידה את הפיסקה 'יכולו' וברכה אחת מעין שבע, המכונה אצלנו 'ברכה של שבת', הכל כמנהג הידוע משיטתם של בני בבל (פיסקה [3]).¹⁰⁴ שתי הפיסקאות נזכרות גם בסדר פוסטטא א, בהנהגות ליל ראש חודש ניסן שחל בשבת.¹⁰⁵ הפיסקאות נאמרו לפני התיבה, לא על הבימה.¹⁰⁶ מנוסח 'מגן אבות' מובאת רק ההתחלה ואין שם שינויים ראויים לציין.¹⁰⁷

אחרי ברכה של שבת שב החזן ועלה לבימה ואמר שם קידוש על הכוס; אם היה חג שחל במוצאי שבת — קידש והבדיל. נוסח הקידוש ליום טוב ניתן בממצא שלנו פעמיים, פעם בהשמטות בפיסקה [4], לפסח ושבת, ופעם בנוסח שלם בפיסקה [8], לפסח ומוצאי שבת. הלשון מועתקת פעם שלישית במלואה בהמשך, בכ"י ט"ש H2/146, לליל הסדר. נוסח הקידוש וההבדלה בבלי טהור.¹⁰⁸ מן הנוסח הארץ-ישראלי של הקידוש נותרה כאן

103 המעתיק השמיט כאן את כל הפיסקה שתחילתה ב'יתברך וישחב' (או כיו"ב). לפי מנהגו נאמרה הפיסקה הזאת מפי הציבור, כהמשך ל'יהא שמיא', ועל כן הוא מציין: 'על תיקונו ישלימו עד אמרו' (באופן עקבי בלי ו' החיבור) אמן'.

104 אין אנו יודעים לפי שעה איך נהגו בעניין הזה בני ארץ-ישראל הקדומים, וסביר להניח שלא אמרו את שתי הפיסקאות. תהנהגה שבני ארץ-ישראל אמרו ברכה אחת מעין שבע בערבית של שבת גם במקום שחזרו על (כל) העמידה בקול (ולו בלשון פיוט) מנוגדת להגיון. אבל ממה שלפנינו ברור שכך נהגו בפוסטטא בראשית המאה ה"ג. אמנם השבעתא היא של חג, ו'מגן אבות' היא ברכה של שבת. אף-על-פי כן, קשה לשער מהלך כזה בהקשר ראשוני. וצריך לומר שיש כאן אות נוסף לכניעתם של בני א"י בפוסטטא לתכתיב הבבלי.

105 'אן כאן סבת פיקול בעד אללחש ויכלו וברכה של שבת וקדיש' (כלומר: ובשבת יאמר אחרי הלחש ויכלו וכו'). ראה 'ראש ראשי חדשים' (לעיל, הערה 6), עמ' 271. ברוב המדורים שבסדר פוסטטא א אין פירוט של המרכיבים הללו, והסופר מסתפק בציון 'סאייר לואום אלסבת', כלומר: ושאר חובות השבת.

106 גם במדור ליל ליל ראש חודש ניסן שחל בשבת מסומן (אחרי המובא בהערה הקודמת): 'ויטלע אלאגבול יקדס', כלומר: ויעלה לבימה לקדש.

107 לשון הברכה בפתיחתה מקוצר ואין לדעת איך היה המשכו: 'קונה הכל' או 'קונה שמים וארץ'. שני הנוסחים ידועים ונפוצים למדי בקטעי הגניזה. 'המלך הקדוש' (במקום 'תאל הקדוש') מתועד גם בנוסח חשוב של סידור רס"ג, (לעיל, הערה 74) עמ' קד, ראה שם במדור שינויי הנוסח. כך הוא גם בכתב-היד דלהן מן הגניזה: ט"ש ס"ח 123.33; 125.149; 150.36.

108 לנוסח הארץ-ישראלי של הקידוש לפסח ראה: ד' גולדשמידט, הגדה של פסח, ירושלים תשל"ז, עמ' 75. כך הוא בדייק (כמעט), גם בכ"י ט"ש ס"ח 122.32, אלא ששם באות בראש הקידוש פורמולות הפתיחה שנאמרו לפי מנהג א"י במעמד הרבים: 'תודו ליי כי טוב

רק הפתיחה בפסוק 'הודו ליי כי טוב' והפורמולה 'מרשות רבותינו' שצריך להשלימה על פי הגאמר בפיסקה [8] ב'מרשות השמים'¹⁰⁹. להבלטה מועטת ראוי הנוסח 'יתן לנו' (במקום 'ותתן') ולהודיע כי בנו בחרת' וכו' בתוספת מלת 'להודיע' שאינה בנוסחים שלנו. אבל שני הלשונות ידועות ממנהגות המזרח.¹¹⁰

בליל ראשון של פסח שחל במוצאי שבת קידשו והבדילו לפי סדר יקנה"ו, על-פי פסיקת הבעל¹¹¹. הדבר מצויין בהבלטה בפיסקה [8] ('סימנו יקנה"ו להקדים').¹¹² בכ"י ט"ש H2/146, לאחר העתקת קידוש ההבדלה בתיאור סדר ליל פסח, שב הסופר ומפרט: 'זה פירוש יקנה"ו: י יי, ק' קידוש, נ' [נר, ה'] הבדלה, ו' זמן. במקום הזה מעיר הסופר על נוסח ההבדלה, בגליון העמוד, הערה מסדר רב עמרם גאון.¹¹³ הקפדתו על התואם בין המובא על-ידו ובין הנפסק על-פי מנהג בבל ה'רשמי' בולטת במקום הזה במיוחד.

כי לעולם חסדו, מרשות רבותינו מרשות השמים'. פתיחה זו באה בכל נוסחי הקידוש הארץ-ישראליים שנמצאו עד עכשיו בגניזה (ראה למשל: כ"י וסטמינסטר קולג', ליטורגיקה, א, סימן 100, ושם ב, סימן 85). וראה גם: A. Marmorstein, 'Zur Geschichte des Kiddusch', *MGWJ* 68 (1925), pp. 361 ff. וזה (בעקרון) לנוסח המובא כנ"ל היה לשון הקידוש של בני ארץ-ישראל גם בשבתות וגם בחגים, אלא שבשאר החגים נשמטה מן הסוף הפסיקה: 'כי בו עשה יי אלהינו נסים וגבורות לאהביו ונפלאות לבני יידינו'. פתיחת לשון הקידוש מובאת בנוסח א"י גם בכ"י אוסטפורד 2700 דף ע"ב: 'ב' <רוך אתה יי אלהינו מלך העולם> אשר קידש ישראל <עמ> <ו> מכ' <ל> ה' <עמים> <ור> <צה> <ב> <הם> <מ> <כל> ה' <לשונות> <ו> <יתן> <ל> <נו> כוליה ב' <רוך אתה יי> מקדש ישראל וחג המצ' <ות> <ומ> <ועדי> <ש> <מחה> <הו> <מנים> <ומק> <ראי> קוד' <ש>. ב' <רוך אתה יי אלהינו מלך העולם> שהוינו וקימנו והגיענו לזמן הזה. הודו ליי כי טוב כי לעולם חס' <דו> כול' הודו ליי כי טוב וכולכם ברוכים'. גם הסיים תוה (מהודו ליי כי טוב' ואילך) מקיים בנוסחי ארץ-ישראל של הקידוש הנערך בבית הכנסת. למנהג הקדמונים לקדש בבית הכנסת בשבתות ובחגים ראה כעת: י"מ תא שמע, מנהג אשכנז הקדמון, 'ירושלים תשנ"ב, עמ' 157 ואילך.

109 ראה לזה בראש ההערה הקודמת, ובטקסטים הנדפסים במאמרו של מרמורשטיין, שם.
110 שניהם ('להודיע' — בהבלטה 'יתירה') באים בנוסח המוצגת של הקידוש לליל חסדר בסידור רס"ג (לעיל, הערה 74), עמ' קמא ואילך. הנוסח הזה היה נפוץ בקהילות המזרח, והוא נהוג, כידוע, במנהג תימן. ראה לענין זה: הגדה של פסח, מהד' גולדשמידט (לעיל, הערה 108), עמ' 92 ואילך. 'להודיע' בא גם בנוסחי קידוש רגילים מטיפוס בבלי; ראה לזה: מ"מ כשר, הגדה שלמה (בעריכת ר"ש אשכנזי), 'ירושלים תשכ"ז', עמ' ג, ושם במדור שינוי הנוסח.
111 ראה: בבלי פסחים קג ע"א. וראה 'ירוש' ברכות, פ"ח ה"א, יב ע"א. מ' מרגליות, במאמרו 'מועדים וצומות בארץ ישראל ובבבל בתקופת הגאונים', ארשת, 'ירושלים תשי"ד, עמ' ריב, סבור שהסדר שנתקבל בארץ-ישראל היה ינה"ק(י). אבל אין לעניין זה עדות ברורה.

112 כלומר: לסדר הקדימויות: כל הקודם בסימן קודם באמירה.
113 לשון הכתוב שם, אחרי ברכת מאורי האש כך: 'ב' <רוך> א' <תה> יי אל' <הינו> <מ> <לך> <ה> <עולם> המבדיל בין קדש לחול בין אור לחושך בין ישראל לגוים בין יום השביעי לששת ימי המעשה, בין קדושת שבת לקדושת יום טוב ההבדלה ואת יום השביעי הגדול והקדוש מששת ימים קדשה ב' <רוך> א' <תה> יי המבדיל בין קדש לקדש'. והערה (בגליון הפגימי), לשונה כך: 'ורבי עמרם ז"ל אמ' <ר> מששת ימים בירכתה וקדשה לעמך ישראל בקדושתך ב' <רוך> א' <תה> יי המבדיל'. הלשון בסדר רב עמרם גאון הנדפס — כמקובל אצלנו: 'מששת ימי המעשה קדשת הבדלת וקדשת את עמך ישראל בקדושתך'; ראה מהד' גולדשמידט (לעיל, הערה 74), עמ' קכט. לשון הפנים בכה"י הוא לשון סידור רס"ג (לעיל, הערה 74), עמ' קלו.

בתיאור סדרי התפילה בפסח שחל במוצאי שבת אין הסופר מעיר לומר אחרי הקידוש דבר. המדור מסתיים (בכ"י ט"ש H2/146) בצייון לדברי ברכה של הש"צ לציבור בנעילה המעמד, כפי שיוסבר בסמוך. יש להניח שאמרו שם קדיש תתקבל אף-על-פי שאין לזה צייון בכה". אבל בליל פסח ושבת, אחרי הקידוש, מצווה הסופר לש"צ לירד מן הבימה ולומר 'במה מדליקין ובמה אין מדליקין'. אמירת 'במה מדליקין' נזכרת גם בסדר פוסטאט א (כ"י מוצרי VIII 394) לליל ר"ח ניסן שחל בשבת.¹¹⁴ היא נרמזת גם בהנהגות ליל שבת וזאת הברכה של בני א"י.¹¹⁵ סוף 'במה מדליקין', בהקשרו הליטורגי השגור, פותח את כ"י ט"ש ס"ח 124.60 שהוזכר לעיל. כך הלשון שם: '[יהי שלום] בחילך שלה בארמנותיך, למען אחי ורעי אדברה נא שלום בך למען בית יי אלהינו אבקשה טוב לך. וראה בנים לבנים שלום על ישראל'.¹¹⁶

אין כאלהינו הנרמז אצלנו בסוף פיסקה [4] אחרי 'במה מדליקין' לא מצאנוהו מסומן במקום אחר בסדרי פוסטאט. אבל אמירת התפילה הזאת בערבית מתועדת גם במנהגי ארץ-ישראל הקדומים;¹¹⁷ היא גם מועתקת במלואה בכ"י ט"ש ס"ח 124.60. אין שם, כמובן, אלא הפיסקה הראשונה של התפילה (בלי 'פיתום הקטורת' והברייתא של מזמורי היום), והלשון הופך במדויק את הנהוג בימינו, אלא שבמקום הסיום הנהוג אצלנו ('אתה הוא שהקטיר' וכו') כתוב שם 'אתה תקום תרחם ציון כי עת להנחה כי בא מועד'.¹¹⁸ מיד אחר-כך כתוב שם (כמסומן אצלנו ברמז) 'יעמוד יאמר קדיש דרבנן ז"ל' ומועתק שם לשון הקדיש שהובא לעיל.

בזכות כ"י ט"ש ס"ח 124.60 אנו יודעים מה מכון בצירוף 'דכרן טב' הבא בסוף פיסקה [4]. האמירה נזכרת במקום מקביל, בסדר פוסטאט א, בסוף התפילה בליל ראש חודש ניסן שחל בשבת.¹¹⁹ בכ"י ט"ש ס"ח 124.60 היא מועתקת במלואה, אבל מצב כתב-היד אינו מאפשר, למרבה הצער, פיענוח מלא של הדברים.¹²⁰ הלשון במקור שלפנינו כך הוא:

114 ראה במובאת המועתקת לעיל, הערה 95.

115 ראה לעיל, במובא בהערה 94. מלת 'ואלפרק' מתייחסת בלי ספק לבמה מדליקין.

116 כך הוא, בדיוק הלשון (גם בסיום הפיסקה ב'ראה בנים לבניך') בסדר רב עמרם גאון הנדפס, מהד' גולדשמידט (לעיל, הערה 74), עמ' סה.

117 ראה אצל מאן (לעיל, סוף הערה 57), עמ' 324 ואילך, אלא שסדר הפיסקות שם שונה במקצת. בסדר רב עמרם אין צייון לאמירת אין כאלהינו אלא בשחרית בלבד (מהד' גולדשמידט, עמ' לט). אף שם הסדר שונה.

118 וכן הוא גם במובא כנ"ל אצל מאן. אפשר, איפוא, שאמירת הפיסקה היא שריד של מנהג א"י קדום.

119 ראה לעיל, הערה 95. בשעתו לא ידעתי לפרש את הצירוף ושיערתי שאין שם אלא לשונות ברכה סתמיים.

120 אבל לעתים מזומנות ניתן היה לפענח את הכתוב על-פי מליצות ומטבעות לשון הבאים בתפילות לזכר המתים ובכתובות הקדשה ארמיים. ראה לעניין זה: נ' ויזר, 'כתובת יריחו והליטורגיה היהודית', תרביץ נב (תשמ"ג), עמ' 557 ואילך. לנוסחן של תפילות אזכרת ראה: S. D. Goitein, The Head of the Jerusalem Yeshiva, Prayer from the Geniza for Fatimid Caliphs, The Jewish Community and the Local Congregation, in: *Studies in Judaica, Karaitica and Islamica, Presented to Leon Nemoy*, Ramat Gan 1982, pp. 51 ff. על מנהג הזכרת הנשמות בתקופת הגניזה ראה אצל גויטיין, בספרו האנגלי הנזכר לעיל, הערה 3, כרך ב, עמ' 163. תפילות לזכר המתים נקראו, על שום צירוף הפתיחה שלהן, 'דוכרן'

דכרן טב לניחות נפשאת לכלל מיתינו ומיתכם ומיתי כל [עם] יי [...]ות מא[נשים] ונשים וטף ובחורים [רוח] יי תניחם, תהא עמידתם בקרוב, ילוה אליהם השלום, ועל משכבם יהי שלום,¹²¹ יקיים עליהם יעלוו [חסידים] בכבוד ירננו על משכבותם [והחיים] והשלום [יתולו] על כלל הקהל הקדוש הזה מגדולם ועד קטנם האלהים יברכם [ישמרים וי]עזרים חברים עם כל ישראל.¹²² אמרו אמר.

יש מן המופלא במנהג הזה, להזכיר את המתים במעמד הזה. מעולם לא שיערנו שהיה קבע לאמירות מן הסוג הזה בקהל השאמיים שבפוסטאט, בלילי שבתות. מן הנמצא לפנינו ברור שלא אמרו 'דכרן טב' אלא בלילי שבתות בלבד.¹²³

בלילי ימים טובים שחלו בחול סיימו את התפילה בברכה קצרה שנאמרה מפי החזן באוני המתפללים: היא מועתקת בכ"י ט"ש H2/146 אחרי ברכת 'שהחיינו' שבסוף קידוש (והבדלה) של ליל פסח: 'ויאמר: תחיו ותזכו שנים רבות שנים נעימים: ושלום'. הפורמולה נזכרת גם בסדר פוסטאט א (ט"ש H12/11a) בסוף ערבית של שמיני עצרת, אבל בקיצור: 'תזכו שנים רבות'. מסתבר שביליל שבת סיימו את התפילה, אחרי 'דכרן טב' בפורמולה 'שבת שלום עלינו ועליכם ועל כל בית ישראל'. כך מועתק בכ"י ט"ש ס"ח 124.60, ומיד אחר כך כתוב שם: 'יילכו כל הקהל לבית[ם] לשלום'. הברכה נרמזת בקיצור גם בסדר פוסטאט א, בסוף המדור לשבת וזאת הברכה של בני א"י, כך: 'שבת שלום. ושלום'.

[ט] סיכום

על-פי הדפים הנוספים במאמר הזה על סדר פוסטאט ב מתחזק הרושם שעלה מן המקור העיקרי של הסדר הזה, הלא הוא כ"י וינה 96, שמנהגם של בני ארץ-ישראל בפוסטאט בעת כתיבת הסידור עמד על סף ההתמוטטות. לשונות תפילות הקבע העיקריות, כגון הברכות שמסביב לקריאת שמע, העמידות על חתימות ברכותיהן, נוסחי הקידוש וההבדלה וכד' הנו בבליות לפרטי פרטיות. זכר מועט למנהגי ארץ-ישראל האוטנטיים נשתמר באזורים הללו רק בעמידות התג, שבנוסחון הבבלי המלא שוררבו לפי מנהג הסדר פוסקים מעין המועדים, לפי שיטתם הקדומה של בני א"י. אפשר שבשימוש משני נשתמר כאן בעת הזאת לשונה של ארץ-ישראל גם בברכה הרביעית של עמידות החגים, אבל בעניין

(= דכרן טב), ועל-פי הערבית: 'תרחים'. בגניזה נתגלו, כידוע, הרבה עשרות 'דוכרנים' לזכר משפחות מיוחסות. הלשון 'דוכרן טב לניחי נפש[הו]ן' וכו' ראה בנדפס אצל גויטין בספר נמוי הג"ל, עמ' 52, טור 8 ('... לזכר גאוני ישראל וראשי ישיבותיהם' וכו'). על הברכות שנאמרו לקהל בבתי הכנסיות הקדומים, על-פי הרוב בארמית (מעין 'קום פורקן' של 'מינו) ראה גם תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 248, וראה שם הערה 124. תפילות מסוג זה נאמרו בדרך כלל (בעיקר במנהגים המאוחרים) בשבתות, אחרי הקריאה בתורה ובנביא, אבל כיוצא בהן נאמרו גם בשחרית, לפני התפילה, ובמקומות אחרים.

121 כלשון הזה ממש ראה בנדפס אצל גויטין בספר נמוי, עמ' 53, שורה 25 ואילך.

122 'והחיים] והשלום' וכו' ראה בנדפס על-ידי גויטין, עמ' 53, שורה 26. 'לכלל הקהל הקדוש הזה: וכו' עד הסוף — ראה בנדפס על-ידי גויטין, עמ' 54, שורה 11 ואילך. לעניין 'חברים עם כל ישראל' ראה שם, שורה 14 ('חברים לכל ישראל ואמרו אמנו'). לנוסח זה של חיתום התפילה ראה בפירוט אצל וידר (לעיל, ראש הערה 120), עמ' 575 ואילך.

123 בשתי ההיקריות בסדרי פוסטאט נרמזת אמירת התפילה במפורש כמיוחדת לערבית של שבת. אמנם אין העניין נזכר בסדר פוסטאט א, אף-על-פי שרוב מדורותיו דנים בתפילות של שבת, לפי שסיים המעמדות מסומן שם בהכללה (ראה לעיל, הערה 105).

הזה עדות המקור מפוקפקת. מלבד זאת — ידה של בבל שלטת כמעט בכול, והסדר מעיד על כניעתם של בני א"י, באשר לענייני התפילה המרכזיים, ללחצם של חכמי המקום, שכדי לשרות עמם התמו בשנת 1211 על האמנה המפורסמת שלהם. אין ספק שהסדר מעיד על נצחונם של ר' אברהם בן הרמב"ם במלחמת החורמה שהכריז על שרידי מנהגיהם הסוטים של בני ארץ-ישראל בעירו.

ארץ-ישראלים נותרו בסדר רק אוזרי השוליים של התפילה: בהיקף אותנטי נותרו בעינם הנהגות בני א"י בפסוקי דוימרה של שבת, המתוארים בהרחבה יתירה בכ"י וינה 96, 124 טקס אמירת המזמורים בפרוס השבתות והתגים (ובמציאי שבתות) קדם לתפילת ערבית, אמירת הלל בערבית של לילי פסחים וקצת מנהגות תפילה יוצאי דופן, ספק ארץ-ישראלים ספק מקומיים, שחכמי פוסטאט לא ראו מן הסתם פוגעים באופיה הבבלי של התפילה. לפי שיטתם של בני ארץ-ישראל, ובניגוד לדעתם של חכמי המקום, המשיכו בני א"י שבפוסטאט לומר פיוטים בתפילותיהם: מעריכים מפויטים בשבתות, 125 בשבתות מצוינות ובתגים, ושבעתות של ערבית ברוב ההזדמנויות. הם אמרו פיוטים לעת מצוא גם בפתיחת תפילות השחר שלהם בשבתות, 126 וסביר להניח שאמרו פיוטים מסוג היוצרות והקרבנות, לפחות בתגים.

לא הרבה נשאר, איפוא, משיטתם של בני ארץ-ישראל בבית הכנסת הקדום והמפואר של השאמיים בפוסטאט בראשית המאה הי"ג. יש להניח שהראב"ם לא נח ולא שקט עד אשר נעקרו מן השורש גם השרידים האחרונים של המנהג המתחרה. מנהג בני א"י נעלם מן העולם כנראה עוד בימיו, 127

[י] ר' ידותון הלוי, חזן כנסת השאמיים בפוסטאט בימי הראב"ם

כבר צויין לעיל שסדר פוסטאט ב היה במקורו טומס גדול ומפואר, 128 שהכיל, כנראה, נוסחי קבע ופיוטים לכל ימות השנה. מעתיק כתב-היד הזה היה סופר מיומן: כתיבתו מדויקת ומסוללת מאוד, והיא מעידה בבעליה שתלמיד חכם היה. וכבר לפני שנים דומה היה בעיניי שסופר זה הוא גם מי שהעתיק את סדר פוסטאט א, שאף הוא היה, במקורו, כרך גדול של תפילות ופיוטים, ויצג גם הוא את שיטתם של בני ארץ-ישראל שבפוסטאט. באמת, עיון מדוקדק בשרידי שני כתבי היד מלמד שמעשה ידי סופר אחד הם. 129 אמנם ניכר שסדר פוסטאט א הועתק איזה זמן לפני סדר ב: שני כתבי היד נבדלים זה מזה

124 ראה תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 224 ואילך.

125 דבר זה ברור עכשיו מן המובא בסדר פוסטאט ב, כ"י ט"ש ס"ח 124.60, שבו מועתקים, כפי שכבר צויין לעיל, שני מעריכים של שבת סתם, לבחירה אלטרנאטיבית. סביר להניח שבדף קודם (שאיננו לפנינו) הובא המעריב המועדף, שנאמר מידי שבת בכנסת השאמיים של פוסטאט. ממצא זה חשוב, כי בגוש העיקרי של סדר פוסטאט ב (כ"י וינה 96) אין, כזכור, פיוטים מן הסוג הקלאסי.

126 על-פי ציון אופציונלי לאפשרות הזאת בכ"י וינה 96, ראה תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 288 ואילך.

127 על התהליך הזה ראה בהרחבה אצל מ"ע פרידמן, 'מחלוקת לשם שמים' (לעיל, הערה 18), שם. 128 לפי תיאורו של הלפר בקטלוג שלו לקטעי הגניזה שבפילדלפיה (לעיל, הערה 19), שם, הדפים בסדר פוסטאט ב הן בגודל 34.3x26 סמ': המידות הללו גדולות משיעור דף פוליו בימינו.

129 ראה מה שהערתו לעניין זה במאמרי הנ"ל בספר הייגמן (לעיל, הערה 7), עמ' קיב, הערה 5.

בפרטים קטנים בצורת האותיות: בסדר ב האותיות מרובעות ונוקשות יותר והשורות מסודרות יותר: אותיות הסדר הראשון קצת יותר מעוגלות. גם מידות הטומוס השני גדולות היו ממידות הטומוס הראשון. אבל לבד מזאת ברור שאין כאן אלא יד אחת. הדבר ניכר בעליל בצורה הטיפוסית ויוצאת הדופן של כמה אותיות, ובעיקר השי"ן, הלמ"ד והליגטורה אל"ף-למ"ד, בצורה המיוחדת של כתיבת השם במעין משולש של יוד"ן שמתחתיו קמץ, בציון אופייני ('כול') לקיצורים, בסימון אחד של קיצור המילה 'פומון' (פו) ובסימנים גראפיים טיפוסיים למילוי השורות.

כתיבת-יד זו צצה ועולה לעתים מזומנות בתעודות גניזה נוספות השייכות להקשר שאנו עומדים בו. וכבר הזכרנו לעיל את כ"י ט"ש ס"ח 156.81, שנכתב גם הוא בידי הסופר שלנו, והוא מעין מימוש מפורט של סדר התפילה הנמצא בראשי פרקיו בכ"י אנגברג 209: שני הדפים של הממצא הזה נתלשו מן הסתם מ'מחזור' של פסח שהסופר התקין לשימוש עצמו או לשימוש זולתו. לפני שנים שיערתי ש'כתב האמנה' הארץ-ישראלי המפורסם משנת 1211, שבו נשבעים בני א"י שבפוסטאט אמונים למנהגות התפילה של אבותיהם, נכתב אף הוא בידי הסופר הזה.¹³⁰ כתיבת-ידו עולה בשרבוט שבאקראי גם על גב התעודה הערבית שפרסם פנטון בשעתו ובה פניה של בני ארץ-ישראל שבפוסטאט לערכאות המוסלמיות בבקשה שיתערבו במחלוקת שנתגלעה סביב מנהגם.¹³¹ הסופר רשם על הטיטסה הזאת הערות ואף קטע של פיוט הידועים לנו ממנהג א"י של פוסטאט: ברור שהמעתיק, שכתב אולי גם את הטקסט הערבי של גוף הטיטסה, שייך היה למקום הזה ולימים האלה ולאירועים המסעירים שאת עניינם רשם. סופר זה כתב גם את כ"י אוקספורד Ms. heb. 93/3, שהביא לנו בשעתו ידיעות מפתיעות על סדרי הקריאה בתורה של בני ארץ-ישראל בפוסטאט ועל הקידוש המיוחד שלהם בר"ח ניסן.¹³² הוא גם מי שהעתיק (וכנראה גם שיגר) אל ר' אברהם בן הרמב"ם שאלה בדבר זכות חזן בית הכנסת השאמי (על כורחנו בפוסטאט) להמשיך ולהתפלל בלילי שבתות כמנהגה הקדום של הקהילה הזאת. כ"י זה נתגלה ופורסם לפני שנים רבות על ידי א' שייכר,¹³³ ופרופ' פרידמן הראה בצדק שגם הוא, ועוד חומר רב שנחשף ונותח על-ידו, שייכים למחלוקת שנת ה-1211: ¹³⁴ הסופר שלנו נוכח, איפוא, ברוב שלבי הפולמוס, וכתיבת-ידו מתעדת את פרטי גילגוליו.

130 עיין: תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 277, ושם הערה 6.
131 כ"י ט"ש Ar. 41/105. ראה: י' יגון (פנטון), 'תפילה בעד הרשות ורשות בעד התפילה', ממזרח וממערב, ד (תשמ"ד), עמ' 17 ואילך. וראה לזה: תפילת ומנהגי תפילה, עמ' 222, הערה 28.

132 ראה לעניין זה: ע' פליישר, 'ביירוים בשיטות הקריאה בתורה של בני ארץ ישראל הקדומים', HUCA 62 (1991), חלק עברי, עמ' מט, ושם הערה 23.

133 ראה: א' שייכר, 'שאלה שנשלחה לרבנו אברהם בן הרמב"ם', בתוך: A. Scheiber, *Geniza*, 1981, Hildesheim, חלק עברי, עמ' 58 ואילך. כה"י אינו בהישג-היד, והצילום הניתן שם מוקטן מאוד ומטושטש, אבל כמה מקרי האופי הייחודיים של כתב-יד הסופר שלנו ניכרים שם בעליל. המעריב המפורט, שבו מדגים הכותב את שאלתו (תחילתו [מזמור] שיר אומרה לרוכב ערבות), מרעק בסדר פוסטאט (כ"י ט"ש ס"ח 124.60) כ'מעריב אחר' (הראשון משני המעריבים הנזכרים לעיל, הערה 125), לשבת רגילה. גם מזה מוכח ששני כה"י שייכים להקשר אחד. ראה להלן, הערה 148.

134 ראה מ"ע פרידמן, 'מחלוקת לשם שמים' (לעיל, הערה 18), שם.

האיש, שראה את עצמו בודאי שליחם של אחרים בהקשר הזה, חשף את זהותו באקראי, במעשה משונה שעשה. בכ"י ט"ש H2/146 שכבר הוזכר לעיל כמה פעמים, שירבב ברוח שהשאיר בין השורות, צרור מקרי של פיוטים לאבל. אין צל של ספק שיד הסופר עצמו כתבה את הפיוטים הללו כאן, וצריך להניח שהוא עשה זאת זמן לא רב אחרי שהתקין את הסידור: כתיב פנים הסידור וכתוב הפיוטים אחיד לחלוטין מכל הבחינות. וכך לשון הפיוטים הללו:

- * ירא האל ופחד ויתפאר גאווה: וכל מי ישא נפשו וצינו
דביר [קד]שו ישחר בקראה וישתחנה להיכל מעונו
ו[יז]דהו עלי חסדיו וטובנו וישאל צרכיו ואת מזונו
חם ויושר ישים מנתו: ויתחזק טרם יבוא אסונו
5 וידעוהו מנת [ב]חיליו: וצורם ייצא מקבדו והונו
נ[ע] וננוסע אלי קבר באשמן: ושמ יהי תמיד מלונו
חביו בקרמה ותולעה: [...] אלי ימי וצינו
בקברו גופו ימס וירקוב: ורוחו בקנחתי? יבוא לפני בוראו וקונו
רחמים יצאו שניהם אם יצדיקם הצור בדניו
10 לישראל יחיה כנאמו בפתחו הקברים להמונו
ולקץ הימין יקיצם ואל קדשו יביאם בעוז ימינו
יביא להנם גם משיחם וישירו. וגם לוי במענו
כרכו יי קל צבאיו משחתי עושי רצונו רצונו

לאחר שכפל (שלא לצורך) את מילת הסיים של הפיוט, הוסיף הסופר: 'חם', ורשם את סימן השיר בסדר משוכל קמעה: 'ידותון לוי התבר', התחיתה הנכונה בשיר היא: 'ידותון חבר לוי'.

בין שתי השורות שלאחר מיכן רשם הסופר, באמצע, את הכותרת 'וצר', ועל-פי הרצף הנה נראה שאפשר להגדיר, אם כי בהיסוס, את סוגו של הקטע שהועתק זה עתה: לפי הנראה הוא מסוג ה'מצדדים' שבהם פתחו פייטנים מאוחרים, החל מן המאה העשירית לערך, את מערכות היוצר שלהם.¹³⁵ תרונן האחד של הקטע מחזק את השערת הסיווג של

* הערות לפיוט: ציון הנקודיים בתוך הטורים בא במקור, סימן שהמעתיק חש בציוורות העולות במקומות שסימן. מעניין גם התרונן הפנימי שבטור הראשון: נראה שהוא מעין 'תפארת הפתיחה' הנחוגה בשירי החול השקולים, מטיפוס ספרדי. כבר צויין שבסדר פוסטאט א יש פיוט אחד שקול במשקל כמוהו, ובראש אחד הפיוטים (הבלתי שקולים) המובאים שם מסומן כלחן פיוט של יהודה הלוי. וראה עוד להלן, הערה 164. 2 דביר קדשו: את בית הכנסת. 5 וידעוהו: ויפקד אותה, ישיגוהו. בחיליו: במוראותיו. 6 באשמן: בצלמוות. 9 שניהם: גופו ורוחו. 13 ברכו וכו': תהי קג: כא.

135 ראה לעניין זה בספרי הנזכר לעיל, הערה 50, עמ' 306 ואילך. וראה: ע' פליישר, 'היצירות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 369 ואילך. היקף פיוטי המצדד היה בתחילה מצומצם, אבל הם נרחבו מאוד החל מן המאה הי"א. מצד הדיקף אין קושי בסיווג השיר כמצדד.

השיר: המצדדים עשויים כמעט תמיד גוש אחד. ההגדרה הוואנרית מסבירה אולי גם את ההכפלה המשונה של מילת הסיום של השיר: אפשר שאין שם אלא טעות סופר, וצריך להיות 'משרתיו עושה רצונו, קדוש': המצדדים מסתיימים לפי חוק הסוג במילת 'קדוש', ואפשר שכך ביקש המעתיק לכתוב וטעה. בהמשך מועתק הקטע הבא:

* חברי ואנשי עֲצָתִי שָׁמְעוּ דְּכַר עוֹצֵי בְּרַעַת וּבְחֻכָּמָה
אֲשֶׁר הוֹכִיחַ לְכָל יוֹשְׁבֵי כְּאֲדָמָה
וַיֹּאמֶר: עָרוֹם יֵצְאֵתִי מִכֶּטֶן אִמִּי [וְעָרוֹם אָשׁוּב שָׁמָּה]

בְּמַעֲי אִמִּי טָפָה סְרוּחָה הָיִיתִי וַיֵּצְאֵתִי וַיְגַדְלֵתִי חֶתֶן מִתַּחַת
5 וְנִתְאַחֲרֵתִי, וְכָל שְׁהִיָּה לִי בְּמִקַּח וּמִתֵּן —
יִי נָתַן

רָצָה כִּי יִהְיֶה לִּנִּי פֶקֶח
רָצוֹנוֹ עָשָׂה כִּי יִיגִיעַ נַעֲמָלִי בְּשׁוֹטְנִי לְלֶקַח
יִי לֶקַח

10 לֶקַח לֶקַח כָּל שְׁהִיָּה לִי מִצֶּד נֶרֶךְ
הֵן יִקְטִילֵנִי לוֹ אֵיחָל וּכְחָרָם אֶתְחַרֵּךְ
יְהִי שֵׁם יִי מְבֹרָךְ קְדוֹשׁ

הקטע הזה חתום 'חבר' בלבד, אבל אין ספק שגם הוא לר' ידותון הנוכח. היוצר, המפייט את דברי איוב הידועים (איוב א, כא) בנוי בתבנית המקובלת של גופי היוצר הקלאסיים, אבל חתימתו מעידה בו שאין הוא קטוע, אלא נכתב מלכתחילה כך, שיהא בו גוש אחד בלבד של שלוש מחרוזות (ולא ארבעה גושים כאלה, כמקובל) וסטרופת קדוש לאחריה. דרכם של פייטנים מאוחרים להסתפק בגדמי יוצרות מטיפוס זה ידועה לנו מאז אמצע המאה האחת עשרה: היא מודגמת לראשונה אצל פייטן מצרי ידוע, ר' סהלאן בן אברהם.¹³⁶ בהמשך רצוף ליוצר העתיק הסופר את הפיוט הבא:

* הקטע עשוי שלוש מחרוזות תלת טוריות ומחרוזת ביניים אחת. המסתיימת במלת 'קדוש'. ביאור: 1 עוֹצֵי: כינוי לאיוב (ראה איוב א, א). 3 עָרוֹם וְכִי: איוב א, כא. הפייטן מעבד את הפסוק בהמשכו. 4 טָפָה סְרוּחָה וְכִי: על-פי המשנה הידועה באבות ג, א. חֶתֶן מִתַּחַת: כנראה: ונעשיתי עַלֵם מִתַּגְדֵּל. 5 וְנִתְאַחֲרֵתִי: כנראה: וּנְקָחְתִּי. 8 בְּשׁוֹטְנִי לְלֶקַח: איג' ידוע לפרש, ואולי לא פוענח כראוי. ואפשר ליישב בדוחק: בבקשי לקחת באוון ('בשוטני'). 10 מִצֶּד נֶרֶךְ: כנראה: דבר קטן דבר גדול. 10 הֵן יִקְטִילֵנִי וְכִי: על-פי איוב יג, טו. הסופר כתב תחילה 'יקטלני' 'אחל' ותיקן. ובחרם אחרוך: אולי: ואסבול את ייסודיי. אבל הלשון קשה מאוד.

136 ראה לעניין זה בספרי הנ"ל (הערה 135), עמ' 411 ואילך.

חסדו אודיעה / נטובו אשמיצה / גדלו אביצה
 עושה משפט לעשוקים
 בדתו אשיחה / ועידותו אפציה / שיר אצריחה
 למעלות ממעמקים 5
 רחום ממעונין / נחם אבילי אמוני / שובה יי
 את שכיתינו כאפיקים

גם הקטע הזה חתום 'חבר' בלבד, ¹³⁷ ולפי שהוא קשור (כנראה) אל הקטע שלפניו בשרשרור, אפשר שכוון להיות מעין 'פזמון' לגוף היוצר. גם הרחבות מן הסוג הזה ידועות לנו מתקופת הפיוט המזרחי המאוחר, ¹³⁸

ר' ידותן לא היה פייטן גדול, אבל היתה לו מיומנות ידועה במלאכת השיר. השורות הארוכות של פיוטיו ושימוש הברור בציורה מעידים על איחור זמנו. ¹³⁹ גם העיצוב המעין-אזורי של מחרוזות הקטע האחרון, שהוא 'ספרדי' מובהק, מעיד עדות דומה. ¹⁴⁰ ועדיין לא היינו לומדים מן הממצא דבר, אילמלא עלו מכה"י סימנים שהעידו בו שהוא אוטוגראף של המחבר. כבר בקטע הראשון, באמצע טור 12, כתב המעתיק תחילה 'וישירו כולם וגם', ומחק את שלוש המילים הללו וכתב במקומן 'וישירו', וגם לוי במע[נן], וזה תיקון של מתבר או של עורך, לא של מעתיק שטעה. אבל גם ביוצר, בשורה 8, כתב תחילה 'רצונו עשה בי ו[...]' והשכילני ועיני פקח, אך מחק את ארבע המילים הראשונות וכתב במקומן, למעלה מן השורה: 'רצה בי' (כלומר: 'רצה בי והשכילני ועיני פקח', כמו

* השיר כתוב בצורת ה'מרוכבים' הספרדיים, אם כי עליי אורך הצלציות אפשר לראותו כתוב במחרוזות מרוכבות מעין אזוריות (בחרו מדגם אאבב גגבב וכו'). נראה שהשיר לא הושלם, ולפיכך קשה להגדיר את סוגו. ביאור: 1 מבֿורך וכו': שורה זו נועדה לשמש רפרון בשיר, ומזה החרו הקבוצ (המעין אזורי) —'קים' בסופי המחרוזות. 3 עושה וכו': תה' קמו, ו. 4—5 שיר ... למעלות ממעמקים: תה' קל, א. ובמקרא: שיר המעלות. 6 אמוני: ישראל. שובה וכו': תה' קב, ד.

137 על מנתגם של פייטנים קדומים ומאחרים לחתום רק בתארים ('חבר', 'אלוף', 'גאון') או בייחוסם ('כהן', 'לווי'), בלי לציין את שמם כבר הוער במחקר, והיא תופעה מעניינת. ראה לענין זה: E. Fleischer, Unpublished Poems by Rav Hay Gaon, *JQR* 65 (1975), pp. 13 ff; ע' פליישר, 'חברים ועיונים לקראת מהדורה עתידית של שירי רבי יהודה הלוי, אסופות, ה (תשנ"א), עמ' קט, ובספרות המובאת שם. פייטנים מאוחרים חתמו לעתים גם 'חוק' בלבד. במקרה שלפנינו הדבר קשור (כנראה) בהתימה המלאה של הפייטן בקטע הראשון שבהעתקה. התואר 'חבר' שר' ידותן חותם בו הוא תואר ארץ-ישראלי מובהק, והוא ניתן למוסמכי הישיבה. ותמה אני מיד מי קיבל ר' ידותן את התואר בתקופת המאוחרת הזאת.

138 ראה על זה בספרי הנ"ל בהערה 135, עמ' 392 ואילך.
 139 שני השימושים נתאחרו בשירת הקודש העברית עקב השפעתו של רב סעדיה גאון. כפי שראינו לעיל, חש ר' ידותן צורך לציין את הציורות בסימנים גראפיים מיוחדים ב'מצדד'.
 140 לתולדות הדגם הזה בסטרופיקה העברית ראה: ע' פליישר, 'לקדמוניות שירתנו בספרד', אסופות ב (תשמ"ח), עמ' רלו ואילך. אבי הצורה בשירתנו הוא רב סעדיה גאון, אבל הדגם היכה שרשים בעיקר בספרד.

שהדפס לעיל), וממה שמחזק בנה את הטור שלאחרי כן: 'רצונו עשה בי ויגעי ועמלי' וכו'. אף זה תיקון של מחבר שעושה בתוך שלו, לא של סופר המתקן מה ששגה בדברי זולתו. האופי האוטוגרפי של ההעתקה ברור עוד יותר מנוסח המחרות האחרונות של הקטע השלישי: כאן כתב המעתיק תחילה 'רוב נחמתיו / ועוצם הבטחותיו', אבל לא המשיך, וכתב במקום זה נוסח אחר: 'רחום ממעוני / נחם אבילי אמוני' וכו', כמות שהוא לפנינו. בטור שלאחר מיכן ניסה לתקן את הנוסח הראשון שהפסיק באמצע, וכתב שוב: 'רחמך משמי מעוני' אבל כתב למעלה מזה נוסח אחר: '[...] ת דר' (מעוני), והפסיק שוב. אף אלה מעשים של מחבר, לא של מעתיק. לפי זה צריכים אנו לומר שידותון החבר הלוי בעל קטעי הפיוט המשובבים בין השיטין כמה שלפנינו הוא לא רק מחבר השירים הללו, אלא גם מעתיקם של שני סדרי פוסטאט וסופרם של שאר הכתבים הקשורים בסדרים האלה.¹⁴¹

מסתבר שיש בידינו עוד ועוד העתקות של ר' ידותון, ועוד פיוטים משלו. החשוב והיפה שבין פיוטי הידועים הוא מעריב גדול לשבת, שתחילתו 'ושמרו ידידים יום שילום עשות עולם יום לשמחתכם' המועתק בכתב-ידו בכ"ט ט"ז 13H4/2. פיוט זה כתוב בראשו: 'מעריב לשבת ידותון' הוא גם חתום בראשי חטיבותיו העיקריות: 'ידותון'.¹⁴² טורי השיר ארוכים במופלג, כמו בשני הקטעים הראשונים שהבאנו כאן. המעריב מיוסד על שם' לא, טז, והמעתיק אף ציין לזה בסוף ההעתקה: 'אלסימן — ושמרו בני ישראל את השבת לעשות את השבת וג'.'¹⁴³ אחרי שתי החטיבות הראשונות של השיר בא במעריב. הנה קטע הרחבה, המונה לפי הסדר את ל"ט אבות המלאכה.¹⁴⁴ תחילת הקטע הזה 'אבות מלאכות ארבעים חסר אחת במניני / הימנעו מעשותם המוני / כי שבת היום ליי', והמעתיק הקדים לו את הכותרת המשונה 'כטבה'.¹⁴⁵ הכותרת הזאת חוזרת בראש קטע דומה במעמד בסדר פוסטאט

¹⁴¹ קשה להבין מדוע שירבב ר' ידותון את פיוטיו לאבל בסידור הגדול של קהל פוסטאט, ומדוע בחר לזה דווקא את העמוד שבו מתוארים סדרי התפילה בפסח. כפי שנראה להלן — ר' ידותון היה חזן בית הכנסת השאמי של פוסטאט, ואם כן אפשר שהסידור היה נתון בשמירתו. הוא גם נתן לומר דברי פיוט בהלוויות, כמנהגם של יהודי פוסטאט, ובוודאי חיבר בעצמו פיוטים להודמניות כאלה (ראה להלן, הערה 163). אפשר גם כן שהסידור שכתב ר' ידותון יצא עד מהרה מכלל שימוש, עקב התמטטות הסופית של מנהג בני ארץ-ישראל בפוסטאט בימיו, ועל כן לא חס על מעשה ידיו ועשה ברווחים שהשאיר בין השורות שימוש חוזר.

¹⁴² המילים המצטרפות לחתימה בראשי חטיבות השיר העיקריות באות אחרי מלות הפתיחה של פסוק המסגרת כך: 'ושמרו ידידים', 'בני ישראל את ד'ת שבת' (מטושטש בכה"י הנידון, אבל הוא ברור במקביל כ"י ט"ז ס"ה 124.60 [ראה על זה להלן בסמוך]), 'את השבת ואת שמחתה', 'לעשות את השבת תמימים', 'לדורותם וילגועם', 'כרית עולם ניצורים'. הקטע השלישי ('הזולת') אין לו אקרוסטיכון. הפיוט נדפס להלן, בסוף המאמר, בנספח א.

¹⁴³ המונה 'סימך' לציון פסוק המעמיד מסגרת למערכת פיוטית אינו ידוע ממקום אחר. בדרך כלל מסומן כך, במקורות המאוחרים, האקרוסטיכון.

¹⁴⁴ על-פי המשנה שבת ז, ב.

¹⁴⁵ המילה ערבית, והיא מציינת בספרות הערבית הקדומה דרשות כתובות בפרוזה נמלצת (לעתים מחזרות באקראי). ראה עוד בהערה הבאה. מצד מיקומו במעריב, הקטע משמש זולת. אבל הסופר מציין בשם הזה ('זולת') את קטע הסיום של ה'כטבה' (תחילתו 'את השבת ואת שמחתה' כנ"ל), אשר בו שב הפיוט אל ההקשר הסימטרי של חטיבותיו. בסדר פוסטאט א (וכן כמה שהולך לפנינו, פיסקה [1]), מכנה ר' ידותון את הקטע הזה 'גוף', כפי שפורש לעיל. שימושו של ר' ידותון במונחי הפיוט משונה, ואפשר שהיתה בידי, בעניין זה, מסורת לא שגרתית.

א, 146 ואין היא ידועה לפי שעה אלא מהעחקותיו של הסופר הזה. אין ספק שהפיוט מועתק בכתיבת-ידו של ר' ידותון, 147 ואין ספק שההעתקה אוטוגראפית: המחבר שררב בין השיטין שפע גדול של תיקוני נוסח שבאים לשפר את טיב החיבור: בקטע ההרחבה אף כיוון לשנות את המבנה המקורי של השיר: תחילה העמידו על מחרוזות דו טוריות מלוות בשני רפרנים מתחלפים, ולבסוף ביקש לעשותן תלת-טוריות. את המעריב הזה שילב ר' ידותון גם בסדר פוסטטאט ב: בכ"י ט"ש ס"ח 124.60 הוא מועתק שלישי בסדרת מעריבים מפויטים לשבת. 148 הנוסח המובא כאן, עד כמה שניתן לפענחו (כה"י לקוי) מאוחר לנוסח של כ"י ט"ש 13H4/2; הוא מגובש יותר, ויש בו התייחסות הן אל נוסח הפנים של 13H4/2 והן אל תיקוניו. ה'כטבה' נקראת כאן 'זולת', ומחרוזותיה דו-טוריות: נמצא שר' ידותון ויתר לבסוף על כוונתו להרחיב את מחרוזות הקטע ושב אל המבנה הראשון שלו, שהוא, אגב, טבעי יותר למרכיבים הללו במעריבים. על דבקוהו של המחבר בשיטתם של בני ארץ-ישראל תעיד העובדה שהוא הנציח בפיוט הזה שניים ממנהגיהם הטיפוסיים. בחטיבה הראשונה של השיר הוזכר את המנהג לקרוא מזמור מיוחד לכבוד השבת ('נר להדליק ומזמור לקרות ושלחן לערוך, ולהתענג במנוחתכם'), 149 ובחטיבה בשנייה הוזכר את המנהג להתחיל את תפילות היום באמירת 'ויכולו' ('ב'ויכולו' התחילו וסיימו בקרות

146 ראה תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 313. בראש הפיוט המובא שם מסדר פוסטטאט א, דף 2 ע"ב, כתוב: 'כטבה לשבת וישמע יתרו זולת למעריב'. וראה שם, הערה 76. וראה גם לעיל, הערה 52. וראה עוד להלן, בסמוך.

147 כתיבת-ידו כאן קרובה יותר אל המצוי בסדר פוסטטאט א, ויש אולי ללמוד מזה (וכן גם מבלבול המונחים), שכתב את השיר לפני שהעתיק את סדר א. ועיין עוד להלן, בסמוך.

148 ראה לעיל, הערה 125. אפשר שנוסח המעריב שהובא בראש המדור לא היה מפויט, אלא תביא את התפילה על-פי סידור רס"ג (ראה גם להלן, בהמשך ההערה), ואם כן שני המעריבים המסונפים למדור היו תאלטרנטיבות הפייטניות היחידות. אבל העובדה שבראש המעריב הראשון שבסוף המדור כתוב 'מעריב שבת אחר' נראית מעידה אחרת. המעריב הזה הוא הפיוט 'מזמור שיר אומרה לרוכב ערבות', שעליו נשאל ר' אברהם בן הרמב"ם בשאלה שנזכרה לעיל, הערה 133. מעריב זה מועתק, אבל לא בידו של ר' ידותון, גם בכ"י ט"ש 13H4/2, בדף הצמוד אל הדף שעליו העתיק ר' ידותון את המעריב שלו 'ושמרו ידידים'. אחרי המעריב הזה העתיק שם הסופר שהוא את נוסח הברכות שמסביב לקריאת שמע במוצאי שבתות, על-פי סידור רס"ג. המעריב 'מזמור שיר אומרה' נדפס בשלמותו על-ידי מ"ע פרידמן במאמרו 'מחלוקת לשם שמים' (לעיל, הערה 18). בכ"י ט"ש 124.60 כתב ר' ידותון בראש המעריב 'ושמרו ידידים': 'מעריב שבת לר' אנוש ו'ל' (ו'ל' — למעלה מן השורה), אבל נראה שמחק את המילים 'לר' אנוש' בקו אופקי. אפשר שביקש להעתיק כאן מעריב אחר, ונמלך בדעתו והעתיק את חיבורו שלו. השם 'ר' אנוש' משונה ביותר, ועד כמה שידוע לי אינו מצוי באונומסטיקון העברי של ימי הביניים. האם אפשר שכיוון להסתיר בדרך זו, משום צניעות, את שם עצמו, העולה מפורשות, כפי שצוין, מחתימת הפיוט?

149 על המנהג הזה עיין תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 173. המנהג נזכר, אגב, בלשון של הסכמה מסוייגת, גם על-ידי ר' אברהם בן הרמב"ם בספר המספיק שלו (לעיל, הערה 75), עמ' 182. הרמב"ם כותב שם ש'לא ראינו ולא שמענו שנאון או חכם או פוסק הלכה' גינה את המנהג לפתוח את תפילת המעריב בלילי שבתות ב'מזמור שיר ליום השבת'. המנהג נרמז בכמה פיוטים ארץ-ישראליים קדומים, ובתוך זה למשל בשבעתא 'מזמור אנעים להללך' שפירסם מ' זולאי ב'מבחר השבעים', ירושלים תש"ח, עמ' לד ואילך, והיא אולי לקילירי. הפייטן אומר שם, טור 17 ואילך: 'מזמור פוצחים וששים / שיר צורחים עת נכנסים'.

(מתוקן: בקריאת) [נועם] יושב¹⁵⁰ להגן עליכם בני'). בני א"י אמרו 'ויכולו' מיד אחרי מזמור של שבת, לפני ערבית.¹⁵¹ כפי שראינו לעיל, מנהג זה כבר נתבטל בכנסת השאמיים של פוסטאט בזמן שר' ידותון העתיק את כ"י ט"ש ס"ח 124.60¹⁵² אבל הוא שמר לו זכר בפיסוט.

שריד מקונטרס פיוטים שהעתיק ר' ידותון הוא כ"י ט"ש H11/62. בשער הקונטרס הזה כתב הסופר באותיות מרובעות: 'יום ראשון של ראש השנה, ובשורה שלאחרי כן ציין את שמו: 'ידותון הלוי'. בע"ב כתב כך: מזמור לראש השנה. למנצח לבני קרח מזמור כל העמים תקעו כף הריעו אלהים בקול וגמ' אלי (= עד) נדיבי עמים גאספו וגו'. פרק זה הוא מזמור של ראש השנה לפני מנהגם של בני א"י.¹⁵³ אחר-כך כתב: 'מעריב' והתחיל להעתיק את המעריב הקדום הידוע 'אמוני גבונים' / בתקעם בירח האיתנים.¹⁵⁴ בראש החטיבה השלישית, המורחבת, של הפיוט ('מלך אדיר במרומי') כתב גם כאן: 'כטבה'. כתיבת-היד היא של ר' ידותון בלא ספק.

ממצא דומה עולה מאוסף ט"ש ס"ח 325.168. אף הוא שריד מקונטרס של פיוטים שהעתיק ר' ידותון. בעמוד השער כתוב כאן 'פרש' ראה אנכי ועניה סוערה לשמ' השי' ז"ל ולגדה, כלומר [פיוטים] לפרשת ראה ועניה סוערה לשמ[ואל] הש[לישי] ז"ל ולמרחתו.¹⁵⁵ אחר-כך כתוב: 'ידותון הלוי'. בע"ב של הדף מתחיל המעריב 'עניה סוערה אלמנה' / בניה רחוק מקרית חנה.¹⁵⁶ אף כאן הכתיבה היא של ר' ידותון בלי ספק. בכ"י

150 הנוסח בכ"י ט"ש ס"ח 124.60 מוטושטש, ואפשר שיש שם מחיקה מכוונת של המילים 'ויכולו' התחילו. 'נועם יושב' רומז לאמירת תה' צ, יז ('יהי נעם') ותה' צא ('יושב בסתר עליון') במוצאי שבת, בסוף ערבית; אבל בכה"י הנזכר בראש ההערה כתוב רק: 'והשלימו ביושב להגן עליכם'. על מנהגם של בני א"י לומר מזמור זה בסוף התפילה במוצאי שבת (המנהג נזכר גם בסדר רב עמרם גאון, מהד' גולדשמידט עמ' פא) ראה אצל מאן (לעיל, סוף הערה 57), עמ' 319 ו-325.

151 ראה על זה: תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 179 ואילך. הרמב"ם הסתייג מן המנהג הזה, וציווה לומר 'ויכולו' אחרי עמידת הערבית.

152 אבל גם בסדר א נזכר 'ויכולו' בסיום התפילה, סימן שהמנהג נתבטל מוקדם יותר (עיין למשל לעיל, הערה 105). ואפשר שבשלב ידוע התפשוטו השאמיים שבפוסטאט, ועשו גם כמנהגם המסורתי, כלומר התחילו את התפילה ב'ויכולו', וגם כפסיקת הרמב"ם, כלומר שכפלו את אמירת הפסיקה בסוף התפילה. אין אנו יודעים מה היה נוסחם בברכה הרביעית של עמידת ליל שבת, דהיינו אם אמרו בה 'ויכולו' או לא. וסביר יותר שאמרו שם 'מאהבתך', כלי 'ויכולו', כמובא בסידור רס"ג, ואם כן נותר להם לומר פעם שלישית 'ויכולו' בקידוש שעל הסעודה: אכן ידוע לנו שהם פתחו בהקשר הזה (גם בימים טובים שחלו בשבת) ב'ויכולו'. כך הוא למשל בשני כ"י וסטמניסטר קולג' שצוינו לעיל, הערה 108, וכך הוא גם בכ"י ט"ש Misc. 26 53/9. 153 ראה תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 168.

154 מעריב נפוץ זה פורסם על-ידי א"מ הכרמן, עתרת רננים, 'ירושלים תשכ"ו, עמ' 55, ועל-ידי ר' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, א, 'ירושלים תש"ל, עמ' 5 ואילך. הוא קלוט במנהג רומניאה. מובן שהפיוט אינו לר' ידותון.

155 לשון הכותרת, סדר המילים וקיצור שמו של ר' שמואל השלישי משונים, ואולי צריך לפענח את הכתוב באופן אחר. מכל מקום המעריב שתחילתו מובאת בהמשך אינו לר' שמואל השלישי, וצריך להניח שהפיוטים שהובאו 'למחרת' של יום היו שלו.

156 מעריב זה מועתק כולו בכ"י ט"ש ס"ח 198.19. החל מחטיבתו השנייה הוא מועתק גם בכ"י ט"ש ס"ח 113.63.

ט"ש 299.1 עומדים לפנינו, בדף אחד גדול מקופל לשניים, מספר לא קטן של פיוטים קצרים בהעתקת ידו של ר' ידותון; בתוך אלה מועתק הפיוט 'אשיר שיר בל יושבת' שחתימתו 'ידותון [לוי?] חזק'. באוסף מוצרי, כ"י VIII 293.4 מועתקת, כנראה גם כן בכתיבת ידו של ר' ידותון, התחלה של פיוט שכונן אולי להחליף במעריב 'ענייה סוערה אלמנה' (או במעריב אחר) את הזולת המקורי. בראש הקטע כתוב שוב 'כטבה ללמעריב', ולשון מה שלפנינו בו כך:

כטבה ללמעריב

יונה התנחמי כי כא יום בשורה
נמ איום ננרא
ענייה סוערה

דוצי ועלוי בישע שוכן רומה
5 כי [...] החיש קץ נחמה
התנחמי נא התנחמי נא לא נחמה

דוצי לספר פלאי אדוניך
הנמ ביד נבוניך
הנה אנכי מרביץ בפור אבניך

10 תכונני בצדקה ובמישרים

— — —

הדף נפסק כאן. הפיוט היה חתום 'ידותון'. בכ"י ט"ש ס"ח 300.27 בא, למרבה ההפתעה, טיוטה של שיר חול של ר' ידותון. נוסח אחד שלו מועתק בע"א של הדף, ואין שם אלא שש שורות שחתימתן 'אני ידו...'. אבל הנוסח שבע"ב, הוא שונה ממנו עם כי בניי על-פיו, חתום 'אני ידותון הלוי ביר...'. השיר נכתב לכבוד חתונתו של מהולל ששמו היה, אולי, אברהם.¹⁵⁷ בכמה מטורי השיר ניכר בעליל ניסיון (כרשל) לשקול את הטקסט במשקל כמותי.¹⁵⁸ הטיוטה כתובה ברישול גדול ויש בה תיקונים שמקשים מאוד על הפיענות. הנוסח הקצר של ע"א ברור יותר. ולשונו כך:

157 ראה בשיר המובא להלן, טורים 3—4, אבל הלשון אינה ברורה כל צורכה. אפשר ששם המהולל היה שלמה ('ידידיה') ושם אביו היה אברהם.

158 ראה בטקסט המובא להלן, בסמוך, שורה 3, שהיא במשקל המרובה. גם הסוגר של הטור שלאחרי כן הוא מרובה מושלם. וכן הוא הטור האחרון.

- * אַליכס אַקרא נאַמנים / לחפת גביר קל החתנים
 נזה חסד בואו ידידים / יכרכהו דר במעונים
 יחיד הדור הכניהו תחלה / ככן ישי אשר תיקן מכונים
 ידידה השלימו לאביו / שמו נכבד בשם אב ההמונים
 5 דביר צדק במקדש אלהים / בית ועד לכל מיני רגנים
 וכל תורה ותקמה בו מצויה / וכל מיני מגדים עם מזונים

ובודאי יש בגניזה עוד תעודות שהועתקו בידי סופר חרוץ זה.

ר' ידותן היה לפי זה איש מלאכות הרבה: הוא היה סופר מקצועי וחזן, שהרי לא לחינם מצאנוהו מעתיק סידורים מצד אחד וכותב קטעי פיוט לשימושים ליטורגיים שוטפים, ולו שוליים, מצד שני. אבל הוא היה גם משורר חול לעת מצוא ופאר מאורעות משפחתיים בדברי שיר בנוסח 'ספרדי'. קשריו עם בית הכנסת הארץ-ישראלי של פוסטאט מתועדים בעז, הן על-פי ספרי התפילה שהעתיק, הן על פי סוגי הפיוט שכתב, והן על פי מעורבותו בפולמוס מנהגי התפילה של פוסטאט בראשית המאה הי"ג.

לפני שנים, כששמו המשונה של ר' ידותן הלוי חבר עלה בפעם הראשונה מגבכי הגניזה על-פי קצת מפיוטי שפוענחו במפעל לחקר השירה והפיוט בירושלים, חיפשתי אותו בגניזה הדוקומנטארית ובמפתחות שהתקינו חוקרי הגניזה שמלפנים בשולי חיבוריהם. למרבה האכזבה לא העליתי את זכרו של האיש משום מקום. אבל לעולם אין להתיימשק מקרן השפע של הגניזה: סוף סוף צץ שמו של ידותן באקראי בכרך החמישי והאחרון של ספרו הנפלא של ש"ד גויטיין, A Mediterranean Society.¹⁵⁹ הוא נזכר שם, בפרק המדבר בקבצי פוסטאט וענייה, בזכות עוגיו. 'החזן ידותן הלוי — כותב גויטיין — שלפחות עשרה רישומים בחשבונות של הקהילה, אחד מהם משנת 1219, מראים שקיבל משכורת של שבעה דרהם לשבוע — מבקש מנמנען שלו, אף הוא לוי, נדבה, מפני שאין לו כדי שובעו אלא בשבתות, ואילו משבת לשבת הוא רעב ללחם. שבעה דרהם לשבוע — אכן היו קיצבה עלובה לבעל משפחה. הוא משיבוע את הנמען 'באמיתות חסדיו' (בחק פצלך) שיתן את מתנתו בצנעה, לא בפומבי'.¹⁶⁰ בהערה לפיסקה הזאת,¹⁶¹ מציין גויטיין שבכ"י ט"ש ס"ח J98 מסומן ר' ידותן בראש רשימה של מקבלי מענקי לחם מן הקהילה: הוא מקבל חמש ככרות, דבר המלמד שמשפחתו היתה קטנה. ועוד הוא מעיר שם, שבגלילון המכתב הנזכר, החתום בגופו 'ידותן הלוי, רשום גם שמו הערבי ומעמדו: '[אבו] חסן בן אבו סהל, חזן גניסה אלשאמיין יכון לעד'. גויטיין מתמיה על האיש שאף-על-פי שהיה חזן פעיל — רעב ללחם. אף הוא מציין שהאיגרת, שכתבה וסגנונה מעידים על חינוך טוב, הועתקה בעמוד ב' של מכתב אחר, כתוב באותיות ערביות; גם דבר זה, אומר גויטיין, מעיד על הכותב שהיה עני מרוד.

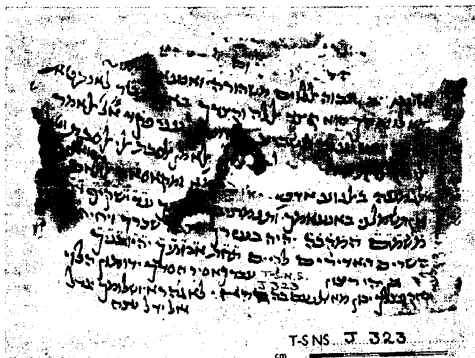
* ביאור: 2 נזה חסד: כמו: אל נזה חסד, הוא ארמונו של המתולל. / 3 מבונים: את בית המקדש.

159 כך זה הופיע, לאחר פטירת המחבר, בהוצאת האוניברסיטה של קליפורניה, בשנת 1988. ר' ידותן נזכר בספר גם בכרך ב, עמ' 449 (פעמיים!), אבל הציון נשמט מן המפתח.

160 ראה שם, עמ' 89. איגרתו של ר' ידותן כתובה כמובן ביד עצמו. סימנה: כ"י ט"ש ס"ח J. 323. פכסימילה של כה"י ראה בסמוך.

161 שם, עמ' 531, הערה 223.

פרטים נוספים על ידותון רשם גויטיין בכרטיס גדול שיחיד לו בארכיונו, והוא שמור כעת במעבדת ש"ד גויטיין לחקר הגניזה בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.¹⁶² הוא רשם שם, בין היתר, שמכ"י אדלר 2736 עולה שר' אברהם בן הרמב"ם צוה לתת לחזן המסכן 4 (דרהם) 'בשעת הקריעה', והוא מעיר: 'בוודאי שר בלוויה של אדם

כ"י ט"ש ס"ח 323 J
מכתב של ר' ידותון, חזן בית הכנסת של בני ארץ-ישראל
בימי רבי אברהם בן הרמב"ם

עני.¹⁶³ עשירים שילמו קצת יותר על פיוטים, אבל ר' ידותון היה כנראה פייטן של עניים. מכל מקום ברור שר' ידותון הוא האיש שאנו מבקשים: הוא היה חזן בכנסת השאמיים של פוסטאט ופעל בתקופה שאנו מדברים בה, ראשית המאה ה"ג. דמותו של ר' ידותון מתגוננת קצת מכוח מה שלמדנו עליו מן התעודות שדיברנו בהן במאמר הזה. מתברר שחזן כנסת השאמיים 'יכון לעד' היה לא רק איש עני, אלא גם מעתיק פורה ואיש יודע ספר, משורר בעל כשרון מסויים, מאוחרוני הפייטנים המסורתיים של

162 אני מודה לד"ר אברהם דויד, הממנה על מעבדת גויטיין לחקר הגניזה, על שטרח עמי בעין טובה בנושא הזה. כה"י המזכיר את שנת 1219 הוא ט"ש ס"ח 221 J. מצוין שם ש'אלחזן ר' ידותון: קיבל 1 (דרהם) ביום ערב'ה של השנה הג'ל.
163 ש"ר – כלומר: אמר פיוטים לכבודו. להקשר הזה שייכים בוודאי פיוטי ר' ידותון לאבל שנמצאו לנו בכ"י ט"ש H2/146 והובאו לעיל. ראה הערה 141.

המזרח. אבל אפשר שר' ידותון היה, נוסף על כל הנ"ל, גם לוחם אמיץ, שניסה להציל את מנהגה הקדום של כנסת השאמיים מן הכליה. הוא הנציח, בהעתקות חוזרות ונשנות, את סדרי התפילה של בני הקהל, וקישט את סידורם בפרי עטו. הוא תיאר את המנהג בפירוט בלתי רגיל ובהתלהבות, בדרך שממנה ניכרות אהבה רבה ונאמנות גדולה,¹⁶⁴ ונלחם על המנהג מלחמת מאסף מיואשת, נגד כוחות רבים ועצומים ממנו. עוניו המחפיר, שגויסיין מצאו יוצא דופן אפילו בהקשר התברתי שאותו תיאר ואשר בו העוני היה קו קבוע ועמוק, אפשר שהוא קשור בפעילותו הפוליטית. לא מן הנמנע הוא שגדולי פוסטאט, שניהלו את מלחמתם נגד מנהגם החריג של השאמיים בעירם בתקיפות ולפעמים באכזריות, נפרעו ממנו לאחר נצחונם, וירדו עמו לחייו.¹⁶⁵

יד ושם שאנו מציבים לו כעת, לאחר מאות בשנים, בעולם חקון של תולדות ישראל, שכר מעט הוא על רוב הטובה שאנו חבים לו.

המחבר: פרופ' יוסף ח' הכהן, מנהל מרכז ירושלים לחקר יהדות אשכנז.

המחבר: פרופ' יוסף ח' הכהן, מנהל מרכז ירושלים לחקר יהדות אשכנז.

המחבר: פרופ' יוסף ח' הכהן, מנהל מרכז ירושלים לחקר יהדות אשכנז.

המחבר: פרופ' יוסף ח' הכהן, מנהל מרכז ירושלים לחקר יהדות אשכנז.

המחבר: פרופ' יוסף ח' הכהן, מנהל מרכז ירושלים לחקר יהדות אשכנז.

המחבר: פרופ' יוסף ח' הכהן, מנהל מרכז ירושלים לחקר יהדות אשכנז.

המחבר: פרופ' יוסף ח' הכהן, מנהל מרכז ירושלים לחקר יהדות אשכנז.

המחבר: פרופ' יוסף ח' הכהן, מנהל מרכז ירושלים לחקר יהדות אשכנז.

164 ראה למשל דבריו המרגשים בתיאור 'תהלוכת ספר השיר', בסדר פוסטאט ב (תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 284 ואילך), או דבריו בסיום 'תפילת השיר', שם, עמ' 241. בכ"י ט"ש H2/106, סמוך לפתיחת קטע ה'מגיד' בהגדה של פסח, רושם ר' ידותון 'רשות' להגדה. בראש השיר הוא כותב: 'רשות' להגדה תהמורה / המיוקרת מאודם ופטרה / המשמחת ישראל ויהודה'. תחילת הפיוט ידבר פי תהלתך אדני, והוא שקול במשקל ספרדי (המרובה). הקטע חתום 'יוסף הכהן (?) חוק'. אין השיר ידוע ממקור אחר, והוא לקוי גם במקור הזה למרבה הצער. 165 בחומר שהעלה מן תגניזו מ"ע פרידמן במאמרו הנ"ל בהערה 18 (סעיפים ד, ה), נזכרת מריבה שנתחוללה סביב חזן עקשן של כנסת השאמיים שסירב להיכנע לפסיקת החכמים ודבק בדרך התפילה המסורתית של העדה. חלק מן הקהל ביקשו להעבירו מכהונתו ותאשימו אותו במידות מגונות ובדעות פסולות. אבל סיעה אחרת מבני הקהל תמכה בו וביקשה לקיימו על מעמדו. המחלוקת היא מניסן 1211. חזן נאמן של כנסת השאמיים נזכר גם בתעודה אחרת המוכתרת במאמרו של פרידמן ואשר בה מבקשים השאמיים מן השלטונות הדתיים המוסלמים פסק דין שיאסור על יריבתם לכפות עליהם נוסח תפילה השונה ממסורתם. אף-על-פי ששם החזן אינו נמסר בתעודות הללו קרוב מאוד להניח שאין הוא אלא ר' ידותון שלנו.

נספחים

א. מעריב לשבת לר' ידותון

וְשָׁמְרוּ / יְדִידִים יוֹם שִׁלּוּם עֲשׂוֹת עוֹלָם יוֹם שְׁמַחְתְּכֶם
וְצוּר עַל יָד עֲנִיו צָנָה כְּחֹדְתְּכֶם
נָר לְהַדְלִיק וּמִזְמוֹר לְקִרְוֹת וְשׁוֹלְחָן לְעֶרְוֹךְ וְהִתְעַנֵּג בְּמִנְחַתְכֶם
מַעְרֵב עַד עָרֵב תִּשְׁכַּחַתוּ שְׁבַחְכֶם
בְּכָרוֹךְ > אֲתָה < יי המעריב ערבים

5 בְּנֵי יִשְׂרָאֵל / דָּת שְׁכַת קִימו כְּנוּאֵם חֲזִיוִנִי
וּכְשִׁלוֹשׁ סְעוּדוֹת הִתְעַדְנִי אָמוּנִי
וּבִיכְלוּ הַתְּחִילוּ וְהִשְׁלִימוּ בְיוֹשֵׁב לְהִגָּן עֲלֵיכֶם בְּנֵי
אֲהַבְתִּי אֲתָכֶם אָמֵר יי
בְּכָרוֹךְ > אֲתָה < יי אוהב את עמו ישראל

זולת

אָבוֹת מְלָאכוֹת אֶרְפְּעִים חֶסֶד אַחַת בְּמִנְיָנִי
10 הַמְּנִיעוּ מַעֲשֵׂוֹתֶם הַמוֹנִי
פז כִּי שְׁכַת הַיּוֹם לִי

מקורות ושינויי נוסח. מקורות : 1. כ"י ט"ז ס"ח 124.60, עד טור 53 (א) ; 2. כ"י ט"ז 13H4/2 (ב).
שניהם אוטוגראפים של המחבר. ביאור ושינויי נוסח : 1 יום שילום וכו' : את יום סיום בריאת
העולם, כלומר את השבת. שמחתכם : לשמחתכם ב. / 2 עניו : כינוי למשה (במ' יב, ג.) / 3 ומזמור
לקרות : הכוונה למזמור של שבת (תה' צב) שבקריאתו התחילה תפילת ערבית של בני ארץ-ישראל
כלילי שבת. והתענג : ולהתענג ב. במנוחתכם : במקור ב (כנראה) : כיום (מתוקן למעלה : כימי)
אהבת[כם]. / 4 מערב וכו' : וי' כג, לב. / 5 כנואם חזיוני : כנאמר בתורה. / 6 התעדנו : כך גם
במקור ב, אבל למעלה תוקן : נא התעודדו. / 7 וביכלו התחילו : כנראה מחוק במקור א. במקור ב :
בויכלו התחילו וסיימו בקרות (למעלה : [בקרי]את) נועם יושב וכו'. דאה לעיל, בגוף המאמר,
סעיף [י], ושם הערה 151. / 8 אהבתי וכו' : מל' א, ב. זולת : במקור ב : כטבה. / 9 אבות מלאכות
וכו' : הפייטן מונה כאן את ל"ט אבות המלאכה, עליפי משנה שבת, ז, ב. / 10 המוני : בני קהלי. /
11 כי שבת וכו' : שמ' טז, כה. / 12 והחורש : במקור ב תלוי בין השיטין. יושמר וכו' : במקור ב :

לסדרי התפילה בבית הכנסת של בני ארץ־ישראל בפוסטאט

הזרע והחורש והקוצר והעמר יושמר מונעם כקבת
כפרשו חכמי משיכת

ראו כי יי נתן לכם השקת פ

15 הדש והזרה והבורר

אחת מאילו לא תעורר

כי שקת <היום ליי> פ

הטוחן והמרקד והלש [והאופה]

אסורים [...] לא תניפו תנופה

ראו כי יי נתן לכם השקת פ 20

הגוזז את העמר המלכנו והמנפצו

הצובעו והטונה יאכר ויחרם רבצו

כי שקת <היום ליי> פ

המסין והעושה שמי כתי גרין

25 יהיו מוקאין

ראו כי יי נתן לכם השקת פ

הבוצע שני חוטין

והקושר והמתיר לא יהו [שו] לטין

כי שקת <היום ליי> פ

וכל מלאכות (מילים אלו רשומות בגליון) חייבם (למעלה : שמרם) כאם כבת. יושמר : כנראה כמו : אם יישמר. מונעם כבבת : יהיה נצור כבבת עין. / 13 כפרשו : במקור ב : כמו תור, ולמעלה : כפרשו. / 14 ראו וכו' : שמי טז, כט. / 16 תעורר : תקום לעשות. / 18 והמרקד : במשניות שלנו : והמרקיד. / 19 אסורים וכו' : במקור ב : ובכל לא תניפו תנופה. ולמעלה כתוב : אסורים כמנ[...] על פה. מתחת למילה הבלתי ברורה כתוב : הכילים. הנוסח המכונן אינו ברור. / 22 הצובעו וכו' : במקור ב : הצובעו והמתרצו, ולמעלה : (והטוח) אבדהו והחרים רבצו. רבצו : ביתו, מקום מושבו. / 24 בתי : במקור ב למעלה מן השורה, / 25 יהיו וכו' : במקור ב : והאורג שני חוטין (למעלה : שמורין) יהי מ... אפילו סטורין (ולמעלה : יהיו ממאריין). מומאריין : תפול עליהם מארה. האורג שני חוטין נשמט ממקור א. / 27 הברצע : כך הוא גם במקור ב. ובמקורות

- 30 התופר שמי תפירות [נאות או כעירות]
לא יוכל. והקוריע על מנת לתפור שמי תפירות
ראו <כי יי נתן לכם השבת> פז
- הצד צבי השוחטו והמפשיט המולחו והמעבדו
המוחקו והמחטכו אסור בגלוי ובסודו
35 כי שבת <היום ליי> פז
- הכותב שמי אותיות
לא יכתוב [ה]מוחק לא ימחק על מנת לכתוב שמי אותיות
ראו <כי יי נתן לכם השבת> פז
- הבונה והסוחר
40 חייב ואם יסתור
כי שבת <היום ליי> פז
- המכבה והמבעיר
לא יפעול, שםא חמת אל עליו תעיר
ראו <כי יי נתן לכם השבת> פז
- 45 והמכה בפטיש
והמוציא מרשות לרשות נפשו יבאיש
כי שבת <היום ליי> פז
- כל מחללי שבת ענושים כרת או סקילה
כמו הורו חכמי עגולה
50 ראו <כי יי נתן לכם השבת> פז

שלנו : והפוצע. / 28 והקושר והמתיר : במקור ב נוסף למעלה : בקישוטין. שולטין : כך גם ב ; כנראה = מקובלים, רצויים. / 30 נאות וכו' : מחוק בכ"י א, והושלם על-פי המקבילה. / 34 הצד וכו' : נוסח ב : הצד צבי השוחטו ומפשיטו / והמולחו והמעבדו והמוחקו והמחטכו (למעלה : להמעיטו) / לא יפעל (מחוק, וכתוב למעלה : אסור) בגלוי ובלהטו (למעלה : ובסודו). / 37 לא ימחק : למעלה מן השורה במקור ב. / 41 ואם : גם אם, כדרך משוררינו בספרד. / 43 שםא וכו' : כך גם במקור ב, אבל למעלה כתוב : בשדה ובעיר. תעיר : תתעורר. / 46 נפשו יבאיש : במקור ב : לא ינקה בין אשה ובין איש. / 49 עגולה : הסנהדרין. בכ"י ב כנראה : סגולה. / 52 מדי חדש וכו' :

גוף

את השִׁבְתָּ / וְאֵת שְׁמִיחָתוֹ כָּל שִׁשִּׁת יָמִים לְחִדְשׁוֹ
וְצַעַר אָכַל אֵין בּוֹ כִּימֵי מוֹעֵד וּכְמֵי חֹדֶשׁ בְּחִדְשׁוֹ
וּמִיּוֹם רִאשׁוֹן הַכּוֹן לְקִרְאָתוֹ עַד יוֹם שְׁשִׁי בָּבֹא שְׁמִשׁוֹ
זְכוֹר אֵת יוֹם הַשִּׁבְתָּ לְקִדְשׁוֹ
בְּגִילָה

55 לַעֲשׂוֹת אֵת הַשִּׁבְתָּ / תְּמִימִים לִהְיוֹת חֹפְשִׁי בּוֹ כָּל נַעֲבֹד
שׁוֹמֵר שִׁבְתָּ מִחֲלָלוֹ זָכָר טוֹב בְּשָׁנֵי עוֹלָמוֹת יוֹרָד
וּבְרִכֵּי הַחַן וְהַרְחֵמִים יוֹרָד
וְקִרְאָתָהּ לַשִּׁבְתָּ עוֹנֵג וְלִקְדוּשׁ יְיָ מְבֹרָךְ
זֶה צוּר

לְדוֹרוֹתֵם / וְלִגְזָעִם בְּנֵי עֵבֶר פְּנוּאֵל
60 יוֹרָדוּ יוֹם שְׁכִינִי לְמַעֲשֵׂה כְּרִאשִׁית וְתַחֲלַת מוֹעֲדֵי אֵל
וַיֹּאמְרוּ כֹּזֶרֶם צֶאֱת אֲבוֹתֵם מִיַּד מִצְרַיִם וּמִתְּנָאֵל
בְּרוּךְ יְיָ אֲשֶׁר נָתַן מְנוּחָה לְעַמּוֹ יִשְׂרָאֵל
בְּרוּךְ גַּאֵל יִשְׂרָאֵל

בְּרִית עוֹלָם / וְנִצּוּרִים בּוֹ תִתְּנָאוּ
וְלִפְנֵי צוּרְכֶם בְּכִסּוֹת נִקְיָה בְּכִמְיָ כְּנִסְיוֹת תִּתְּנָאוּ
65 יִפְרוּס סוֹכֵת שְׁלוֹמוֹ עֲלֵיכֶם בְּעֲשׂוֹתְכֶם מִצְוֹת צְוָה וְנִקְרָאוּ
אֵת שְׁבַתוֹתֵי תִשְׁמֹרוּ וּמִקְדָּשֵׁי תִיָּרָאוּ
בְּרוּךְ פּוֹרֵס סוֹכֵת
יִתְגַּדֵּל

אֲלִסִּימֵן : וּשְׁמֹרוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֵת הַשִּׁבְתָּ לַעֲשׂוֹת אֵת הַשִּׁבְתָּ וּג'

י' טו, כג. / 54 זכור וכו' : שם' כ, ח. / 55 נעבד : עבד. בכ"ב ב : מעובד (למעלה : נעבד). /
56 שומר וכו' : י' ג, ב, ה. וזד : מתנה (בר' ל, כ). / 57 יורבד : יקושט, מלשון רביד. / 58 וקראת
וכו' : י' נח, יג. / 59 בני עבר פנואל : בני יעקב (בר' לב, לב). הכינוי יורד לטור הבא. /
61 ומתגאל : וטמא (השווה דנ' א, ח). / 62 ברוך וכו' : מל"א ח, ג. מילת 'אשר' כתובה בין
השיטין. / 63 נצורים : כינוי לישראל הנצורים כאישון (דב' לב, י). / 65 צוה ונבראו : כינוי לקב"ה
(תה' קמח, ה). / 66 את שבתותי וכו' : וי' יט, ל ; כו, ב.

ב. מקורות ושינויי נוסח לפיוט 'ליל אומץ לורע תמימים'

מקורות: 1. כ"י ט"ש H2/8 (א); 2. כ"י ט"ש ס"ח 235.146, מנוקב בפינה השמאלית התחתונה של הדף (ב); 3. כ"י אוכספורד 2700, דף 14 ע"א, עד טור 45 בלבד; (ג); 4. כ"י ט"ש ס"ח 156.81, שרידים מטור 9 ואילך עד 24, ומטור 42 ואילך (ד); 5. כ"י ט"ש 276.74 (ה); 6. כ"י ט"ש ס"ח 128.57, דף 6, רק מטור 50 ['מהללים'] (ו); 7. כ"י ט"ש ס"ח 243.76, רק עד ראשית טור 6 (ז); 8. כ"י ט"ש ס"ח 239.94, מראשית טור 9 עד טור 50 ['הלל'] (ח).

1 ליל] שימורים נוסף גז/ 2 נגאלו] נגאל ב/ 3 ערבים ה/ 4 הוחש ז בו] חסר בנהו/ 6 בחצי ליל] בחציו ב/ 7 תמימים] רחמים ה/ 8 אהבה ב זכר בה/ 10 משמי שפרים] משמים (י) ה/ 13 דחף] בו נוסף ה/ 18 זכר] ברית נוסף ד/ 19 חופף נמהרים] חוקר נסתרים ד/ 21 טיבח ח/ 30 שמח בהח שימח ג/ 33 נמהרים] נימרים ג/ 39 לועטי מרורים] לעושה אורים ג/ 40 מאמירים] מכתירים ה/ 46 יקר] יחד ה [ז.מר ושבח לשננה ג/ 48 ברינה ג/ 50 ממללים] מהללים ד/ 51 בו] חסר ה/ 53 פדה] פדה בו למעלה מן השורה א/ 54 צור כן יפדה בו לאחרונים ה וכך הוא למעלה מן השורה גם א/ 56 בו נגאלו] גאל בו יונאלו כנגאלו ה/ 58 שמור] הוא נוסף ב לעדן עידגיי] לעידן עדגי בדו/ 60 תקיף יפרוס סוכת ח [פו]רס סוכת שלומו עלי בדביר ארמוני ד.

דרשה בעניין יציאת מצרים לרבי וידאל יוסף די לה קבלרייה להשפעתו של החוג הנאופלטוני בראשית המאה הט"ו

בכמה מחקרים הצעתי דעות של ר' שלמה אלקונסטנטין, הוגת יהודי מאמצעה של המאה ה"ד,¹ שיצירותיו הטביעו חותם בהגות שבדורו ובדור שלאחריו. הוא היה מראשי ההוגים בורם שאיגד תפיסות ניאופלטוניות, אסטרולוגיות ומאגיות, עם המעורבות בהגות הרציונאליסטית של תקופתו. במאמר זה נעסוק בראשית השפעתו של זרם זה (להלן: הזרם הניאופלטוני) במאה הט"ו, מתוך דרשה המתפרסמת כאן לראשונה, שהובאו בה לשונות מחיבורו 'מגלה עמוקות', שחלקו הראשון נחתבר בבורגוס בשנת 1352.

דרשה זו מציגה בכ"י מוסקבה—גינצבורג 1060/1, ובכותרתה שמו הפרטי של המחבר שנמחק:

וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל מִלֹּד וְעַד הַיּוֹם קָמוּ לִי יְהוּדָה

עלה בידי לזהות את שם המחבר בבדיקה השוואתית, הלא הוא דון וידאל יוסף די לה קאווליריאה, משורר מתרגם ואיש רוח שפעל במחצית הראשונה של המאה הט"ו. פרופ' מ' בניהו הואיל להודיעני על מציאותה של דרשה זו, ולהעמידני על חשיבותה. תודתי נתונה לה.

א. דון וידאל יוסף די לה קבלרייה — איש ההגות

שושלת בני קבלרייה (בעברית נכתבו: בן-לביא) העמידה אישים שהיו להם עמדות חשובות בספרד.² וידאל יוסף (1370—1456 בקירוב) היה בנו של יהודה בנבנשת, וגכדו של שלמה בן לביא. אישיותו של ר' וידאל יוסף די לה קבלרייה כרוכה בשורה של בעיות קשות וסבוכות המעסיקות את המחקר, ועד היום לא נמצא להן פיתרון מניח את הדעת. שורש

- 1 ד' שוורץ, על תפיסות הנבואה של ר' שלמה אלקונסטנטין, ר' יצחק פולקר ושפינוזה, אסופות ד (תש"ג) עמ' גז—עב; אסטרולוגיה ומאגיה אסטרולוגית ב'מגלה עמוקות' לר' שלמה אלקונסטנטין, מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי טו (תשנ"ג), עמ' 37—82; תורת הבריאה של החוג הניאופלטוני במאה ה"ד, תרביץ ס (תשנ"ב), עמ' 593—599.
- 2 ראה: F. Vendrell Gallostra, Aportaciones Documentales para el Estudio de la Encyclopaedia ב' בינארט ב' Familia Caballria, Sefarad 3 (1943), pp. 114—154; Judaica, Vol. 5, cols. 261—266.

המבוכה נעוץ בכך ששמו של וידאל יוסף נתחלף במשורר אחר, וידאל בנבנשת, בן זמנו ומקומו, ואלו הן השאלות הכרוכות בפרשת הייהם של וידאל יוסף וידאל בנבנשת שמבקשים אנו לענות בהן:

1. מה היה טיב יחסם לר' שלמה דיפיירא, המשורר הנודע?
  2. מי מהם השתתף בויכוח טורטוסה?
  3. מי מהם המיר את דתו (ונקרא אחר כך גונסאלו), שכידוע, בו השתלח ר' שלמה בונפיד בשיריו העוקצניים?
  4. מה מן החיבורים שיוחסו לשניים הוא מחיבוריו של דון וידאל יוסף:
    1. שורה נכבדה של שירים שונים.
    2. 'מליצת עפר ודינה', מקאמת עגבים שניתן לפרשה פירוש אליגורי.
    3. 'גרם המעלות', חיבור רפואי של יהושע הלורקי שתירגמו וידאל.
- חלק ניכר מן הערפל הכרוך בדמות זו הסיר מ' הוס במחקרו המקיף והמאסף לכל המחנות. לפי מסקנותיו, וידאל בנבנשת הוא שחיבר את 'מליצת עפר ודינה', לעומתו, על יוסף וידאל בן לביא (די לה קבלרייה) — המעניין אותנו במאמר זה — ניתן לקבוע, שאכן הוא היה תלמידו של דיפיירא; ¹¹ שתירגם את 'גרם המעלות' ¹² ושהמיר את דתו. ¹³ בעיית השתתפותו בויכוח טורטוסה עדיין לא נפתרה, כמו בעיות נוספות שלהלן נדבר בהן.
3. האחד היה תלמידו של דיפיירא, והשני ידיו. הדיואן של שלמה דיפיירא יצא עלידי ש' ברנשטיין, ניו יורק תש"ג. וראה: ח' בראדי, ר' שלמה דאפיירה, ברלין תרנ"ג; א' טויבר, ספר אמרי נואש לר' שלמה דאפיירה, קרית ספר, א (תרפ"ה), עמ' 62—67; 139—141.
  4. ראה להלן סביב הערות 24—27.
  5. על מעורבותו הפולמטית של בונפיד ראה: ח' שירמן, הפולמוס של שלמה בונפיד בנבנדי סארגוסה, קובץ על די (סדרה חדשה) ד (תש"ו), עמ' יא—סג; F. Talmage, The Franciscan de Sant Jordi — Solomon Bonafed Letters, in: I Twersky (ed.), Studies in Medieval Jewish History and Literature, Cambridge Mass. 1979, pp. 337—364.
  6. פירסמון ש' ברנשטיין ח' ירדן בבמות שונות. לאחרונה ראה: ח' ורדי, שירי דון וידאל בנבנשת — מהדורה ביקורתית בלוויית מבוא מקורות וביאור, עבודת גמר, ירושלים תשמ"ז. על זיהוי של וידאל ראה שם עמ' 1—18. כן יש לציין את קביעתה ששירים רבים נתחברו על ידי וידאל יוסף, ויעדם היה וידאל בנבנשת (עמ' 7).
  7. מליצה זו נדפסה בקושטא רע"ו, ומאו חזרה ונדפסה לא פחות מחמש פעמים. לאחרונה הוצאה במהדורה מדעית: מ' הוס, מליצת עפר ודינה לדון וידאל בנבנשת — מהדורה ביקורתית בלוויית מבוא מקורות וניתוח, עבודת גמר [להלן: הוס, עפר ודינה], ירושלים תשמ"ד.
  8. חיבור זה נכתב לבקשת אביו של וידאל, והוא ביקש מבנו לתרגמו. ראה: M. Steinschneider, Die Hebräischen Übersetzungen des Mittelalters, Berlin 1983, p. 762. כתבייד נוספים על רשימתו של שטיינשניידר, כמו כ"י ירושלים 4013 8; כ"י פאריס, הספריה הלאומית 1143; כתבייד שהיה אצל ה' פרידנולד. ראה: Jewish Luminaries in Medical History and a Catalogue, John Hopkins Press 1946, p. 97. הנובעות מתרגום זה, ראה הוס, עפר ודינה עמ' 46—56; הג"ל, לשאלת זהותו של מחבר מליצת עפר ודינה [להלן: הוס, לשאלת זהותו], מחקרי ירושלים בספרות עברית י"א (תשמ"ו—תשמ"ח), נספח, עמ' 515—517.
  9. הוס, עפר ודינה, עמ' 29—70; לשאלת זהותו, עמ' 501—517.
  10. הוס, עפר ודינה, עמ' 59—70; לשאלת זהותו, עמ' 506—514.
  11. הוס, עפר ודינה, עמ' 40—41; לשאלת זהותו, עמ' 506.
  12. הוס, עפר ודינה, עמ' 37, 39.
  13. הוס, עפר ודינה, עמ' 41—44. וראה לעיל הערה 5.

ויקחו של וידאל יוסף להגות ולפילוסופיה הינה מן המובנות. זקנו, שלמה בן לביא תירגם את החיבור 'אמונה רמה' לר' אברהם אבן דאוד; ¹⁴ אביו, בנבנשת, תירגם את האריתמטיקה לניקומאכוס גרסיאנוס. ביומחו תורגמו 'ספר המדות' לאריסטו על ידי ר' מאיר אלגואדש, ו'הפלת הפילוסופים' לאלגואלי על ידי ר' זרחיה הלוי. ¹⁵ וידאל יוסף עצמו תירגם את 'גרים המעלות', וחיבר את הדרשה על 'ענין יציאת מצרים'.

מסתבר שישנן מסורות נוספות העשויות להצביע על וידאל יוסף כמעורה בפילוסופיה ובהגות, ואם כי אינן ראיות גמורות, כדמות ראיה הן.

א. כידוע, אחד המשתתפים בויכוח טורטוסה היה 'השר דון וידאל בן בנבנישתי', ר' שלמה אבן וירגה שכותב זאת מתארו כ'ראש המדברים', מן הסיבה הבאה:

והסכימו ביניהם מי יהיה ראש המדברים בפני האפיפיור ... והסכימו כלם שיתחיל

דון וידאל בן בנבנשת, מפני שהיה חכם בחכמות ויודע בטיב לשון לטין ¹⁶

ואחר זה התחיל דון וידאל בן בנבנשת הארינגא בלשון לאטין, ושמת האפיפיור מאד

מחכמתו ולשונו ¹⁷

כבר פיקפק יצחק בער בקביעה ספציפית זו, ¹⁸ אך אין לשלול מסורת זו כמכוננת לתיאורו של וידאל יוסף כאינטלקטואל מכל וכל. והן ידוע שוידאל יוסף שמע כמה שפות, ולדעתי סביר להניח שאכן הוא המתואר כאן. ¹⁹ גם מוכח מהמשך הדברים שהשפה הפילוסופית היתה שגורה בפיו. החבורה מבקשת מן האפיפיור שיפטרם מן הויכוח 'לפי שהיהודים לא נסו ללכת בדרכי הקש וההגיון'. ²⁰ לעומת זאת, מתחיל וידאל את הויכוח דווקא בהפגנת ידע בתחום זה:

14 פרנקפורט 1852, הרפסו ש' וייל. דיונים בתרגום זה מובאים במחקרים הבאים: ד' קופמן, השגותיו של ר' אברהם אבן דאוד על 'מקור חיים', בתוך: מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים (בתרגום י' אלדד), ירושלים תשכ"ב, עמ' 142-144; ש' פינס, האם דיבר שלמה אבן-גבירול סרה על האומת, בתוך: בין מחשבת ישראל למחשבת העמים, ירושלים תשל"ו.

עמ' 61-62; 253-254. תרגום זה נחקר לאחרונה בעבודת הדוקטור של ע' עין.

15 ראה: שטיינשניידר, תרגומים עבריים (לעיל הערה 8), עמ' 210-211; 328; הוס, עפר ודינה, עמ' 36-37.

16 שבט יהודה, מהדורת י' בער-ע' שוחט, ירושלים תש"ו, עמ' צה. על השתתפותו של וידאל בן בנבנשתי בויכוח טורטוסה ראה: A. Pacios Lopez, La Disputa de Tortosa, Madrid—Barcelona 1957, Vol. I, p. 55 ff. ומפתח בערכו.

17 שבט יהודה, עמ' צו.

18 ראה מבואו של בער להוצאה הנ"ל של שבט יהודה, עמ' ט. הנ"ל, הערות חדשות לספר שבט יהודה, תרביץ ו (תרצ"ה), עמ' 174.

19 יש להזכיר שוידאל יוסף המיר את דתו, וכן וידאל שהשתתף בויכוח טורטוסה. ראה: י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 327, 347. עובדה זו, בצירוף לתיאורו כאינטלקטואל, מחזקת את ההנחה שוידאל יוסף הוא שהשתתף בויכוח טורטוסה.

השערה שהעלה בער (במבוא לשבט יהודה, שם) ושוחט (הערה לעמ' צה ש' 11), מוזהה את תכונות וידאל בן בנבנשתי המתואר ב'שבט יהודה' עם עסקן בדור הגירוש, הוא דון בידאל בר בנבנשתי די לה קבלריה. ראה עליו: A. Marx, Studies in Jewish History and Booklore, New York 1944, p. 93 n. 37. לעומת זאת, אין נתונים על מעורבותה של דמות זו בעיסוקים אינטלקטואליים כלשהם (כמו שליטה בשפות), ולכן אין לפסול את תיאורו של וידאל בויכוח טורטוסה כמתייחס לוידאל יוסף.

20 שבט יהודה, עמ' צו. ניכר לפי ההמשך שזוהי תואנה להשתחרר מן ההשתתפות בויכוח.

השיב דון וידאל: אדוננו האפיפיור. התחלתנו היא מדת החכמים, כי תחלה ראוי לדבר בעצם הענין ואחר כך במקרי. וכן כתב הטבעי.²¹

על הטענה שלפי אגדות התלמוד כבר בא המשיח, הוא מסתמך — בעקבות הרמב"ן — בויכוח על יסוד החלוקה שבין הפוטנציאלי לאקטואלי. כלומר, האפשרות שאדם קונקרטי יכול להיות משיח קיימת בכל דור, אלא שעד כה לא התממשה:

אמר דון וידאל: המאישטרי פירש שאין הכונה שנולד בפעל, ואפילו נאמר שנולד בפעל אין בזה סתירה, כי אפשר שנולד ביום ההוא, והוא חי בגן עדן. והרמב"ם כתב שלא נולד משיח ביום החרבן, אבל רצה לומר שמן היום ההוא והלאה, בכל דור ודור נולד אדם להיות משיח אם ישראל יהיו ראויים...²²

יחוס תדמית זו לוידאל יוסף, במסגרת ויכוח שכולו נסב על פרשנות פסוקים ואגדות, מורה על מסורת מסוימת לגביי כאינטלקטואל. נזכיר בהקשר זה שוידאל יוסף תירגם לספרדית את חיבוריו של קיקרו: *De officiis, De amicitia*.²³

ב. על-פירוב, כתיבת חיבור פולמוסי אנטי-נצרי במאה ה־17 חייבה מעורבות פילוסופית, מאחר שבתקופה זו כבר נתגבשה הסכולאסטיקה הנוצרית שהשתמשה היטב במהלכים דיאלקטיים וריטוריים. מסתבר שגם לוידאל יוסף יחס ספר פולמוסי שכזה, הוא 'קדש קדשים', שכוון כנגד המומר הגדוע יהושע הלורקי.²⁴ עם זאת, יש לציין ששמו איננו מופיע ב'קדש הקדשים', אלא מחברו מזוהה עם 'אחד מחכמי המחקר', כינוי המתייחס גם לפילוסוף ואיש רוח. הוא פותח כך: ²⁵

פיקורי ר' יהושע לורקי בשנותו טעמו לפני האפיפיור ירחי, ונקרא שמו מאסטרי גירונימו דסנטורפי, וסימנו מגדף, ותשובתו בצידו השיב עליהם אחד מחכמי המחקר פילוסוף אלהי קרא שם קדש הקדשים.

21 שבת יהודה, עמ' 52, התפיסה המובעת כאן היא שהעצם הינו הראשון בקסיגוריות, ולפיכך הוא קודם ליתר, שהן בבחינת 'מקרים' (accidens). המונח 'טבעי' שקול לפילוסוף, ואין צורך לבארו כרומו לספר הפיסיקה (שנתכנה 'השמע הטבעי') כמו בהערת ע' שוחט שם.

22 שבת יהודה, עמ' 59 והשווה: עמ' קה. בהערות ציין שוחט שזוהו ציטוט בדוי. ככל הנראה שימשה כאן סמכותו של הרמב"ם, הדיוע בפולמוסו הרצינאלי כנגד הנצרות. ראה: D. J. Lasker, *Jewish Philosophical Polemics against Christianity in the Middle Ages*, New York 1977, pp. 28—33.

נאמרים בנוסח שונה בשם ר' אשתורק (עמ' 55—56).

23 ראה מאמרו של ביינארט (הע' 2 לעיל), עמ' 264.

24 ראה ברשימות הספרים השונות, כגון: סדר הדורות, חלק ג', ווארשא תרמ"ב, דף מד ע"ב; בן-יעקב, אוצר הספרים, עמ' 517 סי' 49. שם המחבר לידים הוא דון וידאל בן לוי. דייריסי יחסו לוידאל יוסף, וכך הובא אצל ק' שולמן, תולדות חכמי ישראל, חלק ד, ווילנא תרל"ט, עמ' 68—69; אייזנשטיין באוצר ויכוחים, עמ' 14; וברשימתו של רוזנטאל, ספרות הויכוח האנטי-נצורית, ארשת ב (תש"כ), עמ' 52, סי' 80. זאת בעקבות תאריך חיבור הספר וסמיכותו לויכוח טורטוסה, והיותו מכון כנגד הלורקי. אמנם גרץ מפקפק בכך מפני שלא נזכר השם. ראה: גרץ-שפ"ר, דברי ימי ישראל, חלק ו, ציון ג, עמ' 414. 'קדש קדשים' נשתמר בכ"י יחידי, הוא כ"י מוסקבה-גינזבורג 46/4, בדפים 32—53. כ"י וינה 222 אבר ככל הנראה בצוק העתים. ראה: A. Freimann, *Union Catalog of Hebrew Manuscripts*, New York 1964, p. 363.

25 הובא באנתלוגיה: A. Posnanski, *Schiloh—ein Beitrag zur Geschichte der Messiaslehre*, Leipzig 1904, pp. LIX—LX לקטעים נוספים מחיבור זה ראה שם עמ' 242—244.

נשלמו פיקורי ר' יהושע לורקי בשנותו את טעמו לפני האפיפיור הירחי שמה טורטוסא אשר בארגון שנת אלף ת"ב להריון היא שנת קע"ג לפרט האלף הששי ליצירה. הקדיש קרואי להתוכה עליהם כל חכמי המחזו במצות דון פיראנדו מלך אראגון בימי ההם אשר מבית ספרד, וקרא שמו בגיותו משטרו גירונימו דסנטו פו (!) בראשי תבות מגדף, וגם נשלמו התשובות אשר על כל קוץ וקוץ מהנחותיו, השיב עליהם א' מן החכמי אשר במחבר (!) ²⁷ וקרא קונטרס התשובות קדש קדשים, כשמו כן הוא. אם אכן יוחס חיבור זה לידאל יוסף, הרי שזוהי תרומה נוספת לדמותו כהוגה ופולמוסן. נזכיר שגם השירים הפונים אליו מזכירים את חכמתו ומבליטים את דמותו כאינטלקטואל. ²⁸ מכאן ואילך נפגה לנתח את החומר הרעיוני שבדרשה המתפרסמת במאמר זה, ואת השלכותיו על דמותו של וידאל יוסף.

ב. דרשת וידאל יוסף ויחסה לרבי שלמה אלקונסטנטין

מבנה הדרשה המתפרסמת להלן, כולל פתיחה וגוף הדרשה. ואלו העניינים בהם עוסקת הדרשה על 'ענין יציאת מצרים', לפי סדר עוקב: בפתיחה מזוהה וידאל יוסף את שלימות האדם עם מימוש שכלו והוצאתו אל הפועל, ובהמשכה הוא קובע כי צירוף המצבים של מימוש שכלי וקיום צורכי הגוף הסבירים הם כהכנה לעבודת האל. לאחר מכן הוא מאריך בחשיבות הדיבור ובביקורתו, כחלק חשוב מאותה עבודת אלוהים. מכאן הוא עובר ל'דיבור' ביציאת מצרים, המהווה את גוף הדרשה: היות הקב"ה עם ישראל בגלות מצרים; שליחותו של משה והסכנות שארבו לו מצד אויביו (בלעם, איזב ויתרו); היציאה ממצרים ומעמד חציית הים. ולבסוף הוא מבאר בארוכה את סיפור עשרת המכות, כמבוסס על עיקרון 'מדה כנגד מדה'. בחתימה נימה אסכאטולוגית, ועניינה ההקבלה בין מכות מצרים למכות שעתידה מלכות אדום לספוג כנקמה, והציפייה להתממשות נקמה זו במהרה.

הדרשה חורזת מובאות מתוך המדרשים השונים במהלך הרצאתה, ולשונה דרשנית מובהקת, הן בפתיחה הנושאת אופי חינוכי-מוסרי, והן בהצעת הפירוש הדרשני לפסוקים ולמאורעות המקראיים. ²⁹

כרבע מן הדרשה מהווה ציטוטים מ'מגלה עמוקות' לר' שלמה אלקונסטנטין, ³⁰ ודווקא בחלקים בהם ניכר ייחודו של פרשן זה, שאסטרולוגיה ומאגיה אסטראלית ³¹ כרוכות ברציו-נאליזם צרוף. ככוונתי לנתח את המובאות מ'מגלה עמוקות' בשורות הבאות, לשם הבלטת השפעתו המכרעת של אלקונסטנטין על וידאל יוסף.

26 מתוך: A. Z. Schwarz, *Die Hebräischen Handschriften in Österreich*, Leipzig 1931, pp. 159—160

27 כנראה צ"ל: 'במחקר'.

28 ראה: ת' ורדי, שירי דון וידאל בנבנשת (לעיל הערה 6), עמ' 11.

29 מבחינת הצורה משתלבת דרשה זו במסגרת ספרות הדרוש שבתקופה, אם כי מבחינת התוכן היא רדיקאלית יותר, כפי שיוצגו הדברים להלן. השווה: י' דן, ספרות המוסר והדרוש, ירושלים 1975, עמ' 167—182.

30 המובאות מופיעות בדפים 311—313א של הדרשה.

31 ראה מאמרי: אסטרולוגיה ומאגיה אסטראלית ב'מגלה עמוקות' לר' שלמה אלקונסטנטין (לעיל הערה 1).

בשתי המובאות הראשונות מתוך 'מגלה עמוקות' (דפים 311–312 בדרשתו של וידאל יוסף), מצטייר משה כהתגלמות השלימות בכלל, וכמאגיקון מובהק בפרט.³² וידאל יוסף מקדים למובאה זו את הקביעה שמשה חולל גיסים ונפלאות מאחר שהקב"ה 'מסר לו סוד שמו הגדול לשנות טבע הנמצאות' (311).³³ לאחר מכן יפרט אלקונסטנטין, תוך כדי פירוש אגדת חז"ל, את שלושת התחומים שבהם נתגלו כוחו ובקיאותו של משה רבינו: צפיית העתיד, והיא מסומלת בדמותו של בלעם; חכמת הטבע, בה היה בקי איוב; כישוף, שבו התייחד יתרו. נבחן, איפוא, תחומים אלו:

בלעם הכיר היטב את מבטי השנאה, וידע 'להפוך את הברכה לקללה' (דרשה, 311). בתיאורו כ'קוסם', אנו מוצאים את הפעולות הבאות: 'ההכנות שהיה עושה מן המובחות והקרבות, היה משיג העתידות ומגידם ומענין כפי דרכו' (שם, 312). נראה שאלקונסטנטין מתכוון לפולחן הורדת הרוחניות, והקרבתן הוא האובייקט הממצע במקרה זה, כמו שכתב במקום אחר: 'שעל ידי הקרבן יבא השפע והאצילות מלמעלה למטה וחייב להוריד הרוחניות'.³⁴ הגדת העתיד המתוארת כאן, נזכרת בביאורו של ר' דוד אבן ביליה בראשית המאה הי"ד ל'תרפים':³⁵

וה"ר דוד ך ביליא כתב כי כתוב בספר הטלמסות [כלומר: הטליסמאות] שבהיות וחל דבוק עם עטראד בדלי שהוא על צורת אדם, ויהיה הצומח תאומים בבית עטראד, ויהיה יום רביעי שהוא יום כוכב בשעה שלישית שהוא שעת וחלל, ויביט אליה מבט שלישית שהוא מבט אהבה, וכן הלבנה, ויהיה מאדים שרוף מהשמש לא יביט במקום הדבוק, ונוגה באחת היתדות מערבי בכחו הגדול, והשמש עמהם ולפניהם מבט ששית או שלישית. ובשעת דבוק הכוכבים בצורה הזאת תתיך אי זה מתכת שתצצה בדפוס איש יפה, יהיה הצורה מורכבת מהם מצלחת במעלה וכבוד, ותגיד העתידות, ולפי זה נקראו תרפים מלשון ועלהו לתרופה,³⁶ והם מדברים און, לפי שהם סבה שיפנה האדם מן ההצלחה האמתית, ויסתף אחר ההצלחה המדומה, כי על כן נאסרה כל עבודה בלתי ליי לבדו. ואלמלא החשש הזה, לא היתה מונעת [רחל] טוב מבעליו. ואשר יעיד על זה הוא הכרובים, והמשכיל יתבונן ע"כ.

32 ראה: מ' אידל, הפירוש המאגי והגיאופולטוני של הקבלה בתקופת הריניסאנס, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כרך א, ד (תשמ"ב), עמ' 78–79. על דמותו של משה מבחינת גבואתו ותדמיתו הפוליטית, ראה מאמרי באסופות ד (לעיל הערה 1) חלק ג.

33 ההפניות הינם למספרי הדפים שבכ"י מוסקבה-גינצבורג 1060/1, המובאים בטקסט להלן. למראי המקום ב'מגלה עמוקות' ראה בהערות לטקסט.

34 נראה כי הנחה זו של אפשרות האדם לחולל גם, קרובה לתפיסה האנטרופולוגית של הגם, וראה: א' רביצקי, דרשת הפסח לר' חסדאי קרשקש ומחקרים במשנתו הפילוסופית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 69–110. עם זאת, הרמיזה המאגית של שימוש ב'שמות' (שלא במובן הקבלה המעשית) ברורה אף היא.

34 מגלה עמוקות, כ"י וואטיקן 59 (סימנו במכון לתצלומי כ"י שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 117), דפים 341–342. בהורדת הרוחניות שימוש גם באובייקטים אחרים כמיצוע. אלקונסטנטין מזכיר שהצלמים הם כממצעים, כפי שהניחו הפילוסופים: 'ויש מן הפילוסופים שהאמינו בעבודות זרות אין בהם מששא, ובסיבת זה היו עושים אלהי כסף ואלהי זהב להוריד רוחניות הכוכבים והמולות' (מגלה עמוקות, דף 3106).

35 מובא במקור חיים לר' שמאל אבן צרצה, מנטובת ש"ט, דף כא ע"ב–ע"ג. ראה מאמרי אסטרולוגיה ומאגיה אסטראלית וכו', עמ' 53 הערה 57.

36 יחזקאל מו יב. והשווה: M. Idel, An Astral-Magical Pneumatic Anthropoid, Incognita II, 1 (1991), pp. 9–31

אלקונסטנטין מסכם, אפוא, ש'לקחו עצה המצרים כנגד ישראל ... כנגד החכמת המיוחדת לבלעם שהיתה ידיעת הדברים קודם היותם' (דרשה, 12א).

איוב שלט בחכמת הטבע, מונח המציין רפואה בפרט, או מדעי הטבע במובן הרחב, לפיכך היתה עצתו של איוב השיעבוד הפיזי, 'בהכביד עליהם עול המסים והמלאכות המגיעות והמחלישות את הכח' (שם)³⁷.

יתרו הוא העוסק במאגיה מובהקת, אף בלא זיקה אסטרולוגית. אלקונסטנטין מכיר בכך שניתן להשתמש בכוחות על-טבעיים – העומדים ברשות עצמם ואינם כפופים לסמכות עליונה כלשהי – לצרכים תועלתניים. זאת, מכיוון שיתרו מתואר כיודע בחכמת הכישוף ובידיעת סגולות הדברים אשר הם פועלים בכח עצמותם, וילאה בעל חכמת הטבע ליתן סבה מדרך הטבע לפעולתם' (שם). על טבען של 'סגולות' אלו אנו למדים מביאורו של אלקונסטנטין ללקיחת האזוב:

דע כי סגולת הצמחים והעשבים אין בכח האדם להגיע את תכליתם, וכבר אמרו קצת בעלי הנסיונות כי אי אפשר להגיע אל ידיעת טבעי הדברים וסגולתם כי אם בנסותם באלף אלפים בני אדם ובאלף שנים מן הזמן. וכמו כן אמ' כאשר (!) כי אינו מן הנמנע שיהיו להם [לדברים] אל אחד סגולתם אל בלתי תכלית בהקש אל נמצאים בלתי תכלית. ומפני זה צריך שתתעורר על סגולת האזוב, ולמה צוה הב"ה לעשות בו מצוה בפרה אדומה ובהזאת מי הנדה ובטהרת מצורע, ובמצרים צוה להגיע הדם על המשקוף ועל שתי המזוזות באזוב, כי אין ספק כי בו סירע להעביר העפוש, ומפני זה יתרו האל ית' באלו הדברים³⁸.

מכאן משמע שעניינו של הכישוף בהכרת האפשרויות הגנוזות בעצמים השונים, והבקי בתחום זה יודע להפיק אפשרויות אלו מכל עצם ועצם. מצירוף המקורות דלעיל עולה כי חכמת הטבע מגלה מגוון מצומצם מן הגלום באובייקט, והנסיין (בעל הנסיונות) חושף את מלוא האפשרויות העל-טבעיות שבו, 'מפאת הסגולה ולא מפאת הטבע' (דרשה, 12א). נראה שהסבר זה מקנה תדמית רציונאלית במידה מסוימת לפעילות המאגית, והיא יותר מתונה ביחס למאגיה האסטרולוגית (כמו הורדת הרוחניות) שהוצגה לעיל.

כנגד השימוש ב'חכמות' אלו על-ידי יועצי פרעה, עומדת דמותו של משה רבינו שאלקונסטנטין כותב ש'היה שלם בכלם' (שם), כמו בחכמת הטבע וחכמת הכישוף, אך אינו מקפח את דמותו כאינטלקטואל, ומציין שבעל האגדה הנידונה אכן מתכוון 'ליחס לו המדרגה העליונה שבהם, שהיא חכמת האלהות' (שם). וידאל יוסף, בהביאו פירוש ספיציפי זה מתוך 'מגלה עמוקות', תומך באותה עמדה של הזרם הניאופלטוני המחזיקה את החבל בשני קצותיו, לאמור, מזהה את השלימות כצירוף של אינטלקטואליות מחד גיסא, ואסטרולוגיה ומאגיה מצורת שונת מאידך גיסא.

37 נראה שאלקונסטנטין רואה בחכמה זו דרגה פחותה ביחס לקדמתה, המיוחדת לבלעם. נחש הנהושת רומז לדעתו על אחד מאופני המאגיה האסטרולוגית, והוא קובע: 'כי אין ראוי להצדיק ענין נחש נחשת לבקש סיבתו בחכמת הטבע, כי היא העליזנה מזאת, ואם היא מבוארת אצל חכמי המזלות כאשר תמצא בספריהם איני רשאי לגלות זה, ואינו מכוונת זה המאמר' (מגלה עמוקות דפים 102–103א).

38 מגלה עמוקות, דף 265.

38 מגלה עמוקות, דף 265. וראה מאמרי צורות שונות של מאגיה בהגות היהודית בספרד במאה הי"ד, Proceedings of the American Academy for Jewish Research LVII (1990/1991), [Hebrew Section], pp. 17–47.

המובאה השלישית מתוך 'מגלה עמוקות' (דרשה, 12ב—13א) מציעה שני עניינים בעלי משמעות: האחד — האינטרפרטציה האסטרולוגית לסיפור רדיפת מצרים אחרי בני ישראל. השני — ההסבר הטבעי למאורעות שנחשבו כניסים גלויים. בפרשנותו האסטרולוגית של אלקונסטנטין דובר במקום אחר.³⁹ כאן ברצוני להעיר כמה הערות על התפיסה הטבעית של הנס בפרספקטיבה של ספר 'מגלה עמוקות'.

בכמה מקומות מבאר אלקונסטנטין את הנס כנובע מפעילות מאגית מובהקת. אל הכתוב 'והן לא יאמינו לי' (שמות ד, א) הוא מבאר כספק ביכולתם של ישראל — שעסקו בעבודה הכרוכה בחומריות — לתפוס היסקים מורכבים למציאות ה' ששלח את משה. והוא מוסיף: ... הוא ית' שבוחן לבות וכליות, ראה שהיה צריך להראותם מופת מן הדברים שהיו רגילים לעשותם במצרים באותות ומופתים, והם הטבעים הנעלמים והסגולות, ולא דרכי ההיקש והמופת...⁴⁰

לפיכך, האותות והמופתים הינם גילוי האפשרויות הטמנות בעצמים הטבעיים. אך הניסים מתרחשים לא רק בצורה כזו של מאגיה, אלא גם בצירוף הפן האסטרואלי, כפי שעולה מההסבר הבא, העוסק בחלק מן המכות:

כבר ידעת כי בערוב הכחות יביאו המגות, וכפי המזגה למטה יבאו כחות למעלה... והבן זה, כי לפי דעתי המכה הה' והו' — ר"ל מכת הדבר והשחין והברד — מזה המין בחיוב כחות העליונים באמצעות המקבל כחותם, ופועל כפי אשר תשיג יד המזגה וההכנה הנמצאת למטה, והבן זה גם.⁴¹

מביאור פתיחת פי האדמה ובליעת קורח ועדתו, משמע שמאורעות אלו היו ידועים מראש לפי החישוב האסטרולוגי, בצירוף הפעולה המאגית כשהמעוררת היתה הקטורת שהוקרבה.⁴² לעיתים הוא נוקט בהסברים טבעיים לחלוטין, בלא נימה מאגית, למאורע הנראה כעל-טבעי ומופשט. כך הכתוב 'כי קללת אלהים תלוי' (דברים כא, כג) לפי ביאורו של ר' אברהם אבן עזרא, '... והקללה תבוא לכל מקום קרוב מהתלוי', מתפרש ע"י אלקונסטנטין: ומה שאמ' שהקללה תבוא אל המקום הקרוב, איפשר שרצה שהאור יתעפש, מפני זה יזיק אל המקום הקרוב, ולפיכך נצטוינו לקבור...⁴³

כמו כן הוא מסתייע בפרשנות האליגורית שמפקיעה את המאורע מן העל-טבעי. לפיכך, לבושם של בני ישראל שהלך וגדל עימם על-פי המדרש הינו הלבוש הפנימי.⁴⁴ נשוב לקטע המובא בדרשתו של וידאל יוסף. גס חציית ים סוף מבואר בשתי דרכים. האחת — הדרך הטבעית. חציה זו באה על פי 'עצת איוב' שהיתה 'טבעית', ועניינה 'שיעברו לים ביבשה, ויהיה להם חומה מימנם ומשמאלם' (דרשה, 13א). אם נזכר בדרך המיוחסת לאיוב כפי שהוצעה לעיל, הרי ניווכח לדעת שניטל השורש הניסי לחלוטין. השניה — הדרך האליגורית. החצייה באה 'לרמוז להעביר מעליהם ים התאוות... שהוא רמז אל הדעות המזוהמות הבאות מאת סמאל [הוא מקור הדעות ה'מזוהמות והמזויפות'] מקטרג

39 ראה הערה 31 לעיל.

40 מגלה עמוקות, דף 86א. והשווה לדיון לעיל לאחר הערה 38. אגב, בתיאור מכות מצרים שהיו — לפי האגדה — כתובות במטה, משמע שלא מדובר כאן בכישוף ממש. וראה הדיון במאמרי (הערה 31 לעיל), חלק א, סביב הערה 34. כאמור, נראה שזו צורה מתונה של המאגיה.

41 מגלה עמוקות, דף 64ב. 42 שם, דף 100א.

43 שם, דף 111א. וראה גם שם דף 104ב.

44 שם, דף 108ב—109א. על פי דברים ח, ד; שיר השירים רבה פרשה ד, יא, מהדורת ש' דונסקי עמ' קכ.

שלא יקרע ים התאוות ויעברו בתוכו ביבשה מבלי הזק. לפי שהיו עובדים ע"י (דרשה, 13א). התפיסה הטבעית של הנס מוצגת בדבריו של אלקונסטנטין באורת רדיקאלי, וידאל יוסף מביאה בלא כל הסתייגות, וכחלק אינטגרלי מן הדרשה.

לאור הניתוח שקדם, נראה שדעותיו של וידאל יוסף משקפות את דמותו של האינטלקטואל הטיפוסי, וברקע בני משפחת בן לביא — קבלרייה. פתיחת הדרשה (דפים 10א—ב) מלמדת על ערכה העליון של ההשכלה והחכמה בעיניו, כמטרתו של האדם וכשלימותו; על הערך הדתי של החכמה, ועל המצעים הדרושים לה (רמה מוסרית ותנאי חיים פיזיים נאותים). גם מעלת הדיבור — המתוארת לאחר מכן (דפים 10ב—11א) — שואבת את ערכה מכך שהיא מממשת את החכמה ועבודת האלוהים.⁴⁵ מהשקפות אלו נראה שוידאל יוסף היה בעל תפיסות שכלתניות, ובצירוף למובאות מאלקונסטנטין ניכר שבד בבד החזיק בתפיסות אסטרוולוגיות ומאגיות.

ניתנת האמת להיאמר: אין בדרשה זו ולו רעיון מקורי אחד משל וידאל יוסף. אף לא עיבוד של חומר ופרשנותו באורח מיוחד, מעבר לשזירה זו או אחרת של מדרשים ואגדות. אלא שיש בה משום עדות ברורה להמשכיותו של קו רעיוני שנתגבש באמצעותה של המאה הי"ד, לפיו מזיגתה של פילוסופיה רציונאליסטית עם פסיוודו-מדעים כאסטרוולוגיה וכישוף היא באפשר, ולא עוד אלא שהיא מהווה איפיון ברור לקבוצה לא-מבוטלת של הוגים נוספים בני הזרם הגיאופלטוני.

ג. הדרשה

דרשתו של וידאל יוסף השתמרה בכ"י גינצבורג 1060/1 (סימנו במכון לתצלומי כ"י שבבית הספרים הלאומי: 28032). כתב-היד נחלק לשניים. בחלקות הראשון 'מאמרים וענינים' המשותפים לספרות המוסר הדרשנית. בחלקו השני קבוצת דרשות ופירושים מקוטעים. הדרוש היחידי במלואו הוא 'ענין יציאת מצרים'. 28 שורות בכל עמוד, הכתובות בכתובה ספרדית מן המאה הט"ז. המעתיק, הוא כנראה התחום בסופה של הדרשה, 'שלמה א(?)'.

כאמור, שמו של המחבר נמחק, ודומה שההסבר לכך נעוץ בעובדה שוידאל יוסף המיר את דתו, וכתב-היד שלפניו נעתק במאה הט"ז, אולי אף לפני מועד ההמרה. יתכן, איפוא, שלאחר ההמרה המעתיק או הבעלים טישטשו את שמו של הדרשן. וזה נוסח הדרשה:

[16א] ענין יציאת מצרים מדון וידאל יוסף קאווליריאה

ידוע כי כל תכלית האדם וכל פרטי המצות והמוסרי והמנהגי שצרי האדם לעשות, אלה הם להגיע לתכלית העבודה שהיא השגת השכל האנושי, הוא פרי הנפש כאשר התפוח פרי האילן, והתפוח צרי לעבודה רבה מבעליו לשמור האילן, ולחפור ולעבוד ולהשקות

45 וידאל יוסף מדגיש את יעדו של הלשון והדיבור כמתמחה בחכמה, בעיסוק בהילול ה' ובתפילה. אין בידינו חומר נוסף מכתביו כדי לעמוד על דיוקי דברים, כגון: עד כמה מסמלת התפילה פעילות קונטמפלאטיבית, או שמא משמעה כפשוטה; האם הילול ה' משמעו העיסוק בתורת התארים האלוהיים או שמא זהו שבה כפשוטו, וכיוצא באלו. כאן אציין שבהמשך כ"י מוסקבה—גינצבורג שבו מצוייה הדרשה, ישנם קטעים דרשניים נוספים (אנונימיים ולא מושלמים) שבאחד מהם ישנן רמזות ברורות לזיהוי התפילה עם הקונטמפלאציה. הוא מצוי בדף 18א ואילך, במסגרת פירוש לפרשת בהעלותך.

בכל עת, ולנקותו מן הצמחי' הרע', וכפי טוב השמירה יהיה טוב הפרי, כן צריך האדם להרגיל גופו במדות טובות ובחכמה ובמוסר ובקורות העולם.¹ וכשירגיל האדם באלו הדברי' אז ישלם שכלו אשר בכח ויצא אל הפועל, וכאשר יצא השכל אל הפועל באלו הדברי' אז יקרא בן אדם שלם, כמו האומן בהיותו ויהיו לו כלים נאים אז תשלם אומנותו, ואז יוכל להשיג כל חפציו, וישיג כבוד מהמלכ' והשר' ותועלת מבני אדם.

וכן המשכיל — כשהיה לו שכל שלם — אז ישיג כבוד מאלוהיו וימצא חן בעיני בני אדם, כי בהיות השכל שלם גורם לאדם שיהיה עובד אלהיו ואהב אותו וירא ממנו, כי יראת האל ואהבתו ועבודתו מכח השכל יצאו שלשתן, כאשר יצאו הנחל' — אע"פ שהם רבי' — ממקום א'. וע"כ כל אהבה ויראה וחכמה אשר תהיה מבלי שכל, שאין² לה שרש ולא יסוד. ועל זה אמרו חכמי המוסר,³ כי שאלו לחכם מה הטוב הגדול שצרי' האדם לחמדו, אמ': השכל שיחיה בו. שאלוהו: ואם נמנע ממנו? אמ': יקנה מוסר שיחיה בו. שאלוהו: ואם נמנע ממנו? אמ': ילמד מלאכה שיעשה תמיד כדי שלא יצטרך לאדם ויכסה מומיו. שאלוהו: ואם נמנע ממנו? — יקח עצים ויגדל המדורה וישרוף עצמו. נר' מכאן שאין [16b] מעלה וטוב אמתי בדרך האמתי אלא מי שישגיג השכל האמתי.

ועל ענין היאך יוכל האדם להיות לו סיוע גדול להשיג הש', אחז"ל⁴ כי כשהאדם מבקש העולם הזה וחושב רעמל להשיג כל הדברי' הצריכ' לגופו ורודף אחריהם, וכמו כן רודף אח' החכמה, שלעולם לא יוכל להשיגם, ולא ישיג אפי' אחת מהם, וישאר קרע⁵ מכאן ומכאן, אבל צרי' האדם — אם ירצה להשיג חכמה — שיעזוב רוב עסקי העולם, ולא יבקש להשיג אפי' הדברי' הצריכ' לו בהכרח לקיום לצורך הגוף, כ"ש שלא יבקש מותרות, וישים כל חפצו והשתדלותו ומחשבותיו להשיג השכל, ובענין זה יוכל להשיג השכל. ומי שיראה שהשיג החכמה והשכל, והוא קיים בידו, ירדוף אח"כ הדברי' הצריכ' לגופו בהכרח, ויהיו קלי' מאוד עליו להשיגם, ונמצא זה וזה, ויוכל לעבוד לבורא ית' עבודה שלימה.

ואין ספק כי א' מן האיברי' שצרי' האדם לעשות עמהם עבודה לבורא ית' היא הפה, כיצד צרי' לשמור מן הגדרי' ומן השבועות ואפי' באמת, ומלדבר דברי נבלות פה ומלספר מום אדם ומלאכול ולשתות דבר איסור, ויהיו דברי פיו באמת ובמישור תמיד, ולא ידבר שום כזב בעולם אפי' שאין בה הפסד. ועל זה הענין מן הפה צרי' האדם לשמרה שלא ידבר עמה דברי' או יתרונות והבלי העולם, כ"ש לספר עמה דבר עבירה כגון עדות שקר, דברו חז"ל הרבה ענייני', והא' מהם, א"ר יוסי: אלו הייתי בטורא דסיני כשנתן הבורא תורה לישר' היתי שואל שיתנו לי ב' פיות. הא' שאהיה מדבר עמה תורה ותפלה ומצות, והאחר שאספר עמה דבר עסקי העולם.⁶

1 השווה 'חובות מלבבות', סוף ההקדמה, למשל לפיו נחלקת התורה לחובות הלבבות, האיברי', ולדברי הימים (מהד' צפירני, 'ירושלים תרפ"ח, עמ' 23).

2 אולי צ"ל: אין.

3 ראה: בן המלך והנזיר פרק טו, בתרגומו של ר' אברהם הלוי, וורשא תרנ"ד (דפוס-צילום ירושלים תשמ"ב) דף לב ע"ב. והשווה: י' דוידזון, אוצר המשלים והפתגמים, ערכים 1918—1919 בעמ' 119.

4 נראה שאין הכוונה למאמר ספיציפי, אלא לכגון אין דברי תורה מתקיימים אלא במי שמשים עצמו כמי שאינו, שנאמר והחכמה מאין תמצא (סוטה כא ע"ב).

5 בכ"י: רק, וכנראה שזהו שיבוש מן קר'. עלי"פ בבא קמא ס ע"א.

6 ירושלמי ברכות א, ב; שבת א, ב.

והכוונה מזה החכם, שבפת שנתן הבורא לשבתו ולהגות בתורתו ולפארו, אין ראוי שיתעסק האדם בזה הכלי המפואר — שהוא קדוש לעבודת הבור' ית' — בדברי' שלו ולא מעסקי העולם הזה, אלא שתהיה הפה מובדלת לדבר עמה עבודת הבור' ית' לבד, כמו חפץ א' מן המלך שאין ראוי להשתמש בו אדם אלא המלך בלבד. ועל זה תאמר שהוא הפה והלשון דבר, שהפה יותר מכל האברי', והזהיר עליו הרבה אזהרות שישמרנו האדם הטב כראוי, לפי שאין אבר שבכל אברי האדם שתלוי בו עבודת הבור' ית' בשלימות כמו הפה והלשון, לפי שבפה ובלשון מבאר האדם כל לבו וכל חפצו וכל חכמתו, ומדבר עמה תורת הש"י ונפלאותיו וגבורותיו, ומשבח ומפאר ומהלל תמיד עמה לבורא ית' על רוב חסדיו שעושה עמו הש"י לאין קץ. וכן א"ל: אין אדם נקרא אדם אלא בשביל הפה והלשון.⁷ ובוזה האבר האדם גבול מן הבהמות והחיות, ועו"א שהע"ה: ⁸ מפרי פי איש ישבע טוב, ר"ל יהיה לו כל טוב שבעולם, בעולם הזה כבוד גדול, לפי שמבאר לבני האדם תחכמה ועבודת הבור' ית', ומהלל תמיד עמה לבור' ית', וגמול ידי אדם ישיב [א17] לו, ר"ל ועוד יהיה לו גמול גדול אין תכלית לנפשו לעולם הבא. וכמו שיש בפה כל טוב שבעולם כשמתנהג אדם לדבר עמה חכמה ותפלות ועבודת הבורא ית', כן יעשה אדם להפך ומדבר עמה עבירות או דברי נבלות הפה או ליצנות או לשון הרע או אפי' יתרוגות והבלי העולם הזה, ומאבד בשבילה כל טוב העולם הזה, וה"ה כ"ש שהע"ה: מות וחיים ביד לשון,⁹ כי אין אבר בכל איברי האדם שתלוי בו חיי האדם ומיתתו בעולם הזה ובע"ה כמו הפה והלשון.

על כן צרי' האדם ליוהר תמיד שלא יכשילנו להשליך אותו במקום רע, ויוהר תמיד לדבר בלשונו שירות ותפלות ותשבחות וחמירות לבור' ית', ויהיה גופו שמור בעולם הזה ונפשו שמורה לעולם הבא, כש"ה: שומר פיו ולשונו שומר מצרות נפשו,¹⁰ ר"ל שומר פיו מלאכול ולשתות דבר אסור ולשונו מלדבר לשון הרע ועבירה, שומר מצרות נפשו מן העולם הזה והעולם הבא. הנה ראינו שהפה והלשון הם איברי' מיוחד' לעבודת הבורא ית' להללו ולשבח על כל הטובות אשר עשה עמנו ביציאת מצר' וקריעת ים סוף ועל הנס' שנעשו לאבותינו, וע"כ היו נוהגים חכמי ישר' שבכל דור ודור לדבר ביציאת מצר' ובנסים שנעשו לאבותינו. ואנחנו נצא בעקבי החכמי', ואדבר ג"כ ביציאת מצר'.

ענין ידוע כי נרמז לאברהם אבי' שעבוד מלכיות במה שב' לו: ויהי השמש באה ועלטה היה והנה תנור עשן.¹¹ והביאו ע"ז בב"ר: ¹² שמעון בר אבא בשם ר' יוח' אמ': ד' דברים הראה לו גהינם ומלכיות מתן תורה בית המקדש. א"ל: כל זמן שבניך עוסקים בשתים ניצולי' משתים, פירשו משתים הם נדונים בשתים. א"ל: במה תתרחש שידונו בניך בגהינם או בשעבוד מלכיות? אמ' אברהם: גלות יש לו סוף? א"ל: הן. גהינם יש לו סוף? א"ל:

7 לא מצאתי מקורו, וכגון הע' 4 לעיל. יתכן שהכוונה להגדרה המקובלת לאדם כ'מדבר', כמו במילות התגיון לרמב"ם: 'שם הדבור'... הכה אשר יוחד בו האדם, אשר בו ישכיל המושכלות' (שער יד, מהד' רות' בנעט, ירושלים תשכ"ה,² עמ' 101—102) וכמהוה הרבה.

8 ר"ת: שלמה המלך עליו השלום. משלי יב, יד.

9 שם יח, כא.

10 שם כא, כג.

11 בראשית טו, יז.

12 בראשית רבה פרשה מג, מהדורת תיאודור—אלבק, עמ' 443. נוסח המדרש קיים עד 'בגהינם או בשעבוד מלכיות' (ושם — במלכויות).

לא. אמ' אברהם: אני ערב בשביל בני שיקחו את הגלות. נמצא שנבאר¹³ לזרע ישר' שיענשו על עונם בגלות הזה. וכשהיה יעקב יורד למצרים, ראה כי הגלות התחיל בו ובזרעו ופתח ממנו, ונבט ונח' לאלהי אביו יצחק שלא תהא מדת הדין מתחזה ועשה זה בבאר שבע שהיה בית תפלה לאבותינו, והקריב שלמים להשלים אליו מדת הגבורה,¹⁴ ושם נאמ' לו: אנכי ארד עמך מצרימה,¹⁵ להבטיח לו שבכל מקום שיגלו בניו ישרה שכינתו עליהם להגין משונאיהם, ולבסוף, כמו שאמרו ב' בני העיר:¹⁶ תניא ר"ש בן יאחי אומ': חביבין ישר' שבכל מקום שגלו שכינה עמהם, שנא': הגולה נגלתי לבית אביך.¹⁷ גלו למצרים שכינה עמהם. גלו לבבל שכינה עמהם, שנא': למענכם שלחתי בבל.¹⁸ גלו לעולם שכינה עמהם, שנא': ושמי כסאי בעולם.¹⁹ גלו לאדום שכינה עמהם, שנא': מי זה בא מאדום וגו'.²⁰ ואף כשהן עתידין שכינה נגלת עמהם, שנא': ושב י' אלהיך [17] את שבותך וגו'.²¹ והשיב לא נאמ' אלא ושב, מלמד מלמד שקב"ה שב עמהם מבין הגליות.

וכששמע אלהים את נאקתם וכזכרו ברית אבות, שלח את משה נביאו להעלות לישר' מהגלות הקשה, שהיו יושבי' בו, ומסר לו סוד שמו הגדול לשנות טבע הנמצאות בכל הדברי' שהיא צרי' לעשות. וגם שם אהיה הרומו להיות שם עמהם להצילם מיד אויביהם עד שיצאו מתחת ידם, כדגרסי' בפ"ק דברכות:²² אהיה אשר אהיה,²³ א"ל הקב"ה למשה: לך אמור להם לישר', אני הייתי עמהם בשעבוד זה, אני אהיה עמהם בשעבוד מלכות. אמ' לפניו: רבו' ש"ע דיה לצרה בשעתה, א"ל: לך אמור להם אהיה שלהני אליכם. ופרעה בסרבנותו וחזק לבו בשמוע דברי הש"י חרף ואמ': מי י' אשר אשמע בקולו,²⁴ והש"י נפרע ממנו בעצמו, כדגרסי' בפ"ח:²⁵ תניא פרעה שחרף בעצמו קב"ה נפרע ממנו בעצמו, שנא': ויחזק י' את לבו,²⁶ לתת מקום להענישו על השעבודי' הגדולי' שעשה עם ישראל, ללמדנו שבמדה שאדם מודד בה מודדי' לו,²⁷ והיינו דכתי': כי בדבר אשר ודו עליהם,²⁸ בקדרה שבשלו בה נתבשלו.

- 13 אולי צ"ל: שנתבאר.
- 14 השוה: שער אורה לר' יוסף ג'יקטילה, שער שיש, מהדורת י' בן-שלמה, ירושלים תשמ"א, כרך ב עמ' 27.
- 15 בראשית מז, ד.
- 16 מגילה כט ע"א.
- 17 שמאל א' ב, כז.
- 18 ישעיה מג, יד. ובכ"י: 'לא למענכם'.
- 19 ירמיה מט, לח. עילם כידוע, הינה חבל ארץ בפרס, והדרשה נסבה ככל הנראה על הקירבה האטימולוגית עילם — עולם, או אולי על הופעתה של עילם בנבואות אסכטולוגיות במקרא, המרמזות על העולם כולו. הקטע המתחיל 'גלו לעולם' עד 'מי זה בא מאדום' איננו מופיע בנוסח שלפנינו.
- 20 ישעיה סג, א.
- 21 דברים ל, ג.
- 22 ברכות ט ע"ב.
- 23 שמות ג, יד.
- 24 שם ה, ב.
- 25 בפרק חלק. סנהדרין צד ע"א.
- 26 ראה: שמות ד, כא; ט, יב; כ, יא; י, יד, ח.
- 27 משנה סוטה א, ז; מגילה יב ע"א.
- 28 שמות יח, יא.

וא"ר חייא: ג' היו באותה עצה בלעם ואיוב ויתרו. בלעם שיעץ נהרג, שנא': ואת בלעם בן בעור הרגו בחרב.²⁹ איוב ששתק נדון בייסורי'. יתרו שברח זכו בניו שישבו בלשכת הגזית, שנא': וממשפחות סופרי' יושבי יעבץ תרעתו' וכו',³⁰ וכתו':³¹ ובני קני חותן משה עלו מעיר התמרי'.³² והכוונה בזה המאמ' הוא זה:³³ ידוע כי בכל רגע ורגע יתחלק הגלגל לתבניות משונות זו מזו בערכם אלינו, וכפי אלה ערך התבניות והמבט' יפעלו בזה העולם השפל, ויש מהם עתים לרצות ולישועה שהם מחייבי' ברכה ותוספת, ועתים להפך, כמו שאז"ל על עיני' אלהיך בה,³⁴ עתים לטובה ועתים לרעה, ובלעם שהיה ידע דעת עליון, היה ידע העתים שהם מחייבי' מגרעת³⁵ וקללה, והיה הולך מתוך שנאה, ר"ל לבקש אות לשנא, ושהיה המבט' לשנאה, כדי שיוכל להפוך את הברכה לקללה, והש"י לא חשב כן, כאשר דרשו חז"ל על עמי זכור נא מה יעץ בלק מלך מואב וכו' למען דעת צדקות י',³⁶ אמ' קב"ה, דעו מה צדקות עשיתי עמכם שלא כעסתי בימי בלעם הרשע, שאלמלא כעסתי בימי בלעם, לא נשתתירו משנאיהם פליט ושריד, והיינו דכתי': מה אקוב לא קבה אל וגו'.³⁷ וכוננתם להורות לנו כי צדקה היתה לנו מאתו ית' שלא מצא בלעם עת הכעס אע"פ שהלך אל שם פיו (!) ושת אל המדבר פניו, ולפי שהיו הימים ההם ימי ישועה, ולא היה בם מבט שנאה כלל, כי לא זעם בהם, לפי שהיה עת דודים לאהוב לא לשנא, כמו שאמ': והנה עתך עת דודים וגו',³⁸ ולכן הפך הקללה לברכה.

ויש להסתכל במה שאז"ל:³⁹ משה כת' ספרו וספר איוב ופרשת בלעם, ופרשת [א18] בלעם לא מצאנוה, ואיפש' שכתבה בפני עצמה ונאבדה באורך הגלות. וכת' אלקוסטאנטין, כי אפש' שרצו לרמוז לנו שמרע"ה כת' הג' דעות והג' השגות אשר נכלל בהם כל המציאות, ורצו לומר' בכתבי' ספר ליחס לו המדרגה העליונה שבהם, שהיא חכמת האלהות, ורצו בספ' איוב לרמוז אל חכמת הטבע המיוחסת לאיוב, ופרשת בלעם לרמוז אל חכמת הכוכבי' אשר היה עולם המערכת, כי זאת היתה חכמתו הידועה לו, וכדי שנתעורר שנדע אלו הג' כ"א,⁴⁰ והיה שלם בכלם, אמרו שכת' ספרו וספר איוב ופרשת בלעם מחכמת הכוכבי',⁴¹ הוא משז"ל בזה המאמ' שאמרת', ג' היו באותה עצה בלעם ואיוב ויתרו⁴² ור"ל שמתוך ג' חכמות

29 במדבר לא, ה.

30 דברי הימים א' ב, נה.

31 שופטים א, טו.

32 סוטה יא ע"א.

33 מכאן ואילך, מצטט וידאל יוסף בשינויים ובתוספות קלות מתוך החיבור 'מגלה עמוקות' לר' שלמה אלקוסטנטין, פרשת בלק, כ"י וואטיקן 59 (סימנו במכון לתצלומי כת"י שבבית הספרים הלאומי בירושלים: 177), דפים 102ב-103א. באמצעו של הציטוט, להלן, מצביע וידאל במפורש על המקור.

34 דברים יא, יב; ראש השנה יז ע"ב.

35 בכ"י: 'מרגע'.

36 מיכה ו, ה; בבלי ברכות ז ע"א.

39 בבא בתרא יד י"ב.

40 נראה שנפל כאן שיבוש. דברי אלקוסטנטין כך הוא: 'וכדי שנתעורר לדעת שמה השיג אלו הג' כאחד' (כ"י וואטיקן 59 דף 103א).

41 עד כאן המובאה מ'מגלה עמוקות' לפרשת בלק, המילים 'מחכמת הכוכבים' הינן תוספת של וידאל יוסף.

42 ראה לעיל הערה 32. מכאן מצטט מתוך פירוש אלקוסטנטין לריש פרשת שמות, כ"י וואטיקן 59, דפים 350ב-351א, עד המילים 'עכ"ד'.

גבדלות זו מזו נתחכמו לעמוד כנגד ישר', לפי שכבר ידענו כי אלו הג' כל א' וא' מהם ידוע בחכמתו, ר"ל שהיה חכם באותה חכמה והיה המיוחדת לו.

וכבר ידעת שבלעם היה קוסם, ובאמצעות הקסמי וההכנות שהיה עושה מן המובחות והקרבנות היה משיג העתידות ומגידם ומעיין כפי דרכו. ואיוב הוא נודע כמו כן כחכם ויועץ מפני שהיה בארץ עוז, ונודע בחכמת הטבע.⁴³ וכן יתרו היה ידוע בחכמת ביועץ,⁴⁴ כאו"ל שהיה מיועצי פרעה ויודע בחכמת הכישוף ובידיעת סגולות הדבר' אשר הם פועלי' בכח עצמותם. וילאה בעל חכמת הטבע ליתן סבה מדרך הטבע לפעולתם, ר"ל להביא ראייה מטבעם על אי זה כח מהכחות אשר באיכויות יפעל הדבר אותה הפעולה המיוחדת לו מצד צורתו, ולפי' היה מתרוממי פרעה, וע"כ או"ל שמשלשת החכמות⁴⁵ האלו לקחו עצה המצרי' כנגד ישר', הראשונה כנגד החכמה המיוחדת לבלעם שהיתה ידיעת הדבר' קודם היותם, וזה שאצטגניני פרעה שהיו ידעי' חכמת בלעם, הגידו לו שעתיד לילוד בישראל איש שיושיע אותם ויגאלם, ועתיד ללקות במים, ומפני זה אמרו: כל הבן הילוד היאורה וכו'.⁴⁶ וסבת טעותם היתה בזה מפני שלא השיגו הדבר' כמות שהם מפני שהפרטים לא יכילם ספר מפני היותם אל לא תכלית, ולכן לקחו עצה כנגדם מחכמת הטבע אשר היה מיוחדת לאיוב, בהכבי' עליהם עול המסים והמלאכות המיגעות והמחלישות את הכח, כ"ש: וימררו את חייהם וגו'.⁴⁷ כדי להתיש כחם, ושמתוך החולשה לא יודווגו עם נשותיהם ולא יולידו בנ', והם כלים מאליהם. והעצה הג' המיוחסת ליתרו, שהיא הכישוף וידיעת הסגולות היתה במה שצוה את המילדות כשיראו את האבנים שהולד זכר שימיתו אותו, כי זאת הראייה אינה נודע על דרך טבע אלא בנסיון ובסגולה, שכן דרך בעלי הכישוף. וע"ז או"ל שסימן מסר להן,⁴⁸ והסימן הוא הדבר הנודע מפאת הסגולה ולא מפאת הטבע, וע"כ היו הג' [18] החכמי' אלו באותה עצה, מפני שנתחכמו כנגדם הג' מיני החכמות האלו המיוחדות לאלו החכמי' כאשר אמרתי, אע"פ שלא היו הם נמצא' הם בעצמם אלא חכמתם וכו' עכ"ד.

ויש להסתכל במה שאו"ל:⁴⁹ והנה מצרי' נוסע אחריהם,⁵⁰ נוסעי' לא נאמ' אלא נוסע, כיון שיצא פרעה והמצרים לרדוף אחריהם, תלו עיניהם וראו שרן של מצרים פורה בארץ, וכיון שראו אותו נתיירו הרבה, שנא': ויראו מאד ויצעקו בני ישראל.⁵¹ מהו הנה מצרים נוסע אחריהם, שרו של מצרים היה, שמו מצרי', ואין אומה נופלת עד שיפול שרה. וכת'

43 ב'מגלה עמוקות': 'מפני היותו בארץ עוז שדעתו על איוב קרובה לדעת ארסוטו' (שם). הכוונה כנראה לדעה שמייחס הרמב"ם לאריסטו בהשגחה, ובויקתה לסיפור איוב. ראה 'מורה נבוכים' ג, כב.

44 נראה שההפחתה של וידאל יוסף משובשת כאן. ב'מגלה עמוקות': 'וכמו כן יתרו היה נודע ויועץ' (שם, 51א).

45 בכ"י: 'החכמות'.

46 שמות א, כב.

47 שם שם יד.

48 סוטה יא י"ב.

49 שמות רבה פרשה כא, ה.

50 שמות יד, י.

51 שם.

אלקוסטאנטין⁵² כי רצו להודיע שכן של מצרי' מפאת מזלם היה פורח באויר, ור"ל שעדיין היה לו ממשלה ושולטנות לפעול באמצעות האויר, כי פעולות הככבים יבואו באמצעות האויר, ומפני זה היו ייראים ממנו, לפי שתלו עיניהם למרום לידע זה, ואין ספק שהיו בישראל חכמי' ואצטגנינים בצאתם ממצרי', ומפני שהיו אצטגניני' ולא היו משיגי' אמיתת הדבר, תלו עיניהם וראו, עד שמרע"ה ראה שרם שלהם שכבר נפל, ואין לו שום ממשלה ושולטנות באויר העולם, ולכן השקיע הש"י את המצרי' בים, לפי שכבר השקיע מזלם תחלה, ולא פרח באויר כי אם במצולות ים שהוא המטה שאין למטה ממנו. וכבר⁵³ אז"ל במקום אחר שאין אומה נופלת עד שיפול שר שלה תחלה, שנא': יפקוד י' על צבא המרום במרום ועל מלכי האדמה באדמה.⁵⁴

ומ"ש ויראו מאד ויצעקו בני ישר' אל י', מורה שהצעקה והתפלה היו סבות להושיע את ישרא', זה תמצא משל נאה לרו"ל ע"ז.⁵⁵ אריב"ל: מלה"ד למלך שהיה בא בדרך, והיתה בת מלכ' צועקת: בבקשה ממך הצילה⁵⁶ אותי מיד הלסטים. שמע המלך והציל אותה. לאח' הימים בקש המלך ליטלה, והיה מתאוה שתדבר⁵⁷ עמו ולא היתה רוצה. גרר בה את הלסטים כדי שתצעק וישמע המלך. כיון שבאו הלסטים עליה, התחילה צועקת למלך. אמ' לה המלך: כך הייתי מתאוה לשמוע קולם. ר"ל בזה המשל להודיע שעל ידי שתי⁵⁸ הצעקות כשבאו המצרי' עליהם שהם הליסטי', ומתוך צרתם צעקו לש"י וישמע אותם ע"י הצעקה. ולפי שישיר' במצרים היו דבקי' בדעות נפסדות שגדלו בהם במצרים, ומפני זה לא היו רובם מאמיני' בהשגחה, ודבר ידוע הוא כי כל פועל מתאוה שהיה פעולתו שלימה בתכלית השלימות, וכ"ש פועל הש"י שראוי שתהיה שלם בתכלית השלימות, וע"כ סבב הש"י כדי להשלים את ישר', ושיצאו מהדעות הנפסדות ויאמינו בהשגחתו ית' ע"י הצעקה. וזאת היתה התאוה שהיה מתאוה המלך שתדבר עמו ושתדבק בו ע"י הצעקה והתפלה, ותאמין בהשגחתו ושהוא שליט על הכל והוא המושיע והגואל את ישר', וכאשר יצאו מאותן הדעות והאמינו בש"י ובמשה עבדו, והפשיטו מעליהם [א19] האמונות הרעות והדעות הנפסדות, ראה המלך מה שהיה מתאוה שצעקו אליו ולא לאל זר, ולפי זה ענה אותם בעת צרתם והושיעם, ולא היה יכולת לסמאל לקטרג עליהם, כמו שאז"ל: ⁵⁹ א"ר חמא, בשעה שיצאו ישר' ממצרים, עמד סמאל המלאך לקטרג אותם. וא"ר חמא בשם אביו, מלה"ד, לרועה שהיה מעביר את צאנו בנהר, בא זאב להתגרות בצאן, מה עשה הרועה, נטל תיש גדול ומסר לו. אמ': יהא מתגושש בזה עד שאעבור ואח"כ אני מביאו. כך בשעה שיצאו ממצרים עמד סמאל המלאך וקטרג, אמ' לפני המקום: רב

52 מובאה (כולל המקור בהערה 49 לעיל) מתוך פירושו של אלקוסטנטין לפרשת בשלה, כ"י וואטיקן 59, דף א67—א68.

53 מכאן ועד 'מורה שהצעקה והתפלה' איננו מופיע ב'מגלה עמוקות'. מימרא מדרשית זו חוזרת בכמה מקורות. ראה לעיל הערה 49; מכילתא, מסכתא דשירה פרשה ב, מהדורת הורוביץ—רבין, עמ' 125, ועוד.

54 ישעיה כד, כא.

55 ראה הערה 49 לעיל.

56 בכ"י: הצילי. ואפשר לתקן גם 'הציל', ובשמו"ר: הצליני.

57 בכ"י: שידבר.

58 המילים 'ידי שתי' חסרות בכ"י, והשלמתי מתוך 'מגלה עמוקות' דף א67.

59 שמות ריבה פרשה כא, ז. והשווה: הרב מרגליות, מלאכי עליון, ירושלים תש"ה, עמ' רסג הערה צד.

ש"ע עד עכשיו היו אלו עובדי ע"ז ואתה קורע להם את הים. מה עשה קב"ה, מסר לו את איוב שהיה מיועצי פרעה וכת' בו איש תם וישר וירא אלהים וסרע מרע.⁶⁰ וא"ל: הנו בידך. ר"ל מה שאמרתי למעלה כי ביציאתם ממצרי' סמאל — שהוא השטן — מקטרג עליהם עם דעותיו המוזות והמוזיפות, והרועה שהיה מעביר את צאנו וראה הזאב שבא להתעורר עליהם הוא רמו על מרע"ה, שהיה מוציאם ממצרי' במאמ' הש"י, כאשר ידע יצרם הרע ודעותם הנפסדות נתן להם עצה טובה, שהוא רמו אל איוב שהיה מיועצי פרעה. והעצה לפי דעת ר' שלמה אלקוטסטנטין⁶¹ היתה טבעית, היא היתה חכמתו המיוחדת לו כאשר כתבתי למעלה משמו, והוא שיעברו לים ביבשה, ויהיה להם חומה מימנם ומשמאלם, ויטבעו בהם אויביהם שיהיה להם, כמו כן לרמוז להעביר מעליהם ים התאווה, שלא ישתתפו המים הוודני' שהוא רמו אל הדעות המוזות הבאות מאת סמאל מקטרג שלא יקרע ים התאווה ויעברו בתוכו ביבשה מבלי הוק, לפי שהיו עובדי ע"ז. וע"כ הרועה מסר לו לסמאל את איוב, שהוא רמו אל העצה הנכונה והישרה כדי שיעברו הים ויתעכבו במדבר לתתם שלמים ויטבעו המצרי', ושהיה קריעת ים סוף הכנה והצעה להביאם אל ההר הנבחר לקבל תורה.⁶²

וכשרדפו מצרי' אחרי בני ישר' והשיגו אותם על שפת הים, וצוה קב"ה שיאמ' לישר' שישעו ושיבואו בתוך הים,⁶³ אז"ל⁶⁴ שבאותה שעה נעשו ישר' ד' כתות. הא' כת המאמנת, דכת' ויצעקו בני ישר' אל י'⁶⁵ כי האמינו כי יצעקו אל י' מפני לוחציהם ויעתר להם וירפאם. הב' אמרו נחזור למצרים, הם שאמרו טוב לנו עבוד את מצרים.⁶⁶ הג' אמרו נפיל עצמנו לים, השיב להם משה התיצבו וראו את ישועת י'.⁶⁷ הכת שאמרו נחזור למצרים נלחם עמחם, השיב להם י' ילחם לכם.⁶⁸ הכת שצעקו נענה להם קב"ה, שנא' ויאמ' י' אל משה מה תצעק אלי.⁶⁹

ואתה הרם את מטה ויבאו בני ישר' בתוך הים ביבשה,⁷⁰ אם ביבשה למח בים, אלא לומ' לך שלא נקרע עליהם הים עד שנכנסו לתוכו ואח"כ נעשה להם יבשה.⁷¹ ובאותה השעה היו השבטי' [19] מתקוטטים זה עם זה מי ירד לים תחלה, וקפץ בנימין שהיה הצעיר ונכנס בראשונה קפץ שבטו של בנימין ונכנס תחלה לים, שנא' שם בנימין צעיר רודם,⁷² אל תקרי רודם אלא ארד ים, ולפי' זכה בנימין הצדיק ונעשית בית המקדש בחלקו, שנא': ובין כתיפיו שכן.⁷³ ר' יהודה אומ' לא כך היה המעשה, אלא זה אומ' אין אני יורד תחלה,

60 איוב א, ח ; ג, ג.

61 למרות לשון הסיכום ('לפי דעת ר' שלמה אלקוטסטנטין'), המובאה כאן מתוך 'מגלה עמוקות' רציפה.

62 עד כאן דברי אלקוטסטנטין, המסיים בעצמו: 'ודי בזה הערה' (דף 468).

63 ראה שמות יד, טו.

64 מכילתא, מסכתא דויהי פרשה ב, מהדורת הורוביץ—רבין, עמ' 96.

65 שמות י, י.

66 שם שם יב.

67 שם שם יג.

68 שם שם יד.

69 שם שם טו.

70 שם שם טז.

71 שמות ירבה פרשה כא, י.

72 תהילים סח, כח.

73 דברים לג, יב.

שנא': סבבוגי בכחש אפרים ובמרמה וכו' ויהודה עוד רד עם אל ועם קדושים נאמן,⁷⁴ ועליו אחז"ל שאמ' הפסר' הושיעני אלהים כי באו מים עד נפש.⁷⁵ ובאותה שעה היה משה מאריך בתפלתו, אמ' קב"ה: משה מעשה ידי טבועי' בים ואתה מאריך בתפלה. אמ' לפניו: רבו' ש"ע, ומה בידי לעשות, א"ל: דבר אל בני ישראל ויסעו,⁷⁶ ואתה הרם את מטנך, לפי' זכה יהודה ליעשות ממשלה, שנא':⁷⁷ היתה יהודה לקדשו ישראל ממשלותיו, משום דהים ראה וינס.⁷⁸ ואז רדפו אחריהם בתוך הים, ויסר את אופן מרכבותיו וינגהו בכבדות. וכן אז"ל שמדות הש"י להשיב לאדם כפעלו, שנא': אשר עיניך פקחות על כל דרכי אדם לתת לאיש כדרכיו וכפרי מעלליו,⁷⁹ ומוזה הכתו' אז"ל: במדה שאדם מודד בה מודדי' לו,⁸⁰ וכן הכהו הש"י ב' מכות שהויד בהם את ישראל כי בדבר אשר ודו עליהם.⁸¹ הא' מכת הדם.⁸² מפני מה לקה היאור תחלה? מפני ר' דברי', הא' על שהיה אומ' פרעה: לי יאורי ואני עשיתיני,⁸³ ועל זה קלקל יסוד המים והסריח את מימיו שהיו בלולי' ביות. והב' שהיה עובד את המים ולא היה שום אדם יודע בו, שנא': הגה יוצא המימה,⁸⁴ והיה מתפאר לעבדיו ואומ' שלא היה נצרך לנקביו כשאר בני אדם, והיה משכים ורוחץ בנהר, והיה עושה צרכיו במים ולא היה נר', לכן נלקה היאור כדי לגלות חרפתו ולהראות קלונו. הג' שהיו מונעי' את הנשים מלעשות טבילה, והיו אומרי' שמטמאות המים, לפי' נלקו המים ונסרח. הד' על שגזרו כל הבן הילוד וכו'.⁸⁵ הה' על שהיו לוקחי' מכס מן המים, על כן הכם במים מכה שלא יוכלו לרפאתה, ולא היו שותים מים עד שיהיו קונים אותם בדמי' מאת היהודי', וכן אז"ל בדם נתעשרו ישראל כל העושר שהוציאו ממצרים, כיצד שהכת קב"ה את המים היו מתהפכי' לדם, שנא' ויהפכו כל המים אשר ביאור לדם ולא מצאו המצרי' לשותת, ויבואו המצרי' לישראל ואמרו: תנו לנו מים משלכם ונשתה וקחו במשקלו כסף, וכמו שלוקחי' את הכסף מאתם היה נהפך המים לדם, והיו מבקשים מים לשתות ולא מצאו, והיו חופרי' סביבות היאור, שנא': ויחפרו כל מצרים סביבות היאור מ' לשתות,⁸⁶ והיה בא המצרי אל בית היהודים ואומ': גשתה אני ואתה ביחד ואתן לך כל כסף שתצצה [20א] והיו שותים זה עם זה וכך נתעשרו ישראל בזאת המכה. הו' מפני שהיו משועבדי' בהם בחמר ובלבני', ומשבאה עליהם מכת הדם, נמנעו להשתעבד בהם בחומר ובלבני' כי לא היה להם מים.

74 הושע יב, א.

75 תהילים סט, ב.

76 בכ"י: 'ויסיע' (שמות יד, טו).

77 תהילים קיד, ב—ג.

78 עפ"י מכילתא, מסכתא דויהי פרשה ה, טהדורת הורוביץ—רבין עמ' 104—106; בבלי סוטה

לו ע"ב—לו ע"א.

79 ירמיה לב, יט.

80 ראה הערה 27 לעיל.

81 שמות יח, יא.

82 מכאן ואילך עד חתימת הדרשה, מבוססים הדברים על התנחומא לפרשת וארא, יד, בתוספת אסמכתאות ומקורות מקראיים משל וידאל יוסף. כמו כן הוא משלב דרשות ממקורות נוספים המבארים את המכות מתוך עיקרון 'מדה תחת מדה', ואלו מופיעים בילקוט שמעוני קפב.

83 יחזקאל כט, ג.

84 שמות ח, טז.

85 שמות א, כב.

86 שם ז, כד.

ומכת צפרדע באה בעבור שהיו משעבדי' לישר' לצוד להם דגים ולהביאם להם, ומשבאה עליהם זאת המכה נמנעו מלצוות עליהם לצוד להם דגים והביאם מן היאור שהיה בוטח בו והיה בא ממנו תועלת גדול להם, והוציא דברי' מזיקי' כי היו חושבי' כי בסבתו היתה ארצם כגן יי' ⁸⁷ בעבור כח המים ההם. עוד שלא היו מתגדלי' בו קודם זה שרצים ולא תולעים, והיו חושבי' כי בסבתו היה האויר זך ושלא יוכל להתחדש בו דבר הזק. ועל זה שהיה היאור עולה היו מתקבצי' שם העם ועושי' שמחה גדולה. ויש שואלים למה אמר פרעה להסיר הצפרדעי' למחר, ולא שאל להסירם מיד. אלא חשב פרעה כי היתה המרה באה ממערכת הכוכבי' ושימותו באותו היום, הואיל והיו יושבות בלא מים ושלא יוכלו לחיות יות', ומשה היה יכול להסירם מיד, אלא הבין מחשבתו של פרעה, ⁸⁸ ועל כן אמר: כדבריד למען כי אין כי' אלהים, ⁸⁹ ואמ': רק ביאור תשארנה, ⁹⁰ זה ראייה שהן היו שם בתחלה, וכדי לעשות הזק לנחר, לכן נשאר שם. הרי אלו ב' מכות הדם והצפרדעי' מיסוד המים.

ואח"כ באה הג' שהיא מכת הכנים מיסוד העפר, מפני שהיו מטריחי' את ישר' לכבד את הרחובות ואת השוקים, ושיהיו מעבדים להם את האדמה, ומשבאה עליהם זאת המכה, נמנעו מלצוות עליהם שיכבדו את השוקי' ואת הרחובות ושיעבדו את האדמה, ועשו החרטומי' כל תחבולות להוציאם מן הארץ ולא יכלו, כי חכמתם היה באה להם מצד השדים, ואין השד יכול לבראת פחות מכעודה, ⁹¹ ועל זה הודו בעל כרחם ואמרו אצבע אלהים הוא, ⁹² ולא אמרו מקרה הוא, כי אח' זה ⁹³ לא רצו לנסות עוד חכמתם בשאר המכות, כי אמרו: הואיל ואין אנו עושי' תועלת אלא להרבות הגזק, אין אנו רוצים לנסות חכמתנו, ועוד כי בודאי משה ינצחנו כמו שעשה עד עתה, ועל זה אמרו אצבע אלהים הוא.

והנה ג' המכות ע"י אהרן על דעת רז"ל, ⁹⁴ כי בעבר' שהיא הגין על משה, והעפר שהטמין בו את המצרי לא רצה להכות את המים ואת העפר, שלא ידמה כפוי טובה. אבל על דעת חכמי הקבלה כי בעבור שהיתה מעלת משה מעולה יות' ממעלת אהרן הוצרך לעשות שנוי בתחתוני' ומשה עשה שנוי בעליונים שהם הברד והארבה והחשך, ⁹⁵ כי בכל אלו שלשתן כתי': ויט משה ⁹⁶ [220] וברם ובצפרדע (!) כתי': קח מטך וגטה ירך על

87 עפ"י בראשית יג, י.

88 פרשנים רבים לשמות ה, ה מתייחסים לשאלה המוזכרת. על כל פנים, וידאל מביא ככל הנראה את דברי ר' אברהם אבן עזרא בשם ר' שמואל בן חפני: 'אין מנהג האדם לבקש רק שיסור המכה ממנו מיד. וחשב פרעה כי מערכת השמים הביאה הצפרדעים על מצרים, ומשה הוא יודע זה, וחשב פרעה כי עתה הגיע עת סור הצפרדעים, על כן נסהו להתריד ואמר למחר' (מהדורת א' וייזר, ירושלים תשל"ו, כרך ב עמ' נה).

89 שמות ה, ו.

90 שם שם ז.

91 סנהדרין סז ע"ב.

92 שמות ה, טו.

93 בכ"י: 'מזה'.

94 השווה: שמות רבה פרשה ט, י.

95 דעה זו מבוססת על המדרש, שם פרשה יב, ד: 'המכות האלו, שלש על ידי אהרן ושלש על ידי משה... דם צפרדע כנים שהיו בארץ, על ידי אהרן. ברד ארבה חשך על ידי משה, לפי שהן באויר'. על התפיסה האקטיבית של התפילה בקבלה ראה: א' גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה, תל-אביב תשל"ו, עמ' 50-53.

96 שמות ט, כג; י, יג; י, כב.

מימי מצרים,⁹⁷ ובצפרדע כתי': אמר' אל אהרן נטה ירך במשך על הנהרות על היאורי ועל האגמי וגו',⁹⁸ ובכנם כתי': אמור אל אהרן נטה את מטך והך את עפר הארץ והיה לכנם בכל ארץ מצרים.⁹⁹

המכה הד' היא ערוב מפני שהיו מצוים על היהודים ועל נשיהם שגדלו את בניהם והנשי' מניקות אותם, לפי' השליך בהם את הערוב שימיתו את בניהם ומיר נמנעו לתת להם את בניהם להגדילם. ובזאת המכה היתה נס גדול בהיות מכה משולחת כש"ה:¹⁰⁰ הנני משליח בך ובעבדיך ובעמך ובבתיך את הערוב וגו', ולא היתה בארץ גושן שהיתה יות' סמוכה למדבר דכתי' ביה¹⁰¹ ואת כל הנגב ואת כל ארץ הגושן מקום שהחיות דרות שם.

הה' מכת הדבר לפי' שהיו קושרין אותם במקום תבהמות לטחון בהם הריחים ולשאוב בהם המים, לפי' שלח בבהמות דבר וימנעו מלעשות כן. וזאת המכה היא בא מהפסד האויר. הו' מכת השחין, לפי' שהיו משעבדין אותם להחם להם התנורים והמרחצאות ושירחצו אותם, לפי' לקו בשחין ונמנעו מלעשות כן, וזאת המכה היא באה ג"כ מחמום יסוד האויר. הו' מכת הברד, לפי' שהיו משעבדי' אותם בעבודת השדה ובחרישה ובחפירה, לפי' לקו באבני הברד ולא נותר כל ירק בעץ ובעשב השדה, והקציר הברד את כל האדמה ולא נותר כל מחיה. ויש לשאול בענין הברד כי כבר כתי' וימת כל מקנה מצרי,¹⁰² ומפני מה אמר: ואתה שלח העז את מקנך? ¹⁰³ אלא י"ל כי הדבר לא היה במקנה שבשחת, שנא': כי הנה יד י' הויה במקנך אשר בשדה ובסוסי' ובחמורי' בגמלים בבקר ובצאן דבר כבד מאד,¹⁰⁴ כי הסוסי' והחמורי' היו בבתי', אבל הבקר והצאן שהיה תועבת מצרים היו בשדות, וקצת החמורים והסוסי' שהיו רועי' היו בשדות עם הבקר והצאן, בחשבם המצרים תועבותם — שהיה טלה — ישמור לאשר בשדה, וצוה הש"י למשה שיתן להם עצה שיאספו את המקנה אל הבית כדי שישארו הסוסים לרדוף אחריהם לנקום נקמה גמורה, וז"ש: המשגי' לגוים ויאבדם.¹⁰⁵ וזאת המכה היא מיסוד האש, דכתי': ¹⁰⁶ ויהי ברד ואש מתלקחת בתוך הברד. הו' מכת הארבה, מפני שהיו חופרים גנותיהם וכרימיהם, וכשבא עליהם המכה הזאת נמנעו מלהעבידם בעבודה הזאת.

הט' מכת החשך היא בעבור ג' דברים. הא' מפני שהיו בישר' פושעי', ומפני שלא יצאו עם לבם הרע נתן להם חשך ואפלה שימותו בהם הפושעי', כדי שלא יראו המצרי' ויאמרו: כמו שתבע בנו [21א] תבע בהם. והב' בעבור שאמרה תורה: ושאלה אשה משכנתה וגו',¹⁰⁷ וכתי': ונתתי את חן העם הזה בעיני מצרי' וגו',¹⁰⁸ ומפני שלא יהיו מכחישי' להם שום דבר לישראל ורואי' מה שיש בבתיהם, ואם יכחשו להם, אומרי' להם: כבר ראיתם בבתיך או בביתי ביתך בימי החשך, ולכן נתן להם החשך.

הי' מכת בכורות, לפי' שבשעה שנתלגע פרעה בצרעת עשו לו רופאיו שירחץ גופו בדם קטני, ושהיו מבכורי ישר' מפני שדמם יות' חזקה, ושירחץ בבקר ובערב, והיה שוחט מילדי ישר' הבכורי' בכל יום עד שנעשה לו נס ונתרפא. לפי' הכה בכוריהם באדם ובבהמה. ולמה ג"כ מבכורי השבויים? מפני שהיו שמחים במפלתם של ישר', וכדי שלא יאמרו

103 שם שם יט.

104 שם שם ג.

105 איוב יב, כג.

106 שמות ט, כד.

107 שמות ג, כא.

108 שם שם כב.

97 שם ז, יט.

98 שם ת, א.

99 שם שם יג.

100 שם ת, יז.

101 יהושע יא, טז.

102 שמות ט, ו. והשווה פירוש רש"י שם שם י.

יראתם תבעה עלבונם. ולמה מבכורי הבהמות? כדי שלא יאמרו המצרי יראתנו קשה שהגין על בהמותינו.

לכן יש לנו להתבונן חסדי הש"י שעשה עמנו במצרים, ובין כי הוא האלהים, עתה שיבר עלנו מצרינו וישלם גמול לכל אויבי נפשינו, וידרוש דמינו מידם. וזהו אמרם ו"ל: ¹⁰⁹ מי שפרע מן הראשונים יפרע מן האחרונים, כיצד? במצרים מכת הדם, ובאדום ג"כ ונתתי מופתו וגו' דם ואש. ¹¹⁰ במצרים מכת הצפרדעי' שהיה קולם קשה, ובאדום ג"כ, שנאמ': קול שאון מעיר קול מתיכל קול י' משלם גמול לאויביו. ¹¹¹ במצרים מכת הכנעם שנהפך העפר לדבר רע, ובאדום ג"כ שנהפכו נחליה ועפורה לגפרית, והיתה ארצם לופת בוערה לילה ויומם לא תכבה. ¹¹² למה לילה ויומם? על בטלו את ישר' להגות בתורה, ¹¹³ שנא': ¹¹⁴ והגית בו יומם ולילה. ועל ששרפו בית המקדש דכתי' עליה: והבית ימלא עשן, ¹¹⁵ לעולם יעלה עשנה לדור דור תחרב לנצח נצח' אין עובר בה. ¹¹⁶ במצרי' מכת הערוב ובאדום ג"כ, שנא': וירשוה קאת וקיפוד וינשוף ועורב ישכנו בה, ונסה עליה קו תהוה ואבני כהוה. ¹¹⁷ במצרי' מכת דבר ובאדום ג"כ, שנאמ': ¹¹⁸ ונשפטתי אותו בדבר ¹¹⁹ ובדם. במצרים מכת השחין ובאדום ג"כ, שנא': בן אדם המק בשרו והוא עומד על רגליו. ¹²⁰ במצרים מכת הברד ובאדום ג"כ, שנאמ': ואבני אלגביש אמטיר עליו וגו', ¹²¹ במצרים מכת הארבה שהוא מין עופות, ובאדום ג"כ, שנא': בן אדם אמור לצפור כל כנף ולכל חית השדה, בשר גבורים תאכלו וגו', ¹²² במצרים מכת החשך ובאדום ג"כ, שנא': כי הגה החשך יכסה ארץ וערפל לאומים, ¹²³ וכתי': ולאום מלאם יאמץ ¹²⁴ ועליך יררח י'. ¹²⁵ במצרים הכה בכוריהם ובאדום ג"כ, שנא': וירדו ראמים עמם ופרים עם אבירים ורותה ארצם מדם ועפורה מחלב ידושן. ¹²⁶ א"ר מא': אל תקרי ראמית אלא רומיים. במצרים פרע מאלהיהם תחלה ואח"כ מהם [ב21] ובאדום ג"כ בתחלה יפרע מן השר שלהם, שנא': והיה ביום ההוא יפקוד י' על צבא המרום במרום, ועל מלכי האדמה באדמה. ¹²⁷ וקב"ה ברחמיו ימהר ויקיים כל הנחמות האלו במהרה בימינו, כדי שיודע שמו בעולם, ויהיה גודע לגוים רבים, ויקיים הכתר שאמ' ע"ז: והתגדלתי והתקדשתי וגודעתי לעיני גוים רבים וידעו כי אני י'. ¹²⁸

תם הדרוש שלמה א.

109 אסתר רבה פרשה ז, ג; פסיקתא רבתי פרשה יז, ח.

110 יואל ג, ג.

112 ישעיה לז, ט.

113 תנחומא—בובר פרשה וארא, דף טו ע"ב.

115 ישעיה ו, ד.

114 יתרושע א, ח.

117 שם לד, יא.

116 שם לד, י.

119 כאן נוסף בכ"י: 'ובדבר'.

118 יחזקאל לח, כב.

121 ראה הערה 118 לעיל.

120 זכריה יד, יב.

123 ישעיה ס, ב.

122 יחזקאל לט, יז—ח.

125 ראה הערה 123 לעיל.

124 בראשית כה, כג.

126 ישעיה לד, ז.

127 שם כד, כא; תנחומא—בובר פרשת בא, דף כג ע"א.

128 יחזקאל לח, כג.

רבי דוד דרשן מקרקוב וכללים שכלל באגדה ובמדרש *

א

ר' דוד דרשן (נולד רפ"ז/1527 לערך) לא היה מן האישים המרכזיים בזמנו ובמקומו, וכנראה לא נשא במשרת רבנות, אף-על-פי שהיה מן הנסמכים. הוא היה תלמיד חכמים נודד, טרוד בעמל פרנסתו, שניסה למצוא לו מקום להתגדר בו בין גדולי דורו. כבר בהיותו בן י"ט החל לקבץ ספרים 'מד' פינות העולם, וכ"ה שנים עמל באיסופם עד שהקים ספרייה, שבה היו, לדבריו, 'ארבע מאות ספרים נבחרים ויותר', וזו בודאי ספריה גדולה במושגי אותם זמנים. רצה ר' דוד שאוצר ספריו ומומחיותו יישמשו את בני קרקוב ב'מדרש' שביקש ליסד, והיה נכון לשמש ב'בית מדרש' זה מנחה ומורה 'ליודעים' ושאינם יודעים', יחידים והמון העם כל אחד כפי מידתו. את פשוטי העם ביקש ללמד 'עשרים וארבע', ר'מפרש' ו'דקדוק ספר — למלמדי תינוקות[ת]'. את הנצרכים לדרוש הסכים להנחות ב'חכמות' או ב'קבלה', וכעזר לראש לשיבה, כנראה הרמ"א, לפסוק בדברים 'קלים וחלושים'. כל זאת ללא 'צד שררה וכבוד בעולם — הן בעסקי הקהל הן בצד הרבנות'. הוא גם הבטיח לעמוד על משמרתו בהתמדה 'מערב שבת לערב שבת', ללא שיכנס 'לשום סעודה בעולם, וזולת לסעודת מצוה בשע[ת] הדרשה כשיצטרך'.

ההצעה לפתוח 'מדרש' נזכרה ב'אגרת הקדש', שנדפסה כהקדמה לספרו 'שיר המעלות לדוד' (קראקא של"א/1571), והוא איננו צעיר לימים (בן מ"ד שנים), ואולי גם לשם סיפוק צורכי ביתו. חפצו לא עלה בידו (אם בגינו ואם משום שדורו לא איכשר), ובהתימת אותו חיבור הוא מספר על הכורח לעזוב את קרקוב, וכלשונו:

וצר לי שגרמו העוונות / שאני מטופל בבנות
ואצטרך להיות נפרד מזאת הקהילה הנכבדת / עד יעלה עת סלע לדת¹
לאסוף ולקבץ מעט סלעים ופשיטין / לנדוניא ולתכשיטין
כדי להשיאן להגונים / ולמסייע יאר ה' פנים
הדובר באמת ובצדקה / דוד דרשן מקראקא
אשר על פי רבותינו ינהג בהידור / והם הגאונים מהר"ר יוסף ומהר"ר משה חכמי
הדור².

* יסוד החלק הראשון של המאמר בהרצאה בערב שיוחד לספרי (פתיחות והסתגרות, ירושלים תש"ג) על-ידי המכון למדעי היהדות של האוניברסיטה העברית בירושלים ב'26.5.91. על ר' דוד דרשן ראה שם, על-פי הכפתת, ערך דוד דרשן; על פרשנות האגדה של בני התקופה, ראה שם, עמ' 95-142.

1 מליצה על-פי איוב לט, א: 'הידעת עד לדת יעלי סלע'.
2 מהר"ר יוסף הוא ר' יוסף כ"ץ, מחבר שו"ת 'שאריט יוסף'; ומהר"ר משה הוא הרמ"א. בשו"ת הרמ"א (סי' פא) מצוייה גם שאלה, שר' דוד הפנה לרמ"א ב'הסכמת החברים' (אולי כנציג

לא היתה זו פעם ראשונה, שר' דוד תפס את מקל הגדודים. הוא נדד כבר כ'צורב/, ולא חדל מכך גם שנים הרבה אחר-כך. בבחרותו נסמך בפונא על-ידי ר' מאיר הלוי ('שיר המעלות לדוד', י ע"ב), שאפשר שהיה דודו, אחי אמו (שם, יו ע"א); ולאחר מכן שימש את ר' יצחק בצלאל (בצלאלש) ומהרש"ל [המכונה בפיו ר' שלמה אוסטרך] (שם).³ אחר כך נדד ר' דוד לאיטליה והגיע שמה לכל המאוחר בשנת שט"ו/1557. באותה שנה העתיק במודינה פירוש על 'עשרת הספירות',⁴

גם באיטליה לא נח ר' דוד ולא שקט. משנת שי"ז נותרה לנו תשובה משלו לשאלה שבה, לדבריו, 'בחן' אותו 'הגאון מהר"ר יעקב ריינר ריש מתיבתא בפירר',⁵ והיא תשובה בעניין קידושי מומר, שנתגלגלה לשו"ת הרמ"א (ס"י סב). התשובה הועתקה שם בשיויים קלים וללא הקדמה וחתימה, וכך נתעלם לרבים ייחוסה לר' דוד ('שיר המעלות לדוד', ח ע"א—י ע"א). בשעת כתיבת התשובה שהה ר' דוד בבית משפחת בורדולאנו (Bordolano) בפירארה, כנראה כמלמד (כדרכם של גוברין יהודאין פולניים בבתי בנקאים איטלקיים). שנה לאחר מכן, בעודו בבית בורדולאנו, ביקשו 'הגאון מהר"ר יוסף מינץ' לכתוב איגרת

ה'מדרש'. ר' דוד חותם: 'תלמידך הקטן דוד דרשן', והוא צוין כתלמיד הרמ"א גם בשער 'כתב התנצלות לדרשנים'. הרמ"א היה צעיר מר' דוד בשלוש שנים (הוא נולד בשנת ר"ץ/1530 בקרקוב ותפטר בה בשנת של"ב/1572). י' לעויגשטיין ('תולדות מהר"ם מלובלין', הגורן א [תרנ"ח], עמ' 40, הערת א) ניסה לזהות את ר' דוד דרשן וידן בר' דוד הכהן שפירא. אבי חותנו של המהר"ם, ר' יצחק שפירא, והיהו מוטעה בעליל.

3 ר' יצחק הנזכר אינו אחי מהר"ל, כמצויין על-ידי י"א בן יעקב (אוצר הספרים, ערך: 'כתב התנצלות לדרשנים'), ח"ד פרידברג (תולדות הדפוס העברי בפולניה, תל אביב תש"י, עמ' 51); H. G. Perlmuter (Shir Hama'ot l'David and Ktav Hitnazzlut l'Darshnim, Ohio 1984, p. 12 [להלן: פרלמוטר]), ולו מן הטעם שאף לא אחד משלושת אחיו של המהר"ל נקרא יצחק, אלא הוא ר' יצחק ב"ר בצלאל מלודמיר שבוואהלין, סבו של בעל ה"טו", הנזכר בשו"ת מהרש"ל (ס"י א, טו), בשו"ת 'שארית יוסף' לר' יוסף כ"ץ (ס"י ז) ובשו"ת הרמ"א (ס"י כד [מהר"א זין, עמ' קמז], סט [שם, עמ' ש] וצא [שם, עמ' שצט]); וראה: ח"נ דמביצר, כלילת יופי, קראקא תרמ"ח—תרנ"ג, ח"א מה א ואילך. פרלמוטר לא דייק גם בפרטים אחרים.

4 כ"י המוזיאון הבריטי (OR 6465), מס' 829 בקטלוג מרגליות (ס' 31355 במכתכ"ע שבבית הספרים הלאומי והאניברסיטאי); וראה ח"ה בן-ששון, הגות והנהגה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 254. בקולופון כתב-יד חותם ר' דוד בזה"ל: 'דוד בן הגאון הקדוש מוהר"ר מגשה בקראקא בק"ק מודינא שנת ויש תקוה לאחריה'. לא הצלחתי לעמוד על טיבו של החיבור. צילום כתב-יד דהוי, וזכרו גם לא בא בסקירתו של ג' שלום, 'מפתח לפירושים על עשר ספירות', קרית-ספר י (תרצ"ד) עמ' 498—515. פרלמוטר (שם, עמ' 14, הערה 51) ציין, שהוא פירוש היריעה הגדולה לר' ראובן הצרפתי, המצוי בשני כתב-ידים בספריה הבודליאנית באוקס' פורד, וצ"ע. ולאטקין, אוצר הספרים ב (ב. 44, פ. 342) לא זיהה בין פירוש היריעה לכתב-יד הנ"ל שבמוזיאון הבריטי, וגם לא שלום, כאמור. אגב, בכ"י אוקספורד—בדולי 1601/2 [עמ' 167, א—169, ב] (מכתכ"ע, ס' 17179) מצוי 'פירוש עשר ספירות' (עד ספידת בינה), שבראשו נכתב 'העתקת מבית הר"ר דרשין', ואם השם המצויין הוא שיבוש של 'דרשן', אפשר שלפנינו אחד מן החיבורים שנשמרו ב'מדרשו' של ר' דוד. אכן, שלום קרא: דרשין; ראה שם, עמ' 501, ס' 21.

5 על חכם זה ראה דבריו של א' זימר, ר' יעקב ריינר (רב המדינה של שוואבן במאה ה"ט/י), סיני פו (תשמ"ג), עמ' קיט—קלד.

6 הוא בנו של ר' אברהם מינץ ונכד מהר"ר מינץ, שאף הביא לבית הדפוס את שו"ת אביו וקנו. ר' דוד מזכיר את מהר"ר מינץ גם ב'אגרת לבחור אביגדור שהלך ללמוד לקרימונא מן ויניציאה' ('שיר המעלות לדוד', טו ע"ב).

בענין הקמיעות (שם, י ע"א—יב ע"א), שבקיא היה בענייניו (גם לשם מעשה), וכן 'שיר קבלה על שחיטות, יתד וארבע תנועות' (שם, יו ע"א—יז ע"ב). כנראה שהיה באיטליה, עד לשנת שכ"ו/1567 או שכ"ח/1568.

משנת שכ"ז מצויה בידינו (שם, יב ע"ב—יג ע"א) תשובה, שאפשר שיש בה רמז בדרך ה'הלצה' למקום כתיבתה '[כרכ"א דכולה בה' (חולין נו ע"ב) — קארקא, קרקוב]'. מכל-מקום וודאי שבשנת שכ"ח כבר היה בקרקוב. הוא נמנה עם המחרימים חכם בשם ר' משה, המכונה דרווי—דרוזה—דרוסי (והמתואר כ'רודף דורו'ס ומטיל ארס'), הוא ר' משה פרויניצאלו. את כתב הנידוי כתב לבקשת ר' משה בורדולאנו, שלדבריו 'עבר פה ק"ק קראקא', ובידו 'מגילות מגילות מחכמי איטלי'א וחכמי רוסי'א', שהחרימו ונידו לרבי משה דרווי על שהתיר לבני דאטו לילך בערכאות של גויים על בני בורדולאני.⁷ בקרקוב התגורר ר' דוד עד לשנת של"א/1571. וכאמור, בשנה זו, הביא לדפוס את 'שיר המעלות לדוד'.

אין ידיעות בידינו היכן גר ר' דוד בין השנים של"א/1571—של"ד/1574, אם-כי יתכן שהגיע להיכן שהגיע באיזורי 'רוסי'א ... ומערה'רן. ר' דוד מעיד על עצמו:

הייתי מטולטל ומנודד מנעורי מדחי אל דחי / ונהפך עלי למשחית הודי וכחי ואור שכלי הלך ונדלדל / כי מבית ישיבות התורה הייתי בעל כרחי נבדל

כי קמו עלי בכמה מדינות רבים בחכמה ובעושר / ובטלו ממני לעיין בתורה שעת הכושר

מפני שהייתי ביניהם כמנוחה / עד שנתקיים בי דוד בא מפניהם אל המצודה

ועשו עלי בחינם מריבה / ויפקד מקום דוד בשיבה

ועוד גרמו לחסר סיפוקי ופרנסתי / ובטלו ממני התלמידים לשמוע תורת

ועשו בי מעשה אחז / עד שלבי כי פחו

שלא אשכח ח"ו [חס ושלום] התורה לגמרי.⁸

אפשר שהמתואר כאן אירע לו בנעוריו, לפני שעקר לאיטליה, ואולי ניתן למצוא לכך ראיה מכך, שאינו מזכיר במפורש את כשלון תוכנית בית-המדרש שלו. מכל-מקום ודאי שבשנת של"ד/1574 כבר היה בלובלין. באותה שנה הוא הגיה שם (עד לשער החמישי)

7 את התשובה חתם בזה הלשון: 'ומאי דחוי לי כתבתי בנחיצה עמוס התלאות אנכי מקרי דרדקי הקטן דוד דרשן מקראקא'.

8 ר' משה דרווי זה אינו אלא ר' משה פרויניצאלו רבם של ה'לועזים' (האיטליאני) במנטובה, המפורסם גם בחלק שנטל בפרשת ריב אחרת, פרשת הגט תמרי—ונטורצו. במחלוקת שלפניו תמך ר' משה פרויניצאלו בר' מרדכי דאטו, (המקובל הידוע) ובאחיו יצחק במאבקם בדודנים לבית בורדולאנו, והריב חושף את המתח בין הלועזים והאשכנזים בה. בין מתנגדיו של ר' משה היה ר' יעקב ריינר הנ"ל. לפרשה זו כולה: ראה: י' בוקסבוים, פרשיות מהווי יהודי איטליה במאה ה"ט, ת"א תשמ"ו, עמ' 41—50, 467. בוקסבוים העתיק את החומר הנוגע בעניין מכת"י מוסקבה—גינצבורג 159, המשקף את עמדתם של בני דאטו. הוא דן בו לאשורו ולא אשנה. אכן מבוקסבוים נעלמה כנראה האגירת שב'שיר המעלות לדוד', החשובה גם לגוף העניין וגם מלמדת על גרירת הפרשה מעבר לגבולות איטליה. על פן זה שהוא אחד מן הפנים הרבים שבקשרים בין פולין ואיטליה ועל משתמעיו עמדתי בספרי פתיחות והסתגרות, שם, עמ' 33—54.

9 כתב התנצלות לדרשנים, ס' טו.

את 'שערי דורא' עם פירוש 'מבוא שערים' לר' נתן שפירא (הראשון), שנדפס על-ידי המדפיס הלובליני ר' קלונימוס ב"ר מרדכי יפה. בו בזמן הדפיס גם את ספרו 'כתב התנצ' לות לדרשנים' (בשער הספר נכתב: 'נדפס סמוך לשבועות בשנת קר"ב י"י להחיש ישועות פה לובלין הבריה', וטעו ביבליוגרפים, ואף אני בספרי, שהיא שנת שכ"ח, אבל שם הוי"ה הינו כ"ו. ואכן בסוף ההקדמה כתב: 'חידשתי זאת ההקדמה תוך ג' ימי הגבלה בשנת יק"ה הי"א מפנינים' [של"א]). עיסוקו העיקרי בלובלין היה כנראה בדרשות. בשער הספר נרשם, כי היה 'דורש טוב לעמו לעת הזאת בקהילה מפארה לובלין'.

תולדותיו לאחר שנה זאת עלומות. כנראה לא עלתה בידו לשלם 'נדרו לשום פעמיו לארץ הקדושה' (כנכתב בשער 'כתב התנצלות לדרשנים'). ואכן הירושלמי ומפרשו העלוש שנדפס בקראקא ש"ט/1569 ['בשונ"אי לפ"ק'] אינו אלא ר' דוד דידן.¹⁰ הוא היה אז, איפוא, בשנה הפ"ג לחייו.

מה היה טיבו של חכם זה? מצויים היו מקרי דרדקי קשי יום, דרשנים מחפשי במה לפרנסה, חובבי ספרים (אם-כי אולי לא להוטים אחריהם כמוהו) ואף-על-פי כן ייחודו צץ וניכר.

ב'אגרת לבחור אביגדור, שהלך ללמוד לקרימונא מן ווינציאה' (וזו אפוא אגרת המשקפת את תקופת שהותו באיטליה) מתאר הכותב (וודאי ר' דוד עצמו) את טיבו, ובין השאר כותב:

ומצאתי איש נאמן לפני בכל חכמה עמוקה / שמו נודע בשערים מוהר"ר דוד דרשן מקראקא

המריבין תורה בבית בני הבורדלאני השרים הנכבדים / הלא הוא שולחן ערוך עשות בינה במקום דדים¹¹

להניק חסרי הדעת כמוני מדע ושכל / לספר שבחו בענייני הידיעה מי יוכל

אורו זורח בתלמוד ובפוסקים / להורות מתוכם מצות וחקים

עלי שור ב"ינות צעדה / במדרשו ואגד"תו על ארץ יסדה

ונתחכם בחכמת המחקר / להבין בין טוב לרע אמת ושקר

10 כפי שכבר ציין ר' זאב וואלף רבינוביץ מבריסק [השם נזכר בנזיר פ"ו ה"א, נד ע"ג]; ראה ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים 1935, עמ' 8; ל' גינצבורג, פירושים וחידושים בירושלמי, ניו-יורק תש"א, מבוא, עמ' קט; וראה גם במבוא לדפוס הצילום של דפוס קראטשין תרכ"ו, ניו-יורק 1948, ובדברי ר"י רובינשטיין ב'קונטרס השלם' שבסופו, סי' 159. בהקדמת המפרש במהדורת זו (שהיא דף על עד של דפוס בומבירג, וינציאה [חש"ד]) מזכיר הכותב בין שאר הספרים, שהוא נשען עליהם, את 'יפה מראה' (אגדות הירושלמי עם פירוש) לר' שמואל יפה אשכנזי (וינציאה ש"ג), ואולי מוחר ללמוד מכך, כי ר' דוד שב אל עירו והיה מצוי בקרבתם של המדפיסים שם. לא רחוקה ההשערה, שהם נזקקו לספרייתו הגדולה של ר' דוד (הירושלמי היה נדיר לדברי בעל ההקדמה, ו'אינו נמצא פה עמנו היום ולא תשיג יד למלאות חפצו ולחת מחירו, כי אם אחד מעיר ושנים ממשפחה'). המפרש עושה לדבריו שימוש בראב"ה, ב'ספר המסורת'... אשר חבר החסיד כמזר"ר יהודה מסאלניק' וכן ברמב"ם ובר"ף לסוגיית הירושלמי, תפוצתו ופירושו ראה בנוסף לנ"ל: ש' ליברמן, 'משנתו על מפרשים קדמונים לירושלמי', ספר היובל לא' מרכס, ניו-יורק תש"י, עמ' רפז—שיט [מחקרים בתורת ארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 296—328]; ואין בידי להאריך.

11 על-פי האמור בדוד בברכות י ע"א.

גם שם לו דרך ועיון / במלאכת הנצוח [= דיאלקטיקה] וההגיון¹²
ומבחין בין קל לכבד ובכל הבניינים אדוק / להבין מסורת פסוק ודקדוק
ובפרט ספיר גורת שכלו הנסחרת / על דרך האמת והקבלה סגור במסגרת
גם במלאכת הכתיבה / צוחר עשה לתי"בה

ויהי דוד בכל דרכיו משכיל וה' עמו / ברוך שככה לו בעולמו.¹³

בדיוניו ההלכיים הוא נזקק לספרי הלכה שהיו רווחים בזמנו; סגנון כתיבתו דומה
לסגנונם של מחברים מלפני תפוצת ה'שלחן ערוך' (שו"ע) נדפס לראשונה בוינציאה בשנת
שכ"ה/1565), ואין הוא מזכיר את 'בית יוסף' (שנדפס בוינציאה ש"י/1561). סוף דבר,
הוא היה תלמידו של מהרש"ל, שאולי היה המיוחד שבין מורי הדור בפולין. הוא שלח
ידיו במלאכת השיר. בנוסף על אלו שב'שיר המעלות לדוד' נמצא 'שיר' משלו גם בסוף
הפירוש הראשון למדרש רבה שנכתב ונדפס בפולין, הוא הפירוש של ר' נפתלי הירץ
מלמברג, קראקא שכ"ט. ודברי מליצה אלה הם מעבר ליכולת חריזה.¹⁴

הוא מביא מדברי מפרשי המקרא הקלסיים: רש"י וראב"ע, רמב"ן, ר' בחיי והרקנד
[הריקנטי] ('כתב התנצלות לדרשנים', ס' יו [טז]); וניכר שלנגד עיניו עמד תמיד חיבורו
של ר' יצחק עראמה, 'עקדת יצחק', שהשפעתו על עיצוב דרך הדרש שלו ושל כל בני
גילו בפולין הינה מכרעת.

בדרשות שבשני חיבוריו ובתשובה בעניין הקמיעות שב'שיר המעלות לדוד' הוא מצטט
מדברי פילוסופים: ר' בחיי ב'חובות הלבבות' ('שיר המעלות לדוד', יד ע"א), רמב"ם,
גרבוני (שעליו הוא מתמיה 'איך חשב פעולת הקמיעין והשמות מכה נמנע' [שם, יא ע"ב])
וביבאג' ב'דרך אמונה' ('כתב התנצלות לדרשנים', ס' יו [טז]). כן מזכיר את בעלי ה'הגיון'
(שיר המעלות לדוד', יא ע"א), את 'חכמי התכונה' ('כתב התנצלות לדרשנים', ס' ז)¹⁵
ואת 'חכמי הטבע' (שם, ג ע"ב), ובמפורש מציין 'לשער השמים' לר' גרשון ב"ר שלמה
(וראה גם שם, ו ע"א, ו ע"ב). הוא גם מעיר הערות לא מעטות בנושאים הנוגעים לטבע
גוף האדם. ודאי על-פי מה שלמד מחיבורים העוסקים בכך.

הוא אחז גם בתורת הסוד והקבלה. בהקדמת 'שיר המעלות לדוד' הוא מציין שבספרייתו
מצויים 'חידושי ספרים אשר נגנזו כמה שנים', רצה לומר: ספרי סוד וקבלה, ובמפורש
מזכיר את 'פרקי המרכבה' ('כתב התנצלות לדרשנים', ס' יא), את 'ספר יצירה' ('שיר
המעלות לדוד', ה ע"א; שם יא ע"ב), את 'שעור קומה', את 'ספר ע"ב שמות של מטטרון',
את תפילת נחזיה בן הקנה, את 'תפילת ר' המנונא סבא', את ה'זוהר' (שם, יב ע"א)
ואת 'שערי אורה' ('כתב התנצלות לדרשנים', ס' לב; ואולי כבר ראהו עם פירוש ר' מתתיה

12 לעניין 'הגיון' ראה: מ' ברויאר, 'מנעו בניכם מן התגיון', ספר זכרון להרב אוקס, רמת-גן
תשל"ח, עמ' 242–264; וראה גם ד' שוורץ, "'חכמה יוונית' – בחינה מחודשת בחקופת
הפולמוס על לימוד הפילוסופיה', סיני קד (תשמ"ט), עמ' קמח–קנג (ובעיקר שם, עמ' קנג).

14 פרלמוטר, עמ' 22; וראה: פתיחות והסתגרות, עמ' 277 (שם ציינתי לדיוסדוס, כך ד, עמ'
376, ערך: דוד דרשן מקראקא). בשער 'שיר המעלות לדוד' כותב ר' דוד, שבספרו 'מגדל
דוד' (שאינו בידני) 'חיבר אגרות' קלות בלשון צח בלשון הקדם בהרחה להוסיף בינה
לנערים. והם קרוב לשני מאות עם קצת קיבוצים בתרחה והרבה שירים'.

15 הוא מזכיר שם גם את 'ספר המרחקים'; וראה פרלמוטר (עמ' 130, הערה 45) על איזכורו
של חיבור זה בכ"י אוקספורד–בודלי 1296/1 של ספר 'מכלל יופי' לר' שמואל צרצה, ולהלן
הערה 36.

דלאקרוט, הוא ר' מתתיה מק"ק בריסק המוזכר בהקדמת 'שיר המעלות לדוד' כמי שיכול להעיד על טרחתו בקיבוץ ספריו. אכן פירושו של ר' מתתיה, שאף הוא היה מן הנודדים באיטליה, נדפס עם 'שערי אורה' רק כשני עשורים מאוחר יותר (קראקא שנ"ד/1594). כמו כן הוא מזכיר את 'מערכת האלהות' עם פירוש 'מנחת יהודה' ('שיר המעלות לדוד', יב ע"א), וכדי להקדים את טענתם של אלו שיודקקו לרמב"ם להוכחת שלילת 'כח השם', את ערך הקמיעות, הוא מביא (שם) את המצוי באגרת תמודות' (לר' אליהו חיים ב"ר בנימין הרופא מגנואנו Genzzano [גרנינו, לונדון תרע"א]), ב'מגדל עז' (לר' שם טוב בר' אברהם ד' גאון על 'משנה תורה' [י"ד הלכות יסודי התורה]) ובאברבנאל 'שלהי פרק ג בנחלת אבות' על דבר 'תשובתו' של הרמב"ם מן הנטייה לפילוסופיה אל חיקה של הקבלה.¹⁶ וכבר הזכרתי את העתקת הפירוש על י' הספירות.

מחכמים בני איטליה קנה את הנוהג לכתוב 'אגרות יקרות'. שלוש הוא כתב בחיקוי לשון 'הוזהר', ועניינו בעלים שהשאירו נשותיהן אלמנות חיות (באות מהן נשוא דבריו הוא פלוני ר' מרדכי 'בעל מלאכת אלכימיה'). כמו כן הוא מודיע על 'אגרות תמודות [= תמודות] בלשון תרגום, שנכתבו לגאוני עולם ולשרי מדינות, ובקצתם תלו וייניהם וחתמתם גאוני עולם מהר"ר יוסף ומהר"ר משה איסרלס שיחיו' (שער 'שיר המעלות לדוד'), וצר שאין אפשרות בידינו לרדת עד תכליתן.

ר' דוד גם מביא מדברי המדברים בטיב האגדה ומדברי מפרשיה, ובין השאר הוא מזכיר את הרשב"א ואת בעל 'פרדס רמונים', הוא ר' שם טוב אבן שפרוט, אך לכך אייחד דברים להלן.

אם עלה בדעתנו לחשוב, כי זו כל דמות תבנית פרצופו של ר' דוד, באים דברי עדותו שלו על עצמו באחרית הדברים ל'שיר המעלות לדוד' ומגלים בה צדדים נוספים. ר' דוד כותב על עיסוקיו בקרקוב בזה הלשון:

בראש וראשון בעניין הדרשות / לכל שבת ושבת הגדתי חדשות
בלשון צח ובשפה ברורה / עד שהיתה אפילו לקטנים ונשים מבוארה
וזה היה שבח בכל הארצות והמדינות / יופי מליצות לרבנים וראשים בכל פינות
גם הייתי מוכן לפעמים במיעוט שכלי לכל שואל / בתורת אלקי ישראל
גם הייתי מוכן תמיד לגדול ולקטן / הן לשמחה הן ח"ו [חס ושלו] לפגע ולשטן
יש שבא בחצי הלילה ואמר לי מה לך נרדם / קום והעמד הדם
ויש שאמר לי קום ולחש לילולת / כי היא בסכנה עומדת
ויש שאמר לי קום כי גרם עוני / שנחפץ עצם בגרון בני
ויש שאמר קום באישון חושך ואפילה / כי יוצא חלציי אחזתו מורא או פחד ובהלה
ויש שיצא מדעתו חזק / והוצרכתי לבא ובנתחץ
וכאלו הדברים אין מספר בלי כחש וכחד / הכל בלי שכר כסף ובלי מחיר שוחד

16 ראה לכך: ג' שלום 'מחקר למקובל', תרביץ לו (תרצ"ה), עמ' 334—342; פרלמוטר, עמ' 90. ודאי שר' דוד היה מגיב בתריפות על דברי ר' יצחק אלבול אשר טען, שזיקה בין שימוש קמיעות לבין קבלה היא מוטעית, ויותר מכך, 'אינו אלא זיוף שארע בת, ורעיון רוח יצא מן המקובל, כשגנה היוצאת מלפני השליט' (תיקון הדעות, מהר"ר י"א וידה, ירושלים תשל"ג, עמ' 60). על שימוש בקמיעות בספרות ימי הביניים: ראה: J. Trachtenberg, Jewish Magic and Superstition, New-York 1977, pp. 132—152; ועל תקופת התלמוד — י' גנזי, 'יהודי בבל בתקופת התלמוד, ירושלים תשי"ג, עמ' 172—176 ובמה שציין שם.

רק כשכתבתי קמיע בטהרה / לפני קדחת או שאר צרה
לא נהגתי בשכר המעות לשאר דברים / אלא שקניתי בעדם ספרים
שהיו מוכנים לדורשי חכמה / כאשר מבואר באגרת הקדש בהקדמה
ר' דוד היה, איפוא, דרשן ומלמד, פוסק הלכות, רופא לעת מצוא — רופא נפש וגוף, לוחש
לחשים וגם כותב קמיעות [‘בעל שם’]. אכן, דווקא מעיסוק זה, שמועיל היה לפרנסתו
לא לקח דבר. בתשובה בעניין הקמיעות הג”ל כתב, כי עסק בהכנת קמיעות כבר בפוזנא
בזמן בחירתו וכן בקרקוב [קודם צאתו לאיטליה] ובפירארה, ובעיקר התמחה, לדבריו,
בקמיעות ‘לפני הכשף והשגעון והקדחת ופחד תינוקות ועניינים אחרים רבו מספ[ו]ר’.
קמיעות ‘לקדחת’ כתב ‘אלפים’.

בזוהי לא היה ר' דוד חריג בשאיפתו לעסוק בתחומי לימוד שונים ובהיזדקקותו לספרים
הרבה המשקפים תפיסות מגוונות, אף לא בנסיין (מדע או בלתי מדע) להביא את דברי
קודמיו לידי הרמוניזציה — בבחינת ‘אלו ואלו דברי אלוהים חיים’. מכל מקום, המיסטיקה
הקדומה, זו של ‘חסדי אשכנז’, דברי מקובלים ראשונים ודברי ‘הזהר’ אין הם בעיניו
אלא פן אחד מפניה של יהדותו, וצדדיו של פן זה אינם נראים לו כבלתי מתיישבים עם
פן אחר שלה, זה המשתקף מעולמו של ‘המורה’ (עוד קודם שחזר בו) וההולכים בעק-
בותיו או אף המרחיקים לכת ממנו. לדעתו בהם עולה מה שהונח בדברי חז”ל בהלכה
ובאגדה. עניין הדורש בירור הוא כיצד ניגודים מובהקים התיישבו בעיניו. אני מבקש
לצמצם את דברי לבחינת סוגיה אחת: דרכי חז”ל במדרשיהם, שמהן אתה למד על דרכי
הדרשה שבפי הדרשנים בני התקופה.

ב

חידושו של ר' דוד דרשן הוא בכך שהיה הראשון, וכמדומה אף היחיד, מחכמי פולין ואשכנז
בני זמנו, שניסה לרדף בסוגיה בדרך השיטה. בזה יתרונו אף על הפרשנים הגדולים של
המדרש ושל האגדה התלמודית בפולין: ר' יששכר בער משעברשין מחבר ‘מתנות כהונה’
(דפ”ר: קראקא שמו—שמ”ח) והמהרש”א בעל ‘חידושי אגדות’ (דפ”ר: [ח”א] לובלין
שפ”ו, [ח”ב] קראקא שצ”ו),¹⁷ שכותם גדול היה מכוחו בהבנת דרכי אגדת חז”ל ומדרשיהם

17 לא זו בלבד, הוא אף ‘מצהיר’ בעצם השם שקבע לחיבורו השני — ‘כתב התנצלות לדרשנים’ —
על המקור העיקרי שעליו הוא נסמך, הוא ‘כתב התנצלות’ של ר' ישעיה הפניני בדרשי
(ודאי היה מונח לפניו דפוס ויניציאה ש”ה של שו”ת הרשב”א; וראה שם, סו ע”א—ע”ב).
אכן, גם כתבי-יד של ‘כתב התנצלות’ היו נפוצים למדי; ויעין: A. S. Halkin, ‘Yedaaiah’,
Bederchi’s Apology in: A. Altmann (ed), Jewish Medieval and Renaissance
Studies, Cambridge, Mass. 1967, pp. 165—184; הג”ל, ‘החרם על לימוד הפילוסופיה’, פרקים
(ספר השנה של מכון שוקן למחקר היהדות) א (תשכ”ז—תשכ”ח), עמ’ 35—55; ובעיקר
במאמרו העקרוני של י’ טברסקי, ר’ ידעיה הפניני ופירושו לאגדה, בתוך: S. Stein (ed.),
Studies in Jewish Religious and Intellectual History, presented to Alexander
Altman, Alabama 1979, חלק עברי עמ’ סג—פב [להלן, טברסקי, ר’ ידעיה]. כמו כן הוא
מביא מדברי הרשב”א בפירוש האגדות (כפי הנראה באמצעות ה’כותב’ ב’עין יעקב’; ראה
להלן, הערות 35, 37), מדברי שם טוב אבן שפרוט בעל ‘פרדס רימונים’ (וטעה פרלמוטר,
שם, עמ’ 139, הערה 105, שציין ל’פרדס רימונים’ של ר' משה קורדובור), ואחרים (כפי שעוד
יתברר לנו להלן). מרבינו בחיי הוא למד את שיטת החלוקה של הדיון ל’פשט’, ל’דרש’
ול’דרך השכל’ (כתב התנצלות לדרשנים, ס’ טו), ועשה בהם שימוש בדוגמאות הדרשות

על-פי מה שמתגלה מתורף דבריהם.¹⁸ לא זו אף זו, כתיבת 'הקדמות' למדרש ולאגדה ככלל אינה בגדר חזון נפרץ גם לא בעת הזאת, שבה הולך ומתרבה העיסוק בפרשנות האגדה בכל תפוצות ישראל.¹⁹

ר' דוד עוסק ב'כללי האגדה' בשני החיבורים. בראשון — 'שיר המעלות לדוד' — בדרך קצרה; ובשני — 'כתב התנצלות לדרשנים' — בארוכה. בין בזה בין בזה נראים דבריו לכתחילה כאילו אין בהם אלא מעשה הרכבה של דברי קדמונים ולא כמשנה עצמאית ומקורית. אכן, יש לעיתים שחידוש עולה אגב נסיון לצרף גישות ומשנות שונות. יש שבתהליך ההרקה של דברי קדמונים אל מסגרות חדשות שינו אלו את מראית פניהם. ב'שיר המעלות לדוד' הוא קובע, כי

הדרשות יתחלקו לכמה חלקים: (א) מילתא בדיחותא לשמח נפש חלושה בחיזוקים. (ב) לפעמים לא כיוון החכם אל הדעת והמוימה. מפני עיון ההמון הגס ואינם מבינים מאומה. (ג) לפעמים דבר עמוק הסתירו מפני ההמון. על כן כתבום כדבר טמון. (ד) לפעמים סברות יחידים. שאין הכל מודים. (ה) דרש מקובל נסמך על הפסוקים יש ללמוד מהם חכמות ומוסרים והנהגות וחקים.²¹

ר' דוד נסמך, לדבריו, על ר' שרירא גאון המובאים 'בהקדמת מגורת המאור' לר' יצחק אבוהב, על המצוי ב'כתב התנצלות' [לבדרשי], אשר 'לכמה דרשות יהל אור'. וגם על 'אתרן הגאונים הרמב"ם בהקדמת סדר זרעים'. כמו כן הוא מציין, שגם 'דברו מהדרשות כמה חסידים עליונים'.²²

הבחירה בכינוי 'דרשות' ליצוג אגדת חז"ל בכללה היא בבירור בהשפעת הרמב"ם 'בהקדמה למשנה', ור' דוד גם ממצה מדבריו את מה שהציע 'כחלקים' השני והשלישי, אף שהוא אינו מסגל לעצמו בהקשר זה את המונחים הספציפיים המשמשים במקור. הרמב"ם הסביר, כי 'הלמוד להמון העם [קפאח: לרבים] צריך שיהיה בדרך חידה ומשל, כדי שיהיה כולל הנשים והנערים והקטנים, עד אשר ישלם שכלם — ואז יתבוננו וישכילו עניני הרמזים וההם'.²³ אכן, הרמב"ם הוסיף ואמר, שיש בנמצא גם 'כסילים', שלא יזהירו

שהביא. אכן בר' בחיי נזכרת דרך רביעית: היא 'דרך הקבלה', שאותה לא הציג ר' דוד בדבריו הדרוש שלו, וגם טיב שלוש האחרות אינו כצאל ר' בחיי; ראה להלן הערה 50.
18 עיינו של המהר"ל באגדה הוא מכיוון אחר, וראה בינתיים במה שכתבתי על שיטתו במאמרי: J. Elbaum, 'Rabbi Judah Loew of Prague and his Attitude to the Aggadah', Scripta Hierosolymitana 22 (1971), pp. 28—47; ובספרי, פתיחות והסתגרות, עמ' 105—118.
19 על ספרות פרשנות האגדה במזרח ראה בפרטים ובכללים העולים מדבריו של מ' בניהו, ר' שמואל יפה אשכנזי, תרביץ נב (תשל"ג), עמ' 419—460; על איטליה; ראה ר' בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הרינסאנס, ירושלים תשל"ט, עמ' 191—201. לכל הסוגיה; ראה גם: M. Saperstein, Decoding the Rabbis, Harvard University Press, Cambridge, Mass. — London, England, 1980, pp. 1—20; במאמר הביקורת שלי על ספר זה: י' אלבוים, 'על פרשנות האגדה', תרביץ נב (תשמ"ג), עמ' 669—679; ועתה גם בספרם של ג' פרימר וד' שורץ, הגות בצל האימה; דמותו, כתביו והגותו של ר' שם טוב אבן שפרוט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 57—87.

20 חיבור זה לכתחילה היה אמור לשמש כהקדמה לספר דרשות מקיף על פרשיות החומש, בשם 'משכיל לדוד'; וראה בעניין זה גם להלן, פרק ד.

21 ג ע"א.

22 שם.

23 הקדמות לפירוש המשנה, מהד' מ"ד רבינוביץ, ירושלים תשכ"א, עמ' סז.

לבותם לעולם, ואין מנוס אלא 'לעור' את עיניהם בהצגת הדברים בדרכם המיוחדת. זאת משום שכל הצגת דברים שונה, היתה גורמת להם, ש'יסבו פניהם מהם כפי חסרון טבעיהם'.²⁴

דרך הצגת הענינים האלהיים' על-ידי החכמים באמצעות 'חידה ומשל' יש לה, אפוא, מטרה כפולה: מצד אחד היא מסייעת להעלים את האמיתות ממי שאינו מסוגל לקבלן 'על בריך' (אם לפי שעה אם לעולם), ודעתו של זה מופסת מיופיו של הדיבור המשל, ולא יבוא לבדו לשכל מלותיהם של החכמים ולהפניית עורף להם; ומצד אחר יש בהצגת דברים בדרך זו רמז למי שהוא ברי-הכי, היא אמצעי נאות 'ללשט רעיוני התלמידים וללבב לבותם', עד שברצות האל יוסר מהם 'מסוה הסכלות' ויוזכו להבנת האמיתות, ישכילו 'להבין משל ומליצה דברי חכמים וחידתם' (משלי א, ו).²⁵

ר' דוד צרף לדברי הרמב"ם מדברי חכמים אחרים, תיאורו את 'החלק' הראשון שעון, כפי הנראה, על דברי הברדשי 'ב'אגרת ההתנצלות'. ר' ידעיה קבע באיגרתו כי 'החלק השלישי', דהיינו: הסוג השלישי מארבעת הסוגים שבהגדות וכל מה שבא מן הספורים הרבים בתלמוד ובמדרשות'²⁶ כולל את

כל המאמרים המספרים בשום חדוש יוצא מן המנהג ועל [= ומן] הכלל בשנוי אי זה [איזה] טבע שלא ימשך ממנו שום תועלת מבורר באמונה או שום חזק, אלא שיוכירו על צד הספור לבד לתועלת הרוחת התלמידים וצורך הכנסתם במלי דבדיחותא, להגית מכובד העיון ועמל הגרסא.²⁷

את 'החלק' הרביעי מיצה ר' דוד מדברי רב שרירא גאון המובאים ב'מגורת המאור': 'כי

24 שם, עמ' סה; וראה מה שהעתיק (והוסיף) ר' דוד מדברי רמב"ם אלו ב'כתב התנצלות לדרשנים' ס' י.

25 הקדמות לפירוש המשנה, שם, עמ' סה-סו. ב'כתב התנצלות לדרשנים' ניסח ר' דוד את שני 'החלקים' הנזכרים ביתר בהירות, וז"ל: 'יש דרש שלא יוכלו ההמוני להבינו במרץ, מפני סכלות קוצר בינתם, ותוצר החכם להבינם בענין קל הראוי לדעתם' (ס' ו); ויש 'משלו משל עוד חכמי הדרשות ודברו בחידות מפני עומק המושג באותן האגדות, שלא יבינו אותו בהפך הכוונה, ויעשו ח"ו רושם מה באמונה' (ס' ח). כאמור, ר' דוד חזר והביא את דברי הרמב"ם בקרוב לשון שם בהמשך (ס' י).

26 למדנו, אפוא, כבדרך-אגב, כי החלוקה 'לחלקים' שאובה מן הברדשי, אף שלדבריו הם, כאמור, 'ארבעה'. לעניין הצטמצמותו של ר' דוד ב'דרשות' עוד אשוב.

27 שו"ת הרשב"א, בני-ברק תשי"ח, חלק א, ס' תיה [עמ' קע-קעא]. השווה: חידושי הרשב"א לרבינו שלמה ב"ר אברהם אדרת — פירושי ההגדות, מהד' א"ל פלדמן, ירושלים תשנ"א, עמ' נח (בפירושו לברכות נ"ד ע"ב, ד"ה: הראה אבן); כ' הורבין, 'על פירוש האגדות של הרשב"א' — בין קבלה לפילוסופיה, דעת 18 (תשמ"ו), עמ' 18-20. דברי הרשב"א הועתקו על-ידי ר' מאיר אלדבי ב'שבילי אמונה', נתיב שמיני (ירושלים תש"ן, עמ' שנו; ראה פלדמן, שם, הערה 8). הרשב"א הביא בראשית דבריו שם פרפרות של דברי הרמב"ם הנזכרים למעלה [ליד הערה 24] וכתב: 'כי לעיתים יציאו אותם [את ההגדות] בלשון זר מאוד כדי לחדד לבות התלמידים. ועוד — כדי לעזור עיני הכסילים המטילים השיבוש בדברי החכמים בתחילת המחשבה בצאת הדברים מגדר השגתם ושכלם המועט'. כיצא בזה כתב גם ר' שם טוב אבן שפרוט בראש הקדמתו ל'פרס רימונים', סביונטה שיד"י, ב ע"א (ולא בשם אומרים); וראה גם שם, ז ע"ב-ח ע"א (בציטוט מיסוד עולם, והשווה שם, מה ע"א); עוד עיין: שם, מב ע"ב, והמובא להלן, הערה 35. את לשונות הרמב"ם ציטט גם ה'כותב' בהקדמת 'עין יעקב', ואין בכך כדי מיצוי העניין. עוד על דברי חכמים, שהם 'מילי דבדיחותא' ראה גם להלן, הערה 34.

גם גופי התורה הנדרשים בשלש עשרה מידות יש בהם דברי יחיד ודעות, שהוא דבר ברור שאין הלכה כמותם, ונכתבו להוציא האמת מתוכם.²⁸ ואם בהלכה כן, בוודאי אין להתמיה על כך, שיש 'דברים מעטים מדברי אגדה שבתלמוד שכתובים באומד'.²⁹ ולהלן, דבריו של ר' דוד בעניין [ה]הדרש [ה]מקובל [ה]גסמך על הפסוקים (הוא 'החלק' התמישי) שאובים כמדומה מלשונותיו של בעל 'מנורת המאור' עצמו.³⁰

כאמור, בחירתו לדבר על 'דרשות' גם כאשר במקורותיו דברו ב'הגדות' (הבדרשי), ב'מדרש ואגדה' (רב שרירא) וכיוצא בזה היא בהשפעת 'אחרון הגאונים',³¹ הרמב"ם, בהקדמה למשנה, ואמנם, הרמב"ם שמר בעקביות על כינוי זה לדברי חז"ל באגדה גם בהקדמה לפרק חלק' (כשאינו נוקט את הכינוי ה'ניוטרי' 'דברי חכמים'),³² וכך הוא גם ב'מורה הנבוכים'.³³ אין זה בכדי, שהרי הסבר טיב הדרשות המוקשות, ממנו פינה ממנו יתד להסבר כללות דברי חז"ל שאינם הלכה. לא זו אף זו, עיקר עניינו של הרמב"ם הוא בדרשות התמיהות, ואף שר' דוד לא תצהיר, כי גם עיסוקו בדברי המבוא שלו הוא באלו דיוקא, מעשיו מעידים עליו. ראיה לדבר אולי גם מכך שבין חמשת 'חלקי' הדרשות לא הוזכר כאלו שהן כפשוטן, ואין להניח שהוא ביטל מכול וכול את האפשרות, שיש דרשות שהן 'דאיות'.

משימוש העקבי של ר' דוד בכינוי 'דרשות', אף כאשר הוא מתכוון לכאורה לפרש בפנינו את כלל חלקיה של האגדה, נלמד כי לא העניין סוגי בראש מעייניו אלא כוונות האומרים. אלו קובעות את דרכי האמירה, אלו גורמות לדברים להתלבש בלבושים שונים, ואין בירורם של לבושים עיקר אלא תכליתיה וכוונות בעליה. וגם נראה כי חסרון לשונות ההערכה שיש במקורי דבריו, כגון: על מה שהוא 'לזכירה בעלמא', 'אסמכתא בעלמא' בדרש 'המקובל' (ביטויים המופיעים בדברי אבהו), או הקביעה של רב שרירא גאון המובאת ב'מנורת המאור' כי 'הני מלי דנפקא מפסוקי ומקרי מדרש ואגדה אומדנא נינהו' וכיוצא בזה — ללמד יצא. כתביו של מלקט צריכים להידון לא רק על-פי מה שיש בהם, אלא גם לפי מה שאין בהם ביחס למקורותיו.

ג

כאמור, ר' דוד חוזר לנושא הגדון בארוכה בחיבורו השני ומפרט בו את הדברים הרובים ו[ה]ארוכים' שהותיר ללא פירוט בחיבורו הראשון. על דרך כלל קובע ר' דוד, שמגמת

28 ראה: מנורת המאור, מהד' י' פריס חורב, ירושלים תשכ"א, עמ' 17; ועיין גם רמב"ם, 'איגרת אל חכמי מונטפזשיר על גזירת הכוכבים', אגרות הרמב"ם, מהד' י' שילת, ירושלים תשמ"ח, כרך ב, עמ' תתפ; והשווה: 'כתב התנצלות לדרשנים', ס' יב.

29 שם, עמ' 13—14. אכן בלשונותיו של ר"י אבהו מתהדדים לשונות הרמב"ם בהקדמה למשנה (ראה שם, עמ' לג ואילך). כיוצא בזה גם במצוי בעניין זה בדברי ר' דוד ב'כתב התנצלות לדרשנים', ס' יג ובהמשך (סעיף 10). בדרשות שהן אסמכתא דיברו כמובן רבים, וראה לדוגמא: ריה"ל, מאמר ג, ס' עג; הרשב"א לברכות לב ע"ב, מהד' פלדמן, עמ' מט.

30 אפשר שר' דוד סיגל לו תואר זה על-פי מה שקרא בסוף 'בחינת עולם'; וראה טברסקי, ר' ידעיה, עמ' עז, הערה 23.

31 הקדמה לפרק חלק, הקדמות לפירוש המשנה, שם, עמ' קלג—קלד.

32 אבל ראה: שו"ת הרמב"ם, מהד' בלאו, ס' תלח. 'מדרשים' ככינוי לכלל דברי חז"ל באגדה רות גם בפי אחרים; ראה לדוגמא בדברי ריא"ז [ר'] ישעיה ב"ר אליהו מטראני] המבואים ב'שלטי הגיבורים' על הרי"ף לעבודה זרה פ"א, ואכ"מ.

ה'דרש' של חז"ל (דרש כמספר יחיד של דרשות) היא 'לקרב היפה ולהרחיק הכיעור', שעיקר כוונת דרשתם — 'תוכחות קשות', וכי מנקודת המבט של דרכיה (הוא מה שכינה בחיבורו הקודם 'חלקים') 'תחלקו לאין שיעור'.³³ אף-על-פי-כן הוא מזנה בה דרכים מסוימות — הן ב"ג הסעיפים של 'ההקדמה' והן בסעיפים טו—כת, שבהם מוסברת שיטתו בדרשה וחיידושים שבה ביחס לקודמיו. הוא מגדיר כל 'דרך' ומדגים אותה באמצעות איזכור קצר של דברי אגדה (בעיקר מן התלמוד, אבל גם מן המדרשים).

וכן הוא מזנה:

1. דרשות שהן 'מילתא דבדיחותא' (ס' ד).³⁴
2. 'דרש גזמא' (ס' ה). כדוגמא הוא מביא את הדרשה 'שמצא' ב'מדרש שיר השירים רבא': 'ילדה אשה במצרים ששים ריבוא בכרס אחד'.³⁵
3. 'דרש שהוצרך החכם להבינו להמון בענין קל אע"פ שאינו כפשוטו' (כלשונו במפתח). ר' דוד מדגים דרך זו במאמרים העוסקים במה שיהיה 'לזמן המשיח לעת הגאולה', שבהם נוסח הטוב הצפוי 'בדרך נקל וקרובה', רצה לומר: במונחים מוחשיים. לדבריו הוא נשען בהגדרת דרך זו על הרמב"ם 'בפירוש משניות בהקדמת חלק' (ס' ו).
4. דרשות שאמר החכם 'בלי דקדוק הטעמים מפני קוצר המשיג בעינו, אולם במקום הראוי לו מבאר אותו על מכונו' (ס' ז), ור' דוד מביא דוגמאות מתחומי מה שחכמי ימי הביניים כינו 'חכמת השעורים', גאומטריה (בדבריו ללא כינוי) 'חכמת התכונה'. על-פי

33 בשער החיבור דובר על 'כמה ראשים', שנחלקו בהם הדרשות.

34 ראה לענין זה: ש' ליברמן, שקיעין, ירושלים תשנ"ב, עמ' 82—83; ר' הלל מירונה, ספר תגמולי הנפש, מהד' י"ב סרמוניטה, ירושלים תשמ"א, עמ' 188—189 ובהערותיו; טברסקי, ר' ידעיה, עמ' עח, הערה 29; ועוד להלן במה שכתבתי בהערה 36 בעניינה של השפעת ר' שמואל צרצה עליו בניסוח כלל זה. אגב, את מאמר חז"ל הנעלם (המובא כבר בהקדמת הרמב"ם למסכת אבות [שמנה פרקים] פ"ה): 'כי הוה חלשי רבנו מגרסיהו הוה אמרי מילתא דבדיחותא', מנסה ר' דוד בשינוי מלצי כהרגלו: 'כד הוה חלשי רבנו מגרסייהו במילתא דבדיחותא פתחי פומייהו'; וראה עוד לעיל, בראש פרק ב ובהערה 27.

35 ר' דוד מייחס את הדרשה לר' יוחנן. בשהש"ר א טו (ג) ושם ד א (ב) היא מיוחסת לרבי; וכן הוא במכילתא בדרשה, מסכתא דשירה, פ"ט (ה"ר, עמ' 146; וראה גם ממכילתא דרשב"י, מהד' אפשטיין מלמד, עמ' 95); והשווה: 'לק"ש בשלח רמז רמא וילק"ש לתה' רמז תתקצב. דרשה זו הובאה כבר על-ידי הרשב"א להדגמה, שלעיתים היו החכמים דורשים ברבים ומאריכים בדברי תועלת, והיו העם ישנים; וכדי לעוררם היו אומרים להם דברים ורים לבהלם, ושיתעוררו משנתם; וזו הסיבה [מסוף הרשב"א] מפורשת להם ז"ל במדרש שיר השירים בפסוק "הגד יפה רעיתי" (שה"ש א, טו). אמרו שם: רבי היה דורש ונתנמנם הציבור, ביקש לעוררם ואמר: 'ילדה אשה אחת במצרים ששים רבוא בכרס אחת...'; ראה: חידושי הרשב"א לרבינו שלמה ב"ר אברהם אדרת, מהד' פלדמן, עמ' נט. גם ר' שם טוב השתמש בדברי הרשב"א בפירושו לברכות שם ולמד מן המאמר על דרך החכמים לעשות 'חידה סתומה'... כי כן דרך החכמים לחיד התלמידים, כמו שדרש ר' מאיר [כך = כן]! [א]: 'היתה אשה אחת במצרים שילדה ששים רבוא בכרס אחת. ואחר באר לנו, שזו היתה יוכבד, שילדה למשה ששקול כנגד ששים רבוא' (פרדס רימונים, שם, מג ע"ב). אני סבור שר' דוד 'מצא' עניין זה בפירוש 'הכותב' לברכות נד ע"א המצטט את דברי הרשב"א (ולסוגיית שימושו של ר' דוד בדברי 'הכותב' ראה להלן, הערה 37). וראה עוד בעניין זה את דברי רס"ג על ברכות ז ע"א (אוצר הגאונים, ברכות, חלק התשובות, עמ' 14); להלן במובא בהערה 37; וכן — בדברי ר' עזריה דירוקי, מאור עינים, חלק אמרי בינה פט"ו, מהד' ר' בונפיל, ירושלים תשנ"א, עמ' 299.

העקרון שהעמיד בעניין מגמת חז"ל באגודותיהם הוא מבהיר, כי ענייני התכונה באו לשתי סיבות. האחת: ללמד אפסות האדם מול הגלגלים, 'כל שכן בערך הנבדלים [= המלאכים] משרתי אלוהינו, וכן: 'לידע ולהכיר עוצם גבור[ת] הבורא ושלמותו'.

דבריו בשני הסעיפים האחרונים (וכן הנאמר בסעיף ד ומשפט המבוא לסעיף ח, שיצוטט להלן) נראים כמובאים בעקבות ר' שמואל צרצה בהקדמת ספר 'מכלל יופי'.³⁶

5. משל שמשלו... חכמי הדרשות ודברו בחידות מפני עומק המושג באותן אגדות' (ס' ח). הוא מציין למת 'שהוא בפ"ק דברכות בכמה מאמרים' ומדגים במסופר על ר' ישמעאל [בן אלישע] שנכנס להקטיר קטורת, ואכתריאל יה' ה' צבאות אמר לו: 'ישמעאל בני ברכני' [ברכות ז ע"א]. על מאמר אנתרופומורפי זה, אומר ר' דוד, 'האריכו לדבר... חכמים] קדמונים, והם הורו שאין ללמוד ממנו על זקיקותו של האל לברכת אדם חלילה, אלא רק להודאה ממנה — 'תן לי הודאה ששר ומושל ריבוי הברכות לבד אני. כיוצא בכך, טוען ר' דוד, יש להבין שהעקר בפסוק "וברכת את ה'" (דב' ח, י) הנאמר למשה מפי הגבורה, שהכוונה] בו שנקבע בלבבנו אמונה קיימת, שאין עורר וסומך אלא הוא באמת, והוא המשפיע ריבוי הברכה ברחמי עולמו, ועל כן אין לייחס כוח הברכה אלא ליצורינו.³⁷

36 ראה: גתית הולצמן, 'הקדמת ספר "מכלל יופי" לר' שמואל צרצה — ההדרה ומבוא', סיני קט (תשנ"ב), עמ' טז—מז. אכן אין כאן מעשה מוכני של העתקה. כמעט בכל הסעיפים נמצא, שר' דוד מעביר את דבריו קודמו ללשון מליצית תוך שהוא משמיט מהם פרטי מינוח פילוסופי. לעומת זאת יש שהוא מוסיף להם נופך על-ידי הרחבת הדוגמאות (ס' ד), אבל בעיקר אנו עדים לנסיון מצדו לעגן את דבריו ר' שמואל (או דבריו מי שהוא מעתיק ממנו) במקורו העיקרי, ברמב"ם (ס' ו). וכן כד וביין כך אין להכחיש את הדמיון, וכדוגמא מובהקת יכול לשמש הדיון בדרכם של חז"ל לומר דברים 'בלי דקדוק הטעמים מפני קוצר המשיג בעיונו' בנושאי התכונה, ובראש ובראשונה בדבריהם בעניין המרחק מן הארץ עד 'גבנונית גלגל שבת' (השווה: 'כתב התנצלות לדרשנים', ס' ז, אל 'מכלל יופי', שם, עמ' מג—מד), שבתוכם גם ההפניה לספר המרחקים' (כמו שהוא ב'מכלל יופי' בכ"י פריס; ראה: ג' הולצמן, שם, עמ' מג, הערה 73; וגם בכ"י אוקספורד 1296/1, שלא ציינה לו [ראה בעניין זה לעיל, הערה 15]. בכ"י אחרים: 'ספר המדקדקים'). כאמור, גם דבריו של ר' דוד בראש ס' ח יש בהם דמיון למצוי ב'מכלל יופי' (שם, עמ' מה), אם-כי הדוגמאות שהוא מביא שונות בתכלית, ואף בהצגת הכלל אנו חשים במתק מלשון פילוסופית אל לשון שיש בה מרוח (ומריח) דברי קבלה. אכן, ר' דוד אינו מניח ידו מן העניין העקרוני שעלה בדבריו ר' שמואל צרצה בסעיף זה ומביא (להלן, ס' י) את דבריו הרמב"ם, שעמדו בתשתית דבריו ר' שמואל (ראה: ג' הולצמן, שם, עמ' מד, הערה כו ובצינונית). עוד לסוגיה זו ראה בדברינו להלן בעניינם של ס' יב—ג 'כתב התנצלות לדרשנים'. אכן יש לומר, כי כל פרשת 'ההעתקה' של ר' דוד מדברי ר' שמואל צרצה עדיין יש להותירה 'ביציר עיון', שהרי לא כל מקורותיו של ר' שמואל גלויים בפנינו, והוא עצמו פותח את דבריו בעניין כללי המדרש בהצגתה: 'דע כי חכם אחד כתב, כי האגדות הנמצאות בתלמוד ובמדרשות [נ"א: במדרשים] יתחלקו למינים רבים' (הולצמן, שם, עמ' מ; ובמבוא, עמ' כג—כד). ואין, אפוא, להוציא לחלוטין מכלל אפשרות, שלפני ר' דוד היו דברי חכם זה. לסוגיית כלליו של ר' שמואל צרצה; ראה עוד ד' שוורץ, משנתו הפילוסופית-דתית של ר' שמואל אבן צרצה, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בריאן, רמת גן תשמ"ט, כרך א, עמ' 187—192. על הצורך לנקוט לשון 'משל וחייה' בעניינים שבאסטרולוגיה; ראה: ד' שוורץ, הגות בצל האימה, שם, עמ' 64—66. במאמר זה דנו רבים, ובוודאי ראה ר' דוד את פירוש הבחי לפסוק הנזכר ואת דבריו ר' שם טוב אבן שפירט ב'פרס רימונים' (שם, לט ע"ב—מ ע"א), אולם מבדיקה מדוקדקת של לשונותיו נראה שהוא עושה שימוש לא בדבריו אלו אלא בדבריו ה'כותב' ב'עין יעקב' לברכות שם.

6. 'דרשות'... בדברים שראת החכם בחלום, והדוגמא שמציין הם סיפורי רבה בר בר חנה ב'המוכר את הספינה' [בבא בתרא ע"ג ע"א ואילך]. אגב דברים מצטט ר' דוד את הכלל, 'שכתבו הגאונים' [בקצתם: כל היכא דאמרינן הכא: לדידי חזי לי — בחלום הוראתם' ס' ט. 38]

בשלב זה בוחר ר' דוד שלא להמשיך בהצגת 'דרכי' הדרש בניסוחו, ותמורת זאת מביא (בס' י) בפרפרזה קרובה את דברי הרמב"ם ב'סדר זרעים בהקדמה' בענין נהגם של חכמים לדבר בחידה ובמשל.³⁸ לאחר מכן (בס' יא) מסוכמים דברי הבדרשי ב'כתב ההת' נצלות, שחלק הדרשות לכמה מעלות. כידוע, דבריו של הבדרשי ב'אגרת' על 'חלקי' האגדה לא באו לעסוק בכל גילוייה של האגדה ולאפינה מבחינת סוגיותיה, אלא לקבוע כללים להבחנה בין דברים שיש להבינם כפשוטם לבין אלו שהכרח לפרשם, דהיינו: שהכרח להפעיל בהם קריאה אליגוריסטית. וזה כלל דברי ר' דוד שם: א. מאמר, שאינו נוגד את 'טבע היצירה' (כלשון ר' דוד), אם כי אפשרותו רחוקה, נשאירתו על פשוטו בודאי, לסמוך על בעל המאמר המעיד בעונתו הוא כדאי.⁴⁰

אמנם ספרו של ר' יעקב אבן חביב לא נזכר בדבריו כאחד החיבורים שעמדו לפניו, אולם קשה להניח שקיומו של חיבור זה נעלם ממנו ולו מן הסעם שיעין יעקב' גם נדפס בויניציאה בשנת שכ"ו, בתקופה בה שחה ר' דוד באיטליה. יש גם מקום לשער, כי גם דברי הרשב"א הגיעו אליו באמצעות הציטטים ממנו שהובאו בפירוש 'הכותב', אם כי אין להוציא מכלל אפשרות, כי הכיר מפירושו גם עליפי מה שהובא מדבריו ב'פרדס רימונים'. אגב, לדברי הרשב"א בענין זה רמז גם ר' יששכר בער בעל 'מתנות כהונה' בפירושו לבר"ר פנ"י י; וראה גם שו"ת הרשב"א, שם, כך א, ס' תכג. במאמר הנזכר ממסכת ברכות דן גם ר' דוד ב"ר שמואל הכוכבי מאיטליה, שפעל בחילופי המאות ה"ג-ה"ד. הוא ראה בו סיפור 'כדרך הסיפורים הגבוהים'; ראה: ספר הבתים, מהד' מ' הרשקר, 'ירושלים תשמ"ג' [מגדל דוד — ספר אמונה, העמוד הרביעי, פרק שביעי], עמ' קנז-קנח. בהקשר הדברים שם ר' דוד הכוכבי גם מציין, כי דברי חכמים, 'שהיה ענינם נמנעת [!] בתחלת העיון ... זה היה [ל]אחת משתי סבות, או שידברו בהם על צד התפלגה והגזומא, כדרך שדברה בהם התורה ... או שהיו מדברים על צד המשל, ימשילו מה שהיה בדעתם לרמוז מענין המציאות'.

אף כאן נראה לי, כי ר' דוד רואה כנגד עיניו את דברי 'הכותב', אשר תלה את דבריו במה שמצא בחידושי הריטב"א. ש"ר שער, כי הכלל שהביא הריטב"א בשם הגאונים שעון על מה שמצא בדברי ר' חננאל מהשקפותיהם של ר' שמואל בן חפני ורב האי בענין זה, ולדעתו גם דברי הרמב"ם בהקדמה לפרק חלק' על ה'דרשות' שהיו בחלום וזכרו אותן במאמר פשוט מוחלט' (הקדמות לפירוש המשנה, שם, עמ' קלג) מתבססים על דברי ר' חננאל; ראה ש"ר, 'תולדות רבינו חננאל בן חושאל ז"ל וקורות ספרו', ביכורי העיתים יב (תקצ"ב), עמ' 20-22 (הערה 14). עוד בענין זה; ראה: ר' אברהם בן הרמב"ם, 'מאמר על אודות דרשות חז"ל' (מלחמות ה', מהד' ראובן מרגליות, 'ירושלים תשי"ג), עמ' צד-צה; ר' הלל מיריונה, ספר תגמולי הנפש, שם, עמ' 185, ובהערות המהדיר.

39 ראה לעיל, הערה 25. לביורר שיטת הרמב"ם בסוגיה זו ראה: William G. Braude, 'Maimonides' Attitude to Midrash', Studies in Jewish Bibliography, History and Literature in Honor of I. Edward Kiev, New York 1971, pp. 75-82; E. Segal, 'Midrash and Literature: Some Medieval Views', Prooftexts, Vol. 11/1 (1991), pp. 57-65; ש' ברסלב-קליין, פירוש הרמב"ם לסיפור בריאת העולם, 'ירושלים תשמ"ח', עמ' 47-50; ובעיקר — ר' טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, 'ירושלים תשנ"א', עמ' 11-10, 168-167, 290-291.

40 על מקורו ותופעותיו של נימוק זה; ראה: טברסקי, ר' ידעיה, עמ' צז, הערה 29. איזכור 'מאמרים' ולא 'דרשות' בסעיף זה גרור מלשוננו של הבדרשי.

ב. 'המאמרים שיספרו בחידוש שום דבר [= איזה דבר] יוצא ממנהג טבע היצירה נש" אירם גלויים כפשוטם כשאר מופתי הנביאים ואותות התורה, מפני שיש בדברים ההם חיזוק באמונה. רצה לומר: גם מאמרים הנוגדים את חוקי הטבע (הם היוצאים 'ממנהג הטבעי וסדרו ההקשי' כלשון הבדרשי) נקיימם כפשוטם, אם יש בהם כדי לאשש את יסודות האמונה. והדוגמאות — מאמרים 'הנוכחים במסכת תענית בפרק תחסידיים. נחום איש גמזו ור' חנינא ושאר ידידים. ובכלל זה האותות והנסים שנעשו בבית מקדש הקדש. ותחילי[ת] המתי[ם] שעתיד הק"בה לחדש'.⁴¹

ג. 'מאמרים היוצאים מהמנהג הטבעי שאין הדעת סובלת. ולא ימשך ממנו באמונה שום תועלת. כגון: סיפורי רבה בר בר חנה 'דומים להם, שנאמרו לכתחילה 'כמילי בדיחותא' לצורך 'הרנחת תלמידי[ם] מכובד עיוניהם' כל אלו 'נוציאם מגלויים. אכן, מיד מוסיף ר' דוד אמירה הנראית כסותרת, שזאת 'אעפ"י שהם בחק השי" [השם יתברך] ראויים, מפני שאין השי" מחדש אותות בחינם אלא לחסידיים בעת הצורך. כאשר הוא מבואר שם באורך. ר' דוד מנסה למצות בדברים אלו את העולה משתים מתוך שלוש ההנמקות של ר' ידעיה לשאלה מדוע יש צורך בפירוש אליגורי במאמרים שזה טיבם. ר' דוד מחבר את ההנמקה השניה והשלישית של ר' ידעיה ומבהיר, שמן הסיפורים נוכל ללמד שני כללי יסוד בעניינו של הנס. האחד — על נדירותו, והשני — על היותו לצורך מסוים. אכן, כאמור, הלשון הקצרה אותה נוקט ר' דוד יוצרת דמות רושם של סתירה בדברים, ואין צריך לומר שגם אין בה כדי לשקף את הדקויות שבהסברו של הבדרשי.⁴²

ד. 'המאמרים הנוכחים שינוי מהמנהגות הקיימות. אעפ"י [אף-על-פי] שהשינוי ההוא מועיל באמונות כחומות. או בודאי נוציאם מפשוטם. שלא יהיו יקר מפשוטי התורה וה- נביאים משפטם'. להלן מביא ר' דוד מאמרים שהביא הבדרשי, כגון זה שאמר ר' ישמעאל: כל היודע שעורו של יוצר בראשית מובטח לו שהוא בן העולם הבא' (אלא שר' דוד מוסיף ציון למקור — 'פרקי המרכבה' ⁴³), וכן — את הנאמר בברכות [ו ע"א] בעניינו של הקב"ה

41 דוגמאות אלו נזכרות גם בדברי הבדרשי. אכן ר' דוד הרחיב בדוגמה הראשונה (באיגרת רק גרמזו 'המופתים'... הנוכחים בפרק תחסידיים ובוולח'ן) אבל בהמשך קיצר: לא הוזכר בדברי ר' דוד עניין 'המאמרים הנתלים בבטולי השמדות והגזירות בכל דור', לא פורט עניין הנסים שהתרחשו בבית המקדש, ועיקר העיקרים לא הוצג התנאי המגביל שאותו הציב הבדרשי בעניין המאמרים האסכטולוגיים, והוא שנאמר פרטי לא סתור 'מאמר כללי מסכם'. ובמקרה דגן — את הקביעה העקרונית, שלא יחול שום שינוי סבר בטיבו של עולם (כנובע מן המאמר [של שמואל]: 'אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שיעבוד מלכויות בלבד' [ברכות לד ע"ב, סנהדרין צא ע"ב ועוד]) וכן את כלל היסוד על אי גשמיותו של העולם העתידי (כעולה מן המאמר [שהיה מורגל בפי רב]: 'אין בעולם הבא לא אכילה ולא שתיה ולא פריה ורביה ולא משא ומתן ולא קנאה... [ברכות יז ע"א]). ברם, אף שיש כאן חסר מבחינת תצגת עמדתו של ר' ידעיה, למצער ביחס לסוגיה הרעיונית כבר הפנה ר' דוד לדבריו של הרמב"ם בהקדמת פרק חלק (ס'ו).

41 השווה לניתוח 'חלק' זה בדברי הבדרשי, טברסקי, ר' ידעיה, עמ' סה.

43 ראה: פ' שפר, סינופסיס לספרות ההיכלות, טיבינגן 1981, סעיף 710 ('א"י ישמעאל: כשאמרת הדבר לפני ר' עקיבא אמר לי: כל מי שהוא יודע שיעור של יוצרו ושבתו של הקב"ה מובטח לל שהוא בן העולם הבא'); וראה בקונקורדנציה, שם, ערך: 'שיעור'. על 'אנתרופומורפיזם' בספרות חז"ל; ראה: א"א אורבך, חז"ל: פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 131 — 132; מ"צ פוקס, "כאילו באצבע" — תולדות הגוטה של ביטוי להרחקת ההגשמה, תרכ"ץ מט

המתלונן על שהחריב את ביתו ושרף את היכלו [ברכות ג ע"א], את הנאמר על הקב"ה המניח תפילין [שם, ו ע"א], והרבה כדומה לאלו המליך' שאותם, לדבריו, יש לפרש 'על צדדי אחת מהחכמות, שלא יורה ח"ו [חס ושלום] על הגשמות. כאשר אנו עושים בקצת פשוטי התורה המורים על ההגשמה. שנוציאם מפשוטם כדי שלא יהיה עלינו אשמה'.

תמצית זו של דברי הרמב"ם ודברי הבדרשי (בס' י—יא) יש בה, איפוא, כדי סיכום של מה שפורט לעיל, ומכיוון שר' דוד בוחר להביא גם דברים אליבא דמאן דאתנון, נמצא כפילות של 'דרכים' בין מה שנאמר בסעיפים אלה ובין הדברים שאמרם כאילו מליבו על-פי מה שמיצה מתוך כלל מקורותיו.

בשני הסעיפים הבאים (ס' יב—יג) מעיר ר' דוד על שתי תופעות נוספות המתגלות בדרשות שבתלמוד⁴⁴, והן:

7. הימצאותן של סתירות. במקרה כזה הכלל הוא שיש לדחות את סברות היחידים. כדוגמא מובאים ממאמרי חז"ל בעניין המערכת, ונאמר שיש לדחות את אלו המייחסים לה כח, והנימוק — מפני שסותר תורתנו התמימה. שהיא בעונש ושכר חתומה. וכמו כן דברים החוזרים ונשנים בתלמוד בגנות האמונה ב'איצטגנינות'⁴⁵.

8. דרשות שבהם עלו 'דברים מקובלים', שחכמים הוכרחו לסומכן לאחת משתי סיבות: 'הא' — שיהיה בפי [ה]רב והתלמיד שגורות: והב' — להחשיב בעיני ההמון אותה הדרשה, לפי קוצר דעתם אם הפסוק אסמכתא או פשט אין להם הרגשה'.

[תש"ס], עמ' 278—291 [= א' שזאן (עורך), מקראה בספרות האגדה (ליקוטי תרביץ ד), ירושלים תשמ"ג, עמ' 136—149]; ומה שכתבו באחרונה מ' פישביין "The Holy One sits and roars": Mythopoeisis and the Midrashic Imagination', Jewish Thought & Imitation Hominis: Anthropo-Philosophy, Vol. 1 [1992], pp. 1—21 שטרן 'morphism and the Character(s) of God in the Rabbinic literature', Prooftexts, Vol. 12/2 [1992], pp. 151—174

44 גם תדוגמאות בסעיף זה ובאחרים הן מן התלמוד. איזכורים ממקורות אחרים נדירים (אמנם בסעיף זה הוזכר את מאמר הוורר [ג, קלד]: 'הכל תלוי במזל', והוא בעקבות מי ששימש כמקורו). בדרשות בשני החיבורים הוזכרו דברי מדרש, אולם ה'מאמרים' הנדרשים בהם הם ללא יוצא מן הכלל מאמרים תלמודיים (באגדה ובהלכה). שאלת 'סמכות' דברי אגדה שבתלמוד לעומת דברי מדרש היא סוגיה שנתחבטו בה רבים מחכמי ימי הביניים, מן הגאונים ואילך, ועוד אשוב לכך בהקשר אחר.

45 עוד לעניין יחסו של ר' דוד לכוונה של המערכת; ראה: ס' לא, בדבריו על-פי 'דרך השכל' לפסוק הראשון בבראשית. לשיטתו ראוי להשוות גם את הדיון של הרשב"א בשרית' שם, כרך א, ס' יט, קמח ותט, את המצוי ב'איגרת ההתנצלות' [שם, עמ' קסג—קסד] ואת דברי דברי ר' אברהם ביבאג' ב'דרך אמונה', המאמר הראשון, השער השלישי, קושטא רפ"ב [ד"צ ירושלים תש"ל]; ובעיקר שם, יט ע"ב—כ ע"ג [מהד': חזקת גולדשמידט—פרינקל, ירושלים תשל"ח, עמ' 126]. 'דרך אמונה' היה אחד מן החיבורים שר' דוד גילה, כאשר בדק 'בספרי אנשי תבונה', ולא מצא 'על דרך השכל' מאמרים אלא בספר דרך אמונה, והוא על קצת אגדות ומאמרים, על דרך השכל לבד ולא דרכים אחרים' (ס' יו [טז]). לעניין גופו לא אכניס את עצמי כאן. ציינתי רק את הדיונים שכנראה ר' דוד גיבש באמצעותם את עמדתו. אכן, יש להעיר, כי שאלת תוקף האסטרולוגיה לא ירדה מעל שולחנם של חכמי ישראל לדורותיהם, והיתה גם אחת הסוגיות שהתחבטו בהם הרבה חכמי איטליה בני תקופתו. אין זה מן הנמנע שהוא נתעורר לדון בכך (אם במישרין אם בעקיפין) בעקבותיהם. על השקפותיהם של בני זמנו הצעירים ממנו, בני פולין ואשכנז בסוגיה זו; ראה: אלבוים, פתיחות והסתגרות, על-פי מפתח, ערך: אסטרולוגיה.

האמור בסעיפים יב—יג נראה כשעון על המצוי בהקדמת ספר 'מכלל יופי' 46, אכן, אם ר' דוד ראה את חיבורו של ר' שמואל צרצה, יש מקום לתמוה מדוע לא ציינו בין מקורותיו. סוף דבר בסעיפים אלו לא עלו עניינים שהם בגדר 'וניחין' אלא גופי דברים. נראה שר' דוד אינו מציין לו מפאת מה שיש בו. ר' דוד אינו מתמודד עם הכתבים הפילוסופיים שבחיבור על שבעת שערים, ואולי אף אינו רוצה לחשוף את קוראיו להם—לא רק מפני עומק המושג, אלא גם משום שאין בהם כדי 'להיטיב ולהחזיק דת האמת'. ראייה לדבר ניתן למצוא, כמדומה על-ידי בחינת מה שר' דוד בחר שלא להביא אף מן ההקדמה, שלחלקים ניכרים בה נזקק, כאמור. לא הובא הדיון בטיב המשל על-פי מה שכתב הר"ם במזל בהקדמת המורה 47, ואף שאין בידי להכריע אם סיבת ההשמטה היא רצונו שלא להכניס את עצמו יותר מדי לענייני 'מורה הנבוכים' 48, או משום עמדתו העקרונית בשאלת טיב ה'משלים' שבמקרא ובדברי חז"ל (שתידון להלן). לעצם העניין אין נפקא מינה. ר' דוד מביא מה שהוא מסכים לו, ואינו חושף בפני הקורא מה שאין הוא רוצה או יכול לדון בו. 49

כבר כתבתי לעיל, כי גם בהמשכו של החיבור, בסעיפים שבהם הוא מתאר את דרך עבודתו שלו, הוא ממשיך להעיר על טיב המדרשות. אכן יש שעמדתו משתקפת גם מכלל. 9. לדבריו, הוא מסגל בדרשותיו את שיטתו של רבינו בחיי בפירוש התורה ודן גם במאמרים ומשניות, שלא דברו בו [בהם] הקדמונים, בשלוש דרכים—בדרך הפשט, בדרך 'השכל' ובדרך 'המדרש' 50; וניתן ללמוד מדבריו, שלדעתו דרכים הנאותות בפרשנות המקרא נאותות גם בפרשנות דברי חז"ל. לראשונה הוא לומד לדרוש בדרך משל שמות חכמים. לדבריו, אם דברי תורה ש'כולה שמותיו של הקב"ה', ניתן לראות בהם משל גם לתחומי הרוע (והוא רומז למצוי ברבינו בחיי 'מדרש הנעלם מהזוהר' בעניין זה), 'כל-שכן וקל-והומר' ששמות תנאים ואמוראים (ס' טז—יז) ניתנו למשל. 10. ר' דוד אינו מניח, כמובן, שרק שמות ניתנו להידרש, ושוב מקיש מדרך טיפולם

46 ראה: ג' הולצמן (לעיל הערה 36), עמ' מז—מו; ועיין בהערותיה למקורות ולמקבילות. שם, עמ' מד—מה. הרמב"ם עוסק במשל המקראי, אבל ר' שמואל צרצה נותן אותו עניין (מעצם הבאתו בדיון על האגדות) גם למשלי חז"ל כדרכם של אחרים שנוקו לדרשת רמב"ם זו. ראה להלן, הערה 56.

49 אם אכן עמדו דברי ר' שמואל צרצה כנגד עיני ר' דוד, יש עניין גם ב'השמטה' של כל החלק העקרוני (הפילוסופי) המקדים את הסעיפים העוסקים בסיווג האגדות. אכן, עדיין צריכים אנו למודע, שחיבורו של ר' שמואל צרצה היה מונח לפני ר' דוד דרשן ולא החיבור ששימש את ר' שמואל (ראה לעיל, הערה 36).

50 למעשה, הוא השתמש במונחים של ר' בחיי שלא כמשמעם בפיו. בפירושים על 'דרך השכל' הוא יוצא ללמוד מוסר השכל מצדו—על דרך פעולתו של יצר הרע ודרכי התגברות השכל עליו. 'דרך המדרש'—עיקרו מענין הגאולה' במובן האישי (כביטול 'והמת ציר הרע מנחש הקדמוני') ובמובן הלאומי (ראה ס' כה, לג; וכן הוא גם בדרשות שבראש 'שיר המעלות לדוד'). מגמת אליגוריסטית מוסרית מובהקת ניכרת גם בדרשות שעל-דרך הפשט (במקום שאלו בנמצא). כאמור, ר' דוד סבור, כי מטרת דרשות חז"ל היא ללמד דברי מוסר. על פרשנות 'מרבדת' של מקראות ומאמרי חז"ל בדברי חכמי ימי הביניים; ראה: F. Talmag, 'Apples of Gold—The Inner Meaning of Sacred Texts in Medieval Judaism' in: A. Green (ed.), Jewish Epirituality from the Bible through the Middle Ages, New-York 1987, pp. 313—355

של חו"ל במקראות על אפשרויות הפרשנות של דבריהם שלהם. אם הם נטלו לעצמם חירויות בדרך שבה קישרו ב'מדרש' את דבריהם לפסוקים, יכול דרשן ליטול לעצמו חירויות כיוצא באלו כשהוא מוקים עצמו לדבריהם שלהם. לצורך עניינו מברר ר' דוד (בס' יח) את הכלל: 'אין משיבין על המדרש'.⁵¹ 'טעמי' כלל זה, הסיבות שהביאו לקביעתו, יש בהם כדי ללמד על טיב הדרשה (ומשום צידוק למעשיו 'במאמרים ובקצת משניות'), ועיקר הדבר הוא, שהדורש עצמו מכיר בממד הלא מחייב של דבריו. בין השאר חוזר ר' דוד על מה שכבר אמר בעניין זה (אם כי אולי כאן ביתר תוקף), ש'רוב המדרשות עשויים בחיזוקים, והיו להם רק סמך הפסוקים, ומיד מציע (בס' יט) את ההנחה שלדעתו מלוות את הדורשים על דרך האסמכתא, והיא ש'הם מודים שהמקרא מידי פשוטו אינו יוצא, שהפשוט דאי תחילה. רצה לומר, שהדרשן נוטל לעצמו חירות להפליג מן הפשט רק מאחר ולאחר שהפשט התבסס היטב. פשט בלתי מעורער מאפשר את החריגה ממנו. ולהלן כותב: 'וממה שאמרו אין (ה) מקרא יוצא מידי פשוטו ('במסכת שבת פ' במה אשה' [סג ע"א]) תראה גודל חכמתם. ולא אמרו אין המקרא אלא כפשוטו, [משום ש] זאת היתה כוונתם, שיש לנו המדרש עם הפשוט, ואינו יוצא מידי כל אחד מהם, ויסבול הכתוב הכל, ויהיו אמת שניהם'. תנא דמסייע הוא מוצא ב'רב הגדול רמב"ן, שהאריך 'בזה העניין בהשגותיו על ספר המצוות] מהרמב"ם בתרי"ג מנמן'.⁵² ר' דוד חש, שהנחת היסוד שלו

- 51 במקורות ראשונים מופיע הכלל בלשון: 'אין מקשין בהגדה', ואילו נסמך גם הכלל: 'אין סומכין על הגדה'. על התופעותיהם של כללים אלו בפי הגאונים (רס"ג, רב שרירא גאון, רב האי) והרמב"ם; ראה: ב"מ לוין, אוצר הגאונים, ברכות, חלק הפירושים, עמ' 91; 'הגיל' אוצר הגאונים לחגיגה, חלק הפירושים, עמ' 59—60; אוצר הגאונים לפסחים, חלק התשובות, עמ' 71; אוצר הגאונים לתענית, חלק התשובות, עמ' 6 (ובהערות מ"ב לוין בכל אתר); ספר האשכול, מהדורת ש' וח' אלבק, תל"אביב תרצ"ה, עמ' 157—158. והשווה: מ' לוצקי, 'כתב משה', התקופה — לא (תשכ"ד), עמ' 702—703, הערות 124—127; ביצ' דינור, ישראל בגולה, א, 4 תל"אביב—ירושלים תש"ו, עמ' 260—261. עוד ראה: מבוא התלמוד המיוחס לר"ש הנגיד, ד"ה: 'והגדה'; הרשב"א לברכות יב ע"ב (מהד' פלדמן, שם, עמ' לג; ודבריו הובאו ב'כתוב' על אתר); שו"ת הרשב"א, כך א, ס' ג (כרמי הנרביץ [לעיל הערה 27], עמ' 25); ועיין עוד במה שהביא 'הכתוב' בשם ר' ניסים לברכות נט ע"א ובדבריו למגילה ב ע"ב (מהד' וילנא, עמ' 8) ובצינוניו של ספרסטיין (לעיל, הערה 19), עמ' 10 ועמ' 217, הערות 42—43 (ספרסטיין ציין גם התופעות הכללים בדברי המתווכחים בפולמוס הרמב"ם). ועיין גם במה שהביא ד' שורץ, הגות בצל האומת, שם, עמ' 61 (מלשונותיו של ר' חיים אבן מוסא ב'מגן ורומח'), ושם, עמ' 62 (מדברי ר' שם טוב אבן שפרוט ב'אבן בוחן'). ר' עזריה ד"ררוס, מאור עינים, חלק אמדי בינה שטי"ו, מהד' ר' בונפיל, שם עמ' 301. עניינם של כללים אלו ויחסם למאמרו של רב זעירא בשם שמואל: 'אין למדים לא מן ההלכות ולא מן ההגדות ולא מן התוספות [התוספות] אלא מן התלמוד' (ירושלמי פאה פ"ב ה"ז [יו ע"א]) ראו לידן לגופו, ואכ"מ.
- 52 דאה 'שרש שני', גם הדיוק בלשון המאמר: 'אין מקרא יוצא מידי פשוטו' הוא של הרמב"ן. הרמב"ן טען שכיוון שלא אמרו: 'אין מקרא אלא כפשוטו', ניסוח שהיה נשמע ממנו ביטול כל מה שאינו פשט, נלמד שיש לנו מדרשו עם פשוטו. ואינו יוצא מידי כל אחד מהם, אבל יסבול הכתוב את הכל. ויהיו שניהם אמת'. אמנם דיונו של הרמב"ן הוא במה שנוגע לדרכי ההסק בהלכה, וכך גם הדוגמאות שמביא ר' דוד כאן; אולם מכך שר' דוד מוצא היתר לעשות 'במאמרים ובקצת משניות פשט ומדרש בטעמים וראיות', ואלו — על-פי מה שהביא בחיבור זה להלן — עניינם אינו הלכה, ניתן להסיק שהוא החיל את הדברים על הדרשה בכללה. לא זו אף זו: לדברי ר' דוד גם 'חכמי פרוכ'נצא', שכנגדם יצא הרשב"א ב'סימן תי"ח בשר"ת

כוללנית מדי—הן ביחס למקראות והן (ואולי בעיקר) ביחס לדברי חז"ל, והוא מסייג את דבריו ואומר: במקראות 'הפשט ודאי תחילה, וזולת כשיש גזירה שוה ומפיק ממשוטו לגמרי במעט מקומות',⁵³ ובאשר למאמרי חז"ל כבר נשמעו דברי הברדשי (בס' יא) בעניין המאמרים שיש להוציאם ממשוטם, 'שלא יהיו יקר ממשוטי התורה והנביאים משפטם'.⁵⁴ 11. הנה כי כן, דברי חכמים ניתנו להידרש ולהתפרש בדרכי פירוש המקרא. וכמו שהוא במקרא גם בהם הפשט מיוצב היטב בדרך כלל, אך לאפיון מה שהוא עיקר מטרותם של חכמים באגדה חזר ר' דוד לקביעתו של רב שרירא גאון במגות המאור בהקדמה,

שלו, הניחו כלל יסוד זה בשאלת היחס בין פשט ל'נמשל', והרשב"א שטען כנגדם על 'שדרשו דרשות של דופי', עשה זאת 'קודם שראה כתב ההתנצלות נחתמת'. ואכן, ביקורתו של הרשב"א אינה רק משום 'שלומדים התורה ולבם לא נכון לפנים ויהפכות לשבעים פנים', אלא גם על ש'מחפאים על דברי תורה ודברי חכמים אשר לא כן דוברים' (ש"ת הרשב"א, שם). והחרם הוכרז כנגד 'כל המלעיגים על דברי חכמים רבותינו וחכמי התלמוד וכל הדרושים' [בהגדות של דופי, כנגד אלו, ש' (1) בעין כל הגדות של דופי ידרשו ומלעיגים על דברי חכמים. אלו הוסיפו חטא על פשע, לאחר שהם 'שולחין אצבע ומדברים אין בכל מצות התורה ופרקו העול מעליהו, ואין להם חלק בפשטיהו' (כלשון 'הכתב השלישי', שם, ס' תי"ז [קנ"ג ע"א—ע"ב]; ואולי לש"ת זה התכוון ר' דוד). אין צריך לומר, שר' יעקב בא להסביר ב'התנצלות' על מה ולמה היו שנהגו מאז לתת 'במספר רב מהגדות הנזכרות בתלמוד ובדרשו' [ת] פירוש על צד 'המשל'. עליכן נלמד, כי גם דברים שהביא ר' דוד כאילו מצד ההלכה בלבד, הם בבחינת 'חומר' המלמד על 'הקל', על מה שאינו הלכה. עוד לעניין הכלל 'אין מקרא יוצא מידי פשוט' ושימוש לעניין יחס בין פשט לדרש במקראות; ראה בדברים שהביא א"ש הלקן, 'היחס על לימוד הפילוסופיה' (לעיל, הערה 17), בעיקר שם, עמ' 46—47. עוד ראה: ש' אבן תיבון, מאמר יקו המים, פרסבורג 1837, עמ' 132; והערת ר' יעקב בר ששת ('משיב דברים נכוחים', מהד' י"א וידה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 180), ש'הדרש דברי אלהים חיים, ואין מקרא יוצא מידי פשוט' (בעניין יחס פשט ודרש בפרשת גן עדן). שאלת היחס בין הפשט ומה שאינו פשט לא ירדה מסדר יומם של פרשני ימי הביניים, בין שהם מזכירים את הכלל הנ"ל במפורש ובין שהוא בתודעתם; וראה למשל בהקדמת 'מקור חיים' לר' שמואל צרצה. ר' שמואל קבע ש'זה הכלל לכל התורה כלה: הפשט הוא האמתי בלא ספק, עם כל הספורים כלם יש להם תוכנות' [ונסתרי'ם], וזה הטעם אשר קצרים הכותב', והוסיף: 'ואין פירוש תוכנות' סתרי התורה מוציאין הפסוקים ממשטם, כמו שחושבני' [ם] הפתאים חלילה, שאלו היה כן, היו החכמים ז"ל מוציאין רוב התורה ורוב דברי המדברים ברוח הקדש והנביאים ממשוטיהו. והשבעים פנים שיש לתורה אין האחד סותר האחר', ושוב: 'אמנם על כל פנים יש להאמין פשטיה דקרא והנסתר היוצא ממנו, כי המאמין הפשט ומכחיש הנסתר—כסיל, והוא מסייע צדוק וביתוס הנקראים אצלנו מינים. והמאמין הנסתר לבד ולא יחוש אל הפשט—רשע, מנוע המעשים והעבודות כלם. אלא על כל פנים צריך להאמין שיש בכל התורה נגלה ונסתר, יצטרך לעיין בכל אחד כראוי לו' (מנטובה ש"ט, ב ע"ג). כזו יש בנמצא עשרות דוגמאות בדברי פרשנים. לשימוש הכלל: 'אין מקרא יוצא מידי פשוט' בדברי מתווכחים; ראה: י"ד אייזנשטיין, אוצר ויכוחים, ירושלים תשכ"ט, ויכוח טורטוסה, עמ' 110. אין לאל ידי להיכנס לסוגיה רחבה זו, שבנוסף על פרשני המקרא התחבטו בה גם פרשני האגדה לדורותיהם. ראה הרמב"ן ב'חשנות', שם.

53 ראה לעיל סעיף 6, ד; והשווה לדברי הראי"ז (לעיל, הערה 32; וראה גם מה שכתב על שיטתו א' סגל במאמר הנזכר לעיל, הערה 39, עמ' 60—61 ובהערות הגלוות); וראה עוד: ר' מאיר אבן אלדבי, שבילי אמונה, הנהיב השמיני (שם, עמ' שנג); ר' עזריה ד'ירדסי, מאור עינים, חלק אמרי בינה פט"ו (מהד' ר' בונפיל, שם, עמ' 306); והסוגיה רחבה.

כי 'רוב האגדות הם סודות עליונות וחכמה ומידות טובות והנהגות ישרות ומוסרים ומדות תקון הגוף הנפש במעלת ישרים' (ס' כא.)⁵⁵

12. סודות, רצה לומר: מאמרים האמורים 'דרך משל', אין לדרוש ולפרש ברבים, ואמנם חכמים מובהקים נמנעו מלפרשם.⁵⁶ לכאורה, יש בכך משום חסרון, שהרי 'רוב דברי חכמים על משל הוא מסודר' אולם קלקלתינו וחסרון ידיעתנו היא היא באמת תקנתינו. ובוודאי כוונתו לומר, שידעיה מוכחת של הסוד היתה חותמת את אפשרות הדרישה באופנים אחרים, ורק משום שעומק הסוד נעלם, ניתן לנו לדרוש בדרכים שיוציאו את דבריהם ללמד מה שבין אדם למקום ומה שבין אדם לבריות. אכן עדיין יש לתמוה, כיצד יתכן שנפרש דבר באופן שלא נתכוון לו אומרו. כטענתו: 'מה שדבר חכם מעצמו וסברתו מי יאמר שכיוון לזאת הכוונה שאנו מפרשים אותו'. האם יהיו דברי חכמים כדברים היוצאים מפי הגבורה, שנמסרו מפי נביא, ששמעם כפי כוחו, ואפשר שיש בהם יותר ממה ששמע והשמיע? אמנם כן, אומר ר' דוד, 'חכם עדיף מנביא', כמאמר מפ"ק דבתרא [בבא בתרא יב ע"ב], שהנביא אין לו אלא הסיגנון שמראין לו מן השמים, והדברים מדוקדקים לכאורה בתכלית אבל לב נבון אין חקר כפל כפלים, ועל-כן אמרו בב"ק 'בפ"ק דע"ו [יט ע"ב]: אפי' [לו] שיחת חולין של חכמים צריכה תלמוד'... וכמאמר שלמה: 'להבין משל ומליצה דברי חכמים וחד(ו)תם' (משלי א, ו') (ס' כב.)⁵⁷ ר' דוד 'פותח', איפוא, את דברי חכמים ליריביו משמעויות וכנראה אף בפחות עכבות מאשר את דברי הנביאים ואת המקראות.

55 מגזרת המאור, שם, עמ' 17. המילים 'במעלת ישרים' הוספו לציטט עלידי ר' דוד לצורך החרוז.

56 'הדרישה ברכי'ם] אסורה בפירוש אחת מן התגדות] שהיא דרך משל אמורה, אומר ר' דוד ומוסיף, שידאי אשם בזה אל המגלים הסתר עניינים], לא שיהיה בפירושם] כשיגלה צד כפירה ומינות בשו'ם] פני'ם], רצה לומר: ודאי אשם על הורשים, כאשר תוכן הפירוש הוא דברי כפירה ומינות, אבל גם כאשר הוא דבר סוד שאמת בו. כלל הדברים: דברי חכמים בסוד יש לנהוג בהם כב'סתר' התורה שנאסרו דרישתם. ולדבריו הוא נסמך בעניין זה על מה ש'כתב בכתב התנצלות, שהתנצל הרשב"א אחרי שיעד לחבר חבור בפ' [ורש] האגדות' ונמנע מכך, משום שבגילוי הסודות יעשה בניגוד לכוונת המעלימים, ואם יכתוב בהעלמה לא יוסיף 'על הכוונה הראשונה מאומה'. דברים אלו אכן כתובים ב'איגרת ההתנצלות' (שר'ת הרשב"א, כרך א, ס' תיח [קנה ע"ב—קנט ע"א]), אולם הבדרשי ייחסם ל'רב', דהיינו: לרמב"ם, ור' דוד אינו פותח נכונה את הכינוי. הוא סבור, כנראה, שכוונתו של הבדרשי היתה למכתבו הרשב"א. מתברר, איפוא, שדברים מפורסמים אלו שכתבם הרמב"ם בהקדמת 'מורה הנבוכים' בעניין 'ספר התאום' (מהר" קפאח, עמ' ט), או 'ספר ההשוואה' בתרגום המקובל (של ר"ש אכן חיבון) נעלמו ממנו עיניו של ר' דוד (והדבר ללמד יצא). הוא גם אינו מקשר לכך את מה שכתב הרמב"ם על שאיפתו לחבר חיבור זה, 'ספר ביאור הדרשות', בהקדמה לפרק חלק' (ראה קפאח, שם, הערה 56), שבה קרא ר' דוד ללא ספק. וראה עוד בעניינו של חיבור זה, טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם (לעיל, הערה 39), עמ' 10—11.

57 בס' כג מביא ר' דוד ראייה לכך, 'שרוב דברי חכמים על משל הוא מסודר' מן המסופר ב'מסכת עירובין פ' הדר [עירובין סג ע"א] בתלמוד שחורה הלכה בפני ר' אליעזר רבו ומת. את הטעם למסירת שם התלמיד ושם אביו תרצו בסוגיה בכך, 'שלא תאמר משל היה'. ממה ראייה מבוררת, טוען ר' דוד, 'שרוב דבריהם בנויים על חידות ומשלים'. ר' דוד לא הסביר אם אותם 'משלים וחידות' הם אליגוריות של פילוסופים או דברי סתרים של מקובלים, ואפשר (וכך גראה) שכללם יחד. את הכלל הנ"ל (המופיע גם בנוסח: 'רוב דברי חכמים על משל הוא מסודר') הוא שנה בוודאי בעקבות הרמב"ם; ראה: 'הקדמה לפרק חלק', שם, עמ'

13. ממה שהובא לעיל עולה, כי בדברי ר' דוד נישטשט לא מעט התחום שבין הלכה לאגדה, אבל גם מה שבין אלו לבין המקרא. ר' דוד אינו מיחס כמדומה, בעיקרון מידת תוקף שונה לכלל דברי חכמים ממה שהוא מיחס למקרא, ולא יפלא איפוא, שהוא מעתיק דברים שנאמרו על אופני הקריאה הנאותים של הכתובים ולומד מהם על דרכי דרישת דברי חכמים. הוא קובע, כי כמו שהותר ... לדרוש על כל קוץ וקוץ הלכות תילי תילים [עירובין כ"א ע"ב], כן נוכל לומר שדברי חכמים לפעמים במשנה או בגמרא מלות יתרות, כדי להוציא ממנו כמה טעמים, או לדרוש ממנו איזה מוסר והנהגה ודרך ארץ להעמיד הדת בלי פרץ. אכן, ר' דוד יודע שאין זה אלא 'לפעמים', אולם יותר ממה שהגבלה זו באה משום שלדעתו מידת הסמכות של דברי חכמים אינה מקפת במחלט, או שדיבורם אינו מדויק והיתר' שבו הוא תולדה של אמירה כלאחר יד, היא נובעת מחוסר כוחו של הדרשן 'לחבר אחת אל אחת', לצרף לאמירת חז"ל ראיות מפסוק או תלמוד או מדרשים או מספרי חכמות או מהמפרשים. דרך-כלל: דרכי הלימוד שיכול הדרשן להפעיל על דברי חכמים אין להם שיעורים במדרשות ובתלמוד ובכל הספרים,⁵⁸ אך הכל הולך אחר ההותמת להישיר ולהחזיק דת האמת, שלא יהיו ח"ו דרשות של דופי. הגה כי כן, כל מה שיכול הדורש לומר טמון בטקסט המתפרש. 'חולשתו' של הטקסט היא בפועל 'חולשתו', קוצר ידו, של העוסק בו.⁵⁹

דבריו של ר' דוד בטיבם של אגדות חז"ל מוארים לכאורה מנקודת מבטו של מי שמכוון להנחות כיצד לדרוש דרשות (כמשתמע גם מן הכינוי שנתן לחיבורו — 'כתב התנצלות לדרשנים'), ויש מקום לדון אם היה כותב דברים אחרים אילו היה בא להעמיד מבוא לפירושי אגדות (מעין 'כתב התנצלות לפרשנים'). את התשובה על שאלה היפותטית זו לא נוכל להציע אלא בקירוב ורק אחר שנצליח לבודד בין מה שבמובהק אמור על האגדה

קכא—קכב. אמנם הוא יכול היה לאשש את קביעתו זו גם על-פי מה ששנה בדברי אחרים, כגון: הרשב"א (ש"ר, שם, כרך א, ס), שאמר על דרך כלל: 'דע כי דברי הכתובים ודברי התנאים דרך רמזות וצירוף גשמיים לציר הענינים בנפשות'; וראה בהערותיו של ח"ו דמיטרובסקי (תשובות הרשב"א, ירושלים תש"ג, כרך א, עמ' ד—ה) על הופעות כלל זה (וכיוצא בו) בדברי הרשב"א בהקשרים נוספים ובדברי חכמים אחרים. אכן, בדברי כל הנזכרים לא מצאתי כי הסיקו זאת מן הגמרא בעירובין, ואולי מצאם בדברי מי שציטט מן המאמר על אודות דרשות חז"ל לר' אברהם בן הרמב"ם, שהצהיר מפורשות: 'ומצאנו להם וז"ל מאמר נכבד מורה ומודיע, כי ימצא חידות ומשלים ברוב דבריהם כענין שאמרו בגמרא דעירובין', והוסיף (אחרי שציטט את המאמר הנזכר): 'הנה לך שהורינו בזה, שיש בדבריהם [דברים] רבים שאינם על פי פשוטם, והשב ראיה זו על לבך ושים עיניך בה, כי היא פליאה נכבדת וראיה גדולה, והעיר אותי על ראיה זו אחד מגבולי תלמידי החכמים'; ראה: מלחמות ה' (לעיל, הערה 38), עמ' צז.

58 בכלל אלו 'דרך גימטריאות', שהם לתכמה פרפראות, ור' דוד משתמש בגימטריאות בדרשותיו בשלושת ה'דרכים' — לצד שימוש בגימטריקונים ובאמצעים אחרים המקובלים בדרשה בת הזמן. בפרטי הדברים מהדהדים כמדומה לשונות שהשתמש בהם ר"י אבוהב ב'מנורת המאור'. בתיאור דרכי דרשת המקרא של חכמים (שם, עמ' 13—14); והשווה לכן את לשונות הרמב"ם בהקדמה לפירושו על התורה (מהד' ח"ד שעוועל, עמ' ד), שצוטטו גם על-ידי ר' דוד, אנב דיונו בענין הקמיעות; ראה: שיר המעלות לדוד, יא עב—ג ע"א; והשווה: ר"י אבוהב, שם, הגר השני, חלק שני, פרק ראשון, שם, עמ' 98. על דרכם של חכמים לדקדק בדרשות ההלכה והאגדה מן המילים, מן האותיות ומצורות כתיבתן דיבר גם ר' דוד מאישטילאל ב'ספר הבתים' (לעיל הערה 37), עמ' קנ—קנו, ובהקשרים אחרים בספרו זה, והדברים רוחניים.

כשהיא לעצמה — ממה שהוא מפיק על טיבה מתוך מה שהוא סבור שהן התכוונותיה עצמן; לבין מה שמואר עליה כאילו מבחוץ — מנקודת המבט של מי שאנוס לעשות שימוש בה משום שנטל על עצמו תפקיד של דרשן. דרשה, כידוע, מחייבת מעצם טיבה את נשאה להזיק עצמו למקורות. יש המחפש למצוא משען ומשענה בהם ולו על דרך אסמכתא, ויש שטוען (במפורש או במובלע), שהוא רק נותן מבע למה שבפועל טמון בהם, שהוא אינו אלא בבחינת מתרגם למי שכבר אינו יודע לקרוא אותם ובהם מסיבת מה. מי שגישתו כזו האחרונה מניה, איפוא, ש'כולה' בה, וגם אם ניתן לשער שלא יפליג בהטייתה כאשר יטול עליו תפקיד מפרש בלבד, אין זה משום יחס שונה כלפי הטקסט המזומן, אלא תוצאה של כללי הסוגה שבתור בה. ההנחה האחרונה צריכה אישוש בדוגמאות בפועל, ולא הכנסנו את עצמנו לדרך בכך. ענייננו כאן אינו בר' דוד כדרשן, אף לא בהשקפותיו על הדרשה והדרוש. אלא במה שנוכל ללמוד מדבריו על תפיסתו את טיבה של אגדת חז"ל, ובנושא זה דומה שמה שהעלינו יש בו די כדי שיקוף עמדתו. אכן, הניסיון שניסינו לבודד את מה שאמר אודותיה ישירות ואת מה שניתן למצוא מדבריו עליה ממה שאפשר שאינו נאמר אלא על-דרך ההרחבה, דרך דרשנות, לא תמיד עולה בנקל. הוא כרבים מבני זמנו ומקומו אינם זהירים 'בשיתוף השמות', אינם מקפידים על מינוח דווקאי, ויש קושי בדיוקו של מה שאינו מדויק לכתחילה⁶⁰ יתר על כן: חיבוריו של ר' דוד אינם שלמים. הם נראים כעין ילקוט, שבו דוגמאות ממה שהיה בשלושת חיבוריו: 'משכיל לדוד', 'מגדל דוד' ו'תהלה לדוד'. על מציאות זו ניתן ללמוד מעין בכתוב ובמונה בפנינו וגם מן הנאמר ב'שער' החיבור הראשון, 'שיר המעלות לדוד', שזה לשונו: 'כדי לזכות הרבים הניח [ר' דוד] להדפיס מכל אחד [מן החיבורים הנ"ל] שנים שלוש [עניינים] להטעים התלמידים גופת צוף אמריהם, וזה נעשה, ממשיכים המדפיסים וכותבים, מתוך תקווה ש'על איוזה מאלו החיבורים, שיהיה המוסכם יותר בעיני חכמי הדור, נדפיסוהו איה"ש אחר זה, תקוותם של המדפיסים וודאי גם של ר' דוד לא נתגשמה. גם בנידון זה איתרע מולו, ועל-כן נתעלמו מעניינו דברים, שבוודאי היה בהם כדי לסייע להבנה טובה יותר של צלם דמותו הרוחנית של ר' דוד, הבנה שהיה בה כדי תרומה לבניית פרופיל רוחני של רב משכיל מבני הדור, מאלו שבדרך כלל לא מצאו דרך להוציא לאור את חיבוריהם. לגדולים ולבעלי עמדה נתאפשר להעלות את דבריהם על 'משבח הדפוס' כמליצת בני הדור, קשה יותר היתה דרכם של מי שלא גדולה ולא עושר היו מגת חלקם. האחרונים במקרה הטוב הצליחו להביא לדפוס מפרי רוחם רק יריעות צנומות, ובוודאי רק במעט טפסים.⁶¹ אכן אין בידינו בדרך כלל כלים ממשיים לבדיקת גודלן של מהדורות הספרים שראו אור באותה עת, אף אין בנו כדי לשער את מידת

60 ר' דוד משתמש בפעלים 'דרש', 'באר' ו'פרש' כנרדפים. הרשב"א ור' שם טוב בעל 'פרדס רימונים' נגדרים בדבריו כ'דרשנים' וכיצא בזה. וראה גם: אלבוים, פתיחות והסתגרות, עמ' 96—105 (במה שכתבתי בענייננו של ר' שלמה אפרים לונגשיץ).

61 יש רגלים להשערה, כי כמה וכמה מספרי הדרשות משל חכמים מבני הדור לא נדפסו לכתחילה אלא בטפסים מעטים. המחברים ראו כעין איגרות המלצה, ומטרתם היתה להשתמש בהם בבואם לשדל את רבני ופרנסי הערים, שאליהם הגיעו בנדודיהם, להמציא להם במה. אף שאין זו אלא השערה, דומה שניתן למצוא כדמות ראיה לה מן העובדה, שרבים ביחס הספרים הכוללים דרשה אחת העוסקת בסוגיה עקרונית (כתשובה) או בפרשה מיוחדת (פרשת מקץ וחנוכה). ואין כאן מקומו.

תפוצתם. ידיעה בכגון אלו (כמו גם 'קטלוג' מסודר של ספרייתם) היה בה כדי הכרת פניה של הרבנות בפולין. להציב בסיס איתן להבנת פרצופו התרבותי של הדור ולתפיסה מעמיקה יותר של תהליכים רוחניים בו.⁶²

62 דברים בנושא זה, שעלו בספרי הנ"ל, אין בהם אלא כדי פתיחה של הדיון. חסרים בסוגיה זו היו יכולים להימלא, אילו היו בידינו כלים מעין אלו שיש בידי החוקרים מן האומות על תרבות הספר, או אף פרטים כיוצא באלו שיש בידי העוסקים בתולדות יהודי איטליה במאה במאה ה־15 (ראה במחקרה של צ' ברוכסון, הספריות הפרטיות של יהודי צפון איטליה בשלהי הרינסאנס: פרקים בתולדות הספר ותרבות הקריאה, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ה). דרך מחקר זו צריכה עוד להיטלל, ועד עתה לא עלה בידי החוקרים דבר של ממש בסוגיה זו מלבד ביטויי כמיהות לב מצד אחד ותוכחת חבריהם מצד שני. קיצור הדיון בדברי כאן והתם אינו פרי התעלמות מחשיבות המחקר בכגון זה, וד"ל.

המקורות החשובים לתולדותיה שלירושלים

בימי הגזירות של י' פרוח'

שלוש תקופות הן בתולדותיה שלירושלים שנתברכו בפנסקים ובתעודות הרבה שאין חשוב מהם, וזו באה אחר זו בכמאה שנה. מן התקופה הראשונה מצויים שני כתובי יד וספר חרבות ירושלים שאנו מדברים בהם במאמר זה, והם למן ימי הגזירות של' פרוח' (שפ"ב) ועד כימי דור לאחריהם. ואלה הם: כ"י ירושלים 8° 61 וכ"י 8° 958. בתקופה זו היתה מצרים אם לקהילת ירושלים. לא יצא זמן מרובה, כעשרים שנה, עד שעבר המרכז לסייע ירושלים לאיטליה ולתורכיה. ואילו התקופות האחרות קיימן נמשך זמן רב.

התקופה השנייה היא למן ייסודו שלועד פקדי ירושלים בקושטא בשנת תפ"ו, כל שעבר מאז על ירושלים ואירע בה אתה מוצא בפנסקי האיגרות שלועד, כ"י בית המדרש לרבנים בני-יורק סי' 0151 (תצלומי בבית הספרים, ס' 1857). הועד פיקח והשגיח על מעשיהם שלפרנסי ירושלים גם אחרי ייסודו שלועד שבא אחריו. בראשיתה בעוצמה ובסמכות רחבה ובסופה הלכה, נתרופפה ונתפוגגה.

התקופה השלישית תחילתה בייסוד ועד הפקידים והאמרכלים לארץ-ישראל באמשטרדם בשנת תקע"ה, והמשכו וסופו כימי דור לפנינו. מאות ואלפי מכתבים שהחליפו ראשי הפקוא"מ בענייני ירושלים בפרט וארץ-ישראל בכלל, נשתמרו בחלקם הגדול בפנסקי ועד הפקוא"מ, מריבוים ושפעיתם תיקצר ידו שלחוקר לשלוט בהם. מעתה הפך, איפוא, ארכיון הפקוא"מ למקור העיקרי לתולדות ארץ-ישראל בדורות האחרונים.

המקורות שלשתי התקופות האחרונות הם חשובים ביותר, לא רק משום שאין לה דבר שאירע בירושלים שלא ימצא בהם אלא גם משום ששמות, מקומות ותאריכים מצויים בהם, מה שאין כן בכ"י ירושלים שפרטים אלה הושמטו בכוונת מכוון.

כ"י ירושלים 8° 61, שהוא מקור חשוב ביותר לשנים ש"פ-ת' בערך, הוא גם מן הקשים והמסובכים ביותר, וכמידת חשיבותו כן רבו סיבוכיו עד שהחוקר עשוי לתעות ולהטעות. הכתיבות שונות בצורתן והאיגרות בסידורן והן משתנות חליפות לא רק בקונטרס אחד אלא גם בדף אחד. חוקרים (וגם מי שאינם בגדר זה) שקלו וטרו ולא העלו לנו ארוכה. ואתה תמה כיצד לנהוג בכתוב-היד, כלום בכללותו כספר אחד? או יש לחלקו לחטיבות

1 ראה א' יצרי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 66, 374; מ' בניהו, רבי חיים יוסף דוד אוולא, ירושלים תשי"ט, עמ' שפא ואילך; ובייחוד יעקב ברנא, יהודי ארץ-ישראל במאה ה"ח, ירושלים תשמ"ב, עמ' 133 ואילך.

2 ראה מ' בניהו, חמש שנים שעשו את ירושלים לבוקה ומבוקה ומבולקת, אסופות, ו (תשנ"ב), עמ' רמו ואילך.

שוונות? ואולי גם כל איגרת ואיגרת לעצמה? ומהן הבחינות שלפיהן יכול אתה להיודק לאיגרות או שלא להיודק? דומה שהסברה שהספר אינו אלא טופסים ונוסחאות ממין ספרי האיגרות, אינה ראויה לתשובה.

כדי לסלול את הדרך לבירור טיבו של כתוב-היד עלינו לתארו תיאור מדויק על כל חלקיו: צורת הכתיבה; על שום מה נעתק וכיצד סודר; מיהו המסדר והמעתיק ומהם מקורותיו? שאלות קשות בירורן קשה, אבל ככל שיתבארו הדברים פסיעה אחר פסיעה תהא מלאכת ההיסטוריון יותר קלה ויותר קרובה לאמת.³

כתוב-היד היה באלכסנדריה בידי יהודה מורחי, אולי בנו שלמדפים פרג' חיים מורחי, בשנת תרס"ח עשה ר' דוד ילין באלכסנדריה, קיבלו מידו והביאו ל'מדרש אברבנאל', שלי-מים נקרא בית הספרים.⁴ והנה על גילגולו של כתוב-היד אתה למד מדף בודד (עמ' 9—10) שלא עמדו על טיבו. וכך כתב עליו דוד ילין: 'כתב ספרדי, גמור, והוא כולל נוסחאות ראשי מכתבים'.⁵ ואינו אלא דף מכתבת-ידו שלר' ידידיה שלמה ישראל, שהיה רב באלכס-נדריה בשנות תקס"ב—תקצ"א. גם כ"ר 'תקון סופרים' היה בידו.⁶ גם בתקון סופרים נמצאים איגרות ושטרות בכתיבת מצרית בת הזמן. מכאן ניתן להסיק שכתוב-היד נתגלגל לאלכסנדריה בין השנים ת"ה—ת"כ. רגליים לדבר שר' ידידיה ישראל כינס את הכתבים השונים שעניינם איגרות ומליצות וכרכם בכריכה אחת והיא אשר נשתמרה עד לימינו.

כתוב-היד חסר בכמה מקומות. בראשו ובסופו איגרות ומליצות שקדמו לתקופתן 'פרוח' ואינם שייכים לכתוב-היד העיקרי שאנו מדברים בו, ונציגם בקצרה:
ספר 'עמק רפאים' לר' חיים ב"ר אברהם בן גאליפא 'מתושבי העיר מונחסון, וכן 'כתב אל רסאל לר' מאיר הלוי בן טודרוס הלוי' (1—8).

'כתבים מוחכמים השלם שלמה פראנצי ו"ל' (11—23), ובהם מכתבי בקשה מלאים מליצות; הקדמת חיבור שלו (20—22) וחתומת הספר (תיאור מפורט יבוא בעמ' שלג—שלו); עמ' 27—34 במיספור שלימינו (מידי דוד ילין) נשמטו אבל לפני כמה שנים היו מונחים במקומם ובידי צילומם שלדפים. בסופו איגרות מידי ר' יוסף מטארון מצפת, תלמידו שלר' משה אלשיך (281—396), ונוספו עליהן איגרות מאלג'יר בעניין כספי ארץ-ישראל (דפים 200—202).⁷

בין הכתבים שלר' שלמה פראנצי לגוף הספר מצוי קונטרס שבו 12 איגרות (עמ' 23—34) שלא הבחינו בייתודו. כולן מידי הסופר, שלהלן יוכח שהוא ר' יהודה מרעלי. בשתי האיגרות הראשונות ידובר להלן בפרק ר' שלמה פראנצי, ונראה שנעתקו לאחר זמן ונקבעו

3 מנעורי נתתי אל ליבי לברר סוגיית זאת. עיינתי ובדקתי את המקורות וחזרתי ועיינתי. חלף זמן רב והנושא נשאר יתום. ביקשתי לשחרר עצמי מעולו ולמסורו לאחר. וכך עשיתי. אך דא עקא: הנושא המסובך הופתל. ראיתי, איפוא, חובה לעצמי לנסות לנכש את העשבים שאינם טובים, ומי יתן שיעלה הדבר בידי.

4 ראה א' יערי, הדפוס העברי בארצות המזרח, א. ירושלים תרצ"ו, עמ' 55—56.
5 דוד ילין תיארו בפרוטרוט. ראה כתבים נבחרים, א. ירושלים תרצ"ו, עמ' 18—46. ואיני חוזר על תיאורו אלא במקום שיש הכרח.

6 שם, עמ' 20—21.

7 ראה במאמר ס' יפה נוף וספרים ראשונים של תיקון סופרים, בקובץ זה, עמ' מה—מו.
8 נתפרסמו במאמרה שלמ' רוזן, קהילת אלג'יר, מרכז לאיסוף כספי ארץ-ישראל במאה הי"ז, מיכאל, ה (תשל"ח), עמ' רמג—רנא.

כאן בשל הנייר החלק ושיכותן לסופר. האיגרת שלאחרתן (סומנה באות א) נשלחה למצרים והיא 'לאיש מספר לרבים את כל תלאותיו אשר עברו על ראשו'.* הכותב הוא יעקב 'סופר מתא' שמשכורתו היתה 'כך וכך' אגרות לכל גרוש'. איגרות רבות מאד כתב עד שהיה הפרנס 'ממלא כמה שקים כתבים שהיה כותב יומם ולילה'. עיניו כהו והושיבו אחר במקומו. איגרת זאת יוצאת דופן ואינה כלולה בספר האיגרות המקורי, אלא נכתבה בסוף החלק שלי' שלמה פראנג'י, ומעניין הדבר שלפי הכותרת הפך למכתב לדוגמא, אף-על-פי שכל כולו עניינים פרטיים הנוגעים לסופר.

מיד אחריה ובאותו עמוד נמצאת האיגרת, שכפי שיבורר להלן נשלחה אל ר' יהודה מרעלי והיא בסוף קונטרס. מכאן שנעתקו אחרי שספר האיגרות קיבל את צורתו. אבל אין בכך ללמד על סדר הומנים, יכול שאיגרות מעין אלו מאוחרות הן בזמן ההעתקה וקודמות בזמן התיכור.

אוסף האיגרות העיקרי, שאנו קוראים לו 'ספר האיגרות' (עמ' 35—279), כלולים בו מאתים ושניים ושלשים מכתבים שרובם מתקופה אחת. הכתיבות הן שונות ואינן מיד אחת, אבל לא בכל מקום הדבר כן. כל סופר היו לו כמה צורות שלכתיבה, פעמים כתב בקולמוס עב ופעמים בקולמוס דק ועל גבי נייר ודייו מסוגים שונים. לפיכך לא יהיה קל להבחין בין הכתיבה שלסופר אחד לכתיבה שלסופר אחר. כשלונם שלחוקרים היא מסיבה אחת, שסברו שדין אחד לכל קובץ האיגרות הזה וכי הכל מידי יעקב הסופר. הסופר הראשון חילק את האיגרות לחטיבות, לפי נושאים אלה:

- א) 'אגרות כלליות ואגרות מגור מסביב לשמיע על ידי שליח צרת יושבי ירושלים' (עמ' 142—35; איגרות 1—106; ראה ציור).
- ב) 'כתבים מעניין ההספקה והקופה' (עמ' 143—174; איגרות 107—142).
- ג) 'מליצות לעני ולמי שיש לו צרת הבת' (עמ' 175—260; איגרות 144—208).
- ד) 'כתבים לחלות שיריצו כתבי ציור לשר' (עמ' 261—279; איגרות 209—232).

סדר זה לא נשמר בשתי החטיבות הראשונות שמצויים בהן מכתבים מעניין אחר. כלום יעלה על דעתך שהסופר זילזל בסדר זה? הוא שקבע את החטיבות ובריא שאין זו ממדת הרשלנות. ושמא היו בפני הסופר כמה פנקסים? ותן דעתך שעמוד 113 (איגרות 70—72), ועמ' 161—166 (איגרות 129—136), ומעמ' 195 ועד 208 (איגרות 164—208) הן מקבוצה אחרת.⁸ הכתיבה תמה, הנייר דק ושביד שלא כמות החטיבות הראשונות. דפים אלה נוספו בזמן מאוחר¹⁰ וצורפו לכתוב-היד, ודף חלק מן המבהיקים הונח בראשם להבדיל ביניהם. ואיני יודע אם לא באו תוספות אלו משום הדפים שנחסרו (לפי שומר הדף). ואכן בעמ' 208 האחרון אין שומר דף.

* לדעת דוד ילין איגרת זאת נכתבה 'אחרי כל המכתבים הבאים' (שם, עמ' 24) ואינה אלא ראשונה.

9 וראה שבחלק זה (עמ' 206, איג' 175) מצוייה איגרתו שלמרן וחכמי צפת, שאינה שייכת לקבוצת המליצות.

10 בעמ' 241—259 רשימת נושאים, ולכל נושא פסוק התהלים אותו וכן הלצות, ממש כמו בספרי האיגרות. בעמ' האחרון, שהיה חלק, נוספו לאחר זמן שתי איגרות בכתיבה המצרית. גם בסוף כתוב-היד מצוי קונטרס צר וארוך מעין זה. הללו אינם מעיקרו שלסופר.

שאלה קשה היא: על שום מה נקבצו ונכתבו האיגרות? לדעת דוד ילין 'אספת העתקת המכתבים לא נעשתה לכתחלה כנראה כדי שתשמר בארכיון העדה ... פה היתה הכונה לאסוף נסחות של מכתבים כדי שתשמשה דגמה בסגנון ובאופן תאורי הצרות וקריאות לגדבות לכל סופרי העדה'.¹¹ נמצא אתה שואל: כלום יש מקום להעתקת כל המכתבים האלה? הרי כולם מוסכים על מאורעות ירושלים בימי גזירותיו של 'פרוח' בפרטי פרטים ועל התלאות אשר עולל להם. וכלום צפו שאותם המאורעות יחזרו, יישנו וישולשו? צורתם וסגנונם מעידים שלא בשל נוסחאות למכתבים נכתבו. דוגמאות למכתבים מצויות בחטיבות אחרות שבכ"י זה עצמו ולא הרי חלק זה כדין כל הספר. אם תאמר שכוונת הסופר היתה לשמור לדורות, יפה השאלה על שום מה הושמטו השמות והתאריכים, אלא אם תאמר שהסופר אחז בזה וגם מזה לא הניח את ידו: מצד אחד נוסחאות למקרה שיתחדשו הגזירות ומצד שני לשמור לדורות, שאם לא כן ריבוי כזה של מכתבים למה לי?

הסובר, איפוא, שדין כ"י זה כדין ספרי האיגרות או התעודות אין האמת בידו. מיוחד הוא מכל האיגרות הידועים ושונה מהם. עיון טוב באיגרות והשוואתן מגלים סודו שלדבר. כל איגרת חלקה הראשון, הפניה אל הקהילה או אל האיש, לקוחה מאיגרות ידועות ושמותם הוחלפו לפי הצורך. ברם, פנים האיגרת כולו חדש ומתווה תעודה היסטורית חשובה. נדגים את דברינו בהקבלת האיגרות הראשונה והחמישית שבחטיבה א ותמצא שכמה איגרות פותחות באותם הלשונות ממש או בדומה להם:

איגרת 5
אוכלוסא קדישא אבן הראשה, לכל דבר שב-
קדושה, חרושה על לוח לבם, ה' במ סיני
בקדש, כל העדה כלם קדושים, רחמנים בני
רחמנים, גומלי חסדים, השרידים אשר ה'
קורא ומורה לצדקה > <להשביע נפש שוקקת>
רודפי צדק, מחזיקי כל בדק. מצדיקי הרבים
ככוכבים לעולם. ששים ושמחים לעשות רצון
קוניהם > <יום מריקים שקיהם, לא ייעפו
ולא ייגעו, זמים בדמים נגוע. מנשרים קלו
מאריות גברו, לקרא לשכנים דרור ולאסירים
פקח קוח, ואשר כח בהם לאמר לאסורים צאו
ולאשר בחשך יוציאום מאפלות> הנה הנם
מקהלות תהלות ישראל > <די בכל עיר ועיר,
מדינה ומדינה, אשר בכל גלילות מלכות
אדום, ישמרם אל, מקום אשר דבר המלך
מלכו של עולם מגיע>, ועטרותיהם בראשיהם
החכמים השלמים, הרבנים המצוינים על גרם
המעלות להעלות נר מצות ותורה, ואחריהם
כל ישרי לב נדיבי עמים, עם אלדי אברהם.
ראשיהם וקניהם ומנהיגיהם וכל העוסקים עם
הצבור לש"ש, בשלום יחדו, ה' עליהם יחיו.
אורך ימים עולם ועד כי"ר.
אליכם אישים הנגשים אל ה', נקרא בקול

איגרת 1 וקרוב לה 139
וראה גם איגרת ש"צ להלן
אוכלוסא קדישא ואבן הראשה, לכל דבר שב-
קדושה, חרושה על לוח לבם, ה' במ סיני
בקדש, כל העדה כלם קדושים, רחמנים בני
רחמנים, גומלי חסדים, השרידים אשר ה'
קורא ומורה לצדקה > <בכל יום דקה מן הדקה,
להשביע נפש שוקקת> רודפי צדק, מחזיקי כל
בדק, מצדיקי הרבים ככוכבים לעולם, ששים
ושמחים לעשות רצון קונם > <בהונם ואונם>
הנה הנם מקהלות תהלות ישראל אשר > <בערי
העג'אם וכל גבוליהם מסביב>, ועטרותיהם
בראשיהם, הלא המה החכמים השלמים, תרבי-
נים המצוינים, על גרם המעלות, להעלות נר
מצות ותורה. ואחריהם כל ישרי לב, נדיבי
עמים, עם אלדי אברהם. ראשיהם וקניהם
ומנהיגיהם וכל העוסקים עם הצבור לש"ש.
בשלום יחדיו > <החיים והשלום לא יבצר
מהם> ה' עליהם יחיו. אורך ימים עולם ועד
אכ"ר.

אליכם אישים הנגשים אל ה', נקרא בקול
ענות חלושה, הקבצו ושמעו בית יעקב וכל
משפחות בית ישראל, ודעו נאמנה כי כשלה
ירושלים > <יערה וכרמלה> מימי הרעש

ענות חלושה, הקבצו ושמעו בית יעקב וכל משפחות בית ישראל ודעו נאמנה כי כשלה ירושלם <מרות סופה מסער אשר היה> בימי הרעש של השר הצורר, החמס קם למטה רשע, <בפרות רשעים כמו עשב ויאכלו את ישראל בכל פה... ארבעה וארבעים אלף בישראל כ"כ גרו' לקוחים ברבית מהגרים.>

<הגדול> הצר הצורר <אשר בימיו> החמס קם למטה רשע, <לא שלנו ולא שקטנו ממכתו האנושה...>

הראשונה נשלחה, איפוא, לפרס ולסביבותיה והשנייה למלכות אדום, כלומר חלק אחר שלעולם. הנוסח הזה הפך בתוכנו לשונה בכל מכל כל,¹² וחלק זה הוא, איפוא, החשוב להיסטוריון.

שמות הכותבים והחותמים נשמטו, אבל יוצאים מכלל זה איגרת 91 לאיש שברה והגית את אשתו; איגרת 99 שנשלחה לגביר בשם יהודה; איגרת 146 לדוד ונוכרה צידון; איגרת 183 נזכר בה שלום בנו שלדרשן; איגרת 188 שנשלחה אל 'ריש מתא כמהר"ר דוד נר"ר; באיגרת 217 נזכר יעקב שעזר ליהודי ירושלים אצל השר; באיגרת 121 (שלא נדפסה) נזכר הגביר ר' יצחק לוריא אשכנזי. שונה מהם איגרת 35 (עמ' 78—79) שנזכרו בה השד"ר ר' שמאל רומאנו ור' יום טוב ו' יעיש מגדולי קושטא שאליו היו הכספים נשלחים. ברם, שני עמודים אלה כתובים בכתיבה שונה לגמרי, כנראה שהסופר נתייגע בהעתקה ורק לקראת הסוף נטל לידו שוב את הקולמוס. באיגרת 89 (עמ' 128) נזכר השליח ר' ברוד, ואולי משום שכמה בשם זה מצויים בשוק. באיגרת 91 (עמ' 130) נזכרה האשה גוטלי אשת ר' יחיא חמו שנשאת לו בויניציאה, ובאיגרת 92 (עמ' 131) הר' יעקב. ועוד כמה שמות מעטים, כגון אסתר, דוד ושלום, שמות סתמיים שאין אתה יכול לזהותם.

גם שאלת הזמן אינה ברורה. רק באיגרת אחת (120) מצוי פרט השנה בנוטריקון: 'ש' ויה"י בשל"ם סוכו לפ"ק, ותצא לך שנת ת"ג. יש שנתנו את כל האיגרות עניין לשנות ש"פ—ש"צ¹⁴ ויש לשנות השבעים של המאה ה"ז ועל כל פנים לשנים שפ"ה—ת"ל¹⁵.

דומה שהתאריך הנ"ל, ת"ג, פותח לנו דרך לקביעת הזמן, כלומר בין שנת שפ"ה לשנת ת"ה. ואכן 'סופר מתא' ר' יצחק צבאח שעלה לירושלים ממארוקו (שידובר בו להלן) כבר

12 לשונות זהים מצויים לרוב בפתחות. וראה דרך־משל 'מגדל עז' (2, 188); 'אנשי חיל' (78, 171); 'ממלכת כהנים' (20, 122); 'חמדת עדת אבירים' (153, 154, 178, 187). גם החלק החשוב שבא אחרי הפתיחה יש לו לשונות משלו. כגון: 'אחרי עתרת תחיים', 'אוותינו אלה ילכו'; 'אחרי הקידה'; 'מאחר עלות'. וצריך אתה לדעת שנוסחים אלה היו לפני התקופה שאנו מדברים בה ולאחריה, ובלי ספק יימצאו איגרות לרוב מזמנים שונים שלשונות אלה היא פתיחתם. וכל כך חזר ונזקקו לנוסחים אלה עד שנעשו שגורים בעל־פה. גם יש להעיר שפתיחות מליציות אלו עמדו ביסודם שלכתבים שנקראים 'בוללת', שנועדו לקהילות גדולות. מעניין הדבר שמעתיק האיגרות השמיט בתרבה מקומות את הפתיחה והשאיר את תחלק העיקרי ואלו הם לרוב במכתבים מן הסוג שבחטיבות השלישי והרביעי.

13 נדפסה בס' הקהילה היהודית בירושלים למ' רחון, עמ' 490—492; איגרת 146.

14 ש' אסף, תעודות, רשומות, ו (תר"צ), עמ' 454.

15 מ' רחון, שם, עמ' 315.

אגרות כלליות אגרות מגור מסביב לשמייע על ידי שליח צרת יושבי ירושלים

שאלו שלום ירושלים יאלו חתך
אוכלוסא בקדשא וחבן הראשק לכל דב שבקדושה חנושה
 על לוח לבם ה' הם סייט בקדש כל העדה כלם קדוש
 רחמנא בט רחמנא בט צמלי חסדא בט צמלי חסדא בט צמלי חסדא בט צמלי חסדא
 לעדקה בכל יום היא דקה מן הקדקה להשפיע נפש שוקקה כודפי צדק מחזיקי כל בן
 מצדקה! הדבא כפופא לעולם ששים ושמותים לעשות כמן קיוס בהונס ואורש העד
 הנס משהלות הקלות ישראל אשר בעד העצמא וכל צבולתם מעפב ועמדותיהם
 צדיקים הלא הרעה החכמים השלמים הכבדים המאייסם על צבא המעלות
 להעלות נב מלאך והתורה ואחרתם כל ישראל לב עבד עמים נעם אלה אברהם!!
 ראשיתם זקתם ומנהיגתם וכל העומקים עם הצבא לשל בשלום יחדו החיים
 והשלום לא יבצר מהם ה' עליהם יסיו חולד ימים עולם ועד אפר "

אליכם חיים הנבשים אלה הקדא בקול עבות חלושה הקבא ושמו
 בת יעקב וכל משפחות בית ישראל ודעו חמשה פ' בשלה
 ירושלים ענה וכרמלה מימי הדעא הקצול הצב הצורר אשר פמיו החמא קס
 למענה דע לא שלוו ולא שקטו ממכתה האכזשה לא זוכה ולא חושבא וכל הש
 הכא אחט להשתדל בפושלמא עם כל ורפא ילם האימים ישבו בה עבדת בונא
 כלם לרמים יאריבו קב פרתו צנפ. לשונם יחלקו חלקם שאלו בתיקה הב כוזו
 כפ כוזו זקב כל היום חמא ושד ושופטנו בכל חוקת ירושלים לבקש מעורר
 פ מדינתא ולא נמצא ביה הכפא והחובות חדשים צב ישעם עולם עלננו למעלה
 עקבם והקונאים אפס ולחמא אורבנו בחזקה לכל היר החזקה וטאנ מים עד נפש

בעצרת השון טמין ובחור עוד פנואל ה'

אוכלוסא קדשא חבן הראשה לכל דבר שבת דושה חדושה על לוח לבס ה'
 כס מיט בתדש כל העדה כלם קדושים דחמטס כט דחמטס נמול
 חמטס כט נמול חמטס השפדס אשר ה קורא ומול? לצדקה להשפדע נש שוקק
 כודש צדק מחזיק כל צדק מצדדי הקדס ככוכב לעולם ששים ושמים לעשר
 דאן קושה יוס יוס מרקים שקיקס לא ייטע ולא ייטע דמים כדמים כנען משה
 קלו מחרות נכיו לקדוש לשטים דכור ולאיפס פקח קוח ואשר כה כס לאמר
 לאסופס טאו ולאשר בחשך יופאוס מואפלות הנה הוס מוקהלות הנהלות ישכאל -
 ה בכל עיר ועיר מודה ומודה אשר בכל נלות מלכות אדום ישמס אל מוקס
 אשר דבר המלך מלבוש של עולש מנע ועברו ותיקס בצאשיתם החכמים השלמים
 הדכס המלילס על נכס המעלות להעלות נ מלך והנה ואחרקס כל ישר לב נלס
 עמים עם אלס אכדקס ראשיתם זקיתס ומנהיגתס וכל העוסקים עם הצבור לשן
 בעלס יחדו ה עליקס יחיו ארך ימים על ועד נכ /

אליכם אישים הנשם אל ה נקרא בקול עבות חלושה הקבא ושמועו פתי עשב
 וכל משפחות פתי שאל ודעו טמונה פ כאלה ירושל מרח סועה
 מסער אשר קיה פמי קדעש של הצ הצור חמס קס למנע כשע צדור כשעס
 כמו עשב ויאכלו את ישאל בכל פה ובזוי דבזוי הטחו לאן פד מנוט כצ עפר
 ואת דמיה הוח מקדבס סאשר כודע בשעס ידו לשעס עם ה ומאכא יטאו לעור
 על אנשים יחזיקו במעוז פ דבו בקיעה מחמת חמת המלך לס שך בקדס
 ארכע וארכעס אפ פשכל ככ נז לקוחס כבית מוקס ין צוד כה עשיה
 ושה והיתה לער ובגדה כה להב אס מוסה האושה מ טע שטס לא זוהה
 חובשה וכוהרה בת טון כמסה כבס טמלונה כמקס וכוהרה לן פד כל שר נ
 ולוח הכא אחת לה שהכר על עם כל וכתא ידס האמים יטבו כה כלס לחמיס יאכבו
 קב פתי גיפ לעופ יתלקן ידכון קשה הכב כוז כמפ כוז זקכ כל היום
 חום ושור והאחיון הכד כוד חבן ועל החול וכעס אויל אשר כחך שך חדשים
 לחלת ממשלתו טכס טמים אלס ומלחמס נז נכס כמול וטק הכסן והכמל כנך
 הנוך ועולס כעלס עקדכס ין ורה נה אנהנו מנלמים אלומיס מלוטס וכדכס
 כה פה על פ נאמנו דומיה אין חק יכל לספר כל שכר פתי וסל וכדכס

נמצא יותר מארבעים שנה בירושלים.¹⁵ גם אין לקבוע תאריך מאוחר שהרי כמה וכמה איגרות מן המאות הועתקו בלי ספק מן הטפסים המקוריים הקודמים שלא הונחו בגניזה אלא השתמשו בהם. והראיה איגרות על אניות עמוסות צמר ששלחה קהילת קושטא לעזרתה של צפת.¹⁶ שהסיפור במקורו הוא משנת ש"ס והמעשה היה בצפת ולא בירושלים. אין ספק, איפוא, שהמעתיקים עיבדו איגרות קדומות לשם ירושלים ולתיאור סבלותיה.

באיגרת 131 נזכר: 'טבריה היא חריבה זה כמה שנים' (עמ' 162) וחורבנה שלטבריה היה בשנת ת"כ—תכ"ב.¹⁷ אבל שוב איגרת זאת נמצאת בקונטרס שלדפים 161—166 שהוא ממש כמות הדפים 195—208 וזהים בצורת הכתיבה, הדייק והגיר. ושוב דף חלק לפניהם ובדף שלפניו שתי איגרות 127—128 בכתובה מצרית מאוחרת. ואם תאמר הידיעה על טבריה חוזרת גם באיגרת 139 (עמ' 169), תהא תשובתך שאין ספק כי ארבעה הדפים שלאחריהם, שבהם האיגרות 137—143 (167—174) הוא קונטרס שנוסף בזמן מאוחר. ולמד זאת מגודל האותיות וצורת הכתב, ומעמ' 172 שבאמצע איגרת (142) בכתובה המצרית והדף 173 הם לשונות למליצה. וגם הם בכתובה המצרית ורק מן הדף שלאחריהם (מעמ' 175) מתחילה חטיבה ג.

מאיגרת 164 ואילך קונטרסים מאוחרים שלא מידי 'סופר מתא' ושם אתה מוצא עירובייה בסדר השנים, שכן איגרת 175 היא משלמון וחכמי צפת.¹⁸ (עמ' 206). איגרת 166 היא המלצה לאיש מגליל העליון (עמ' 197) אבל זו בחלק המאוחר. כאמור, האיגרות 49, 88 עניינן אניות טעונות צמר. דומה שמכאן מפתח להבנת ענייניו שלכ"י זה. לא בכל מקום שאתה מוצא את שמה שלירושלים הוא במשמע שמדובר בה. כך תמצא בחיבור האחר 'תקון סופרים' שבכל מקום שנוכרו שאלוניקי וויניציאה שינה הסופר ר' יצחק צבאח וכתב ירושלים. אמור מעתה ששתי האיגרות מעיקרן היו מספרות מה שאירע לצפת וזמנן כעשרים וחמש שנים לפני גזירותיו שלן' פרוח. ואין צריך לומר שכמה פרטים שונו והותאמו לענייני השעה.

מיהו, איפוא, הסופר? באותה תקופה כיהן ר' יצחק צבאח כ'סופר מתא' ועמו ואחריו היה ר' יהודה מרעלי. מידיהם 'תקון סופרים' כ"י ירושלים 958.8. הראשון קיבץ וערך את השטרות והשני העתיקם בשנת שצ"ה והוסיף עליהם. שמו נמצא בפירוש בכ"י הנ"ל ופלא שלא חשו בכך שמידו גם הכתבים שלר' שלמה פראנגי, וזו היא דרך הסופרים שמכניסים לעצמם שני ספרים, האחד לשטרות והשני לאיגרות. וזה אשר עשה ר' יצחק צבאח.

כנראה שהדיוואן שלר' שלמה פראנגי הגיע לידי מרעלי בשל קשרי ידידות שהיתה ביניהם? שמו נזכר בברכת המתים, כלומר ההעתקה נעשתה לאחר כמה שנים. והנה הוכחה שאין אחריה תשובה שר' יהודה מרעלי כתב חלק ניכר שלאיגרות, הוא

¹⁵ ראה להלן עמ' שכו.

¹⁶ ראה מ' בניהו, אניות טעונות צמר וכסף ששלחה קהילת קושטא לעזרתה של צפת, אוצר יהודי ספרד, ה (תשכ"ב), עמ' 104.

¹⁷ ראה מ' בניהו, דור אחד בארץ, ירושלים תשמ"ח, עמ' קא, שכא; מ' רוזן, הקהילה היהודית בירושלים, עמ' 342; יעקב ברנאי בספרו הנ"ל, עמ' 210.

¹⁸ ראה מ' בניהו, הסכמת צפת לפיטור תלמידי חכמים ממיסים, ספרות, ז (תשכ"ג), עמ' קח. והיא נשתרבה עם איגרת אחרת שלפניה נודפסה כאיגרת אחת, משום שדוד ילון לא קבע לה מספר, ואולי גם הוא סבר שאין שתי אלו אלא אחת?

להביא את אלה לאלה שמתעבב קולנו ולבליתי קולנו עליו ועל נביא קהלת ילנו שמים עובד
ואחר מתקומעתה לעלמן קפולת מלך מעמד עמים מתקנת אבותם ומתקנת בבל קהלת
אשר היא חוצתם עק ועל דרכם לו קמנו ונתעורר דם ה' אלהינו והסכמנו להחיותו ואלהינו
לעמנו והעובדל דבר שמתח אלהינו והיא הנה עבדא וכן יחזיקו אותנו בל קהלת ואלה
קברנו עליו בה שלם יבאנו ב' דם והסכמנו שלם פחד מעדינו וכן אט מעבדלם עליו
שמים אחד ומעמלת פחד אותנו עד אשר יתקן עונותינו ולבלי העמים וקבץ וקבץ העם
שנפדו לפתקם הכהנים מעים בלאו הארץ שיפדו להם מה שפדע עליו היום קהלת וישלח
להסיר אותם מהפתקם שלם יפדו עוד ומתקן וקלמה יהיה עוד לבלי והעמים להיורד
לפסלם וקבץ וקבץ וישלח וקלמה מבל הכהנים יל וואחר כן כדרכי קהלת וישלח
כך שובתה קהלת לבו יוספ קהלת שלם בר מעמד כן יוספ מעמדא

[illegible][illegible]

ולא יעקב¹⁹ מוצא אתה בסוף הקונטרס שלכתבים שלר' שלמה פראנג'. בעמוד שבו מסתיימת איגרת יעקב הסופר נמצא כתוב: וזה הכתב כתב לי איש עמיתי בעמדי מחולי

שירי שמעוני ואל תשא	עין למול האיש פאר עוטה
פן תכהן מראות עיני —	כס מן מאור פניו הדר נוטה
גם כן הלא לכם להחריש פה	פן תחפירו כי מדקרות בוטה

יהודה יעלה מן המדבר, ועמו לחם ומזון ובר, לחם תמידים, שיר ידידות ומליצה וחידות, ובמשוררים לו עשר ידות, אחרים פ'טדה חמודה כי מכין תבל בחכמתו, באברתו ירומם כסא תורתו, ויסך עליו באברתו ישמרהו ינצרו כאישון עינו. כ"ר. בריך רחמנא דיהבך לן ועצמותיך החליץ ומרדת שחת הוא גאלך ... הצילך מתחת יד כל סבלות תחלואי הזמן.

הוא מתלונן 'סבבוני בעתוני בלהות זמני בצרכי צבור', אבל אחרי שקיבל איגרת ממנו וקראתני ואנכי אענך ... באריכות רוח ובמענה אשלחם בשיירא ההולכת אחרי זאת ... כלום יש ספק שהמדובר ביהודה מרעלי? על זה מעידות גם הכותרת 'כתב לי' וצורת הכתב. ודע שבכל מקום שנאמר 'זה כתבתי' או 'זה כתב לי', מידו הוא. ואכן איגרת 95 (עמ' 133) כתוב בראשה: 'זה כתבתי לאיש ששלח רסן לשוני על לא חמס'. שמו מופיע בפנים: 'אין בקרבו כי אם הסכלות והוללות לא מעט הרופא המבוהל כמ"ר מדלי'. כמ"ר מדלי הוא תואר גנאי למרדכי על-פי 'ישעיהו מ, טו. נמצאת למד שהמדובר ברופא מרדכי שרבות מדובר בגנותו²⁰ והאיש שעלב בו הוא הכותב. ויש בו קטע חשוב שראוי לעיון: היה לך לשפוט ולומר אם הסופר שכתב לשמן האגרת ... ששלחת לי לשמן, אם היה כותב בהפך מאשר צוית עליו לכתוב בודאי הגמור היית כועס עליו, אף כי לא היית נותן לו שכרו מאחר ששינה דבריך. האם יש צד פתח או שביל לשפוך חמתי על הסופר ההוא. בלי ספק לא מחכמה עשית זאת ... באתי בשתי שורות להורות חסרון שכלו ... טוב שבדפוסים לגיהנם ...

ומסיים: פי המדבר יהודה מרעלי²¹

לעניות דעתי כל החלק הזה נכתב בידי ר' יהודה מרעלי. ובודאי ובודאי שאינו מכתובת יעקב הסופר או מחיבורו. אין ספק שלפני ר' יהודה מרעלי היו איגרות שלר' יצחק צבאח

19 לדעת גב' רוזן: 'סופר הקהילה, יעקב שט', והוא אשר העתיק את רוב האיגרות הנכללות בכ"י זה' (שם, עמ' 177). וכן: 'נראה כי איגרת זו ושאר מכתבי התלונה שכתב הסופר הנקרא יעקב נכתבו גם הם סביב שנת ת"ל, ומכל מקום אחרית' (עמ' 315). וראה גם עמ' 324. כלום צריכים דברים אלה לתשובה?

20 ראה הלשון: 'וקללות נמרצות על לא חמס בכפי'.

21 וראה קביעה זו שלמ' רוזן: 'מכתב פרטי מן הסופר יעקב מעתיק האגרון אל רופא בשם יהודה מרעלי' (עמ' 335). ואיה נזכר שמו שליעקב אף במליצה? ולא חשה כלל במה שכתבה 'זהותו של הכותב מתבררת מן הכותרת ... ומשמו הנזכר באיגרת כמה פעמים'. לא זו בלבד, הכותבת הוגיעתנו בכך, שבכל מקום שהזכירה את יהודה מרעלי כינתה אותו בתואר רופא ולא חולה מכך (ראה עמ' 299). ובמקום אחד 'מרעלי רופא ירושלמי אף הוא ממוצא מערבי' (עמ' 96). ועוד מסקנה חשובה: ר' יצחק צבאח הוא חכם ירושלמי מהמערב וכן ר' יהודה מרעלי. עובדה זו 'מלמדת שהיה למאספים המערביים ענין מיוחד בהם'.

בשפתך להקם באונד ונצדך אזור תרכו לחמר יחשב לנפ את הימים אימים לאובס
 ולשם כלבס ואם לאו ארץ שלם ותל כג רשית בין נזר נקדש ולדבר יחלת בכל ער
 ועונג ויחמנה ארצו ארץ זבת חלב ודבש י' שאו הקם שלם את אש אש אש דני
 ותירש חפ מאש נחל על ארצו של עמור תמיומיו תמיונו תפוסנו מול אכ ועין נדע
 נס'תך ש' וענו כן לם נכנס ונענו כן ללע נסון סוה יכון תפון תחנה יגש זכע אש נעם
 הוצאות שרגל ושער וואר פנפך ונכש כל איש אש על סליו ואיש על סבאו על עכר
 ועל משאו בכל כתי ותי' ונקו ראו כרך ככר נחל נעש יקונו נעש

סופר מתא' הוא הוסיף לכתוב איגרות בספר זה וגם כשהתגלגל הספר למצרים לא חדלו
 מכך הוא וגם אחרים.²²

22 וכעין ראיה לכך היא הפזיונות שבה נכתב ספר האיגרות (להבדיל מספר 'תקון סופרים' שהוא כולו מסודר ונאה) והכתיבות השונות, שגם באיגרת אחת חלו כמה ידיים. גם זו: אין האיגרות באות כסדרן בחטיבות, אלא כל איגרת שנכתבה מיד נעתקה, מבלי להתחשב בנושא.

נספחות

[א] צורות הכתיבה

בספר האיגרות יש כתיבות שנראות כשונות, ויש שבעמוד אחד נתחלפו הידים. פעמים הכתיבה דומה מאד עד שאי אפשר לזהות מה משל האחד ומה משל השני. נסינו, עד כמה שאפשר, להבחין בכתיבות השונות משום שתליות בכך מסקנות חשובות, אבל אין ספק שלא בכל מקום עלתה בדינו. גם הכתיבה שלמרעלי אינה אחידה יש שהיא רהוטה ויש שהיא תמה. האיגרות הראשונות (עמ' 35 ואילך) כתיבתן היא ממש כמו בכ"י תקון סופרים בהעתקת ר' יהודה מרעלי. והאותיות גסות, מסודרות וברורות, ויש באותיות קטנות. עמ' 39—44 כתיבה מיד לא אמונה ולא מסודרת ושוב, עמ' 48 מאמצעיתו ועד 55 בראשו. באמצע במקום פנוי איגרת 7 בכתיבה שלמרעלי וכן בהמשך מעמ' 55.

איגרת 23 בכתיבה המצרית המאוחרת (במקום חלק).

באיגרות 26—32 הכתיבה שונה ודומה למצרית עד שורה השביעית מאיגרת 31 וחזרת אל הכתיבה שלמרעלי באמצע איג' 31 (13 שורות).

איגרות 33—34 הן משל מרעלי אבל איג' 35 רובה ככולה כתיבה שונה מאד. אבל 8 השר' האחרונות כתבן מרעלי. ואילו איג' 45 היא בכתיבה הדומה למצרית.

איג' 49—54 האותיות קטנות וכנראה מידי מרעלי. מאיג' 55 שוב כתיבה הרגילה שלו.

איג' 65 מראשית עמ' 109 שוב הכתיבה הדומה למצרית וכן עמ' 122.

מאיג' 87 ועד 90 הכתיבה הגסה שבראש הספר.

91—92 בכתיבה הגסה שאינה מסודרת והשורות האחרונות שלאיג' 92 באותיות יותר קטנות.

102 בכתיבה המצרית וכן 110—116.

120 כתיבה רהוטה ושונה זו אשר נרשם זמנה בגימטריה ויה"י בשל"ם סוכו [ת"ג]

לפ"ק. וכמותה איג' 127.

121—124 הכתב הקטן.

129—136 דיו ונייך אחרים ושונים גם בצורה: שורה ארוכה נכתבת בצד כלפי מעלה.

137—141 באותיות הגדולות שבכ"י מרעלי. ובהמשך 142 בכתיבה המצרית.

עמ' 173 מכתבים וקיעות קצרות: למצבת ה"ר ברכיה ז"ל: 'אני הנצבת לאות ולמשמרת'; 'בהגנו ... כמה"ר משה נ' נחמן': עון בית יעקב גדל (דוידזון ע 192); 'להשר החכם המ' כמחר"א אלכולו: שדי בחמלתך פנה תמיד עלי. והוא תציליבי אברהם אלכולו שהיה ה'צראף באש' של מצרים ומרעאלם'. הוא עסק גם בקבלה ולפני שנת ת"ג ביקר בירושלים. עיין מ' בנימין, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים תשי"ט, עמ' רצו. תעודות מן הגניזה על עסק מסחר שלאר"י ועל בני משפחתו במצרים, ספר זכרון להרב יצחק נסים וצ"ל, סדר רביעי, תשמ"ה, עמ' רלד.

איג' 144 ראשית חטיבה.

איג' 164—177 ניר דק וכתיבה אחרת (ראה למעלה ...).
איג' 195—196, 200, 206, 207 דמוי הכתיבה המצרית.
עמ' 241—259 מליצות למכתבים.

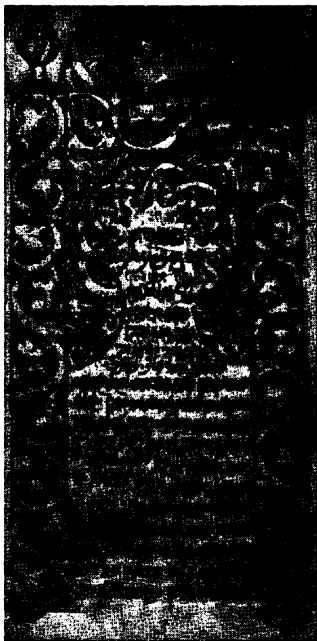
פד לבנות פונדק

הן כל אלה יפעל אל פועמים שלם כרובו לבת על רבב אמתה ה' אמה ה' ית' שמענעד את
עמו סוכל נחלת ייגאלם על' עמ' וישכון ישראל בעמ מכל ארצות פלגים ארץ ארץ פנו
וסאבתו וסחולתו עליון כהה כהם רפס להושיב כהם את ישראל ה' היינו חרפה לשכנו כהיונה
מנענעם עם קישנעלים כחצקם וכחילתם ובתקם לשמוס ארצותו אמה עומדים עליון לעל
מכתבים לפחות אם לא העצ' יס לעסומן הארץ . ועתה ראה ואינו ה' הק' ארבע ועלם לבד לבנות
פונדק א' צול וידענו נאמנה שבוטל להושיב בו עד ה' וצאן ידו אמוס לשם מחסום כתיבם
אניכס פלגים שלם ידענו אמה האם וחרוב וכל ישראל שלם כארץ היה חקן שיטלו כהה א' מתחולל
על כהה להיות מלוקה על כהן המנדק שיטת מהרה וילם ככניו ולהשכן את היהודים כרבו
ה' כן רצו יבזק יוכל להשיב למנעלים אם ירבו עליו תיעב ה' כשנות וכלי המוסר הוא קע
אשר ע' אהיון לחלוק ש' קחשתי יסיר משא את המוסר וידע עם מעוטם לשלוחו ראון
צדקתו ל' לבנות ולעמוד השדק הנ' ולהשיב כרבו היהודים אול כח שיחד כעובד הנ'
הנ' להתפלל בו וכל שוב לערע עליו שום שום ומהאמה נאמר עושים כבתי המלך
מעמ שלם כהה שאולם את ישראל כל מה ואין לו נאמת להושיב קימן הוא מתפלל את
העולם ע' רכסם כעבד ייגאלם ולעמ יתפלל וכתב ע' זכאי כרבו לבת ישראל
כל עז ונעמנו להפא העמ להצמר עוב ה' ידענו רכסו יעשו כדוד עם ועופת לה
עין חיון כעמ' לעמות רכסו ולעמא שאלו . וכן יכל און האר כספ' ועופת שיטל לו
שיטת

שיטת כעין אובה על היהודים שדנאלם ה' כשנאם וכמוסם יקיה לו שלם אמה ותקוח
כל ימנו מוחלת כל ימי חיון כעבד ה' שר יוקל עומדים כעין לבנות להתחייק המוחלת
היו התחיות לא לשוב ייגאלם ומהתקן ארץ כחמים ומהאמן פשוב ייגאלם להן און
למענה כהמה כעשפא וכסדק . ודדקה תהיה לבת לבת ה' השכן כהה וכו' .
היגאלם ה' מהרה ייגאלם לשלם כהה הנ' להיות מלוקה ושומר על השלמים הנ' ויכא הכה
כעמ' לו ומהלוקה יומה און וכעבד ע' וכל

איגרת 'כדי לבנות פונדק' (ח'אן)

איג' 209—217 הכתיבה באותיות גסות ובאותיות קטנות בערבוביה.
איג' 218—224 הכתיבה הדומה למצרית.
איג' 225—231 הכתיבה באותיות קטנות.

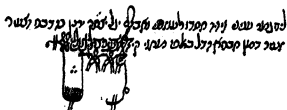
שער 'ספר משל ומליצה'
לרבי יצחק אזולאי

ב] טופסי איגרות שיש להם זיקה לכ"י 8°61

בחפשי טופסי איגרות שנוקקו לכ"י ירושלים, עלתה בידי למצוא שלושה:

א] כ"י בניהו. וזה אשר נכתב בשער:

ספר משל ומליצה. והוא חיבור נאה משובח ומפואר מאגרות נמלצות, אשר הייתי כותב בימי חרפי לאהובים אשר בכל הארצות. מי האיש לרוות צמאונו חפץ, ימלא ידו למשוד בשבט סופר, אמרי שפר, ולשלוח מנות איש אל רעהו, בשפה יפה אל גפש עיפה, ילקט מאשר לקטתי וטפחתי ורביתי, מעשה ידי להתפאר, הגותן אמרי שפר, הדיוט אשר כדרכו תופר.²³

רבי יצחק אזולאי
כתב־ידו וחתימתו

הצעיר יצחק אזולאי בכ"ר החכם השלם הדיין המצויין כמה"ר אברהם אזולאי. ונכתב פה חברון שנת חלב ודשן תשבע גפשי"י²⁴ [ת"מ].

האיגרות הן משל ר' יצחק אזולאי ובחתימת־ידו, ויש בו איגרות בכתובה המצרית (15, 16א—ב). ומה שחשוב הם ארבעה דפים (17—20) שהם ממש כמו החלק הראשון שלכ"י תקון סופרים שבכתיבת־ידו שלר' יהודה מרעלי, כלומר באותיות גדולות ונאות ושוליים רחבים. דפים אלה אין בהם שטרות אלא 'כתבים':

- 1] כתב לראובן שהלוח לשמעון סך מעות וברח (17א).
- 2] כתב לגביר ששלח הלבשה לת"ת (18א).
- 3] כתב לחכמים על איש שהלך להנשא והניח את אשתו ובניו בלא מזונות וכסות. בכתיבת ידו שלמרעלי.

מעבר לדף האחרון שלחלק זה והלאה, הכתיבה והצורה הולמים את דרך כתיבתו שלמרעלי בסוג האותיות הקטנות, וכיוון שאלה מצויים באותו הדף שלכתיבה הגדולה שלמרעלי, יש להניח שגם דפים אלה הם מידו.

23 ראה פתחים נה ע"ב.

24 תהלים סג, ו.

[ב] הלצות ומליצות.

כ"י אדלר 1846 (דף 6). בגנוי בית-המדרש לרבנים בני-יזרעק Mic. 3121 (ס' 29158).
גודלו וצורתו כנ"ל. ויש בו שלושה סוגי כתיבה. בישנה איגרות מתלמסאן (שנת ש"י).
הכתיבה של הדפים 7—9 דומה מאוד לכתיבת ידו שלר' יצחק אורלאי. ואכן האיגרות נשלחו
אל יצחק. ולא עוד אלא שבדף 8 נמצאות חתימות אמיתיות שלר' אליעזר ׳ן ארחא ור'
אברהם ׳ן חיים. שניהם חכמים גודעים מחברון. אבל הכתיבה היא מידי ר' יצחק אורלאי.

יהי לך שם מלכך לך לעולם ולעולם
כשם

זית צען יפה פי הנזק קרץ ח' שמו שמו
הנזק ח' שם ח' כב פעלם זרע צדק שכל
חמדת חובלת נפתלם חזן עלם וכב מהלל
ה' הובן נמנע נעלה ה' נבד סד הנזק
על נכבות יס' יהוס נמלך ח' קוס עמו
הנה כמ' נ' י' חליו עמו ויעל ער
נ' מנמנע הקצרות מנעק ועד עולם
ח' ע' העולם ח' ע'

אחר עתה קחיים ונשלים עתה חזק
חזקות לך יצד ולך יעצד מנחם חזק
מנחם חזק חזק חזק חזק חזק חזק
שנתיים כו מסוק של חבלים נעלה ל' חזק
נ' ונמנע שחמך חזק חזק חזק חזק
נ' ונמנע חזק חזק חזק חזק חזק
יבוסלם ח' חזק חזק חזק חזק חזק
חזק חזק חזק חזק חזק חזק חזק
חזק חזק חזק חזק חזק חזק חזק
חזק חזק חזק חזק חזק חזק חזק

כפן

כתב לגביר ששלח 'הלבשה לת'ת' (א18)

דפים 33—40 בכתיבה מצרית ממש כמו בכ"י תקון סופרים. בדף 40: כתב למנע חכם
מלחיות דין. תחילתו: 'זן כל יקר ראתה'.

[ג] כתבים כמות כתיבת-ידו שלמרעלי, גם הם מחברון, נמצאו בגניזה. כ"י ביהמ"ל (ס'
33561). האיגרות הן קצרות וסופן לא נעתק ויש איגרת אחת (ס' יד) שנעתקה מכ"י
מרעלי בשינויים וקיצורים.

ספר 'חרבות ירושלים' ושם מחברו

ספר 'חרבות ירושלים' הוא מן היפים והחשובים ביותר שחיברו רושמי רשומות.* הדברים אמורים בדרך כלל ועל אחת כמה וכמה בירושלים. הספר נדפס בויניציאה בשנת שצ"א, בתום כחמש-כשש שנים לשלטונו שלעריץ אחמד בן פרוח. המחבר העלים את שמו ונלאו החוקרים לגלותו ולא עלתה בידם.

המקור היחיד לבירורה שלשאלה הוא הספר עצמו. ראשונה עלינו לברר אילו מקומות נהגו לחבר ספרים על מאורעות הזמן ממין זה? אין צריך לומר איטליה שאין כמותה בחיבור ספרים על קורות ומאורעות, מה שאין כן ארצות המזרח, לעומת זאת הדבר מצוי בארץ-ישראל וידועים שלושה חיבורים ממין זה, מצפת, מירושלים ומטבריה. 'אגרת חזות קשה' מחיבורו שלר' משה אלשיך, מדובר בה על תלאות יהודי צפת, הגזירות הקשות וההתעללויות שהיו מנת חלקם. אף היא נדפסה בויניציאה, בשנת שנג"ג, אלא שאיתרע מזלה ולא נשתמר ממנה אפילו טופס אחד.¹ כמאה ועשר שנים אחרי שנדפס ס' חרבות ירושלים, בשנת תק"ה נדפס במנטובה ספרו שלר' יעקב בירב (האחרון), 'זמרת הארץ', שבו סיפר על מאורעות טבריה משחודש ישובה על-ידי ר' חיים אבואלעפיא ועל המצור בשנת תק"ב—תק"ג. אגרת חזות קשה עיקרה מצבה שלצפת כיצד היתה בימי תפארתה וכיצד הורע מצבה עתה. גם באגרת חרבות ירושלים מדובר בגדולתה בתקופה שלפני שלטונו של העריץ, אבל גדול הוא החלק שמדובר בו בהליכות השלטון והמהפכות שחלו בו עד לפרטי פרטים.

נפנה עתה לצד הלשון: שם הספר נכתב 'החרבות ירושלם' (ג, א) וכן כותב המחבר: 'המיק"א, במקום מכה. הקדמת ה' הידיעה לשם שכיתה אצל יהודי איטליה. גם הכתיב שלכפר סילוואן—סיליגואין' (ט, א), מסייע לכך. לפי זה היינו יכולים להניח שהמחבר היה מחכמי ירושלים שעלו מאיטליה.

לעומת זאת מרובים חילופי האותיות ש"ן בסמ"ך, והסיומות הן באחת מאותיות אלו. כגון: 'הפרנשים'—הפרנסים (דף ו, א); 'זישכיו'—ויסכיו (ז, א); 'מו[ת]שאל'—מותשאלים (ז, ב); 'למסיסות למר'—למשיסות (ב, א). על-דרך חבוק ב, ז: 'זהיית למששות למר' (ז); גרושוש, סיימינס ארטילידיאש (ז, ב).

צורות אלו אין בהן אפילו אחת ששורשה בשפה האיטלקית, וכולן מן הספרדית, כיוצא

* אמר המחבר. חלקו הראשון שלפרק זה ראשיתו בהוצאות בחוג שלתולדות ארץ-ישראל באוניברסיטת תל-אביב בשנת תשל"ד והנפתי עלי קולמס. בינתיים נאמרו על נושא זה דברים שהם בחינת בניין גזרים סתירה (מגילה לא ע"ב) ואמרתי אל ליבי: עליך המלאכה לגמור. [מסרתי דפים אלה לעיונו שלידידי הבלשן פרופ' משה בריאשר וסמן ידו על כל אשר נאמר בהם.]

1 הכינותיה לשם הדפסתה. יעזרי ה' להוציאה לאור. [ראה עתה מ' בניהו, יוסף בחירי, ירושלים תשנ"א, עמ' רמב—רמג. וקדם והדפיסה, מ' פכטר, כדון הטיפה. שלם, א (תשל"ד), עמ' 174—193.]

2 ופירושה שלמחברת במהדורתה מופלא: 'זנהיה חס ושלום למסיסות' (עמ' 73).

בזה 'מרגו מישקיסה' (ו, ב). הוא התרגום הספרדי Mezqita ואילו באיטלקית moschtea. ואכן באיגרת ר' דניאל פינצי שעלה לירושלים בשנת שפ"ה כתוב: מוסקיס"א, על-פי האיטלקית.³ כיוצא בזה קאהוי (ו, א) — קפה בהגיית הספרדים. אכן מה שונה איגרת ר' דניאל פינצי מס' חרבות ירושלים, שכל המילים הלועזיות שבאיגרת צורתן איטלקית במובהק. דומה עלי שגם הכינוי מרגו למסגד אינו מצוי אלא אצל הספרדים. אף זאת: החילוף שלשם חיים דישיירש (ו, א) ב'שירי' (ה, ב; ה, ב) ⁴ הוא על-פי העגה הספרדית. לא אלה בלבד, אלא שכמה מליצות וביטויים מיוחדים הם לספרדים, כגון 'תחתיה תעמוד הבהרת' (ה, ב). הספרדים יאמרו זאת על מי שאין תוכו כבדו, טוב הוא כלפי חוץ ורע כלפני פנים, חותר ופועל לרעה; ⁵ 'שעוטמאן נתגיי' (שם), רוצה לומר הטיב את דרכיו; 'בענות' (ו, א) במקום בעונות הרבים. וגם 'הכנים עצמו בעובי הקורה' (ו, א) במשמעות נכנס לפני ולפנים. כללו שלדבר, המחבר היה איש מארוקו, שחילופי שי"ן בסי"ן שכיח אצלם ביותר. ואולי נבלעו בלשונם מילים וצורות שהיו מצויים בלשון הספרדים בירושלים. המחבר היה סופר אמן ומושך בעט סופרים. פרנסי ירושלים כותבים עליו בסוף הספר: 'ואפרינן נמטייה להחכם הנעלה אשר שם בל[בן] לכתוב בעטו עט דודים, מקצת התלאות הקורות אותנו' (יא, א). אמור מעתה שלא נתבקש לחברו אלא עשה זאת מתוך נטיית-ליבו. בהקדמתו יאמר המחבר שליבו היה נתון למצבה השפל של ירושלים, וכי 'מיום בא הרשע בן פרוך' היה שרוי בצער וחכם בדעתו כיצד לחזק את הקהילה ולרפא את פצעיה, עד שרוח ה' העירה אותו 'להעלות על ספר רשום בכתב אמת מקצת התלאות אשר השתרגו עלו על צוארנו קרוב לשנתים ימים' (ב, א), לעורר את הגולה לבוא לעזרת ירושלים וכן שייראה בעיני עצמו כמי שהוא 'מסייע ידי עושי מצוה' (עמ' 84). ברי, שלולי המטרה לעורר את רחמי הגולה לקיים את הישוב בירושלים הספר לא היה נכתב, ואם היה נכתב היה נשאר כיומן אישי שנכתב לחדוות הרצון. גם הפתיחה בלשון ייחסי בימי סולטאן מוראד, כלשון המגילה, באה לומר שעם כל הגזירות, ההתעללויות והרדיפות סופן שבאה תשועתם של ישראל. ואכן, יכול אתה לחלק את החיבור לשניים. הראשון חומר מצבם שליהודים בירושלים, והשני תשועתם שיכולה לבוא מעזרת הגולה. כלומר, התחושה שהגיעה השעה להשיב לירושלים את טובה ויופיה וכי אין להחמיצה.

המחבר, ברי שהיה מפני הקהילה ומחשובי החכמים, ויעידו על כך דבריו שהובאו לעיל, שאחת ממטרותיו היתה לאושש את הקהילה ולתחזיר לה את תפארתה. הוא היה מעורה בחיי ירושלים וידע את אשר נעשה בקהילה ולא זר לו העובר על האוכלוסיות המוסלמית והנוצרית. בקי היה בהווי שלהם ובדרכי המושלים והקאדים המוסלמים. אם נשפוט על-פי התארים, הרי שלושה היו מגדולי הרבנים וכונו 'החכם הנעלה', והם ר' שמואל טרדיאולה, ר' יואל הלוי (לא בכל מקום) ור' יצחק צבאה. ואילו ר' שמואל ך' סיד נקרא 'החכם השלם' בכל מקום (ד, ב; ה, ב; ה, ב) ור' שלמה מטיראצינה — 'החכם החסיד' (י, א; י, ב) בשל היותו מקובל ידוע.

מידעתנינו על חכמים אלה ההוא אמינא היתה לשניים, לר' שמואל טרדיאולה ולר' יצחק

3 ראה מ' בניהו, סיפור דברים מורגלים בירושלים, אסופות, א (תשמ"ה), עמ' רלג.

4 ראת הקדשת ר' גדליה קורדובירו בס' חשק שלמה (ויניציאה שמ"ח), למיטיביו שלמה די שיריש ואמו.

5 ובדאי שלא כפירושה שלגב' מ' רוזן על הלשון: 'שחור עוטמאן לסורו' (חרבות ירושלים, מהדורת חדשה, עמ' 102).

צבאית. והנה, אין אתה יכול לומר שהמחבר הוא ר' שמואל טרדיאולה, שהרי חכם זה היה איטלקי? * ולא זו אף זו: בשנת שפ"ו עשה ר' שמואל טרדיאולה בקושטא וכיצד נודעו לו מהלכי המאורעות לפרטי פרטיהם בהיותו רחוק מירושלים? וברי שלא חזר לירושלים באותם הימים. ואתה למד זאת מכך, שהוא, שהיה המוציא והמביא מטעם הקהילה אל השלטון, שוב לא נאמר עליו דבר, ומכאן ואילך נזכר רק בנו ר' דוד. בהושענא רבה שפ"ו הלכו הפרנסים אל המשנה ועמם ר' דוד טרדיאולה ושמעון שיק אל יהוד' (ט, ב). גם ר' שמואל ק' סיד וחיים ד"ש שיריש שוב אינם נזכרים בסיפור המאורעות והדעת נותנת שבהיותם ראשי הקהל חששו לחזור לירושלים.

נותר לנו, איפוא, רק חכם אחד שיכול שהוא המחבר, ועלינו לחקור אם הפרטים הולמים את ידיעותינו עליו. ר' יצחק צבאח עלה לירושלים ממארוק, וכבן מארוקו היתה השי"ן בפיו לסי"ן. וותיק היה בירושלים יתר על כל החכמים האחרים. הירבה תלמידים והיה דיין ארבעים שנה.⁶ שנים ארוכות אלו היה בהן בכדי סיגול ידיעת השפה הספרדית על בורייה, גם למי שבא ממרחקים ולא מקרוב. מתושבי ירושלים יכול היה ללמוד ביטויים ומונחים שלא הביא עמו ממארוק. הוא היה סופר הקהל ומחבר כתביו ושטרותיו מחד גיסא, ומאידך גיסא רב, דיין ומרביץ תורה. תכונות אלו נתנוהו יכול להיכנס לפני ולפנים שלמאורעות ולדעת מוצאם ומובאם שלשליטים ועוזריהם. ואחרון-אחרון, מכל קהילות המזרח לא מצאנו ספרים ממין זה, אבל מצאנו גם מצאנו בפאס, וידוע הוא הספר 'דברי הימים של פאס' (שמהדורה מדעית שלו תצא לאור, ברצות ה', בימים אלה). ושמא ימצא מקשה שיאמר, הרי לא מצאנו שר' יצחק צבאח עשה בשליחות באיטליה בזמן הדפסת הספר בשנת שצ"א? על כך יש להשיב: מה עניין שמיטה להר סיני? אין מביא הספר לדפוס המחבר בדווקא. ובאמת שאלה היא כיצד נפקד שמו מרשימת חכמי ירושלים שבאו בהסכמה על הספר? דומה אדרבה, היא הנותנת שהוא המחבר, שכן כיצד יבוא בהסכמה על דברי עצמו? זה מה שלפי שעה נראה קרוב ביותר לאמת וברוך מגלה צפונות.

[ביני ביני הופיעה מהדורה חדשה שלספר מידי מינה רחוק בהוצאת אוניברסיטת תל-אביב תשמ"א. בקול תרועה גדולה הכריזה שעלתה בידה מה שלא עלתה ביד אחרים לגלות שמו שלמחבר ס' חרבות ירושלים וכי אינו אלא ר' שמואל טרדיאולה. ואתה תמה כיצד השאלות והספיקות שלעיל לא עלו לה במחשבה. אכן זו דרכה, שכל דבריה מכוונים אל מול קביעה שלה * ועומסת 'עובדות' מפרי רוחה. כדי לבסס את דעתה שר' שמואל טרדיאולה הוא מחבר הספר השכילה לפצלו. לאמור, המאורעות שאירעו עד תחילת המחבר לכתוב, נרשמו על-פי הזכרון, ומיום ר' באייר שפ"ה 'הקפיד לרשום רשימות כל אימת שחלו התפתחויות חשובות' (עמ' 12). לדבריה, החלק הראשון שנכתב על-פי הזכרון נבדל מן השני בכך שלא צויין בו תאריך מדויק. דברים מצאנו הוכחה לא מצאנו: מאמצע דף ד, א (עמ' 19) הרשימות הן בעלי אופי אחיד. אבל תחילתם מפרשת שמות שפ"ה * ולא

6 ראה בפרק על תולדותיו.

7 ר' דוד קנפורטי, קורא הדורות, דף מט, א.

8 ראה במאמר הנז' בהע' 3, עמ' רכב, ושם תראה דברים מופלאים על שיטתה ודרכה בכל מאמריה וחיבוריה.

9 המציין שבאותו יום שבת ר' באייר החלה מעורבתו האישית בהשתלשלות העניינים' (ושמא זה מרצון המחבר?).

מששה באייר (הפסיחה על החודשים שעברו נצרכה לאישוש סברתה¹⁰). אכן חל שינוי, וטעמו מבורר בספר עצמו בהאי לישנא: 'אמנם לא אאריך לספר בהשחתת הנוכרים ובעט ברזל ועופרת אכתוב בלבד אחת מגי אלף הרעות רבות וצרות אשר כתרונו ... שנת' ימים' (ד, א). כלומר, עד כאן מבוא כללי קצר על מעלליו של 'ן פרוח' בירושלים ובכל אוכלוסיה, ורק מכאן ואילך מתחיל יומן המאורעות אשר אירעו ליהודי ירושלים. ובו הוא פותח בלשון: 'בסדר ויעבידו מצרים את בני ישראל בפרך השפ"ה נמסרה עיר אלדינו בידי המוסלמים ... והוא נכנס בה יום שבת קדש כ"ו טבת השפ"ה' (שם).

ברי, כשם שכתב את דבריו בחלק השני כך כתב את דבריו בחלק הראשון ולא על-פי הזכרון. הוכחה לדבריה מצאה מכך שבחלק הראשון (לדידה) אין 'אף תאריך מדויק אחד' הממחבר נוקט בלשון 'בעת ההיא' או 'באותו זמן',¹¹ ולא זכיתי להבין מה צריך היה לפרט יותר באותם המקומות הבודדים. בכל מקום נתגלע לכתוב כנצרך לאותו עניין. הסיבה היא שלא הרי מבוא קצר לתיאור מפורט ורצוף של מאורעות כפי שהתרחשו והשתלשלו כמעט מידי יום ביומו ושבע בשבוע. ומה נעשה שלשונות אלה מצויים גם בחלק שלאחר הראשון? והמחברת התעלמה מזה. באותו חלק ראשון אתה מוצא תאריכים ברורים, כגון 'שמיום' כניסתו עד כל חדש שבט שפ"ה שהם ל"ה יום' (ד, א). ולהלן 'ובחדש אדר שפ"ה' וכן 'בבאו בחדש ניסן שפ"ה' (ד, ב). ולעומת זאת הלשון 'בעת ההיא' (ה, ב) שהמחברת נסמכת עליה מצוי גם בחלק השני (י, ב), וכן 'בימים ההם',¹² ויותר מכך, גם 'אחר הדברים האלה',¹³ והדבר מצוי בעיקר במקום שאין צורך בפירוט הזמן. כגון 'בימים ההם באו אגרות מקושטנטינה' (ח, א). ולא זו בלבד, ביטויים אלה הם יפויים ספרותיים ורצון המחבר היה לשוות לחיבורו צורת מגילה.

מצד אחד המחברת קובעת שהספר חיבור מגובש הוא, וכי המחבר כתב ביזמונו דבר יום ביומו. ומצד שני היא אומרת 'רק כאשר נשלח הכותב בשליחות ירושלים לגולה החליט לקחת עמו את רשימותיו ולהשתמש בהן כחומר תעמולה' (עמ' 13), ולדעתה זהו 'הפתרון האפשרי היחידי לחמש השנים שעברו למן המאורעות ועד הדפסת הספר'. כלומר הספר טרם היה כתוב ושלם. כל אלה דברים שלא זכו לאור השחר.

ועוד היא כותבת: בר' באייר שפ"ה 'החלה מעורבותו האישית בהשתלשלות העניינים'. והם 'הגיעו את ר' שמואל טרדיאולה ליטול עטו ביד' (עמ' 13). ולהלן בסמוך הסיבה היא שהמחבר 'אהב לכתוב', והיא שואלת 'שמא כתב עוד דברים?'¹⁴ ואכן יגיעה ומצאה שהמאורעות שחלו לאחר זמן רב גם הם הועלו על הכתב 'בידי אותו ר' שמואל שהציל את הקהילה' (עמ' 16). אם כן לא פעם אחת אלא פעמיים.

ועל שום מה העלים המחבר את שמו? הוא 'התבייש לחתום שמו לאחר שהכתיר עצמו בתואר 'החכם הנעלה', ומה נעשה שבמקום אחר כתבה: 'ידוע לנו מפי החותמים ... שהוא מתקרא 'החכם הנעלה' ו"איש רבי קרו ליה וחכם מתקרי' (עמ' 12). ולא ידעה מקורם

10 והדבר מצוי גם לדבריה, שהרי בין סוף תמוז שפ"ו להושענא רבה שפ"ו 'הקדיש המחבר רבע עמוד בלבד' (עמ' 14).

11 שם, עמ' 12.

12 דף ז, ב; ה, א; ט, א.

13 שם, דף ז, ב; ט, ב.

14 ובמקום אחר הסיבה היא בשל 'צורך חריף', שנצטר אצל יהודי ירושלים 'להצדיק את עצמם ואת מעשיהם' (עמ' 69), שלא נטשו את ירושלים.

שלדברים. והם הרכב שלפסוק באימרת חז"ל. באיוב לא, לה נאמר: 'מי יתן לי שמע ... וספר כתב איש ריביו'. כלומר מי יתן ואיש בעל דיני (שדי) יכתוב טענותיו בספר. ובמליצה הפך 'ריביו' ל'ריביו', ובבבא מציעא פה ע"א נאמר: 'זחכים עבדו יתך ... ורבי קרו לך', וכן: 'שמואל ירחינא חכים יתקרי ורבי לא יתקרי' (שם פו ע"א). וגם כאן השלילה הפכה לחיוב. נוסח זה נפוץ בכתבי הסמיכה בארצות המזרח ואין בו כל רמז לשם המחבר ועל אחת כמה וכמה שהמחבר לא התבייש ממה שכתבו אחרים עליו.

ועל שום מה כתב את ספרו? הרי לך תשובה תקועה במסמרים, ולשם כך נזקקה לקונטרסיו של הנרי גייסי, הכומר האנגלי,¹⁵ שבו סיפור מעשה שאירע בירושלים בשנת 1639. בעת התפילה לירידת גשמים 'קם אחד, רבי שמואל' והוכיח את הקהל בדברי כיבושים. וה' נענה לתפילתם ותיכף ירדו גשמים. סיפור המאורעות הועלה על הכתב בידי אותו רבי שמואל שהציל את הקהילה, ובידי הנרי גייסי היה העתק סיפור המעשה,¹⁶ שכדי להעיד על אמיתותו התמו עליו כל 'זקני בית הכנסת ההולנדי' בירושלים ב'כב באפריל 1657. ומיהו ר' שמואל זה? כלום ייתכן שאיננו ר' שמואל טרדיאולה? ולא ידעה את הידוע ומפורסם שהוא ר' שמואל 'ן' סיד, שנקרא לשם כך בעל הנס והסיפור מצוי בדברי יוסף' לר' יוסף סמברי (מהדורת גויבאיר, אוכספורד תרמ"ח): 'ה"ר שמואל 'ן' סיד שהתפלל על עצירת גשמים ונענה, ומעשה שהיה ...' (152). וחזר המחבר וכינוהו 'שמואל 'ן' סיד בעל הנס' (161) [ורוצנה לפסול סיפור זה (חרבות ירושלים, עמ' 95) משום שגייסי ייחס זאת לשנת 1639 ובאותה שנה לא היה ר' שמואל 'ן' סיד בחיים, גם הוא מפתיע, כלום לא ברור לכל שגייסי טעה בחישוב פרט השנה? וכיצד יעלה אפילו על דעת בר-בירב ששני נסים כאלה אירעו, האחד מכוחו שלר' שמואל 'ן' סיד והשני מכוח הנס שלר' שמואל טרדיאולה?]. וכדי להורות שבר' שמואל טרדיאולה 'מדובר בשני המקרים' הוסיפה וכתבה: 'שוב עומד לפנינו האיש בחפקיד של מציל הקהילה ומושיעה, ובשניהם לא עמד בפני הפיתוי להעלות סיפורו על הכתב. ... זקני בית הכנסת ההולנדי שידעו מי הכותב, סיפרו שהמעשה נרשם בידי ר' שמואל עצמו' (עמ' 16). לדבריה שלגב' רוזן סיפור המעשה נכתב קרוב לזמן המאורע ונחתם בידי זקני בית הכנסת ההולנדי, שכנראה היו פורטוגזים. לפני צאתו שלר' נתן שפירא לשליחותו ביקש לקחתו עמו כחומר תעמולה (עמ' 15). ולשם מה נזקקו לאישור בני הולנד? משום שר' נתן שפירא עשה בהולנד, כידוע אחרי שנת תט"ו. ולא היא, המכתב שנחתם בידי זקני בית הכנסת ב'22 באפריל 1657 היה מכתב ליהודים ולנוצרים שהעבירו תרומותיהם באמצעות ר' נתן שפירא, שעשה בשליחות בשנת 1656. ואם כן נכתב כששב מן השליחות וכתביו הם אשכנזים שהתלוננו במכתב על קיפוחם לעומת האיטלקים והפורטוגזים (עמ' 355).

מעתה כל הבניין שנבנה על ידה התמוטט וקרס כליל בניד עפעף: לא היה כל קשר ועניין בין ר' שמואל טרדיאולה וס' חרבות ירושלים, לשליחותו שלר' נתן שפירא, שלדעתה הקשרים נוצרו על-ידי כך שר' שמואל היה חכם ק"ק בית ישראל באמשטרדם. דומה שרק מי שנמצא שם יכול לכתוב דברים כאלה.

15 דבריו תורגמו בספרו שלמיכאל איש-שלום, מסעי נוצרים לארץ-ישראל, תל-אביב תשל"ט, עמ' 354-358.

16 שם, עמ' 258.

אך לריק יגעה ומה לנו להוכחות יותר מזו שהביאה המחברת וכלום כל עמלנו לשוא: המחברת עצמה מביאה העתק ציון מצבתו של¹⁷ שמואל טרדיאולה, ואיתרע מזלה שנחקק בו זמן פטירתו בירושלים, ביום י"ט לחודש חשון שנת ת"ג.¹⁸ כלום לא ראו עיניה מה שפלט עטה שורה אחת לפני כן? ושמה בשל חדות 'הגילוי' הנועז לא עמד בה הכוח לסור מקביעתה וכי שום הוכחה לא תעמוד בפניה?

כללו שלדבר: חזרנו על כל הצדדים ולא מצינו דבר מבוסס ואמיתי, אלא הכל דמיון פורה, והבל הבלים שאין בו ממש. כידוע אין לך אדם שאינו בר-טעות. יודה על האמת ונסלח לו. ברם, מי שאינו טועה אלא 'יזצר' עובדות בהבל פה — מה דינו?

אמר מאיר בניהו: חייב אני התנצלות, על שום מה נזקקתי לביירוים וההוכחות (באין השערות!) שבנויים על קו התוחך, והרי אתה אין דרכך בכך? לזאת אומר: חוששני מחטאת. ומעשה שהיה כך היה: למן ימי נעורי נמשכתי לס' חרבות ירושלים ולבירור המאורעות שזכרו בו. רבות צברתי בעניינם אבל לא היה ספק בידי לענות בו בנושא, והיה לי כמשא הרובץ על השכם. והנה הוצע לי להטיל זאת על אחת מתלמידותי. בעניתי ומסרתי לה מכל אשר בא לידי. לא חלף זמן מועט וכבר נתברר שנתברכה במידת 'יצירה' ולדעתה לא הותירה מקום לפקפק ב'הוכחותיה' התקועים במסמרות.¹⁹

מן השמים סייעוני שעבודתה הועברה לאחרים ושמתחי לבל יאמרו עלי דברי חז"ל: 'כל השונה לתלמיד שאינו הגון' וכו' (חולין קלג ע"א). וכן לבל יבואו התלמידים לשחות מבורות נשברים. ואתה תמהה: כלום גם מאשריה מטעים ולא ידעו ולא הבינו תומרת הדברים וסמכו ידיהם עליה? על זאת יאה לומר: אי-לכם מדעי היהדות ששעריכם פתוחים לכל, לראוי ולמי שאינו ראוי. עלובה עיסה שכל אותן שנים שעברו לא נמצא מי שיגלגלנה ויקנא את קנאת האמת, יגול מעל הנושא את חרפתו וירחיק מתחום המחקר את משבשיו ומטעיו.

נפנה עתה לבירור תולדותיהם שלרבי יצחק צבאח ושלרבי שמואל טרדיאולה:

רבי יצחק צבאח

מגדולי חכמי ירושלים ומנהיגיה; דיין שהחזיק בשיבה והעמיד תלמידים הרבה ופלא שעל איש כמותו כל שידוע אינו אלא מעט מן המעט וגם שמות תלמידיו אין בידינו. שמו המלא הוא יצחק בכ"ר יעקב ו' טובי ידידע ו' צבאח.¹ עלה לירושלים ממארוקו לפני שנת שנ"ו וכנראה סמוך לפניה וכבר בשנת הנ"ל, בחמשה באב, נמנה עם חכמי ירושלים שקימו את הסכמת האשכנזים בענין פטור תלמידי חכמים ממיסים וכן את הסכמת ירושלים באותו היום.² ר' דוד קונפורטי, בביקורו בירושלים נתוודע אליו, וכך כתב עליו:

17 עמ' 16, על-פי ירושלים, לונץ, א (תרמ"ב), עמ' 116.

18 ראה גם במאמר הנז' לעיל בהע' 3, עמ' רכב.

1 ראה להלן באיגרת משנת ש"צ. י"מ טולידאנו שיער שהיה נכדו של¹ שמואל צבאח מגדולי הרבנים במארוקו. גר המערב, עמ' 110—111.

2 ההסכמות נדפסו בראש ספר 'כתר תורה' לר' שמואל ד"אבילה, אמשטרדם תפ"ה, דף א, ב—ג, ב.

וגם היה אז בירושלים ה"ר יצחק סבאח שבא מארץ המערב לירושלים, ושם הרבין תורה הרבה בתלמידים. והיה דיין יותר מארבעים שנה.³
אם תאמר שהכירותם היתה בימי ביקורו הראשון שלר' דוד קונפורטי בירושלים, כלומר בשנת ת"ד, יצא לך שר' יצחק צבאח שימש דיין למן שנת שס"ב—שס"ד. בשלהי תמח שע"ד חתם עם ר' גדליה קורדובירו על קבלת עדות בבית דין בעניין עגונא.⁴ ר' משה ן חביב הוזכרו בדרך כבוד וכתב:

ומצאתי כתוב לגדול אחד, כמדומה לי שהוא הרב כמהר"ר יצחק צבאח, שכתב וז"ל:
יפעם אחת נתקבצנו פה עה"ק ירושלים תר"ב לכתוב גט אחד, שהיה המגרש שמו שלום... ועלתה הסכמתינו לכתובו מלא וי"ו. והעידו שכך הסכימו רבני קושט' יע"א וקצת רבני מצרים.

שנים רבות שימש כ"סופר מתא, חיבר 'תקון סופרים', נוסחי שטרות ולא נשתמר אלא בהעתקה אחת משנת שצ"ה, מידי תלמידו ר' יהודה מרעלי. אף הוא חיבר את איגרות הרבנים והפרנסים שבהם הודיעו על סבלותיה שלירושלים. רגליים לדבר שהוא מתבר ס' חרבות ירושלים.

מחמת היותו מגדולי ירושלים נרדף בימי ן פרוח' ועל מה שאירע לו מסופר בס' חרבות ירושלים בלשון זה:

בחצר' ליל שבת קדש כ"ז חשון שפ"ז נסבו המשנה [ן פרוח'] ואנשיו על חצר החכם הנע' כה"ר יצחק צבאח. ויעלו בסולמות על גג החצר... והחכם הגו' שהיה יושב ולומד, חשב כי היו גנבים, ויקרא בקול גדול מתוך ביתו. ויאמר לו המשנה: מהר פתח לי. וימאן החכם... ויגשו לשבור הדלת בחרבותם, ותכנס חרב אחד מהם בסדקי הדלת, ותך את החכם בראשו ובזרועו. ויירא ויברח מפתח אחר על הגג, וימלט בבית יהודי שכנו. וישברו האויבי' את הדלת ויכנסו ויבקשוהו ולא נמצא. ויבזו כל חפציו שמצאו בבית שוים כמו כ"ה גרוש'... וימצאוהו ויתפסוהו... כלו מתברסס בדם מכותיו...⁵

ולא אותו לבדו תפשו אלא גם עוד כמה חכמים. הם עונו קשות, הכו בהם ולא הירפו עד שהבטיחו למשנה סכום כסף גדול. ר' יצחק צבאח שוחרר ליום המחורת וימלכד חפציו הוצר' לתת שוחד אל המשנה ואנשיו ע"ה גרוש' סכום קטן משל האחרים. אבל בראות ן פרוח' כי נשפך דמו, פטרו מכל וכל.

בשנת שפ"ג חתם ר' יצחק צבאח על איגרת שנשלחה לקושטא לעזור לר' אברהם אוולאי להדפיס את ספרו 'זהרי חמה'.⁶ לעומת זאת נעדר שמו מן ההסכמה שלא לעשות פירוד בקהילה, שנכתבה בח"י באייר שפ"ג.⁷ בשלהי ניסן ת"ח חודשה הבקשה לקושטא וגם אז אין שמו עם החכמים שחתמו עליה. בשנת ש"צ חתם על איגרת מירושלים לעיר פאס ובה סיפרו על התלאות שעוברות על הקהילה.⁸ בשלושה עשר בכסליו ת"ח חתם עם רבני

3 קורא הדורות, מהדורת קאססל, ברלין תר"ו, דף מט, א.

4 ר' יאשיהו פינטו, נבחר מכסף, ארם-צובא תרכ"ט, ס' נב, דף קג, א.

5 חרבות ירושלים, דף י, א; מהדורת רוזן, עמ' 129—130.

6 זהרי חמה, ויניציאת ת"י, דף כב.

7 ירושלים, לונץ, ב (תרמ"ו), עמ' 147—148.

8 שם, דף א4.

9 ראה להלן, מקורות איגרת נ.

ירושלים על חידוש ההסכמה לפטור תלמידי חכמים ממיסים.¹⁰ ויש להניח שזמן קצר אחרי זה נפטר. אמת שבשנת ת"ט נדפס ס' מגיד משרים למרן ובו הסכמת חכמי ירושלים ור' יצחק צבאח בכללם, אבל אין זמנה של ההסכמה עליה ואין ספק שנכתבה לא לפני ראשיתה שלשנת ת"ח.

פליאה היא, כיצד רב וגדול שכמותו לא נותרה ממנו אפילו תשובה אחת ולא כל חיבור ויש להניח שחיבר כמה ספרים אלא שלא נשתמרו.

רבי שמואל טרדיאולה ובנו דוד

ר' שמואל טרדיאולה, מראשי קהילת ירושלים בימי גזירותיו שלאבן פרוח, היה ממשפחה בלתי מפורסמת באיטליה (Tardioli)¹ ומוצאה מאשכנז. בשנת של"ג היה בפירארה משה ב"ר שלמה אשכנזי טרדיאולה.² כימי דור אחריו היה 'האלוף כמתר"ר יחיאל טרדיולי, שנקרא גם יצחק יחיאל. היה רב ברייירה ואחר-כך במנטובה. בשנת שנ"ג היה בורר במחלוקת שבין הקהילה למלוים.³ אף הוא נדרש לחוות דעתו על המקוה ברוויגו.⁴ היה לו בן בשם משה. לבקשתו כתב ר' יהודה אריה ממודינה איגרת לר' מנשה ממנטואנינה ב"א בתשרי שנ"ו.⁵

ר' שמואל טרדיאולה עלה לירושלים, כנראה מליוורנו, ועמו עלו בני משפחתו. אחד מבניו ידוע בשמו והוא דוד.⁶ יהודי ליוורנו העידו על ר' שמואל בפני ראשי קהל בית ישראל באמשטרדם שהוא חכם וחסיד גדול.⁷ זמן עלייתו לא נתברר. על מעשיו ופעולותיו שב- תחום הדת וההלכה אין בידינו דבר. הדעת נותנת שהכנס מובהק כמותו ששימש בקהילה חשובה, הצטרף לחבורת המקובלים ככל החכמים שעלו לירושלים מאיטליה. לעומת זאת ידועים מעשיו בירושלים. הוא היה מפני הקהל והמוציא והמביא בין הקהילה לאבראהים אגא, המשנה לאבן פרוח. עמו היה נפגש לעיתים מזומנות. בשבת ר' באייר שפ"ה נקרא לבוא לפניו אבל בנו דוד הגיא אותו מללכת, הוא הלך תחתיו ועמו היה ר' משה רומאנו. וכך כתוב בס' חרבות ירושלים:

10 ראה לעיל, הע' 2.

- 1 ראה מורטארה, מזכרת חכמי איטאליא, עמ' 64.
- 2 י' זנה, מפורסם הרביעי עד פיוס החמישי, ירושלים תשי"ד, עמ' 227.
- 3 ש' סימנוסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, ב, ירושלים תשכ"ה, עמ' 520.
- 4 פסק שלו בעניין המקוה נדפס בס' פלגי מים (וינציאה שס"ז, דף יז, א—יז, א), והוא חותם גם בשם יצחק בריייר, ה' חשוון שס"ז. ראה גם ב'קצור פלגי מים' שמצורף לס' משבית מלחמות, וינציאה דף ד, ב. ור' גם משבית מלחמות, דף יא, ב. ברשימת האסורים בס' מקוה ישראל (וינציאה שס"ז) דף פה, א צויין, שהוא מק"ק מנטובה. גם בדף בודד 'פסקים שפסקו אשלי רברבי ... לאסור המקוה' נמצא שמו של יצחק יחיאל טרדיולי. שמו נזכר גם ברשימת הספרים 'המוקקים' ממנטובה משנת 1595. עיין ש' סימנוסון, ספרים וספריות של יהודי מנטובה, 1595, קרית ספר, לו (תשכ"ב), עמ' 110.

5 אגרות רבי יהודה אריה ממודינה, ההדיר יעקב בוקסנבוים, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 74.

6 ר' להלן.

7 דברי פרינס ק"ק בית ישראל באמשטרדם, בפנסק מיונאר שצ"א. עיין י"ש עמנואל, סייען של קהילות הספרדים באמשטרדם ובקוראסא ל'ארץ הקדושה' ולצפת, ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' תיג. וראה גם א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 269. עלי-פי J. D'Ancona, Geschiedens der Joden in Nederland, Amsterdam 1940, p. 265

שלח המשנ' לקרא לחכ' הנעלה כה"ר שמואל טרדיאולה נר"ו, אשר היה יוצא ובא לפניו בהסכמת הק"ק, ויאמר לו ר' דוד בנו: אני אלך תחתך ... ויבואו אל המשנה ויאמר ל"ר [לו רשע] איפה אביך, ואתה למה לא באת עד היום לשרתנו. וישיבהו ר' דוד ... אבי טרוד הוא בכל עת בעבודתך, ואני כמוהו מתעסק תמיד לשרתך, כי כל היום רגלי ממחרת לרוץ אנה ואנה למצוא מעות בעד היהודים לצרכך.⁸

המשנה לא האמין לדבריהם וייסר אותם. אנשיו אמרו לו לר' דוד שיוכל לגאול את עצמו 'בכסף מלא', והוא השיבם 'כי איש עני הוא איש הבינים וסרסור, ובזעת אפו היה מרויח יום יום לחם חקו'. הוסיפו לענותו עינויים קשים ומרים עד שלא יכול היה לסבול ויחתוך פדיון נפשו באלפים גרוש⁹. סכום גדול זה לא היה בכוחו לשלמו. תושבי ירושלים מסרו לו תכשיטי-נשים וכלי כסף וזהב אשר להם ויביא אל המשנה קופה מלאה חפצים בפקדון עד תשלום פרעון כפר נפשו.¹⁰

כנראה שלא הוסיף להציק לר' שמואל טרדיאולה, כי לא נזכר על כך דבר. בקיץ שפ"ו יצאה לקושטא משלחת רבנים גדולים: ר' שמואל ק' סיד, ר' שמואל טרדיאולה ואחד הנכבדים ר' חיים די שירי. הם סיפרו לגבירי קושטא על מעלליו שלאבן פרוח¹¹. מששמע הסולטאן את טענותיהם ציוה לעקור אותו ואת אנשיו מירושלים.

ושוב התעלל המשנה בר' דוד. בהושענא רבה שפ"ו ציוה המשנה לחפוס את פרנסי היהודים, ר' יעקב ק' עמרם ור' יצחק גאון, ור' דוד טרדיאולה הלך עמם, ומיד הניחום בבית הסהר¹². כעבור שמונה ימים ניאתו להביא לו אלפיים ושש מאות גרוש. אז התיר את ר' דוד טרדיאולה ממאסרו כדי שיביא לו את הכסף. אבל לא עלתה בידו לקבץ אלא מקצה מן הסכום ולכן הסתתר.

כלום חזר ר' שמואל טרדיאולה לירושלים? מאז המאורע הנז' שוב אינו נזכר בס' חרבות ירושלים ואין ספק שעשה זמן לא קטן בחוץ לארץ. גם חבריו שוב לא נזכרו בספר. דומה שעשייתו בקושטא בקיץ שפ"ו לא היתה שדרו¹³, שכן נמצא שם בחבורת הגדו¹⁴ לים. אבל אין ספק שאחר-כך, ואולי בעודו בקושטא, נתבקש לצאת בשליחות ירושלים. הוא עשה באיטליה ואת שליחותו השלים תקופה לא קצרה לפני שנת שצ"א. בפנקס ק"ק בית ישראל באמשטרדם נרשם ביום 1 בינואר 1631 שר' שמואל כבר עשה בשליחות ירושלים באיטליה ובאמשטרדם ואסף כסף למען ירושלים.¹⁵ הרי שהיה בויניציאה לפני שנת שצ"א. דומה שעשה באמשטרדם ראשונה וכמה חודשים לפני שנת שצ"א חזר וביקר בעיר זו. למד זאת מדברי ר' דוד פראנקו-מנדס, שכתב: 'בזמן ההוא בא ראשון לשלוחי ארץ הקדושה כהר"ר שמואל טארדיליה נ"ע וישב לארצו במזמן רב שהתנדבו היחידיים.¹⁶ לפניו ביקר באמשטרדם בשנת שפ"ה שליח חברון והיה בויניציאה, ובשנת שצ"ה הגיע לאמשטרדם יהושע אירגאס שלוח צפת.¹⁷

דומה שעלתה בידינו למצוא את כתב הכוללת שלשליחותו. בפנקס ק"ק ליזאונטיני בויניציאה¹⁸ מתקופה זו נעתק חלקת הראשון שלאגרת ובו נאמר: אוכלוסא קדישא אבן הראשה ... מחזיקי בדקי סדקי קרית מלך רב ... בכל עיר

8 חרבות ירושלים, דף ה, א. 9 שם, שם.

10 שם, דף ט, ב. 11 עמנואל, שם; יערי, שם.

12 קול תפלה וקול זמרה, צילום כ"י עץ חיים באמשטרדם 20C15, ירושלים תשל"ג, עמ' ו.

13 עמנואל, שם.

14 כ"י דינארד 111 בנגזי בית-המדרש לרבנים 4015 Mic (ס' 29820), דף א2.

ועיד ... ועל צבא מטה מעטה תהלתם ... הרבנים המצויינים ... בהתעטף עלינו רוחנו, רוח נשברה, כמו הרה מבכור"ה תחיל תועק בחבליה, על צרת סערת הבת ירושלם, כי באו בנים עד משבר, והאניה חשבה להשבר, מחמת חמת המציק, איש צר ואויב, לחץ את ישראל בחוקה, ויאכל גם אכול את כספינו, עד השאיר אותנו על גלגלו. ובכל זאת לא השיב ידו מבלע בעם ה' וצאן ידו, וייסר אותנו בעקרבים, והוכרחנו לענות אמן בעל כרחנו על הקצב שקצב עלינו, אלף ושלש מאות גרושי' בכל חדש, מלבד המושהר"ה¹⁵ כפולה ומכופלת, ומלבד כמה מלבושים של בגדי אנשי פרנגון¹⁶ ובגד ויניציאה חשוב, ואסוכ"ר והשעוה אין מספר, ומשך ידו בגבייה (?) [הסוף חסר וחבל על דאבדין].

והנה בבוא אבן פרוח' לירושלים בשנת שפ"ה דרש מהיהודים 'לצורך הוצאותיו אלף ושלש מאות גרושו'¹⁷ ומידי פעם תבע מהם תביעות נוספות. גם דרש 'בגדי צמר ובגדי משי יקרי הערך וסוכ"ר ושעוה ותרגולים ובצים ונסר' לרוב'. הסכום הזה, 1300 גרוש, כנראה היה מעתה קבוע וניתן מידי פעם בפעם. ממלא מקום המשנה דרש גם הוא בחמשה בשבט שפ"ו אלף ושלש מאות גרוש וכן בעשרה בניסן ובחדש סיון.¹⁸ בשניים בכסליו אמר ו' פרוח' 'לא אשאל עוד מכם כי אם חק המושהר"ה בלבד. ויקח מאתם אלף ושלש מאות גרו'¹⁹.

בפנקס ק"ק בית ישראל נרשם שראשי הקהל שמעו מפי אנשים מליורנו שהשליח הוא חכם וחסיד גדול. השליח דרש בקהל כמה דרשות וחלל הכירו בו שהוא חכם ומלומד. הפרנסים, שמשנים רבות ביקשו בויניציאה ובמקומות אחרים רב בשיעור קומתו, ולא מצאו, הזמינהו למעמד והוא סיפר על שליחותו ועל התלאות אשר מצאוהו בירושלים. חברי המעמד נתנו לו כסף לפדיון אשתו ובניו בירושלים.

אכן הכסף שניתן לו הפעם לא היה לכוללות העיר. ראשי ק"ק בית ישראל נמנו וגמרו למנותו רב 'להורות לבחורים שיעורים גבוהים של הלכה גמרא, תלמוד ולדרוש'²⁰ והעלו בשכרו 600 פלורנים לשנה מלבד דירה. הוא התחייב להישאר בכהונתו שנתיים. יש להניח עד חורף שצ"ג. אימתי חזר לארץ-ישראל? לא ידענו. ר' דוד קונפורטי מזכיר בין חכמי ירושלים שהיו בומנו את ר' שמואל טרדיאולה ואומר עליו 'חכם זקן בעל ישיבה'.²¹ מנוסח מצבתו למדנו את יום פטירתו, שכן נחקק בה: 'הישיש החכם כמוהר"ר ר' שמואל בן כמוהר"ר דוד טרדיאולה שנת ת"ג לפ"ק'.²²

בומנו, במשך כל שנת שצ"א, עשה בויניציאה איש שנקרא בשם דוד טרדיאולה. שמו לא נתלווה בתארים שלתלמיד חכם ולפי עדותו היה סרסור, ופרנסתו היתה מצוייה לו

15 קיצבה חודשית.

16 אירופה.

17 חרבות ירושלם, דף ד, א. ובס' חרבות ירושלים נאמר עוד: 'אין הקר לבגדי הצמר ובגדי המשי יקרים מזהב אשר היו שואלים הצוורים מדי יום ביום'. דף יא, א.

18 דף ז, ב; ת, א; ח, ב. באדר שפ"ה התפשרו עם ו' פרוח' על 2600 גרוש. דף ד, ב. וכן התפשרו עם המשנה על סך כזה בתשרי שפ"ו, דף ט, ב.

19 שם, דף ו, ב.

20 עמנואל, שם. ר' דוד פראנקו-מגנס כתב שלרב ראשון שלק"ק בית ישראל מינו את ר' דוד פארדו 'ללמד את בני ישראל תורת ה' מגו הח' ר' שמואל טרדיאולה' (שם, עמ' 15).

21 קורא הדורות, דף מט, א.

22 א"מ לונז, קברי ארץ הצבי, ירושלים א (תרמ"ב), עמ' 116.

ברוח. בפנקס ק"ק ליוואנטיני בויניציאה הג'ל מצויים שלושה שטרות מכ"ה בניסן ועד כה באלול שצ"א, וכולם בענייני עסקיו שלדוד זה. בכ"א באלול הופיעה בפני בית הדין 'מרת קורונא אלמנת הנעלה כה"ר עמנואל ׳ן' היני ג"ע'²³ ומינתה את הגבירים אברהם בכר יעקב פאפו וכה"ר דוד טארדיאלה לגבות את כתובתה מנכסי בעלה. השטר השני מכ"ה באלול הוא התחייבות בינבנידיה אלמנת אליה משיצי לתת לו שלוש מאות וחמישים דוקאטים שגבתה בכתובתה מנכסי בעלה, בתנאי שיהוייב לזון ולפרנס ולכלכל אותי מהיום ועד מותי בכל מה שאצטרך עד קבורתי ועד בכלל.²⁴ והכוונה שדוד טרדיאלה יפרנס אותה בויניציאה.

התעודות המעניינות ביותר היא הראשונה מכ"ט בניסן. דוד טארדיאלה מסר לידי דוד ראובן ארגו ספרים כדי שימסרנו לידי ר' משה אבולעפיה בצידון. אחר-כך מינה דוד את ר' יצחק עטיאש מויניציאה.²⁵ הוא בלי ספק מחבר הספר הספרדי Tesoro de Preceptos, ויניציאה שפ"ו,²⁶ ויפה כוחו לקחת מידי דוד ראובן את הארגו אם טרם נמסר לר' משה אבולעפיה, וגם אם כבר נמצא הארגו בידו. אם נמכרו הספרים יקח מידו את מחירם. הסוכן היה ר' משה אבולעפיה, ודאי בנו שלר' יעקב אבולעפיה המוסמך, שהיה רב בדמשק, והוא נתבקש למכורם, רצה במקומו רצה במקום אחר, בירושלים ובצפת. דוד ראובן ור' יצחק עטיאש היו, בלי ספק, מחכמי איטליה שעלו לירושלים.

דוד טרדיאלה זה לא נתברר אם הוא החכם הירושלמי. ברם, בתופעתו אצל המשנה אמר כי הוא 'איש הבינים וסרסור' ומסתבר שהוא הוא. דומה שהספרים שהיו בארגו נדפסו בויניציאה ור' דוד טרדיאלה ביקש למכרם לשם ריוח.

ר' דוד היה מסייע בידי אביו ובעת שנקרא האב אל המשנה הלך הבן במקומו ועמו משה רומאנו. המשנה ציוה ליסר אותם כל הלילה 'ובבקר השכם יתלו אותם ת"ו בשכונת היתודים', ולא השאירו עינוי שלא עינו אותם בו. יהודי ירושלים נחלצו לפדיון נפשו באלפים גרוש'.

ושוב, בהושענא רבה שפ"ו, ציוה המשנה לאסור את הפרנסים יעקב ׳ן עמרם ויצחק גאון. גם הפעם נתלוה אליהם ר' דוד טרדיאלה ועמו גם שמעון שיד אל יהוד. רק כעבור שמונה ימים שחרר (ט, ב), ובגלל שלא עלתה בידם להעלות למשנה את הסכום שדרש, נאלצו הוא וחביריו להיחבא (י, א).

זמן פטירתו שלר' דוד ידוע לנו מאגרת ששלח ר' יוסף ב"ר נהוראי אוזובי לבנו ר' משה מנא אמון לטריפולי, בערב סיכות תכ"ו. וזה לשונו: 'צר לי עד מאוד על פטירת החכם הישיש אביו'.²⁷ אמר מעתה שנפטר בקיץ תכ"ה.

לר' דוד היה בן בשם משה שעשה בשליחות ירושלים. הוא האמין במשיחיותו שלשבתי צבי והיה מקובל על חכמי דורו המאמינים, ואליו פנו בשאלות בעסקי 'המשיח'. בראשיתה שלשנת תכ"ו ביקש ממנו מידעו ר' יעקב ששפורטש לכתוב לו ידיעות נאמנות על 'הנביא' מעזה. וכך כתב: 'כתבתי לקצת רבנים ידועים אשר נקבו בשמות ועמם כתבתי לתלמיד

23 שם, דף 8ב.

24 שם, דף 8ב.

25 שמו נזכר בפנקס הג'ל, דף 9ב: 'היקר ונעלה נבון וחכם כמה"ר משה עטיאש תושב ויניציאה' ביקש שיתנו לידי אחיו 'החכם הנעלה כה"ר יצחק עטיאש ... ממון ונכסים שיש לי אצל ... אברהם תאביליו יצ"ו תושב שאראיי. ויניציאה כ' חשון שצ"ב.

26 ושנית בדפוס מנשה בן ישראל בשנת ת"ט.

חכם כה"ר משה טרדיולה אשר הוא עומד בירושלם להגיד לי האמת.²⁷ ר' יוסף אוזביב מכנהו 'החכם השלם החסיד העניו בנן של קדושים'.²⁸ הדעת נותנת שנתודע לר' יעקב ששפורטש בסאלי במארוקו שבה כיהן ששפורטש משנת ת"ט. ואולי הוא אחד 'משלוחי א"י' שהזכיר בתשובה שלו משנת ת"כ.²⁹ ואכן העיד ששפורטש שר' משה 'נתאכסן אצלי זה כמה'. אין ספק שגם עשייתו בטרפולי היתה בשליחות ירושלים. ואכן כתב ר' חיים טולידאנו בכ"י שערי חכמה שהעתיק בשנת תל"ט: חידוש 'שמעתי מהחכם הה"ר משה טארדיולא שליח ירושלים'.³⁰ ממצא דבר ששליחותו היתה לפני כן. בני ביתו שלר' משה טרדיולה היו בירושלים והוא שלח להם איגרת באמצעות ר' יוסף אוזביב.

[34] הרשאה מה"ר דוד טארדיאולה למע'

הח"ר יצחק עטיאש יצ"ו

בפנינו עז"מ בא היקר ונעלה הנבון כה"ר דוד טארדיאולה יצ"ו ואמר לנו: הו עדים נאמנים וקנו ממני בקנין זוכה? [גמור]. וכתבו וחתמו ותנו ליד מע' החכם השלם כמוהר"ר יצחק עטיאש יצ"ו להיות בידו לעדות זכות וראיה איך אני מדעתי הטוב בלי שום זכר אוגס כלל מקנה לו ד' אמות קרקע, ואגבן אני מקנה לו ארגו א' ספרים אשר מסרתי פה וינציאה ליד הישיש נעלה הנבון כה"ר דוד ראובן יצ"ו כדי שימסרנה בצידה ליד מע' החכם השלם כמוהר"ר משה אבולעפיאיה נר"ו, ויקחנה מידו אם עדין לא מסרה לו, ואם כבר (?) נמסרה בידי מע' החכם השלם הנ"ל, יקחנה ג"כ מידו, ואם נמכרו הספרים כלם או קצתם ע"י מע' החכם הנ"ל, יקח ג"כ מידו הדמים, יען אותם הדמים הנני מקנה אותם לו אגב ד' אמות קרקע כנ"ל.

וכך אמר הנבון כה"ר דוד טארדיאולה מרשה הנ"ל למע' החכם השלם כמוהר"ר יצחק עטיאש מורשה הנ"ל יצ"ו: זיל אנת וסב לגפשך והנפק לגרמך ארגו ספרים הנ"ל או שיויים בכל מקום שיהיו וכל מאי דמתעני ליד מן היד' עלי ידי להדר. ובפנינו עז"מ ביטל ה"ר דוד טארדיאולה הנ"ל כל מודעות ופסל כל עדיות ע"ד הרשב"א וז"ל, הכל דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי. וקנינן אנן סהדי ח"מ מיד הנבון כה"ר דוד טארדיאולה מרשה הנ"ל לזכות מע' החכם השלם כמוהר"ר יצחק עטיאש מורשה הנ"ל יצ"ו במנא דכשר למקנא ביה מעכשו על כל הנ"ל. והיה זה פה וינציאה יום ה' כ"ט ניסן השצ"א.

עזרא אלהרב

שמעיה בכמוהר"ר משה די מדינה זלה"ה

עזריה בכה"ר אפרים פיג"ו זלה"ה

27 ג' שלום, פרשיות בחקר התנועה השבתאית, ציון, ו (תש"א), עמ' 86. ועתה בספרו מחקרי שבתאות, תל-אביב תשנ"ב, עמ' 187 ואילך; ציצת גובל צבי, עמ' 55.

28 מחקרי שבתאות, עמ' 188.

29 אהלי יעקב, אמשטרדם תצ"ו, סי' ג, דף ה, ג. תשבי שיער שהם ר' אלישע אשכנזי (ציצת גובל צבי, מהדורת י' תשבי, ירושלים תשי"ד, עמ' 55) ור' שלמה גאוארו. אבל באיגרת ר' יוסף אוזביב שנשלחה אליו, הוא מוכיר 'החכם אלישע' סתם (ור' ג' שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, תל-אביב תשי"ז, עמ' 163, 263), וגראה שהיה מידוע לו. וכבר הראתי שאין כל עדות לכך, ששלמה נאבארו עשה במארוקו. עין מ' בניהו, שלמה גאוארו מחברו שלמעשה נורא מרבי יוסף דילה ריינת, תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 473.

30 ר' יוסף ו' גאים, מלכי רבנן, ירושלים תרצ"א, דף לו, ב.

האיגרות

כתבים שלרבי שלמה אלפראנגי

מחכמי מצרים הגדועים בדורו. רב דיין ופוסק; משורר ומליץ. משפחתו משפחת רבנים נודעת בספרד וייחוסה הגיע עד הרמ"ה. וכך כתב ר' שלמה פראנגי: 'זהרב רבינו מאיר אבואלעיפא הלוי ז"ל ממשפחתי ומבית אבי' ¹ משלא ציין הוא ולא אחרים שהיו לוויים, יש להניח שלא מצד האב אלא מצד האם. בדורו שלגירוש נפוצה המשפחה לצפת, לדמשק, למצרים ולתורכיה, והשמות משה ושם טוב חוזרים בקרבה מדור לדור. ²

ר' שלמה נולד לאביו ר' שם טוב, כנראה לפני שנת ש"ל. בין קטעי הגניזה נשתמר שטר מאלול שכ"ג על שותפות ב'דאר אל דראב' (בית יציקת המטבעות) שעשה עם ר' יצחק די מולינא. ³ ונראה שהוא דודו שגם הוא נקרא בשם שלמה. מימי צעירותו לא שרד ממנו דבר ושמו נזכר רק אחרי שגדל ונתפרסם. היה ריעם וחביבם שלשני גדולי הדור במצרים, ר' יעקב קאשטרו (מהריק"ש) ור' מאיר גאויזון. שימש בבית דינו שלחכם זה וחתם על פסקים שלו וכן השיב על תשובותיו. ⁴ בשנת שס"ו הסכים עם ר' יעקב קאשטרו בפולמס הגט שלנסיים ענקרי. ⁵

הוראותיו היו מקובלות במצרים ור' אברהם הלוי אמר עליו שהיה אחד מ'שלושת אבירי הרועים'. ⁶ תשובותיו קובצו בספר ויצאו עליו עוררים. אחד החכמים שחלק עליו הוא ר' אברהם מוגסון השני ולשם כך חיבר ספר 'אשל אברהם' (כ"י ירושלים 9388). וכנגדו וכנגד משיגיו חיבר ר' שלמה פראנגי ספר, שעליו ועל טיבו למד אתה מן ההקדמה שבכ"י ירושלים 8° 61, הכתובה ארמית (עמ' 20).

ר' שלמה פותח בדבריו התנצלות, שאינו ראוי לחבר ספר ולא העז להורות דין ומשפט עד ששלושה חכמים הפצירו בו, בייחוד משום שעליו להשיב על 'פסקין דחברין דקא אחליפו שטה'. והוא כותב שאגב ספר זה 'אדפסנא גמי שאלתינ דנפקי בהינומתא מנייהו

1 אהלי יעקב לר' יעקב קאשטרו, ליוורנו תקמ"ג, סי' קלא, דף קפת, א.

2 ראה מ' בניהו, דרושיו שלרבי יוסף בן מאיר גאריסון, מיכאל, ז' (תשמ"ב), עמ' פו—פח; הג'ל, תעודה מן הדור הראשון של מגורשי ספרד בצפת, ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 110.

3 ראה בניהו, דרושיו (הע' 2), עמ' צו.

4 שו"ת ר' מאיר גאויזון, חלק א' (ירושלים תשמ"ה), סימן ט, עמ' מה, א; סי' י, עמ' מה, א; סי' כז, עמ' קב, ב; סי' עח, עמ' רנט, א (משלו). וראה הערת א' שוחטמן בס' פב, הע' 28, עמ' רסט, ב. הסכמה שלו על פסק שלר' יתודה חאמי בדפסה בס' זרע אנשים, סי' לח, דף כט, א. בין איגרותיו מצוייה אחת (סי' כד, שם, חלק ב, עמ' שט), ואינה אלא הסכמה לפסק שלמטיבו.

5 ראה מ' בניהו, רבי חייא רופא וספרו 'מעשה חייא', ארשת, ב' (תש"כ), עמ' 119.

6 גנת ורדים, חלק ב' (קושטא תע"ז), אבן העזר כלל א, סי' א, דף א, ג.

בהם מהחכם השלם כמנהג שלמה כנאמן זל

דזכר והיו לאנשי יראת דעותיהם קדמונים דפסיקתא ודרכיהם יראי צדקה ויראי צדקה
כשרה ומואדעא דהקדש קא עבד כל תלמידי יומין מהדר תלמידי צדקה ודב חייא כד אבא
ודב יהודה ומסדר שמעתייה כהנא ילקא דהוה תט גזר כד שית שטן וטין שמעתייה —
ומעצמה חזי בדחוק נילא פלוניא דנשקא ובבוסתא קמרי ודמנא כבוסקא דרש גלותא
דעבדן אבדנא שאי עיל שאי עבדן ונשיא כדו ירא עבד דשקא כד ירא מסקא לה כד
ומעין כדו ירא כד עבדא ונשיא לה דבט מחוזא מפסקא ולא עבד עבדא כדו ירא דבבן
ואדעא דבבן ופ דבן שאי כדסה עיל שאי כדסה עבד ונשיא לה אבדא למעקא
ולמעקא ולאבא דהלבא שמעתייה למסקא ושיי עליה כדסה דקיסר לא סתל לא סתל
ויעלתין כדו ירא דכדקא עבדן כדו ירא מדר אדקא ובכדא דקידא מדבדא ובכדא
דאשנא ומוסקדא וכו' לבאי עבדא לה כדסידא ומשנא קדקא ונשיא עבדא קיסר ודא
הכי למעקא והיו כד ירא ומואדעא לאו דשנא כדו ירא דלבוש דמיתחזא לה
דקיסר לאו ירא קעייא כדו ירא דכדסא אדוסקא ובדא דאדא לא הדי דחיקא ומשנא
ל אבדא ואדדסידא דמר עבד לה תורא ואדא משנא לה מהקא והשנא אדמר מר
אי חקלמא מלכא והיו דקלמא כדו ירא לא עבדא המנא דלא מקבל כדו ירא ובשנא
מומר דלפוס כדו ירא ופדנא ולא לוקה כדו ירא וליפא מניה כדו ירא דהיינו אונקא
אדמא ואסקא מהיכא דכשיל שטי ולא טבדא טבדא כדו ירא דמנא ולא כדו ירא
הנדקא וקדמי כדו ירא דמר כדו ירא שמיטא וממנא עתקא לא כדו ירא כדו ירא
וממנא מנדקא וכדו ירא דזמנא חקא ולתלי לה מר וללשא כדו ירא אדו ירא
ופלג אדו ירא פוסקא ופלג פוסקא ונשיא לה דודנא דמנא כדו ירא ונשיא
אדו ירא ואוסקא ולא לנשא שני אדו ירא ונשיא ומלח אדו ירא מנא ונשיא
וידעא דמר מוסקא דחפמי דייט ונשיא כדו ירא לעמקא באבא דמר לא כדו ירא
לאדור כדו ירא ומלח כדו ירא ובכדן משקא ומנא דמנא לן מר מודעא למר
דלא מנא כדו ירא וחשיב עלן כדו ירא עבדא ובכדן חדין חדין דדנא וקסא
דמוקא וחכמות דמר לן כדו ירא חפא לא מפסקא ומקדנא עליה שול ודקא
וחכמות עליה כדו ירא וכדו ירא לה כדו ירא ושכח דחכמותיו אתי ממנא
אדו ירא לא מסקא ולא עיל כדו ירא וכדו ירא ופלא קודא ממנא
כדו ירא וקדעא משפא ונשיא כדו ירא ונשיא כדו ירא ונשיא כדו ירא

כתבים שלרבי שלמה פראנקי — עמוד ראשון

דאבהן ז"ל מארייהר⁷ דשמעתתא. וספק גדול בעיני אם התכוון לאביו ונראה יותר לחכמים שמלפניו.

הוא מזכיר את שם הספר ומפרט את ענייניו בלשון זה: ונקרא הספר משפט אביונים, בגדא חדתא, וקא משתעי בידי דאסורא והיתרא, ושטרי אוזפיתא במקצועא דממונא, ומילי דתקנתא וטיב גיטין וקדושין וקונמי ואסרי ממונא. ובשיר העברי שבהקדמה יאמר:

שאלות נזולות כטל בשמים ...
יסדתי אף יצרתים גם עשיתים
ליושבי על מדיין והם אורחות דרכים ...
ועין משפט מקורם הוא ולכן
אכנה ספר משפט אביונים (עמ' 22).

ולהלן בהקדמה יכתוב: 'אז יקהל שלמה דברי ריבות על תשובות בריאות וטובות' והוא ייחל שיעלו על מזבח הדפוס לרצון ... ותופשי התורה משיבי מלחמה שעה ישמחו ויעלצו באהבה רבה.

בהשלימו את החיבור כתב בדברי החתימה שהספר 'מלא על כל גדותיו הלכות עולם'. וכן: 'זה הים [גדול] ורחב ידיים, תלמוד בבלי מזוקק שבעתים, אשר שם במישרי"ם אותותיו'. וכנראה החיבור הוא על התלמוד הבבלי ותיקון הנוסח. על סיים הכתיבה כנראה רמז בפסוק 'יהי בשל"ם סוכי' שהיא בגימטריא שע"ב.

ר' שלמה פראגני היה משורר ורוח השירה היתה נסוכה עליו. את שיריו ומליצותיו כתב מקצתם עברית ומקצתם ארמית. ארמית היתה חביבה עליו וגם תשובות והסכמות שלו כתב ארמית. כנראה שהיה בידו קובץ שלשירים. ר' יהודה מרעלי שהיה מממורעיו העתיק בראש כ"י ירושלים 8° 61 'כתבים מתחכם השלם כמה"ר שלמה פראגני ז"ל' (עמ' 11—23). רובם איגרות ושירים ממנו. בכללם מכתבי בקשה מלאים מליצות נפוחות. ברי, שלא נעתקו אלא מקצת דברים. איגרות שלא נכללו באסופה זו נמצאות בסוף ס' התשובות שלר' מאיר גאוריון. האחת איגרת ושיר, נשלחה אל ידיד בשם יוסף⁸. הוא אומר שהגנו בוש לספר על מצבו פנים אל פנים לכן הוא עושה זאת בכתב. ובשיר הוא מתנה את צערו ובושתו על שנהפך עליו הגלגל, והוא שהיה מחזיק בידי תלמידי חכמים ועניים, נזקק עתה לאחרים. השיר פותח בלשון זה: לך אדון אשפוך תוגת לבבי. והוא מגלה שמעושרו וכבודו לא נותר דבר: 'הלא היתה אזי כוסי רויה ... ועתה הזמן נהפך לאויב ... ואין מים ואין חומץ, ורבים אזי רוו ביני וחלבי, וצידי שב כהיום ציד נמלה, והייתי אחמול טורף כלביא'. באיגרת יקבול ר' שלמה על אחד בשם שלמה שה'סתיר פניו ממני' והוא מבקשו לעזור לו: 'וימינך תסעדני כמשפט לאהבי שמך'. באיגרת ששלח ר' שלמה לר' מאיר גאוריון הוא מבקש שילוה לו, בשל דחוקו, עשרה גרושים⁹.

איגרת ארמית שלו שבראש ה'כתבים' מדברת בשבח מטיבו וכתובה באומנות רבה. ובה אתה מוצא כתוב: 'ומאי דמודע לן דמעין וגריס במתניתא דאבא מארי נטריה רחמנא בהלכות בדיקא ... ומאי דמודע לן מר נמי דחביבותיה דחביבי הרב ר' שלמה אכתי איתא

7 ודברים אלה הם הפך דברי שחשטמן, שם במבוא, עמ' 88, הע' 189.

8 ונדפסה בחלק האיגרות, איגרת לה, עמ' שיו.

9 שם, איגרת כג, עמ' שט.

גבר, לא פסיק מפומיה חוכא כוליה יומא' (עמ' 12). שומע אתה מכאן על ספר שחיברו אביו והיה אז בחיים חיותו. וכן על דודו ('חביבי') שאף שמו היה שלמה. האיגרת השנייה היא, כפי שכתוב בכותרתה: 'כתב לאיש שבא לו כתב ולהשיבו שהאירו גלילי ידי' (עמ' 12). אותו האיש שלח לו שיר-ידידות והוא מדבר בשבח השיר. האיגרת השלישית 'כתב להליץ בעד עני' (עמ' 13) ובה שוב ידבר על מר גורלו: ותופשי התורה לא ידעני ומידעני שכחוני ... כאשר הייתי בימי חורפי ... שבע רצון ומלא ברכות בחשבון לשלמ'ה בבעל המוין ... ועתה נפשנו יבשה ... ואין דורש ואין מבקש ...

האיגרת הרביעית נשלחה אל חכם שכנראה היה שמו בנימין (14). וכך כתב לו: יהחכם עינו ברוש'ו, כסף כאגמון ראשו,¹⁰ ובה עד כיוס,¹¹ ויהי לחם שלמה עולשא ותרחיבנא¹² ... בלחם הקלוקל'. הוא רוצה לעקור דירתו ממצרים: 'ועתה מה לי פה לעצבי'ם בארץ נחור ... אלך לי אל הר המור לשכון כבוד בארצנו, בארץ מגורי אבי רכב ישראל ופרשיו שם אצמיח קר'ן ופירות בתוך ד' אמות של הלכה.'¹³ ושתי סיבות לכך. האחת 'כי נשאו את רידי מעלי, התרושש כליל, השנייה שבירושלים יוכל ללמוד תורה באין מפריע. איגרת ה (14) היא: 'לחלות פניו שיעשו לו גדבה' ובה הוא חוזר ומספר שידידיו נטשוהו. לאמיתו שלדבר אין איגרת זו אלא כמות האיגרת השלישית (מלבד 9 השורות האחרונות) שנעתקה באותו הדף אות באות, ולא חשו בכך. איגרת ד (15) חלקה ארמית ונשלחה לאיש חשוב ומפורסם ששמו משה. ואתו ידבר תוכחות, על שהוא 'מבטיח ואינו עושה', 'כי יראה חכמים ימוט'ו'¹⁴ כמונו ... ואתה תתיצב מנגד, תעלים לענות בצרה ...

איגרת ז (16) היא קצרה מאוד ובה דברי-תודה למיטיבו, שכנראה היה שמו מנשה. איגרת ח (17) 'כתב ששכח אותי' ובו נמצאת חתימתו: הצעיר שלמה, והוא רומז לשמו גם באיגרת גופא: 'לא תאחר לשלמה ופועל ידיו תרצה' ואולי שם המקבל אברהם. חורה לו שבהיותו במעלתו והקירוהו, התרושש ובגדו בו. עניינה שלאיגרת: 'לראת מה ידבר בי לצפירת תפארה ועטרת צבי הש'ר תשור'ר על הארץ הגלילי, ואלכה ואשובה אל עיר מקלט'. אם אמת נכון הדבר שהאיגרת נשלחה אל אברהם, אפשר להניח שהוא ה'מועאלם' ר' אברהם אלכולי.

איגרת י (17—18) כנראה נשלחה אל איש שהיה גמול טובה ממנו. עלה בדעתו לבקרו ולספר לו 'כל התלאה אשר מצאתני' אבל נמלך בדעתו והסכים לדחות זאת 'עד יעבור זעם בין המצרים', ואכן הוכשרה השעה והוא מפציר בו להוסיף ולהטיב עמו: 'ואדוני רם על המס'¹⁵ בכל מקומות ממשלתו ואחרי דברו לא ישנו'. מכאן אישוס נוסף להשערה שהאיגרת נשלחה אל ר' אברהם אלכולי, שהיה ממונה על המכס באלכסנדריה.

10 מליצה על-פי: עיניו בראשו. קהלת ב, יד. כאגמון, ראה ישעיהו נח, ה.

11 על-פי עד קיצו. דניאל יא, מה.

12 ראה פסחים לט ע"א: 'אלו ירקות שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח. בחזרת בעולשין ובתמכא ובחרבינין'.

13 לדעת ר' שמשון לוינגר נראה מלשון זה שאביו חי בארץ-ישראל וידוע שחכם בשם אביו חי בארץ-ישראל. ראה יוסף בחירי, עמ' לה.

14 על-פי: חכמים ימוטו. תהלים מט, יא.

15 על-פי: ואדוני רם על המס. מלכים א ה, כח.

איגרת יא (193) 'כתב לאיש להודיע צערר. תוכנה ככל קודמותיה. נראה לי ברור שכתביו שלפראנג'י מסתיימים ב'חתימת הספר', והאיגרת השלוחה לאשה (יב, 23) 'אשר הוכיח ה' ונחל את יהודה חלקו',¹⁶ כלומר אשת יהודה נפטרה ודברי תנחומים על מותה.

איגרת יג (24) דומה עלי שגם היא מיוחדת. האיגרת ששלח לו מילאה את ליבו שמחה והוא מבקש מידידו להמשיך בכך.

פליאה היא כיצד רב וגדול בישראל דיין ומרביץ תורה ששימש בקהילה חשובה ונחשב לרם המעלה, בעל נכסים ובעל צדקות, נהפך עליו הגלגל עד שירד מגובהה שלעיר ונאלץ להתרפס לפני נדיבים שיחוסו עליו ויסיעוהו בכסף. הימנותא ליהוי שלולי שמו שלר' שלמה מפורש באיגרת ובשיר, הייתי אומר שלא בר' שלמה פראנג'י המדובר אלא באחר.

האיגרות שבקונטרס השני

האיגרת שבקונטרס זה (עמ' 24—34) אופי מיוחד להם. לרוב הם מכתבי ידידות וייחוח על מלאכת השיר. והריהן כאיגרות המליצים בתורכית. אין באיגרות בקשת עזרה לקהילה אלא אופיים אישי ולרוב נשלחו אל 'השר', כנראה 'מרעלם' במצרים. מפליא הדבר שכל אלה שעסקו בכ"י 61⁸ לא נזקקו להן כלל. גם בקונטרס זה יש חסר (בין 32—33) ומי יידע מה אבד לנו בדף או בדפים החסרים.

האיגרת שסימנה א מיוחדת גם במיוחד הקונטרס. הכותב הוא יעקב הסופר וכבר דובר בה.

איגרת ב. הוברר לעיל שהוא כתב ששלח מרעלי לידידו בעומדו מחוליו.

איגרת ג אינה שלימה. גם היא נשלחה אל ידידו.

איגרת ד נשלחה למצרים אל רב גדול, חסיד וקדוש ומורה הוראות ושמו שמואל. ריבוי התארים הולם את ר' שמואל ו' סיד. הכותב, שאולי היה שמו אברהם, שמח לקבל מידידו איגרת. כנראה נרמזו בה גם עסקי מסחר והכותב מקווה שמטיבו יעלה לירושלים, ויוסיף להתרועע עמו.

איגרת ה נשלחה אל ר' משה הכהן. ואיני יודע אם הוא החכם ממצרים שר' דוד קונפורטי למד בישיבתו בשנת ת"ב, וכתב עליו: 'רב מובהק ופסוק גדול ... תחלתו היה מעיר שאלוניקי והלך לרודיש והרביץ שם תורה כמה שנים, ואחר כך הלך לדמשק, ואח"כ בא לפה מצרים והרביץ תורה'.¹ גם עליו מרעיף הכותב תארים מופלגים. הכותב מדבר בעניין הישיבה שלו שבעבר היו שולחים לה כסף רב ועתה הורע מצבה והכסף המובא בית ה' לא יספיק לחצאין. יריבים הוציאו עליה דיבה רעה וכנראה שדבר זה גרם שעשירי מצרים נמנעו מלשלוח את הכסף לישיבה כהרגלם. משה הכהן היה מסייע בידו והוא מבקשו לבל יפסיק 'מלהתנהג תמידין כסדרן', ולהמליץ עליו בפני 'אדוננו השר', שידוע כמי שדורש את טובת עמו. כנראה שבאותה פקידה 'גדלו האל והלבישו ארגונא ... לרוש מלכות'. כלום הוא אברהם אלכולי?² ואם כך, הרי שידיעה זו חשובה לתולדותיו, ויש עניין רב גם בידיעה שלפנים 'תשרים הראשונים אשר באו לשכון כבוד בארצנו היו גותנים חלק בראש למקום הזה מנה יפה. כך בכל חילוק שהיו מחלקים בכל מועדים'. אם כן צריך אתה, איפוא, לומר שזו היתה הישיבה הגדולה והחשובה שבירושלים.

איגרת ו היא זו שר' יהודה מרעלי חתום עליה. הוא מהלל את עמיתו, ששמו מרומז בלשון 'ברכת יצחק', ומדבר בשבח שירתו. הוא מספר על מחלתו שטובי הרופאים לא עלתה בידם להעלות לו ארוכה ומרפא. בעודו חולה שמע שעמיתו מתרעם עליו קשות ונמנע מלכתוב אליו הוא מבקש לישר את ההדורים.

1 קורא הדורות, דף מט, ב—ג, א.

2 ראה עליו לעיל, עמ' שטו.

איגרת ז היא איגרת ידידות, נשלחה אל נערצו, כנראה יוסף. איגרת ח. נשלחה אל אחד בשם שלמה, שכן בסופה כתוב: 'ונגור שלמה ירום, נגיד לעמו'. הכותב מזכיר את ידידו (אלפראגני?) על שהוא מקבל דברי דליטוריא מאיש שחירף וגידף את ר' ישראל נאג'ארה על שיר שפגע בו. מן הלשון בראש האיגרת: 'מי זה מחשיך בלי דעת', נשמע כאילו שהיריב שמו היה מאיר. ואכן ידועים דין ודברים שעברו בין ר' ישראל נאג'ארה למאיר גאיוון (האחר) בשנת שפ"ב, עד שהוצרך נאג'ארה לנסוע למצרים.³ ונראה שר' ישראל נאג'ארה כתב שיר כנגד איש-יריבו. לדעת ר' שמשון לוינגר אותו מאיר רצה לשים ידו על ספרו שלר' ישראל נאג'ארה, חשד בכותב שהוא מחזיק בספר. כיר-עליכן מתנצל הכותב ונשבע שעמו 'לא נמצא הספר הזה'. ונראה שהמדובר בשיר שלא נדפס בחיי ר' ישראל נאג'ארה ומאיר הנ"ל רצה לבערו מן העולם. איגרת ט שונה מאלו שבקונטרס זה. הכותב יהודי שעלה לירושלים, כנראה ממצרים, התריע על גורלו הקשה בפני קרובו במצרים ולא נענה. בידו הפקיד כסף לשם פרנסתו והתכנסה היתה דלה. גם 'ההספקה' מן הישיבה היתה מועטת ביותר. בו בזמן הוכבד עליו עול המיסים. לשם כך נזקק ללוות כסף בריבית וכמעט שלא נותר בידו דבר. צרה רדפה צרה ולירושלים הגיע קאפיג'י מטעם הדייוואן וסחט כספים מן היהודים. לא זו בלבד, אלא שהשערים האמירו וכמעט שלא נותרה לו מחייה. הוא מפציר בקרובו 'לכלכל את שיבתו בארץ הקדושה' וחושש שאם לא יענה יאלץ לברוח מירושלים. איגרת י. איגרת-ידידות.

איגרת יא נשלחה אל איש רם המעלה 'על ראשו כתר השרים והסגנים ... הגביר הוקם על רום המעלות ... השר המרום ... דומה שגם איגרת זאת נשלחה מירושלים למצרים ואולי למועלם אברהם אלכולי, הוא מיצר על פרידתם ומזדעזע שבעת ביקורו בכותל המערבי יתפלל בעדו. אביו ואמו היו בחיים והוא מוסר ברכת שלום בשמם. איגרת יב. גם היא מופנית אל 'השר' ואין היא מאיש המבקש עזרה, אלא מי שהיה ראש הקהל וחזר ותייה. הכותב ממליץ לסייע בידי ידיד שעתיד היה לנסוע למקומו של השר 'להדריכו בטח בחברה טובה'. ומפיו ישמע על פרשת חזרתו לכהן כראש הקהל.

איגרת ד (א)

[27] כתב לאדם גדול להודיעו שקבל כתבו למי כל חמדת ישראל, לאיש האלדיים נצב בעדת אל, שר וגדול בישראל, גדול שמו שם משמאל, ונימוקו עמו, ושמואל בקוראי שמו ... חסידא קדישא, אבן הראשה, יושב על כסא ההוראות ... השלם בכל מיני השלימות, כמה"ר נ"ר ... אותותי אלה ... תובלנה ... לדפוק על דלתות היכלות כלולות חכמה ודעת בלולות ... כל רז לא אניס ליה ... ויעבור על פני אור שמשו ... מבשרות ... שלות חדות מעוז, נתנו שמחה בלבי ... ובטחתי בחדס אל עילום יהיה לנו שלום יעשה לי, יחדיו נמתיק סוד ... בכל מקח וממכר. ואשר נדרתי אשלמה במיטבא להוציא לו קרן ישע האלף לו שלום ... וישב בנהו שלום בחנותו ...

3 ראה מ' בנינו, רבי ישראל נאג'ארה, אסופות, ד (תש"ג), עמ' רט.

וח' ברכ את אברהם בכל בהמציא לי מנוחת שלום ... יחינו האל ונחיה לפניו על אדמת הקדש בתוככי ירושלם לשנות בצמא את דבריו ... וכסא תורתו יכון לעד ... וחליפות אלומות שלומות ... מטעם אחינו פ' וגושק ידיו ורגליו למרחוק ... וכמו כן מטעם פ' וכל אותבי שם תהלתו ...

איגרת ה (ב)

[28] אנוש מפז ואדם מכתם אופיר¹ ... עיר וקדיש מן שמיא נחית² ... צדיק מושל ביראת אלדיים³ ... ענותנותו יראתו קדושתו טהרתו ... ועוד לו אף המלוכה, חכמה מפאורה ... מבחר המין האנושי, כבודי ומרים ראשי ... שלוח ההשגחה הכה"ן הגדול ... נשיא שאין על גביו אלא האלדיים⁴, דבר אחד לדור⁵ ... זה שמו לעל"ם, האשל הגדול, אבי התעודה ונשיא לבני יהודה. הרב הדין המצויין ... מרנא ורבנא כמה"ר ג"ר ... ידוע ידע את כל אשר נעשה בשמים ובארץ, ממעשה מרכבה עד היות דאביי ורבא ... והאיש מש"ה מאד עניו, נדיב אשר ראו עיניו סודי היסודות ... ובכר לחדשי"ם⁶ חדושים ופירור שים ... האל תמים ימים על ימי מלך יוסיף ... לחוות בנועם ה' ולבקר בהיכלו בהר הקדש ובירושלם אכ"ר.

שר צבא ה'. עתה באתי תקרב רנתי לפני, תיקר נא גדול תהלת מעלת הלת קהלת יעקב ... הבית הזה אשר בנה המלך שהשלום שלו קולו מגסר בריקע ... ולא יתן המשחית לבא. זה יעצור בעמי המגפה, אמרתו צרופה, עומדת כתריס בפני הפורענות ... ועל הבל פיהם של תנוקות העולם עומד⁷ ... [29] וזה מקום מנוחתי ... להרביץ שם שכנתי ...

המעון הזה לא וזה שכינה מתוכו, אשר עד כה ברכו ה'. ועתה דחיקא ליה שעתא טובא, ופתו פת חרבה, פת סובין וקב של חרובין, אינה הגונה אפילו מאכל לעורבין, עד כי ח"ו חדל להיות לשר"ה זו תורה ... יען וביען הכסף המובא בית ה' לא יספיק לחצאין, והיא גם היא לשכת חשאין, שממנה מתפרנסין טובים ובני חורים, המזכים לאחרים בחשאי, ונהנים ממנו גדולים⁸ ועצומים, והמה חכמים מחוכמים ... ואלמלא חונ"י, אתה אדוני המלך לא יכולתי לעמוד ... ואני אנה אני בא כי אם יתמכני בימין צדקו כי ישלים חק חג ולא יפסיק מלהתנהג תמידין כסדרן ומוספין ... ועל טוב יזכר שם המקום הזה ותורתו תהיה נקראת על שמו ... ואבי ראה גם ראה איך ימתיק זה בפי אדוננו השר המאוושר הטוב והישר המסולסל והמשובח שבשרים. עושה צדקות עם כל בשר כי יום בשורה הוא לכל ישראל אשר נשאו ואשר גדלו האל והלבשא ארגונא בכל גוונא לבוש מלכות בגדי לבן המלבין לבנו וסרה קדרות ושחרירות מקרבנו ... ויהי שמעו בכל הארץ.

1 ישעיהו יג, יב.

2 דניאל ד, י.

3 ראה שמואל ב כג, ג.

4 ראה תריות ט ע"א.

5 סנהדרין ח ע"א.

6 מליצה על-דרך: לחדשו יבבר (יחזקאל מז, יב) וכאן שיעורו חידושים בתורה.

7 ראה שבת קיט ע"ב.

8 שקלים ה, ה.

ואני שמעתי עליו לאמור שפור נתן לאביונים ויחלק שלל לרבים ... לכן אתה עתה ברוך ה' ברכוה גם אתה אבי ברכת כהני"ם ברכת הנהנים כי יעמד לימין אביון שער בת ציון להצילו מרעתו ... ולשמע און שמעתי רוחב לב נכון אשר את אדונו הגביר דגמיר וסביר ובסבר פנים יפות נותן בעין יפה ...

לכן כבעו במטו יקום כארי וכלביא להביא אוצר בית המלך חלקו מנת כסו רוייה ורויית נפש הכהני"ם דשן כימי עולם וכשנים קדמוניות. כי מעולם מראש ומקדמי ארץ השרים הראשונים אשר באו לשכון כבוד בארצנו היו נותנים חלק בראש למקום הזה מנה יפה. כך בכל חילוק שהיו מחלקים בכל מועדים.

ואתם כהני ה' תקראו אל תפנו אל רהבים ושט"י כוב את כל הכתוב בקאימ"ה כי כותבה ומגינה נקרא מונע בר ולא רצה לזכות את אדוני הארץ הבאים מצרימה. י"ש"ל ה' פעלו וכסאכם נקי מכל עון ואשמה ולא ישמעו לקול מלחשים, אלה המשפטים אשר השיב הכותב התוא אשם ודאי הוא לא יתכפר לו העון הזה עד עולם ... כיש את נפשכם ... וכנפש וחפץ העומד לשרת בחצרות בית אלידינו ... כה מעתיר וכו'.

איגרת ו (ג)

[30] וזאת כתבתי לאיש עמיתי על כתבו הבהיר ועל תלונותיו. ואשא משלי בשירי ואומר :

המון, וספי אהלי הרעשת	באו זמירך ושעטתם כקול
לשאוב באוב מימי באר חפרת	מי יערוך לבא באצרות שירך
אתה ותקן את אשר קלקלת	מי בלתך יחבוש לציר נגעי הלא
לא קול המולה כאשר זממת.	חשוב תחייני בטל אור עט"ך

פרי צדיק עץ חיים, פריו למאכל ועלהו לתרופה. זית רענן יפה פרי תואר, קרא ה' שמו, על טוב טעמו, טעם לשבת. ויהי ידי"ו אמונה, הדעת והתבונה לו למנה, בתופסי קס"ת נחושה לו שם בגבורים, ובמשוררים לא ירים איש את ידו. ה"ה אחי"נועם אחי"הוד אחיע"זור אחיע"זוב אחי"מלך אחי"יפת. החכם הנעלה כה"ר פ'. אל אלהים אשים דברתי, תכון תפלתי לפניו, יתן לו את ברכת יצחק, מאה שערים, וירים ראש כברוש רענן, שקט ושאנן, ובצל שדי יתלונן, מעתה ועד עולם. אמן.

אקדמה פניו בתודה, מחוי קידה על זכירת ופקידה, במשל וחידה, מכל שכיות החמדה, בלשון למודה לתורה ולתעודה, ידו הדה בערב"ה במדב"ר¹ יהודה, דבר ויקרא אר"ש בפ"ה צ"ח ומצחצח, באור צח, עלי אור הולך ואור, וכמו השחר עלה בהגלות נגלות מראות נוראות נעימות בימינו, אשר שמו אותותיו ואשר עשו אצבעותיו ודברות קדשו, מלהבות אש חצובות, עולות בקנה בושם וקנמון, לעורר הלבבות באהבה רבה וחיבה יתירה נודעת. או ברכתי בקול גדול לא יספ על מקרא מגלה יפה, באמרתו צרופה, כמו שחר נשקפה, נותנת אלומות שלומות לנו ולבנינו בעני"ני ענ"ן, על הארץ אר"ש נחלי מים, מי המרים המאריים, ירעשו הרים, ובמסתרים תבכה נפשי כי נהייתי ונחליתי, נפלתי מאיגרא רם לבירא עמיקתא, באימות המות זה לי שמונה ימים מיום אל יום ומעת אל עת בחולי הצד

ל"א, אין מזור למזורי, כי כל הרופאים תמהו כן ראו גדול כאבי וצערי, וזה אומר בכה וזה אומר בכה, וחללו את יום האדיר והנורא * מקראי קדש ע"י עממין, כי בערה בי אש המות וירא ה' בעוניי, וזכות אבות וצער הזקנה פן תרד ביגון וקנתה שאולה, אי שעמדה לי, רגלי עמדה במישור אברך את ה', המחזיר נשמות לפגרים מתים. ואשא משלי בצרי בשירי מפרי ארשי ואומר בקול רם:

חסדי ה' אוכיר כעל אשר גמלני שלח בי אש קצפו בחולי הצד דנני וזכני
הגיעו לארץ חיי ולמות לא נתנני רגלי עמדה במישור אברך את ה' שחנני.

ואני בחלותי ראיתי ונפעמתי כי הגא מפיו יצא בלהבות אש המאורות חיל ביום קרב, כי מלתי במגלתי תטוף ותערוף בכעס, כי חלילה לי מעשות כדבר הזה, כי כל דברי במדה במשפט ובמשורה כשורה.

אכן דברי לעו בראותי כי התל בי מיום אל יום ומחדש לחדש, ע"כ שמתי דברתי בעט"י, ודאגה בלב איש יסחנה, וטוב אסחנה לו מאיש אחר. והידוע ועד כי אהבת עולם אהבתיך, אהבת הערב ואתבת הטוב במה שהוא טוב. אהבת כלילי"תיך. במדה חמודה לתורה ולתעודה, ובפרט כי עצמי ובשרי אתה. ועתה אם עמד בו טעמו טעם לשבח וריחו לא נמר, ובידו טובו את אשר הוצק חן [31] בשפתותיך, להקים באמת והצדק אזור מתניי, לחסד יחשב לי, גם אני היטיב איטיב לטובים ולישרים בלבבותם, ואם לאו אתה שלום ותגל בה' תשיש ציץ נור הקדש, ולדברך יחלתי בכל עת ועונה וינחמני ארש"ו ארש"ש * זבת חלב ודבש. ישאו הרים שלום, אף אני אשא נפשי דגני ותירשי, אף ראשי נמלא טל, אלומות שלומות תמימות תהיינה, תסובינה מול א"ב המון אביד"ע אבי"מלך נר. וכמו כן לאם הבנים, וכמו כן לצלע נכון * כירת יכון, תכון תחנתי יראה זרע אמת, מורים הוראות בישראל, ועיניך ראות. כנפשו ונפש כל איברי איש על דגלו ואיש על צבאו על עבודתו ועל משאו, בכל כחי וחילי. המקוה ראות פניך כבר נפלי

הצעיר יהודה מרעלי

איגרת ח (ד)

[32] שושנת העמקים וחבצלת השרון. חסיד ועניו מתלמידי אהרן. ומכל ידידי אשים לו יתרון. אח"י עזר, נאזר בגבורה לתורה ולתעודה, פטדה החמודה כה"ר נ"ר לעד בשחק נאמן סלה.

מי זה מחשיך? בלי דעת, שולח לשונו עד מקום שמגעת, להטיל חלשים ומום בקדשים, כאלו מבין, נבער כל אדם מדעת. אש הקנאות קודח כובים, ולא חשך גיב לשונו וגרונו מלדבר עתק. וחבל המוסר נתן בדברי חרופין וגדופין על שיר פגעי"ם, אשר פגעוהו באמתחות החר"י נאגרה ז"ל. חי ה' וחי נפשך אחי כי לא מלבי עשיתי זה ואתי לא נמצא

2 לא אליכם.

3 יום הכפורים.

4 כלול במידות טובות.

5 דיבור מלשון ארשת שפתים.

6 הוא דורש בשלום אשתו וילדיו.

1 היפרכו שלמאיר.

הספר הלזה, ואפשר כי כאשר שניחם ושלשחם, נקבעו כתר בראשי, וחשבתי כי הית לי ולא לי, ומקרים כאלה רבות יקרו מרוב תלאות. ולא על זה לבי דוי כי אם על כי חציק שנוגים, וחורפי"ך אתה ורעיק היושבים לפניך כמוד כמותם, להכניס פחדים בלב האריה, אשר אם יקרא עליו מלא רועים, מקולם לא יחת ומהמתם לא יענה, בהיותו חונה על אדני היורש. ומה יתרון לבעל הלשון, כי לא תפארת האדם לשבת בית, נתראה פנים ולא נקדם לברות. וחורבם תבא בלבם וקסותו"ם² תשברנה, וקסתי בידי תחליף עשרת אלפים בחדש חליפות למשל ומליצה, יפים כתרצה, ולא אחיה למשיסה לפני קמי ושוסני. וכל איש אשר לשונו ביער לאלה, יהיה בוער וכמוץ מגורן יסור³. ולולי תלאות הזמן זמני הבהילני, השב רוחי לא יתנני, בצרכי הרבים, הייתי משיב אל שלחי דבר כמעשהו. ועתה אחי לבלתי תת להם מקום לשלח לשונם, אשורר שירה חדשה מלוח לבי חרושה, והנה היא כתובה בכתבי זה. וזכור כתוב הוכח לחכם ויאהבך⁴, אהבה רבה. ומאמר כמה לקה על ידי בן יוסף עקיבא. ובעל השלום יטע ביניכם שלום ותתענגו על רוב שלום, כנפשך וכנפש המוכיח בפה ואהב בלב:

קחה קסת נחושה	ודבר לי שירה חדשה
בעט ברזל חרושה	ברה כחמה יפה כתרצה
ממור וקידה קרועה	ובתן הוד שבוצה

יארק אלדים שלותך כל ימך על אדמתך. ארץ ממנה יצא לחם, וכמוד יצא מרחם. האיש כמוד יושב שמים, מדוע תשב לבדך לא תפארת אדם לשבת בית.

ראו אישים צדיקים	בתורת אל מתעסקים
הם כשושנת העמקים	וחבצלת השרון
כלם קדושים	שופטים וראשים
צעירים וישישים	מתלמידי אהרן
ונס נסים	ארים ואשים
לאות על יד	ובין עין לזכרון
וברית יצחק	מצותו אל יומחק
ולעד בשחק	ירום וירון

וגזר שלמה ירים נגיד לעמו תרום מעל כל שרים.

איגרת ט (ה)

[33] אחרי הקידה כדת מה לעשות לפני המלך. אותותי אלה שתים הנה מרות כלענה וצועקות ובוכות כבנות יענה. ותבאנה ותדלנה מ"ר מדלי"י הדלות ועול הגלות אשר הוכבד עלי ממשא מלך ושרים. ובפרט הרעה הגדולה תביעת כך וכך. ובאותה שעה טבעתי בין החובות לפרוע פרעות הרעות האלה, ואפי' מגלימא דאכתפי, כי על צוארנו נרדפנו ולא הונח לנו, ולא יכולנו להתממהה וחרורות צרורות בשמלותנו.

2 קסת הסופר והיא מליצה על-דרך תהלים לו, טו.

3 ראה הושע יג, ג.

4 משלי ט, ח.

עוד זה מדבר וזה בא, כי הברכה שברכנו אבא לא נתקיימה בנו, כי אין ריוח מצרה לצרה. בקשנו לישיב בשלה וקרינו לשלום ועת מרפא חנה בעתה. בא עתה קאפיגי² להשיב את כסף הנאכל, וקצ"פ³ משנה לקח, ונשארתי ערום ועריה בצרה וצוקה, וההספקה צנומה דקה, את כלה ישא רוח, זה עשו ואלופיו, ואין לי משען ומשענה כי אם על אבי שבשמים.

אם אקום ואתהלך בחוץ ופגעני הארי בעל חובות, ובאתי אל הבית ואסמך ידי אל הקיר ונשכני הנחש⁴, אלו בניו ובני ביתו, רעבים גם צמאים נפשם בהם תתעטף. כי גדל שברנו על שבר רעבון, כי בעצבון נאכל, שעלו המזונות השער⁵ ולא יחטיאו, וקצרה ידי מהשיג לחם כדי ספוק כל השנה, ולא אדע אנה נפנה לעזרה כי אם עזרי מעם ה'. והנה באחרת הארכתני ולא השיב מר, כי אין משיבין על הקלקלה⁶, וקולי כקול המולת, על המחית ועל הכלכלה, ומשמן בשרי ירוה. לכן אנא בכח גדולת ימין צדקו, ישיב לי תשובה שלימה, להמציא לי מנוחה ולכלכל את שיבתי בארץ הקדושה, פן יגרשוני עוני מהסתפה בנחלת אלדים ולשוט בארץ נכריה. ולכן בבעו מיניה דמר, ישים עיני השגחתו עלי ועל בני ביתי לטובה, ומבשרו אל יתעלם, להוסיף מעט מוער על ריוח הכסף, כדי שאוכל לסבול עול מלכות ועול תורה. ועם האדון הסליחה שהטחתי דברים, אבל מה אעשה שאני מתחטא לפניו כבן שהוא מתחטא על אביו והוא יעשו לי רצוני. ואני ליה ולית עיני⁷, יה ישיעוהו, אורך ימים ישיביעהו, וכסא כבוד ינחילהו, שבע שמחות את פניו נעימות.

איגרת יב (1)

[34] דבק מאח, שאהבה נפשי ובו אתפאר, כליל החמודות, עמו תבונה וכבוד. השר ה"י... הנה טרדותי ועוצם תלאותי מבית ומחוץ לא יתנוגי השב רוחי, ומה גם עתה אשר רבו עלי חבירי ואלופנו מסובלים, לשאת על שתי כתפי לזכרון טוב עבודת הצבור כמאן, וכל העם פצחו רנה בשלום יחדיו, כאשר יגיד לו בארוכה המוביל פ'. הילכך מעומד אני כותב לו אותותי אלה בקצרה ... לעמוד לימין אחינו לתומכו ולסעדו בכל אשר יצטרך... להדריכו בטח בחברה טובה, כעל כל טוב אשר גמלוהו גם מתמול גם משלשום...

- 1 יעקב אבינו, שאמר: ורוח תשימו בין עדר ובין עדר, בראשית לב, יג. וכאן שיעורו שהצרות חוברות זו לזו.
- 2 שלח מן הדיוואן בקושטא.
- 3 על־דרך: וכסף משנה. בראשית מג, יב.
- 4 בעומס ה, יט: כאשר יגוס איש מפני הארי ופגעו הדב. ובא הבית וסמך ידו על הקיר ונשכו הנחש.
- 5 יומא עז ע"א.
- 6 ראה משנה סוכה ה, ד.

איגרות מן הספר

איגרת 22 (ז)

כללית בקיצור נמרץ

זאת אות במ"ר אות הצובאות, מאתנו אנחנו צעירי הצאן אשר בציון, באף וחרון ובמשעול
עול הגלות ושביה בבכיה על לחיה, אשר כשל כחנו מרוב מצרות הנעשות צרות זו לזו
והולכות וסוערות לרגעים בפגעים רעים, אין שעה בלי רעה ואין רגע בלי נגע וכלי"ם
מכלי"ם שונים בהונים ובחרונים מרוב אונים, ועל הכל צרעת הממארת גלי החובות
ורבים ההומים עלינו כנהמת ים בועפו ובאפו. זאת ועוד אחרת ההוה המתהווה, תמידין
כסדרן ומוספין כהלכתן ושלא כהלכתן, לסתום ולחתום פי אריות לכל נדח מנחלת אבותנו
הקדושים אשר בארץ המת, ושלא יחרשו חורשים על [ ] גבי הצדיקים הגנוזים בעמק
יהושפט, תחת רגלי מזבח ה' ההרוס, ושלא יחוטטו מקברותיהם ועצמותיהם יגרמו הדק
הדק ח"ו, כי נרעצים עלינו עצות נמרצות, ומחשבות ואיכות, ומגלים אנחנו טפח ומכסים
טפחיים, כי מעט קט פרטי צרותנו הלא הם כתובים על אגרת כוללת שביד פ'.

יהי כראותנו הצרה פנים ואחור כי נתק ונרתק חבל הכסף, חתרנו לבקש רחמים על
העניים והאביונים היושבים בארץ הלזו הנשמה, ונאמר נלכה נא אל הגדולים המגדילים
ישועות לעשות חסד כל היום. יצאו נא לעזרת ה' בגבורים, כי עת לחננה כי באו בנים עד
משבר, וידענו נאמנה אחרי דברם ומאמנם לא ישנו, ומהם יתד ומתם פנה. וכל האנשים
יתנו יקר לקיים גזרתם כאשר ישיתו עליהם. ומעתה קהל עדתנו עליהם יסמוכו ויתמוכו
כי אין להם משען ומשענה, מגן וצנה, זולתי רחמי צורנו ומעכ"ת, וישגיחו בעין חמלתם
בכל הבא מידם על העיר הזאת ככל ארץ ישראל, כי לא נופלת מהם, והעניק יעניקו מגרני
צדקתם ומיקבי חסדם לעשות נדבה חשובה, יפה נשקפה כמו שחר, כדי להעמיד המקום
הזה. ונא יכתבו במעשה אצבעותם הטהורות דברי חן ותחנונים לכל אחינו אשר סביבותיהם
בכל מקום שילך וידרוך כף רגל שלחנו הנו, ויליצו בעזר באמרות טהורות את גדל
צרותנו. ולצדקה תחשב לכם.

איגרת 24 (ח)

כתב להודיע צרת ירושלם ע"י שליח

קול מ"ר, מדלי בני ציון היקרים נשמע, וכל עין דמוע תדמע, וכל ברכים תלכנה מים, כי
זרים אכזרים דכו במדוכה, עדה נסוכה, עד דכדוכה של מות צלמות ולא סדרים, בהשתנות
עלינו שופטים ושוטרים, שרים צוררים, מדי שנה בשנה. כל קבל דנא זה הולך מלא כריסו

מעדני, וזה בא רעב לאכול עני ואביון. יושב ציון, ונהי כמטרה לחץ, זה דוחק וזה לוחץ, זה גחז וזה בוזז. לא ראי זה כראי זה. הצד השווה שבהם כלם לדמים יארוכו שאין שעה בלי תביעה, ואין רגע בלי נגע ופגע. ואם ח"ו נשגה על שום שאלה דקה מן הדקה, כמעט כלנו אבדנו, ותכבה ח"ו גחלת ישראל מירושלים, ותשמחנה בנות הערלים כי אותה התאור תאות, לעקור את הכל הגפן והאשכול. ותכלה רגל עוברים ושבים העולים לראות את פני ה' צבאות כי הכל חייבים בראייה.

ונפשנו הומיה, כי להעמיד המקום הזה בידנו אנו מוכרחים למשכן עצמנו טפנו, לתת לכסף מוצא לסתום פי אריות חמשת אלפים גר' לשנה, ומהם אלף ות"ק גר' לשנה למצות הנהוגות בארץ, בתמידין כסדרן וכהלכתן להספקת הבעלי תורה ולקופת העניים, ולבקור חולים, ולת"ת, באופן שעלה עלינו ים החובות כך גר', מלבד הגשך הנושך בנו שעולה ועושה קרן לנגח אתנו, כי צדקות אחינו שבגולה חל פרוות בישראל, עד אשר באו דרך צר וקצר ורובם ככלם הולך לשן בהמות יחיתן.¹ וים ההווה מים שאין להם סוף הולך וגדל, וכל זה בהתנהגם עמנו ביושר ובמשורה. ואם ח"ו ינטו ימין ושמאל כמעט חיים בלענו. ויושבי הארץ קצירי יד, כי פני הארץ מהם נפטרו לחיי עד, ומהם ירדו מנכסיהם, כי לא לעולם חסון והמשתכר משתכר אל צורר נקוב, כי אין הבור מתמלא מחולייתו. ואל אלהים ידע ועד כי כסתה כלימה פנינו, מהעמיס על אחינו בשלוחים אחר שלוחים. אמנם בראותנו כי צרתנו צרה כמבכירה, אנו מוכרחים לשלוח שליח לדרוש פדיון ציון.

ובכן אנה ה' לידינו איש כלבבנו, כי מחזיק ברכה לישראל, ה"ה פ' ואפריין נמטייה כי נשא את פניו לבקש ישע ציון. ויהי אך יצא נחוץ, ע"כ² לא יכולנו להאריך בספורי הצרות. אמנם תהיינה אוניו קשובות לקול דברי האגרת הכוללת שביד שליחנו, שבודאי כל השומע אותה ידאג ויכאב וידון אותנו לכף זכות, אף אם יבאו השלוחים בכל חדש חליפות אין להפליא.

לכן עתה באנו לחלות פניו בבעו במטו ממר ישתדל לעשות לשלוחנו הנו' נדבה חשוכה, מנה אפים, לפי דוחק השעה לפדותנו מתגרת צר ונושים כי אנשים אחים אנחנו ואין לנו על מי להשען כי אם על חסדי עבדי ה' וצדקתם, כי מהם לנו תוצאות חיים מאו מעולם. ע"כ יתמלא רחמים גדולים עלינו ולמה גמות לעיני מעכ"ת והארץ תשם מבלי בניה, כי הכל חייבים בראייה ולדרוש בשלום ירושלם כי בשלומה יהי לו שלום. ועוד כי כל א' מישראל יש לו חלק ונחלה בירושלים, כי לא נתחלקה לשבטים. וצדקה תחשב לו. גם עיני השגחתו אל יליו מעל שלוחנו הנו' בכל המצטרך ולמהר לשלחו לעשות לרוח משקל קל כאחד הצבאים, אנה פניו מועדות דרך ישר ובטוח לבו נכון ובשכר וכ'.

איגרת 32 (ט)

גר ישראל וקדושו, וראשו מגיע השמימה, לשם ולתפארת ולתהלה. כלול דעה לתורה לתעודה ה"ה פ' ואחריו אנשי לבב חכמים וידועים. בשלום יחדו יחיו אמן.

אותותנו אלה בוכות ומבכות כי בחרה מות מחיים מחמת כובד הצרות והחובות אשר הוכרחנו להוציא, למנוע בתי ישראל מיד שוטים וענוי נשים ח"ו, וע"כ נכנסנו בעובי הקורה לפדות את כללות ישראל ממות וחרפה ובזיון. ה' יגן בעד עמו לעד, כי הפרנסים

1 בכתוב: ושל בהמות יחיתן. חבוק ב, יו.

2 על כן.

החבאו והיתה ירושלם ועמה משולחת ונעזבת למקרה ופגע רע ח"ו כאמור. ועשינו כל יכולתנו ונתמשכננו עד צוארינו ויהי מה, שלא תהיה לפוקה ולמכשול בין העמים לאמר, שמעלו ח"ו בנשי ישראל ערלי לב ונשים בציון ענו. לכן תיקר נא נפשנו בעיניכם כאשר יקרה בעינינו כבוד נשי ציון וביתם, שלחו מסת פסת צדקתם להוציא ממסגר נפשנו, כי צר לנו מאוד, ולית דין צריך בשש.¹

איגרת 44 (י)

כתב לאיש אחד שהעלילו עליו שיחוננו עליו קרוביו

אנשי חיל יראי אלהים רודפי צדק מחזיקי כל בדק גבורים לעמוד בפרץ אחים ולא יתפרדו וכו'.

אחרי עתרת השלום, באנו להשמיעכם צרת אביכם הזקן, אשר שני גוים העלילו עליו עלילות ברשע ונתפס במצודת השר אדוני הארץ, ומלקה אותו בייסורין קשים לאמר הב סך רב. והנה הוא בצרה גדולה ונפשו נבהלה מאד, כי כפשע בינו ובין חמות, כי מאין לו לפרוע המבוקש ממנו. לכן ראינו כי נכון לגלות אוניכם קשובות להחיש מפלט לו בכסף מלא והיתה נפשו לשלל. ועתה עת לעשות לה' לפדות נפשו משחת בסך טוב, כי בלאו הכי ידענו נאמנה נכון הוא למועדי רגל, לעשות בו שפטים עד צאת נשמתו ח"ו, או להוליכו לדמשק בשלשלאות של ברזל לעשות בו משפט כתוב.

לכן עליכם חלה המצוה הזאת להחיש לו ישועה ופירקן, כי לית דין צריך בשש, כי באו מים עד נפש, ושכרכם עד שמים יגיע. ומעתה על חסדיכם השלכנו יהב אביכם להיות לו מעיר לעזור אותו בסך טוב כי עת לחננה. ומי יחוש עליו יותר מכם לאסוף אותו מצרתו. כי לא נעלם מכם חיוב של כבוד [אב] ואם כמה גדול, ובפרט לעת צרה כזאת אין לכם פדיון שבוים גדול מזה, והוא קודם לכל עני וזולתו המסתופף בצל צדקתכם, וחיתה נפשו בגללכם, ומבשרך לא תתעלם אמר רחמנא, כ"ש שאינכם רשאים להעלים עיניכם מצרת אביכם המעותר להריגה או ח"ו ימיר את כבודו מחמת דוחקו לעת זקנתו ויש חלול ה' בדבר. לכן שמעו ותחי נפשכם ושלחו פדיון נפשו קל מהרה ע"י עוף הפורח, כי דחיקא לו שעתא טובא. ובשכר זה הנה אלהינו זה עומד אחר כתלינו משיגה להגיה ברכה באסמיכם, וכסף משנה יתן מטמון באמתחותיכם בכל וכו'.

איגרת 55 (יא)

מליצה

עיר וקדיש מן שמיא נחית לעומקא דדיגא, ראש פינה, מגן וצנה על דורו ותהלתו מלאה הארץ וכו' וכו'.

מילין לצד עילאה נמלל להליץ טוב בעד איש טוב לשמים ולבריות, והוא כהן לאל עליון וכו', אשר זה ימים ושנים יושב פה עמנו והולך בתום ובדרכי ה', ונחנה מיגיעו מלאכת צורף כסף וזהב. ויהי ידיו אמונה. וידענהו בשם חם וישר ירא את ה' וחרר על דברו, ונפשו חשקה אותה להדבק במקום קדוש, להיות פרוש מן העולם ולהתעסק שם

במלאכת שמים זו תורה. לכן יהיו נא דבריני אלה לחלות פני מעכ"ת, יואל נא לקבל אותו שמה ולתת לו מדור לפי כבודו קטן הכמות, כדי שיהא מנחם לכף רגלו שם ותנוח נפשו בהשלמת נדרו אשר נדר לאביר יעקב, ואל נא ישיב פנינו לדבר הזה, וצדקה תהיה לו. כה יעשה לו ה' לרשת משכנות מבטחים ומנוחות שאננות, ככל אות נפשו רבתי בדעות גם חסידה בראשים ביתה.

איגרת 62 (יב)

כתב להשגיח בעד ירושלם ולהביא איזה נדבה לידי גמר טוב

מאחר עלות כל תפלה כל תחנה לפני שוכן מעונה אלהי קדם, יקדמנו ברכות טוב ויתן חנו בעיני המלך והשרים, סרים יהיו אל משמעתו כל הימים, לדרוש טוב לעמו. אותותינו אלה בלכתם ילכו להודיע למעלתו כי רבו צרות ירושלם למעלה ראש והעם היושב עליה רובם ככלם הם קצירי יד, ורבים לוחמים לנו מרום, וחתרנו עד מקום שדינו הגיע לבלתי הלאות אנשים, ואין הבור מתמלא מחוליותיו כי הוצאות הארץ הלזו הם רבים וכבדים, קרוב לחמשת אלפי לשנה. ומדלית איסר בכיס הק"ק אין גם אחד מאנשי הק"ק יערב אל לבו לעמוד בפרץ לנהל את הארץ לתת מנה האומות כמנהג, וחמירא סכנתא פון יאמרו מרדנו במלך ושרים ונפיק מזה חורבה לתת ח"ו חרב בידם להרוג בשונאיהם, או לגרשנו מהסתפה בנחלת ה', וכדי בזיון וקצף מצד האומות, ובפרט מהערלים המתהללים באלילים המחכים לראות ח"ו היום שהוא כחכה איש גשם נדבות בארץ תלאובות. לכן אתאנו לחלות פני מעלתו ככל צדקותיו עיני השגחתו אל יליו מהשגיח לכוונן עיר האלדים סלה בכל הפרטים השייכים לקיום העם היושב עליה, ושכרו עד שמים יגיע. גם ישתדל להביא לידי גבייה הנדבה הנעשית במחנה קדשו לציר אמונים ברוך מבנים פ', ומידו יבא כגשם לנו וכמלקוש יורה ארץ. ולך תהיה צדקה.

גם ידיע ליהוי מר כי זה כמה שנים רבים היו שולחים כך גרר' בעד הבע"ת וזה כמה שנים חדלו מתקם ודבשם, וגרתק חבל הכסף ההוא לא ידענו מה היה לו, ועל מה ועל מה. לכן נא לשון בקשה ודרשה מפאת פני מעלתו ישתדל לחפש בזכות ירושלם והבע"ת אשר בתוכה, להשיב העטרה ליושנה, ובעל הגמול ישלם גמולו. ומעתה על מעכ"ת השלכנו ירב הארץ הלזו הנשמה להכין אותה ולסעדה כיד ה' הטובה עליו, ואלהים יחשביה לו צדקה, ואנחנו לא נחשה מהעתיר לפני שוכן ירושלם, יעלהו גם עלה על גפי מרומי ההצלחות ויוכה לעלות ולהראות במקום המקודש הזה בשמחות וגיל, ויקיים בו מקרא שכתוב אחד היה אברהם. וכו'.

איגרת 71 (יג)

אחרת מעין הנז"ל

[כתב תשואות חן לאיש המשתדל למען ירושלם¹]

אחרי האמת והשלום. אותותנו אלה לפני רום מעלתו לתת כבוד לשמו, כדת מה לעשות לכל משתדל בעד עמנו ובעד עיר האלדים סלה, כאשר שמענו מפי פ' מהלל ומשבח בפה

1 הוא עניין הנז"ל.

מלא חריצותו הטוב והשתדלותו הרב, היותו קל כנשר ורץ כצבי לתועלת ארץ הצבי.
 כן ה' יאבה להביא עליו ועל כל אשר לו מסביב כל חותמי ברכות שהיו במקדש, כלם
 יחולו על ראשו ונפשו ותעדה בנן עדן לאור באור פני מלך חיים אמן.
 ועתה תחוקנה ידיו אמונה להעלות וזכרוננו לפי איש שר ושופט בכתב מלא תשואות חן
 מהמופתי יר"ה, כי אנתנו דלי ציון מספרים תהלות ה' ומתהללים במעשיהם [ ] כי לא
 גמלנו רק טוב. ובוזה נמצא חן מהיום והלאה בעייה (?) ונשכר זה. הנה אלדינו זה עומד
 אחר. כתלנו, ישלח עזרו מקדש ומציון יסמכהו ישגבהו שם אלדי יעקב לעלות ולהראות
 את פני ה' צבאות, לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו וכו'.

איגרת 99 (יד)

לאיש שערער על צוואה אשר צוו לירושלם

שר חמשים ונשוא פנים, יהודה יעלה בתחלה, לשם טוב ולתהלה, על גרם מעלת הנדיבות.
 הוא על נדיבות יקום לעשות צדקה ומשפט, להחזיק בדקי סדקי ירושלם ע"ה תוב"ב. ה"ה
 הגביר הוקם על גבון ונעלה כה"ר יצ"ו. יצו ה' אתו את הברכה ערוכה בכל ושמורה אמן.
 מאחר עלות תחנה ותפלות לנורא תהלות בעד שלות חדות מעוזו. זאת אות מאתנו
 צעירי הצאן צאן קדשים, מגישים לפני מעלתו תשואות חן וכבוד לשמו על להיותו ראשון
 לכל דבר שבקדושה, כפי מה שהגיד שבחיו פ'. ידיו רב לו בנדבת דלי ציון והוא החל
 להרשיע את ישראל. ישלם ה' פעלו כפלים לתושיה אמן.

האמנם ידיע ליהוי איך שמרעה שמענו ורפו כל דים וגמס כל לב וכל ברכים תלכנה
 מים, אל תלקח ארון [ ] האלדיים וחשכו מאורות השמים, ה"ה פ' אשר היה למשען
 ומשענת, למגן וצנה בעד יושבי ירושלם, ותמיד היה תומך וסומך בידינו, עד אשר יוציא
 כנוגה צדקנו. על זאת חרד לבנו ויתר ממקומו. אכן זאת נחמתנו כי מעכ"ת ימלא מקומו
 ביתר שאת למען ירושלם. וברוך ה' השוכן אחר כתלנו אשר לא השבית לנו גואל.

גם שמענו שצוה לפני מותו שכל הנכסים שיש לו במזרח הם קדש לירושלם, לקנות על
 שמו קרקעות, להיות לו יתד תקועה במקום נאמן ומצוה לדורות חלף בנים ובנות. וגם
 במחנתו הקדש הקדיש כך גרר' והקרן יהיה קיים ומתחזית הפירות לירושבים לפני ה' בשערי
 ציון. וקמו אנשים בני בליעל לבטל הצוואה בשאט בנפש. לכן מעכ"ת לו יאתה לקום כגבור
 וכארי יתנשא למען עיר הקדושה, לשבר מתלעות עול, ויציל עשוק מיד עשקו לקיים
 הצוואה בכללותה ופרטותיה לבלתי יפול ממנה דבר, וכל קהל עדתנו עליו יסמוכו.

הנה ברשות ב"ד של מעלה וברשות ב"ד של מטה וברשות כת"ר והסרים אל משמעתו
 ושאר חכמי העיר, אנתנו מאררין ומשמתין ומגדין לכל מי שיגרום לבטל הצוואה של המנוח
 הנו, לא כלה ולא מקצתה, והנותן כתף סוררת הוא לבדו בעונו ילכד ברשת החרמים,
 וגם יעיר אוננו מי הוא זה ואיזה הוא ואנחנו נחלץ חושי' לרדוף אחריו עד חרמה. ושומע
 לנו ישכון בטח ושאנן. גם אנתנו גחרים על כל מי שיודע ונמצא בשעת הצוואה שיבא
 ויעיד לפני בית דינכם הצדק, ואם לא יגיד ונשא עונו, והמקיים דברי המנוח יבורך מפני
 עליון השוכן בציון.

איגרת 105 (טו)

להליץ על איש שברחו לו קצת אנשים בנכסיו

אחרי האמת והשלום. זאת עולה מן המדב"ר בדברי חן ותחנונים לחלות פני מעכ"ת ככל צדקותיכם יעמדו נא לימין פ' מוביל כתבא דנא, להציל תחוב שחייבים לו הערלים וכו', הצלה חלוטה, כי המעות הם של יתומים ואלמנות, והוכרח לצאת ממחיצתו לרדוף אחריהם שברחו, כדי להציל מהם דמי היתומים ואלמנות הנז' שנשארו בלי משען ומשענה, עטופים ברעב ובצמא ובחוסר כל, וצעקתם עלתה למרום מהלחונן עליו. ויעל פ' בסערה לקול נאקתם ויבקש מאתנו שתי שורות להודיע צערו לרבים אשר כח בהם להציל עשוק מיד עושקו. קו לקו, שכר מעכ"ת עד שמים יגיע, כי יהיו לו מעיר לעזור עד מקום שידם מגיע, לאסוף אותו מצרתו משלם. ולחסד יחשב לנו. ומה גם ליתומים ואלמנות בעלי הממון. מעתה שמו באלדים כסלם שע"י מעכ"ת יצמח להם שמש צדקה ומרפא למחלתם, ועיניהם תלויות בחריצותם הטוב לכוף את הערלים המתהללים באלילים אלמים לפרוע לפ' כל תחוב, ולא ירח ממנו נדח, ולמחר לשלחו שש ושמח להציל פני היתומים ואלמנות הנז' המלאים חמת ה' על אבוד ממנו כי ממנו תוצאות חיים. ובשכר זה הנה אלדינו זה עומד אחר כתלנו משגיח להגיע ברכה ערוכה באסמיכם, ישלח עזרכם מקדש ומציון יסעד אתכם. ועיניכם תראינה ירושלם נהה שאנן וארמון על משפטו ויעלכם גם עלה וכו'.

איגרת 106 (טז)

מצדיקי הרבים ונכבדים, מזהב נחמדים, ידידים ונגידים, השרידים אשר ה' קורא, עם זו יצרתי לי תהלתי יספורו. מאריות גברו מצוירים קלו, לעשות רצון קונם ולכבדו מהונם וממנה שחננם. הנה הנם יחידי סגולה, לשם ולתהלה, אחינו שבגולה שבק"פ גבריהם ופרנסיהם ועטרותיהם בראשיהם. ה"ה ישמרם השומר אמת לעולם ויהי שלום בחילם, ויוסף ה' עליהם תוספת מרובה על העיקר, ויוסיפו להם שנות חיים אמון.

לו שקול ישקל מקל ושבט ברזל ושבט מושלים הנוגשים בעם ה' והות בוגדים ובעותי אלוה וחצי שדי, ושודדים ובוזוי דבוזוי ודן ושקל בפלס הררי התלאות והרעות במאונים ישאו יחד, מחול ימים יכבד. ע"כ דברינו לעו ולא שפתותנו מספר, כי לכותבם ולבררם ולספרם ולחברם ולהפטירם בשפה, צריך מגלה עפה, ועיפה נפש הקורא בה.

הנה הודענו שמץ רמו מהם במגלה הגדולה, קריאתה זו היל"לה על עיר קדש ועמם, בוכה ומבכה, לגלל חמה עמם, היא שלוחה ע"י שליח מצוה, לו נאוו תהלה. קדוש יאמר לו פ', אשר בא זה ימים פה עירנו לחוות בנועם ה', להשתתח על קברות הצדיקים אשר סביבות עירנו, וישב אתנו חדשי מספר, ועיניו ראו ולא זר, אריב ואכור, מכה בשבט עברתו, ומקל שוקד יומם ולילה, ודלות עירנו העניה ורעת יושבי בה, הטבועים ביון החובות ברבית ונשך נושך כחויא לאדונים קשים נושים בנו, אצים ולחצים בחזקה ובזרוע גטויה, כי בא מועד השלום ודלות עם ה' גבר עד מאד.

ויכמרו רחמיו ונדבה רוחו והריחו ביראת ה', לכתת רגליו לבא עד לפני מחנה קדשם, להתחנן ולבקש מלפניהם על עם ה' ועל קדושת נחלת צבי עיר קדשנו לא תשם ח"ו. ואתם כהני ה' מעולם נסכתם מראש להיות מגן וחומה לעירנו הענומה, לכוונן אותה ולחונן

יושביה קצרי יד. ומה גם בעת ובעונה הזאת כי עת לחננה היא זו. ולכן יהי רצון מלפני מעכ"ת להפיק רצון מה' להעיד ולעודד את רוח נדיבותם ואהבתם וחמלתם לעירנו, לעשות נדבה טובה וחשובה באהבה וחבה רבה ע"י שלוחנו, להושענו מצרה זו אשר אין צרה כיוצא בה. והאל המושיע יושיעכם תשועת עולמים, ויריק לכם ברכה עד בלי די, וימלאו אסמיכם, ויאריך ימיכם בטוב ושנותיכם בנעימים. ואל שדי יתן לכם רחמים ואורך ימים עולם ועד. כנפשמ

איגרת 110 (יז)

לנא. לעשות נדבה להספקת הבע"ת והעניים

אחרי עתרת שלום ואמת, זאת אומרת וחנה היא מדברת ככל צדקותיו יהיה לנו מעיר לעזור, על עשיית הנדבה הנהוגה במחנה קדשו, להחיות לב נדכאים ולהחיות רוח שפלים, ה"ה² הבע"ת ועניי הקופה אשר פה ירושלם ע"ה תוב"ב, כי עת לחננה, כאשר כבר עשו ק"ק מצרים, מסת נדבת ידם, צדקתם עומדת לעד, ירצה ה' פעלם ויכפול שכרם אמן. ועתה תחזקנה ידיכם בני אל חי לעשות גם אתם נדבה טובה וחשובה כי שכר הוא לכם, ובטחנו בחסד עליון כי דברי פי חכם חן ויעשו פירות ופרי פירות, והחלש יאמר גבור אני, להרחיב לב ולהרבות מתן ושכר עושה ומעשה בידו, וצרור הכסף ישלחוהו ליד שורש היחס זרע אמת פ', כי ממנו תוצאות חיים לעניים, אשר בחמלתו ראה בעניים אשר היו תמיד נודדים ללחם איה מדלית איסר ביד רועיהם. ויען כי יש בו ממת קונו לחונן דלים, החזיק במצוה זו וינהלם בממונו החביב ומצפה עד חדש האביב, כי בו צומח נדבת צדקת ברוך עמי מצרים וסביבותיה, וגובה מה שפיזר נתן לאביונים וחזור חלילה, להחיות עם רב. ישלם ה' פעלו וימלאו חסרונו, והונו ברך יברך מאה שערים, כי בודאי הגמור צדקת ה' עשה ועניו מרחם אשרי בניו אחריו. לכן אתאנו לחלות פני כת"ר למען ציון לא יחשה ולמען ירושלם לא ישקוט עד יוציא לאור הנדבה הנז'. ובשכר זה הנה אלדינו זה עומד אחר כתלנו כחל מערבי משגיח וכו'.

איגרת 113 (יח)

על עבודת הצדקה הנהוגה במצרים לבע"ת

שר וגדול ליהודים, המאיר לארץ ולדורים, מתחזק בדקי ירושלם קרתא קדישא, אבן הראשה לכל דבר שבקדושה, כמה"ר נ"ר

זאת אות על אודות קיום המצות הנהוגות בארץ הלזו הגשמה, להחיות רוח שפלים מאה ושמונים נפשות, עניי הקופה, ולהחיות לב נדכאים של בעלי הישיבות, ועשרה מלמדים של ת"ת, ופיזור בקור חולים במעות ותרנגולים. כבר הדענו למעכ"ת כי צריכים אנחנו ל' גרר בכל שבור, חק ולא יעבור, שעולים יותר מאלף גרושי לשנה. וברוך עמי מצרים החזיקו

1 לנא אמן.

2 הלא הם.

במצוה זו לספק כל צורך המצות הנו' ויעשו פרי תבואה זה כמה שנים. ירצה ה' פעלם אמן.

ומאז העמדנו גבאים להטפל בקיום המצות הנו' ומתמשכנים כל השנה על סמך נדבת ק"ק מצרים וסביבותיה יצ"ו, וכעת אחרו להשפיע גשמי נדבתם מחמת טרדות הזמן, ויתמהמהו האנשים עד הלום. ובין כך ובין כך נתרבה החוב על הגבאים למעלה מאלף גרו' וילאו למצא הפתח, וכמעט חסדם יעזבו מהטפל לספק מחיית העניים הנו', כי רפו ידיהם. ובכן הפצרנו על פ' שיפנה מעסקיו וילך למצרים לעשות הנדבה הנחוגה כי עת לחננת. ועתה קהל עדתנו עליו יסמרכו להחיש מעשה הצדקה ולהעלות לנו משם מנה הראויה להתכבד לפי צורך השעה, והוא יהיה לפת לשלוחנו למחר לשלחו, בכסף מלא ישוב, בהר ה' יראה, להחיות עם רב ונבחר לה' מזבח.

לכן נא למען ציון לא יחשה ולמען ירושלם לא ישקוט עד יוציא לאור כנוגה צדקה וישועתה מהרה תצמח, כי למחיה שלחו אלהים שנית לשליט על ארץ מצרים, לשלם פי שנים ברוחו הנאה ותועלת לעניים הנו', את אשר חשב לעשות טובה עמם בהיותו במצרים מקדמת דנא, ולא זכר בה כל קבל דנא יפליא חסדו כעת להשכיל להיטב להם, כי עת לעשות לה', ובטחנו בחסד עליון כי ידבר שלום ירושלם ואבינויה אל עמו עם אלהי אברהם להחזיק במעוזם במנה יפה נשקפה, כמו שחזר נשקפה, ובלי ספק כל האנשים יתנו יקר ויסיפו אומץ להרבות מתן, באשר דבר מלך שלטון, והיה מעשה הצדקה שלום. וחזקו עד שמים יגיע. ואנחנו לא נחשה מהעתיר אל מלך שלם ישלם לו תשלומי כפל במיטב הארץ ויעלהו גם עלה לעיל' מכל ברכתא, וירומם ויקומם נזר, ואת מלכים לכסא ישיבוהו בשלום ובמישור וכו'.

איגרת 115 (יט)

אותותנו אלה בלכתם ילכו להודיע למעלתו איך כשל כח הפרנסים המחזיקים ידי הבעלי תורה והקופה, יען כי באו חשבון ועלתה הלוואתם עד היום סך כך וכך, מלבד הריחח הנמשך מהם, וילאו למצוא הפתח ונשארו העניים הנו' בלי משען ומשענה, ותעל שועתם השמימה. ונאמר את מי נשלח ומי ילך דלנו בשליחות זה למצרים להודיע צער העניים הנו' להם, למען יזכרו וישובו לעשות חסד ואמת כמנהגם. ולא מצאו כל אנשי חיל ידיהם ללכת בשליחות זה, כי נודע בשערים צערם של ק"ק מצרים מחמת ארס נחש הנחושת אשר הגיע אליהם, ומי הוא זה יערב אל לבו להטריחם טרחא אחר טרחא.

ובראותנו כי היתה צרתנו פנים ואחור נשעננו על מעלתו, כי חפץ חסד הוא, להצמיח שמש צדקה ומרפא לעניים הנו'. וזאת ליהודה בכלל חבילי [ ] צדקותיו להביא ענין הנדבה הנו' לידי גמר. והוא יהיה לנו לפה ולמליץ כי אין לנו שליח יותר טוב והגון ממנו. ומי ידע אם לעת כזאת תגיעו ה' למלכות. ותגורו אומר ויקם לך ולך תהיה צדקה. ומעתה על חסדי מעלתו השלכנו יפה העניים הנו' להחיותם בהשתדלותו הטוב, כי למחיה שלחו אלהים לפניהם, והרים דגל יהודה על צבאותם, לגמול להם הגמולה הזאת להחיות עם רב ותפועלתו את אדירי'ם. ובטחנו בחסד עליון כי עשה יעשה גם יכול יוכל ושכר עושה ומעשה בידו. ואנחנו לא נחשה מהעתיר לפני שוכן ציון לא יסור שבט מיהודה ואת מלכים לכסא וכו'.

איגרת 120 (כ)

אוצר נחמד בנוי מכל אבן יקרה ברה כחמה, מאירה ומוהירה, מוכתר בשם טוב וכתר תורה, בכל חכמה מלא, ובכתם אופיר לא יסולה. ה"ה החכם הנעלה לשם טוב ולתהלה כהה"ר [ ]¹ יהי שמו לעולם, גם עד זקנה ושיבה בשובה ונחת ישב עולם ועד אמן.

אחרי עתרת שלום ואמת, אמת מארץ תצמת, צמת צדקה, זאת חקת התורה, על כל ברכה ותהלה. וכמו השחר עלה, מסת פרי צדקתו אשר שלח להקים דגל התורה ולהאדירו, והיה ממנו אדירו, ואורו מקרב, יצא באור נוגה להאיר ולהמטיר על הארץ בגשמי נדבות, להתחיות הבע"ת הנאנחים והנאנקים ועניי הקופה אשר בארץ הלזו הנשמה, הנה ברך לקחנו, וברך מפנינו לא ימוש. ישלם ה' פעלו וירחיב את גבולו, ובהיכלו כולו אומר כבוד אמן.

האמנם צדק ידענו נאמנה כי מאז מעולם היה אברהם לאב ולמושיע לירושלם וכל ישעו וחפצו לכונו ולחוננו עיר האלי"ם ואת העם היושב עליה. ואעפ"י שכתבנו לכל רוזני וקציני מחנה קדשו לעשות נדבה להחזיק ולהעמיד המצוה הזאת בידם בל תמוט עולם ועד, עכ"ו על חסדי מעכ"ת הנאמנים בטחנו ונשענו כי ממנו תוצאות חיים להמשיך כל ישרי לב ברוח בנתו, להפריש מממנו תרומת כסף מנה אפים, כי אין לנו גואל וזולתו, באשר דבר מלך שלטון. וכל האנשים יתנו יקר לקיים דברו הטוב באשר הוא טוב.

לכן אנא שא נא לשון תחנון, תחוקנה ידי אמונה לעשות הנדבה הנו' כמנהגם הטוב, ועושה ומעשה בידו, יודע כמביא למעלה עולה ומנחה, וארוחתו ארוחת תמיד תעלה לרצון לפני ה'. והנה אלדינו זה ארך ימים ישיביעוהו וכסא כבוד ינחילהו, משמי קדשו יענהו. כנפשו הרמה והנשאה וכנפשו וחפץ דלי ציון המעתיירים בעדו, בסדר יפת אלקי"ם ליפת. ש' וי"הי בשל"ם² סוכו לפ"ק.

איגרת 121 (כא)

אחרי עתרת שלום ... צדקת מחנה קדשו, ויעשו פרי תבואה זה כמה שנים ומצרים אדם ול"ו א"ל, להקים דגל התורה, והיה ממנו אדירו ואורו מקרב, יצא, באור נוגה, להאיר ולהמטיר על הארץ בגשמי נדבות להתחיות הבע"ת ועניי הקופה הנאנחים והנאנקים, אשר בארץ הלזו הנשמה. ישלם ה' פעלם ויכפול שכרם.¹

והנה מאז מעולם ידענוהו ליושב ציון לאב ולמושיע, וכל ישעו וחפצו לחוננו ולכונו עיר האלקי"ם סלה. על כן באנו בצל כנפיו לחלות פניו, אנא שא נא לשון תחנון, יאחז צדיק דרכו להמשיך כל ישרי לב ברוח בינתו לעשות [153] נדבה טובה וחשובה כמנהגם הטוב, להחזיק ביד הגביר נשא ורם, החכם המרומם, כה"ר יצחק לוריא אשכנזי² נר"ו,

1 מקום פנוי לשם.

2 שנת ת"ג.

1 המשפט הראשון ממש בנוסח האיגרת שלפניה וכן 'והיה ממנו אדירו וכו'.

2 סוחר, עשיר מכובד ונאמן נכדו שלארי". ראה מ' בניהו, תעודות מן הגניזה על עסקי מסחר שלארי" ועל בני משפחתו במצרים, ספר זכרון להרב יצחק נסים וצ"ל, סדר רביעי, ירושלים תשמ"ה, עמ' רלד.

למען יאריך ימים על כסא ממלכתו להחזיק במעוז הבע"ת ועניי הקופה, אשר עיניהם צופיות יום יום לפרי צדקתו, צדקת ה' עשה עם ישראל. יען כי בראות הגביר הנו' את עם ה' אלה שהיו נעים ונדים ללחם איה מדלית אסר בכיס רועיהם, עגמה נפשו עליהם, ונדבה רוחו רוח גדיבה לרעות צאן נהלאות ולהטריפם לחם חקם מדי שנה בשנה מממונו החביב, ומצפה עד בא תגובת נדבת ברוך עמי מצרים וגובה מה שפזר נתן לאביזנים. וכן יעשה מדי שנה בשנה. כל קבל דגא היו לו למנה כל חותמי ברכות שהיו במקדש. לכן שר צבא ה' יפליא חסדו חסד לאברהם לעשות מנה אפים, כי כל האנשים יחנו יקר לקיים דברו הטוב. יודע כמביא למעלה עולה ומנחה.

איגרת 122 (כא) כתב לעשיית גובה לשליח

ממלכת כהנים וגוי קדוש. מטע ה' להתפאר. תפארת תהלה וענוה צדק. מחזיקי כל בדק. אצים ורצים לעשות רצון קונם, ולכבודו מהונם, ממה שחננם, הנה הנם, הגבירים אשר מעולם ראשי אלפי ישראל, פוזרי גולת אריאל. אחינו אנשי גאולתנו וכ'. ישמרם וכ'. ועל צבא מטה מעטה תהלתם, עטרותיהם בראשיהם, חכמיהם דייניהם שופטיהם דבריהם ומנהיגיהם, פרנסיהם וגובריהם. מקבץ ישראל יקבץ את נדחם וישיב שבותם.

אחרי עתרת רנה שיה ותפלה לפני שוכן רומה, ירום לרומם ולהדר הדרת תפארת תורתכם וקדושתכם. שרי ה', זאת מאתנו עמוסי התלאות היושבים על שן סלע ומצודה במקום הקדוש הזה, קריה חנה דוד, ציון איוה למושב לו, ויכנע בעמל יושביה, כשלו ואין עוזר. ובאנו לשפוך שיחה ולערוך שועה, תחוסו ותחמלו על ארצנו ועל נחלתנו ע"ה הזאת אשר ת"ל היא היום מבונה לתורה ולתעודה ולעב[ו]דה עד חד שבעה ממה דהות מקדמת דגא, כי מלאה הארץ דעה. כי עתה הופיעה רוח הקדש בבתי מדרשות שניתוספו כמה כסאות למשפט, וכמה ספסלי בבית המדרש, בכמה תלמידים רמים מחשובי הדור שפרשו מהעולם ומתענוגיו, ובאו להתבודד במקום הקדוש הזה. ולא פסקי גירסא מפומיהו, יומם ולילה לא ישובותו, וקובעים ד' אמות של הלכה בהוית דאביי ורבא, בפלפול וסברא, ועובדים עבודה שלימה, בלב אחד באהבה ואחוז, לשם כל ישראל בצום ובכי. ויש בהם כמה עניים אומללים, מדוכאים ביסורין, וכמה יתומים ואלמנות נשי חכמים גדולים אשר נפטרו, הם תאבים לכל דבר, בעירום ובחוסר כל, ומחזיקים בעבודת האל שלמה קרוב לכ"ך נפשות, וכלם משולחן גבוה קא זכו, אשר להספיק להם הספקתם בצמצום רב, להספיק להם לחם צר ומים לחץ, לא יספיקו שני גר' בכל יום ויום, חק ולא יעבור, מלבד הפיזור הרב אשר עלינו לצורך האומות אשר פערו פיהם לבלי חק, לעלוקה שתי בנות הב הב, עד שהשתרגו ועלו הפוזרים לסך גדול, והוכרחנו להתמשכן בסך גדול.

והנה המקום הקדוש הזה והמצוה הרבה הזאת שכוחה ועוזבה [155] מלב כל אנשי גאולתנו, ודללו וחורבו נהרי נחלי הנדבות אשר היו משפיעים עלינו מקדמת דגא, ואין מחזיק ותומך משוט האגית העניה הזאת, וחששנו פן תמוט רגל המקום הקדוש הזה, כי אשר עבודת הקדש עליהם נתרשלו ידיהם מלסבול סבל משא החובות אשר הולכים ומתרבים עליהם, וחששנו פן ח"ו תהיה זאת להם לפוקה ולמכשול, בראות הערלים המת-הללים באיללים אלמים אשר בירושלם ת"ו בתי ע"ו מחזיקים בידם אחיהם בני עשר

באלפים וברבבות מד' כנפות הארץ, ואנו אין אנו חוששים למעט קט אשר בעונותנו נשאר מקדש קטן בציון.

והנה זה כמה שנים לא הטרחנו עליהם אפי' בכתב. ועתה לא יכולנו להתאפק למקדש המעט הזה אשר הולך ומתמוטט ח"ו. ועתה הקרה ה' לפנינו וכי, הוא יעיד ויגיד על פה עוצם תלאותנו. והנה היא לא"ה, מלבד האמור לעיר² אשר לא יבא אחת מני אלף. ועתה מלכים השכילו פנו וראו אל המקום הקדוש הזה בהשקפה יפה פרטית ובהשגחה לטובה, ותנו עיניכם בבירה לתמוך ולהעמיד פנת יקרת המקום הזה לבלתי ידח ממנו נדח, שהוא פאר ישראל בגלות, והמקום קבורת אבות העולם, וחוסו וחמולו על כמה עניים ויתומים ואלמנות, וכמה תלמידי חכמים העושים נחת רוח ליוצרים ולאבותנו הקדושים. וענפיכם תשאו ופרייכם תתנו, ובזו כסף בזו זהב³ להקים ולהעמיד רגל דגל וכי'.

איגרת 127 (כב)

לצורך הספקת הבע"ת

צדיק מתהלך בתומו וה' עמו, בישראל גדול שמו, לתהלה ולתפארת, גולת הכותרת ועטרת זהב גדולה, כלולה מכל מיני פנינים. ה"ה, ואחריו יאיר נתיב, חמדה גנוזה, בן יכבד אב, נבון ומעולה, בכתם זהב לא יסולה ה"ר.

אותותנו אלה שמים הנה ותבאנה בהיכלי מלך לשמיע צערת סערת צרת הבע"ת ועניי הקופה אשר באות נפשם שאפו רוח, מדלית איסר לשבוע להם, ותקצר נפש העם בעמלם, וחתרנו עד מקום שהגיעה ידינו למצוא מזור למזורם, ובחמלת ה' עליהם יגענו ולא הונה לנו, עד שאנה ה' לידינו אנשי חיל יראי אלים אשר נדבה רוחם להתמשכן ולספק מנתם ומחיתתם. ירצה ה' פעלם. ועד עתה הללו למצוה זו למעלה מסך וכי, וולת מה שצריך להם מנינים [צ"ל: מהיום] ולהבא, עד בא מנחת מסת נדבת יד ברוך עמי מצרים, ובהעלות מנחת צדקתם פה ירושלם, צריך לפרוע ממנה ההלוואה הנו' ותחזור נפש העניים הנו' להתעטף ברעב להבא ויתר הבע"ת מצטמקים בסבלותם עד היום, אין להם לא לשעבר ולא להבא, כי הכנסת התיבה אין בה כדי ספוק השמן וזולתו המצטרך לבית הכנסת מדי שבת בשבת. ואנחנו נבוכים בארץ לחפש ולבקש אנשי חסד אחרים שיתנדבו לתת לכסף מוצא למחיית העניים הנו', ולא מצאנו כי קשה עליהם עול הצבור מחמת חימת המציק מגזרות הקשות המתרגשות ומתבקשות מהפנים חדשות הצובאים ובאים בשערי ירושלם. לאכול סחרה ואתגנה, מרשל על מושל יבא, כלם לדמים יאורבו ויאכלו את ישראל בכל פה, לא ידעו שבעה.

לכן אתאנו לחלות פני כת"ר ככל צדקותי יצא נא לעזרת ה' בגבורים, ישפוך שיחו עליהם במתק שפתי צדיק על העניים הללו לפני הגבירים המתנדבים בעם, להחיש מעשה הצדקה, להשביע נפש שוקקה, כי עת לחננה. יען כי שנה זו שהיא מעוברת לא יספיק אלוהי (?) לספוק כל הבע"ת והעניים אוכלי משלחן גבה וכל האנשים יחנו יקר למלאת

1 על-פי בראשית כט, כה. וכאן במשמעות לאות.

2 צ"ל: לעיל.

3 נחום ב, י.

1 צ"ל: מהיום.

דברו באשר דבר מלך שלטון, אחרי דברו לא ישנו, וזכות הרבים תלוי בו כל שלטי הגבורים ושכר עושה ומעשה בידו. ומה גם כי מברכותיכם יבורך גביר נשא ורם, וישא ברכה מאת ה', ובטחנו בחסד עליון ובחסדו כי דברי פי חכם חן, ישאו ענף ויתנו פרי לסעדם ולשמחם, שבע שמחות לאכול לשבעה ולמכסה עתיק ושכרו וכו'. תחת אבותיך יהיו בניך. ושכר יעקב ושקט ושאנן וכו'.

איגרת 130 (כג) כתב פרטית על ענין הנ"ל

כרכא דכולא ביה, עפייה שפיר ושגיא אנביה, ורבו יתירא, הוספת ביה ה"ה החכם השלם פקידנו בחירנו רצתה נפשנו כמח"ר נר'. יהיה אלהיו עמו ויעל, כסאו לעד יכון אמן. הן לצדק ימלוד מלך, מאן מלכי רבנו, ענו הכבוד קשור באהלם, לרומם ולקומם דגלם, כאשר נודע בשערים צדקתו עומדת לעד. והוא יתן מעדני מלך. למישאל וימינו פשוטה לכל עובר ושכר, גם שב עם ישיש ישישו בחלקם שלל מדותיה, כי אהובות הגת. כן ירבה וכן יפרץ, אמן יאמן כי אם באנו לספר התלאות התולפות ובאות על ירושלם קרית מלך רב, יכלה הזמן והמה לא יכלה. ובפרט החסרון כיס עולה על כלם. ועתה זכרנו ימים מקדם היתה ירושלם בעזרת מנדבת עם ה' אלה אשר במחנה קדשו בסך טוב, שהיו מקבצים בסעודות ברית מילה ואירוסין ובשמחת חתנים, ובחפזן ח"ו. והיו מגישי מנחה בצדקה מדי שנה בשנה, לחוק ברק עיר דוד. ירצה ה' פעלם ויכפול שכרם. כעת אכל הכסף ורחק? מבלי משים להעלות זכרון ירושלם על ראש שמחתם.

לכן ראינו לעורר חנית המצוה הזאת להחזירה ליושנה כי שכר הוא להם, וידענו טבעם כי מעולם היו ראשונים לכל דבר שבקדושה, כ"ש בענין זה שכבר עשוהו מקדמת דנא. כל קבל דנא כתבנו לכללות ק"ק דמשק יע"א ברוח חן ותחנונים בצדקתם יחזיקו ולא ירפחו, כי רבה היא. וחלינו פניהם לעשות אותה בהסכמה בכתב רשום ולקבוע גבאים על מצוה זו, לקבוצ ע"י כל הנידר ונידב לשם ירושלם. ובטחנו [162] בחסדם שכן יעשו בלי שום התרשלות. ועכ"ז אתאנו לחלות פני כת"ר ככל צדקותיו ישתדל במצוה זו כי רבה היא, להיות לגו מעיר לעזור עד הביא הענין לידי גמר טוב. ושכר עושה ומעשה בידו. ומעתה על מעכ"ת השלכנו ענין זה, ובשכר זה הגה אלדינו זה עומד אחר כתלינו משגיה, גיה עליו אורו ויאר פניו אליו ויעלהו גם עלה וכו'.

איגרת 137 (כד) כתב מצד ערעור שפחה שיתירו אותה להנשא

יושבי על כסאות למשפט וצדקה בישראל, חוקקי ישראל, המאורות הגדולים המאירים באור תורתם על עם מרעיתם, ולנגה ברק חניתם יהלכו. המה החכמים השלמים הדיינים המצויינים, ב"ד יפה שבעיר פ', ה' עליהם יחיו וינטלם וינשאם כל ימי עולם, ויהי שלום בחילם אכ"ר.

אחר עתרת השלום כמשפט לאהבי שם קדושת תורתם, יהיו דברינו אלה על דברת האיש

הזה אשר בא כיום אלינו ושמו הנכבד כה"ר פלוני יצ"ו אשר נשא אשה גיורת, והנה היא פה. ובא והגיד לנו שמעכ"ת אסרהו בעבדות גזרתם שלא יהיה דר במקום האשה הנו, ושזה היה בחיי אשתו ראשונה, וחשש פן תגזרה היא אפי' אחרי מותה, וע"כ לא בא אליה ונתאכסן רחוק משכונתה. והנה כפי האגרות שהראה לנו מהרב מופת הדור כמוהר"ר נר"ו נראה, שאין שום חשש בזה, כי כתב שנתברר בבית דינו שאינה שפחה ואינה אחותו, וכל מה שדברו עליה הוא שזא דובר כזב שהיא גיורת ושהטבילה שם. ובכתב רבני פ' כותבים למעכ"ת תחנון שיקרבו אותם ולהיות בעזרתם. בכל זאת לא נתננו לו רשות לשבת עמה. עד מהרה ירוץ דבר קדשכם אם יש איזה חשש אם לאו. ואחלנו יכנוי יתנהגו עמו במדת התסד והרחמים מפני אהבת גרים, כי האשה הבאה לחסות תחת כנפי השכינה באהבת רבה. ושלום כסא תורתם יגדל ככל אות נפשם הרמה וכנפש אהבי שם קדשם כל הימים וכו'.

איגרת 138 (כה)

מגדל עוז במעוז תורה, גרים באורייתא תדירא, עפיתא שפיר ושגיא אנביה,¹ ורבו יתירא, הוספת ביה. המאיר לארץ ולדרים הח' פ'. יהי שלום בחילו ובהיכלו, ארך ימים עלם ועד אמן.

אחרי עתרת החיים והשלום, שמים הנה חוברות,² לא יבצר מהם מעתה ועד עולם. אוחותנו אלה בלכתם ילכו לחלות פני כת"ר, לשלוח לנו אתרוגים פרי עץ הדר, להדר ולרוזם שם אלינו על כל ברכה ותהלה בחג הסוכות הע"ל³ בדבר נאה ומתקבל, וגם ההדס ינופף ידו לשלוח יותר מהמנהג ביתר שאת, כי ת"ל כעת קהל גדול וגם ממנו נקח לשלוח לק"ק עזה.

ומעתה על כת"ר המלאכה לגמור לשמור ולעשות כל מאמצי כחו לשלוח האתרוגים יפים וטובים כיד ה' הטובה עליו, ושכרו עד שמים יגיע, ואנחנו לא נחשה מהעתיר אל ה' השוכן ציון יכתבהו בס' חיים טובים ויוכה לשנים רבות ולשנים נעימות הוא ובנוהי וכו'.

איגרת 149 (כו)

שרי צבאות נפלאות תמים דעים, יושבי בשבת תחכמוני השכוני באהלים, אצילי אילי אשלי שתולי על יבלי נחלי יאורי מישור, להשקות לעניי הצאן ולעתודים העולים. ארוי הלבנון נטעי מטעי ה' להתפאר, המה ההדסים אשר במצולים. עדת אבירים הגבורים אשר מעולם, אנשי הצדק צדק לבשו וילבשם, השרידים אשר ה' קורא, מצדיקי הרבים כככבים משולים. הנה הגם גלות ירושלם מפוזר ומפורד בכל עיר ועיר מדינה ומדינה נטוי כנחלים. ועטרותיהם בראשיהם החכמים השלמים, תמים דעים, מרביצי תורה ביניהם, הרבנים

1 ראה דניאל ד, ט.

2 הכוונה לחיים ולשלום והיא מליצה על-פי יחזקאל א, יא.

3 הבא עלינו לטובה.

המאורות הגדולים, ואחריהם כל ישרי לב, פרנסים ראשים על העם, שרי קדש רבי פעלים. יצו ה' את הברכה ערוכה בכל ושמורה וכל חפצם ישלים. ובכל קוראיו אליו עיניו מהם לא יעלים.

ראשונים נשמו על זאת, אחרונים אחזו שער, על אשר ראינו צדיקים מגיע להם כמעשה הרשעים, ורשעים מגיע להם כמעשה צדיקים גמורים. מי לא יירא בהמיר ארץ בשוא גלי התמורות במחנה העברים, עדת עריצים הנגשים אל ה' השחיתו התעייבו. וכל חלקה טובה הכאיבו. ואנשי חיל הציבו בגיא צלמות ולא סדרים. והמתהללים באלילים ונכשלים אורו חיל, לא חסר מהם דבר, חדשים לבקרים, חכמים מחוכמים, שלמים וכן רבים, מרוב צוקה ומצוקה דבקה נפשם לעפרים. ומי שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בתלמוד אימה לא יבעתהו ועל דרכיו נגה אור מאורים. נפש עמל בהוויית דאבי ורבא כל ימיו מכאובים סלונים וסרבים תחשכנה הרהרות בארובות הוכה בסגורים. וההעדר הקודם להוזה כוסו רויה אכילה ושתיה מתנה וזכיה אוכל למכבירים. נאה דורש ונאה מקיים לא נשה, הלא נשה בו והנושים לקחת גלימא דאכתפיה בכל יום מחזירים. ולא דרש אלי"ם קרקפתא דלא מנח תפילי ודי בהפקרא ניהא ליה שבע רצון ומלא הניח יתרים. ירא את ה' ובמצותיו חפץ מאד למען צדקו בדחקו ישא כל חולי וכל מכה רבה לארץ חיתו השיגוהו בין המצרים.

הגבורים אשר מעולם אנשי שם ירדו פלאים נלאים למצא די מחסורים. ובני נבל גם בני שם עתקו גם גברו חיל חיילים אדירים. בארזים חכמי הרוזים נפלה להבת שלהבת, צרבת המכה, כל היום דוה, את האש מבעירים והאזוב אשר בקיר הולך וגדול היה עלהו רענן לתרופת העין קילורין. לויתן בחכה הועלה והתנינים הגדולים נאחזים במצודות הנערים. ודגי הרקק יתהלכו ובאשר התהלכו לא שמעו קול נוגשים עוברים ומתעברים. הנשר הגדול רב הנוצה ילכדהו הצייד במשכו ברשתו וסוגר על מסגוריו. והדוכיפת והעטלף כעב תעופינה על ראשי ההרים.

ומי איפה בכל חכמי עצומי הארץ בא עד תבונת כונת הבנת עניינים משונים הללו בלתי לה' לבדו הבין דרכו דרך הצדק ואנחנו לא נדע. אך בהא סלקינו ונחתינו כי אם אשר יאהב ה' יוכיח, וכאב את בן ירצה, ייסרתו בייסורין באהבה להרבות [ ] שכרו להבא, וחבה יתירה נודעת לו בהלו נרו נר מצוה ותורה, ובצדקתו מחזיק דבר יום ביומו מתהלך בתומו. כאשר שמענו כן ראינו כאלה רבות מדיבות נפש השתרגו ובאו על החכם השלם ישיש ונשא פנים הוא הראש כמה"ר פ' שלם הוא אחנו בעיון וכמעשה מנעוריו גדלוהו כאב דעה והשכל, מכלכל דבריו במשפט, נאה דורש ונאה מקיים, מרביץ תורה במקהלות רבבות אלפי ישראל, וגם עד זקנה ושיבת היו ידיו אמונה, ועל האל"ים אשר התהלכו אבותיו לפניו השליך ייבו תואר יכלכלהו. האמנה לזאת לבו דוי על צרת הבנות שלש הנה הוסיפו יגון על יגוני, כי גדלו להיות לאיש, ובביתו אין לחם ואין שמלה להביאן אל האדם כמשפט בנות הארץ.

ובראותו כי תשש כחו ונס ליחה, והבנות גדלו להיות לאיש, גמר בדעתו לשוט בארץ, ללקוט בשבולי טללי עם ה' אלה, אולי יחנן ה' יעניקוהו מברכותיהם ברכת טוב. אי לזאת אמרנו הנה באנו לשחר פני מקהלות רבבות אלפי ישראל בבואו החכם פ' אל הגורן, גורן צדקתכם הענק תעניקוהו, מברכותיכם חנהו, חנהו במנה יפה לחזמין נדוניא לשלש הבנות, כי עיניכם הרהרות כי באה זקנה ושיבה ולא יכול לצאת ולבא כמלפנים, ואם לא עכשו אימתי יומין נדוניא אל הבנות בנותיו.

לכן תרב משאת עמו להכינו ולסעדו, וכל מן דין וכל מין דין סמוכו לנא, כי מלבד

בנותיו אלו כבר השיא את הבכירה, והיא לחכה את כל אשר היה אתו בבית ולא השאיר אתו עוללות. לכן אתם משרתי עליון, בנאו החכם השלם אל היכל קדשכם כבדוהו נא, כבוד חכמים ינחלו, והענק תעניקוהו מברכותיכם, והמטירו עליו גשם נדבות להצמיח צמח צדקה ותהלה באדמתו, כי באמת ובתמים לבבנו יחשוב כי זה ימים לא נודמנה מצוה רבה כזאת לידכם. אשרי אנוש יעשה זאת ובן אדם יחזיק במעוז תורת הדרת החכם השלם הלו, עלץ לב ובדרכי ה' ובתורתו יהגה יומם ולילה כיום יאיר נתיב, שאיף עייל שאיף נפיק וגרים באוריתא תדירא. ואם אמנם דבר כזה דבר שפתים אך למחסור כי ידענו מעשיו יקרבוהו קרבת אלי"ם לו טוב. אמנם כי היכי דלימטי לן שיבא מכשרון מעשה צדקתכם, אמרנו הגה באנו באותיותינו אלה. ואתם הדבקים בה' תרב משאת ידכם אתו עמו, כפי כבודו, ואל תאחרו אותו למען ימהר יחשיה מעשהו לשוב אל ביתו, כי מה זה יוכל שאת הנדוד מבני ביתו אשר אליו ישגוהו אליו יתבוננו וכלם אליו ישרון לתת אכלם בעתו. לכן יושגת מכם השגחה נפלאה לכלכל את שיבתו ולהעניקו ברכות טוב. ומהאל הטוב והמטיב יהיה שכרכם הרבה מאד. כנפשכם הטחורה המאירה כצאת השמש בגבורה ונפש נאמני אהבתכם דורשי שלומכם כל הימים בלב תמים הח' פה שנת וכו'.

איגרת 166 (כו)

אחרת. אשריכם זורעי על כל מים, אורכם יאיר כאור שבעתים, ויחייכם אל משמים, זרע קדש, זרע יהודה ואפרים. ישמרכם צור שוכן שמים. ועין בעין תראו בשוב ה' ציון ובנין ירושלם, אמן.

זה עני קרא על המאורע הרע [204] אשר לו אירע, כי הקיפוהו יגונים, וישטפוהו המים הזדונים. אשר בהיותו שלו שקט ושאנן בגליל העליון ת"ו עוסק בפרקמטיא ונושא ונותן באמונה, ויד הזמן בו הויה, פצע וחבורה ומכה טריה, שמה ושאייה. הוכה בשער בת רבים, כי נתערב בעד בן א' שהיה, ושלח אותו עם סחורות כדי לשאת ולתת כמנהג הסחרים. ובלכתו דרך אניה בלב ים עקבותיו לא נודעו. והגושים קמו עליו וילחצוהו בלחץ אויב להוציא ממנו חובם.

העני הלו בראותו כי כלתה אליו הרעה נחבא אל הכלים. וברח להמלט על נפשו ולשוט בארצות למצוא צרי למכתו. ועתה בא אלינו ספר לנו את כל התלאות אשר מצאנו, ובקש ממנו להליץ בעדו בפני נדיבי עמים יעזרוהו וימלטוהו מיד המקרים המרים. מצורף לזה כי שמענו כי יש לו בן ת"ח יושב בישיבה, עוסק בתורה לשמה וסומך על שולחן אביו. רעיניו עליו תלויות לתת לו לחם ושמלה. והנה הוא בעצמו היותו עני וביישן ואיש ירא אלי"ם ובעל תורה ואין עולה בשפתו.

אשר על כל הדברים האלה ראינו כי עת לחננה וראוי לחון ולחמול עליו בעין החמלה והתנינה ולעשות עמו צדקה וחסד. לכן אחינו נשיאי מטות, קריאי מועד אנשי שם. הביטו עליו וראו בצרתו. עזרוהו עזרוהו, תמכוהו תמכוהו, סמכוהו להצילו מרעתו ומברכתכם יבורך גבר ירא ה', וחיתה נפשו בגללכם, ויש שכר לפעולתכם, ותקוה לאחריתכם. והיה זה שלום למעלתכם, לתהלה וגדולה, לכבוד ולתפארת.

איגרת 174 (כח)

הלצה מצד צרות ירושלם

לשבויה. נדיבי עמים ולאומים, ולאום מלאום יאמץ בכח גדול וביד חזקה, להוציא ממסגר אסירי עני וברזל, לעשות עמהם צדקה בכל עת. בגדיהם מעליהם הפשיטו לכסות בהם עני ואביון וכו'. כתב כתבו מעיר פ' על צרות באו עליהם מעלילות האומות ורעב ויוקר השער וז"ל: קול ברמה נשמע קול מגיד מדן. קול מהר אפרים. קול שועת בת ציון, מחלון וכליון, לככר ולפונדיון, וכדי בזיון מרפיון עני ואביון נשמע ביהודה. קול שאון מעיר מרעיד בכי קול מהיכל כלכל לא יוכל. קול הצאן צאן קדשים שאגת אריה [204] וקול שחל. קול המולה גדולה מיושב ירושלם. קול שאגת כפירים שליטי הגבורים. קול יללת דלת העם זהב יועם. קול כנפי הכרובים כקול שדי. קול שוט וקול רעש ממול הר געש. קול קורא במדבר כקול מחנה אלי"ם. קול נסים ופלאים מוז רעב ולחומי רשף, להבת שלהבת הצרות, עלילות דברים השביעו כמרורים איש יהודה וירושלם.

קול שועת בת עמי, קול כחולה תתיפח תחיל תזעק תצעק לאמר שמעו זאת הכהנים, הקשיבו ארזי הלבנון פנו דרך ה', להחיות לב נדכאים, מסילה גדולה, להשיב לב אבות על בנים. קול יעקב יקרא אל אחיו בני בריתו אנשי גאולתו פוורי אסירי הגלות השפלות, כרום וזלות שבכל עיר ועיר מדינה ומדינה עם ועם היוצאים מירושלם. קול צעדה במחנה יהודה יעלו ידידים במעלות הלוח הנדיבות, לחזק ידי לומדי תורה והמצות. יומם ולילה לא ישובתו שומרי משמרת הקדש ולא תשב מאין יושב בשעריך ירושלם. קול צעקת הרועים מריעים משמיעים מביעים מודיעים כי זרע ברכ' ה' לנחלה יעקב חבל נחלתו, חבלי שאול סבוהו כי נדדו עמים ולאומים על עם ה', לעולל עוללות אפרים, לבצר בציר מנשה בחסקופי מילין בתוככי ירושלם.

ואנחנו צעירי הצאן שארית הפליטה ק"ק פ' עם היותינו עמוסים רמוסים רבוצים כמים לים מכסים תחת משא קשה מעומסה לבו למשסה מהאי גיסא ומהאי גיסא אשר מחוץ תנבל תקלקל תסקל תשכל חרב הרעב אשר הוחדה וגם מרוטה ומבית שמיר ושית באפס דמי"ם העניים הרומיים אשר באו בצל קורתינו, זולת התושבים העגומים ונדחמים, כנרדמים יגורו אימים, מפני זלעפות רעב. נוסף על כל אלה כי השתרגו עלו על צוארנו עול משעול הצרות, ותהיינה צרורות, אשר המה מרורות, עברות עוברות, חוברות אשה אל אחותה, ולכנו לב דאב ודואג מימי התוגה והדאגה, זוב היגון, חתום לעלות מעלות הלוח תהלות ישראל סגולות ישראל, מסילות המנוחה.

הנה יד שלוחה אלינו מאת הצירים הנאמנים נטעי נאמנים, ובידם רצפה יפה מנופה ב"ג נפה, צרופה אמרתם, שפיר גזרתם, שלחו מתם נכתב ונחתם כל צרתם וקורותם, מודעת לכל יודעי דעת גדול הרעב אשר בהר ה' יראה, והעלילות אשר מקיימים אנשי דמים, לתת לישראל כדומן על פני האדמה יהיו, ומה גם על מקדש מעט ומעון קדש, היה להם להתפלל לצור ישענו וירשיע לבני אביון. לולי אשכר ככר ופונדיון אשר קדמוהו לשמרה ושמהו והיה כקרא איש יהודי ג' או ד' דלתות מכתב עמלם, לקול צללו שפתינו, עינינו כנחל תוריד דמעה, על העם היושבים בקרבה, על הר ה' בירושלם. ועל טרחם ומשאם משא כבד, ועל קול אנקת ועקת עקת אסירי עני וברזל יולול לצד עילאה, ועל ישגי אדמת עפר מילין ימלל ונשכח את עמלנו ונשמה לא [205] נותרה בקרבנו, וכלו

בדמעות עיני זקני בת עמי והעלו עפר על ראשם, על ציון שדה תחרש ולאיים תשב ירושלים.

ובכן קמנו ונאמץ זרועותינו לעלות ולראות את פני ה' צבאות, גם אנחנו ככל אחינו בני הגולה יצ"ו, הלבלתי הביא והקריב את קרבן ה' ככל שארית ישראל אשר סביבותינו, וא' המרבה וכו' ובלבד וכו'. קמנו ונתעודד והתנדבנו סך פ' ונמסרם ביד השלוחים הנאמנים לפרנסת עמו הלומדים בירושלם. וגם עלינו ועל עוללנו קבלנו עלינו לתת איש כופר נפשו לה' לבן א' בכל שנה ושנה, אנשים ונשים וטף, ואפי' תינוק המוטל בעריסה, ולא יעבור מתוכינו. וגם נקים אנשים הגונים נאמנים יעלוהו לירושלם.

הקולות יחדלון, קולי אל ה' אועז קולי אל ה' אתחנן, קול פרש ורומי קשת חצים וכידון, לא יראה בהר ציון, וקול בכי תמרורים לא ישמע עוד בירושלם, כי אם קול שופר משור פר מקרין ומפריס בארץ הצבי, להצביא צבאות ישראל, וקול ששון וקול שמחה ימצא בה, קול רחים ואור נר ישמע בערי יהודה ובחוצות ירושלם. וקול רנה וישועה באתלי צדיקים, ועליון קולו קול עוז לעמו ויצמית גואל, וקול מחרף ומגדף בלי נשמע קולם, מן העולם ועד העולם בשערי ירושלם, עם כל ישראל חברים מקשיבים לקול ה'. המלאך הגואל יבא לציון ויבנה היכל ואפריון וישמור משמרת ה' על חומותיך ירושלם. אמן.

איגרת 183 (כ ט)

יאודה יעלה בתחלה, לשם ולתפארת ולתהלה. איש חיל, רב פעלים, פועל צדק, מחזיק כל בדק. הן גביר נבון ונעלה. רודף צדקה וחסד. כה"ר פ' יצ"ו ואחריו כל אדם ימשוך משך חכמה, בן יכבד אב, עושה צדקה בכל עת, וחסד אל כל היום. ה"ה החכם הנע' כה"ר פ' [...] בשלום יחדיו. ה' עליהם יחיו ויתענגו על שלום מעתה ועד עולם. חיים עד העולם כי"ר.

אחרי עתרת החיים והשלום. אותותינו אלה בלכתם ילכו להליץ על מוביל כתבא דנא הוא החכם הנעלה כה"ר פ' גר"ו ההולך לדפוק על פתחי גדיבי עם אלדי אברהם לצורך שתי מצות שקולות זו לזה. אחת מהנה היא לקבוצ ע"י דמי מקנת מדרש אחד שקנה בניינו וחזקתו בכסף מלא כדי לזכות בו את הרבים וקרא לו אהל [215] מועד והיה כל [הרוצה] לעבוד את ה' יבוא שם ללמוד שני וחמישי. גם ביום המשמרה מתפללים שם בתענית ובמלקות מבקר לערב יוכתו בלימוד התורה שמחשת כחו של אדם, מלבד הסגופים הנו'. וביום השבת יפתח בדרשה נאה בלשון ערבי. וכל יושבי קרנות שהיו מקדמת דנא נמנעים מלכת לשמוע דברי חכמים וחדיותם, מחמת שלא היו מבינים בלשון לעז, עתה הטו שכמם לסבול עול התורה כל יחידי סגולה של מוסתעריבים איש לא נעדר מהדרשה עד אפס מקום, והוכרח החכם הנו' לקנות זה המדרש הנו' להיותו רחב ידיים, ואין אומר אדם לתבירו צר לי המקום, כמו שהיו אומרים במקום אחר וולתו.

המצוה השנית לצורך סיוע נשואי בנו שלום יצ"ו בן יכבד אב יאמר לו, שוקד על לימודו יומם ולילה, ואין כל מאומה בידו לתת לבת זוגו מהר כמהר הבתולות. ובראותינו כי מסוה הבורשה מרחפת על פניו לכן אתנו לחלות פני מעלתכם ככל צדקותכם בשתים

תחתנו לו. ובחסדי מעלתכם בטחנו כי יטילו מלאי לכיסו כיד ה' הטובה עליכם, וכל החסד אשר יגמלו אליו לנו הוא, ובוה נודע כי מצאנו חן בעיניכם. ומלכי צדק מלך שלם נאמן לשלם תשלומי כפל מטמון באמתותכם ויוכו לראות גוראות בצדק בדק הבית כזית רענן. כה מעתירים נאמני אהבתכם החותמים בסדר ואל שדי יתן לכם רחמים.

איגרת 193 (ל)

כתב לשר אחד על אודות אם ירצה איזה משרת לשרתו שמצאנו איש נאמן אתותנו אלה בלכתם ילכו להודיע לכת"ר כי בא פ' לפנינו וגלה לנו רו זה לאמר, שמעכ"ת היה חפץ למצוא איש אמנים לשרתו כראוי בנאמנות גמורה. ועתה הקרת ה' אלדיו איש לפנינו, איש אמנות רב ברכות כלבבו לב טהור, וריו ומהיר וירא שמים. ואלדינו שבשמים רצון יראיו יעשה בודאי הגמור. וכדי לחזק ענין השירות קשרנו עמו קשר אמיץ והשבחנו אותו באי"לות בצב"אות¹ שבועה חמורה בנקיטת חפץ בידו, ע"ד² רבים מפורשים בשם, לשרת למעכ"ת בנאמנות הישר בעיני אלדים ואדם, ולהשתדל בכל מאמצי כחו לפקח לקרב התועלת ולהרחיק הנזק, וגם שיוהיר לכת"ר להנאתו ולתועלתו בכל מה שישמע שדוברים עליו. ומעתה על כת"ר המלאכה לגמור לשלוח בעדו בשתי שורות מגיללי אצבעותיו ע"פ הדברים האלה ללכת לשרתו, ונחלה פני כת"ר כאב את בן ירצה כן עיני השגחתו אל יליו מעליו, להשכיל להטיב אליו עד מקום שידו מגעת, ולעמוד לימינו לעזר ולהועיל ולא יניח אדם לעשקו. ובוה נמצא חן. ובשכר זה הנה אלדינו זה עומד אחר כתלנו ישלח עזרו מקדש ומציון יסעדנו. ארך ימים ישיבעהו, משמי קדשו יענהו ובשכר וכו'.

איגרת 208 (לא)
מליצה לאיש שהעלילו עליו

המאורות הגדולים לממשלת היום ולילה, כיום יאירו יוהירו כוהר המאורים הרקיע, מי ששון ממעיני הישועה, להשקות את בני ישראל סם חיים. רחמנים בני רחמנים. האיתנים מוסדי ארץ, חמדת עדת אבירים כבירים גבורים לעמוד בפרץ. רודפי צדק כנשרים יעירו קנב, על עניים מרודים ירחפו יפרשו כנפי חסדם, יקחום ישאום על כתף. יסבלום להצילם מכל צרה וצוקה, להוציאם מחשכה לאורה. הקהלות וכ' זאת נחלת עבדי ה' וצדקתם להדמות במדותם למדות בוראם, מה הוא חנון וכ' ולעשות רצון קונם, להשגיח בעין החסד והחמלה על בני ישראל העניים והאביוני' ולהטיל מלאי לכיס ת"ח המקיימים את התורה מעוני ולהזהר בעשיר שנתרושש.

שומרי תורה עיניהם יחזו עפעפיהם יבחנו יבינו מראשית אחרית גבהי שמים מה פעלו הכוכבים ממסלוחם, האריכו למענותם, להדיח בני אדם ממכון שבתם, מדחי אל דחי, סחי

1 רוצה לומר: באלות ובה'.

2 על דעת.

1 שבת קלג ע"ב.

ומאוס ישמע יהדפם ירדפם כנוע עצי יער משער לשער, לבקש אוכל למו וישיבו את נפשם וירש"ם לעב יגיע כרעו ונפלו כמו יתמוללו. אשתוללו אבירי לב היושבים על מלאות. כמו שבלול תמס יהלכו, ישכבון למעצבה בנקרות בורות שיחין ומערות. בכל לב ולב נדרשם מאת ה' אותה נבקש, נשחר אל אל שדי נתחנן, יקרה נא לקראתנו אנשים מהוגנים שומרי אמונים והיה בידם מעשה הצדקה שלום ועבודת הצדקה השקט ובטח עד עולם.

עת לחננה כי בא אל גורן שדי חסדי תרומות מקהלות תהלות ישראל פ', אשר כל ימיו אהב תלמידי חכמים והושיבם על שלחנו והיה ראש המסייעים בכל מקום לכל דבר שבקדושה כובולון לחוף ימים ישכון [240] ישמח וזבולון בצאתו ויששכר באהלו הוא היה סוחר נכבד איש כנעני ושמנו שו"ע. ויקר מקרהו שהלך וכו' הוא ובנו. והנה בהיותם שם בלילה מוכן לפורענות נהרג ערל א' כנגד פתח חנותו. ובבקר ויבהילו האויבים להביא אותו ואת בנו ביום א' לפני אדוני הארץ והעלילו עליו עלילות ברשע לאמר כי הם שפכו דם הנצרי, אשר לא עשו ולא עלה על לבם לעולם. בגלל הדבר הזה אסרום בזיקים ובחבלי עוני ענו בכבל רגלם ברזל באה נפשם, ויענום בכל מיני יסורים וסגופים, ולקחו ממנו את כל אשר לו ונשארו בבית האסורים עם בנו יחידו ערומים בחוסר כל מחכים למות ואיננו. והנה אחר ההשתדלות הנמרץ פרש אל סוכת חסדו ורחמיו עליו, וענשו אותו סך וכו', אחרי היותו אסור בבית האסורים ו' שנים רצופים. והנה האיש הלזה בראותו כי אין לו גואל קרוב ממנו, הסכים בדעתו לעשות מה שלא נוסה בו, לא הוא ולא אבותיו לכתת את רגליו מעיר על עיר, להעיר און נדיבי עם לעשות עמו חסד. והניח בנו יחידו לערבון ביד הנוגש עד לקטו את הכסף, להוציא ממסגיר אסיר מבית כלא יושבי חשך. ואתם הרי ישראל דעו וראו כי מצוה רבה היא זאת אשר לא תודמן אחת לנ' שנה להציל גופים ונפשות, כי כמה טרחות טרח האויב למען ימירו את כבודם, והמה לא מרו. אדרבא, עמדו בנסיכון גדול. ברוך הנותן ליעף כח, וצדיק באמונתו יחיה. בכן תרימו גם אתם מנה יפה נשקפה כמו שחר, ולקראת צמא הומה למי צדקתם אתיו מים ממעיני הישועה שבעה ושבעה, אליו תשגיחו, אליו תתבוננו, התירו פסת ידכם, יפרצו מעינותכם ובכסף מלא, איש בכס לא יכלה מהטיל מלאי לכיסו, כי בא עד קיצו ואין עוזר לו, ואל עליון יתן קולו.

איגרת 217 (לב)

עוד כנז"ל

[להודיע בשערי בת רבים צרת השרים שדוחקים]¹

אותותנו אלה ילכו לשמיע ברום קדשו, קול ענות חלושה, כי זאבי ערב אכלו הכבשה. השר שואל והשופט בשלום וישמונו כמטרה לחץ, זה דוחק וזה לוחץ ברובי תביעותם, ומאכלות מתלעותם. ואחרון הכביד השר החדש אשר בא כעת ולחץ אותנו בחזקה לאמר הב ה', תנו כסף תנו זהב. עודנו באיבו בתביעתו אשר שאל וחזר ושואל, ותקצר נפשנו בעמל, כי שם אותנו לעפר לדוש, לא תוכל הארץ שאתו, שיאו עד שמים יגיע. היאמן כי יסופר כי מאמנה ופרפר גברו צירותנו, כי בזאת השבוע לקח ממנו ארבע תביעות בבת אחת, זו קשה מזו, ואין אנו רשאים לגלות טפת מתוך ומחמס אשר בעיר. והנה אנחנו

1 כותרת זו לקוחה מן האיגרת שלפנייה.

מאלמים אלמים ודוממים כרחל לפני גוויזה נאלמה, ואין איש שם על לב, כי צפו מים על ראשנו.

ע"כ הוכרחנו לשלוח רץ לקראת רץ, ומגיד אחר מגיד, להחיש מפלט לנו ולהצמיח לנו תשועה [ ] ופורקן מאת אחינו אשר בהם כח לפקוח על עם דל יושב ציון בדל שפתם, בלי שום חסרון כיס. נא לשון בקשה אליך השר, אך יצא יצא יעקב לעזרת ה' בגבורים להרים המכשול הזה, ידבר נא שלום עמו וענייו ירחם, בהתחננו לפני המשנה יר"ה שיכתוב דברי קשות לשר אדוני הארץ, שיוכיח אותו על פניו, ולצוות אותו שיוהר וישמר שלא יפרוץ גדר מאשר גבלו ראשונים, בפרוע פרעות ישראל אשר בירושלם, כי אם ע"פ המנהג הקדום במדת החסד והרחמים. ולא יניח אדם לעושקם. אולי בזה יחדל מעושק ידו. וכן יעשה שלש פעמים בשנה, כי הם קיום והעמדת ירושלם, והעם היושב עליה. כיוצא בדבר הזה ליושב על המשפט מאת פ' ופ', לבעבור תהיה יראתם על פניהם, והיה העקוב למישור. היד כותבת ובא פ' ודבר עם השר פה אל פה, ועכ"ו² לא נשא את פניו ולא הועילו דבריו עמו כי עודנו מחזיק בטומאתו להגזים עלינו, וחששנו פן תפשה המספחת ונהיה ח"ו סיבה להשבית רגל ישראל מירושלם ע"ה. כרועה עדרו ירעה אותנו, למען השוכן בציון והבוחר בירושלם יחנן בעד שארית הנמצאה בירושלם, להריץ לנו עם הרץ הנז' הכתבים הנז'ל, כי הם חיינו, ואל יודע הדבר תוצה כי ממנו היתה זאת אליו כי אם מעוברים ושבים אשר עיניהם ראו ולא זר כי צר לנו מאד ובשכר

איגרת 232 (לג)

כיוצא בזה

אוהותינו בלכתם ילכו להודיע למעלתו כי נדרשנו לאשר שאל מאתנו מוביל כתבא דנא, ושמו פ' ההולך לקראת מחנה קדשם, שיושגח ממעכ"ת לעמוד לימינו לעזור במתק שפתיו לכל המצטרך, לצוות אל אחינו אשר כח בהם לעמוד בהיכל המלך יצ"ו, שיעמדו לימינו לעזור במתק שפתי צדיק, לפני שרי המלך אשר ספק בידם למלאת חפצו. אשר על כן אתאנו לחלות פני מעלתו להיות לו מעיר לעזור אותו בדבר שפתים ולהשתדל ולהפיק המבוקש ממנו אל השרים עד מקום שידו מגעת, באופן שיבוא ויגידו שבחי דמר, שש ושמה מפעולותיו שעשה עמו, ויגיד שבחיו [ ] בפה מלא כי יראה וידע ויבין שמיד מעכ"ת היתה לו זאת להשיג מבקשו. ועמו הסליחה על הטורח שאנו מטריחין אותו בענינים כאלה. אמנם על ענותנותו נשענו כי ירבה לסלוח אותנו, כי לא נעלם ממנו היותנו כפופים אפי' לצעיר שבהם, כ"ש לאיש הזה אשר הוא אחיו של פ', ולכן מוכרחים אנו להפיק רצונו, ובפרט בענין שאין בו חסרון כיס. לכן נא בהתראות אליו יסביר לו פנים ויחלוק לו כבוד כמנהגו הטוב, ויגלה אנו שבשבילנו יכניס עצמו בעובי הקורה לעשות עניני עניו, להוציא עניניו לאורה. ובוה נמצא חן בעיניו. ומלכי צדק מלך שלם נאמן לשלם שכר טוב בעמלו וירחיב את גבולו וכו'.

תעודות מכתוב־יד תקון סופרים

איגרת לד

צא [ב96]

טופס הסמיכה. לחכם רשום בדור יורה יורה יתיר יתיר

הן על כל יקר עטרת תפארת, התורה חזר' על אסכניא שלה, ראתה עינינו, שמעת אוננו, ותבן לה את כל הכבוד הוד והדר האצילים גדולים אשר בארץ החיים הנצחיים המה, רבני גאוני עולם אשר היו בק"ק פ', בעיר מתא יגן עליהם אמן. ינוחו על משכבותם. והנה תסובנה אלומות תרומות החכמה רמה ונעלמה אל המקום אשר נסתה כף רגלה הצג לכבוד ולתפארת, ויצא חוטר רוממות השלמות מגוע קדושים הנגשים אל ה', ויצץ ציץ הענות, נאוו כירושלם, ויגמל שקדים, ויהיו לאחדים לשקוד על דלתות התורה יום יום. הלא זה אשר יענו בו פניו, פני אלקים חיים, בשקידת [א97] למדת חמדת הדת, בעז ותעצומות תעלומה חכמה ודעת ויראת ה', כמחר פ' בכמהר"פ ז"ל. ואם אמנם עדנו היום רך בשנים, מצאנו ראינו בו טעם זקנים, כנים ונאמנים, על התורה ועל העבודה, ראוי והגון לעמוד ולשרת בכל דבר שבקדושת דרישת האמת והצדק, כאחד מצבא המרום במרום, עליות נהרות המצוינות בהל', ערוכה בכל ושמורה, לצפירת הדת יקרת השרידים אשר ה' קורא והורה, המה הגבורים אשר מעולם אנשי השם לתורה ולתעודה, הורו הקדושים וחפץ ה' בידו יצלה, ישלח קציר מאור אור תורתם עד ים, מלח ברית אלקים, ואל נהרי נחלי חכמה ודעת יונקותיו.

על כן אמרנו, נמנינו וגמרנו, לפרוס גולתא דדהבא עלי ראשו ונפשו, להבין ולהורות את העם אמרות טהורות כיד אלהיו הטובה עליו. יורה יורה, ידן ידן, על הדין ועל האמת, כאחד המורים לצדקה תורה וחוקה, ואנש לא ימחה בידיה, ובשם מורא יקרא במושב יקר, והמנוחה לו הרי הוא מנוחה לשרי עיר קדישין, ויהיה לו עסק בגיטין ובקדושין, ואיסורא והתירא, על פי [ב97] התורה ברה מאירת עינים. ולראיה כתבנו וחתמנו שמותינו זאת בסדר כך שנת פ'.

איגרת לה

נוסח שטר קצבה

צו [א102]

מודים אנחנו פרנסי ומנהיגי ק"ק ירושלם ח"מ¹ איך נתפשרנו עם פ' שבא עם בני ביתו לשכון כבוד בארצנו, וקצבנו עמו מעכשו שיפרע לק"ק י"ח גרושי' לשנת, דהיינו שלשה עשר גרושי' בעד העריכה וחמשה גרושי' בעד כרגא דמלכא, וזלת מכס היין. ותמשך קצבה זו לכך זמן, מתחילים מיום פ' ע"מ² שיקדים דמי הקצבה הנז' לתתה בראשית כל שנה ושנה מהזמן הנז' בלי שום דחיה כלל.

1 חותמי מטה.

2 על מנת.

ועם הכח המסור לנו מכל אנשי הק"ק הנו, פטרו אותו מעכשו מכל מיני מסים וארגוניות והטלות וגביית נהוג ובלתי נהוג, פיטור גמור מדעתינו ומרצוננו בלי אונס ופיתוי כלל. ומעכשו לא יוכל שום פרנס וגבאי, יחיד או רבים, לתבוע מפ' הנו' אפי' פרוטה אחת יותר מהקצבה הנ"ל כל משך השנים הנו', בשום צד ואופן בעולם, הכל באחריות גמורה עלינו ועל הבאים אחרינו לשר' בקדש, להעמיד ולקיים פשרת הקצבה הנו' כל הזמן הנו', העמדה גמורה משופה ומנוקה מכל מיני ערעורים שבעולם.

[בכתיבה דקה גוסף]

וכן גם אנחנו ח"מ הסכמנו בכל מה שכתוב לעיל, דהיינו הפשר דבר שעשו הפרנסים החתומים לעיל. וכו'.

איגרת לו

שטר מכירה בקיצור [להדלקה]

צח [102]

בפנינו עדים ח"מ יהודה פ' איך קבל סך מ' מפ', ובהם מכר לו הדלקה¹ וכו', מכירה גמורה והתוכה וחלוטה כדת וכהלכה, מכירת עלמין דלא למהדר בה ודלא להשנאה מינה מן יומא דנא ולעלם. ומעת' ומעכשו קמה ההדלקה הנו' לפלוני למקנה לו ולורעו אחריו, ויוכל פ' ובאי כחו להוריש ולהנחיל ולתת במתנה ולעשות כרצונו וחפצו, ולית דימחא בידיה. ומעתה ומעכשו סלק ה"ר יצחק הנו' כל כח חכות ושעבוד וחזקה שהיה לו ולבאי כחו בהדלקה הנו', והעביר אותה לקונה הנו' העברה גמורה משופה ומנוקה מכל מיני ערעורים שבעולם, ולא שייר המוכר ובאי כחו שום שיוור בעולם. וכך אמר לו: זכי וקני מדעתו ורצונו הגמור בלי שום אונס וכו' באחריות וכו' דלא כאסמכתא וכו' וקנינו וכו' והיה וכו'.

איגרת לו

למנות דיינים

[104ב]

אנחנו בני הק"ק קהל ירושלם ת"ו מנינו לפ' להיות מרביץ תורה בירושלם ת"ו, ככל נמסוי ומשפטי מרביצי תורה בישראל, בכל חוקותיו ובכל משפטי, ולדון ולהנהיג הק"ק. וקבלנו עלינו לעמוד לימינו לעזור ולתמוך ולסייעו בגופנו ובממוגינו, בין בישראל בין בא"ת, ולהקנות שיני מאן דלא ציית לדינא. וכל הפסד שיבא ח"ו לפ' מצד המנוי או מצד איזה סרבן שיקום כנגדו, יהיה על הק"ק משוה פרוטה ומעלה. ומצד הדיינות קבלנו גזרתו כפי מה שזויר מן השמים.

1 מנהג קדום היה בירושלים ועליו מספר ר' משה באסולה במסעו לארץ-ישראל בשנת רפ"ב: 'נהגו בירושלם ע"ה שכל שבתות השנה נמכרים להדליק בב"ה, היינו שאחד מירושלם, או מחלב, או מדמשק, או ממדינה אחרת, קונה שבת א', יעלה כמו ששה דוקטים זהב, והוא שלו כל ימי חייו. באותה שבת מדליק משלו כל גרות ב"ה ועולה התעצאה כמו דוקאטי וחצי, וכל המצוה של אותה שבת הם שלו, הן התפלה והן השבעה קורים, יקרא את אשר יחפוץ, ומזכירים לטוב כל מתי משפחתו ומברכים החיים. ואם יחפוץ יעשה סעודה לעניים. וכן כל שבת ביד אחד. וכשימות אחד מזכירי השבת הנהא לאתר' (מסעות ארץ-ישראל לרבי משה באסולה מתורגמת י' בן-צבי, ירושלים תרצ"ח, עמ' 84. וראה גם עמ' 159).

איגרת לח

מודעא

[126b]

בפנינו ע"מ בא פ' צוח במרירות נפשו על פ' בהרשאה מפ' לגבות וכו', ואמר לנו, הלא בכל הארץ מודעת את כל התלאה והפסד ממון שגרם לי פ' ע"י האומות, עד כי ברול באה נפשי כמה ימים בבית השר אדוני הארץ על אדות העובון הנז', הוכרחתי לקיים מצות השר לתת לפ' מה שגזר עלי השר. ואחר שהכנתי לתת לו כסף ושוה כסף כמאמר השר, שאלתי מפ' שימסור לי שטר ההרשאה שמכחתי חייבני השר שאתן לו מה שגזר עלי, והוציא קול שנאבד ממנו, וחושש אני להגישו לפני השר לתבוע ממנו ההרשאה הנז', שמא יערער עלי שום ערעור אחר ואפסיד יותר ממה שהפסדתי מקדמת דנא לסבתו. ועתה מוכרח אני לתת לו מה שגזר עלי השר מבלתי קחת מידו ההרשאה הנז', ולא עוד אלא שמבקש ממני שבועה חמורה שלא אכתוב שטנה עליו בשום מקום מההפסד שגרם לי. ואם אומר אני אליו שאיני רוצה לישבע ילך וימסור לי לאומות, והייתי אך עשוק ורצוף לסבתו.

לכן מוסר אני מודעא זו בפניכם לבעבור תהיה לעדה, שמחמת פחד ה' מוכרח אני להפיק רצונו הן בנטילת העובון מבלתי קחת ממנו ההרשאה, הן לדרישת השבועה שלא לכתוב עליו שטנה. כל קבל דנא ידעו גאמנה שאני אנוס במעשי, יען שכעת ידו תקיפא עם האומות ואיני יכול להתקוטט עמו מאחר דלא ציית דינא, לכן אע"פ שאשבע לו שום שבועה קלה וחמורה ויא' לי בפי' בביטול וכו' עם כו', מודעא זו אינה בטלה לעולם, אלא א"כ אבטלנה בפניכם או עד שאקרענה אני בעצמי. ואנחנו ח"מ חקרנו ודרשנו וראינו והכרנו באונסו שהוא אנוס גמור ע"כ וכו'.

איגרת לט

טופס רשות ב"ד לבנות חורבה אם אין בעליה

[148b]

בהיות שיש לפ' פה ירושלם תוב"ב תצר וכו' בצד הבתים של פ' וכו', וחמירא סכנתא לכל השכנים אשר סביבות החצר הנז', יען כי הפרצה קוראה לגנב, ובפרט אחר אשר כעת קרה מקרה בלתי טהור לאשה א', סוגרת ומסוגרת, בתוך ביתה וסביבותיה היו כל בני החצר, ועכ"ז¹ השיגה יד עושה עולה ליכנס בתוך ביתה ולהורגה. ותהי לחרדת אלהים עאכ"ז² במקום פרוץ כזה ומוכן לפורענות. יחרדו כצפור כל השכנים פן ח"ו יקרה להם עון אשר חטא, לא תקום פעמים צרה. אשר על כן בבכי יבואו כל שכני התצר הנז', מפילים תחנונותיהם לפנינו ב"ד ח"מ, מודיעים צערם כי רב הוא מצד התצר התרב הנז', ובראותנו כי צרתם צרה כמבכירה וכעת אין פה ירושלם שום קרוב או מרשה של פ'.

אשר ע"כ מעתה ומעכשו נתננו כח יפה ויכולת מספיק ורשות גמורה לכל איש ישראל שירצה לגדור פרצת החצר הנז', ולבנות הבית והעליות הנז', ולחקן כל הצריך להם, בית התבשיל ובית הכבוד וכיוצא בהם, יעשה ויצליח וידור וישכיר וימשכן אותם עד תשלום [149א] זמן החמש שנים רצופים, בנכוי שלשה חתי"ם³ לשנה, ולא יוכל פ' בעל החצר הנז'.

1 ועם כל זה.

2 על אחת כמה וכמה.

3 חתיכות, מטבע.

ולא שום איש מבאי כחו לסלק החצר הנו' וכל הנלות אליה מיד הבונה בשום צד ואופן בעולם כלל. ואחר תשלום החמש שנים הנו' ג"כ לא יוכלו לסלקו מידו עד שיפרעו לו מעותיו שפיזר בבנין החצר והעליות וכל הנלות ונטפל אליהם, פרעון גמור עד פרוטה אחרונה, וזלת הנכוי הנו', וכל זמן שלא יפרו החצר הנו' אחר תשלום החמש שנים הנו', מעתה יהיה ממושכן ביד הבונה בנכוי הנו' ובמשלם שניא אליו תפוק ארעא דא בלא כסף כדין משכנתא דסורא.

ולהיות מכתב לחזקתה ביד הבונה, חתמנו שמותינו פה, וכל הפיוור שיצטרך בחצר הנו' יהיה נכתב דבר יום ביומו ע"י עדים נאמנים, משום והיתם גקים מה' ומישראל. והיה זה וכו'.

איגרת מ

נוסח שטר מינוי פרנסים¹

[149ב] בהיות כי בא ק"ק ירושלם במצור ובמצוק, מחמת כי אין איש לנהל את הארץ כמנהג, מצד כובד ההוצאות, ובפרט שכעת באו פנים חדשות להשתרר על ירושלם, ונמס כל לב לעמוד בפרץ מדלית איסר, ותהי עדת ה' כצאן אשר אין להם רועה, ובראותנו כי עת צרה היא לקהלת יעקב, חלינו לפ' לשרת בקדש בשם פרנסים על דבר כבוד שמו ית', וצדקה תהיה לו כי נשאו פנינו לדבר הזה, ונתרצו לתת לכסף מוצא בעד הוצאות ההווה, עד סך אם יצטרכו. ויתנו שכמם לשרת בקדש עד תום כל הסך וכו'. ירצה ה' פעלם ויכפול שכרם אמן.

אשר ע"כ הסכמנו מעכשו הסכמה גמורה מדעתנו, שביום תשלום פיזור הסך הנו', הרשות בידם לצאת מהפרנסות הנו', ולא נוכל להכריחם לעמוד במגוי הפרנסות בשום צד ואופן. והיו נאמנים בדבורם הקל על כל אשר יאמרו כי הוא זה מה שפיזרנו על הק"ק, מבלי לחייבם שום שבועה וכו', ואין להרהר עליהם, כי באמונה הם עושים ושעבדנו להם וכו'. לכן עתה אנחנו ח"מ גוזרים בכח נח"ש² וכל אלות התורה, שלא יוכל שום איש מאנשי הק"ק הן יחיד הן רבים לקחת אפי' פרוטה אחת מכל כסף קדשים ששעבדנו להם בכתב הנו' בעד שום [150א] פרעון שבעולם. ומעתה ומעכשו קבלנו עלינו באמונה שמים לפני היכל ה' שלא נכתוב שום כתב נגד זה בשוב [בשום] צד ואופן ופתח היתר כלל, וכל כתב שיצא מתחת ידינו וזולתנו נגד כתב זה, הרי הוא בטל מעכשו, ביטול כחרש הנשבר שאין בו ממש.

ומעתה הרשות ביד הפרנסים הנו' לעשות קצבה³ לכל אשר יבא לשכון כבוד בארצינו, וגם כל שעבוד שישעבדו על כל איוה חוב שיקחו לצורך הק"ק, וכל מה שיעשו בענין הנהגת העיר יהיה שריר וקים ומקובל ומרצה עלינו ועל כל הק"ק יצ"ו בלי שום ערעור כלל, וכן הסכמנו שכל נזק והפסד שייגיע ח"ו להם או לשום א' מהם בזמן מגוי הפרנסות, בין מצד העיר, בין מזולתו, הכל יהיה נפרע מכיס הק"ק בלי שיפסיד שום א' מהם אפי' פרוטה. והסכמה זו תהיה שרירא וקימא, בכל תוקף ההסכמות אשר קבלו ראשונים, לקיום

1 נוסח אחר בדף 137א. פורסם בדילוגים בס' הקהילה היהודית בירושלים במאת ה'ת"ו, עמ' 129.

2 גידדי חרם שמתא.

3 לבוא לידי הסכם על תשלום קצוב לצורך המס.

והעמדת ירושלם מדעתנו וכו' דלא כאסמכתא וכו' בביטול כו'. ולהיות מכתב לחזקיהו וכו'. הכל שריר ובריר וקים.

איגרת מב

בפנינו עדים ח"מ נתנו חשבון בר ונקי על פיזור העיר הנו' על כל דבר בפרטוט, ברור כשמש, אף כי אין להרהר אחריהם, כי [150ב] באמונה הם עושים. ויהי כאשר תמו המעות להתפשר בהוצאת העיר, רצו לצאת מטיפול הנהגת העיר כאשר התנו מקודם. ובכן חזרנו אנחנו ב"ד ח"מ לחלות פניהם עד בוש שישבו לשמור משמרת עבודת הקדש ע"ד כבוד שמו ית', ולא תהיה עדת ה' כצאן אשר אין להם רועה. וצדקה תהיה להם ולבניהם כי נשאו פנינו ונתנו לכסף מוצא, ויוסיפו אומץ לשרת בקדש עד מקום שידם מגעת. ומעתה שעבדנו וכו'.

איגרת מג

התראה שלא יעלה ציון

[150ב] וואת ליהודה לך אמרין כל קהל עדת ישראל אשר בירושלם קרית מלך רב, אל יערב אל לבו לבא לשכון בהר ה', כי לא לרצון יהיה לו לפני ה'. וכל הקרב של חרמות וגדויין ושמתות, שות שתר השער לבלתי יכנס בשערי ירושלם. אפי' הוא לבדו כ"ש עם ביתו. ואם עד אלה לא ישמע ויעפיל לעלות, ידיע ליהוי אליו כי רשת הכינו לפעמיו בקשר אמיץ לגלות חטאת געוריו לאומות, והיה לבער. לכן שוב לדרכך דמשק או באחת הערים מנהו וחלאה, ואל יהיה סרבן בשעה הזאת להנאתו ולתועלתו. ואם יתן כתף סוררת מעתה לא עלינו תלונותיו כי אם על עצמו, כי הוא הוא דמפסיד אנפשיה. לכן אתה תבחר באשר תבחר ואנחנו וכל ישראל נקיים.

איגרת מד

טופס מינוי ממונים על הצבור

[151א] להיות כי צרכי הארץ הלזו הנשמה ירושלם ת"ו רבים ונכבדים מחמת הוצאות תמידין כסדרן, הספקת העניים ובעלי תורה ושאר פרטים אחרים, מלבד ההוצאות הנצרכים לחסום ולסתום פי בורות נשברים, שרים אכזרים, הצוררים ואוכלים את ישראל בכל פה. ורב סדרי תקוני הקדמונים שנעשו להעמדת ולקיום המקום הקדוש הזה אינם מתקיימים, ובוזו מוט התמטטה ארץ, פור התפוררה ארץ, וכשל כח הפרנסים מלסבול סבל עול התוצאות העמוסים בכבדות על הציבור, ואע"פ שיש ביד הפרנסים כח יפה ויכולת מספיק ורשות גמורה שכל מה שיעשו בכל פרטי ענייני צרכי הק"ק שהוא עשוי, עכ"ו לחזק ולקיים העמדת העיר רצו הפרנסים לקחת בעזרתם אנשי חיל לצבי ולכבוד מכל הק"ק יצ"ו, לשרת כל שבעה מהם שנה א חזר חלילה, בחברת הפרנסים לפקח על כל פרטי

צרכי צבור ובגביית העריכה ובגביית איוז מס להשקט איוז צרה שלא תבא על הצבור ח"ו, וכל דבר שיסדרו הפרנסים בפני השבעה אנשים המשרתים, שלפי ראות עיני שכל הפרנסים הוא לזכות ולתועלת העיר, ויחוייבו האנשים הנו' להתיתור עם הפרנסים בבית הוועד שיודמנו בו וישאו ויתנו בדבר בעצה נכונה, וכל מה שיוסכם מרוב אנשי המעמד על הדבר ההוא יהיה שריר וקים ומקובל ומרוצה על כל הק"ק, ואם באולי יצטרכו במע' [151ב] הנו' שאר אנשי השתי משמרות או רובם או מקצתם, יחוייבו לבא חכף ומיד בקריאה ראשונה בלי אחר. ועכ"פ שאינו זמן משמרותם, וכל דבר שיעשו השבעה משרתים בשנת עבודתם הוא ברשות הפרנסים אע"פ שלא יודמנו הפרנסים עמם יהיה שריר וקים בכל תוקף וחזק המסור ביד הפרנסים מאת הק"ק יצ"ו.

ובכן כי יהיו נעזרים הפרנסים מאת האנשים הח"מ בכל פרטי צרכי העיר, להכין אותה ולסעדה באמת במשפט ובצדקה, גם המה ילבשו בגדי עז ותעצומות לשים את ירושלם תהלה בארץ, וכבודם הודם וכחם המסור להם מהק"ק במקומו עומד, לא יגרע דבר ממנו, אע"פ שלכאורה יראה שבחברת האנשים הנו' יחסר כחם ח"ו. אדרבא הם יהיו להם לצבי ולכבוד ולתפארת ותוספת חזק על החזק המסור להם מהק"ק, הנה הוא כיתד תקועה במקום נאמן לא ימוט לעולם, כל הכח המסור להם כפי החזקים שמסרו בידם הק"ק יצ"ו הכל בקג"מ¹ קיימו וקבלו עליהם מעכשו לשרת עבודת הקדש לש"ש² אע"פ שינגד איש בבנו ובאחיו ובקרובו, את הכל ישליכו מנגד בעבור קדושת המקום הנורא הזה להעמידו כישר בעיני אלהים ואדם, ומגן גבורהו מאודם יהיה בעזרתם ויצליח מעשיהם כי יקיימו כל הנ"ל, וזוה איש על מקומו יבא בשלום, וכל נזק שימשך לו' אנשים מחמת שיתקוטטו עם איזה איש שיתריס כנגדם יחוייבו הפרנסים לפרוע מכיס הק"ק. ולהיות אמת חתמנו וכו'.

איגרת מה

[152א]¹ אנתנו בני ק"ק די בקרתא קדישא ירושלם תוב"ב [מנהיגיה] ופרנסיה וטובי העיר החותמים למטה בשם הק"ק, מזדים איך ברצון נפשנו ובהשלמת דע[תנו] נתנו לציר אמונים הנבון ומאד נעלה כהר"ר שמואל רימון² גר"ו ארבע אמות קרקע, ואגבן [ומיניגו] אותו מורשה גמור לתבוע לגבות ולקבל כל [המעות] השייכים לירושלם ע"ה תוב"ב נדרים ונדב[ות], בין גבוים בין שתידיים ליגבות, הקדשות ונ[כסי] מקרקעי ואגבן משלסלי.

1 בקניין גמור מעכשו.

2 לשם שמים.

1 כתיבה גסה ושונה ונראית כטיוטא.

2 מ' רוזן קראה המון (עמ' 288), וסברה כי נשלח לגביית נכסים בגולה. ברם, זהו נוסח מינוי שלשד"ר. וראת להלן, איגרת נ.

איגרות מכתיבת-יד רבי יצחק אזולאי

איגרת מז

[19א] כתב לחכמים, על איש שהלך להנשא והניח את אשתו ובניו בלא מונוות וכסות.

עמודי שמים ומצוקי ארץ ... החכמים השלמים ... אור תורתם זורח במצרים ...
זאת את מאת נאמני אהבתכם להשמיע כי זה שמנה חדשים שנסע ה"ר פ' מפת ירושל'
ת"ו והניח את אשתו ושני בניה יצ"ו, אחד מהם הוא בן כך שנים וגם האחד וכו', ולא
הניח לה כי אם כך גירוש בלבד לכסות ומונוות. כעת שלח אומר לאמנו שתמסור לאשתו
כל חפציה משלם ע"מ שתתן לו רשות לישא אשה אחרת עליה, ותמאן חמותה לתת לה
אפי' סמרטוט אחד מכל אשר לה.

אשר על כן אתאנו לחלות פני מעכ"ת יגורו אומר להכריז בכל ק"ק מצרים יע"א יוהרו
שלא יתן שום אחד מהם את אחותו או בתו לאשה לפ' הנזכר, כי ידעו נאמנה שעוברים
משום ולפני עור [20א] לא תתן מכשול, כי זה האיש מושבע ועומד שלא ישא אשה אחרת
עליה, ע"כ¹ לא לרצון יהיה להם. ומעתה על חסדי מעכ"ת השלכנו יהב האשה הזאת להפך
בזכותה על הדין ועל האמת ועל השלום ... נאם החותמים בתוככי ירושלם ת"ו. בסדר

איגרת מז

[18א] כתב¹ לגביר ששלח הלבשה² לת"ת לעניים ויתומים מדי שנה בשנה

זית רענן, יפה פרי תואר, קרא ה' שמו, שמן תורק, איש חיל רב פעלים, זורע צדקה, שכר
אמת חותמת ופתילים, חונן דלים ורב מהללים. ה"ה הנבון ומאד נעלה, הן גביר כביר הוקם
על נדיבות יע"ץ יקול, ומלך אלקים עמו הנדיב כה"ר גר"ו. יהיה אלהיו עמו ויעל על גפי
מרומי ההצלחות מעתה ועד עולם. חיים עד העולם אכ"ר.

אחרי עתרת החיים והשלום שתים הנה חובר"ות, לא יבצר ולא יעצר מא[ת]ם. זאת מאתנו
ח"מ, אהבי שמו, לבשר למעלתו שנחקקים בו פסוק של חבלים נפלו לי בנעימי³ וכו'.
וכמו שאמר איוב צדק לבשתי וילבשני וכו'. בראותינו את יפי בנין הת"ת אשר פה
ירושלם ת"ו, אשר זכה לבנותו בממונו החביב, אשר כעת משמח אלהים ואנשים, יושבי
בית מושב אלקינו להלל. ובפרט בראותינו תלויים עליו כל שלטי הגבורים, ההלבשה

1 על כן.

1 בכתיבת ר' יהודה מרעלי.

2 חלוקת בגדים לתלמידי תלמוד תורה בחנוכה.

3 תהלים טז, ב.

4 איוב כט, יד.

הבאה מקושטנדי' [ע"ב] רבתי בעד התלמידים יצ"ו, ועליהם נופך יקר וספיר פרי צדקתו עומדת לעד, אשר שולח לנו מדי שנה בשנה. כל קבל דגא היו לו למנה, כל חותמי ברכות שהיו במקדש, ואמר כל העם אמן.

האמן כי נכספה גם כלתה נפשנו להיותנו זוכים לעבוד את ה' כמנהג, אשריו ואשרי חלקו, מה נעים גורלו, בלי ספק מאהבת ה' אותו וזיכהו לכל הכבוד הזה בעולם הזה ובעולם הבא, ועליו יאמר אחד היה אברהם וירש את הארץ. ועתה תחזקנה ידיו ויאחזו צדיק דרכו לעשות כן כל הימים ביתר שאת, כי זה כל האדם אשר לו יתד במקום גאמן כזה, אין זה כי אם בית אלקי' וגו', אשר בהבל פיהם של תינוקות המצפצפים והוגים בתורת ה' כל היום מתקיים כל העולם כלו. עאכ"ו המחזיקים את ידיהם כמנהג, ברוך מלביש ערומים כי גאמן מלך שלם לשלם לו תשלומי כפל, ברכה ערוכה בכל ושמורה, במיטב הארץ וחיים ארוכים וטובים, שכן כתו' [א19] מלזה ה' חונן דל וגו'. כ"ש למשפיע מטובו לכמה עניים ויתומים כי שכרו עד שמים ויגיע בלי ספק.

ועתה הגה ברך לקחנו וברכה מפינו לא תמוש: השוכן בציון יתן לו את ברכת אברהם לעשות צדקה והוא ובניו כל הימים, ככל אות נפשו, נפש ברכה תדושן, וכנפש וחפץ נאמני אהבתו השמחים ביקרו, התותמים בסדר וכו'.

מליצות מן הגניזה כ"י אדלר 1846 :

איגרת מח

[א] שר צבא ה' עתה באנו לפני כסא מעלתכם לקדם פניו בתודה ורב חנ"א וחסד"א חסדאין מליו אשר מלל והוציא בשפתיו לימנות גובר ופקיד עיר קדשינו, לעשות טובה עמנו ועם כל יש' אחינו הדרים בעיר הקדושה הזאת בעוני וברוב עבודה, עבודת משא מלך וצרים, צרי יאודה אשר הצרו לנו עד רדת חומותינו הבצורות והגבוהות צדקת אחינו אנשי גאולתינו אשר היתה הברכה שורה בצדקתם [...] היו שולחים אלינו מדי שנה בשנה, ולא היתה צדקתם כזה בריביתות, לא כן עתה בעונותינו אשר הוכפלו צרותינו כי אויבינו פלילים, אכלונו הממונו והוצאות צדקות החכם הש' רעיא מהימנא מאריה דאתרא הדין החתום [א] ראשונה נר"ו, אשר הפליא לעשות צדקות בישראל מימי עולם.

ועתה בעונותינו מטה יד אביר הרועים ולא יכול יוסף להתאפק ולמשוך בעול ברזל ההוצאה אשר הביא צוארו בעול פרר"ך, הצר צורר היאודים שנתים ימים, שנות ימין עליון, אשר הצר לנו בכל שערינו וכלתה פרוטה מהכיס, מצד כמה הרפתקי וגליות די עדו עליה, כי הוצאות האחדים נעשו מאות, והעשרות אלפים. אשר ע"כ הוכרח להתמשכן לגוים בנשך ותרבית רבית עמים ובערה בנו חמת [הריבית] הציתם כאש להבה אכלה ואין מכבה, והחובות עולות ומתרבות ונגדשות כיפין על גבי כיפין לשלם במיטבא רביתיות דלשעבר ורביתיות דלהבא לספק כל צרכי העיר יום יום אשר אין מספיק לנו בזמן היושר ק"ן גרושש מדי חדש בחדשו וההכנסה נתמעטה ואין מגיע כל ההכנסה לה' מאות גרושש לשנה.

ע"כ ישבנו משתוממים לא נדע מה נעשה, עד אשר העיר ה' את רוח שלוחינו ציר אמונים, החכם הנעלה פ', אשר נדבו לבו להודיע ולהשמיע צערינו לרבים, בני יש' עם קדוש, רחמנים בני רחמנים וגומלי חסדים, וגמלו חסד עמנו ויגאלונו גאולה שלמה וישיעונו תשועה קרובה, והיו חיינו תלואים מנגד, מקום רחמי צדקתם ורחמנותם, והנה אחרו פעמי מרכבות ישועת צדקתם, במקום שהיה להם להחיש לכבות אש להבות הריביתיות.

וכבר הודיענו החכם שלוחינו הנז' את אשר כבר עשו צדקה במחנה קדשך לשם עיר קדשינו, וברכנו את שם תהלתם על כל ברכה ותהלה לפני כל קהל עדתינו, ויענו כולם ויאמרו אמן. ושמענו בהיות מכת"ר פקיד עיר קדשינו, וברכנו את שם כבודו על כל ברכה [א] ותהלה. ועתה אותה נבקש מאת[ו], אל ירפו ידיו מעבודת הקדש ולעמלד ולשרת בשם ה' כל הימים. ובגלל הדבר הזה הנה אלדינו זה וכו'.

איגרת מט

[איגרת ממצרים לסיוע ירושלים ניתנה ביד שלוחי ירושלים]

כ"י בית-המדרש לרבנים בני-יורק¹

[338] אם אמרנו נספרה הקורות, קורות בתינו עזים ונלחים למשואות נצח, המוצאות עם ה' צבאות בתוככי ירושלים עיר קדשינו. כמה דיות משתפכים וכמה קלמוסים משתברים על שבר בת עמי. שבר על שבר יחדיו ידובקו בתביעות זרים אכורים, אכלו אותם בכל פה. אשר על כן יצאו השלוחים הדחופים ורדופים ממחיצתם, דרך אניה בלב ים, לבקש ישע ימינם, אולי יחנן ה' צבאות את שארית הפליטה והאדמה לא תשם מאין יושב, כי אותה הם מבקשים, יום יום ידרושון לגרש אותם מהסתפח בנחלת ה'.

ועם היותנו עמוסי התלאות, כי יש שבר במצרים, לא חדלנו מתקבץ, ונקריב את קרבן ה' במועדו, איש כמתנת ידו. ועתה [קצוץ]

איגרת נ

[בעניין שליחותם שלרבי שמואל רימון ורבי אברהם ביטון]

אגרת אוגרת וחנ"ת היא מדברת¹ ששלחו מעתה² ק ירושלים קרתא קדישא לעיר המהוללה עוב"י פאס יע"א וז"ן אר"ב תב"ת³:

אוכלוסא קדישא ואבן הראשה, לכל דבר שבקדשה, רודפי צדק, מחזיקי כל בדם, בדקי ציון עיר האלהים. רחמנים בני ריחמנים, גומלי חסדים, עם אלהי אברהם. הלא הם קהלא קדישא אשר בפאס יע"א. ועל צבאם פרנסיהם ומנהיגיהם ה' עליהם יחיו לעד אמן, ועטרו-תיהם בראשיהם החכמים השלימים המאירים לכל העולם באור תורתם, יהי שלם בחילם מעתה ועד עולם ויתענגו על רב שלום אכ"י. ובראשם החכם השלם ה"ר יעקב דאנאן⁴ ישמרוהו צורו כ"י.

קול שאון מעיר, קול מהיכל ה', יריע אף יצריח, בת ציון תתיפח תפרש כפיה, כי בא השודד עלינו זה ארבעה שנים, איש צר ואויב, אכלנו הממנו, בזו כסף וזהב כל הנמצא אתנו, ולא השיב ידו מבלע לאסור אותנו בכבלי ברזל, ובמחשכים הושיבנו כמתי עולם, יסור יסרנו ביסורין קשים ובמכות משונות, עד כי קצת מתושבי העיר סכנו בנפשותם והשליכו עצמם מחומות ירושלים, והיתה נפשם לשלל ההניחו נשיהם וטפם כעבדים שבוים בידי צר בערם ובחוסר כל, והנשארים נמקו בעונם, והוכרחו למסור עצמם לגויים והפלי-לים יושבי הארץ בכדי לפדות יותר מאלף נפשות מישראל מחרב והרג. וכדי שלא ינהוג אותו הצר הצורר ואגשיו הפקר בבנות ירושלים ח"ו כמנהג השבויות, נמכרו כל הקהל ונתמשכנו לאומות בעד סך ארבעים אלף ריאלים בנשך ובתריבית, ובעת ובעונה ההיא

1 כתוב בכתביה מצרית.

1 מליצה על-דרך שמואל א א, יג. וכאן שיעורה תחנונים.

2 וזה נוסחו, אות באות, תיבה בתיבה.

3 ראה מ' בניהו, ספר דברי הימים של פאס, המכון לחקר התפוצות אוניברסיטת תל-אביב (תשנ"ג), עמ' 31.

קצת אנשי חיל אשר נגע אלהים בלבם יצאו וכתתו רגלם בערי טורק"יה ופראנק"יה לגבות לפדיון שברים כזה מאלף נפשות שבויי ירושלים, ובשובם (ובשובם) פרענו שליש מהסך הנז'.

ובחסדי ה' נתנונו לרחמים בעיני הפלילים בראותם עונינו דלותינו ושפלותינו, כי מטה ידינו ושחה לעפר נפשנו, להתרצות עם הקרן ולהניח הרבית, בתנאי שאם נפרע להם הקרן במשך שלשה שנים יניחו [ ] עלינו את הכל. ועתה בראותינו שבא עת הפקודה ובא עת השלום ואפס כסף, גם כי אחינו בית ישראל אשר בערי הטורקיה וגלילות פראנקיא הגדילו לעשות חסדים עמנו לשלוח לנו עזרה בצרות לפדיון נפשנו פעם ופעמים, חזרנו לשלוח שלוחים להם כי השעה צריכה לכך, כי עת צרה היא לכל ישראל כי לא נהיתה ולא נראתה כזאת מיום גלות הארץ, ושלוחינו אשר הלכו ראשונה בעריה איטליא שלחו כתבים בקרב מתנכסם קדוש להודיע צרותינו. ומיום ההוא עד היום הזה לא ראינו פרוטה ולא תשובה משם.

על כן חלינו פני צירי אמונים הלא הם בנן של קדושים, כלול מכל מדה חמודה, כה"ר אברהם ביטון⁴ גר"ו, ואיש חיל רב פעלים נבון ומאד נעלה כה"ר שמואל רימון⁵ גר"ו ושלחנו אותם לדפוק על פתחי נדיבותם להמציא לנו פדות מעבדות, ולהוציא ממסגר נפשנו ולהציל קהל גדול כזה יותר מאלף נפשות עניי ירושלים, להציל ממות נפשים מיד הפלילים תקיפי הארץ אשר לא יתנונו השב רחמנו ולהחיותם ברעב, כי כלם נצרכים להתפרנס מן הקופה כי דלונו מאד, ואם בא לנו שום פרוטה קטנה מחוצה לארץ, מיד קופצים עליה הנוגשים הנושים עלינו, ונשארה עינינו תלויות בדאבון נפש ערומים יחפים רעבים [ע"ב] גם צמאים עוללים שאלו לחם פורש אין להם.

לכן שופכים אנחנו לבנו כמים נכח פני קדושתכם וכותבים בדמע כי שחה לעפר נפשנו דבקה לארץ בטננו, צפד עורנו על עצמינו, חמרמרו מעינו, אנא נפנה לעזרה, בעת צרה וצוקה כזאת, אם לא לאחינו בישראל רחמנים בני רחמנים בני גאולתנו. כי לא נעלם מעיני קדושתכם כי רוב עניי הקהל הזה הם עניים הבאים מארצות המערב, זקנים וקנות אשר באים לזכות לקבורת הארץ הקדושה הזאת. ולכם הכתנים משפט הגאולה הזאת.

אשר על כן, בבא שלוחינו בקרב מחנה קדושתכם האנשים הנזכרים אל י"י יתקדשו. [ ] דבר כזאת ולא יתבוששו כי לית דין צריך בשש, ואיש את רעהו יעזור, והבו לכם עצה מה לעשות לאחיכם אלף נפשות ישראל אשר הם נתונים ביד אויביהם, הם ובניהם ונשיהם וטפם כשבויי חרב. ולמען ציון לא יחשו ולמען ירושלים לא ישקוטו עד יצא כנוגה צדקה וישועתה.

שאלו שלום ירושלים כי בשלומה יהיה לכם שלום והרימו [ ] נדיבותיכם תרומה גדולה בעין יפה כפי הצורך דוחק השעה, כי עת לחננה, כי באו מים עד נפש ובאו בנים עד משבר, ודעו נא וראו כי המצוה הזאת אשר תעשו היא עם החיים ועם המתים אשר כלם ממושכנים בחוב הזה, הבית החיים אשר מימות עולם אשר בו מצבות מצבות, כמה נביאים וראשי סנהדראות ומלכי בית דוד, וכמה צדיקים קדושים אשר בארץ המזה. ופן ח"ו יגררו עצמות אויבי ישראל, ופן יגרור החטא למנוע רגלי ישראל מחוצות ירושלים. ומה נעשה לכמה ספרי תורה אשר העלו אחינו בית ישראל מכל תפוצות הגולה גולת

4 לא מצאתי זכרו במקום אחר.

5 ראה לעיל, איגרת מה.

אריאל, מה תהא עליהם, וכמה זקנים וזקנות איש משענתו בידו מרוב ימים מה תהא אחריהם, ואנא נגיה אותם, וכמה יתומים ואלמנות העניים והאביונים אשר אין להם על מה לסמוך, אשר לקול שזעתם תבקע הארץ לקולם. ומה גם שלא יסגרו שערי תפלה אשר הם מכוונים נגד כסא הכבוד וזה שער השמים, אשר בכל יום באים הפלילים הנוגשים אותנו לקחת בית הכנסת מקום תפלת כל ישראל, בעד חובותם.

ושימו לבבכם על כל הדברים האלה והתחזקו בעד עמינו ועיר אלהינו. ובשכר זאת השוכן אחר כתלינו יריק לכם ברכה עד בלי די ויגיה לכם מכל אויביכם מסביב וישבתם בטח, גם יזכרו וישוונו לראות כל הקדש או עזבון אשר הונף ואשר הורם בעד ירושלים זה ימים, למסור אותו ביד השלוחים הנו"ל, ועוד להוסיף לעשות קופות קבועות ותמידין כסדרן ונדבת מחצית השקל בכל שנה בומנה, לכפר על כל ישראל. והיתה זאת לכם לזכרון לפני ה' תמיד ותזכו לראות בנחמת ציון ובא לציון גואל.

דלי ציון המתפללים בשלומכם כל הימים, החותמים בדמע בתוככי ירושלים פה עיר הקדש תוב"ב, בסדר זבח שלמים לי"י⁹ משנת יפת"ח י"י לך את אוצרו הטוב את השמיים¹⁰ ליצירה.

המר ונאנח שם טוב לווי"ה המר ונאנח שלמה חדידא. שמואל סידון. יהודה אישפריאל. ישראל בכמה"ר עמרם צאבע. יצחק בכ"ר יעקב ו' טובי ידיע ו' צבאה. ישראל בנימין. צוה לחתום אברהם אלכו. מעבר לדף יצחק דנינו בר עלל.

גם אנחנו בני ק"ק מערב המסתופפים היום בתוככי ירושלים עה"ק תוב"א מרדעים נאמנה היות כל הנמצא כתוב על עם בני"י אשר בירושלים ודרשו ושאלו בשלום ירושלים כי בשלומה יהיה לכם שלום. וחתומים הנומ"ט.⁹

יהודה להוראנו.¹⁰ דינר בן עולייל. שלמה ביבי. אהרן ויוגאן. משה ו' נעים. יוסף ו' מגנוטי. אליהו ו' שמעון סוסאן.

האיגרת הדפיסה הרב יעקב טולידאנו ב"הUCA, ד (1927) עמ' 464-466. כתוב-היד נמצא עתה בגנוי ביהמ"ל בניירירוק ואני העתקתיה ממנו.

איגרת נא

[זכור השליח רבי חנניה ו' ברהון¹]

איגרת זאת מיוחדת היא ואין דומה לה, על הקהילה במקום קרוב לירושלים שהיתה גזתה לשלוח פירות, שקדים ודימונים, לחולים וצרכים, ותבעה להזכירה בברכה לקהילות המסייעות ליישובה שלירושלים. שמועה הגיעה לאוזנה שחכמי ירושלים חדלו מלברך את הקהילה, מיד הסכימו שלא

- 6 פרשת אחרי מות.
- 7 פרשה כי תבוא כה, יב.
- 8 לווי"ה. כל החכמים החותמים כאן ידועים מן התעודות שלומן הזה, ואין צריך להתעכב על כך.
- 9 הנוכרים מטה.
- 10 כל חכמי המערבים האלה אינם ידועים ממקור אחר.
- 1 חרבות ירושלים, עמ' 139; ובספרה הגדול עמ' 147, 158, 292, 337. גם החלף השם חייא רופא בחייא אברבנאל (עמ' 122, 125, 285) וראה ארשת, ב, עמ' 116.

להוסיף ולשלוח לירושלים דבר. גם נהגו לשלוח ללובים לירושלים, כבר בתקופת הקיץ. בדומה לזה אתה מוצא באגרת כה. קהילה שהיתה נותנת לשלוח אתרוגים והדסים, בתקופה לשלוח יותר מהמנהג... כי ת"ל כעת קהל גדול וגם ממנו נקח לשלוח לק"ק עזה, וחכמי ירושלים מבטיחים שיעתרו לה' בתפילות למענם.

ר' חנניה ו' ברהון בעשותו בשליחות ירושלים שמע את הדברים מפי חכמי הקהילה ומיד הודיע זאת לירושלים. רב זה היה מן הנודעים בזמנו בירושלים ועשה גם במצרים. חתם על תעודות מן

לפנינו עדים חתי הקדמה מ' אישעליוא מכת שבעת המעלות לה' יתחן מעשיתיה נע' יבנה העליוא מכת
מעשיתיה ית' שנים ית' ארבעת המעלות הקדמה ית' ונע' לה' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא
מעושה נע' נבאנו ית' ארבעת המעלות הקדמה ית' ונע' לה' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא
שקטא פד קיקי נע' לה' יוסף הקדמה ית' ונע' לה' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא
אכל מנא דמעתק נכפי נע' לה' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא
ואחמרת לה' נחמרת ונחמרת ברה עת נחמרת ברה עת נחמרת ברה עת נחמרת ברה עת
שעשה הקדמה ית' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא
מכת שכל עתה נע' לה' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא
סב לעתך נחמרת נע' לה' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא
קט' של מעשה נחמרת נע' לה' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא
בעושי נע' לה' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא
שנים נע' לה' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא
נחמרת נע' לה' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא

יחמרת נע' לה' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא

יחמרת נע' לה' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא

נחמרת נע' לה' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא
אכל מנא דמעתק נכפי נע' לה' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא
ואחמרת לה' נחמרת ונחמרת ברה עת נחמרת ברה עת נחמרת ברה עת
שעשה הקדמה ית' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא
מכת שכל עתה נע' לה' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא
סב לעתך נחמרת נע' לה' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא
קט' של מעשה נחמרת נע' לה' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא
בעושי נע' לה' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא
שנים נע' לה' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא
נחמרת נע' לה' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא

יחמרת נע' לה' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא

יחמרת נע' לה' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא

יחמרת נע' לה' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא

יחמרת נע' לה' אכלם נבאנו ית' ואנן מנא אורא

קבלת עדות משנת שצ"ח

התומים בית דין של ירושלים: ישראל בנימין, חנניה ו' ברהון, יאודה אישפריאל, כולם נזכרים בס' חרבות ירושלים מלבד ו' ברהון, כנראה משום שעשה אז בשליחות בחוצה לארץ.

הזמן, אבל לא היה ידוע שעשה בשליחות ירושלים אחרי הגזירות. וברא וראה כיצד גם חכם מפורסם זה המירה הגב' רחל את שמו וקבעה לו שם ושמות אחרים: ברקי וברקת. ר' דוד קונפורטי קורא לו חנינא ברה"ם (קורא הדורות, דף מט, ב) אבל לאחר כמה שורות כתב גם הוא חנינא עשה עם קונפורטי בשיבת ר' אברהם סכנדרי בשנת ת"ה, דין מכאן שאת שנותיו האחרונות עשה במצרים. קונפורטי כתב עליו שהיה 'חכם ודרשן' (שם דף ג, א). היה רבו שלר' יוסף סמברי. חיבר ס' כלי שרת ודרושים על התורה. נפטר בשנים בניסן שנת ושק"ט. היא שנת ת"ה. ראה ר' אהרן ן' שמעון, נהר מצרים, ירושלים תרס"ח, דף יז, א.

[עמו] וצאן ידו, צאן קדשים, הגגשים אל ה', רודפי צדק מחזיקי בדקי סדקי ירושלם קרית מלך רב, בהונם ואונם הנה הנם ק"ק [ ] יע"א ועל צבא מטה מעטה תהלתם עטרת תפארת לעמוסי בטן. ה"ה החכם השלם, ריש מתא, אשר הבית נכון עליו, כמח"ר משה [הכהן ? ?] גר"ו. ואחריו כל ישרי לב, ראשיהם זקניהם ומנהיגיהם, וכל העוסקים עם הצבור לש"ש. בשלום יחדו, ה' עליהם יחיו ויתענגו על רוב [שלום] מעתה ועד עולם, חיים עד העולם. אנס"ו.

[מאחר] עלות כל תפלה כל תחנה לפני שוכן מעונה בעד שלותכם וטובתכם כדת מה לעשות. אותותינו אלה בלכתם ילכו על כי [שמענו] מאחורי הפרגוד ע"י החכם הנעלה כה"ר חנינא ן' ברה"ן שליח ירושלם גר"ו, שמע"ת מתרעמים על ק"ק ירושלם באמרם כי ח"ו לא [ראו] עינינו [להעלות] זכרונם בכלל הברכה שמתברכין כל ק"ק ישראל הנפוצים בגולה בתוך מקדש מעט אשר אתנו. ונפלינו הפלא [ופלא. מי] הוא זה ואיזה הוא אשר מלאו לבו לדבר דברים אשר לא כן.

הנה אל אלהים, ה' יודע וישראל הוא ידע, כי בכל זמן ששולחים [מאתכם] מפרי הארץ להשיב נפשות הדלים מן השקדים ומן הרמנונים, שוקדים אנתנו על הברכה לברך ראשון לכל דבר שבקדושה [ ] שלם אור נגה עליהם, פני משה לפני חמה, כי ידענו נאמנה כי ממנו תוצאות חיים, להחיות רוח שפלים באשר חכם לב יקח מצות [ ] שכרו וכסאו כימי שמים נכון יהיה אמן. ואחריו כל אדם ימשוך להתברך כל חותמי ברכות שהיו במקדש יחולו על [אינשי] וגשי ק"ק של מעכ"ת, גדולים וקטנים, הם ונשיהם ובניהם וטפם, ובפרט לאיש המביא את הפירות הננו מברכים אותו ביחוד [תמיד] כל הימים, כי תלילה לנו להיות כפויי טובה, ומה גם מאת אחינו הקרובים אלינו ומרגישים בצערנו, ועם היותם בעוצם [ד]לותם, עכ"ו. לא חדלו מתת מתקם ודבשם כיד ה' הטובה עליהם. ישלם ה' פעלכם, גם בשולתם הלולים כמו כן, מפינו לא [ימנע מלברך] ברכות ערוכות בפרט וכלל ופרט כאמור.

ועתה על משמרתנו נעמוד גם על העתיד, וברכנוכם מבית ה' [תמיד], חוק כל יושבת ה' שוכן בציון יסכים עמנו ויעלכם גם עלה, לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו, ככל אות תקות נפשכם תדושן, וכנפש וחפץ דלי ציון המעתיירים בעד שלומכם כל הימים, בלב תמים. נאם החותמי בסדר כלם אנשים ראשי בני ישראל וגר".

ישראל בנימין

- 2 וכך כתב עליו ר' דוד קונפורטי: 'הרב ר' משה הכהן, רב מובהק ופסוק גדול', למד בישיבתו בשנת ת"כ בחברת חכמים גדולים ובכללם ר' חנינא ברה"ם. קורא הדורות, דף מט, ב.
- 3 לשם שמים.
- 4 אמן נצח סלה ועד.
- 5 עם כל זה.
- 6 פרשת שלח, יג, ג. ואולי פרט השנה מרומז במילה 'אנשים' ? כלומר שנת ת"א.

חלילה לנו, כי לא שכחנו מלברך למעב"ת בזמן שהיו שולחים לחולים הדלים מפרי הארץ, וגם בזמן הזה על הלולים שזוכים ומזכים את הרבים. לכן מעב"ת יחזירו עטרה ליושנת, להעלות זכרון ירושלם בשקדים וברמונים כפי נדבת לבם, ונחשב להם כקרבות ועולות לכפר עליהם

כ"י גאסטר 1241 בספרייה הבריטית, סי' 10.110 (15). תצלום ס' 7472.

[illegible][illegible]

הבעלות על ספרים שנשדדו מהיהודים ספרים שניצלו מהשוואה

השאלה מה דינם של ספרים שנשדדו על-ידי גויים? ענו בה חכמי ההלכה. השודד יש ונעשה לשם כילוי והשחתה, אגב מעשי הרג וחורבן, ויש לשם תאוות בצע וריוח ממון, כדי לחזור ולמכור את הספרים ליהודים. השאלות שהובאו לפני מורי התורה, הן בעיקר בדין ישראל שפדה ספר מידי השבאי, כלום נחלט לו הספר, או שמא יכולים הבעלים הראשונים לתובעו? אם על הקונה להחזירו לבעליו—האם ללא תמורה, או אולי יש לשלם לו סך מה, כגון החזר הדמים שהוציא לפדיונו; אם צריך להחזיר לו את הוצאותיו, האם רשאי הוא להשתמש בספר עד שיקבל את הכסף? ומה הדין אם אין הבעלים ידוע? אגב כך נתברר כללי הלכה ויסודות פסיקה: האם יוכה הקונה בגלל יאוש-בעלים, או שמא נפקעת בעלותו של הראשון עקב השוד, כדין בא ארי או הציף הנהר, והאם שונה בכך דין ספרים מחפצים אחרים? אם אין הקונה זוכה ועליו להחזיר, האם זה מן הדין, או רק לפנים משורת הדין? ייתכן שגם אם מעיקר הדין אינו חייב להחזיר—עדיין יתחייב מחמת דינא דמלכותא או תקנת הקהילות, ואולי רק משום ועשית הישר והטוב, ואזי האם זו רשות או שבית דין כופין על כך?

[א]

קדומה ביותר היא תשובתו של רב אלחנן ב"ר חושיאל¹, ראש בית הדין בקירואן עד שנת ד'תת בקירוב. הוא נשאל על ראובן שיצא לחזר במדינת הים, בהניחו בנים קטנים ולפניהם ספר מקרא שקורין בה. עמדו עליהם גויים אנסים ונטלוהו מהם ואין שם בי דואר או שלטון המציל גזול מיד גוזלו. הבעלים לא נתיאשו והם תובעים את הספר. הגויים הלכו למקום אחר ומכרוהו לישראל, והקונים הקדישוהו לבית הכנסת שבעירם. לימים מת ראובן במדינת הים, ובניו שהגדילו בינתיים באו לתבוע את המקרא. האם צדקו בתביעתם, כיוון שנלקח מהם באונס, ולא התיאשו וקיוו שאביהם יבוא ויטול את שלו. בתשובתו מסתמך רב אלחנן על העקרון שנקבע במשנה בבא קמא דף קיד ע"א: המציל מן הגייס ומן הליסטים ומן הנהר, אם נתיאשו הבעלים הרי אלו שלו, ובגמרא מבאר רב אשי שהמדובר בליסטים גוי ולכן צריך יאוש מפורש, שאם לא כן סבור שיציא ממנו בדיניהם בראיה מועטת, אבל בליסטים ישראל גם בסתם הוא מתיאש, כי חושב שבית הדין יכביד עליו בדרישת הוכחות שהיה שלו וגזול ממנו וכי לא ניתן הספר במתנה. משום כך השיב רב אלחנן שהבעלות

1. העתיקה שרגא אברמסון, סיני, ס (תשכ"ו), עמ' קג—קנא, מעקב מאן, JQR, סדרה חדשה, ס, עמ' 171.

הראשונה לא פקעה אם לא נתיאשו הבעלים. מכירת האנסים בטלה ואין תוקף לזכיית הקדש, כי אין אדם מקדיש דבר שאינו שלו, ועליהם להתחזיר לבנים את הספר בדמים. רבי יהוסף הלוי אבן מיגאש בתשובתו המתורגמת מערבית,² דן האם יש חילוק בין ספרים לשאר חפצים, ובין שוד פרטי-פיראטי לבין שוד ממלכתי-רשמי? מדובר בה בתשובה ביהודי שהיו לו מטלטלין וספרים. איש אחד יצא בשם המלך לבזוז את נכסי שמעון, ומכרם המלך לגויים וליהודים. האם צריך לחזור ולרכוש את הספרים מהגויים, או לפרוע להם את מה ששילמו עבורם? ומי שתפר את הקונטרסים — אם יועיל לו שינוי מעשה כזה, ומה הדין במי שהספרים באו אליו בירושה? בספרים, כל עוד אין עדים שהתיאש מהם, אין אומרים שהתיאש, אפילו אם נשדדו במצות המלך. הבעלים יודע שבדאי ימכרום ליהודים. על כן הם עדיין שלו, ויציאם מהקונה מהמלך או ממני שקנה ממנו. אין עליו לפרוע דבר, מפני שהקונה ידע שהמלך גזלם, והלכה פסוקה היא שהקונה מגב מפורסם אין חלה עליו תקנת השוק, ואין צריך להתחזיר את הדמים. גם אין לקונה טענת אונס, שהמלך הכריחו לקנותם, מפני שהמלך כאילו גזל ממנו מעות אלו. התפירה אינה כלום, ולכל היותר יקבל החזר הוצאותיו. אם לאו — יפרק אותם כמות שהיו בתחילה. נתברר שהספרים שלו, מוציאים אותם מהיורשים ואין החזקה מועילה להם כלל, מפני שספרים עשויים להשאיל ולהשכיר.

נמצינו למדים כי בספרים לעולם אין יאוש, באשר אין הגוי נוקט להם ובדאי ימכרם לישראל. זו גם שיטת התוספות על המשנה בבא קמא דף קיד ע"ב: 'המכיר כליו וספריו ביד אחר ויצא לו שם גניבה בעיר, ישבע לו לוקח כמה נתן ויטול, ואם לאו — לא כל הימנו, שאני אומר מכרן לאחר ולקח זה ממנו.' רש"י מפרש במשנה שיצא קול שנגנבו כליו, נשבע הלוקח ויחזיר לו כליו, ולפני יאוש קמיידי. גם התוספות ד"ה המכיר, מסכימים לדברי רש"י שאחרי יאוש ושינוי רשות לא היה חייב להתחזיר, אבל: 'צראה שבספרים הוי לעולם לפני יאוש שאין רגילות להתיאש מספרים, ולא רק מהטעם (שנוכר לעיל בתשובת ר' אלחנן) שיכול להוציא מגב גוי בדיניהם בראיה מועטת, אלא אפילו בגב ישראל (שקשה להוציא ממנו בדיו) אין רגילות להתיאש מספרים, דסוף יבואו לידי ישראל דאין גנבים מוכרין אותם רק לישראל ולבסוף חוזרין לבעלים.'³ ועוד למדנו, שאין ר"י מיגאש מחלק, כמו הרמב"ם, בין שוד פרטי לשוד של שלטון.

וזה לשון תשובת הרמב"ם:⁴ שאלת, קנה מן השוללים ספרי קודש שהיו שייכים לבתי

2 שיטה מקובצת, בבא מציעא, דף כד ע"ב, ובתשובותיו סי' קכה.

3 רבים סוברים כדעת התוספות והר"י ו' מיגש, ובהם: רבי פרץ בספר תשובות מלוטש שלו, אבן הראשה, כמובא בתשב"ץ בחלק חוט המשולש; הריטב"א ב"מ; נמוקי יוסף על הרי"ף בשם הרא"ש (מבאר שכן הדין חייב להתחזיר בלא כלום, אבל מתקנת השוק ישלם הדמים); האגודה והמרדכי בהכנסת הגזל ואלו מציאות; בית יוסף ודרכי משה חושן משפט, בתחילת הסימנים רגט ושסח, ובשרע' סי' רלו סעיף ח; ר' חיים פאלאג'י כתב שכן גם דעת הרי"ף ותשובות הגאונים הישנות סי' רפא, אבל עיי'ש בחי'מ בביאור הגר"א ובפתחי תשובה בעל חלקת יעקב כתב, כי לדעת נכד התשב"ץ-הרי"ף (!), הרמב"ם, הרמב"ן והרא"ש לא חילקו בין ספרים למטלטלין, ומכל מקום כיוון שאין חולק בפירוש על דעת התוס' וסיעתם — כך ההלכה.

4 מובאת בשינויים קלים בשטמ"ק, ב"מ, דף כד ע"ב; מהדורת פריימן, סי' קמח; מהדורת בלא עם המקור בערבית, ח"ב, סי' רט, עמ' 270-371, וראה ח"ג, 165-166, ציוני שרגא אברמסון למקורות נוספים.

כנסיות בערים, האם קנה אותם או כופין אותו להחזירם, ואם כופין — אם מחזירים לו את דמי הקניה, — ואם יחזירם לאותו בית כנסת או לוולתו.

תשובה. אם הביזה במצות המלך — קנה ובטל דין הקדש, ככלי המקדש שנאמר בהם באו בה פריצים ויחללוהו, אבל אם שלא ברשות המלך, ישבע בנקיטת חפץ כמה הוציא ויטול, ויחזור זה הספר למקומו הראשון, כדין מי שנתברר אצלו שנגנבו כליו או ספריו. הרי שהרמב"ם סובר כי דין הגמרא להחזיר הוא רק באונס פרטי, אבל בשוד מטעם המלך פקעה הבעלות הראשונה ואין צריך להחזיר. האחרונים דנו בכוננת דברי הרמב"ם וזיקתם לנושאים שיבוארו בהמשך, וכן מדוע הוסיף את הדמיון לכלי המקדש? בעל חלקת יעקב (להלן) הסתפק אם רצה לומר שאסור לקרוא בספר התורה מפני שנתחלל, או שמא דעתו שאין צריך להחזיר את הממון משום שהוא כעין כיבוש מלחמה. הוא מעיר שאין מי שהביא תשובה זו להלכה, אלא שכבר כתב ר' חיים פאלאג'י (להלן) שכמותו פסקו הריטב"א בשיטה מקובצת ב"מ, ר"ש די וידאש, בספרים כנסת הגדולה ומורה צדק על שו"ע חו"מ סי' רנט, ולמעשה גם התשב"ץ מחלק כעין זה. זאת ועוד, לדעת בעל בית אבי (להלן) הרמב"ם חולק על דעת ר"י ו' מיגאש והתוספות שבספרים אין יאוש, שהרי כתב שבשלל המלך אין צריך להחזיר אפילו ספרים. גם הוא משער שלרמב"ם בשלל המלך קנה מדין כיבוש מלחמה, ויסבור כדעת הרשב"א שקונים אפילו לא נתיאשו הבעלים. הרב בליך (להלן) כתב, שמשום כך הביא לכאן את העניין של באו בה פריצים ויחללוהו. גם בפסקי דין רבניים (להלן) מבוארת כוננת הרמב"ם מדין כיבוש מלחמה, או באופן ששייך דינא דמלכותא. אם כך הדבר, אזי חילוקו מעוגן יפה בהלכה. דוחק הוא מה שרצה בעל משמיע שלום (להלן) להשוות את דעת הרמב"ם והר"י ו' מיגאש, שיש חילוק בין אם נשללו בשעת ציווי המלך או שנגולו אחר-כך. הרב טייך (להלן) סבור שהרמב"ם כתב זאת מדינא, אבל לפנים משורת הדין יש להחזיר.

[ב]

יסודות חדשים המחייבים להחזיר, מצויים בתשובת רבנו גרשום מאור הגולה⁵ בשודדים החומסים ספינה טובעת חוקקו השלטונות להחזיר לבעלים את הרכוש שניצל, בניכוי שכר טירחה. גם חכמי ישראל באותו דור תיקנו להחזיר, ואם כן חובת ההחזרה מוכפלת מצד דינא דמלכותא דינא ומחמת תקנת הקהילות.

רבינו גרשום נשאל על יהודים שהלכו בספינה שטבעה וניצולו הנפשות, ויהודי שכר עכו"ם שהציל חלק מהרכוש, את השאר בוזו הגויים שהתאספו שם. למחרת נתנו שוחד למושלים ולשופטים לחקור ולפשפש אצל הגויים שהתקבצו, וגם הקהילות גזרו חרם שמי שבא לידו דבר מהספינה — שיחזיר לבעלים. בתוך ל' יום מכר גוי לשמעון, והוא מסרב להחזיר באומרו שזכה מספינה ששטפה נהר. לדעת רבנו גרשום אין טענתו טענה, שהרי הוא לא הציל רק העכו"ם, ובדיניהם ציוו המושלים להחזיר ודינא דמלכותא דינא. לפי דיניהם המציל נוטל טירחתו כשמודה ומחזיר חנינם, וכשכופר גידון כגנב, וא"כ שמעון נדון כלוקה מהגנב שעשו בו תקנת השוק וישבע כמה נתן ויטול. גם מפני תקנות הקהילות צריך להחזיר אפילו נתיאש ראובן, הפקר ב"ד הפקר וחכמי כל דור יש להם כח זה, על כן יחזיר שמעון, כי מכמה טעמים לא זכה בו.

⁵ מרדכי, ב"מ, רמז רנז; שו"ת רבנו גרשום מאור הגולה, מהר" אידלברג, ניו-יורק תשט"ז, סי' סו, עמ' 154—158.

נתחבטו האחרונים בפירוש הדגשתו שלא הישראל הציל רק העכו"ם, שהרי גם כאשר ישראל הוא המציל חל עליו דינא דמלכותא. הרב טייך (להלן) רוצה להביא ראיה מדבריו לדעת נתיבות המשפט (ח"מ סי' קה ס"ק ב), שמחלק בין הפקר ליאוש, ולשיטתו אם לא זכה בו אחר בזמן הייאוש נשאר החפץ ברשות בעליו הראשון, וכיון שהגכרי אינו קונה אבידה ביאוש, אי"כ לא יצא מרשות הבעלים. מה שהסתפק אולי יאמר זאת בעל נתיבות המשפט אף בוטו של ים, כבר הביא הרב גוטסמן (להלן) שכן כתוב במפורש ב"ערך שי, בחר"מ סי' רנט, ולא כן דעת הרב רפפורט (להלן).

שאלת דמי הטיחה עולה גם בתשובת רבי יחיאל מפריש בענין אדם שהציל ספריו חבירו עם ספריו והוצרך להוציא ממון על ההצלה. לדעת רבי יחיאל אפשר שאין צריך לתת לו אפי' שכר טרחו, שהרי נתכוין להציל ספריו ומשמאי הוא דרחימו על חבירו. הרמ"א מביא תשובה זו להלכה ומוסיף: ונראין דבריו כשלא הוצרך להרבות ממון בשביל חבירו, אבל בהוצרך להרבות פשיטא שחייב, וכן משמע בתשובת מהר"ם פרוהא סי' סג. עוד ג"ל, כשירד מתחילה על דעת להציל שניהם — חייב לתת שכרו.¹

מהר"ם רוטנבורג השיב לרבו, רבי אליקים הכהן מורה צדק, בדין ראובן שהכיר ביד שמעון ספריו שגולן העכו"ם ביום הגזירה. הוא פוסק שבגולן עכו"ם זכה הקונה רק אם שמעו בפירוש שהבעלים נתיאשו, ובלאו הכי עליו להחזיר, כדין הקונה מגנב מפורסם, שמבואר במסכת ב"ק דף קטו ע"א שלא עשו בו תקנת השוק להחזיר לו הדמים.²

בהמשך הוא אומר:

כבר בא מעשה לידינו באחד שקנה ספרים בדורינגן מהריקים המחזורים במלכות ... באו הבעלים ותבעו הלוקח לדין, וחייבנוהו להחזיר בחנם, דבגנב מפורסם לא עשו תקנת השוק.

ועוד מעשה בא לידינו, בראובן ששאל ספר משמעון כדי ללמוד בו, והלך ומשכנו ללוי, וצוה לו להסתיר הדבר כי אמר אם יודע הדבר לשמעון יקפיד מאד ... ונחלט הספר כי ראובן לא היה יכול לפדותו ... וחייבתי את לוי להחזיר בחנם, דהו"ל ראובן לענין ספר זה כגנב מפורסם כיון דשלא מדעת שמעון משכנו. ואין להקשות מהא דתנן בפ' השולח (מה ע"ב) אין לוקחין ספרים ... יתר על כדי דמיהן ... ומשמע הא בכדי דמיהן לוקחין. הא לא מיירי שידוע לנו שגולום הגויים מיד ישראל, אלא מיירי שאין ידוע לנו איך באו ליד הגויים ... ושמא מצאום או הציל מן הנחר ונתיאשו הבעלים או שמא כתבום בעצמם ... ודקשיא למר אהא דפ' חלק (צד ע"ב) אמאי טהר ממון עשרת השבטים כיון שנפלו ליד סנחריב, יפה תירץ אדוני דבחוקה דכיבוש מלחמה שאני, גופו קנה ממנו לא כל שכן. ועוד י"ל דדמי לאבידה ששטפה נהר, דאפילו בדבר שיש בו סימן מייאש, [והכי גמי] סנחריב [לא בר אקומיה] בדינא הוא.

מאיר ב"ר ברוך זלה"ה

מדבריו לא משתמע כלל שדין ספרים שונה משאר חפצים.

6 שלטי הגבורים על הגהות מרדכי החדשים, ב"ק, רמז קסב, ס"ק ב.

7 דרכי משת, חר"מ סי' רסד, ס"ק ב.

8 מהורות בלאך, סי' תתרט. וכן במרדכי, ב"ק, רמז קסג, אלא שהוסיף: 'שוב מצאתי שפסק רבינו מאיר, וישבוע כמה הוציא ויטול עד כדי דמיהן מיד דהוה אשומר או כל אדם שקיים ברועים ובמקלות'.

לעומת זאת מובא בתשובות מהר"ם מרוטנבורג, בשם הריצב"א, דאדם שהניח ספריו בעיר וברח ונשארו ביד השר, שאם קנאם אחר — יחזיר לו עד כדי דמיהם אם כך שילם עבורם, אפילו לפירש"י שאין בספרים דין אנפרות וסיקריקין. ומה שנאמר שאין לוקחין ביותר מכדי דמיהם, הא כדי דמיהן נותנין, דלא נחא ליה לבוניהו באנפיה, ואם לא יקנם הישראל — פשיטא שהשר לא יחוש בהם וישליכם בבזיון לאיבוד, לכן בכדי דמיהם יחזיר הדמים.⁹

המקור לדבריו היא הסוגיא במסכת גיטין דף מה ע"א. במשנה: 'ואין לוקחין ספרים תפילין ומוזוזות מן העכו"ם יתר על כדי דמיהן מפני תיקון העולם' (כשבויים שבמשנה הקודמת), ובגמרא אמר ליה רב בודיא לרב אשי: 'יתר על כדי דמיהן הוא דאין לוקחין, הא בכדי דמיהן לוקחין. שמע מינה ספר תורה שנמצא ביד עכו"ם קורין בו, והשיבו: 'דילמא לגנוז, ואין ראה לענין הקריאה בספר. יסוד זה שבכדי דמיהם לוקחים, תקף גם לגבי רכישת ספרים למגיעת בזיונם על-ידי הגויים.

באופן אחר מובאת תשובה כזו בשם רבי שמשון ב"ר אברהם: מעשה בראובן שתפסו השר, וכשברח נטל השר את ממזנו וספריו, וקנה שמעון את הספרים. תבעם ראובן באמרו שהתרה בשמעון שלא לקנותם, לפי שסבר להוציאם. שמעון כופר בהתראה, טוען שמא הספרים אינם שלו, ומסרב להראותם. תשובת רבי שמשון ב"ר אברהם: אם יש לו סימנים בספרים נוטלם, ויש לבית דין לכופו להראותם. ומכל מקום עליו לשלם לשמעון את הוצאותיו עד כדי דמיהם, כדן המציל מן הגייס ומן הליסטים. אין לדמות נדון זה ללוקח מגנב מפרוסם, שלא עשו בו תקנת השוק, שכן הבעלים יכול לתבוע את הגנב ולהוציא מידו בדיון, אבל כאן מי יכול לעמוד בדיון נגד השר, ולכן הקונה ממנו דינו כמציל. אין מטילין שבועה עליהם, אלא ב"ד ישומו בכמה מכרו השר לשמעון, וכשישלם ראובן — יטלם בעדים או בסימנים.¹⁰

תשובה נוספת של מהר"ם מרוטנבורג שימשה נושא לדיון באחרונים. עניינה דליקה שנפלה בעיר, האש קיפצה לכאן ולכאן, ובגי העיר ברחו מפחד. יהודי שהציל או ספר, אינו חייב להחזירו לבעלים, מפני שיכול לומר שהמפקד זכה. דין זה אינו בספרים בלבד, כי אם בכל דבר, משום שדליקה היא כוונתו של ים.¹¹

[ג]

יסוד זה של אבידה ששטפה נהר שהזכיר מהר"ם מרוטנבורג, עיקרו במסכת ב"מ דף כד ע"א: 'המציל מן הארי ומן הדב וכו' ומזוטו של ים ומשלוליתו של נהר, והמוצא בסרטיא ופלטיא גדולה ובכל מקום שרבים מצויים שם, הרי אלו שלו מפני שהבעלים מתייאשים מהם.' הרא"ש על אחר סובר שהנמקת הגמרא בסוף מוסבת רק על הסיפא של סרטיא ופלטיא, אבל בדיון של זוטו של ים שברישא אין הדבר תלוי ביאוש, ואפילו עומד וצוח לא מהני. ראה לדבריו מובאת בספר 'עמודי אור' (סי' קיב, ס"ק יז). אבל הרמב"ם¹²

9 דפ' פראג. מזהר' בלאך, סי' רפט, ובהערות ציין למרדכי, ב"ק רמז קנא (בשם ראבי"ה!) והגהות מיימוניות, הל' גזילה ואבידה, פרק י, ס"ק א; בית יוסף, חו"מ, ריש סי' שסח.

10 שו"ת אור זרוע ומהר"ם בר ברוך; סיני, כד (תש"ט), עמ' שיא; תשובות מהר"ם מרוטנבורג, מהד' כהנא, סי' קד.

11 מרדכי, ב"ק, רמז קעא; דרכי משה, חו"מ, סי' רסד, ס"ק ו.

12 הלכות גזילה ואבידה, פרק ו, הל' א—ב.

חולק, וכותב שגם בזוטו של ים אם ידע שהבעלים מתייחסים הרי אלו שלו, אבל אם הבעלים רודפים אחריהם או שצווחים שאינם מתייחסים—חייב להחזיר. מה שהשיג הראב"ד 'דברי תימה ה', ביאר המגיד משנה בכוונתו, שאם אין שום אפשרות להציל רק על צד הזרות והפלא—אזי אפילו לא נתיאשו הבעלים זכה, ולזה גם הרמב"ם יודה. בעל מגדל עוז תמה על הראב"ד, מבלי להוכיח כלל דברי הרא"ש, שהרי בגמרא מפורש התנאי אם נתיאשו הבעלים, ורק במציל מן הארי בודאי מתיאש הבעלים לגמרי, וזה נכון ויציב. במחלוקת הרמב"ם והרא"ש נראה לבאר בפשיטות, שהיא תלויה בהגדרת היסוד של זוטו של ים, האם זהו היכי תימצוי של יאוש, או שמא לימדה כאן התורה בפסוק אשר תאבד דין הפקעת בעלות מחודש כאשר אבודה ממנו ומכל אדם, ואין הדבר תלוי אם מתיאש או לא. לרמב"ם זהו דין יאוש רגיל, ולרא"ש פקעה בעלותו אפילו אם עומד וצוח שאינו מתיאש. בזה יש לפרש גם את שתי הדיעות שהובאו שם בשיטה מקובצת. וז"ל:

מפני שהבעלים מתייחסים מהן—יש מפרשים דלא קאי אווטו של ים ושלוליתו של נהר, דהנג אפילו לא נתיאשו נמי, דרחמנא אפקריה כדאמרינן לעיל [דף כב ע"ב], ולי נראה דאין צורך דטעמא נמי דאפקריה רחמנא משום שהבעלים מתייחסים מהם לעולם. עוד הוא מוסיף: אי נמי יש לומר דלאו אווטו של ים ושלוליתו ממש אלא ביכולין להציל ע"י הדחק ואינם רודפים ומצילין וכדלעיל, או אי נמי שהציל קודם בואם בסמוך והבעלים רואים ואינם מרדפים, דכיון דדברי היזיקא מההיא שעתא מיאש, אבל מדאורייתא לא שריא אלא לאחר ששטף ונשלל.

כך גם פוסק המרדכי:¹³

שטף נהר עצי ואבניו ונתנם לתוך שדה חבירו הרי אלו שלו, וכגון שהבעלים היו שם, ואם היו מרדפים אחריהם היו מצילים בקל, ולא חשו לרדוף... מסתמא נתיאשו. ואם לא היו שם בשעת שטיפה, לא הוי יאוש, כיון שעדיין היו יכולין להציל ע"י הדחק... אבל אם אין יכולים להציל אפי' ע"י הדחק—הו"ל כווטו של ים ושרי. לחילוקים אלו יהיו השלכות בדיונים על בעלותם של ספרים שניצלו מהשוואה. לדעת האחרונים בעל הטורים סובר כאביו הרא"ש, ולכן בחר"מ סי' רנט פסק לגבי מצא במקום שרוב העיר, או רוב העוברים ושבים כותים, שאינו חייב להחזיר מפני שיש תלות שודאי התיאש, ואילו לגבי המציל מהארי ומווטו של ים, פסק הרי אלו שלו אפי' עומד וצוח, מפני שנעשה כצווח על ביתו שנפל, ורק מחלק אם יכול להציל על-ידי הדחק או שהתרשל מיד בהצלה, וכך נפסקה ההלכה בשולחן ערוך.

ר' עקיבא איגר ציין בחידושו (על השו"ע, חו"מ סי' רנט, ז) לתשובת רבי מנחם מגדל קרוכמל אב"ד ניקלשבורג¹⁴ בעניין היודע שאיבד מעות בדרך שרובה נכרים, ומצאם יהודי הטוען שהם שלו, והבעל נותן סימנים, ואומר שבאו לידי המוצא לפני יאוש, שהרי חזיר אחריהם. בתשובתו הוא מפרש את דברי הטור כדלעיל, שיש חילוק בין זוטו של ים, שהוא הפקר אפילו באו לידי המוצא לפני יאוש והבעלים עומד וצוח (וכן בסמ"ע ס"ק טז), לבין מצא ברוב נכרים, שהוא שלו דוקא אם בא לידו אחרי יאוש, וגם אז לפני משורת הדין יחזיר וכופין על כך.

מסקנה זו ראשיתה בדברי הטור, שסיים בדין המוצא ברוב כותים: זמכל מקום טוב

13 ב"מ, רמז רנו.

14 צמח צדק, סי' פט.

וישר לעשות לפנים משורת הדין, ולהחזיר למי שנותן סימן. העיר עליו הרמ"א בדרכי משה: משמע שרק טוב להחזיר אבל אין כופין על כך כדעת הרא"ש. אבל המרדכי בשם ראב"ן וראב"ה פסקו שכופין לעשות לפנים משורת הדין, ומה שאין כופין בוטו של ים, זה רק באופן שעני מציל אבידת עשיר (וכן בש"ך ס"ק ג). פסק זה נקוט תמיד בידי הרמ"א, בין לגבי המוצא ברוב נכרים שעל זה כתב בסעיף ג שבספרים לא מתייחס אפי' בעיר שרובה נכרים, ובסעיף ה שעני אינו צריך לעשות לפנים משורת הדין, ובין לגבי המציל מהארי שהדין הרי אלו שלו — הוא מוסיף: צמכל מקום טוב וישר להחזיר כדלעיל. ברם בהלכה זו חולק ר' יוסף דב הלוי סולובייצ'ק,¹⁵ וסובר שבמציל מן הארי הוא הפקר גמור, ואין בו כלל משום ועשית הישר והטוב.

הכפיה על לפנים משורת הדין היא לדעת הש"ך (סי' שנו ס"ק י) מנהג גרוע, ואעפ"כ דנים כך גם בישראל, מפני שיש ביד חכמי הדור לתקן, וגם מפני שכך דינא דמלכותא. שני טעמים אלה יסודם בתשובת רבנו גרשום מאור הגולה שהובאה לעיל לגבי ספינה שטבעה, ומתבאר בה שאף באופן כזה חייב להחזיר, כהרמ"א ולא כבעל בית הלוי. אמנם בקצות החושן סי' רנט חולק המחבר על הש"ך, וסובר שזהו מנהג טוב להחזיר לפנים משורת הדין, ותיקונו על סמך דברי הגמרא שיש באבידה דין הישר והטוב, ובגניבה נאמר שירא שמים מחזיר, וכך גם דיוק לשון המרדכי, שכאן כופין אף-על-פי שבדרך כלל אין כופין על לפנים משורת הדין. ראיה לכך מעשיר שאין צריך להחזיר לו, ואילו היה זה מצד דינא דמלכותא או הפקר — הרי אין חילוק, אלא ודאי שכך דיני ישראל כופין עשיית הישר והטוב, אבל לא בעני שדי לו במשפט כתוב.

[ד]

לביזה ימית על ידי פיראטים נזקק פעמיים רבה של אלג'יר רבי שמעון בר צמח דוראן, והוא מחלק בין ביזה מדינית של בני עמים אויבים, לבין ביזה פרטית של יחידים מבני מדינה אחת, דוגמת חילוקי של הרמב"ם. התשובה הראשונה¹⁶ מופנית אל רבי דוד הכהן שלאל בתוניס, והדין ודברים היה, לדברי בנו הרשב"ש, בין החכם ר' עמרם מרוא"ם לבין הדיין ר' יוסף בן יחיון. וזה סיפור המעשה: ראובן שלח ספרים בספינה שלכדוה ברוזים. הם מכרו את השלל בעיר אחת, ושמעון קנה ספר אחד. לאחר שנים הכיר ראובן את ספרו בידו, הביא עדים נאמנים וראיות לאין מספר שהוא שלו, ונמסר הספר לשליש. שמעון נכון היה לתתו אם יקבל את כל שהוציא בעד הספר, אבל ראובן סירב מפני שזה ספרו. נתעצמו ביניהם אם יקבל ראובן את הספר חנם, או שיחייב את שמעון להישבע כמה הוציא ויתן לו.

בתשובתו חילק שאם יש מצב חירום בין מדינות הברזים והנבזים, וזה הלוקח במקחו, ואין לראובן דין עליו כלל, מכח כמה ראיות מהש"ס. אבל אם השוללים הם בני מלכות זו שמדעתם יצאו לבז, יש להם דין ליסטים מזוין, שאם ידוע שנתאשו הבעלים קנה, ובליסטים ישראל אפילו בסתם ודאי התיאש, אלא שמחלוקת הראשונים אם נותן דמים. כשזה אומר נתיאשת וזה אומר לא נתיאשתי, כתב רב שרירא גאון שאין סומכים על

15 בית הלוי, ח"ג, סי' מה.

16 תשב"ץ, ח"ב, סי' קלו—קלז.

שניהם, אלא ב"ד שמין, אם ראוי הדבר להתיאש—מעמידים ביד הקונה, ואם לאו—מוציאים מהלוקח. לפיכך אם ברור שחזיר אחריו ולא התיאש, חייב הקונה להחזיר אף על-פי ששילם פחות משווי, או חתם אם לא שילם דבר. ואפילו בליסטים מזוין, כשמוחל הלוקח זכותו ורוצה להשיב אם יחזירו לו הדמים, דעת חכמים נוחה הימנו, וכן כתב רב שרירא באותה תשובה, שאם בא לצאת ידי שמים מחזיר לבעלים הראשונים, וישבע כמה הוציא ויטול.

התשובה השנייה היא להרב יוסף בן אבא מהראן (אורן). וזה עניינה: ראובן ששלח ספר שהופקד בידו, בספינה ששטה מאדום לישראל. ישמעאלים שבאים תפסו ומכרו את הכל בעיר שאינה במלכותם. שמעון קנה את הספר, ואחרי שנים רבות הכירו ראובן בידו, ונתן בו סימנים מובהקים שהוא שלו. נתעצמו הדיינים בהלכות ליסטים מזוין, תקנת השוק, ספרים אם הם מדברים העשויים להשאיל ולהשכיר, ואם נאמן לומר לא נתיאשתי.

בתשובתו כתב הרשב"ץ, שלענין יאוש אין ספק שבדאי התיאש. אין זה דומה לליסטים אחד שמדמה שיעמידו לדין, שהרי כאן הם רבים ואת מי יתבע, ועוד כיוון שהספר לא נמכר באותה מלכות מתיאש, בודעו ששם לא יוכל לתבוע לדין, ועוד שאפילו יתבע, יאמר הדין שכן דרך ישמעאל לשלול את אדום ולהיפך וזכה בדיניהם, על כן זכה הקונה מדין המציל מזוטו של ים אע"פ שיש לו בו סימנים, וכמו שכתב הרשב"א. עוד סובר הרשב"א בגיטין דף לז, שבשבאי לא בעינן יאוש כיון שבמלחמה נטל, ואין הקונה חייב להתזיר, והביא ראיות לדבריו. משום כך אין זה שייך לדין ספרים העשויים להשאיל ולהשכיר, ויתר הנרשאים שדנו בהם הדיינים.

חילוקו של האב נקוט גם בידי בנו ממלא מקומו ברבנות אלג'יר רבי שלמה ב"ר שמעון, שגם לפניו הוקרבה שאלה הנוגעת לבית ספרים באלג'יר.¹⁷ היה זה אחרי שתושבי העיר תמזגוראן מרדו באדוניהם מלך תלמסאן, וצויה את עבדו שר העיר מסתגאנים לכובשה. כשנלכדה העיר ברחו חלק מיהודי המקום הגותרים לעיר והראן וחלק למסתגאנים. בית הכנסת שמם, ונעתר המושל לקהילת מסתגאנים להציל את הספרים אליהם. כעת טובעים הבורחים ולהראן להחזירם להם, ובני מסתגאנים טוענים: מההפקר זכינו ושלנו הם. בתשובה מפורטת מנמק הרשב"ש, כי מחמת ארבעה טעמים אין לקהל תמזגוראן זכות בספרים, והם ישארו בידי קהל מסתגאנים:

(א) יש ראיות מהגמ' בסוף ב"ק דף קטז ע"ב, שיירה שהלכה בדרך ועמד עליה גייס לטורפה, האומר לעצמי אני מציל הציל לעצמו, והיינו כשיכולים להציל ע"י הדחק, אבל כשאננם יכולים להציל כלל, אין צורך אפילו באמירתו. ואם כן כאן אין טענה לבורחים למסתגאנים, שהרי להם המושל לא היה מרשה בשום פנים ליטול את הספרים.

(ב) מצד אלו שנמלטו להראן, הגה לפי הגמ' בב"ק בליסטים גוי צריך שגדע שהתיאש, וכל שלא שמענו שמתיאש חייב להחזיר, אבל כאן ודאי נתיאשו הבעלים, מכיון שברור בתכלית, שהבורחים להראן לא היו יכולים לדון עם שר מסתגאנים להוציאם מידו.

(ג) טעם לשתי קבוצות הנמלטים, מכיון שדינא דמלכותא דינא, והמלך צוה לשלול את הנכסים בגזירה כללית ולא בחמסנות של אדם יחיד, על כן הוזכה בשלל קנה מן הדין.

17 שו"ת הרשב"ש, סי' מז. וראה: אליעזר בשן, שבייה ופדות, רמת גן תשמ"מ, עמ' 42, 119.

כך גם פסק הרמב"ם בפרק ה מהל' גזילה, שמלך יכול להפקיע שיעבוד אחד מבני המדינה, והקונה שדה מהמלך זכה בה.

ד) הספרים לא היו של יחידים אלא של הקהל בתמוגראן, והוא חלף הלך לו. אף אם תווסד הקהילה מחדש, פנים חדשות באו לכאן, מה עוד שבכל מקום שנמצאים ברשות הקדש הם. ואף-על-פי שכתבו בשם הרי"ף (1) שספרים אין להם יאוש — היינו בגול סתם (כוונתו: על מנת למכור להרויח), אבל בולשת שנכנסה לעיר לשרוף ולנתוח, מסתמא מתאישים הבעלים שמא יישרפו הספרים וייקרעו, וכאשר אירע במעשה שלפנינו. מעשה מעין זה בא לפני רבי אברהם אבן טוואה נכדו של התשב"ץ.¹⁸ הוא חידש הלכה שנתקבלה ע"י הבאים אחריו, שכל זכיתו של הגוי השבאי היא רק במה ששוה בעיניו, היינו בנייר של הספר, אבל ביתרון הערך התוכני שבעיני ישראל, בואת לא זכה כלל ונשאר ברשות הבעלים. נושא דיונו כיבוש העיר בגאיה על-ידי נוצרים, רוב היהודים נישבו, וקצתם נמלטו. אחרי שנתישבו בה נוצרים, הלכו ישראל לקנות מהם יתר הבו, ויהודי אחד קנה הלכות הרי"ף וספרים אחרים. כשראוהו בידו כאן — תבעו הבעלים להחזיר להם, וטען הקונה שאינו חייב, מה גם שלולי שקנה היו שורפים אותו, כמו שעשו לשאר ספרים. משעמדו לדין נחלקו חכמי הדור. יש המחייבים להחזיר, ויש פוטרם מפני שבדאי נתיאשו הבעלים.

לדעת המשיב, בלוקח מן השבאי בודאי הוי יאוש אפילו אם צוות שלא התיאש, שכן דרך ישמעאל לשלול באדום ולהיפך, ואין מי שיעמוד עמם בדיו, ואי לכבשה המתגוררת ביניהם, ובין כך ובין כך אין מנוח לכף רגלה. כבר הביא זקנו הרשב"ץ את דעת הרשב"א שבשבאי אין צריך יאוש בעלים, כיוון שבמלחמה הוא לוקח — זכה במה שנטל, וחזק דבריו בראיות, ואם כן אפי' בספרים. אבל מה שיצא לחדש ולחלק הוא, שהגוי זכה בספר רק במה ששוה בעיניו כגון הנייר, אבל יתרון הערך התוכני בעיני הישראל — לא זכה בו הגוי כלל, וא"כ חזר הדין כתוספות שבספרים אין יאוש, ויחזיר לבעלים אחרי שיחזיר לו מה ששילם לעכו"ם, ואם קיבל חנם ישלם לו השיווי בעיני העכו"ם. בסיום כתב: 'ובמקום שיש מנהג בזה יעשו כמנהגם, דמנהג המדינה עיקר, וכמו שכתב רב שרירא בתשובה המובאת בטוחו"מ. עוד הוא מוסיף, שראה במקומותי ששמש בית הכנסת מכריו על גניבה או אבידה — שמא תימצא פעם ויחזירוה, אבל בשבי לא ראה מנהג, לכן קם דינא שבמטלטלין זכה הקונה, ובספרים יתנם לבעלים שיחזיר לו הוצאותיו. ומכל מקום גם בשאר דברים המחזיר ראוי לברכה, וכל שכן המתכוין לקנותה כדי להחזירה 'תבוא עליו ברכת טוב כפולה ומכופלת, ובודאי שלא יקפחו שכרו, ומן השמים ישלמו לו מצאיה המועלת, ובעוה"ב יש לו עם הצדיקים תקה ותוחלת'.

[ה]

גדולי חכמי אשכנז באותה תקופה נתלבטו בשאלות שהיו ברורות וחלוטות לחכמי אלג'יריה. רבי ישראל איסרלין נשאל, בעניין ספרים שנשדדו מיהודי ברעסלא.¹⁹ השואל, ר' יהושע,

18 חוט המשולש בסוף שו"ת התשב"ץ, ח"ד, טור ג, סי' כד. בטעות כתב בשו"ת ממעמקים שהיא להרב שלמה צרור. כוונתו כנראה להרב רפאל ידידיה שלמה צרור, שהשיב לרב יוסף שושנה דיין ווהראן בספרו שו"ת פרי צדיק, סי' כב.

19 תרומת הדשן, פסקים וכתבים, סי' סט.

נטה לצדד שישארו ביד הקונים מהגויים, בגלל שתי סיבות: א) יש לדמות זאת לסיקריקין שמכריח למכור לו קרקע, ואמרינן אגב אונסו גמר ומקני; ב) כיוון שהיורשים ידעו היכן הספרים ולא פדאום—מסתמא מחלו. בעל תרומת הדשן דחה את שתי טענותיו: א. אין לדמות לסיקריקין, כיון שהסיקריקין בא לענותו קודם שיתן לו הקרקע, וכיוון שמחמת אונסו גמר ומקנה—נמצא שבאו בהיתר ליד נכרים, אבל כאן סתם באו עליהם בגזל, וגם לא הוכירו כלל את הספרים שימחלו עליהם לפדיון נפשם, וא"כ אין לומר בבני ברעסלא שאגב אונסם גמרו והקנו. ב. שתיתק היורשים אינה ראייה, שהרי ייתכן שהמתינו כדי שימכרו להם הנכרים בזול, וכשיראו שאינם משיגים קונים ביוקר, לא ירגילו עצמם לגזול ספרי יהודים, כתקנת חכמים בפרק השולח בגיטין. לעצם הענין קשה עלי לחתוך הדין דקמאי לא עבדו ביה עובדא, ולא ירדו לדקדק ולצדד להחליטן ביד הקונים אותם מן הנכרים, אע"פ שכמה פעמים היו מפקפקים בדבר. וכמדומה לי שכבר כתבתי לך, שהרב הגדול מהר"י מולין ז"ל—לא רצה כלל לפסוק שיוכלו הקונים מאושטרייך לכבוש אותם מן היורשים. בסופו של דבר נמנע לקבוע כלל של חיוב או פטור, ואמר שכאשר יגיעו לפניו תובע ונתבע, יראה להודקם להם ולפסוק בעניינם. הרב בלייד (להלן) מפרט תת ספיקו בארבעה אופנים.

בתקופה מאוחרת יותר דן ר' חיים פאלאג'י²⁰ במקרה שגויים גזלו ספרים מישראל וחשחיתום בבזיון. ישראל קנה מהם, באו הבעלים וטענו שלא נתיאשו והם שלהם, מה עוד שאם היו הגויים הגולנים חיים—היו מחזירים להם במאמר המלך. לדעתו יש מחלוקת בדבר: להרמב"ם ודעימיה אם הגזילה בגזירת המלך הרי דין הספר כדין זוטו של ים, אבל לר"י ו' מיגאש ודעימיה אין בספרים יאוש כלל. לבסוף הוא מסיק, שגם הר"י ו' מיגאש לא אמר שאין בספרים יאוש—אלא כשבזו להשתכר ממון והביזה ביד המלך. אבל הוא יודה בגויים המשחיתים ושורפים את הספרים באופן שלא יבואו ליד ישראל, שבודאי הוי יאוש גמור. וכן כתב בפירוש הרשב"א בס"י מז, והרב אליהו ב"ר שמואל מלובלין אב"ד אייבשיץ בתשובותיו יד אליהו, סי' סט.

להחזיר במאמר המלך היינו מדינא דמלכותא, וכבר העיר בזה הרב יהושע השיל באב"ד אב"ד טרנופול²¹ שהרי נפסק בחו"מ, סי' רנט, סעיף ז, לגבי המציל מן הארץ, שאע"פ שאין חייב להחזיר מדינא—עליו להחזיר מדינא דמלכותא, והיינו משום שאע"פ שצווח שאינו מתיאש, ביאר הסמ"ע ס"ק ט שבטלה דעתו אצל כל אדם, אבל כשיש גזירת המלכות להחזיר—שוב אמרינן דלא מתיאש ולא שייך בטלה דעתו, דכיון דידעינן דדינא דמלכותא להחזיר לא מתיאש. ומנח בוצריך עיון בעוד כמה מקומות.²²

[1]

בעטייה של מלחמת העולם הראשונה נשתבשו סדרי עולם, ושוב עלו על הפרק שאלות על ביות ספרים. גייסות רוסיה כבשו את גליציה המזרחית, ובין היתר שללו גם ספרי

20 נשמת כל חי, ח"ב, שאלוניקי תקצ"ו, חר"מ, סי' לד.

21 ספר יהושע, פסקים וכתבים, שסה.

22 מצויות עדויות על שכיחותן של שאלות אלו. בשנת שפ"ה הוחלט בקהילת פאדואה על מתן כוח לפרנסיס לגאול כתבי קודש שהם בידי ערלים ומזלולים בהם (פנסק ועד ק"ק פאדואה, ב, תש"מ, עמ' 323, אות תקעד). על פדיון שלל ספרים בשנת שצ"א, ראה שלמה סימנסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, א, תשכ"ג, עמ' 45. הרב שאול סירירו כתב בהקדמת

קודש. 'חיילים משלנו' (הכוונה לבני ברית) פדאום מהחיילים הרוסים, כשראו שעומדים לחותכם לחתיכות דקות ולעשות מהם נייר. היהודים שקנו מהם פנו אל הרב נחום אורי געליס אב"ד סלאטווינא, לברר אם עליהם להחזיר את הספרים לבעליהם. בשאלתו מאת הרב מאיר ארק²² נטה לומר, שמן הדין זכו הקונים כמציל מזוטו של ים, ורק משום רעשית הישר והטוב חייבים להחזיר. בתשובתו הוא דן בכמה נקודות ופוסק:

א) רצון בלבד של החיילים לחתוך את הספרים, עדיין אינו מכניס אותם לגדר אבודה מכל אדם.

ב) כשהרוסים חמסו והיהודים התייראו להתלונן בפני מפקדיהם, אין צורך ביאוש הבעלים כמו בסתם גזילה, כי שם בין בישראל בין בעכו"ם מקווה לתובעו, אבל בנבר אלם וירא לתובעו הוי יאוש, כמש"כ בעל נודע ביהודה, תנינא, אה"ע, סי' עז.

ג) ההלכה שאין בספרים יאוש נאמרה רק בסתם גזלן שרצח את רוחי המכירה, ולא כאן שכפי הנשמע הרוסים שרפו את הספרים ואיבדום מבלי לחפש קונים, ובודאי הוי יאוש.

ד) אין יאוש כאשר רק מיעוט החיילים נהג כך, אבל אם ההרגל היה להשחית אף שלא תמיד, אזי הוי יאוש. 'לא אוכל להחליט דעתי בזה', וצריך בירור עובדתי נוסף אצל אנשי גליציה על התנהגות החיילים.

ה) באופן שאין יאוש — לכאורה אין הבדל בין אם יש סימן או לא, חוסר הסימן אינו גורם ליאוש, ותמיד לא זכה הקונה רק לכדי דמיהם.

פירושו חנוך לנער שבכתובי"ד: 'היום ט"ו לאייר שנת שצ"ה נשלמו חמשים שנה שהברית זה הפירוש. וכשסימתי היתית בן י"ט שנה. ואשר כתבתי בכתביבתי ידי נגנב ממני. ואחר כמה שנים מצאתיו ביד בעל תורה א[תד] שאמר [ש]ירש מאביו. ות"ל קודם שנגנב ממני כבר היה מועתק זה בידי, שהעתיקו לי סופר א' זה ארבע' שנה שנפטר לבית עולמו. ול[היות] שאיפשר שיש טעות בהעתקה זו, אני מחלה פני הקורא לתקן המעוות'. בשנת תס"ח כתב כואג'ה דוד ב"ר בנימין הכהן מכוונסאר לר' יהודה דייוואן שליח חברון על אובדן ספריו ופדיון שנים מהם (ספונות, ב, תשי"ח, עמ' קצ-קצב, קצו-רא; ג, תשי"ט-תש"כ, כ והע' 33). על יתודי שקנה ד' תיבות ספרים, כתובי"ד מנטיפיווי 94 (סרט 4609), דף כח ע"א-כט ע"ב. הרב חיים טולידאנו כותב בהקדמת ספר פני מלך חיים, שבשנת תק"ן נכנסה בלשת לעיר מקנס במרוקו, 'נשללו חמדת כל המון ישראל, ולא נותר לנו בלתי אם גויתנו ואדמתנו'. אחרים מספרו קנו באי ביתו מידי השוללים הרשעים, ולא נענו לתחינותיו להחזירם לו בתוספת דמים מרובה על העיקר ממה שקנה אותם, ונתנו כתף סוררת. רק אחרי ריבוי הפצרות נתנום לו בתורת שאלה לזמן כדי להעתיקם (העתקת הרב יוסף בן נאיים בספר מלכי רבנו, ירושלם תרצ"א, דף לו). מקורות נוספים גם במאמרים הבאים: שמחה אסף, עם הספר והספר, בראש ספרו באהלי יעקב, תש"ג, עמ' 8-9; 'יצחק זאב כהנא, קניית ומכירת ספרים בהלכה, סיני, לד (תשי"ד), עמ' צו-קט, ובספרו מחקרים בספרות התשובות, תשל"ג, עמ' 258-271; אליעזר בשן, שבייתם ופדיונם של ספרים בהלכה ובמצאות ההיסטורית, תגים, א, תשכ"ט, עמ' 5-21. תודתי לפרופ' מאיר בניהו שהפנה את תשומת לבי למקורות היסטוריים אלו.

(ו) באופן שהבעלים התיאש — היינו אפילו יש בו סימן ואינו צריך להכריז, רק כשיבוא הבעלים מעצמו יתנהו לו, כדמשמע בשו"ע הרב, הל' מציאה, סעיף יח (אלא שתמה על כך שסותר למה שכתב בהל' גניבה סעיף יא, שמנהג מדינות אלו להחזיר כל גניבה וגזילה לאחר יאוש ושינוי רשות, ואם אינו מכיר את הבעלים יכריז כמו במציאה, שצריך עיון מניין לו לחלק מגניבה שחמורה טפ').

(ז) השם הכתוב על טבלת הספר אינו סימן, מה גם שיש שם עוד כמה חתימות אנשים. הכריכות הן סימן כשיאמר שספר זה מכורך בעור, זה בנייד, זה בצבע שחור וכדומה.

(ח) מחלוקת הפוסקים אם כשחייב להתחזיר — יכול ללמוד בו עד שיבוא הבעלים, הובאה בשו"ע הרב (הל' מציאה, סעיף ב). הוא מכריע לאסור, והש"ך התיר באבידה בלי סימן לפני שבאו הבעלים. צריך עיון לחלק ולומר, שכאן מכיוון שהקונה נתן דמים ועשה מצוה שהספרים לא יבואו לידי הפסד — לכולי עלמא יכול להשתמש בהם, וכמו שנפסק ביו"ד סי' רפא סעי' א, שאם קנו ס"ת מנכרים וידוע ששללוהו מישראל, מותר לקרות בו. הרב בלייד (להלן) ביאר בכוונתו, שמכיוון שנתן דמים יש לו תביעה שיחזירו לו, ובינתים מעכב באפותיקי.

שאלת הקריאה בספר תורה שבא מהשלל, באה לפני הרב שלום וידר הי"ד אב"ד גירדהאז בהונגריה.²⁴ לפי הצעת השאלה, הרי כשקמו הבולשביקים וגזרו על הדת, קיבצו יהודי עיר אחת ברוסיה שלוש מאות ספרי תורה לביתו של זקן אחד. כעבור ט"ז שנה כשפרצה מלחמה חדשה (?), הם החריבו את בתי הכנסת, השחיתו את ספרי התורה, השתמשו בקלף כעור לנעליהם או למצעם. גם מוקן זה שללו הרבה, אבל הוא הצליח להציל את השמונים היפים ביותר. לכל יהודי שנודמן לפניו מסר ס"ת אחד, בתשלום עבור הספר או למוזנותיו. התברר שיש שקנו מהשוללים בזמן השד הכללי, ויש שקנו מאלה שהלכו אח"כ מדעת עצמם לשדוד יהודים על מנת למכורם בעד בצע כסף. עתה באו הקונים לשאול אם אפשר לקרוא בהם בציבור ולברך עליהם, ללא שיהיה בזה משום מצוה הבאה בעבירה גזל.

בתשובתו כתב, כי במושכל ראשון זהו דין הגמ' בב"ק דף קטו ע"ב שהמציל מהגייס הרי אלו שלו. ברם, המציל מן הגייס הוא רק כשבא כבר לידם והציל מהם, אך לא כשבתחילה בולה מנע מהם לגזול ונשארו ברשות הבעלים. כך כתב החתם סופר (ח"מ, סי' ק), שגירסת הגמרא שעמד עליהם גייס ושללם ולא לשללם, וכן בשו"ת בשמים ראש סי' ריט המובא בדברי גאונים (כלל כ, אות טו, ור"מ ארץ לעיל, אות א). מכאן שלא היתה רשות לוקן למכורם, ודינו כליסטטים מוזין שהקונים ממנו לא קנו, מה גם שאין יאוש בספרים. להלכה נכנס לפירצה דחוקה להחזיר את הקריאה בספר מכוח ספק יאוש, כיוון שהשוללים נהגו בספרים דרך ביוזן אולי דינם כשאר חפצים, ואע"פ שספק יאוש לא מהני כיוון שנשאר בחזקת מרא קמא, מכל מקום גוסף כאן עוד ספק, אולי נשלל בשעת גזירת המלך

²⁴ שו"ת משמע שלום, ברוקלין תשל"א, סי' צו. וראה עוד על שאלות מלה"ע הראשונה, הרב אשר אנשיל יהודה מילר אב"ד פטרושני, שו"ת חיי אשר, תש"ן, סי' א, בשנת תרפ"ט לר' מאיר ר"פ בעיר קד"מ (ס"ת שנטלו הגולים בתרע"ד והפקידוהו בקהילה אחרת, והוחזר להם אחרי שיש ספק בכשרותו); סי' קצו, בשנת תרע"ז לר' יוסף משה ג"פ בכפר ה"ג (על יריעות ס"ת שטנפום העכרים בעת המלחמה בטיט ובדם, ואם ירחצום יש חשש למחיקת השם).

ואין צריך יאוש כהרשב"א, ואוי יש כאן ספק ספיקא שמא קנה בשעת הכיבוש, ואפילו אם לא — אולי קנה אחר-כך מחמת היאוש בגלל שהתנהגו בהם בבזיון. מצות לפדותם מבית העכורים, ובס"ת אין דין לכם, אם כן אם מותר לקרוא בספר מותר גם לברך, ואם נאסור לברך גם לא יפדום. הוא מסכם שיש לכתוב בפנקס הקהל שהספר נקנה, ואם יהיה שלום בעולם ויימצאו הבעלים, יתנו סימנים — ויחזירוהם אליהם.

רכישת ספר ממי שאינו הבעלים דן בה גם הרב אברהם דוד וואהרמן אב"ד בוטשאטש.²⁵ מי שאינו שפוי כל כך מכר ספר שאינו שלו, וכשתבע הבעלים אמר הלוקח שאינו מאמין לשניהם, אם מוציאים מהלוקח שאינו מחויב שבועה ואינו יכול לישבע שהרי לא היה לו לדעת, רק שהיה לו לחשוד במוכר שאינו שלו. גם אין לדון את המוכר שאין אדם משים עצמו רשע, שהרי אומר טעיתי. לדעתו מסתימת הפוסקים משמע, שכל שאינו שוטה אין לתלות בו טעות ולא חילקו בין סוגי האנשים, על כן אין הלוקח חייב להחזיר אלא באומדנא ברורה.

[1]

בתקופת מלחמת העולם השנייה והתורבן הנורא של יהדות אירופה, שוב צצו ועלו שאלות בענייני ספרים. באחדות דן הרב אפרים אשרי,²⁶ ויש המצויות בספרים אחרים.²⁷ מסופר על רבי אברהם מרדכי אלטר האדמו"ר מגור²⁸ שספרייתו העשירה אבדה ורק ספרים בודדים ממנה שרדו, כי כשמישהו הביא לו אח"כ ספר שהיה שייך לו בעבר, אמר שאינו יודע אם זכותו לקחת ממנו, שכן המציל מן הנהר או מן הגייס הרי אלו שלו. פעם כשהביאו לו פליטים מאיטליה ספרים שמצאו בליוורנו מתגוללים הפקר, ובהם יד החזקה דפוס אמש-טרם, פחד יצחק ועוד, אמר שצריך לשאול אם מותר על פי התורה לקחת מהספרים הללו כדי המציל מן הנהר, אך אפשר שרק החמיר על עצמו.

25 כסף הקדשים, ח"מ, סי' שנו.

26 שו"ת ממעמקים, ח"א, תשי"ט, סי' א, עמ' ז—יב (תיקון סדר התשובה לאלו שנאנסו בבית המדרש החדש בסלבודקה לקרוע ס"ת בידים ולבוזותו בכיסוי נבילות רח"ל); סי' ל, עמ' קעב—קעו (ניצולי השואה בקובנא ראו, שהמזכירים בשוק הדגים עוטפים סחורתם בדפי ש"ס רמב"ם וטושו"ע שהובאו מהמחסן של דפוס ראם בוילנא. פסק להם שחובה לפדותם להצילם מבזיון, ומכיון שבתור דפים בודדים לא יצולחו עוד ללימוד — יש לגנונם. אכן, הם חסכו אוכל מפיהם, ובפרוטותיהם האחרונות גאלו את הדפים. המחבר הורה להם סדר הגניזה, כפי שהיה נוהג בליטא על-פי הוראת רבי יצחק אלחנן ספקטור); ח"ב, תשכ"ג, סי' יד, עמ' פו—פח (מזיקת כתב של ס"ת שעבר מחמת הטבח על בנד, או חזר אל מאחורי הקלף).

27 הרב משה דוב וולגר, שאילת המות צבי, ח"ג, תשמ"א, סי' לה (אחד משארית הפליטה ששב ומצא בין הספרים הנורקים והקרועים — הידועי תורה שאין ידוע מי מחברם, אם יכול להדפיסם על שם אביו שגם לו היו חירושים שאבדו, כי לכאורה הוא עושה חסד עם המחדש שדבריו יתפרסמו, ובודאי עם אביו. אם אסור — האם מותר לו לקנות הידועים מאיות מחבר ולהדפיסם על שם אביו ללא אזכרת שם המחבר האמיתי; הרב יצחק יעקב וייס, מנחת יצחק, ח"ד, סי' עז כתב בשנת תשכ"ב לת"ח מגייסהטעד (על ירושה בשילומים שקיבל מהגרמנים, ובין השאר על ס"ת של זקנו, אם חייב להודיע לבני ענף אחר של המשפחה שאינם יודעים על כך. הוא פוסק כי מה שנתקבל בעד שיווי הספר שייך רק ליורשים על פי דין תורה, אבל אם שולם עבורו יותר על דמיו — זכה מן ההפקר ויחלק לקרוביו הישירים שבעבורם זכה).

28 ראש גולת אריאל, ח"א, תש"ג, עמ' שצז—ח, והערות 121.

אחת מתשובותיו של הרב אפרים אשרי עוסקת בשלל ספרים²⁹ וכך הוא מציג את השאלה: כשהצוררים ציוו בקובנא לאסוף את כל הספרים למקום מיוחד, חמל גרינברג אחד השוטרים היהודים על הספרים יקרי המציאות בספרית רבי יצחק אלחנן, והטמינם בתיבה בבור עמוק מכוסה עפר. בצאת הניצולים לחפש את רכושם, נמצאה התיבה ע"י חופר אחד שסבר שהיא שלו כזוכה מההפקר ומוטו של ים, ובא יהודי אחד בתביעה להחזיר לו את הספרים שהיו שלו בחתימתו ובחתימת אביו ואבי אביו.

בתשובתו הוא מחליט שהספרים שייכים למוצא, כי היה כאן יאוש ושינוי רשות, ואם בגופם שלטו הרוצחים בממונם לא כל שכן. לדעתו אין צורך אפילו לשלם כערך נייר פשוט, שהרי כאן את יקרי הערך נהגו הנאצים להעביר לספריה המרכזית של הצורר רזונברג ימ"ש, והתכוונו למלוא ערכם של הספרים, לכן גם הזוכה מהם קונה את הערך המלא של הספרים (ח"ג, תשכ"ט, ס' ד, עמ' מז—נ), בשאלת נטילת חפצי המוצאים להורג כדי להחיות את נפשות ביתו — אין לשלם לבעלים דבר לכשיבואו.

מנוסה השאלה ברור שמר גרינברג מנע את מסירתם לנאצים, אבל הרב בלייך (להלן) כתב: לא פורש אם החזיק בספרים והטמינם לפני שבאו ליד הגרמנים, או אחרי שבאו לידם. בח"א ס' יד כתב, שנאספו למחסן מרכזי לרשותו של הצורר רזונברג המומחה לענייני היהודים, וא"כ אין בזה דין זוטו של ים. אם החזיק בהם לפני בואם לידי הגרמנים — עדיין הם קנויים לבעלים, שהרי גרינברג לא כיון לגזולם רק להצילם, ונעשה כשומר אבידה, ואחרי שבאו ליד הגרמנים, תלוי אם קנאום בכיבוש מלחמה אף בלי יאוש — ואז הם של גרינברג, או של המוצא, לדעת המשיב היה יאוש, אך לכאורה אם נתכוונו להעביר לספריה שלהם — זו סיבה שלא יתיאש. גם הרב בלייך שם לב לכך שלא הזכיר שגם אם היה יאוש יש דין של הישר והטוב, וכותב שהשאלה היא רק אם מחזירים גם בשלל מלחמה כדיונו של בית הדין בירושלים (להלן).

אותם ספרים שהעבירו הנאצים לגרמניה, מצאום הכובשים האמריקאים במחסנים בתע"רובת קודש וחול. חלקם נמסר לג'וינט, שביצע את ההעברה לארה"ב לחלוקה לישיבות. גם ישיבתו של הרב פנחס מרדכי טייץ באליובט קיבלה מהם, וכשעבר עליהם הרב טייץ מצא, שהיו שייכים לבתי כנסת או ליחידים שיורשיהם בחיים. הוא נסתפק³⁰ בשתיים: אם חייב להשיבם לבעלים, ואם עד ההשבה מותר ללמוד בהם. לכאורה נתיאשו הבעלים כי לא יכלו להציל, וגם קנום החיילים הגרמנים בכיבוש מלחמה, מכל מקום להלכה יש להשיב את הספרים מדין הישר והטוב, ואינו נותן לישיבתו דין עני. בכל זאת יכול בינתים ללמוד בהם, כי מדינא הם שלו, ובאבני מילואים ס' כח פירש שלא הפקיעו את קנינו לגבי קידושין, ורק לפני משורת הדין עליו להחזיר, ובעני פטור.

לשתי שאלות אלו נדרש גם הרב אברהם גוטסמן³¹ ומסקנותיו דומות. בשאלה של חיוב ההחזרה הוא מחלק ואומר, שאם פדה בממון — יש תקנת הספרים להחזיר לו הדמים, כדי שלא יימנעו מלפדותם ויבוא קודש לידי בזיון ח"ו, אבל מי שלקח את הספרים חנם — לכאורה לא קנאם, שהרי אין יאוש בספרים, אלא שיש לחלק ולומר, שרק כשהשנים

29 ממעמקים, ח"ב, ס' ח, עמ' מז—מח.

30 הפרס, סכלו תשי"א, עמ' 5—8.

31 המאור, אדר תשי"ג, עמ' 4—6, ושוב: קונטרס גן אברהם בסוף ספרו פנים מסבירות, תשכ"ו, ס' מב, עמ' תיח—תכ.

כתיקונם אינו מתיאש, ולא בתורבן הנורא שהוא כיאוש, שינוי רשות ומציל מזוטו של ים. אמנם גם בזה נפסק שטוב וישר להחזיר.

לימוד בספרים עד שיבואו הירישים ויתחייב להחזיר להם, למעשה מותר, כיוון שמדינא הם שלו אחרי יאוש שינוי רשות והצלה מזוטו של ים, במקום מצוה לא הרי שולח יד בפקדון.

על דבריו השיב הרב יצחק מאיר הכהן רפפורט³² אב"ד פראג אחרי המלחמה, ובתשובה לשתי השאלות הוא מחלק בין אלו שתבעו את הספרים מיד אחרי השחרור, ובין אלו שנתעוררו בארה"ב כעבור שנים לתבוע מהמצילים. כאשר באו הבעלים מיד אחרי מפלת הנאצים, וכשראו שמישהו זכה בספריהם תבעו ממנו, אבל כאשר אז לא התענינו כלל בספרים שנותרו הפקר, אע"פ שידעו על כך וידעו שעוד מעט ייסגרו הגבולות, ובאו אחרים והוציאו הוצאות ורשימות להעבירם אל מעבר לים, אין מקום לבוא עתה בתביעת החזרה, מכיון שביכול להציל על-ידי הדחק אין התקנה של ועשית הישר והטוב, חלה.

על הוראתו שאין צריך להחזיר כבר כתב בעל שרידי אש (להלן) במפורש שלא צדק בזה, ואין דבריו נכונים לדינא. עוד טען נגדו הרב בליק (להלן), שהרי לשרידי החרב היו דאגות שיקום וקיום בסיסיות לפני החיפוש אחר ספריהם. לא היה להם להוצאות הדרך, וזה גם היה כרוך בסכנות, אם כן את חוסר הטיפול אז — אין לפרש כיאוש.

לזיכוח מעל דפי כתבי העת, קדמה תשובת הרב מרדכי יעקב ברייש³³ על אלפי הספרים שנותרו עוברים בסלובקיה, אחרי שנשדדו בעת שהיהודים שולחו להריגה, וכעת רוצים למכרם. רב מופלג אחד רצה לאסור, לפי ההלכה שבספרים אין יאוש ואפילו ברוב עכ"ם. להלכה הוא דוחה את דבריו, ומתיר בשופי לקנותם.

חלק מהספרים ותשמישי הקדושה שניצלו מהשואה³⁴ הובא לארץ, וחולק לבתי כנסת ולישיבות. ד"ר שמואל זנויל כהנא שהיה אז מנכ"ל משרד הדתות וראש הוועדה להר ציון, מסר כתרי תורה להניחם על הקבר המיוחס לדוד המלך בהר ציון. כשביקר שם מר צבי לנדסמן מחז"פה יוצא מקוב שבהונגריה, הכיר באחד מהם שהוא שלו ותבע להחזירו לו, על מנת לשימו על ספר התורה שלו בבית הכנסת שבשכונת נוה שאנן. הנתבע ביקש חוות דעת הילכתית מהרב עובדיה הדאיה. לדעתו יאוש הבעלים הוא בטעות, שלא עלה על דעתם שדבר יינצל, כמו במי שיש לו חוב אצל עכ"ם וספק אם יגבנו. מסקנתו שיש להחזיר את הכתר לבעלים.

הרב משולם ראטה חלק עליו לגמרי.³⁵ הנאצים דומים לארי ודב, ועוד יותר גרוע — כי אין מידם מציל. אילו נשאר הקנין מן הדין לבעלים, לא היה מועיל מה שהקדישו את הכתר, אבל מכיון שזכו בו מההפקר, ורק לפני משורת הדין יש להחזיר, אם כן כבר קנה המת, וזכה בכתר שהניחו לכבודו על המצבה. אם יתחירוהו לחובע — זה רק בתור טובת הנאה לתתו לאן שירצה. אין מורשישם טובת הנאה, וכיון שהמקדיש נפטר (אמנם לפני השואה, אך אין זו נפקותא להלכה), ובנו הוא החובע, אין לו שום זכות כלל. אגב כך מוסיף, שלא ברור כלל שיש בהר ציון קבר, ובלאו הכי אין ראוי להניח כתרי תורה על קברים.

32 המאור, אדר תשט"ו, עמ' 4-6.

33 חלקת יעקב, ח"א, תשי"א, סי' קלו.

34 תיאורי שריפות ספרים המשקפים את רוח העם וחוסנו, וכן נסיונות היהודים להצלתם, רוכזו ע"י יהושע אייבשיץ במאמרו: הספר בתקופת השואה, תגים, ב, תשל"א, עמ' 56-64.

הרב הדאיה בתשובתו הנדפסת,³⁵ מחזיק בדעתו שיש כאן ספק יאוש. הגרמנים באו רק על עסקי נפשות, ובדרך אגב שללו הממון, והוגד שפעמים רבות הכל נשאר בבית כמו שהיה. בזמן המלחמה לא היה ברור מי ינצח, ואף אם נטלו השכנים — אולי ינוצחו האויבים כמו שהיה באמת, וקיננה התקווה שאז יחזור להם רכושם.

הדברים הגיעו בפני בית הדין הגדול בו ישבו הרבנים יעקב עדס, יוסף שלום אלישיב ובצלאל זולטי.³⁶ התובע טען שהכתר שלו ולא של אביו. הנתבע טען שזכה בזוטו של ים, ואם יחויב להחזיר — דורש 50 ל"י להוצאות ההבאה והשמירה. ג'וינט — מלבן החזיק את הספרים שנתיים כדי לאפשר ליחידים להגיש את תביעותיהם, ומשלא נודע דבר — חולק, וכך הגיעו הרבה לישראל. בית הדין פסק להחזיר מיד את הכתר לתובע, ולא לחייבו בשום הוצאות. מן הנימוקים הוא, שהמוסד שטיפל ברכוש לא התכוון לקנותו אלא להחזירו לבעליו אם יימצא, ואם כן לא רק מצד התקנה אלא מן הדין יש לומר שהוא של הבעלים. דין תורה נוסף הגיע לבית דינו של הרב יצחק אייזיק ליבס.³⁷ הרב אי"ע אב"ד ס' תבע מהרב פרידמן מפרשבורג, להחזיר לו את ספריו על-פי סימנים. הנתבע טען שקנאם מנוכרי, שאספם לביתו בזמן הגירוש להשתמש בהם בבזיון בבית הכסא. בשונו מהמחנות ראה זאת והשתדל בהצלחתם על-ידי המשטרה, על כן טען שהצילם לעצמו מן ההפקר. בראש תשובתו הוא ממין את קבוצות הספרים: (1) היו הפקר ובאו יהודים ואספום; (2) היו בידי נוכרים וקנו מהם; (3) כבושים על-ידי הממשלה בעת הנצחון; (4) נמצאים בידי הקונים מסותרים. מסקנותיו הן:

א) אספו מהפקר או קנו מגויים — הם שלהם. בתופת הנוראה שלא היתה מימי עולם — בודאי היה יאוש, מחייהם התיאשו — מרכושם לא כל שכן, גם אם הבעלים רוצים לשלם להם הוצאותיהם — אין צריך להחזיר להם, כי מה שנפסק שיחזיר עד כדי דמיהן — הוא רק כשיש להניח שהבעלים אינם מתיאשים מהספרים.

ב) נכבשו ע"י בנות הברית ונתחלקו לישראל אחרי השחרור, וזו בהם מטעם נוסף של כיבוש מלחמה. אמנם יש לחלק, עפ"י תשובת רגמ"ה (לעיל) שדינא דמלכותא להחזיר, וגם כאן המלכות חילקה רק מפני שסברה שהבעלים נהרגו, ולו היו יודעים שנתורו בחיים — היו נותנים להם בחפץ לב.

ג) בכל זאת נפסק בעשיר להחזיר משום הישר והטוב, וכל שכן אחרי התופת הנוראה זו חשיבות גדולה אצל מי שזוכה להשיג איזו מזכרת מביתו או מבית אביו.

ד) על הבעלים להחזיר את ההוצאות משתי סיבות: א) כשאספו מהפקר הרי רצו להצילם מבזיון ואבדון, ובנתחלקו על-ידי השלטונות דינא דמלכותא להחזיר; ב) אין זה כזוטו של ים בו המציל מסכן את עצמו כשהבעלים לא יכלו להציל, שהרי בסכנה כמו כאן איש לא היה יכול להציל, ורק אחרי הנצחון אספו מהערלים ומהגיטאות. יצא או צו מהרוסים ומהאזורים להחזיר, והנוכרים היו יראים שמא יימצא ברשותם רכוש ישראל. אם כן זה דומה

35 קול מבשר, ח"א, תשט"ו, סי' נו.

36 ישכיל עבדי, ח"ו, תשי"ט, חו"מ, סי' ב.

37 פסקי דין רבניים, כרך א, עמ' 169—173.

38 שו"ת בית אבי, ח"א, תשל"א, סי' קנו.

לקנות מגנב שאינו מפורסם, שיש להחזיר לו את הממון שנתן משום תקנת השוק ותקנת הספרים.

[ח]

בספריהם של מוסדות השאלה מורכבת יותר, כי ייתכן שהמנהלים-הגבאים עדיין חיים, ואף המוסדות עצמם שומרים על רציפות הקיום, או שנפתחו מחדש בארצות אחרות. הרב משה פיינשטיין³⁹ השיב בתשי"ט להרב יום טוב קרסניאנסקי, כי:

א) גטילת ספרים מבתי כנסת באירופה בלי רשות הגבאים — אסורה. אין לסמוך להחיר איסור גזל על אומדנת דעת הנותן — שכיון שאין מי שלומד בהם רצונו שניתנו למי שילמד בהם.

ב) הסמ"ע בס"י קסג סק"ב הביא מתשובת הרא"ש, שיש לכופ את בני העיר להשאיל ספרים וללמוד בהם, וכשאין מצויין לקנותם. הטעם שלא נהגו לכופ הוא משום שספרים מצויים.

ג) באירופה יש בתי כנסת שהיו הפקר בעת ההשמדה, ואחר-כך זכו בהם אנשי ביהכ"נ מן ההפקר, אם כן אם לוקח בלי רשות הנמצאים שם עתה — זהו גזל. גם מבתי הכנסת שבאר"ב אסור לקחת ולתת לביכ"נ אחר, ושלא ברשות אסור אף לשאול.

ספרי בית-המדרש לרבנים בברלין היו נושא לשאלתו של ר' משה רבהון מחיפה. הוא הציל כמה מהספרים, וביקש לדעת אם הם שלו כדין המציל מזוטו של ים. הרב יחיאל יעקב ויינברג⁴⁰ השיב לו בתשט"ו ממנוטרה שלא ישתמש בהיתר זה, מפני שלושה טעמים: 1. נפסק שטוב וישר להחזיר, ויש שחייב להתויר אם גזל על כך המלך או בית דין; 2. יש לו דין שומר עליהם, מפני שבשעת ההצלה לא התכוין לזכות בהם רק לשומרם ולהחזירם אחרי שיעבור זעם; 3. אין כאן דין זוטו של ים, כי הרשעים לקחו מספריות למקומות משומרים, כגון ספרית בית המדרש לרבנים הנמצאת עתה בפראג, ואם כן לא פסה התקוה שהרשעה כעשן תכלה והספרים יחזרו, מכל שכן להלכה שבספרים אין יאוש. דברי הרב רפפורט (לעיל) שספרים שניצלו מהשמד אין צריך להחזירם אינם גכונים, וכל שכן בבית המדרש לרבנים שהבעלים לא הפקידום מעולם. עד שיעלה בידו לקנות ספרים חדשים — יוכל להשתמש בהם, שמגתלי הספריה בודאי היו משאילים לו לזמן ארוך, וכל שכן למי שסיכן עצמו להצילם. גם הרב יוסף אברהם וולף הציל ספרים מבית כנסת בגרמניה. כששאל עליהם את התזון איש, הוא הורה לו למסורם לציבור. עוד שאל את הרב יעקב ישראל קנייבסקי על הספרים שהביא משרד הדתות לחלקם אם דינם כזוטו של ים או ששייכים ליורשים, וענה לו שיש על זה תוספות במסכת בבא קמא, מבלי לפרט כוונתו.⁴¹ לפרוייקט השו"ת בבר-אילן הוגשה שאלה על יהודי אחד, שבעת שהנאצים הורו לשרוף ספרים, גטל מהם בהסכמת הגבאים להצילם והשתכר במכירתם. לפי ניתוח המקורות⁴² עלו המסקנות: א. כשהרשעים רצו לאברם — זכה, שחזקה נתיאשו הבעלים אף אם אומרים

39 אגרות משה, חו"מ, סי' לט.

40 שרידי אש, ח"ג, סי' עא.

41 ארחות רבנו, עמ' רפ.

42 שער, ה שבת תשמ"ו, עמ' 11, ע"י פרום' סיני דויטש.

את ההיפך (ש"ע חו"מ); ב. כשהגויים גולו — הרוש מהם קונה קנין גמור (חלקת יעקב); ג. כשטרם הגיעו לידי הפורעים לא חל דין זוטו של ים, כי יש סיכוי שיינצלו (אמרי יושר, שרידי אש); ד. יש הבדל אם זו פקודת השלטונות או התפרעות ההמונים (תשובת הרמב"ם); ה. בנידון השאלה, הדבר תלוי אם היה ברור שהשלטונות יגיעו לספרים וישמידום.

הרב יהודה דוד בלייך הקדיש דיון מקיף לשאלת הבעלות על ספרים שניצלו מהשואה עקב המכירה הפומבית של סותבי.⁴³ בתחילה הוא מגולל בפרוטרוט את הצעת המעשה. בתחילת קיץ תשד"מ ערכה חברה מכירה פומבית של ספרים וכתבי־יד נדירים, והם נמכרו בכמיליון וחצי דולר. מקור הספרים בספרית הסמינר הריפורמי בברלין שנסגר ע"י הנאצים בשנת תש"ב, ורווחה הדיעה שהספרים נשמדו בזמן המלחמה. אירגונים יהודיים נועקו, והתובע הכללי של ניו־יורק השיג צו מבית המשפט, לעכב את מסירת הספרים לקונים, בגלל עירעור על בעלות המוכר. לבסוף נעשתה פשרה על אופן חלוקת הספרים או דמי המכירה למוסדות יהודיים, וגובה הפיצויים למוכר. התברר שפרופ' גוטמן, שלימד באותו סמינר, כשנתקבל אחרי ליל הבדולח לסינסינאטי באביב תרצ"ט, נתבקש על־ידי עו"ד סיימון, נשיא ההנהלה, להבריח את הספרים בחירוף נפש לארה"ב, ובתמורה ישארו שלו. באמצעים מתוחכמים הערים על הנאצים שאסרו להוציא ספרים יקרים, ובגילגולים שונים העבירם לארה"ב. כעת בזקנותו רוצה למוכרם, וטוען שלפי משפטי התורה הם שלו.

בבירור העניין מרחיב הרב בלייך את הדיבור, בשלושת הטעמים לפיהם ניתן לדון שיחלט לזוכים: יאוש ושינוי רשות, כיבוש מלחמה וזוטו של ים, ומאידך בחיוב ההשבה מצד הישר והטוב וכמפורט להלן. בהיתר ללמוד בספרים עד שיחזיר, הוא מביא את הרב טייץ (לעיל) שמותר מפני שלמעשה מדינא הם שלו, ואת האמרי יושר (לעיל) שנוטה להתיר בגלל שנתן דמים וגם עשה מצוה, ואם כן זה רק במי שנתן דמים ולא באו לידו בחינם. עוד הוא ממשיך לדון בנקודה חדשה של הטוען טענת מתנה כטענת פרוץ' גוטמן, בעוד שהתובע אומר שניתנו לו כפקדון, ואזי הוא שומר חינם שאינו יכול לזכות לעצמו. בשרידי אש (לעיל) הנידון הוא מעין זה, אלא ששם לקח להציל, שעה שכאן טוען שקיבל במתנה, הוא מוחזק ואין להוציא ממנו בלי ראייה. לא משום זוטו של ים, שהרי גם שם אם יציל בשביל הבעלים זכה להם, ולא יוכל לחזור בו ולטעון שזכה מההפקר, ואפילו נתיאשו אח"כ — לא יזכה במה שהוא ברשות הבעלים. גם טענת התובע, שלא היתה לד"ר סיימון סמכות לתת מתנות בלי ההנהלה, אינה טענה ואין בכך כלום, היות והדבר בגדר האפשר שהתיעץ עם יתר חברי ההנהלה, או שבשעת חירום הסכימו שינהל בעצמו, והראיה: המזכיר והספרנית נכחו בשעת מעשה והשתתפו במסירה, וכנראה הבינו שיש לסיימן סמכות.

פעמים אין תפיסתו של אדם הוכחה לבעלותו, כגון: א) אומן, ואזי צריך לדעת אם גוטמן רק מרצה או גם חוקר, אם הספרים שייכים למקצוע עיסוקו, ואם היו משאלים למרצים ספרים וכתבי־יד נדירים לביתם. רחוק הדבר שינתנו תנ"ך ומחזור יקרים למרצה לספרות רבנית; ב) דברים העשויים להשאל ולהשכיר. יש מחלוקת אם גם ספרים בכלל, ולכאורה בנידון דידן אינם עשויים להשאל ליוקרם, אלא שבמוסד שאני, שספריו נועדו

לכך ואולי אף היקרים הושאלו למרצים, לפי הרמ"א זה תלוי לפי ראות עיני הדיין, וכל שכן מאימת הנאצים שעמדו לשוללם כדי להקדימם, אבל גוטמן עצמו העיד, שלפני כן מעולם לא השאלו לו. לא צדק השופט בהערתו על מסירתו של גוטמן להציל, ואדרבה לפי ההלכה אסור לסכן את עצמו להצלתם. הוא מאריך עוד לדון אם באמן בטענתו במיגו שהיה טוען שזכה מזוטו של ים, ומסיק שאינו מרעיל נגד חוקת מרא קמא. כמו כן לא יוכל לטעון שמנהלי המוסד מתו והוא הווכה, שבמסודות ציבור אין אומרים כן, ולכל-היותר יוכל לטעון שנעשה אפוטרופוס יחיד, ויוכל למסור לאיזה מוסד יהודי שירצה. נמצא שכאשר אין לו דין אומן, ואין לספרים דין שעשויים להשאיל ולהשכיר, טענתו אלימתא שהספרים ניתנו לו במתנה, וזוכה מטעם מוחזק שתפיסתו מוכחת עליו.

עיקר דינונו סובב על שלושת הטעמים שעל פיהם הווכה קנה :

א) יאוש ושינוי רשות. נפסק בחור"מ, ס"י שנג, סעיף ג, שיחזיר לנגב ויקבל הדמים בגנב שאינו מפורסם, ובספרים כיון שמצוה לקנותם יקבל את הוצאותיו גם בגנב מפורסם, כהגות אשרי בהכנס אות ז, וקצות החושן, שנו, ג. הגב זוכה אחרי יאוש, ובסתם אין יאוש כי הנגזל חושב לתבוע או לערכאות, אלא שכאן לא היה יכול לתבוע את החיילים. נפסק אמנם שבספרים אין יאוש, אבל במלחמת העולם הראשונה פסק ר' מאיר ארק שיש יאוש, מכיון שמאבדים את הספרים בבזיון. במלחמת העולם השנייה סבר הרב טייץ שהבעלים אינם מתיאשים, וחלקו עליו הרבנים רפפורט וליבס. למעשה רצו הצוררים לשמר חלק מהספרים כמויאון בפראג. הדבר תלוי, איפוא, כפי המקום והזמן איך נהגו בספרים. יש שכתבו שכאן היה יאוש שהרי נתיאשו אפילו מתיאשם, אך זה אינו פשוט. המוצאים להורג לא ידעו מה יעשה בספרים, ואף שהתיאשו מתיאשם לא התיאשו מספריהם. גם אם ידעו מה סופם, חשבו שאולי יורשיהם ימצאו את הספרים ויזכו בהם, כמו שכתב השרידי אש, עוד יש לומר, כי בשואה גלו האומללים ממקומם בעירום ובחוסר כל, ועל כן אפילו אם הקנה יחפש את הבעלים לא ימצא להיכן הוגלו, ולפיכך נתיאשו הבעלים.

ב) כיבוש מלחמה. לדעת הרמב"ם אם זה במצות המלך אני קנה. לדעת רשב"א כיבוש מלחמה קונה גם בלי יאוש, ולדעת רש"י צריך יאוש. אבל התשב"ץ (י) פוסק שיחזיר ויקבל דמי הנייר. אם כן תלוי במקום, היכן שהנאצים רצו לאבד את הספרים ולא זכו בהם כלל, צריך להחזיר לבעלים אפילו בלי דמי הנייר — רק שיחזיר לו את הוצאותיו עד כדי דמיה, ואילו במקום שנהגו להעביר למקום משומר, אי קנו אותם בכיבוש מלחמה, ואין צריך להחזיר לבעלים. לפי דבר אברהם (הביאו הרב טייץ), דין כיבוש הוא רק לזמן מלחמה ולאחריה פוקעת הבעלות ושבה לבעלים, ואין החילוק הוא, שאם חטף את הספרים מתגרמנים תחת שליטתם — זכה בהם, ומי שקנה אחרי הכיבוש אין זה כלום מפני שהם שוב של הבעלים, ואין לומר שהם של בנות הברית הכובשות, שהרי ידוע שלא רצו לזכות, ואדרבה השתדלו להחזיר לבעלים הראשונים. כמובן שזה רק כשזכה אחרי שנשללו בידי האויב, ולא כשהחזיק בהם קודם לכן.

ג) זוטו של ים. אפילו בלי יאוש זוכה, אבל יש ארבעה טעמים שאין כאן דין זוטו של ים :
 (1) לא בכל מקום איבדו את הספרים, ויש מקומות שנטלום לשומרים ; (2) רק באופן שהנוק עתיד בודאי לבוא כזוטו של ים, ולא כשרק רצו החיילים לחותכם, ותלוי ברצון האדם

לאבד, ואולי לא יאבד, עד שיוציא את מחשבתו לפרוע; (3) טעם זה שייך רק כשהחזיק טרם בוא הגרמנים או שהציל מידם, אבל לא כשהבעלים הסתירו ואחרי המלחמה הוזכרים מצאום; (4) בנות הברית הצילו, ואח"כ בא ישראל לזכות מהם. רק כשהבעלים אינו יכול להציל ואחר אינו חייב משום השבת אבידה — אזי נחשב לפי התורה כאבודה מכל אדם, אבל כשגוי חייב להציל מצד דינא דמלכותא ומסתמא יעשה כן כחובתו, אינה נקראת אבודה מכל אדם — ואין הבעלים מתיאשים. הרב ליבס סבור שיש משקל הילכתי לסנטימנט אל החפץ שנותר מהעבר. ובספרים נחשב בעליהם כעני לגבי המחזיק, ויש להחזיר לו משום ועשית הישר והטוב. לפי זה אע"פ שאין עניות בציבור, מכל מקום לעניין ספרים יקרי ערך — גם הציבור עני. בספרים עומדים להשתמש אלו שאינם יכולים להשיגם במקום אחר, וכשהמצא אינו עני ואינו בר אוריין ללמוד בהם — חייב להחזירם משום ועשית הישר והטוב.

זה מקרוב נדפסה תשובת הרב נתן גשטטנר,⁴⁴ אודות ראובן שמצא אחרי השואה אצל גוי ס"ת שהיה שייך לצדיק מפורסם מלפני כמה דורות, וקנאו ממנו בדמים. נכד אותו הצדיק ביקש מראובן למסור לו, והוא נענה לבקשתו. כשנפטר הנכד אחרי שנים רבות טען ראובן כי לא נתנו במתנה, רק השאלו כדי לעשות נחת רוח.

המתבר סובר מכמה טעמים שאין להוציאו מידי המחזק, ומסיק לבסוף שראוי לעשות פשרה המקובלת על שני הצדדים: להפקיד את ספר התורה אצל רב אחד לקרות בו, ותחיה לתועב זכות השימוש בו כגון להביאו למקום שמחה כשצריך, אבל לא למכרו. מסקירה זו עולה, כי בתקופת הגאונים פסקו לפי דינא דגמרא שמתזירים את הספרים לבעליהם. הראשונים הם שחילקו בין שאר חפצים לספרים שנשדדו והבעלים אינו מתיאש מהם ביועדו שלגוי אין מגוס אלא למכרו לישראל, וחילוק נוסף בין שוד פרטי לשוד מטעם השלטון שבו יש דינא דמלכותא וכיבוש מלחמה. גם כאשר אין מן הדין חיוב להחזיר, בתחרשה תקנת הקהילות או ההסתמכות על דינא דמלכותא גם אחרי יאוש, דבר ששימש יסוד לפסיקת האחרונים שגם אם מן הדין קנה — יש להחזיר לפנים משורת הדין משום ועשית הישר והטוב, ובעשירים אף כופין על כך. חכמי ספרד חתכו את הדין תמיד, שעה שגדולי האשכנזים התלבטו בפסיקתם. הדברים לא תמיד קבועים וברורים, ונותר מקום רב לשיקול דעתם של הפוסקים לדורותיהם בנסיבותיה השונות של כל שאלה, כגון אם היה כאן יאוש הבעלים, או שמא אין כלל צורך ביאושם. גדולי ומגנו נחלקו בהערכתה ההילכתית של ביות ספרים בתקופת השואה, משום עוצמתה והיקפה ללא כל השוואה לשוד בימים כתיקונם. מדבריהם אפשר להבחין בהבדל בין ארצות כמו פולין וליטא בהם היה החורבן ממושך ומוחלט ולבטח נתיאשו הבעלים, לבין ארצות כהונגריה וסלובקיה שאליהן הגיעו הגזירות בשנים המאוחרות, ועדיין לא פסה התקווה שעולם כמנהגו ינהג, וכל אחד ישוב לביתו ולרכושו. נעשתה אבחנה נוספת בין ספריהם של יחידים שניספו, לבין ספרי מוסדות שגבאיהם נותרו בחיים, ופעמים גם המוסד עצמו חידש את פעילותו באותו מקום או בארץ אחרת. עניינם של ספרים שניצלו מהשואה צץ ועולה בכל פעם מחדש, והאקטואליות שבהם לא פגה עד שנים אלו ממש.